Çin Kaynaklarında
Türkistan Şehirleri

YAYINA HAZIRLAYAN: KÜRŞAT YILDIRIM

Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri
YAYINA HAZIRLAYAN: KÜRŞAT YILDIRIM
ÖTÜKEN

ÖTÜKEN

ÖTÜKEN

Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri

Yayına Hazırlayan:
Kürşat Yıldırım

Hunlar Devri
K. Yıldırım

•

Gök-Türkler Devri
E. Chavannes'ten M. Koç

•

Moğol İmparatorluğu Devri
E. Bretschneider'den K. Yıldırım

•

Timur ve Timurlular Devri
E. Bretschneider'den E. Yıldırım

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 967
KÜLTÜR SERİSİ: 522

T.C.
KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI
16267

ISBN 978-975-437-932-7

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12
Ankara irtibat bürosu:
Yüksel Caddesi 32/4 Kızılay - Ankara
Tel: (0312) 431 96 49
İnternet: www.otuken.com.tr
E-posta: otuken@otuken.com.tr

Kapak Tasarımı: GNG Tanıtım
Dizgi - Tertip: Ötüken
Kapak Baskısı: Yeditepe Ofset
Baskı: Yaylacık Matbaası (0212)6125860
Maltepe mah. Litros yolu Fatih Sanayi Sitesi No: 12/197-203
Topkapı-Zeytinburnu
Cilt: Yedigün Mücellithanesi
İstanbul-Ocak 2013

Kürşat Yıldırım; Karslı bir Karapapak (Terekeme) Türkü olan yazar 1982 yılında İstanbul'da doğmuştur. 2004 Yılında Dokuz Eylül Üniversitesi'nde Kamu Yönetimi bölümünü bitirmiştir. Mezuniyetinden itibaren 2006 yılına kadar Bakü Devlet Üniversitesi'nde Rusça öğrenmiş ve Bakü, Kazakistan ve Güney Rusya'nın Derbend bölgesinde tarih araştırmaları yapmıştır. 2006-2007 yıllarında Pekin Merkezi Milletler (Minzu) Üniversitesi'nde birebir derslerle Eski Çince öğrenmiş ve mezkûr üniversitenin Türkoloji Bölümü, Pekin Üniversitesi'nin Tarih Bölümü ve Çin Milli Kütüphanesi'nde araştırmalarda bulunmuştur. Yazar 2008 yılın yaz ayında ise Şam Ebu Nur Medresesi'nde hususî olarak klasik Arapça dersleri almıştır. 2009 yılından beri İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda Araştırma Görevlisi olarak görev yapmaktadır. Yazarın Genel Türk Tarihi sahasında neşredilmiş çeşitli kitap, makale ve bildirileri vardır. Yazar Çince, Rusça ve İngilizce bilmekte ve başka bazı dillerde araştırma yapacak düzeyde okuyabilmektedir. Yazar evli ve bir kız çocuk babasıdır.

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM III
MOĞOL İMPARATORLUĞU DEVRİ

BÖLÜM IV
TİMUR VE TİMURLULAR DEVRİ

KISALTMALAR

AA- Acta Asiatica
AM- Asia Major
BAGS- Bulletin of the American Geographical Society
BSOAS- Bulletin of the School of Oriental and African Studies
CAJ- Central Asiatic Journal
CKLSTM- Chung-kuo-li-shih-ti-ming-ta-tz'u-tien
DLT- Divanü Lûgat-it-Türk
DTCF- Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
EHR- The English Historical Review
GA- Geografiska Annaler
GJ- The Geographical Journal
HHHY- Hsi Han Hui Yao
HHS- Hou Han Shu
HJAS- Harvard Journal of Asiatic Studies
HS- Han Shu
İA- İslam Ansiklopedisi
JA- Journal Asiatique
JAIGBI- The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland
JAOS- Journal of the American Oriental Society
JAS- The Journal of Asian Studies
JSAS- Journal of South Asian Studies
MRDTB- Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko
PFEH- Papers on Far Eastern History
PS- Pei Shih
SC- Shih Chih
SE- Sovetskaya Etnografiya
SKC- San Kuo Chih
SPP- Sino-Platonic Papers
TA- Türk Ansiklopedisi
TC- T'ung Chih
TCTC- Tzu Chih T'ung Chien
TD- Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi
TDA- Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi

TED- Tarih Enstitüsü Dergisi
TDED- İ. Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi
TFYK-Ts'e Fu Yüan Kuei
TM- Türkiyat Mecmuası
TP- T'oung Pao
TPYL- T'ai P'ing Yü Lan
TS- T'ang Shu
TT- T'ung Tien
TY- Tz'u-yüan
VDI- Vestnik Drevnei Istorii
WHTK- Wen Hsien T'ung Kao
Yay- Yayınevi
ZDMG- Zeitschriften der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft

Önsöz

Türkler medeniyet kuran birkaç büyük milletten biridir. Türk, hem medeniyetin hem de milletin adı olmuştur. Türklerde millet ve medeniyetin aynılaşmasında ise şehirler galiba büyük rol oynamışlardır. Nitekim şehir, medeniyetin temel taşlarından birisidir.

Dünyada Eski Türk Tarihi çalışmaları Batılılar tarafından başlatılmıştır. Bu çalışmalar maalesef Türklere karşı önyargılarla doludur. Batılılar çeşitli ideolojik, siyasî ve psikolojik sebeplerle Türkleri medeniyetsiz ve barbar bir millet olarak gösterme gayretinde olmuşlardır. Bilhassa "şehir" ile "Türk"ü bir araya getirmemeye gayret etmişler ve Türk'ü bozkırdaki çadırına hapsetmişlerdir. Bu tahayyüle göre "barbar" Türkler, "medeni" olan İndo-Cermenler, Hintliler, Sogdlar, Toharlar, Çinliler, Romalılar ve diğerleri tarafından kurulan şehirleri yağmalayarak geçiniyorlardı. Göçebe olan Türklerin şehirleri olamazdı.

Tarih ve arkeoloji ilmi çok terakki etmiştir ve bazı faraziyeler bugün kabul edilmemektedir. Bugün ilim biraz daha tarafsız bir kimliğe bürünmüş gibi görünse de literatürdeki bazı terimler, mefhumlar ve ön yargılar hâlâ varlığını sürdürmektedir.

Türklük bozkırlı ve şehirli olmak üzere iki yüze sâhiptir. Tarihin en eski şehirleri Türkler tarafından da kurulmuştur. Türk medeniyetinin bir ayağı şehirdedir.

Çalışmamız Türk'ün şehirli yüzünü ortaya koymak maksadındadır. Çin kaynakları Türkistan şehirleriyle ilgili tafsilatlı malûmat vermektedir. Çalışmamızda en eski devirlerden başlamak üzere Timurlular devrini de kapsayan geniş bir zaman aralığı ele alınmış ve bundan sonra yapılması ümit edilen Türkistan şehir tarihi çalışmalarına bir giriş yapılması hedeflenmiştir.

Elinizdeki çalışma Çin kaynaklarına dayanarak Hun, Gök-Türk, Moğol İstilası, Timur ve Timurlular devirlerindeki Türkistan şehirlerine umûmî bir bakıştır. Hunlar devri için Kürşat Yıldırım, Gök-Türkler devri için Edouard Chavannes (Tercüme: Mustafa Koç), Moğol İstilası devri için Emile Bretschineider (Tercüme: Kürşat Yıldırım) ve Timur ve Timurlular devri için yine Emile Bretschineider (Tercüme: Elvin Yıldırım) tarafından yapılan incelemeler esere dâhil edilmiştir. Eserde kullanılan haritalar Yuri Briegel tarafından hazırlanan An Historical Atlas of Central Asia (Leiden, 2003) adlı çalışmadan iktibas edilmiştir. İbrahim Kafesoğlu ve Faruk Sümer'in eski Türk şehirleri ile ilgili fikirleri bize yol göstermiştir.

Çalışmalarda her yazar farklı transkripsiyon sistemi kullanmıştır. Biz karışıklığa mahal vermemek için buna müdahale etmedik.

Eserin ortaya çıkışına vesile olan ve mühim katkılarda bulunan Osman Yorulmaz hocamıza müteşekkiriz.

Ömrünü Türklüğe adamış hocalarımız Abdülkadir Donuk'a, Mualla Uydu Yücel'e, Ali Ahmetbeyoğlu'na himaye ve teşvikleri için teşekkürler. Türk tarihi, kimliği ve şuuru için çalışmalarını yürüten Osman Fikri Sertkaya, Ahmet Taşağıl, Sadettin Gömeç, Abdülkadir Emeksiz, Osman Karatay, İsmail Mangaltepe, Mehmet Zeren, Ömer Kul, Hasan Demiroğlu, Dinçer Koç ve Ahsen Batur bizlere yol göstermişlerdir.

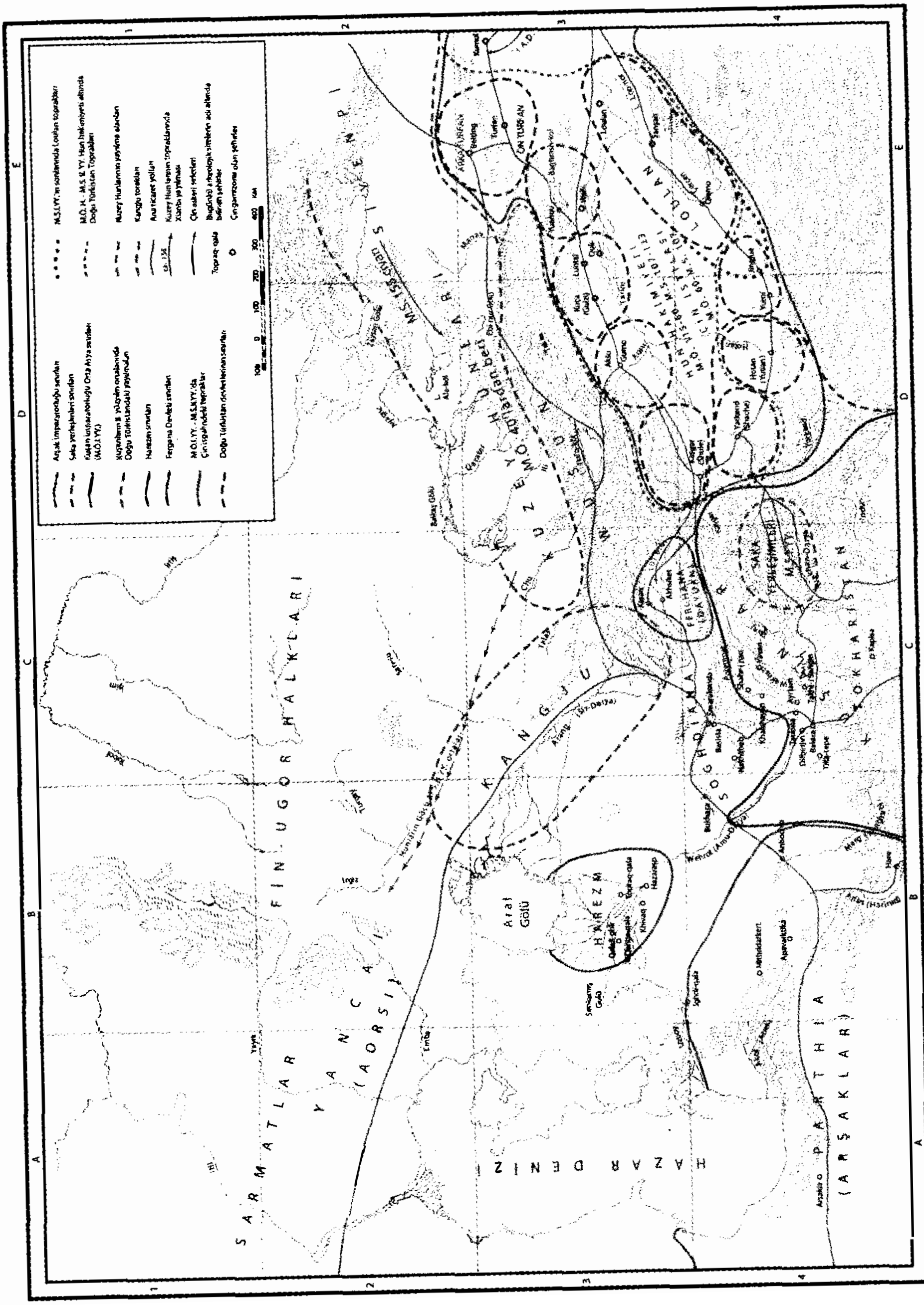
Eserin neşrini sağlayan Erol Kılınç Beyefendiye, Ertuğrul Alpay'a ve Ötüken Neşriyat çalışanlarına teşekkür ederiz.

Kürşat Yıldırım

Bölüm I

Hunlar Devrinde Türkistan

Kürşat Yıldırım

M. Ö. I. Y. Y.- M. S. II. Y. Y.: Parthia, Kuşanlar, Çin, Hun, Doğu Türkistan

Giriş ve Kaynaklar

1. GİRİŞ

Doğu Türkistan en eski devirlerden bugünlere kadar dünyanın en önemli ticaret, ilim ve kültür merkezlerinden biri olmuştur. Sâhip olduğu coğrafî ve stratejik değeriyle doğudaki Kore, Mançurya, Çin, Hindistan ile batıdaki İran, Yunan ve Roma toprakları arasında hem bir köprü vazifesi görmüş hem de tüm bu kültürlerle içli dışlı olma fırsatına kavuşmuştur. Batıdaki medeniyetler Doğu Türkistan ile doğrudan ticarî bağlar kurmuş ve Çinlilere sattıkları malları Doğu Türkistan'daki devletler aracılığıyla Çin topraklarına ulaştırabilmişler; yine Çinliler de mallarını Doğu Türkistan'daki devletler sayesinde batıdaki müşterilerine satabilmişlerdir.

Doğu ve Batı arasında aracılık vazifesi gören Doğu Türkistan'ın kendisi de başlı başına büyük bir değerdir. Doğu Türkistan gerek yeraltı ve yerüstü zenginlikleri gerekse medenî şehirleri ile oldukça ileri bir kültürün ve medeniyetin temsilciliğini yapıyordu. Arkeolojik çalışmalar dünyanın en eski yerleşik kültürlerinden birinin Doğu Türkistan'da bulunduğunu tespit etmiştir.[1] Tarih boyunca çok sayıda kavim çeşitli vesilelerle Doğu Türkistan coğrafyası ile temasa geçmiştir. Yazılı kaynaklardan ve arkeolojik malzemelerden anlaşılacağı gibi Doğu Türkistan'daki etnik hareketlilik had safhada olsa da şehir kültürü önemli bir merhale kat etmiştir. Bu şehir kültürünü ortaya çıkaran etken ise ticarî ve ilmî faaliyetlerdir.

Tarih boyunca birçok devlet Doğu Türkistan'a hâkim olmak istemiştir. Bu devletlerden birisi de Çin İmparatorluğu'dur.

Çinliler Ch'in sülâlesinin başa geçmesiyle ancak M.Ö. 221 yılında devlet birliği sağlayabilmişlerdi. Çinlilerin doğal yaşam alanı olan Wei Irmağı havzası oldukça sınırlı hayat şartlarını beraberinde getiriyordu.[2] Geleneksel Çin kültürünü bu havzada kıt kanaat geçinen köylüler oluşturmaktaydı. Feodal

---

[1] Mesela bkz. J. P Mallory-Victor H. Mair, *The Tarim Mummies: Ancient China and the Mystery of the Earliest Peoples from the West*, London, 2000.

[2] Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. I, Ankara, 1981, s. 14-15.

yapı içerisinde yaşayan Çinliler ancak tahıl ile yaşayabilirdiler ve hiçbir ticarî imkâna sâhip değillerdi. Bu düşünce en eski Çin şiirlerine de yansımış ve yabancı olanlar "tahıla el koyanlar" olarak tahayyül edilmişti.[3] İçlerine kapanık Çinliler birbirleriyle didişmeyi bırakıp tek bir devlet çatısı altında toplandıktan sonra gözlerini, ürettikleri ipeği ve diğer malları vererek yerine ihtiyaç duydukları malları alacakları pazarlara diktiler. Büyük Hun İmparatorluğu'nun bânisi Mo-tun'un babası T'ou-man devrinde (M.Ö. 210'lardan önce) Hunlar en verimli otlakları olan Ordos bölgesini artık Çinlilere kaptırmışlardı ki bu topraklar Çinlilerin o devre kadar ulaştığı en batı uç idi. Bunun yanında Çin'in nüfusu M.Ö. 221 yılında 20 milyonu geçmiş ve gitgide artarak M.S. 2 yılında 60 milyona ulaşmıştı ki bu nüfusu beslemek için 40 milyon hektar ekili tarla gerekiyordu.[4] Bu yayılma ve genişleme sürecinde Çinliler ordularını Türkler gibi teşkilatlandırmışlar ve Türklerle mal alış verişi yaparak ticaretten kâr etmeye başlamışlardı. Büyük Hun İmparatorluğu'nun kurulmasından sonra Mo-tun'a yenilip Hunlara vergi vermeye başlayan Çinliler Mo-tun'un ölümünden sonra İmparator Wu devrinde (M.Ö. 140-78) hem ticaret yollarına hem de bereketli topraklara hâkim olmak için dikkatlerini Hsi-yü ("Batı Toprakları") dedikleri Doğu Türkistan'a yöneltmişlerdi.

Çinliler Doğu Türkistan'ı Hunların sağ kolu olarak görüyorlar ve Doğu Türkistan'a hâkim olmanın Hunların sağ kolunu kesmek manasına geldiğini söylüyorlardı. Gerçekten de milâdî devirlere takaddüm eden yıllarda Çinlilerin Doğu Türkistan'a yönelmeleri Hunların sonunu getirmiş ve Hunlar gittikçe zayıflayarak ikiye bölünmüşlerdi. Bu gerçek Mo-tun'un M.Ö. 176 yılında Çin İmparatoru'na yazdığı mektupta hâkim olduğu toprakların merkezine Doğu Türkistan'ı koymasıyla da kendisini gösterir.[5] Çinliler Mo-tun'un ölümünden sonra Tarım havzasının güneyindeki yollardan Doğu Türkistan içlerine girmişler, bazı Çinli tüccarlar Fergana'daki devletlere kadar uzanmışlardı. Bu toprakların keşfinde en büyük pay şüphesiz seyyahlık ve casusluk vazifelerinde bulunan Chang Ch'ien(M.Ö. 172-114)'e âittir.[6] Çin'den batıya giden yol açıldıktan sonra çeşitli Çin malları Doğu Türkistan'a ve Baktriya'ya

---

3 Tafsilat için bkz. James Legge, *The Chinese Classics: With A Translation, Critical And Exegetical Notes, prolegomena, and copious indexes*, C. I-V, Hong Kong- London, 1861-1872.

4 Duan Chang-Qun, Gan Xue-Chun, Jeanny Wang, Paul K. Chien, "Relocation of Civilization Centers in Ancient China: Environmental Factors", *Ambio*, C. XVII, Nu: 7, Nov., 1998, s. 572-575.

5 *HS*, 94A, s. 3757: "Bundan sonra Lou-lan, Wu-sun, Hu-kai ile, bunlardan başka, onların yakınlarındaki yirmi altı devletin hepsi alındı."

6 Chang Ch'ien'in Doğu Türkistan'daki faaliyetleri için bkz. L. A. Borovkova, *Tsarstva "Zapadnogo Kraya" vo II-I Vekah do N. E.*, Moskva, 2001, s. 90 vd.

akıyordu; bölge tüccarları ise buradan aldıkları malları batıya ve Suriye'ye götürüyorlardı. Çinliler ipek getiriyorlar ve oradan çeşitli kumaş, dokuma, halı, cam, değerli metaller, yeşim taşı, mercan, ilaç, baharat, at, deve vesaire alıyorlardı. Çin malları İran ve Suriye üzerinden Roma İmparatorluğu'na kadar gidiyordu[7] ve aynı süreç tersine de işliyordu. Çin bu sırada işgal ettiği Doğu Türkistan'ı idare etmek için çeşitli idari birimler yanında Doğu Türkistan Genel Valiliği kurulmuştu ki bu sistem modern sömürgecilik sisteminin en mükemmel prototipi olarak addedilebilir. İstila ettiği topraklarda kurduğu tımar sistemi ile hem tarımsal ürün hem de asker ihtiyacını karşılıyordu. M.S. 9 yılında Wang Mang darbeyle Çin tahtına geldikten sonra Çin'de doğan karmaşadan istifade eden Doğu Türkistan devletleri Çin'e karşı başkaldırıp münâsebetlerini kestiler ve hep birlikte tekrar akrabaları olan Hunlara tâbi oldular.

M.S. 9 yılından sonra artık zayıflamış ve ikiye ayrılmış olan Hunlar Doğu Türkistan'da tek söz sahibi olmayacaklardı. Yarkend, Hoten, Turfan ve Çarklık gibi devletler bölgede hâkimiyet mücadelesi veriyorlar ve birbirleriyle kâh ittifak kuruyorlar kâh birbirlerine saldırıyorlardı. Devletler bu süreçte denge siyasetinin en ince ayrıntılarına başvurarak Hun ve Çin gibi iki büyük güç arasında dengeleyici vazifesi üstlenmişler, kuzey ve güney ticaret yollarına hâkim olmaya girişmişlerdi. Bu durum 73 yılına kadar devam etmişti.

Bu arada Kuzey Hun İmparatorluğu M.S. 83-87 yıllarında tamamen çökmüştü.[8] Son yılda Hsien-pei'ler Hunları yenmiş ve Hun İmparatoru'nu öldürmüşlerdi. Kuzey Hunlarından geri kalanlar batıya doğru hareket edip 91 yılında İli Vadisine girdiler. Hsien-pei'ler onların önceki topraklarına hareket edip hâkim güç olarak Hunların yerini aldılar ve batıda Wu-sun'ların yaşadığı topraklara kadar yayıldılar.[9]

Çin İmparatorluğu 73 yılında tüm imkânlarını seferber ederek büyük ordularla Doğu Türkistan'ı istilâya girişti. Bu istilâ Kuzey Hunlarına da vurulan son darbeydi ve Hunlar artık gitgide batıya kaymaya başlamışlardı. Bu sırada proto-Moğol Wu-huan ve Hsien-pei'ler de güneye doğru inerek bu süreci hızlandırmışlardı. Doğu Türkistan'daki devletler hiç olmadığı kadar büyük bir baskı ve kıyımla karşı karşıya idiler. Her ne kadar kaynaklarda Hoten gibi bazı devletlerin Çin istilâsına tam destek verdiği ve Çin'i "baba gibi" gördü-

---

[7] V. İ. Avdiyev, *İstoriya Drevnego Vostoka*, Moskva, 1953, s. 663.

[8] Bu devirdeki Hun Çin mücadeleleri için bkz. W. M. McGovern, *The Early Empires of Central Asia*, Chapel Hill, 1939, s. 255 vd.

[9] Christopher I. Beckwith, *Empires of Silk Road, A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*, Princeton-Oxford, 2009, s. 90.

ğü yönünde kayıtlar yer alsa da bu kaynakların tarafsızlığı tartışmalıdır ve bunlar işgalci kuvvetlere âit kaynaklardır. Üstelik Hoten Devleti Hunlara karşı Çin'i çok iyi kullanmıştı ve Hunların kendilerinden intikam almalarından korkuyorlardı.[10] Çin'in bu büyük istilâsı Pan Ch'ao (32-102) devrinde zirveye çıkmıştır. Siyaset ve diplomasi üstadı bu general sayesinde Doğu Türkistan I. yüzyılın sonlarında tamamen Çin hâkimiyetine girdi; ticaretin tamamı üzerinde kontrol sağlayarak muazzam bir zenginliğe erişti. Bölge devletlerinin bazı müstakillik girişimleri çok kanlı bir şekilde bastırıldı. Bölgedeki isyanlara daha fazla dayanamayan Çin 107-108 yıllarında geri çekilmek zorunda kaldı. Doğu Türkistan Genel Valiliği lağvedildi ve tüm Çin birlikleri Çin'in en batı sınırı olan Tun-huang'ın doğusuna çekildi. M.S. 107-108 yılından sonra da Çinliler bölgeye hâkim olmak için münferit girişimler yapmışlarsa da bir netice elde edememişlerdir.

2. KAYNAKLAR

1- Ana Kaynaklar

a- Çin Kaynakları

Bugünkü Doğu Türkistan sahasının erken tarihini araştırmak için elimizde tarihî öneme ve ciddiyete sâhip ana kaynak olarak sadece Çin kaynakları mevcuttur. Bahaeddin Ögel'in haklı olarak belirttiği gibi Çin kaynakları ordu için düzenlenmiş raporlardan doğmuştur. Bundan dolayı kesin ve sağlamdır. Grek ve Roma kaynaklarında verilen bilgiler (özellikle Mo-tun'un babası T'ou-man'ın çağında Orta Asya için) söylentilere dayanır.[11]

Bu kaynaklar şunlardır:

1- Shih Chih: 130 ciltlik bu eser, Han sülâlesi devrinde yaşayan Szu-ma Ch'ien (M.Ö. 145-86) tarafından yazılmıştır. Bu eser bir tür o devre kadar olan "Çin genel tarihi"dir.[12] Eser İmparator Huang (M.Ö. 2679?)'tan Han İmparatoru Wu (M.Ö. 122)'ya kadar 2636 yıl süren olayları ihtiva etmektedir. Biz çalışmamızda Szu-ma Ch'ien'in yazdığı esas nüsha ile beraber Chi

---

10 McGovern, *a.g.e.*, s. 266 vd.

11 Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. I, Ankara, 1981, s. 181.

12 T'ang-chi, "Türk Tarihine Âid Çin Kaynakları", *TED*, Nu: 2'den ayrı basım, İstanbul, 1971, s. 182.

Chieh, So Yin ve Cheng I nüshalarını da alan ve Chung-hua Shu-chü yayınevi tarafından 1997'de Beijing'de basılan nüshayı esas aldık.

2- Han Shu: Pan Ku (M.S. 32-92) tarafından yazılan eser 120 cilttir. Pan Ku, M.S. 82'de yirmi yıllık bir çalışmanın ardından eserin yarısından fazlasını bitirmiştir. Bu sırada bazı siyasî nedenlerle hapse atılmış ve orada ölmüştür. Bunun üzerine eserin kalanını kız kardeşi Pan Chao M.S. 111 yılında tamamlamaya muvaffak olmuştur. Han Shu, Önceki Han Devleti'nin (M.Ö. 206-M.S. 25) resmi sülâle yıllığıdır. Bu eser M.Ö. 206-M.S. 23 yılları arasındaki olayları ihtiva etmektedir. Han Shu, daha sonra T'ang devrinde Yen Shih-ku (M.S. 581-645) tarafından şerh ve istinsah edilmiştir.[13] Çalışmamızda esas nüsha ile beraber, Yen Shih-ku tarafından düşülen haşiyeleri de içeren ve Chung-hua Shu-chü yayınevi tarafından 1997'de Beijing'de basılan nüshayı kullandık.

3- Hou Han Shu: Sung devrinde Fan Yeh (M.S. 398-445) tarafından yazılan 120 ciltlik bir eserdir. Sonraki Han Devleti'nin resmi sülâle yıllığı olarak M.S. 25-220 yılları arasındaki devreyi ihtiva etmektedir. Fan Yeh eserin 90 ciltlik kısmını tamamladıktan sonra öldürülmüştür. Sonradan Liang sülâlesi devrinde (M.S. 502-556) Liu Chao, 3. yüzyılda Szu-ma Piao tarafından yazılan Hsü Han Shu'dan 30 ciltlik kısmı Hou Han Shu'ya ekleyip haşiyeler düşerek eseri tamamlamıştır ki bu ikinci bir kitap gibi addedilmiş ve Hou Han Shu Chih adı verilmiştir. Eser, Li Hsien (M.S. 654-684) başkanlığındaki bir heyet tarafından şerh ve istinsah edilmiştir. M.S. 25-220 yılları arasındaki olayları ihtiva eden bu eser çalışmamızla doğrudan alakalı bölümleri içermektedir. Bilhassa "Doğu Türkistan" adıyla yer alan 88. cildi çok mühimdir. Bunun yanında çalışmada bölüm ve sayfa numaraları gösterilmiş olan biyografiler hayli zengin malumatlar vermektedir. Çalışmamızda Hou Han Shu'nun esas nüshası ile beraber, Li Hsien tarafından düşülen haşiyeleri de içeren ve Chung-hua Shu-chü yayınevi tarafından 1997'de Beijing'de basılan nüshayı esas aldık.

4- San Kuo Chih: Wei (220-280), Shu Han (221-263) ve Wu (222-280) devletlerinin resmi sülâle yıllığı olan bu eser Chin sülâlesi devrinde Ch'en Shou (M.S. 233-297) tarafından yazılmıştır. Bu eser, Wei kitabı 30, Shu Han kitabı 15, ve Wu kitabı 20 cilt olmak üzere toplam 65 cilttir. Esere P'ei Sung (M.S. 372-451) tarafından haşiyeler düşülmüştür. Çalışmamızda P'ei Sung'un haşiyelerini de ihtiva eden nüshanın Chung-hua Shu-chü yayınevi tarafından 1997'de Beijing'de yapılan baskısını kullandık.

---

13 Bkz. A. F. P. Hulsewé-M. A. N. Loewe, *China in Central Asia: The Early Stage 125 BC-AD 23*, Leiden, 1979, s. 39 vd.

5- Wei-lüeh: Yü Huan tarafından 3. yüzyılda yazılan eser resmi sülâle yıllığı olmamasına rağmen çok mühim bilgiler içermekte ve 239-265 yılları arasındaki olayları ihtiva etmekteydi. Ne yazık ki eserden bugüne sadece bugünkü Doğu Türkistan topraklarına dâir "Batı Jung'ları" bölümü kalmıştır. Doğrudan konumuzla alakalı olan bu bölüm, San Kuo Chih'ın 30. cildinin 1 numaralı haşiyesinde yer almaktadır (s. 858-863).

6- Tzu Chih T'ung Chien: Szu-ma Kuang (1019-1086) tarafından hazırlanan bu kronolojik eser M.Ö. 402 yılından başlayıp M.S. 959 yılında kadar geçen hadiselerin tam bir kronolojik listesini vermektedir. 320'den fazla kaynak taranarak 1084 yılında 19 yıllık bir çalışmadan sonra tamamlanmıştır.[14] Esere 13. yüzyılda Hu San-sheng (1230-1302) tarafından haşiyeler düşülmüştür. 294 cilt halindeki bu eserde M.S. 73-108 yıllarına âit hiçbir yerde bulunmayan bazı bilgiler mevcuttur. Eserin haşiyeli baskısı 1997 yılında Chung-hua Shu-chü yayınevi tarafından Beijing'de yapılmıştır; çalışmamızda bu baskıyı kullandık.

7- T'ung Tien: *Wei Shu*'nun Doğu Türkistanı (Çin kaynaklarında "Hsi-yü") konu edinen kayıp bölümlerini da içermesi[15] açısından önemli olan bu eserin yazarı Tu Yu (735-812), bir yazara göre İbn Haldun kadar şümullü siyasî bakış açısına sâhiptir.[16] Ansiklopedi mahiyetindeki 200 ciltlik bu mükemmel eser, 801 yılında tamamlanmıştır.[17] 191-193. ciltleri Doğu Türkistan'a dâir başlangıçtan 800'lere kadar tafsilatlı bilgiler vermektedir. Oldukça orijinal bir kaynak olan bu eserin Chung-hua Shu-chü yayınevi tarafından 2003 yılında Beijing'de yapılan 4. baskısından (1. baskı 1981) faydalandık.

8- T'ai P'ing Yü Lan: Li Fang (925-996) başkanlığındaki bir heyet tarafından 977-983 yıllarında yazılan ansiklopedik mahiyetteki eser 1000 ciltir. Eserin çok fazla sayıda kaynak taranarak oluşturulduğu görülmektedir. Eserin 792-798. ciltleri Doğu Türkistan'a ("Hsi-yü") ayrılmıştır. Eserin Shang-wu yayınevi tarafından 1997 yılında Taipei'de yapılan baskısı kullanılmıştır.

9- Ts'e Fu Yüan Kuei: Wang Ch'in-jo başkanlığındaki bir heyet tarafından 1005-1013 yıllarında yazılmış takriben bin yıllık olayları içeren çok

14 Han Yu-shan, *Elements of Chinese Historiography*, California, 1955, s. 50; A. F. P. Hulsewé, *a.g.e.*, s. 43.

15 C. Czegledy, *Turan Kavimlerinin Göçü*, Çev., G. Karaağaç, İstanbul, 1999, s. 161.

16 R. G. Hoyland, *Seeing Islam As Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam (Studies in Late Antiquity and Early Islam)*, Princeton, 2001, s. 244.

17 E. Balazs, "L'Histoire Comme Guide de La Pratique Bureaucratique (Les Monographies, Les Encyclopédies, Les Recueils de Statuts", *Historians of China and Japan*, Ed., W. G. Beasley-E. G. Pulleyblank, London, 1961, s. 90 vd.

kapsamlı bir ansiklopedik eserdir. 1000 ciltlik eserin 957-958. ciltlerinde bugünkü Doğu Türkistan'da kurulmuş olan şehir devletleri hakkında bilgiler verilmiştir. Eserin Chung-hua Shu-chü yayınevi tarafından 1982 yılında Beijing'de yapılan baskısına müracaat edilmiştir.

10- T'ung Chih: Cheng Ch'iao (1104-1162) başkanlığındaki bir heyet tarafından 1161 yılında tamamlanan ansiklopedik mahiyetteki bu eser 200 ciltten oluşmaktadır. Oldukça tafsilatlı, tarihî ve edebî bakımdan da yüksek değere sâhip[18] olan eserin kendisinden sonraki (özellikle Mançu devrindeki (1616-1911) tarihçileri etkilediği bilinmektedir.[19] Eserin 196. cildi "Hsi-yü" yani "Doğu Türkistan" hakkında bilgi vermektedir. Çalışmamızda eserin Shang-wu yayınevi tarafından 1935 yılında Shang-hai'da yapılan baskısı kullanılmıştır.

11- Wen Hsien T'ung Kao: Ma Tuan-lin (1245-1322) tarafından 1317 yılında tamamlanan eserin T'ung Tien'i model alarak yazıldığı anlaşılmaktadır. 348 cilt olan eserin 336-339. ciltleri bugünkü Doğu Türkistan coğrafyası hakkında kendi devrine kadar olan en eski bilgileri sunmaktadır. Eserin Chung-hua Shu-chü yayınevi tarafından 2006 yılında Beijing'de yapılan 5. baskısı (1. baskı 1986) kullanılmıştır.

b- Grek Kaynakları

Grek kaynaklarının derli toplu bir mahiyette olmadığı bilinmektedir. Herodot (M.Ö. 484-425), Prokennoslu Aristeas'ın M.Ö. 670 yılında yazdığı eserinden faydalanarak Doğu Türkistan'a giden kuzey yolu hakkında ilk yazılı bilgileri M.Ö. 430 yılında aktarmaktadır.[20] Pliny (Gaius Plinius Secundus, M.S. 23-79) eseri *Naturalis Historia*'da bugünkü Türkistan sahası hakkında bazı bilgiler vermiştir.[21] Strabo (M.Ö. 63-M.S. 24) ise eseri *Geographia*'nın XI. cildini Asya kıtasına ayırmış ve bugünkü Türkistan sahasındaki yollar ve kavimler hakkında bilgiler vermiştir.[22] Claudius Ptolemaeus (Ptolemy veya İslam dünyasında bilinen adıyla Batlamyus, M.S. 90-168)'un yazdığı *Geographia*, M.S. II. yüzyılın en mühim coğrafî eseri olarak kabul edilmektedir. Pto-

[18] Bkz. Si Han, "A Chinese Word on Image–Zheng Qiao (1104-1162) and His Thought on Images", *Gothenburg Studies in Art and Architecture*, Nu: 25, Göteborg, 2008.

[19] P. Demiéville, "Chang Hsüeh-Ch'eng and His Historiography", *Historians of China and Japan*, s. 183.

[20] Herodotos, *Herodot Tarihi*, Çev., M. Ökmen, İstanbul, 2002², IV. Kitap, 17-27.

[21] Pliny, *Natural History*, İng. Çev., H. Rackham, London, 1947, Kitap VI, XIV-XXI.

[22] Strabo, *The Geography of Strabo*, İng. Çev., H. L. Jones, Cambridge, 1944, XI. Kitap, VIII. Kısım.

lemaeus, bugünkü Batı ve Doğu Türkistan hakkında bazı dağınık ve muğlak bilgiler vermektedir.[23] Yine Ammianus Marcellinus (M.S. 325-391) yazdığı *Tarih*'te bugünkü Türkistan sahasına dâir bazı tarifler vermektedir.[24] Ancak bu verilen bilgilerin birbirini tutmadığı ve hatta bazılarının yanlış olduğu bilinmektedir. Grek kaynaklarının batıdan doğuya doğru yaptıkları tariflerde Aral Gölü ve Hazar Denizini kuzey okyanusunun körfezi sanıyorlardı ki bu inanış Bizans devrine kadar devam etmiştir. Bunun yanında Tanais (yani Don) ve Jaxates (Seyhun) adlarının aynı ırmağı ifade ettiği görüşü de yaygındı.[25] Yine Grekler Aral Gölü hakkında bilgi sahibi değillerdi.[26] Verilen bilgiler oldukça efsanevîdir[27] ve ilmî kaynak olarak kullanmak için çok dikkat etmek gerekir.

23 Ptolemy, *Geographia*, V.-VII. Kitap'tan aktaran H. Yule, *Cathay and the Way Thither*, C. I, London, 1866, s. 147-152.

24 Ammianus Marcellinus, *Roman History*, İng. Çev., C. D. Yonge, London-Bohn, 1862, XXIII. Kitap, VI. kısım.

25 Czegledy, *a.g.e.*, s. 28.

26 E. Buharalı, "İstahri ve İbn Havkal'ın Haritalarına Göre Maveraünnehr", *TDA*, Nu: 99, İstanbul, 1995, s. 35.

27 "Keçi ayaklı adamlar", "Griffon kuşları" gibi; Herodotos, *Herodot Tarihi*, IV. Kitap, 17-27.

A) *Türkistan Sahası ve Çin ile Münâsebetlerin Başlangıcı*

1. TÜRKİSTAN VE HSI-YÜ ("BATI TOPRAKLARI") TÂBİRİ

Çin kaynakları başlangıçta Hsi-yü ("Batı Toprakları") tâbiri ile esasen Doğu Türkistan'ı kastetmişlerdir, çünkü Çinlilerin erken devirlerdeki coğrafya malumatları bu topraklardan daha batıya pek gitmiyordu. Bu münâsebetle Çin'in Türkistan sahası ile ilgisinin başlangıcı ele alınırken öncelikle Doğu Türkistan sahası anlaşılmalı ve Hsi-yü tâbirinin bu coğrafyaya atfedildiği kabul edilmelidir. Zaman geçtikçe Çinliler için "batı toprakları"nın sınırları Maveraünnehr sahasına ve hatta Moğol istilâsı devrinde İran dolaylarına kadar uzanmıştır. Biz başlarda kullanılan Hsi-yü tâbirinin Doğu Türkistan'dan pek ötesini kapsamadığını düşündüğümüzden şimdilik Doğu Türkistan coğrafyasını ele alacağız.

Bugünkü Doğu Türkistan coğrafyası Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içinde yer almakta ve Çin idari yapısı içinde "Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi"[28] olarak adlandırılmaktadır. Doğu Türkistan batısında Kazakistan, Kırgızistan, Afganistan ve Tacikistan; güneybatısında Pakistan ve Hindistan; güneyinde Tibet; kuzeyinde Rusya ve Moğolistan ve doğusunda Çin ile komşudur. Coğrafî özelliklerinden dolayı tarih boyunca Doğu Türkistan coğrafyasının sınırları pek değişmemiştir. Bu coğrafyada Tarım ve Cungar olmak üzere iki büyük havza; Altay, Tanrı ve Kunlun dağları olmak üzere üç büyük dağ silsilesi; Tarım, Yarkend ve Kaşgar olmak üzere üç büyük ırmak ve Bagraş, Sayram, Aydıng (Aydın), Ulungur, Ayak Kum, Ebinur, Lobnur, Manas, Hanas gibi göller vardır.[29]

---

28 Çin tahtındaki Mançu sülâlesi Doğu Türkistan'ı işgal etmiş ve 1884'de Xinjiang Eyaleti kurmuştur. 1 Ekim 1955'te eyalet statüsü lağvedilip özerk bölge kurulmuştur. Ayrıntılar için bkz. İklil Kurban, *Şarki Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)*, Ankara, 1992; *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Ankara, 1995; Ömer Kul, *Osman Batur ve Doğu Türkistan Millî Mücadelesi (1941-1951)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2009, s. 27 vd.

29 Bkz. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, C. I, İstanbul, 1981², s. 3 vd.

Bilindiği gibi yazılı kaynaklardaki *Türkistan* kelimesi ilk kez *Turkastanak* şeklinde eski Yunanlıların İskitya kelimesine karşılık olarak VIII. yüzyılda yaşamış olan Ermeni tarihçisi Musa Horenki (Moses Xorenac'i) tarafından kullanılmış ve batıda İtil, doğuda İmaos yani Tanrı dağlarının doğu tarafları, güneyde Maverâünnehir mukabili olan Sogd ile Arik yani Horasan arasındaki topraklara atfedilmiştir.[30] Daha evvel Yunan kaynaklarında henüz VI. yüzyılda, Orta Asya için Türk adına bitişen Yunanca *-hia-* ekiyle "Turkhia" denilmişti.[31] *Avesta*'da da Turan ve Türkistan kelimesi geçmekte ve Tanrı dağlarının doğusundan İtil Irmağı, Seyhun ve Ceyhun, Horasan arasında kalan topraklar kastedilmektedir.[32]

Rusya 1716 yılından itibaren Batı Türkistan'da malum istilâ siyaseti izlemeye başlamış; Çin ise 1755-1765 yılları arasında Doğu Türkistan'ı işgal etmiş ve buraya 18 Kasım 1884'de Xin-jiang (Hsin-chiang)[33] adını vermiştir; Batılılar da bu adı kullanmışlar ancak bazen de Doğu Türkistan demişlerdir.[34] Aşağıda açıklayacağımız gibi Çinliler tarihte Doğu Türkistan'a "Batı ülkeleri" anlamına gelen Hsi-yü diyorlardı. İngiliz tarihçiler XIX. yüzyılın başlarına kadar Batı Türkistan için Büyük Buhâra, Doğu Türkistan için Küçük Buhâra adını kullanıyorlardı. Fakat XIX. yüzyıldan sonra Batı Türkistan'ı, Türkistan adıyla anmaya başlamışlardır. Batı Avrupa ve Rus tarihçileri ise Batı Türkistan tâbirini pek kullanmamışlardır. Rus edebiyatında Doğu Türkistan terimine XIX. yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır. Ancak bu daha çok tarih, coğrafya ve etnografya terimi olarak kalmıştır. Ruslar işgal ettikleri Türkistan topraklarındaki vilayetlerini Türkistan Genel Valiliği adlı idarî bir birim altında resmen 11 Temmuz 1867'den itibaren toplamışlardır. Doğu Türkistanlı aydınlar ise XX. yüzyılın başlarında Batı Türkistan'daki bu gelişmeler doğrultusunda Doğu Türkistan terimini kullanmaya başlamışlardır.[35] Sovyet Rusya ise emperyalist maksatlarla Batı Türkistan demediği halde Doğu Türkistan terimini kullanmış ve buna karşılık Batı Türkistan yerine Orta Asya demiştir.[36] İkinci Dünya Savaşından sonra Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde Tür-

---

30 Zeki Velidi Togan, *Türk Türkistan*, İstanbul, 1960, s. 14.

31 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, 2003[23], s. 45.

32 Baymirza Hayit, "Türkistan Terimi Üzerine", *TDA*, Nu: 53, Nisan 1988, s. 23.

33 "Yeni toprak veya vilayet" manasındadır.

34 Baymirza Hayit, *TDA*, Nu: 53, s. 25.

35 Tafsilat için bkz. Baymirza Hayit, *TDA*, Nu: 53, s. 25-27.

36 *a.e.*, s. 30. Orta Asya veya Merkezî Asya teriminin dil hususundan hareketle başvurulan "Altaik" bir terim olduğu kabul edilmektedir; Denis Sinor, "The Scope and Importance of Altaic Studies", *JAOS*, C. LXXXIII, Nu: 2, Apr.-Jun., 1963, s. 194. Nihayetinde bugün Orta Asya veya Merkezî Asya terimi ile Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekis-

kistan terimi yerine "Orta Asya veya Merkezî Asya" (Central Asia; Средняя Азия) terimleri kullanılmaya başlanmış[37] buna karşılık Çin'e yönelen siyasî maksatlarla Doğu Türkistan tâbiri söylenmeye devam edilmiştir. Bunun yanında coğrafî ve iktisadî gerekçelerle kullanıldığı anlaşılan İç Asya (Inner Asia) terimi[38] çok özel bir terimdir ve Doğu Türkistan'ı ifade etmemektedir.

Çinlilerin Doğu Türkistan için kullandıkları Hsi-yü yani "Batı Toprakları" adını Han sülâlesi devrinde (M.Ö. 206-M.S. 220) daha çok Tanrı dağlarının güneyinden kıvrılan yol üzerindeki Yü-men yani "Yeşim taşı kapısı"nın batısındaki topraklar için kullandığı görülmektedir. Esas itibarı ile Doğu Türkistan toprakları söz konusu olsa da yeri geldiğinde daha güneydeki ve batıdaki topraklardan, devletlerden ve halklardan da bahsedilmiştir. Bu surette Çin kaynaklarının "Doğu Türkistan" hakkında bilgi verirken aslında İpek Yolu üzerindeki yerleri anlattığı anlaşılmaktadır.

En erken Çinli kaynaklar bu yolların aslında Hunların ataları sayılabilecek kavimlerin hâkimiyeti altında olduğunu belirten ifadeler kullanmışlardır. Meselâ *T'ai P'ing Yü Lan*'da Hsi-yü'nün Kao Tsung (M.Ö. 1259-1200) devrindeki Kuei-fang olduğu bildirilmektedir.[39] Buradaki Kuei-fang ise Hunların ataları olarak tasnif edilmektedir.[40]

Çinliler eskiden bu toprakları hiç görmemişlerdi ve buraların Hunların atalarına âit olduğunu düşünüyorlardı. Çinlilerin ilk defa olmak üzere batılarındaki toprakları tanımasını sağlayan ve önceleri elçi, seyyah, casus ve daha sonraları general olan Chang Ch'ien'in (ölümü M.Ö. 114) gezip dolaştığı topraklar için yazdığı seyahatnamesi *Shih Chih* (yazım tarihi M.Ö. 109-91)'nin

---

tan'ın bulunduğu saha kastedilmektedir; Rafis Abazov, *The Palgrave Concise Historical Atlas of Central Asia*, New York, 2008, s. 2.

37 *a.e.*, s. 29.

38 Sinor (Denis Sinor, "Giriş: İç Asya Kavramı", Çev. R. Sezer, *Erken İç Asya Tarihi*, der., Denis Sinor, İstanbul, 2003⁴, s. 18) bu konuda şöyle demektedir: "İç Asya'nın dünya tarihindeki yerini anlamak için anahtar kavram bozkırdır. Bu geniş otlak arazisinde; boynuzlu davar, koyun, keçi ya da at olsun davar üreticiliği her zaman geniş kapsamlı idi. Ekonomik öz-yeterliliği güven altına almak ve aşırı otlatmadan kaçınmak için sürülerin, genellikle belli sınırlar içinde, fakat zaman zaman nerede ot bulunabilirse orada, sürekli hareket halinde olmaları gerekiyordu." István Vásary (István Vásary, *Eski İç Asya Tarihi*, Çev., İ. Doğan, İstanbul, 2007, s. 21-23) ise Sinor'a dayanarak "İç Asya" kavramını kullanmış ve İç Asya'nın yerinin zaman ve mekâna göre sürekli değişebileceğini belirtmiştir.

39 *TPYL*, 792, s. 3511a.

40 Kuei-fang. Bkz. *HS*, 94A, s. 3743. Kuei-fang'ın Hunların ataları olmasıyla ilgili bkz. Cevat Türkeli, *Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1990, s. 36: "Kesin olan bir şey varsa o da Kung-fang veya Kuei-fang isimleriyle bilinen halkın Hunlar olduğudur."

123. bölümünde yer almaktadır; ancak bu raporun hiçbir yerinde Hsi-yü yani "Batı Toprakları" ifadesi geçmemektedir. Öte yandan *Shih Chi*'nin yazarı Szu-ma Ch'ien bu adı sadece üç yerde zikretmektedir: Bölüm 60, s. 2109, satır 4'de, Hsi-yü etnik bir tâbir gibi görünmektedir. Huo Chü-ping'in (M.Ö. 140-117) biyografisinde Hsi-yü, Yüeh-chih ve Hsiung-nu (Hun)'lar ile yan yana etnik bir tasnife tâbi tutulmaktadır. Hsi-yü'nün *Shih Chih*'de görüldüğü bir diğer yer Bölüm 111, s. 2933, satır 8'dir. Burada gene Huo Chü-ping'in Hunların Batı Beyi Hun-hsieh'e yaptığı seferden bahsetmektedir. Burada Hsi-yü tâbiri ile Hun devlet düzeninde bugünkü Doğu Türkistan topraklarını idare eden bir bey bulunduğu ve bu toprakların Hun idarî sistemine dâhil olduğu görülmektedir. Szu-ma Ch'ien'in buradaki Hsi-yü kaydını Hun devlet sistemindeki bir tâbirden ödünç aldığı anlaşılmaktadır. Hsi-yü tâbirinin *Shih Chih*'de görüldüğü son yer Bölüm 117, s. 3044, satır 5'tir. Buna göre Hsi-yü, K'ang-chü (Sogdiana) ile beraber coğrafî-etnik bir ad olarak ya da bir devlet adı gibi kullanılmıştır.[41]

Dolayısıyla Çinlilerin "Hsi-yü" yani "Batı Toprakları" tâbirini Hsiung-nu(Hun)'lardan ödünç aldıkları ve bu yönüyle "Batı Toprakları" tanımlamasının Hsiung-nu (Hun) idarî taksimatına has bir kavram olduğu anlaşılmaktadır.

2. II. YÜZYILA KADAR DOĞU TÜRKİSTAN SAHASINDAKİ YOLLAR

Bugünkü Doğu Türkistan sahası devrin en önemli ticaret merkezlerinden biriydi. Çin'den, Hindistan'dan ve Afganistan'dan gelen malların, Roma İmparatorluğu, Part İmparatorluğu ve Ön Asya'dan gelen mallarla değiştirildiği bir coğrafyaydı. Doğu Türkistan'daki yollar bu malların gidip geldiği kanallardı ve bu yollar üzerinde çok zengin ve güçlü devletler kurulmuştu. Çinlilerin Hsi-yü ("Batı Toprakları") dediği Doğu Türkistan'a bağlı ülkelerin yayıldığı saha milâdın başlarında doğudan batıya 6 bin, güneyden kuzeye

---

[41] Hsi-yü tâbirine dâir genel bir değerlendirme için bkz. Muhaddere N. Özerdim, "Hsi-Yü" Olarak Çin Türkistanı'nın Tarihî Sınırlaması ve Tarihî Önemi", *DTCF*, C. XV, Nu: 1-3, s. 209-217; Ayşe Onat, "Çin-Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler", *Belleten*, C. LIV, Nu: 211, Aralık 1990, s. 915 ve 915, dipnot: 6. Bu münâsebetle Çin kaynaklarındaki "Hsi-yü" bölümleri *Han Shu*'dan itibaren görülmektedir. Ayşe Onat'ın haklı olarak belirttiği gibi sonraki dönem Çin kaynaklarındaki "Hsi-yü" bölümleri *Han Shu* ve *Hou Han Shu* gibi yıllıklarda izlenen sistem esas alınarak oluşturulmuştur.

2 bin li (1 li yaklaşık 500 metredir)'den fazladır. Doğuda Yü-men (Yeşim taşı kapısı) ve Yang-kuang (Yang geçidi), batıda Ts'ung-ling (Pamir) dağları tarafından çevrilir. Kuzey doğusunda Hsiung-nu(Hun)'lar ve Wu-sun'lar ile komşudur. Güneyinde ve kuzeyinde sıradağlar vardır, ortasından Tarım ırmağı akar.[42] Doğu Türkistan'ın güneyindeki Nan-shan (Güney dağları)[43] izlenerek doğuya doğru gidildiğinde Chin-ch'eng'a[44] varılır. Çin topraklarının Nan-shan (Güney dağları)'ına dâhildir. Doğu Türkistan'daki ırmakların iki kaynağı vardır; ilki Ts'ung-ling (Pamir) dağlarından çıkıp doğuya akar[45], diğeri Yü-t'ien(Hoten)'in güneyindeki dağlardan çıkıp kuzeye akar[46] ve Ts'ung-ling(Pamir)'den gelen ırmakla birleşir ve doğuda P'u-ch'ang-hai(Lob Nor)'ya[47] akar. P'u-ch'ang(Lob Nor)'ın bir diğer adı Yen-tse(Tuz bataklığı)'dır. Buranın Yü-men(Yeşim taşı kapısı)'e uzaklığı 300 li'den fazladır[48].

Tun-huang'dan batıya gidildiğinde Yü-men (Yeşim taşı kapısı) ve Yang geçidine varılır. Shan-shan (Çarklık) geçilir ve kuzeyde I-wu(Kumul)'ya ulaşana kadar bin li'den fazla yol alınır. I-wu(Kumul)'dan kuzeyde Ön Ch'e-shih(Turfan)'daki Kao-ch'ang (Karahoca) kalesine varmak için 1200 li'den fazla yol gidilir. Kao-ch'ang (Karahoca) kalesinden kuzeyde Arka Ch'e-shih (Turfan)'daki Chin-man (Beşbalık)[49] şehrine gitmek için 500 li yol alınır. Bu

---

42 Chavannes (*TP*, C. II, Nu: 8, s. 168, dipnot: 4), Doğu Türkistan'ın merkezindeki Tarım Irmağının önceleri Çinliler tarafından Sarı Irmağın üst akımı zan edildiğini belirtmektedir.

43 Nan-shan, "güney dağları". Şimdiki adıyla Ch'i-lien Dağlarıdır. Tibet toprakları ile Çin arasındaki sınır gibidir.

44 Chin-ch'eng için Chavannes (*TP*, C. II, Nu: 8, s. 169), Lan-chou'da demektedir. Buranın Önceki Han devrinde (M.Ö. 206-M.S. 25) kurulduğu ve bugünkü Kan-su eyaletindeki Lan-chou ilinin kuzeybatısında, Sarı Irmağın kıyısında olduğu bilinmektedir (*CKLSTM*, s. 678).

45 Kaşgar Irmağı. Ayrıca bkz. Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 8, s. 169, dipnot:1.

46 Hoten Irmağı.

47 P'u-ch'ang-hai: Lob Nor (Lob Gölü). Tarım havzasında yaklaşık 10 bin km^2 alan kaplamaktadır.

48 *HHS*, 88, s. 2914; *TT*, 191, s. 5190-91; *TC*, 196, s. 3133a-b; *TFYK*, 957, s. 2262b; *TPYL*, 792, s. 3511a.

49 Chin-man, Jimsar ilçesidir. Burası Uygurlara başkentlik yapmış olan kadim Beşbalık şehridir (*Hsi-yü-ti-ming*, s. 14 ve 38; *Chung-kuo-li-shih-ti-ming-ta-tz'u-tien*, C. II, ed. Shih Wei-le, Beijing, 2005, 1614). Chavannes (*Documents sur Les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, St Pétersbourg, 1903, s. 11) şöyle demektedir: "*Hsi-yü-shui-tao-chih* ("Batı Toprakları Su ve Yol Kayıtları", Hsü-sung tarafından 1819 yılında yayınlanmıştır, tekrar basımı Beijing, 2005 yılında Zhung-hua Shu-chü yayınevi tarafından yapılmıştır)'a (bölüm III, p. 25 r°; yani Ha-la Nao-er, "Karanor" bahsi) göre kadim Pei-t'ing, Hu-pao-tzu'dan (?) başka bir yer değildir. Şimdiki Pao-hui ilçesinin 20 li kuzeyinde, T'ang dönemine âit bir taş kitabe bulunmuştur; kitabe tahrip olmuş olmasına rağmen Chin-man ilçesinin zamanında burası olduğunu ispat etmektedir. Öte yandan *Chiu T'ang Shu* (bölüm XL, p. 29 v°)'dan şöyle okuyoruz: "Chin-man... Sonraki Han devrinde Arka

yerler (Karahoca ve Beşbalık) Doğu Türkistan'ın kapısıdır. Bu nedenle iki yere de Wu ve Chi Komutanlığı[50] kurulmuştur. I-wu (Kumul) topraklarında beş tür tahıl, dut ağacı, kenevir ve üzüm yetişir. I-wu (Kumul)'nin kuzeyinde Liu-chung (Lukçun) vardır, tüm bu topraklar çok zengin ve bereketlidir. Bu nedenle Çin, Doğu Türkistan üzerinde hâkimiyet kurmak üzere Ch'e-shih (Turfan) ve I-wu (Kumul) için Hsiung-nu(Hun)'larla daimî bir savaş halindedir[51].

Shan-shan(Çarklık)'tan Ts'ung-ling(Pamir)'e giderken iki yol vardır. Nan-shan(Güney dağları)'ın kuzey yamaçlarını takip ederek, ırmağın kıyısından Sha-ch'e(Yarkend)'ya varılır, bu güney yoludur. Güney yolundan batıya giderek Ts'ung-ling (Pamir) aşılırsa Büyük Yüeh-chih (Kuşan) ve An-hsi (Part) ülkelerine varılır. Ön Ch'e-shih (Turfan) Devleti'nden kuzey dağlarını izleyerek ırmağa, ırmağın kıyısından batıya gidilirse Shu-le(Kaşgar)'ya varılır, bu kuzey yoludur. Kuzey yolundan gidilerek Ts'ung-ling (Pamir) aşılırsa Ta-wan (Fergana), K'ang-chü (Kanglı) ve Yen-ts'ai (Alan) ülkelerine varılır.[52]

Yü-men(Yeşim taşı kapısı)'e gidilip Shan-shan (Çarklık), Ch'ieh-mo ve Ching-chüeh (Niya) topraklarından geçilir ki bu 3 bin li'den fazla bir yoldur ve Chü-mi(Keriya)'ye varılır.[53]

Kaynaklara bakıldığında III. yüzyıldan sonra üçüncü bir yolun da kullanılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. **SKC**, 30, s. 858-863'ün aktardığı kayıp olan *Wei-lüeh*'in *"Batı Jung'ları"* bölümüne göre (239-265 yılları arasındaki hadiseleri aktarır) Doğu Türkistan'dan geçen üç yol vardır.[54] "Tun-huang ve Yümen (Yeşim taşı kapısı) geçidinden Doğu Türkistan'a önceleri iki yol vardı, şimdi üç yol vardır. Yü-men (Yeşim taşı kapısı) geçidinden batıya doğru gidip Ch'o-ch'iang'dan geçtikten sonra Ts'ung-ling (Pamir) aşılır ve Hsüen-tu[55] ge-

Ch'e-shih Devleti'nin hükümdarlık sarayıydı. Bu kadim bozkırlı payitahtında beş şehir vardır. Bu nedenle halk oraya şöyle derdi: Beş şehir toprakları. Cheng-kuan saltanat devresinin 14. yılında (640), Kao-ch'ang (Karahoca) Devleti bastırıldıktan sonra T'ing ilçesi kurulmuştur. Aynı kaynağın birkaç satır yukarıda verdiği bilgiye göre ch'ang-an saltanat devresinin 2. yılında (702), T'ing ilçesi'nde Pei-t'ing Valiliği kurulmuştur. Dolayısıyla bu metin *Hsi-yü-shui-tao-chih*'de verilen bilgiyi doğru kılmaktadır; çünkü bu bilgiye göre Pei-t'ing, Chin-man'dan başka bir yer değildir...". Ayrıca yine Chavannes'e (a.e.) göre Beşbalık, şimdiki Urumçi değildir ve Guçen'in biraz batısında bulunmaktadır.

50 Bu komutanlık için bir sonraki bölüme bakınız.

51 *HHS*, 88, s. 2914.

52 *HHS*, 88, s. 2914; *TC*, 196, s. 3133b. Bu tarif *HS*, 96A, s. 3872'de de aynen yer almaktadır. Batıya giden iki yoldan bahsedilmektedir."

53 *HHS*, 88, s. 2914 vd.

54 *SKC*, 30, s. 859.

55 Hsüen-tu: "asılı geçitler"; Hunza Vadisinden Gilgit'e giden yol üzerindeki geçitlerdir. Bkz. E. Chavannes, "Les Pays d'occident d'aprés le Wei lio", *TP*, C. II, Nu: 6, 1905, s. 529, dipnot: 5.

çilerek Büyük Yüeh-chih (Kuşan) topraklarına girilir. Bu güney yoludur. Yü-men (Yeşim taşı kapısı) geçidinden batıya doğru gidilip Tu-hu-ching[56] geride bırakılır ve San-lung-sha'nın[57] kuzey ucu dolanılır, Chü-lu-ts'ang'dan[58] geçilir. Ardından Sha-hsi-jing'dan[59] hareket edilir, kuzeydoğuya gidilip Lung-tui[60] geçilir ve eski Lou-lan topraklarına varılır, batıya doğru ilerleyip K'uei-tzu (Kuça)'ya varılır ve ardından Ts'ung-ling (Pamir)'e gelinir. Bu orta yoldur. Yü-men (Yeşim taşı kapısı)'den kuzeybatıya gidilip Heng-k'eng'dan[61] geçilir, San-lung-sha ve Lung-tui'ye uğramadan Wu-ch'uan'ın[62] kuzeyine gidilir ve Ch'e-shih (Turfan) sınırında Wu ve Chi Komutanlığı'nın idare ettiği Kao-ch'ang (Karahoca)'a varılır, batıya doğru ilerlenip K'uei-tzu (Kuça)'ya giden yol ile birleşir. Bu yeni yoldur".

Böylece III. yüzyıla kadar iki yolun varlığı bilinmektedir:

i) Güney yolu: Doğu Türkistan'ın güneyinden ve Tibet dağlarının kuzey eteklerinden yani Hoten kenti üzerinden batıya giden yol.

ii) Kuzey Yolu: Tanrı dağlarının güneyinden ve Kuça üzerinden batıya giden yol.

Bahaeddin Ögel'e göre III. yüzyıldan sonra eklenen yol zaten tabiî idi.[63]

3. DOĞU TÜRKİSTAN SAHASI

Çin daima Doğu Türkistan'a hâkim olmak istemiş ve bu yolda tüm kaynaklarını seferber etmiştir. Tarihin bilinen ilk devirlerinden beri Doğu Türkistan hem verimli ve sulak arazileri sebebiyle hem de geo-stratejik ve ticarî cihetten Çin için hayatî öneme sâhiptir. Milâttan önceki devirlerde dahi Çin malları İran, Suriye ve Roma topraklarına, Roma, Suriye, İran malları da Çin başkentine kadar ulaşıyordu. Bu ticari faaliyette esas aktör Doğu Türkistanlılardı. Çinlilerin Doğu Türkistan ile ilk kez İmparator Wu devrinde (M.Ö. 140-78) irtibat kurdukları bilinmektedir.[64] Bu devirde Çin, istilâ ettiği Doğu

---

56 "valinin kuyusu".

57 "üç kum tepesi".

58 mahzen kasrı.

59 "çöldeki batı çeşmesi".

60 "ejderha kumulları".

61 "Beştoprak Vadisi".

62 "beş gemi".

63 Ögel, *Büyük Hun*, II, s. 426-427.

64 *HHS*, 88, s. 2909. *TT*, 191, s. 5190; *TC*, 196, s. 3133a; *TFYK*, 957, s. 2262b. *Hou Han Shu*'nun "Batı Toprakları" bölümünün güzel bir tercümesini yayınlamış olan. Chavannes (E. Chavan-

Türkistan devletlerini idare etmek için elçilikler ve komutanlıklar tesis etti.[65] İmparator Hsüan (M.Ö. 73-49) ise tüm bu unvanları kaldırıp tu-hu[66] yani Genel Valilik kurdu.[67]

Bu Genel Valilikle ilgili bazı haşiyeler Li Hsien başkanlığındaki bir heyet tarafından *HHS*'ya T'ang devrinde (618-907) düşmüştür. Bu hadiseye dâir düştükleri haşiyede şöyle demektedirler[68]:

"İmparator Hsüan devrinde, Cheng Chih (Çin'in meşhur generallerinden; ölümü M.Ö. 49), shih-lang-t'ien unvanlı Ch'ü Li'yi bir orduyla göndererek Ch'e-shih (Turfan) Devleti'ni vurmayı, wei-szu-ma[69] dâiresini oraya taşımayı ve bu surette Shan-shan (Çarklık)'ın güneybatısından geçen yolu güvenlik altına almayı istiyordu. Bunun üzerine Hsiung-nu(Hun)'ların Jih Chü Beyi gelip Cheng-chih'a teslim oldu. Önden Cheng Chih gitmek üzere Çin ordusu Ch'e-shih (Turfan) Devleti'ni mağlup etti. Sonra

---

nes, "Les pays d'Occident d'aprés le "Heou Han chou" ", *TP*, C. II, Nu: 8, 1907, s. 153), bir tâbilik ilişkisini vurgulamıştır: "...les contrées d'Occident étaient sous la dépendance de l'empire." Ancak cümle tam olarak Çin'e bağlı olmayı ifade etmemektedir. Kullanılan shu imi her zaman tam bir tâbilik ilişkisini ifade etmez. İmin iki tür okuyuşu vardır: *Chu* olarak okunduğunda "bağlantı kurmak, ilişkiye geçmek, toplanmak, bir araya gelmek" gibi anlamlara gelir. *Shu* olarak okunduğunda ise bir tâbilik manası çıkartılabilir (bkz. *TY*, C. I, Beijing, 2002, s. 915). İmparator Wu devrinde Batı Toprakları yani bugünkü Doğu Türkistan coğrafyasının Çin'e bağlı olduğunu söylemek tarihî gerçeklere uygun düşmemektedir. Üstelik *TT*, 191, s. 5190'da: "Batı Toprakları ile Han İmparatoru Hsiao-wu devrinde münâsebet kurulmuştur" denilmektedir. Öte yandan Bahaeddin Ögel (Ögel, *Büyük Hun*, C. II, s. 294-295) Batılı tarihçilerin kaynaklarda geçen teslim olma ifadelerini derhal Çin idaresinin başlangıcı olarak kabul etmelerini eleştirmektedir.

65 Cümledeki "shih-che-hsiao-wei" ifadesi tarafımızdan "elçilikler ve komutanlıklar" olarak tercüme edilmiştir. Çin unvanları sözlüğü hazırlayan Hucker, Han sülâlesi dönemindeki unvanlardan olmak üzere shih-che için "elçi" veya "ulak", hsiao-wei için ise "komutan" karşılıklarını tespit etmiştir (Charles O. Hucker, *A Dictionary of Official Titles in Imperial China*, California, 1985, Nu: 5208 ve Nu: 2456). Dolayısıyla iki ayrı unvan söz konusudur. Han devrine âit böyle tek bir unvana tesadüf edilmemektedir. Ancak Chavannes (*TP*, C. II, Nu: 8, s. 153, dipnot: 2) shih-che-hsiao-wei yazımını yanlış mülahaza ederek bunun bir unvan olduğu neticesini çıkarmıştır ("... Commissaire militaire des ambassadeurs"). *Shih Chi*, 123, s. 3197'deki ifade açıktır: "Lun-t'ou yüz askerlik bir birlikle toprak işlemekteydi, yabancı ülkelerdeki elçilere sunmak üzere tarlalardan toplanan tahılı korumak için elçilik kurdu." M.Ö. 119-104 yılında Doğu Türkistan'da Çin elçiliklerinin kurulmasıyla ilgili bkz. Borovkova, *a.g.e.*, s. 118 vd.

66 Tu-hu, "genel valilik".

67 Kelimesi kelimesine şöyle tercüme edilir: "İmparator Huan değiştirip tu-hu dedi." Genel Vailiğin kuruluşundan sonra milâdın başlarına kadar olan devrin bir yorumu için bkz. Borovkova, *a.g.e.*, s. 225 vd.

68 *HHS*, 88, s. 2910, haşiye 2.

69 Bir tür muhafız birliği.

teslim olmuş olan Jih Chü Beyi ile güçler birleştirilerek Ch'e-shih(Turfan)'ın kuzeybatısındaki yolun koruma altına alınması emredildi, bu kurulan makama "tu-hu" denildi. Tu-hu makamının kurulması Cheng Chih'tan sonra olmuştu."[70]

Hulsewé ve Loewe ise "Genel Valilik"in, Çin'den batıya giden kuzey ve güney yolları boyunca insan ve mal akımını kolaylaştırmak maksadıyla M.Ö. 59 yılında kurulduğunu ve Çin unvanları, yetki mühürleri ve kurdeleleri alan yerel beylerin siyasetlerini onay makamı olduğunu belirtmektedirler.[71] Her ne kadar Wang Mang dönemine kadar (M.S. 9) bu makama vali atandığı görülse de Çin'den batıya ve batıdan Çin'e mal satarak para kazanan Türkistan şehir devletlerinin, Çin ile ilişkileri düzenleyen ve bu dönem için pek bir askerî ve siyasî nüfuzu bulunmayan bir valinin emrinde olduklarını söylemek Çin kaynaklarındaki mübalağaları tercüme etmekten başka bir şey değildir.

Yine İmparator Yüan devrinde (M.Ö. 48-33), Ön Ch'e-shih (Turfan) Beyi'nin sarayında[72] tımar işletilmesi için Wu ve Chi Komutanlıkları[73] kuruldu.[74]

Tımar sistemi şöyle işliyordu: İçinde gözetleme kulesi olan sınırdaki kışlalar sivil ve askerî tarım kolonileri (*t'un-t'ien*) ile destekleniyordu. Bu istihkâm hatlarının ardında Çin İmparatorluğu, Doğu Türkistan ile olan iletişimini sağlıyor, iskân siyasetini sürdürüyor ve kuzeyinden gelen saldırılara karşı umumî bir müdafaa temin ediyordu. Kurulan bu sistemde imparatordan başlamak üzere hanedan üyelerine, yüksek orun sahibi memurlara, soylula-

---

70 Hucker, bu unvanı şöyle tanımlamaktadır (*a.g.e.*, Nu:7237): "Genel Vali. Özellikle de şimdiki Xinjiang(Doğu Türkistan)'da itaat altına alınan yabancı halkları idare etmek üzere kurulan ve çeşitli biçimlerde genel valinin güçlerine sâhip askerî bir görev."

71 Hulsewé-Loewe, a.g.e., s. 64.

72 Komutanlıklar şimdiki Turfan'ın 70 li güneydoğusundaki Kao-ch'ang-pi yani Karahoço kalesinde iken Ön Turfan Beyinin sarayı şimdiki Turfan'ın 20 li batısında olan Chiao-he (Yarkhoto) şehrindeydi. Bkz. Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 8, s. 155, dipnot: 1.

73 Wu-chi komutanlığı. *HS*, 18, s. 738'de bu konuya değinilmiştir: "wu-chi-hsiao-wei, İmparator Yüan'in ch'u-yüan saltanat devresinin ilk yılında (M.Ö. 48) kurulmuştur. Burada ch'eng ve szu-ma unvanlı memurlardan bir ve markilerden ise beşer kişi bulunur. Vergisi 600 tan (1 tan yaklaşık 103 kilogram)'dır". Bu kayda T'ang devrinde şerh düşen Shih Ku şöyle demektedir (*a.e.*, 18, s. 738, haşiye: 9): "...(diğer makamlar içinde) sadece wu-chi gezici bir idaredir. Bugün kurulmuş olan komutanlık (hsiao-wei) da belli bir yerde durmaz, bu sebeple wu ve chi adını almışlardır (wu ve chi imleri Çinlilerin zaman taksimi içim kullandıkları shih-t'ien-kan yani "on göksel boy ya da dal"ın iki ögesidir), bir wu ve bir chi komutanlığı vardır, bir söylenene göre wu ve chi ortada durur ve dört bir yana tazyik edermiş, bugün kurulmuş olan komutanlık da Hsi-yü(Doğu Türkistan)'dedir ve oradaki ülkeleri hüküm altında tutmak için vardır."

74 *HHS*, 88, s. 2909, *TT*, 191, s. 5193; *HHHY*, 70, s. 711; *TC*, 196, s. 3133b; *TPYL*, 792, s. 3512a.

ra, kurmay kademesindeki komutanlara ve benzeri kimselere toprak tahsis ediliyordu. Her bir toprak yıllık olarak verdiği tahıl miktarına göre tasnif edilmekteydi.[75]

İmparator Ai (M.Ö. 6- M.S.1) ile İmparator P'ing(M.S. 1-5)'in saltanat devresi esnasında böyle bir düzenin yerleştirilmeye çalışıldığı Doğu Türkistan, Çin kaynaklarında elli beş ülkeden mürekkep bir yer olarak kaydedilmiştir.

M.S. 9 yılında General Wang Mang darbeyle iktidara geldikten sonra daha önceki Çin imparatorlarının Doğu Türkistanlı beylere verdiği imtiyaz ve rütbeleri düşürüp hou-wang yani "marki-bey" olarak değiştirdi.[76] Doğu Türkistan'daki ülkelerin hükümdarları "bey" yani wang unvanı taşıyorken, Wang Mang'ın bunların unvanını "Hsin(Wang Mang'ın kurduğu hanedanın adı)'e tâbi marki-bey" yani "Çin'e tâbi bey", "hou-wang" olarak değiştirmek istemişti. Bu ise bölge devletlerinin kabul edebileceği bir şey değildi. Bu yüzden Doğu Türkistan'daki ülkeler isyan ettiler ve Çin ile olan münâsebetlerini kestiler. Hep birlikte tekrar akrabaları olan Hsiung-nu(Hun)'lara tâbi oldular.[77]

---

75 Tun-t'ien 屯 田 teriminin tam tercümesi "askerî kışla ve tarım"dır. Çin dışındaki bölgelerde konuşlanan Çin memur ve askerlerinin kurduğu bir tür toprak sistemidir. Bu sistemin ayrıntıları için bkz. Rafe de Crespigny, *Northern Frontier, the Policies and Strategy of the Later Han Empire*, Canberra, 1984. Tam bir benzerlik olmasa da âlimler tarafından İngilizceye "state farms", "devlet çiftlikleri" ya da "agricultural colonies", "tarım colonileri" (Rafe de Crespigny, *a.g.e.*, her yerde), Fransızcaya "colonie agricole" (Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 8, s. 154), Almancaya "militärkolonie", "askerî koloni" (Liu Mau-tsai, *Kutscha und seine Beziehungen zu China vom 2. Jh.v. bis zum 6.Jh. n. Chr.*, C. I, Wiesbaden, 1969, s. 42) ve Rusçaya "казенного землепашества" yani "devlet tarımı" (N. Ya. Biçurin, *Sobraniye Svedeniy O Narodah, Obitavşih v Credney Azii v Drevniye Vremena*, C. II, Almatı, 1998, s. 222) olarak tercüme edilen bu terimin Türkçe "tımar" olabileceği düşüncesindeyiz. De Groot (J. J. M. De Groot, *Die Hunnen Der Vorchristlichen Zeit*, C. I, Berlin, 1921, s. 5, 10, ve diğer yerlerde) da bu yapının başında duran kişiyi "Lehnfürst" yani "tımar beyi" şeklinde tercüme etmiştir. Ayrıca İslâmiyet öncesi Türklerde tımar sisteminin genel bir tasviri için bkz. Bahaeddin Ögel, "İslâmdan Önceki Türk Devletlerinde Timar Sistemi", *IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 10-14 Kasım 1948, Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara, 1952, s. 242-250.

76 "Rütbeleri düşürüp hou-wang (marki-bey) olarak değiştirdi." Bu olay *HS*, 94b, s. 3820'da şöyle anlatılmaktadır: "Wang Mang tahtı ele geçirdiği sırada, chien-kuo saltanat devresinin ilk yılında (M.S. 9)...Ch'an-yü'ye verilmiş olan eski mührün değiştirilmesini buyurmuştu. Eski mühür üzerinde "Hsiung-nu Ch'an-yü'sü Mührü" yazılıydı, Wang Mang bunu "Hsin'e (Yani Wang Mang'ın kurduğu yeni hanedana) Tâbi Hsiun-nu Ch'an-yü'sü Damgası" olarak değiştirmişti" (Tercüme için ayrıca bkz. Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 8, s. 155, dipnot: 2; Ayşe Onat-Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun, *Han Hanedanlığı Tarihi, Bölüm 94A/B Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, Ankara, 2004, s. 81).

77 "Hep birlikte tekrar Hsiung-nu (Hun)'lara tâbi oldular." Burada tam bir tâbilik ilişkisi ifade edilmektedir. Doğu Türkistan'ın Çin ile bağlılık kurduğunu ifade etmek için zikrettiğimiz cümle kullanılmış iken Hunlara tâbi olduğunu hususiyetle ifade etmek için "i" imi kullanıl-

Bununla beraber Hsiung-nu(Hun)'lar çok ağır vergiler koymaya başlayınca Doğu Türkistan'daki ülkelere sözlerini geçiremez oldular.

Çinlilerin chien-wu saltanat devresinde (22-55) Doğu Türkistan'daki devletlerin her biri Çin'e elçi gönderip Çin ile münâsebet kurmak istediklerini bildirdi ve Genel Valilik (tu-hu) kurulmasını talep etti. İmparator Kuang Wu'nun düşüncesine göre (22-57) Çin'de düzen ve sükûnet henüz sağlanmıştı[78] ve dış münâsebetlerle uğraşılamazdı; bu sebeple Doğu Türkistan'daki bu ülkelerin isteklerini kabul etmedi. Kaynaklardaki bu bilgiler elbette ki Çinlilerin siyasî durumunu yansıtmaktadır. Bu dönemde Çin içine kapanmıştı ve Hsiung-nu(Hun)'lar Doğu Türkistan'a hâkim idiler.[79] Doğu Türkistan'daki devletler muhtemelen Hsiung-nu(Hun)'lara karşı denge teşkil etmesi için Çin gücünden istifade etmek istiyorlardı. Bahaeddin Ögel'e göre Hsiung-nu(Hun)'ların 46'dan sonra Türkistan sahasında gerilemesi üç sebep yüzündendi: Kuraklık ve kıtlık, Doğudan gelen proto-Moğol akınları ve Çin'in Hsiung-nu (Hun) düzenini bozması.[80]

Hsiung-nu(Hun)'lar bu devreden sonra gittikçe zayıflamaktaydılar. Bu sırada Sha-ch'e (Yarkend) Beyi Hsien[81] ise bazı ülkeleri ortadan kaldırıp ilhak etti. Hsien'in ölümünden sonra Doğu Türkistan daha da karmaşa içine düştü.[82] Hsiao-wan[83], Ching-chüeh (Niya)[84], Jung-lu[85] ve Ch'ieh-mo[86] devletleri, Shan-shan (Çarklık)[87] Devleti tarafından ilhak edildi.[88] Yü-t'ien (Hoten)[89] Devleti ise, Ch'ü-le[90] ve P'i-shan (Guma) devletlerini işgal ederek onların top-

mıştır ki bu bir fiil olarak "zorla çalışmak, köle olmak" gibi anlamlara gelmektedir (bkz. *TY*, C. I, s. 1067).

78 Hsin hanedanın kuran gasıp Wang Mang M.S. 23 yılında devrilmiş ve 25 yılında Doğu Han veya Sonraki (Hou) Han Devleti kurulmuştu.

79 Ayrıntılar için bkz. Onat, *DTCF*, C. XXXI, Nu: 1-2, s. 383-396.

80 Ögel, *Büyük Hun*, C. II, s. 299-300.

81 Yarkend Beyi Hsien. Hsien adının bu beyin adının manasının Çinceleştirilecek yazılmış olması galip bir ihtimaldir ki bu ad "bilge"dir. Hsien iminin karşılığı için bkz. *TY*, C. II, s. 2966.

82 *HHS*, 88, s. 2909; *TT*, 191, s. 5193; *TT*, 196, s. 3133b-c.

83 Bkz. Hsiao-wan (Küçük Wan) bahsi.

84 Bkz. Ching-chüeh (Niya) bahsi.

85 Bkz. Jung-lu bahsi.

86 Bkz. Ch'ieh-mo bahsi.

87 Bkz. Shan-shan (Çarklık) bahsi.

88 Bkz. M. Aurel Stein, *Serindia*, C. I, s. 330.

89 Yü-t'ien: Hoten. Açıklamalar için aşağıdaki Hoten bahsine bakınız.

90 Bkz. Ch'ü-le bahsi.

raklarına tamamen hâkim oldu. Yü-li[91], Ch'an-huan[92], Ku-hu[93] ve Wu-t'an-tzu-li[94] devletleri, Ch'e-shih (Turfan)[95] Devleti tarafından ortadan kaldırıldı[96].

Gittikçe gerilemeye başlayan Hsiung-nu(Hun)'lar[97] Çinlilerin yung-p'ing saltanat devresinde (57-75) Doğu Türkistan'daki ülkelere hücum ederek He-hsi'nin şehirlerini yağmaladılar. Etrafı surlarla çevrili şehirlerin halkı kapıları gündüzleri de kapattılar. M.S. 61'de Hsiung-nu(Hun)'lar Wei-li (Korla), Yen-ch'i (Karaşar), Kuei-tzu (Kuça) gibi on beş Doğu Türkistan devletinden topladıkları 300 bin kişilik bir orduyu idare etmek üzere beş general gönderdiler.[98]

Bugünkü Kansu koridorunu ifade eden He-hsi, "Sarı Irmağın batısı" anlamına gelmektedir. He-hsi'nin dört komutanlığı Kan-su eyaletindeki Liang-chou, Kan-chou, Su-chou ve Tun-huang'da bulunmaktaydı.[99] Shih Chi'ye göre Ch'in İmparatorluğu'nun Çin Seddi şimdiki Lan-chou eyaletinin güneyinde yer alan T'ao Irmağı vadisindeki Lin-t'ao'da inşa edilmeye başlanmıştı. Ardından Lan-chou'nun kuzeyine ve Ordos'un kuzeydoğu dirseğine uzatılmıştı. Han devletinin Sarı Irmağı geçerek askerî ve siyasî bir varlık göstermesi ve He-hsi yani "ırmağın batısı" komutanlıklarını kurması İmparator Wu'nun tahtta olduğu M.Ö. 100 civarına kadar gerçekleşmemişti. Chiu-ch'üan, Chang-yeh ve Tun-huang muhtemelen M.Ö. 104 ve müteakip yıllarda, Wu-

---

91 Bkz. Yü-li bahsi.

92 Bkz. Ch'an-huan bahsi.

93 Bkz. Ku-hu bahsi.

94 Bkz. Wu-t'an-tzu-li bahsi.

95 Tafsilat için *Ch'e-shih* (Turfan) bahsine bakınız.

96 *HHS*, 88, s. 2909; *TC*, 196, s. 3133c; *TT*, 191, s. 5192.

97 Kaynakta Pei-lu (*HHS*, 88, s. 2909) olarak kaydedilmiştir ki Hunları ifade etmekte ve kelimesi kelimesine tercümesi "kuzey düşmanları" mânâsına gelmektedir. Chavannes, imini daimî surette "barbares" yani "barbarlar" diye tercüme etmektedir (mesela bkz. *TP*, C. II, Nu: 8, s. 156 vd.). Bu yönüyle Hunları kendi algıladığı biçimde tercüme ettiği anlaşılmaktadır. Hâlbuki lu imi "barbar" anlamına gelmemektedir. Bu konuda Beckwith (*a.g.e.*, s. 361) şöyle demektedir: "*Barbar* fikri Çin'de hiç mevcut olmamıştır ve Çincede bu kelimeyi karşılayacak hiçbir şey yoktur. Çin tarih kaynakları okunduğunda görülecektir ki Çincede yabancılar için kullanılan çok sayıda kelimeden Orta Asyalılara atfedilenler medenî, şehirli (Çinliler bazen takdir ederler), bozkırlı, balıkçı (Mançurya'da, Güney Çin'de vb.), köylü-çiftçi vb. unsurları kapsamaktadır. Onlar için kullanılan kelimelerden hiç biri askerî yiğitliği, şehirli ve çiftçi olmayan hayat tarzını, kaba kültürü kodlamamaktadır ki bu üçü Avrupa âlemi için esasında *barbar* demektir ve bu kelime eski ve orta devir Çincesinde Orta Asyâlılar da dâhil olmak üzere yabancılar için kullanılan herhangi bir kelimeye denk düşmez."

98 Ögel, *Büyük Hun*, C. II, s. 270.

99 Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 8, s. 156, dipnot:4; milâttan önceki dönemlerde Kansu koridoru üzerindeki Hun-Çin mücadeleleri için bkz. Borovkova, *a.g.e.*, s. 67 vd.

wei ve Chin-ch'eng ise yarım yüzyıl sonra kurulmuştu. Sonraki Han devrinde (M.S. 25-220) Wu-wei, Chang-yeh, Chiu-ch'uan ve Tun-huang komutanlıklarının nüfuz sahası bugünkü Kansu koridoru boyunca güneydoğudan kuzeybatıya uzatılmıştı. Güney batıda buralar Ch'i-lien Dağları (veya Nan-shan, "Güney dağları") ve şimdiki Ch'ing-hai(Koko Nor)'ın dağlık bölgeleriyle çevriliyordu. Kuzeye ve doğuya doğru He-lan Dağları (Alaşan dağları), Tengger ve Gobi'nin ucundaki diğer çöllerle karşı karşıya idiler. Şehirler ve yerleşimler kuzeydeki yüksek yamaçlardan eriyip güneye inen ve çölde izleri kaybolan kar sularının beslediği havzalara serpilmişti.[100] Liu Mau-tsai He-hsi'nin net bir coğrafi tanım olmadığını ve Sarı Irmak dolaylarını, Doğu Türkistan'daki Shen-si, Kan-su ve Ordos'u kapsadığını belirtmektedir.[101]

Kansu koridorunda durum böyle karışık iken ve Doğu Türkistan devletlerinin de Çin ile işbirliği yapmaya hazır olduğu bir ortamda, 73 yılında İmparator Ming generallerine kuzeydeki Hsiung-nu(Hun)'lara karşı sefere çıkmalarını emretti.[102] Generaller I-wu-lu (Kumul) topraklarını aldılar. Burada tımar işletmek üzere Tahıl Tedarik Komutanlığı[103] kuruldu. Bu hadiselerden sonra Doğu Türkistan'da Çin istilâsı yeniden başladı.[104] Çin sarayında hizmet görsünler diye Yü-t'ien (Hoten) ve diğer devlet beylerinin hepsi oğullarını rehine olarak gönderdi.[105] Böylece Çin altmış beş yıl önce terk ettiği topraklara geri döndü.[106]

---

100 Rafe de Crespigny, *a.g.e.*, s. 1 vd.

101 Liu Mau-Tsai, *a.g.e.*, C. II, s. 225, not: 197: "Ho-si ist ein vager geographischer Begriff und umfaßt das Gebiet westlich des Gelben Flusses wie Schen-si, Kan-su und Ordos."

102 W. M. McGovern, *a.g.e.*, s. 264.

103 I-he-tu-wei, "Tahıl Tedarik Komutanlığı". Chavannes'da (*TP*, C. II, Nu: 8, s. 156), "Commandant militaire favorisant les céréales." Biçurin (*a.g.e.*, C. II, s. 223, not: 2) yanlış anlamış: "Страна Ивулу переименована в И-хэ", "Iwulu ülkesinin adı I-he yapıldı." Liu Mau-tsai (*a.g.e.*, C. II, s. 226, not: 198) ise bunu Tun-huang'da şimdiki An-hsi ilçesi dolaylarındaki bir yer adı zan etmiş: "I-ho ist ein Ortsname und entspricht dem heutigen An-si-hien, nahe Tun-huang".

104 *HHS*, 88, s. 2910; *TPYL*, 792, s. 3512a; *TT*, 191, s. 5194; *TC*, 196, s. 3133c.

105 "(Çin sarayında) hizmet görsünler diye oğullarını gönderdi." Bu Çin ile bölge ülkeleri arasında uygulanan ve devletlerarası anlaşmaların teminatı olmak üzere uygulanan bir nevî rehine sistemidir. Bu sistemin ayrıntıları için bkz. Lien-sheng Yang, "Hostages in Chinese History", *HJAS*, C. XV, Nu: 3-4, December 1952, s. 507-521. Buna göre iki tür rehine vardır: İki devlet arasındaki dostluğu teminat altına almak için gönderilen karşılıklı rehine ve ittifak ve sadakati teminat altına almak için tek taraflı olarak zayıf olan tarafın gönderdiği rehine.

106 *HHS*, 88, s. 2909; *TT*, 191, s. 5194; *TC*, *196*, s. 3133c. Wang Mang'ın iktidara geldiği yıl olan M.S. 9'dan 73 yılına kadar olan süre kastedilmektedir.

Çin'in büyük işgalini I-wu-lu(Kumul)'dan başlatması manidardır. I-wu-lu, Kumul[107] veya Hami toprakları Doğu Türkistan sahasına hâkim olmak isteyen bir devlet için vazgeçilmez topraklardır. Kumul, stratejik bakımdan Çin'in Doğu Türkistan ve Orta Asya topraklarına açılması için anahtar vazifesi görmekteydi. Mevcut kayıtlar açık bir biçimde göstermektedir ki, Önceki Han dönemi (M.Ö. 206-M.S. 25) boyunca güney yolundaki Lou-lan'ın Çin'in Orta Asya'ya yaptığı doğrudan teşebbüsler esnasında üstlendiği rol, Sonraki Han zamanını (25-220) müteakip batıya doğru vuku bulan Çin yayılmasında Kumul tarafından kuzey yolunda üstlenilmiştir. Eğer bir köprübaşı olarak Lou-lan bulunmasaydı Lop çölünün batı yakasını esas alıp en doğrudan yolu kullanarak Tarım havzasına girmek Çinliler için fizikî olarak imkânsız olacaktı; aynı şekilde Tanrı dağlarının doğusunun her iki yakasında arazi cihetinden aşılması zor olan topraklara doğrudan giden yolu açmak ve güvenlik altında tutmaya kuzey dağlarının kuzeybatısı için bir yiyecek deposu olan Kumul'un ekili arazileri imkân vermeseydi Çinliler için en zor iş olurdu. Tarih boyunca sulanabilir arazinin ekilebilir araziye nisbetle sınırlı olduğu görülmüştür. Kumul'un tarımsal kaynakları Çin tımar sisteminin yerleşmesiyle gelişmiş ve imparatorluğun Türkistan sahasındaki siyasetinde en mühim nokta olmuştur.[108] Kumul doğu ve batıdan gelen kervanlar ile orduların dinlenip azıklarını tamamladıkları bir yerdi.[109]

---

107 Kumul adının en mükemmel etimolojik tahlilini yapan Erkin Emet (Erkin Emet, "Türklerin Ana Yurtlarından Biri Kumul (Hami) ve Kumul Kelimesinin Etimolojisi Hakkında", *TD*, Nu: 4, Güz 1997, s. 163) şu mühim tespitleri yapmıştır: "Kumul'un adı eski çağlarda Künvu, Han Hanedanlığı (M.Ö. 206-M.S. 220) Aratörük, Tang Hanedanlığı (M.S. 618-907) İvigol, Yuan Hanedanlığı döneminden başlayarak Kumul adıyla söylenegelmiştir. Kumul kelimesinin etimolojisi konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Bazı bilim adamları, Kumul kelimesinin *kamili, kemmul, künmuli* gibi kelimelerin fonetik değişiminden ortaya çıktığını ileri sürmektedirler. Bu görüşler, kelimenin etimolojisini tam olarak açıklamaya yeterli değildir. Kumul kelimesi *Karamil* kelimesinden gelir. 1763 yılında Beijing(Pekin)'de yazılmış *Batı Bölgelerinin Dillerindeki Coğrafya Adları* adlı kitapta Kumul hakkında şöyle yazar: "Kumul kelimesi Uygurcadaki *karamil* kelimesinin ses değişimine uğramasıyla ortaya çıkmıştır. *Kara(mak), bakmak* anlamındadır. Mil ise, yüksek kale anlamındadır. Kumul'da uzaklara bakmak yani gözetlemek için yapılan kaleler olduğundan bu yerin adı böyle adlandırılmıştır." Günümüzde Çincede söylenen Hami kelimesi, işte o *karamil* kelimesinin Çince ses çevirisi olan ha-ye-mi-le kelimesinden alınmış olabilir. Kumul kelimesi konusundaki diğer bir görüş ise Kumul'un coğrafî özelliğine dayanarak atılmıştır. Kumul kelimesi *kum bol* anlamındadır." Emet'in sıraladığı diğer görüşler için bkz. *a.e.*, s. 163-165. Turgun Almas (Turgun Almas, *Uygurlar*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, 2010, s. 30) da adın "kumlu"dan geldiği görüşündedir.

108 Stein, *Serindia*, C. III, s. 1147.

109 Ögel, *Büyük Hun*, C. II, s. 300.

I-wu-lu(Kumul)'nun işgalini tamamlayan Çin 74 yılında Doğu Türkistan'da Genel Valilik ile Wu ve Chi komutanlıkları kurdu. Ertesi yıl İmparator Ming ölünce[110] Çin sarayı bir belirsizliğe büründü. Bu belirsizlikten istifade eden Yen-ch'i (Karaşar)[111] ve Kuei-tzu (Kuça) devletleri işgal kuvvetlerine hücum ettiler ve Doğu Türkistan Genel Valisi Ch'en Mu'yu öldürdüler ve tüm Çinli subay ve idarecileri darmadağın ettiler. Hsiung-nu(Hun)'lar ve Ch'e-shih (Turfan)[112] Devleti ise Wu ve Chi komutanlıklarını kuşattılar.

76 yılının (Chien-ch'u saltanat devresinin ilk yılı) ilkbaharında[113], Chiu-ch'üan[114] Valisi Tuan P'eng[115] harekete geçip Chiao-he (Yarkhoto)[116] şehrinde Ch'e-shih (Turfan) ordusunu yendi. Ancak bölgedeki durumu hiç de iyi olmayan işgalci Çin ordusu gerilemeye başlamıştı. İmparator Chang(76-88)'ın kaynaklardaki ifadesiyle "İ'lerle ve Ti'lerle"[117] uğraşarak Çin'in kayba uğrayıp harap olmasını istemiyordu. Bu yüzden Çin İmparatoru, Wu ve Chi komutanlarını geri çağırdı ve tekrar bir Doğu Türkistan Genel Valisi atamadı.[118]

Çin 77 yılında I-wu(Kumul)'daki tımar düzenini lağvetti. Bunun üzerine Hsiung-nu(Hun)'lar ordu gönderip I-wu(Kumul)'ya hâkim oldu. Bu sırada Doğu Türkistan'da Çin istilâsını yürüten Tümgeneral[119] Pan Ch'ao, Yü-t'ien(Hoten)'de idi.

---

110 Bu tarih, yung-p'ing saltanat devresinin 18. yılı olan 75 yılıdır.

111 Aşağıdaki Yen-ch'i (Karaşar) bahsine bakınız.

112 Aşağıdaki *Ch'e-shih* (Turfan) bahsine bakınız.

113 Chavanes (*TP*, C. II, Nu: 8, s. 157), "ilkbaharda", "ch'un" ifadesini çevirmemiştir. Hâlbuki makalesinin sonuna ilave ettiği Çince metinde de ch'un imi mevcuttur. Belki de bir yazım veya baskı hatası mevcuttur.

114 Chiu-ch'üan, He-hsi koridorundadır (bkz. dipnot 27). Çin'in idarî taksimatının anlatıldığı *HHS*, chih-ti 23, s. 3521'de şu kayda rastlamaktayız: "Chiu-ch'üan ili İmparator Wu devrinde (M.Ö. 140-78) kurulmuştur. Lo-yang (şimdiki He-nan eyaletinde) ilinden batıya doğru gidildiğinde 4700 li yol alınır. 9 şehri vardır, 12706 hanesi vardır. Şehirleri Fu-lu, Piao-shih, Le-kuan, Yü-men...".

115 Chiu-ch'üan Valisi Tuan P'eng. T'ai-shou, "vali" için bkz. Hucker, *a.g.e.*, Nu: 6221).

116 Aşağıdaki Chiao-he bahsine bakınız.

117 I-ti, "İ'ler ve Ti'ler. Eski Çinliler Çinli olmayan ve doğuda olanlara için İ, kuzeyde olanlar için Ti, batıda olanlar için Jung ve güneyde olanlar için Man gibi bazı genel adlar kullanmışlardır. Ancak genel olarak bu tasnif yönlere göre yapılmış olmasına rağmen her zaman geçerli değildir (bkz. Onat-Orsoy-Ercilasun, *a.g.e.*, s. 99, not:4). Gerçekten de yönlere göre bir tasnif yapılmış olsaydı metinde "jung"lara da yer verilmesi gerekirdi.

118 *HHS*, 88, s. 2910; *TT*, 191, s. 5194; *TC*, 196, s. 3134a; *TPYL*, 792, s. 3512a.

119 Chün-szu-ma, "tümgeneral". Hucker (*a.g.e.*, Nu: 1790)'de, "division commander" yani "tümen komutanı". Tümen Türkçe olarak "on bin" anlamına gelir. Muasır ordularda Tümen on ila yirmi bin askerden oluşur. Ancak Sonraki Han devrinde böyle bir durum söz konusu değildir. Kaynaklardaki ifadelerden bir netice çıkarmak mümkün olmasa da *HHS*, 88,

89 yılında (İmparator He'nın yung-yüan saltanat devresinin ilk yılı) Çin ordusu orgenerali[120] Tou Hsien, Hsiung-nu(Hun)'ları büyük bir yenilgiye uğrattı.[121] Bunun üzerine 90 yılında (2. yıl) Tou Hsien, Yardımcı Komutanı[122] Yen P'an komutasındaki iki binden fazla atlıyı I-wu(Kumul)'yu kuşatmak üzere gönderdi ve Çinlilere karşı direnen I-wu (Kumul) ordusu yenildi. 91 yılında Pan Ch'ao böylece Doğu Türkistan'a hâkim olmaya başladı. Bu nedenle Çin sarayı Pan Ch'ao'yu Doğu Türkistan Genel Valisi yaptı. Pan Ch'ao, Kuei-tzu(Kuça)'da ikamet ediyordu. Wu ve Chi Komutanlığı da tekrar kuruldu. Bu komutanlığın emrinde 500 asker vardı ve bunlar Ön Ch'e-shih (Turfan) Devleti'ndeki Kao-ch'ang (Karahoca) Kalesinde[123] konuşlandılar. Yine Arka Ch'e-shih (Turfan) Devleti'nin uç şehrinde[124] Gözcü Wu Birliği kurulmuştu, buranın (Karahoca Kalesine) uzaklığı 500 li idi. 94 yılında (6. yıl) Pan Ch'ao hücum edip Yen-ch'i (Karaşar) ordusunu yendi. Artık Doğu Türkistan'da elliden fazla ülkenin tamamı rehineler gönderip Çin ile bağlılık kurdu.[125] T'iao-chih (Characene)[126] ve An-hsi (Part)[127] gibi 40 bin li uzaklarda deniz kıyısında bulunan devletlerin her biri pek başarılı tercümanlar ve elçiler göndererek haraç sundular.

---

s. 2911'de şu ifade mühimdir: "...tümgenerallik kurulabilir ve 500 asker toplanabilir." Bu ifadeden Chün-szu-ma'nın yaklaşık 500 askerden oluşan bir orduya komutanlık ettiği anlaşılabilir. Tümgeneral olarak tercüme etmemizin bir diğer sebebi, Han devrinde ordular komutanı yani orgeneral komutasındaki beş ordudan biri olmasıdır. Bkz. *TY*, C. II, s. 3017: "Bu unvan Han devrinin de bir memuriyet unvanıdır. Han devrindeki Ta-ch'iang-chün (Ordular Komutanı veya Orgeneral) beş komutana hükmeder, hsiao-wei bir kişidir, geliri yıllık 2000 tan (1 tan yaklaşık 103 kilogram); chün-szu-ma bir kişidir, yıllık geliri 1000 tan'dır." Yetersiz bir tercüme sunan Biçurin (*a.g.e.*, C. II, s. 224) ise bu unvan için sadece "военачальник", "komutan" karşılığını uygun görmüştür.

120 Ta-ch'iang-chün, "Orgeneral". Hucker (*a.g.e.*, Nu:5897)'de, "General-in-chief", "Orgeneral".

121 *HHS*, 88, s. 2910; *TT*, 191, s. 5194; *TC*, 196, s. 3134a; *TPYL*, 792, s. 3512a.

122 Fu-hsiao-wei, "Yardımcı Komutan". Hucker (*a.g.e.*, Nu: 2032): "Deputy Commandant", "Yardımcı Komutan".

123 Kao-ch'ang kalesi, Koço veya Karahoca. Pelliot (M. Paul Pelliot, "Kao-Tch'ang, Qočo, Houo-Tcheou et Qarâ-Khodja", *JA*, C. XIX, Janvier-Février 1912, s. 581) şöyle demektedir: "Bir Çin askerî kolonisi Devletin "ön" topraklarında, "Kao-ch'ang kalesi"nde kurulmuştur; burası ise kesinlikle Turfan'ın doğusundaki Karahoca şehriyle özdeşleşmektedir." Ayrıca bkz. Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 8, s. 155, dipnot: 1.

124 "Uç şehir"; kelimesi kelimesine: "gözetleme şehri".

125 *HHS*, 88, s. 2910. TT, 191, s. 5194; *TC*, 196, s. 3134a; *TPYL*, 792, s. 3512a.

126 Aşağıdaki T'iao-chih bahsine bakınız.

127 Aşağıdaki An-hsi (Part) bahsine bakınız.

97 yılında Pan Ch'ao, kâtibi[128] Kan Ying'i Hsi-hai (Akdeniz)'ya[129] bir keşif seferi yapmak üzere gönderdi.[130] O da bu seferi yapıp geri döndü. Buralara daha önce kimse gitmemişti ve buralara dâir bilgiler Çinlilerin en eski coğrafya kitabı olan *Shan-hai-ching*'de[131] mevcut değildi. Kan Ying bu halkların topraklarına ve geleneklerine dâir araştırmalar yaptı ve onların çok nadir ve kıymetli mallarından alıp getirdi. Bundan sonra çok uzaklardaki Meng-ch'i ve Tou-le[132] ülkelerinin hepsi Çin'e elçi gönderip haraç sundular.[133] Kaynaklarda ifade edilen haraç Çinlilerin diplomatik anlayışları ve Çinli tarihçilerin bu yöndeki klasik tutumlarından kaynaklanmaktadır. Söz konusu olan şey elbette ki karşılıklı münâsebetti.

Çin İmparatoru Hsiao He'nın 105 yılında ölümüyle beraber Doğu Türkistan'daki ülkeler Çin'e karşı ayaklandılar. Doğu Türkistan'daki ülkeler artık yavaş yavaş müstakillik sürecine girmişlerdi. 107 yılı geldiğinde (İmparator An'ın yung-ch'u saltanat devresinin ilk yılı) Jen Shang ve Tuan Hsi[134] gibi

---

128 Yüan, "kâtip". Bkz. Hucker, *a.g.e.*, Nu: 8219.

129 Hsi-hai, "Batı Denizi", yani Akdeniz.

130 *TT*, 191, 5194; *TC*, 196, s. 3134a.

131 *Shan-hai-ching*, "Dağlar ve Denizler Kitabı". Yazım tarihi tam olarak bilinmeyen ancak ilk kez *Shih Chi*'de (yazılış tarihi M.Ö. 109-91) zikredilen bir coğrafya kitabıdır. Bkz. *TY*, C. I, s. 924.

132 Meng-ch'i ve Tou-le. Chavannes (*TP*, C. II, Nu: 8, s. 159, dipnot: 5), bu devletlerin yerini ve adını tespit edememiştir. Fonolojik olarak Meng-ch'i Makedonya ve Tou-le Trakya ya da Tohara ile özdeşleştirmek isteyenler çıksa da bunun tarihî realiteler ile pek örtüşmeyeceği açıktır. Bkz. Edwin G. Pulleyblank, "The Roman Empire as Known to Han China", *JAOS*, C. 119, Nu: 1, 1999, s. 71-79.

133 *HHS*, 88, s. 2910; *TC*, 196, s. 3134a; *TPYL*, 792, s. 3512b.

134 Jen Shang adlı genel valinin 106 yılında Shu-le (Kaşgar)'da kıstırıldığı anlaşılmaktadır; *HHS*, 47, s. 1591. Jen Shang, Pan-chao'nun yerine 102 yılında genel vali olmuştu. Chavannes (*TP*, C. II, Nu: 8, s. 160, dipnot: 4) şöyle demektedir: "Pan Ch'ao, Doğu Türkistan'dan döndükten sonra Wu-chi Komutanı Jen Shang onun yerine genel vali oldu. Yang-p'ing saltanat devresinin ilk yılının 10. ayında (14 Kasım-13 Aralık 106 yılı) Doğu Türkistan'daki ülkeler isyan edip Genel Vali Jen Shang'a hücum etti. İmparator Yardımcı Komutan Liang Ch'in'i onun için yardıma gönderdi ve ona düşmana saldırıp mağlup edilmesi emredildi (*HHS*, 5, s. 205). Jen Shang geri çağrıldı ve yerine Tuan-hsi getirildi. Ertesi yılın 6. ayında (8 Temmuz-7 Ağustos 107 yılı), Doğu Türkistan Genel Valiliği makamı lağvedildi (*a.e.*, s. 207) ve Çin'in Tun-huang'ın batısı ve kuzeyindeki topraklarda hakimiyeti ortadan kalktı. Daha sonra aynı ay içinde Jen Shang, Batıya Sefer Komutanı (Cheng-hsi Hsiao-wei) yapıldı ve bu ayaklanan Ch'iang'lara karşı sefere çıktı (*a.e.*). Jen Shang'ın 31 Ekim-29 Kasım 108 yılında Ch'iang'lara bariz bir biçimde yenildiği görülmektedir (*a.e.*, s. 211). Bu tekrar 116 yılı 28 Haziran-28 Temmuz ayında yine Ch'iang'lara hücum ederken chung-lang-chiang unvanıyla görmekteyiz (*a.e.*, s. 225). Ch'iang'lara tekrar 118 yılı, 10 Ocak-8 Şubat ayında hücum etmiş ve adamakıllı mağlup olmuştur (*a.e.*, s. 229). 118 yılı 30 Aralık-28 Ocak 119 yılı tarihinde suçlu bulunmuş ve umumun gözü önünde idam edilmiştir." Tuan-hsi ise 108 yılının ilkbaharında tüm maiye-

genel valiler bölge devletleri tarafından defalarca kuşatıldılar. Çin sarayı ordusunun bu bölgede tehlike içinde olduğunu ve tutunamayacağını anlayınca Doğu Türkistan Genel Valiliğini lağvetti.[135] Aynı yıl Çin'in Shan-hsi eyaletinde yaşayan Güney Hsiung-nu(Hun)'ları isyan etti. Bir yandan da Tibetliler hücuma geçmişlerdi.[136] Valiliğin lağvedilmesinden sonra Çin, Doğu Türkistan'dan çekilmeye başladı. Bunun üzerine Hsiung-nu(Hun)'lar Doğu Türkistan'a tekrar hâkim oldular ve on yıldan fazla bir süre Çin sınırlarına hücum ettiler. Bu hücumlara maruz kalan Tun-huang[137] valisi Ts'ao Tsung, Hsiung-nu(Hun)'ların yaptığı tahribat sebebiyle epey sinmişti.

119 yılında (yüan-ch'u saltanat devresinin 6. yılı) Vali Yardımcısı[138] So Pan, I-wu(Kumul)'da kışla kurması ve oraları işgal etmesi için binden fazla askerle Doğu Türkistan'a gönderildi. Bunun üzerine Ön Ch'e-shih (Turfan) ve Shan-shan (Çarklık) beyleri Çin'e teslim oldular. Birkaç ay sonra Kuzey Hsiung-nu(Hun)'ları Arka Ch'e-shih (Turfan) Devleti'ni tekrar kendisine katıp hücum ederek So Pan ve ordusunu yok etti. Bunun ardından Hsiung-nu(Hun)'lar Ön Ch'e-shih (Turfan) Devleti'nin üzerine yürüdüler, Ön Ch'e-shih (Turfan) Beyi kaçtı. Shan-shan (Çarklık) Devleti bu tazyikten ötürü endişeliydi ve yardım için Ts'ao Tsung'a başvurdu. Ts'ao Tsung ise Çin sarayından Hsiung-nu(Hun)'lara hücum edilmesini ve So Pan'ın intikamını almak için ordunun harekete geçirilmesini talep etti, tekrar Doğu Türkistan'a girip hâkim olmak niyetindeydi. O esnada Çin tahtında oturan dul İmparatoriçe Teng buna izin vermedi; ancak Doğu Türkistan'ın kaybedilmemesi için Tun-huang'da Yardımcı Komutanlık kurulmasını ve burada yeniden 300 kişilik bir kışla konuşlandırılmasını emretti. Kaynakta geçen bu rakam elbette ki gereçeği yansıtmamaktadır. Çin'in bölgedeki başarısızlığını gizlemek için Çinli tarihçiler tarafından uydurulan sembolik bir rakamdır. Çin sarayının Yar-

tiyle Kumul ve Lukçun'dan çekilmiştir. Bu olaylar *HHS,* 47, s. 1591-92'de şöyle anlatılmaktadır: "Yung-yüan saltanat devresinin ilk yılında (107) Genel Valilik lağvedildi. Atlı Birlikler Komutanı (chi-tu-wei) Wang Hung, Liang Ch'in, Tuan Hsi ve Chao Po'yu karşılamak üzere Kuan Chung ordusunu gönderdi, (bunlar ise) I-wu (Kumul) ve Lukçun(Liu-chung)'a çekilip subay ve askerleriyle orada tımar kurdular. Ertesi yıl (108), ilkbaharda Tun-huang'a çekildiler. Bu sırada Ch'iang'lar isyan etmişlerdi..."

135 *HHS*, 88, s. 2911; *TC*, 196, s. 3134a; *TPYL*, 792, s. 3512b; *TT*, 191, s. 5197.

136 Eberhard, *Belleten*, Nu: 16, s. 417-418.

137 Bugünkü Kansu eyaletindeki Chiu-ch'üan'dedir. İmparator Wu'nun yüan-ting saltanat devresinin 6. yılında kurulmuştur. Bkz. *CKLSTM*, Ed. Wei Sung-shan, Kuang-tung, 1995, s. 1130; Hulsewé-Loewe, *a.g.e.*, s. 75, dipnot: 40.

138 Ch'ang-shih, Vali (t'ai-shou) Yardımcısı. Bkz. Huang Pen-chi, *Li-tai-shih-kuan-piao*, (Tarihî Unvanlar Sözlüğü), Tai-pei, 1975, s. 100. Ayrıca bkz. Hucker, *a.g.e.*, Nu: 2561.

dımcı Komutanlık kurma kararı üzerine sonra Kuzey Hsiung-nu (Hun)'ları Ch'e-shih (Turfan) Devleti ile birleşti ve He-hsi'yi yağmaladı. Çinlilerin bu hücumlar karşısında yapacağı hiçbir şey yoktu.[139] Çin İmparatorluk meclisinde bu meseleyi tartışanlar Yü-men (Yeşim taşı Kapısı) ve Yang Geçidi'nin kapatılmasını istediler ve böylece bu beladan korunulacağını belirttiler.[140]

Çin imparatorluk meclisinde müzakereye konu olan Yü-men, "Yeşim taşı kapısı" anlamına gelmektedir. Bugünkü Kansu eyaletindeki Tun-huang ilinin kuzeybatısındaki Küçük P'an şehrindedir.[141] Yang-kuan, "Yang Geçidi" ise bugünkü Kansu eyaletindeki Tun-huang ilinin güneybatısındaki Hu-chen-p'o şehrindedir.[142] Chavannes'e göre Chiu T'ang Shu'da yer aldığı biçimiyle Yang geçidi Shou-ch'ang ilinin (Han devrindeki Lung-le ili) 6 li batısında ve Yü-men geçidi ise aynı yerin 118 li kuzeybatısındadır. *Kuo-ti-chih,* Yü-men geçidinin neresi olduğuna dâir bir gösterge sunmaktadır (Karşılaştırınız *Shih Chi,* 123'deki Cheng-i'nin şerhi). Hung Chün tarafından 1890'da neşredilen haritada Yang geçidi Rus-Çin sınırında (35. varak), Tun-huang şehrinin güneybatısında epey bir mesafede gösterilmekte ve burası Tan veya Tang Irmağının sol yakasına yerleştirilmektedir; Yü-men geçidi ise buranın daha kuzeybatısında, Boulounghir Irmağının Kara Nor'a aktığı yerde görülür. Bu eşleştirme *Chiu T'ang Shu*'da verilen bilgilerle uygunluk göstermektedir. Ancak belirtmek gerekir ki Yang geçidinin konumu hiçbir zaman değişmemiş, ancak Yü-men geçidi zaman zaman farklı yerlere atfedilmiştir. T'ang devrinde Budist Hsüan Tsang'ın 629 yılında yaptığı seyahatte, Yü-men geçidini Hu-lu (Boulounghir) Irmağı sınırında, Kua-chou(şimdiki An-hsi-chou'nun 80 li güneybatısında)'nun 50 li kuzeyinde zikreder. Bu gösterge Hsü Sung tarafından yazılan *Han-shu-hsi-yü-chuan-pu-chu*'da aktarıldığı biçimiyle yüan-he saltanat devresindeki (806-820) coğrafî taksimata uygunluk göstermektedir; Yü-men buna göre Kua-chou'ya bağlı olan Chin-ch'ang ilinin 20 li doğusundadır. Nihayetinde bugün Yü-men ilçesi, Su-chou'nun 140 li batısındaki bir yere atfedilmektedir.[143] Dolayısıyla kaynaklarda geçen bu iki yer adı zaman zaman farklı yerlere atfedilse de daima Çin'in batıya açılan kapıları olmuşlardır. Bu kapıların kapanması doğu-batı arasındaki mal akışının durması anlamına gelir ki bu Çin ekonomisinin çöküşü demektir. Hsiung-nu (Hun) saldırılarından korunmak için bu geçitlerin kapatılması önerisi bu sebeple

139 *HHS,* 88, s. 2911; *TC,* 196, s. 3134a.

140 *HHS,* 88, s. 2911; *TT,* 191, s. 5195; *TC,* 196, s. 3134-3135.

141 *CKLSTM,* s. 223.

142 *a.e.,* s. 469.

143 E. Chavannes, *Dix Inscriptions Chinoises de L'asie Centrale,* Paris, 1902, s. 67, dipnot:2.

Çinliler tarafından uzun uzadıya tartışılmıştır. Nihayetinde 123 yılında (Yen-kuang saltanat devresinin 2. yılı) Tun-huang Valisi Chang Tang imparatora bir tezkere sunarak üç maddelik planını şöyle açıkladı:

"Kuzey düşmanlarından (Hunlardan) Hu-yen Beyi[144]*, P'u-lei (Barköl)*[145] *ve Ch'in-hai (Hazar Denizi)*[146] *arasında yayılıp gelişmişler, Doğu Türkistan'a hâkim*

---

144 Hu-yen, bir Hun boyu. Bu boy için bkz. Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. II, Ankara, 1981, s. 393-400; Chavannes (*Dix Inscriptions*, s. 18), bu boyu Hunların en soylu boyu olarak tasnif etmektedir. Benzer görüşü De Grott (De Groot, *a.g.e.*, s. 57) da paylaşmaktadır.

145 Bakınız aşağıdaki P'u-lei bahsi.

146 Chavannes ilk olarak bir çalışmasında (*Dix Inscriptions*, s. 21), buranın Hazar Gölü olabileceğini söylemiş ancak daha sonra fikir değiştirip (*TP*, C. II, Nu: 8, s. 162, dipnot: 2), bu göl hakkında kesin bir hüküm vermekten kaçınsa da Balkaş Gölü olabileceğini yazmıştır. Chavannes'ı başlarda bu görüşe sevkeden, *HHS*, 88, s. 2914'e Li-hsien'in başında bulunduğu heyet tarafından düşülen şerhtir: "Ta-ch'in ülkesi (Suriye), Batı Denizinin batısındadır; bu nedenle oraya Ch'in Denizi denir." Herrmann, (A. Herrmann, *Die alten Seidenstrassen zwischen China und Syrien*, Berlin, 1910, s. 75) bu gölü Tur-köl ile özdeşleştirmekte ve Stein (*Innermost Asia*, C.I, s. 541) de onu onaylamaktadır; Stein'e göre Hun hareketi Tun-huang sınırındaki Barköl-Turköl hattı içinde görülmekteydi ve dolayısıyla Herrmann'ın görüşü tarihî realitelere uygundu. Bu meselenin dar bir tahlilidir; T'ang devrinin en mühim tarihçilerinden oluşan bir heyetin bu kadar göz önünde olan bir hususiyeti bilmemesi ve Ch'in-hai'ı sadece ad benzerliği nedeniyle Ta-ch'in ülkesi yani Suriye'nin doğusuna yerleştirmesi mümkün değildir. Oldukça sağlam bir tarihçilik metodu olan Çin tarih yazıcılığının burada Hazar Gölünü kastetmesi Hunların yayılma alanları bakımından bazı tarihî gerçeklere dayanmaktadır. Ptolemaeus, (M.S. 90-157) tarafından yazılan ve 2. yüzyıl dünyasını anlatan *Geographıa* adlı eserinde şöyle yazmaktadır(*Claudii Ptolemaei Geographia*, edidit Carolus Fridericus Augustus Nobbe, C. I, Lipsiae, 1843, Lib. III, Cap. 5, s. 172): "Basternalar ile Rhoxolan'lar arasında Chuni (Hun) bulunur." Bu surette "Ptolemaeus'un zikrettiği Hunlar, Kafkasya'nın batısında, Manytsch ile Kuban'ın birinci bölümü arasında, Aral Denizinin doğu kıyısının iç bölgesine yerleştirilmektedir. Hunlar orada Alanlara (yani Rhoxolan'lar - Ak veya Parlak Alanlar) komşu olarak Don ve Maeotis'de oturuyorladı." (F. Altheim, *Geschichte Der Hunnen*, C. I, Berlin, 1959, s. 3-9'dan aktaran Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara, 2001, s. 15). II. yüzyılda artık Kafkasların da ötesine geçmiş olduğu ve bu haliyle Grek kaynaklarında yer aldığı görünen Hunlardan, Çin tarihçilerinin haberdar olmaması pek mümkün değildir; nitekim *HHS*, 88, s. 2918'e göre İmparator He'nın yung-yüan saltanat devresinin 9. yılında (M.S. 97), Doğu Türkistan Genel Valisi Pan Ch'ao Kan Ying'i Ta-ch'in yani Suriye'ye elçi olarak göndermişti. Kaynaklardaki ifadelerden Kan Ying'in Suriye'nin doğu sınırlarını, Hazar Denizi ve İran dolaylarını gezip dolaştığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Çin bu bölge hakkında esasen o dönemde bilgi sahibi olmuştu. O halde *HHS*, 88, s. 2914'e Li-hsien'in başında bulunduğu heyet tarafından düşülen şerhin doğru olduğu ve Ch'in-hai yani Ch'in Denizinin Hazar Denizi olduğu görülecektir. Bu münâsebetle Tun-huang Valisi Chang-tang'ın da genel bir ifade olarak Barköl'den Hazar Denizine kadar Hunların at koşturduğunu belirtmesi pek yerindedir. "Chuni" kelimesinin fonolojik durumu için bkz. O. Pritsak, "Xun der Volksname

olmuşlar ve oraları yağmalamışlardır. Bugün Chiu-ch'üan Eyaletine bağlı ülkelerin subay ve askerlerinden 2 binden fazla kişi K'un-lun[147] *sınırında toplanmıştır. Önce Hu-yen Beyi'ne hücum edip kaynaklarını keselim. Bunun ardından Shan-shan (Çarklık) Devleti'nin 5 bin kişilik ordusunu Arka Ch'e-Shih (Turfan) Devleti'ni bastırmak için gönderelim. Bu en iyi plandır. Eğer ordu sefere çıkarılamıyorsa, tümgenerallik kurulabilir, 500 asker toplanabilir, He-hsi'nin dört eyaletinden onun sabanı, öküzü, tahılı ve yiyeceği tedarik edilebilir, gidip Liu-chung (Lukçun)*[148] *zaptedilebilir, bu orta halli bir plandır. Eğer bu da yapılamazsa, Chiao-he (Yarkhoto) şehrinin boşaltılması ve Shan-shan (Çarklık) gibi ülkelerin halkının toplanıp sınıra gönderilmesi gerekir. Bu en son çare olarak uygulanacak bir plandır."*[149]

O devirdeki güç dengelerini çok iyi analiz eden valinin bu planı reel-politik esaslarına dayanarak hazırlanmıştı. Planın ilk maddesi Hsiung-nu (Hun) kaynaklarını kesip onlara saldırmaya, diğer iki maddesi ise Hun saldırılarından korunmaya yönelikti. Çin devleti asgarî zayiatla Hun tehlikesini bertaraf etme siyasetinde Doğu Türkistan'ı merkeze koymuştu. İmparatorluk meclisi bu planı tartışmaya açtı. İmparatorluk Sekreteri[150] Ch'en-chung söz alıp şöyle dedi:

"Kulunuz sekiz Man'ın vahşiliğini duymuştur, ancak hiçbiri kuzey düşmanlarınınki (yani Hunlarınki) kadar değildir. Han Sülâlesi devleti kurduğunda, Kao Tsu (M.Ö. 206-195), P'ing şehrinde[151] *kuşatılıp büyük müşkülata düşmüştü. T'ai Tsung (M.Ö. 179-157) onlara haraç vermenin utancını taşımak zorunda kalmıştı. Hsiao Wu (141-87) bu nedenle çok öfkeliydi. Uzun vadeli bir plan yürütmek için*

---

der Hsiung-nu", *CAJ*, C. V, Nu:1, s. 33. Sonraki Han devrinde (25-220) Hu-yen boyunun Çin'e tâbi olmayan tüm Hunları ifade etmek için kullanılmış olduğu da bir gerçektir; çünkü bu devirde Hu-yen boyu, Hunların soylu ve hükümdar çıkaran bir boyu olarak toparlayıcı bir fonksiyon üstlenmekteydi, dolayısıyla Hu-yen boyunun sadece Türk-köl ve Barköl arasında yayıldığını ifade etmek meselenin halli için kifayet etmez. Hu-yen boy adının tüm Hunlara verilmiş olduğu ve Çinlilerin de Hu-yen adını kullanarak tüm Hunları kastetmiş olabileceği bir vakıadır. Bu konuda bkz. De Groot, *a.g.e.*, C. I, s. 57-58; O. Pritsak, *a.g.e.*, s. 27-34.

147 K'un-lun sıra dağları, Tibet platosunun kuzeyi ve Tarım havzası ve Kansu koridorunun güneyinden başlayan, doğuya doğru Wei Irmağının güneyinden uzayarak Kuzey Çin platosunda son bulan sıra dağlardır. Askerlerin toplandığı K'un-lun geçidi ise şimdiki Kansu eyaleyindeki An-hsi'nin batısında idi. Bkz. Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 8, s. 162, dipnot:3.

148 Liu-chung: Lukçun. Şimdiki Çarklık (Shan-shan) ilçesinin güneybatısındaki Lu-k'e-ch'in mahalidir (*CKLSTM*, s. 750).

149 *HHS*, 88, s. 2911.

150 Shang-shu, "imparatorluk sekreteri" (Hucker, *a.g.e.*, Nu:5042).

151 P'ing şehri. Şimdiki Shan-hsi ilindeki Ta-t'ung şehrinin kuzeydoğusunda yer almaktaydı (*CKLSTM*, s. 217).

derinlemesine düşünmüştü. Cesur bakanlarına Sarı Irmağı geçip çölün içinden ilerleyerek kuzey düşmanlarının (Hunların) payitahtını yıkmalarını emretmişti. Hsüan (M.Ö. 73-49) ve Yüan (M.Ö. 48-33) devirleri gelince Çin, yabancı tâbilerine karşı önlem almış, geçit ve sınır kapıları kapatılmamıştı. Bu esnada zamanla Doğu Türkistan da tâbi olmuştu. Bugün kuzey düşmanları (Hunlar), Ch'e-shih (Turfan) Devleti'ni mağlup etmişlerdir. Bunlar kaçınılmaz olarak güneye inip Shan-shan (Çarklık) Devleti'ne saldıracaklardır. Eğer oraları terk edip yardım etmezsek, ardından bütün beylikler Hsiung-nu(Hun)'ları takip ederler. Eğer bu olursa kuzey düşmanlarının (Hunların) parası ve malı katlanıp çoğalacak, güçleri ve cüretleri artacaktır. Güneyde sınırdaş oldukları Ch'iang'lara[152] da tazyik ederler ve onlarla münâsebete geçip birlik olurlar. Bunun gibi He-hsi'nin dört ili de tehlikeye düşer. Bugün He-hsi artık tehlike altındadır, buraya yardım götürmek zordur, yapılacak seferlerin maliyeti yüz kere artar ve bu harcamaları temin edecek kaynak yoktur. Bu mecliste konuşanlar sadece Batı Toprakları'nın çok uzak oluşu ve yüksek maliyetler hakkında fikir yürütmüşlerdir. Bugün sınır boylarında müdafaa ve direnme için kâfi hazırlıklar yapılmamıştır. İçerideki illerde ise askerî hazırlıklar tamamlanmamıştır. Tun-huang tecrit halde ve tehlikededir. Kulunuzun fikrine göre Doğu Türkistan'daki ülkelere hâkim olmak için Tun-huang komutanlığı kurulmalı ve eskiden olduğu gibi He-hsi'deki dört ilde konuşlanan birliklere takviye sağlamalıdır. Çok geniş topraklar bu sayede hâkimiyet altına alınıp bastırılacak ve Hsiung-nu(Hun)'ların da gözü korkacaktır."[153]

İmparatorluk sekreterinin Hun-Çin-Doğu Türkistan güç merkezlerini analizi Çinlilerin tarihin en eski devirlerinden beri dış siyasette Hunları ve Doğu Türkistan'ı merkeze koyduklarını ortaya koymaktadır. İmparatorluk Sekreterinin bu teferruatlı açıklamalarından etkilenen İmparator An onun planını onayladı ve Pan Yung'u Doğu Türkistan Vali Yardımcısı yaptı. İmparator serbest bıraktığı 500 mahkûmu gönderip Liu-chung(Lukçun)'a kışla kurdurdu. Bunun ardından Pan Yung, Ch'e-shih (Turfan) Devleti'ni yenip

152 Nan-ch'iang, "Güney Ch'iang'ları". Bunlar Tibetlilerin atalarıdır. Eski devirlerde bu halk esasında epey doğudaki Shan-hsi ve Shaan-hsi'de yaşıyordu (bkz. Tōdō Akiyasu, "Some Notes on the Ch'iang Tribes", *AA*, Nu:16, Tokyo, 1969, s. 40) ancak Han sülâlesi başa geçtiği devirlerde (M.Ö. III. yüzyıl sonu) Ch'iang'lar Çin'in batı ve güneybatı sınırları boyunca yayılmış olarak görünürler (Yü Ying-shih, "Han Foreing Relations", *Cambridge History of China*, ed. D. Twitchett-J. K. Fairbank, Cambridge, 1987, s. 422). Akiyasu (*a.g.e.*, s.48) şöyle demektedir: "Sonraki Han devrinde chien-wu saltanat devresi esnasında (M.S. 37), beş bin Ch'iang hanesi Kuang-han ilinde dönüp Han devleti ile bağlılık kurmuşlardır ve İmparator He'nın ch'eng-yüan saltanat devresi sırasında (M.S. 94), onbinlerce Ch'iang hanesi Szu-ch'uan'da Han devletine tâbi olmuşlardır." Sonraki Han devrinde Ch'iang'lar Chin-ch'eng ve Liang-chou'yu yağmalamışlar ancak Ma Yüan'in seferi sonunda mağlup edilmişlerdir (*a.e.*).

153 *HHS*, 88, s. 2912; *TT*, 191, S. 5197; *TC*, 196, s. 3134b.

oralara hâkim oldu. Chien-wu saltanat devresinden (25-55) yen-kuang saltanat devresine (122-125) kadar Doğu Türkistan'ı üç kez işgal etmeye teşebbüs eden Çin nihayetinde başarısız oldu.[154]

127 yılında (İmparator Shun'un yung-chien saltanat devresinin 2. yılı) Pan Yung Yen-ch'i (Karaşar) Devleti'ne hücum edip orayı teslim aldı. Bunun üzerine Kuei-tzu (Kuça), Shu-le (Kaşgar)[155], Yü-t'ien (Hoten), Sha-ch'e (Yarkend) gibi 17 ülke gelip Çin'e tâbi olduklarını bildirdiler ancak Wu-sun[156], Ts'ung-ling (Pamir)[157] ve daha batıdaki ülkelerin Çin ile hiçbir münâsebeti kalmadı.

Çin İmparatoru 131 yılında tıpkı yung-yüan saltanat devresinde (89-104) yapıldığı gibi I-wu (Kumul) topraklarına tımar kurulmasını emretti ve bir kişiyi I-wu(Kumul) Tugay Komutanı[158] olarak atadı. İmparatorun düşüncesine göre I-wu (Kumul) toprakları evvelden beri bereketli ve zengin topraklardı, Doğu Türkistan'ın kapısı konumundaydı ve Hsiung-nu (Hun) orayı yağmalıyorlar ve ihtiyaçlarını karşılıyorlardı.

132-134 yılından (yang-chia saltanat devresi) sonra Çin'in bölgedeki nüfuzu yok olmaya yüz tuttu. Doğu Türkistan'daki ülkelerin artık Çin ile hiçbir bağlantıları kalmadı. Üstelik artık Hsiung-nu(Hun)'lar iyice batıya kaymış ve

---

154 *HHS*, 88, s. 2912.

155 Aşağıdaki Shu-le (Kaşgar) bahsine bakınız.

156 Metnin Wu-sun ifadesi ile İli Vadisine işaret ettiği (Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 8, s. 167) ve etnik bir atıf yapmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Ögel'in (Bahaeddin Ögel, "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", *DTCF*, C. VI, Nu: 4, Ankara, 1948, s. 278) de belirttiği gibi milâttan sonraki tarihlerde Wu-sun'ların zikri kaynaklarda pek nadir görülür. Wu-sun'ların en eski yerleşim yerleri Kan-su'da idi, Yüeh-chih'ler tarafından mağlup edilince Tanrı dağları civarına gelmişler ve Hun İmparatoru Mo-tun, Yüeh-chih'leri yendikten sonra daha da batıya gidip İli Irmağının yukarılarına yerleşmeye başladılar (Ayrıntılar için bkz. *a.e.*, s. 259-278; Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara, 2004, s. 17-27). Sonraki Han devrinde (M.S. 25-220) Çinliler, artık İli Irmağının yukarılarında yayılan Wu-sun'lar ile General Pan Ch'ao'nun çabaları sayesinde (Aşağıda Pan Ch'ao'nun biyografisine bakınız) münâsebete geçmiştir; ancak özellikle 108 yılından sonra Çin'in Doğu Türkistan'dan çekilmesi neticesinde bu çabalar boşa çıkmıştır.

157 Ts'ung-ling Pamir dağları.

158 Szu-ma, "komutan". *TY* (C. I, s. 464)'a göre Han devrinde bu unvanın mahiyeti şöyle idi: "Han devrinde Kung-men ve Ta-chiang-chün (tümgeneral), chiang-chün (general), hsiao-wei (komutan)'ye bağlı memuriyettir, bu makamların hepsinde szu-ma vardır. Sınır illerinde de bin askerlik szu-ma kurulur, bunlar askerî kışlalardır." Kaynaktan anlaşılacağı üzere szu-ma sınır illerinde bin kişinin başında olan komutandır ve bu surette bir tugay komutanı olması gerekir ki unvanı bugünkü dilimizde tuğgeneraldir. Ayrıca bkz. Hucker, *a.g.e.*, Nu: 386 ve 7146; W. Eberhard, *Çin Sinoloji'ye Giriş*, İstanbul, 1946, s. 194: "Büyük generalin (ta-chiang-chün, tümgeneral) yanında."

bölge üzerindeki hâkimiyet mücadelesinden çekilmişlerdi. Kuzeyden gelen proto-Moğolların kısmî baskısı söz konusu olsa da bu baskı Kuzey Çin ile sınırlı kalmıştı. Doğu Türkistan'daki devletler artık kendi aralarında hâkimiyet mücadelesine başlamışlardı.[159]

159 *HHS*, 88, s. 2912.

B) Türkistan'daki Devletler ve Şehirler

1. SHA-CH'E (YARKEND)

Büyük Hun Devleti devrinde (kuruluşu M.Ö. 209) Sha-ch'e ülkesinin başkenti Sha-ch'e ve Ch'ang-an'a uzaklığı 9950 li idi. Hane 2339, nüfus 16373, savaşabilen asker sayısı 3049'du. Kuzeybatıdaki Genel Valilik'e 4746, batıdaki Shu-le(Kaşgar)'ya 560 ve güneybatıdaki P'u-li'ye 740 li uzaklıktaydı. Milattan önceki devirlerde Yarkend Beyi'nin kardeşi bölgeye hâkimiyet denemelerine girişen Çin'in gönderdiği elçileri öldürerek kendisini bey ilân etmiş ve çeşitli devletlerle işbirliği yaparak Çinlileri bölgeden uzaklaştırmıştı.[160] Miladın başlarındaki Sha-ch'e (Yarkend) ülkesinden batıya gidilip P'u-li[161] ve Wu-lei[162] geçildiğinde Ta Yüeh-chih (Kuşan) ülkesine varılırdı, doğudaki Loyang'a uzaklığı 10950 li idi.[163]

Hsiung-nu (Hun) Ch'an-yü'sü, Wang Mang(M.S. 9-24)'ın ortaya çıkardığı karmaşa nedeniyle Doğu Türkistan'a hâkim olmuştu. Bu sırada sadece Sha-ch'e (Yarkend) Beyi Yen diğerleri arasında en güçlüydü ve boyun eğip Hsiung-nu(Hun)'lara tâbi olmamıştı. Çin İmparatoru Yüan'in devrinde (M.Ö. 48-33) Yen, Çin sarayında rehine olarak görev yapmaktaydı, uzun süre başkentte kalmıştı. Çin'e hayrandı ve Çin'in kurallarını ve geleneklerini kendi ülkesinde uyguluyordu. Oğullarına tüm hayatları boyunca Çin'e hürmetle hizmet etmelerini ve asla Çin'e ihanet etmemelerini emretmişti. M.S. 18 yılında (t'ien-feng saltanat devresinin 5. yılı) Yen öldü, ona ölümünden sonra "Sadık ve Savaşçı Hükümdar" unvanı verildi. Yerine oğlu K'ang geçti.[164]

Çinlilerin kuang-wu saltanat devresinin (25-57) başlarında K'ang kendisine komşu olan ülkelerle toplanıp Hsiung-nu(Hun)'lara karşı koydu ve Doğu

---

160 *HS*, 96A, s. 3897.

161 Bkz. P'u-li bahsi.

162 Bkz. Wu-lei bahsi.

163 *HHS*, 88, s. 2923; *TT*, 192, s. 5232-5234; *TPYL*, 796, s. 3533a; *TC*, 196, s. 3142a-b-c, 3143a; *TFYK*, 958, s. 2267a-b; *WHTK*, 337, s. 2646b-c, 2647a-b.

164 *HHS*, 88, s. 2923.

Türkistan Genel Valiliği bünyesindeki subay, asker, kadın, çocuk binden fazla insanı koruyup onlara eşlik etti. He-hsi'ye bir mektup göndererek Çin'le savaşılıp savaşılmayacağını sordu, Çin sarayına saygı ve sadakatini sundu. 29 yılında (chien-wu saltanat devresinin 5. yılı) He-hsi Tümgenerali Tou Yung, K'ang'a "Han Sülâlesinin, Başarılarla Yükselen Fazileti Elden Bırakmayan Sha-ch'e (Yarkend) Beyi" ve "Batı Toprakları Baş Komutanı" unvanı verdi. Bu unvanı aldıktan sonra Doğu Türkistan'daki devletlerin tamamına yakını ona bağlandılar.[165]

33 yılında K'ang öldü ve Çin tarafından ona "Görevleri Pürüzsüzce Yerine Getiren Bey" unvanı verildi. Kardeşi Hsien yerine tahta geçti. Chü-mi (Keriya) ve Hsi-yeh(Kargalık)'e hücum edip onları yendi ve onların hükümdarlarını öldürdü. Ağabeyi K'ang'ın iki oğlunu Chü-mi (Keriya) ve Hsi-yeh (Kargalık) devletlerinin beyi yaptı. 38 yılında Hsien ile Shan-shan (Çarklık) Beyi An beraberce elçi gönderip Çin sarayına haraç ve hediyeler sundular, böylece Çin, Doğu Türkistan ile tekrar münâsebet kurmaya başladı. Ts'ung-ling(Pamir)'in doğusundaki tüm ülkeler Hsien'e tâbi oldu. 41 yılında Hsien tekrar elçi gönderip hediyeler sundu ve Doğu Türkistan'a bir Genel Vali atanmasını istirham etti. Kendisi Çin'in Doğu Türkistan'daki sömürge valiliğine pek hevesliydi. İmparator, "Başbakan Yardımcısı[166] Tou Yung'a görüşünü sordu; ona göre, Hsien'in babası, oğulları, ağabeyi, kardeşi hepsi Çin'e samimi ve gerçek bir bağ ile hizmet etmekteydi, bu nedenle böyle bir Genel Valinin atanması, o topraklara yerleşip kışlaların kurulması için uygundu. Bunun üzerine imparator, Hsien'e "Doğu Türkistan Genel Valisi" mührü ve kurdelesi bahşetti, ayrıca araba, sancak, altın, renkli parlak ve nakışlı ipekler gönderdi. Tun-huang Valisi P'ei Tsun imparatora şöyle dedi: *"İ'ler ve Ti'ler böyle büyük bir yetkiyi taşıyamazlar, oradaki ülkelerin bize karşı var olan umutları kaybedilir."* Bunun üzerine imparator "Genel Valilik" mührünün ve kurdelesinin geri alınması ve Hsien'e "tümgeneral" mührü ve kurdelesi verilmesini emretti. Hsien'in elçisi böyle değişimin yapılmasını ret etti. Fakat P'ei Tsun bastırıp mührü zorla aldı. Bunun üzerine Hsien, Çin'e kin ve hınç beslemeye başladı. Ancak yine de Genel Vali gibi hareket etmeye teşebbüs etti, Doğu Türkistan'daki ülkelere emirler gönderdi ve Doğu Türkistan'daki ülkelerin tamamı ona tâbi oldu. Hsien, Ch'an-yü[167] unvanı aldı. Hsien sert ve saldırgan

165 *HHS*, 88, s. 2923; *TT*, 192, s. 5233.

166 Ta-szu-k'ung, "Başbakan Yardımcısı". Bu unvanın M.Ö. 8 yılında Yü-shih-ta-fu adlı unvan yerine tesis edildiği anlaşılmaktadır. Bkz. *HS*, 10, s. 329.

167 Ch'an-yü, Hun Hükümdarlarının taşıdığı bu unvan için bkz. Abdülkadir Donuk, "Eski Türk Devlet Teşkilatında Tanhu Unvanı ve Tarihi Gelişmesi", *Türk Kültürü Araştırmaları Prof.Dr. İb-*

bir siyaset izliyordu. Gittikçe daha ağır vergiler ve angarya yüklüyordu, defalarca Kuei-tzu (Kuça) gibi ülkelere saldırdı, bu durum Doğu Türkistan'daki ülkelerin endişe ve korkuya kapılmasına sebeb oldu.[168]

45 yılının kışında Ön Ch'e-shih (Turfan) Devleti, Shan-shan (Çarklık) ve Yen-ch'i (Karaşar) gibi on sekiz devletin beyleri bir araya gelerek oğullarını Çin sarayına rehin olarak gönderdiler ve çok kıymetli hediyeler, mücevherler sundular. Bu devletler Hsien'in koyduğu ağır vergilerden kurtulmak için Çin'den istifade etmek istiyorlardı. İmparator ise, Çin'de huzur ve sukünetin henüz sağlandığı, kuzey sınırının henüz tâbiliğe alınmadığı düşüncesindeydi, bu yüzden onların oğullarını geri gönderdi, onlara hediyeler bahşetti. Bu sırada Hsien, ordusunu fazlasıyla güçlendirmişti. Tüm Doğu Türkistan'ı kendi hâkimiyeti altında birleştirmek istiyordu. Saldırganlık ve işgal siyasetini had safhaya çıkarmıştı. Doğu Türkistan'daki ülkeler Genel Valiliği kurulmadığını ve rehine olarak giden oğullarının geri gönderildiğini haber alınca büyük bir endişe ve korkuya kapıldılar. Bu nedenle Tun-huang Valisine mektup gönderip oğullarının kendisi tarafından alıkonulmasını istirham ettiler; bu surette Sha-ch'e (Yarkend) Beyi'ne bu durumu göstererek bir Genel Valinin geleceğini ve bu yüzden oğullarının alıkonulduğunu söyleyebileceklerini, böylece de Hsien'in ordusunu ve saldırganlığını durduracağını belirttiler. Tun-huang Valisi bu talebi Çin sarayına iletti. İmparator bu ülkeleri kaybetmek istemiyordu ve talepleri kabul etti.

46 yılında Hsien, Genel Valiliğin kurulmayacağını öğrenince Shan-shan (Çarklık) Beyi An'a mektup göndererek Çin'e giden yolu kesmesini emretti. An ise bunu ret ederek onun elçisini öldürdü. Hsien buna pek hiddetlendi, ordusunu gönderip Shan-shan(Çarklık)'a hücum etti. An da savaşa girişti, ancak ordusu yenildi ve kaçıp dağlarda gizlendi. Hsien binden fazla insan öldürdü ve geri dönüp gitti. Bu yılın kışında Hsien tekrar dönüp Kuei-tzu (Kuça) Beyi'ni öldürdü ve ardından onun ülkesini ilhak etti. Shan-shan (Çarklık), Yen-ch'i (Karaşar) gibi ülkelerin beylerinin oğulları uzun zamandır Tun-huang'da rehine olarak kalıyorlardı ve gelişmelerden oldukça korkmuşlardı. Bunun üzerine hepsi kaçıp geri geldi. Shan-shan (Çarklık) Beyi Çin sarayına mektup gönderip oğlunu tekrar rehine olarak göndermek istediğini ve Genel Valiliğin kurulması temennisini bildirdi. Ancak böyle bir Genel Valilik kurulmadı. Çünkü Çinliler o sırada Hsiung-nu(Hun)'lar ile mücadele ediyordu. İmparator şöyle cevap verdi:

rahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan, C. XXIII, Nu: 1-2, Ankara 1985, s. 205-208. Yarkend Beyi Hsien'in bu unvanı kendisine vererek Doğu Türkistan coğrafyasında Hunların rolünü üstlenmek istediği açıktır.

168 *HHS*, 88, s. 2924.

"Şu anda oraya idareciler ve büyük bir ordu gönderilemez, eğer ülkelerin güçleri yetersiz ise, doğuda, batıda, güneyde ve kuzeyde tek başlarına hareket ederler."

Bunun üzerine Shan-shan (Çarklık) ve Ch'e-shih (Turfan) devletleri dönüp Hsiung-nu(Hun)'lara tâbi oldu, Hsien ise bu devletler üzerindeki tazyikini gitgide artırdı.

Bu arada Hsien etki sahasını daha da batıya doğru genişletip Ceyhun Irmağı havzasında kurulmuş olan Kuei-sai[169] Devleti ile münâsebet kurmak istemişti. Kuei-sai ülkesinin beyi ise uzakta olduğunu düşünerek Hsien'den gelen elçiyi öldürdü. Bunun üzerine Hsien batıya doğru harekete geçip hücum etti ve onu ortadan kaldırdı. Bu ülkenin başına kendi ülkesinin soylularından Szu-chien'i, Kuei-sai Beyi yaptı. Hsien ayrıca oğlu Tse-lo'yu Kuei-tzu (Kuça) Beyi yaptı. Hsien'in fikrine göre Tse-lo'nun yaşı küçüktü; bu yüzden Kuei-tzu(Kuça)'yu bölüp Wu-lei[170] adlı bir beylik kurdu ve Tse-lo'yu oraya bey yaptı, yine soylulardan birini Kuei-sai Beyi olarak atadı. Aradan yıllar geçti ve birgün Kuei-tzu (Kuça) halkı toplanıp Tse-lo ve Szu-chien'i öldürdü ve Hsiung-nu(Hun)'lara elçi gönderip başka bir beyi tahta çıkarmalarını istedi. Hsiung-nu(Hun)'lar ise Kuei-tzu(Kuça)'nun soylularından Shen-tu'yu Kuei-tzu (Kuça) Beyi yaptılar.[171] Bundan dolayı Kuei-tzu (Kuça), Hsiung-nu(Hun)'lara tâbi oldu.[172] Hsien, yine Ta-wan (Fergana)[173] devletinin verdiği verginin yetersiz olduğunu düşünüyordu, bu nedenle ülkelerden on binlerce asker toplayıp orduyu harekete geçirdi ve Ta-wan(Fergana)'a hücum etti. Ta-wan (Fergana) Beyi Yen-liu'nun bu büyük ordu karşısında teslim olmaktan başka yapacağı bir şey yoktu. Hsien bundan sonra toplanıp geri döndü ve Chü-mi (Keriya) Beyi Ch'iao-sai-ti'yi Ta-wan (Fergana) Beyi yaptı. Fakat K'ang-chü Devleti defalarca ona saldırdı, Ch'iao-sai-ti bir yıldan fazla bir süre burada kaldıktan sonra geri geldi. Hsien onu tekrar Chü-mi (Keriya) Beyi yaptı ve Yen-liu'yu Ta-wan(Fergana)'a geri göndermek mecburiyetinde kaldı. Ona haraç ve hediyeleri her zamanki gibi sunmasını emretti. Hsien, yine

---

169 Marquart (J. Marquart, *Wehrot und Arang*, Leiden, 1938, s. 3 ve devamı), Kuei iminin Ceyhun veya Amu Derya'ya eski Farsça'da verilen Wahu veya Weh adının Çinceye çevriyazımı olduğunu söylemişti. Bu görüş Pulleyblank (*AM*, C. 9, s. 90) tarafından da doğrulanmıştı (Yıldırım, *a.g.e.*, s. 175). Sai iminin ise Çin kaynaklarında Sakalar için kullanıldığı bilinmektedir (Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 8, s. 200, dipnot: 1). Hulsewé ve Loewe (*a.g.e.*, s. 164, dipnot: 514)'ye göre bu Ceyhun Irmağının üst kısımlarında Yarkend'e bağlı olan bir Saka Devleti idi.

170 Bkz. Wu-lei bahsi.

171 *HHS*, 88, s. 2924.

172 *HHS*, 88, s. 2925.

173 Bkz. Ta-wan (Fergana) bahsi.

Yü-t'ien (Hoten) Beyi Yü-lin'i, Li-kuei[174] Beyi yaptı, onun kardeşi Wei-shih'ı ise Yü-t'ien (Hoten) Beyi yaptı. Doğu Türkistan'daki ülkelerin isyan edebileceğinden şüphelenen Hsien bir yıl sonra Wei-shih ile Chü-mi (Keriya), Ku-mo (Aksu)[175] ile Tzu-he (Şahidulla) beylerini çağırıp hepsini öldürdü, tekrar başlarına bey atamadı ve oraları idare etmeleri için generallerini gönderdi. Wei-shih'ın oğlu Jung[176] kaçıp Çin'e sığındı, ona "Koruyan ve Hükmeden Marki"[177] unvanı verildi.[178]

Sha-ch'e (Yarkend) Generali Chün-te, Yü-t'ien(Hoten)'de büyük katliamlar yaptı, halk büyük korku ve dehşete kapıldı. Kaynaklarda anlatılan mistik bir öyküye göre 60 yılında (İmparator Ming'in yung-p'ing saltanat devresinin 3. yılı) bu ülkenin ileri gelenlerinden Tu-mo adlı kişi orada bir yaban domuzu görünce şehri terk etmişti. Yaban domuzunu okla vurmak istemiş ve yaban domuzu dile gelip şöyle demişti: *"Beni vurma, ben senin için Chün-te'yı vuracağım."* Bunun üzerine Tu-mo, ağabeyleri ve kardeşleriyle beraber Chün-te'yı öldürmüştü. Bunun üzerine ülkenin ileri gelenlerinden Hsiu-mo-pa, Çinli olan Han Yung gibi kişilerle Tu-mo ile ağabeyleri ve kardeşlerini öldürdü ve kendisi de Yü-t'ien (Hoten) tahtına oturdu. Chü-mi (Keriya) halkıyla beraber P'i-shan(Guma)'da bulunan Sha-ch'e (Yarkend) Generalini öldürdü, sonra orduyu toplayıp döndü. Bunun üzerine Hsien, veliahtı ve başbakanın da komutasında olan Doğu Türkistan'daki ülkelerden toplanmış olan 20 bin kişilik ordu ile Hsiu-mo-pa'ya hücum etti, fakat Hsiu-mo-pa onları yendi ve ordunun yarısından fazlasını öldürdü. Hsien tek başına kaçıp ülkesine döndü. Hsiu-mo-pa, Sha-ch'e(Yarkend)'ya gelip orayı kuşattı, ancak ona isabet eden bir ok neticesinde öldü, bu nedenle kuşatma kalktı ve ordu geri döndü.[179]

Yü-t'ien (Hoten) Başbakanı Su-yü-lu gibi kişiler birleşip Hsiu-mo-pa'nın ağabeyinin oğlu Kuang-te'yı tahta çıkardı. Hsiung-nu(Hun)'lar, Kuei-tzu (Kuça) gibi ülkelerle birleşip Sha-ch'e (Yarkend) Devleti'ne hücum ettilerse de orayı düşüremediler. Kuang-te, Sha-ch'e(Yarkend)'nın güçsüzlüğünden istifade ederek, kardeşi "Devlet Yardımcısı Marki"[180] unvanlı Jen

174 Hoten yakınlarındaki bu yerin tam olarak neresi olduğu bilinmemektedir.

175 Bkz. Ku-mo (Aksu) bahsi.

176 Chavannes (*TP*, C. II, Nu: 8, s. 201)'ın kullandığı nüshada Jung-wang olarak istinsah edilmiştir.

177 Shou-chieh-hou, "Koruyan ve Hükmeden Marki". Bunun Çin sarayındaki bir memuriyet unvanı olmadığı açıktır. Chavannes (*a.y.*), "marquis observateur de son devoir" olarak tercüme etmiştir.

178 *HHS*, 88, s. 2925.

179 *HHS*, 88, s. 2925.

180 Fu-kuo-hou, "Devlet Yardımcısı Marki". Chavannes (*TP*, C. II, Nu: 8, s. 201), "marquis soutien de l'état" olarak tercüme etmiş.

komutasındaki orduyu Hsien'i vurmak üzere gönderdi. Hsien savaşa hazırdı, Kuang-te ile barış yapmak üzere elçi gönderdi, Kuang-te'nın babası yıllardır Sha-ch'e(Yarkend)'da hapisteydi. Bunun için Hsien onun babasını salıp geri gönderdi ve ayrıca ona evlenmesi için bir kız verdi. Böylece anlaşıp ağabey kardeş oldular, bunun üzerine Kuang-te ordusunu toplayıp gitti.

Ertesi yılda (61) Yarkend Başbakanı Chü-yün gibiler, Hsien'in zâlimliği ve merhametsizliğinden korkup endişe ettikleri için isyan ederek Yü-t'ien (Hoten)'e bağlanmak için gizlice planlar yapmışlardı. Yü-t'ien (Hoten) Beyi Kuang-te, bunun üzerine Doğu Türkistan'daki ülkelerden topladığı 30 bin askerle Sha-ch'e(Yarkend)'ya hücum etti. Hsien, şehri müdafaa etti ve Kuang-te'ya elçi göndererek şöyle dedi: *"Ben senin babanı geri verdim, sana da bir eş verdim, sen nasıl olur da bana saldırmaya gelirsin?"* Kuang-te şöyle dedi: *"Bey, siz karımın babasısınız, uzun zamandır görüşmedik, yüzyüze olarak şehrin dışında anlaşmamızı perçinleme arzusundayım."* Hsien, Chü-yün'e durumu sordu, Chü-yün şöyle dedi: *"Kuang-te sizin damadınızdır ve o kayınbabasını görmeye gelmiştir, gidip onu görmeniz uygundur."* Bunun üzerine Hsien, çıkıp onunla konuşmaya gitti ve Kuang-te da akabinde onu yakalattı. Chü-yün gibiler Yü-t'ien (Hoten) ordusuna dâhil oldular. Kuang-te Hsien'in karısını ve çocuklarını da esir aldı, onun ülkesini de ilhak etti. Hsien'i zincirledi ve geri döndü. Bir yıl geçtikten sonra da onu öldürdü.[181]

Hsiung-nu(Hun)'lar Kuang-te'nın Sha-ch'e(Yarkend)'yı ortadan kaldırdığını duymuştu. Duruma müdahale etmek için Yen-ch'i (Karaşar), Wei-li (Korla)[182] ve Kuei-tzu (Kuça) gibi on beş ülkeyi toplayıp, 30 binden fazla askerle beş generalin komutasında Yü-t'ien(Hoten)'i kuşatmak üzere gönderdiler. Kuang-te bu güçlü ordu karşısında duramadı ve teslim oldu. Onun veliahtı Hsiung-nu(Hun)'lara rehin olarak alındı ve her yıl halı ve ipek alınmak üzere anlaşma yapıldı.[183]

86 yılının kışında Hsiung-nu(Hun)'lar tekrar ordu gönderip Hsien'in rehin olan oğlu Pu-chü-cheng'ı Sha-ch'e (Yarkend) tahtına çıkardılar fakat Kuang-te yine hücuma geçip onu öldürdü ve kardeşi Ch'i-li'yi Sha-ch'e (Yarkend) Beyi yaptı. Bu sırada Vali Yardımcısı olan Pan Ch'ao, Doğu Türkistan'daki ülkelerden topladığı orduları gönderip Sha-ch'e (Yarkend) Dev-

---

181 *HHS*, 88, s. 2926.

182 Bkz. Wei-li (Korla) bahsi.

183 Karoşti metinlerinde Hoten ve çevresinde ticarete konu olan mallar arasında sıklıkla halı ve ipek geçmektedir. Bkz. T. Burrow, *A Translation of the Kharosthi Documents from Chinese Turkestan*, London, 1940, s. 42, 65, 66, 95, 112, 118, 120, 121, 122, 129, 130, 136. Bu açıdan Hunlarla yapılan anlaşmada vergi veya haraç olarak başta halı ve ipek gelmektedir.

leti'ne saldırdı ve onu büyük bir yenilgiye uğrattı. Bu mağlubiyetten sonra burası Çin'e tâbi oldu.[184]

Bailey, Sha-ch'e yani Yarkend için Ptolemaeus'un dört farklı adlandırma yaptığını tespit etmiştir.[185] Yarkend, Yar+kend bileşiminden oluşmuş olmalıdır; "yar", eski[186] ve şimdiki[187] Türkçede, "deniz, göl, ırmak gibi su kıyılarında veya karada dik yer, uçurum, yar" ve "kend" ise Farsçada şehir anlamına gelir. Bu şehrin ortasından Yarkend Irmağı geçmekte ve şehir iki yardan oluşmuş gibi görünmektedir; bu münâsebetle "yar şehir" anlamına gelen Yarkend adı verilmiştir. Bailey'in "yar" sözünü "yarmak" ile açıklaması yetersiz kalmaktadır.[188] Stein'in haklı olarak belirttiği gibi Yarkend adının en erken biçimini tespit zordur, bu ancak, Moğol istilâsından sonra başlatılabilir.[189] Ancak Çin kaynaklarında kaydedilen Sha-ch'e adının şehrin bu konumuyla alakalı yerel bir adın çevriyazımı olması pek muhtemeldir. Stein Yarkend'in önemi hakkında şöyle demektedir[190]:

"Şüphesiz ki Yarkend, çok eski devirlerde elde ettiği zenginliğini ve mamur ticaretini Hoten, Ladak ve Ceyhun'dan gelen ve birleşerek Kaşgar'a ve Tarım havzasının kuzeydoğusuna giden ana ticaret yolları üzerinde olmasına borçludur. Mahallî ürünlerin bolluğu şehir nüfusunun artmasını sağlamış ve bu ise Yarkend'in öneminin gerçek sebeplerini gösteren bir biçimde Ceyhun Vadisinin her yerinden, Ladak'tan, Baltistan'dan, Afganistan'dan ve Çin'in sınır bölgelerinden yarı kozmopolit kolonileri kendisine çekmiştir."

2. SHU-LE (KAŞGAR)

Milattan önceki devirlerde Shu-le ülkesinin başkenti Shu-le şehriydi, Ch'ang-an'a uzaklığı 9350 li idi. Hane 1510, nüfus 18647, savaşabilen asker sayısı 2 bindi. Doğudaki Genel Valiliğin olduğu yere 2210, güneydeki Sha-ch'e(Yarkend)'ya 560 li uzaklıktaydı. Orada pazar yerleri vardır, batıya doğru giden Ta (Büyük) Yüeh-chih (Kuşan), Ta-wan (Fergana) ve K'angchü yolları üzerindeydi.[191] Sha-ch'e(Yarkend)'dan kuzeydoğuya gidilirse Shu-le (Kaşgar)'ya varılırdı. Miladın başlarında Shu-le (Kaşgar), Liu-chung

184 *HHS*, 88, s. 2926.

185 H. W. Bailey, *Indo-Scythian Studies Being Khotanese Texts*, C. VII, Cambridge, 1985, s. 73.

186 *DLT*, I, s. 375; III, s. 142.

187 *TDK Türkçe Sözlük*, C. II, Ankara, 1998, s. 2393.

188 Bailey, *Indo-Scythian*, C. VII, s. 73.

189 Stein, *Ancient Khotan*, C. I, s. 87.

190 *a.e.*, s. 88.

191 *HS*, 96A, 3898.

(Lukçun)'a 5 bin, Lo-yang'a ise 10300 li uzaklıktaydı. Orada 21 bin hane, 30 bin küsur savaşan asker vardı.[192] 73 yılında (İmparator Ming'in yung-ping saltanat devresinin 16. yılı) Kuei-tzu (Kuça) Beyi Chien, hücum edip Shu-le (Kaşgar) Beyi Ch'eng'ı öldürdü ve Kuei-tzu(Kuça)'nun Sol Markisi[193] Tou-ti'yi Shu-le (Kaşgar) Beyi yaptı. Aynı yılın kışında Çin, Tümgeneral Pan Ch'ao'yu gönderip Tou-ti'yi yakalattı ve Ch'eng'ın ağabeyinin oğlu Chung'u Shu-le (Kaşgar) Beyi yaptı. Chung sonradan başkaldırıp isyan etti, Pan Ch'ao hücum edip onun kellesini aldı.[194] Bu olaydan sonra Shu-le (Kaşgar) toparlanamadı ve ancak Çin bölgeden çekildikten sonra müstakilliğine kavuştu.

114-116 yıllarında (İmparator An'ın yüan-ch'u saltanat devresi) Shu-le (Kaşgar) Beyi An-kuo, dayısı Ch'en-p'an'ı işlediği bir suç nedeniyle ülkeden sürdü, o da Yüeh-chih(Kuşan)'lere gitti, Yüeh-chih (Kuşan) hükümdarı da onu sevip himayesine aldı. Sonradan An-kuo öldü, oğlu yoktu, ülkeyi hanımağa[195] yönetiyordu, ülke halkı ile ortak karar alıp Ch'en-p'an ile aynı anadan olma kardeşi İ-fu'yu[196] Shu-le (Kaşgar) Beyi yaptı. Ch'en-p'an olanları duydu ve Yüeh-chih (Kuşan) Hükümdarı'na[197] şöyle istirham etti:

"An-kuo'nun oğlu yok, onun sülâlesi zayıf ve güçsüzdür, eğer ana tarafının sülâlesi tahta çıkarsa, ben İ-fu'nun dayısıyım, ben bey olmalıyım."

Bunun üzerine Yüeh-chih(Kuşan)'ler Ch'en-p'an'ı bir orduyla Shu-le (Kaşgar)'ya gönderdi. Ülkenin halkı Ch'en-p'an'ı sevip saydı, ayrıca Yüeh-chih(Kuşan)'lerden korkuyorlardı, bu sebeple İ-fu'nun elinden mührü ve kurdeleyi aldılar ve Ch'en-p'an'ı Bey yaptılar, İ-fu ise P'an-kao[198] Markisi[199]

---

192 *HHS*, 88, s. 2927; *TT*, 192, s. 5225-5226; *TPYL*, 793, s. 3517a; *TC*, 196, s. 3143a-b-c; *TFYK*, 958, s. 2268b.

193 Tso-hou, "Sol Marki". Chavannes *(a.y.)*'da "marquis gauche".

194 *HHS*, 88, s. 2927.

195 Mu, "hanımağa"; An-kuo'nun annesidir.

196 "Ch'en-p'an ile aynı anadan olma kardeşi İ-fu." Chavannes (*TP*, C. II, Nu: 8, s. 205, dipnot: 2) bu kişinin adı için bir yorum getirerek, "İ-fu" iminin babanın ölümünden sonra doğan çocuğa verilen ad ile alakalı olduğunu belirtmiştir.

197 Bu sırada Yüeh-chih (Kuşan) imparatoru Kanişka(M.S. 85-120)'dır. Dames, *İA*, C. IV, s. 149. Kuşan hükümdarlarının saltanat devreleri hakkında nümizmatik, arkeolojik ve filolojik tahlillerden kaynaklanan muhtelif tarihlendirmeler ve eşleştirmeler vardır (Misal için bkz. B. N. Puri, "Kushans", *History of Civilizations of Central Asia*, C. II, ed. J. Harmatta, 1994, Paris, s. 247-254; Konukçu, *a.g.e.*, s. 17-33). Biz tartışmalı tarihlendirmelere girmeden M. Longworth Dames (*İA*, C. IV, s. 149)'in verdiği listeyi esas alacağız.

198 P'an-kao, Kaşgar'dan 90 li uzaklıktadır; E. Chavannes, "Trois généraux chinois de la dynastie des Han orientaux", *TP*, C. II, Nu: 7, 1906, s. 222, dipnot: 1.

199 P'an-kao şehrinin markisi.

oldu. Sonraları Sha-ch'e (Yarkend), Yü-t'ien(Hoten)'e karşı koydu ve Shu-le (Kaşgar)'ya tâbi oldu. Shu-le (Kaşgar) gittikçe güçlendi ve bu yüzden Kuei-tzu (Kuça) ve Yü-t'ien (Hoten) düşman ülkeler oldular.[200]

Emîr Kudâma'nın vergi defterindeki efsaneye göre İskender Şul bölgesinin işgalinden sonra orada iki şehir kurmuş, bunlardan biri Şul, diğeri Humdan imiş. Şul sadece Sogd ilini değil, Kaşgar'ı içine alan bir bölgeye verilen ad idi.[201]

Shu-le, Kaşgar devletinin adı Sanskritçeye *Śrîkrîtati*[202] olarak telaffuz ediliyordu, oradan da Çinceye Rahip Hsüan Tsang tarafından Shih-lin-ch'i-li-tuo-ti olarak geçmiştir.[203] Kaşgar için Çin kaynaklarında Shu-le, Sha-le, Ch'ü-sha, Chia-shih, Ch'i-sha, Chieh-ch'a gibi adlar kaydedilmiştir.[204] M.S. 192 yılına âit bir Sogd kaynağında buranın adı "Sarag" olarak geçer ki Ser'lerin yani Yüeh-chih ve Issedon'ların başkenti mânâsına gelmektedir.[205] Shu-le adının Kaşgar bölgesinin sulak olmasından dolayı Türkler tarafından verilen "sulu" veya "sulak" adının Çinceye çevriyazımı olduğu düşünülmektedir.[206] *Hsüan Tsang Seyahatnamesi*'nin Uygurca tercümesinde Käš olarak geçmektedir.[207] *DLT*, C. I, s. 343'de şöyle denilmektedir:

"Kend: Şehir. Bu sözden alınarak Kaşgar için Ordu Kend derler, "Hanın oturduğu şehir" demektir; çünkü Afrasyab havasının iyiliğinden dolayı burada otururdu."

Aynı bilgi XVI. yüzyıl kaynağı olan Mirza Haydar Duğlat'ın eserinde de tekrarlanmaktadır.[208] Ptolemaeus'da geçen κασία χώρα adlı yerin Kaşgar'a işaret ettiği belirtilmektedir.[209] Kaynaklardaki bilgilere göre en geç Önceki Han (M.Ö. 206-M.S. 25) devrinde Tanrı dağları etekleri, Tarım Havzası ve He-

---

200 *HHS*, 88, s. 2927.

201 H. W. Haussig, "Eski Türk Boylarının Taksimi", *Türk Kültürü El Kitabı*, ed. E. Esin-O. F. Sertkaya, C. II/1b, İstanbul, 1977, s. XLVII.

202 Samuel Beal, *Si-Yu-Ki, Buddhist Records of the Western World*, C. II, London, 1906, s. 306, dipnot: 50.

203 Erkin Ekrem, *Hsüan-Tsang Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2003, s. 214.

204 Stein, *Ancient Khotan*, C. I, s. 48.

205 Haussig, *a.g.e.*, s. 70-71.

206 Thomas Watters, *On Yuan Chwang's Travels in India*, London, 1904, s. 291; Turgun Almas, *a.g.e.*, s. 30; "Kaşgar", *TA*, C. XXI, Ankara, 1974.

207 L. Iu. Tugusheva, *Fragmentı Uygurskoy Versii Biografii Siuan-Tszana*, Moskva, 1980, s. 12'den aktaran Erkin Ekrem, *Hsüan-Tsang*, s. 214, dipnot: 1.

208 Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, İng. Çev. E. Denison Ross, Tür. Çev. Osman Karatay, İstanbul, 2006, s. 461.

209 Hulsewé ve Loewe, *a.g.e.*, s. 130, dipnot: 320. Kaşgar adı ile ilgili türlü adların tahlili için bkz. H. W. Bailey, *Indo-Scythian Studies*, C. VII, s. 50-54; Stein, *Ancient Khotan*, C. I, s. 47-51.

hsi koridorunda Türkler yaşamaktaydı[210]; bu münâsebetle "Sulu" adının Çin kaynaklarında görülmesi tabiî bir durumdur. Kaşgar adı ancak VI. yüzyıldan sonra kullanılmaya başlanmıştır.[211] Claudius Ptolemaeus(M.S. 90-168)'un Makedonyalı tüccar Maës'den Seres (şimdiki Kansu ve Doğu Türkistan) topraklarına dâir aldığı bilgilere göre Çin'e giden ipek yolu Fırat üzerindeki Hierapolis'den başlar ve Hecatompylos (He-tu, Batı Horasan'daki Semnan ilindeki şimdiki Şahr-e Qumis) ve Areia (Arianē, eski Pers imparatorluğunun doğu sınırlarından Hindistan'a kadar uzanan topraklar) ve Margiana (Merv, Mu-lu)'dan Baktriya'ya kadar uzanmaktaydı. Oradan ise bir yol önce kuzeye Komedh (Karategin dağları) dağlık bölgesine, ardından dağların güneydoğusundan ilerleyerek düzlük bir araziye ulaşır[212] ki burası Kaşgar'ın tarifidir.

3. ÖN CH'E-SHİH (TURFAN)

Milattan önce Ön Turfan Devleti'nin başkenti Chiao-he (Yarkhoto) şehriydi. Irmaklar ve sular şehrin etrafını dolanıp kuşatırdı, bu nedenle oraya chiao-he (birleşen ırmaklar) denilmişti. Ch'ang-an'a uzaklığı 8150 li idi. Hane 700, nüfus 6050, savaşabilen asker sayısı 1865'ti. Güney batıda Genel Valiliğin olduğu yere 1807, Yen-ch'i (Karaşar)'ye 835 li uzaklıktaydı.[213]

Miladın başlarındaki kayıtlara göre ise Ön Ch'e-shih (Turfan) Devleti'nin başkenti yine Chiao-he (Yarkhoto)[214] şehriydi. Irmaklar ve sular şehrin etrafını dolanıp kuşatırdı, bu nedenle oraya chiao-he (birleşen ırmaklar) denilmişti. Liu-chung(Lukçun)'a 80, doğuda Lo-yang'a 9120 li uzaklıktaydı. Oradaki hane 1500 küsur, nüfus 4 bin küsur, savaşabilen asker sayısı 2 bin küsurdu.[215]

---

210 Ablimit Rozi, "Yer Namliri Hekkide Bezi Tetkikatlar", *Xinjiang Unvırstıti İlmi Jornili*, Nu: 3, 1986, Urumçi, s. 116'dan aktaran Varis Abdurrahman, "Orta Asya'daki Bir Kısım Türk Yer Adları ve Bu Yerlerin Tarihî Süreç İçerisindeki Siyasî Durumu Üzerine", *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu*, Ankara, 2002, s. 208.

211 *a.e.*

212 (Claudius Ptolemaeus, *Geographia*, I, cap. xii'den aktaran H. Yule, *Cathay and the Way Thither*, C. I, London, 1866, s. cxlviii-cl).

213 *HS*, 96B, s. 3921. Bu yerin Turfan havzasında oluşu ile ilgili görüşler için bkz. Hulsewé ve Loewe, *a.g.e.*, s. 183, dipnot: 618.

214 Chiao-he: Yarkhoto. Stein (*Innermost Asia*, C. I, s. 563) "Yarkhoto" adının "iki ırmak arasındaki şehir" anlamına ("yar"+Moğolca "khoto" yani "şehir") geldiğini söylemektedir. Turfan'ın 12 km kuzeydoğusundaki Yarköl harabeleri ile özdeşleştirilen bu şehrin sonraki adı İdikutşehri'dir (Hulsewé ve Loewe, *a.g.e.*, s. 183, dipnot: 619). T'ang devrinde buraya "Yargöl" anlamına gelen Hsi-chou adı verilmiştir (E. Chavannes, *Documents*, s. 7).

215 *HHS*, 88, 2929; *TT*, 191, s. 5201-5203; *TC*, 196, 3147c-3150b; *TFYK*, 958, 2271b; *TPYL*, 794, s. 3524a-b.

Ön Turfan Devleti bugünkü Turfan sahasında idi. Bailey her zaman yaptığı gibi Turfan adını da Sanskritçe bir köke bağlamıştır: *Druva-pāna*, "korunaklı yer".[216] Ancak yazar bu konuda tatminkâr olmaktan uzaktır; ilgilendiği dile bağlı olarak coğrafyayı da Sanskritleştirmektedir ki bu konu sadece kelime benzerliklerine değil tarih kayıtlarına da ihtiyaç göstermektedir. Kaldı ki Turfan adı da çok yeni bir addır ve XIV. yüzyıldan beri kullanılmaktadır.[217]Eğer gerçekten Doğu Türkistan coğrafyasındaki birçok yer adı Sanskritçeden gelme ise bu bölgede yaşayan halkın çoğunluğunun veya idareci konumunda olanların Sanskritçe konuştuğunu gösteren belgeler sözkonusu olmalıdır ki böyle bir belgenin varlığı tartışmalıdır. Bazı Çin kaynakları (*Wei-shu*, 102, s. 2265 gibi) bugünkü Doğu Türkistan havzasındaki bazı devletlerin dilinin Sanskritçe olduğunu söylemektedir; ancak bu kültürel bilgilerin Çin kayıtlarına geçmesinde, Fa Hsien (M.S. 337-422), Sung Yün (ölümü M.S. 528) ve Hsüan Tsang (ölümü 664) gibi Budist hacıların[218] gittikleri yerlerde Budizmi anlatan Sanskritçe, Karoştice ve Hintçe din kitaplarını görerek kayda geçirmesi etkili olmuştur. Öte yandan Turgun Almas'ın dediği gibi Budizm milâttan önce ve sonraki dönemlerde Hindistan'dan Tarım havzasındaki Hoten, Kaşgar, Kuça, Karaşar ve Turfan'a yayılmıştı. O sıralar Budizme âit kitaplar Türkçeye veya diğer bölge dillerine çevrilmediği için, bölge halkı Sanskritçe ve Hintçe yazılmış kitapları okumuş ve bu dillerde ibadet etmişlerdi; dolayısıyla ele geçen yazılı belgelerin Sanskritçe veya Hintçe olması bölge halkının Sanskritçe veya Hintçe konuştuğuna dalalet olamaz[219]; nitekim benzer durum İslâm dininin bölgeye gelişinden sonra başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere Arapça din kitaplarının Türkçeye çevrilişine kadar geçen süreçte de gözlenebilir.

Turfan için kullanılan Ch'e-shih adı Otto Franke'ye göre Sogdça bir kelimeden gelme olabilir.[220] Turfan için kullanılan bir sonraki ad Koço'dur ve burası tarihî bir Uygur şehri olarak bilinmektedir.[221] Le Coq, A. Stein, A. von Gabain ve Bahaeddin Ögel gibi âlimler Koço kelimesini Çince Kao-ch'ang adının Türkçeye geçmiş hali olduğu görüşünü benimsemişlerdir.[222] Ancak bilinmektedir ki milâttan önceki devirlerde Turfan bölgesinde Yüeh-chih'lerin bir kolu olan Koç veya Koş boyu yaşamaktaydı (*-an* çoğul ekini alarak *Kuşan*[223] ha-

216 Bailey, *Indo-Scythian*, s. 99-100.

217 Emel Esin, "Turfan", *İA*, C. 12/2, Eskişehir, 2001[5], s. 115.

218 Bu seyahatların batı dillerine tercümeleri için bkz. Samuel Beal, *a.g.e.*, C. I-II; Erkin Ekrem, *a.g.e.*; Stanislas Julien, *Histoire La vie de Hiouen-thsang*, Paris, 1853.

219 Almas, *a.g.e.*, s. 33.

220 Ögel, *Büyük Hun*, C. II, s. 429.

221 *DLT*, C. III, s. 219.

222 Abdurrahman, *a.g.e.*, s. 211.

223 Çin kaynaklarında Kuei-shuang; Yıldırım, *a.g.e.*, s. 175.

line gelmişti. Bu boyun adı muhtemelen tamgasının "koç" olması dolayısıyla "koç" olarak kalmıştır; benzer durum "koyun" adıyla anılan Türk boylarının ve devletlerinin varlığı ile de gözlemlenebilir). Gerçekten de Turfan bölgede koyunculuk için en elverişli sahalardan biriydi.[224]

Turfan için Çin kaynaklarında geçen Ch'e-shih adındaki ch'e adı, chü, k'u olarak da okunmaktadır[225] dolayısıyla Türkçe Koç veya Koş halk adının chü-shih veya k'u-shih olarak Çinlilerce kaydedildiği anlaşılmaktadır[226].

4. ARKA CH'E-SHİH (TURFAN)

Milattan önceki devirlerde Arka Ch'e-shih (Turfan) Devleti'nin başkenti Wu-tu Vadisinde bulunmaktaydı. Burası Ch'ang-an'dan 8950 li uzaklıktaydı. Hane 595, nüfus 4774 ve asker 1890 kişiydi. Güneybatıdaki Genel Valilik'e 1237 li uzaklıktaydı.[227]

Miladın başlarında ise Arka Ch'e-shih (Turfan) Devleti'nin başkenti Wu-tu[228] Vadisindeydi. Liu-chung(Lukçun)'a 500, Lo-yang'a 9620 li uzaklıktaydı. Orada hane 4 bin küsur, nüfus 15 bin küsur, savaşabilen asker sayısı 3 bin küsurdu.

Ön ve Arka Beylikler ile Doğu Chü-mi, Pei-lu[229], P'u-lei (Eski Barköl) ve I-chih (Barköl), bunların hepsi Ch'e-shih(Turfan)'ın altı devletiydi. Arka Ch'e-shih (Turfan) Devleti kuzeyde Hsiung-nu(Hun)'larla sınırdaştı.

Ön Ch'e-shih (Turfan) Devleti batıda Yen-ch'i (Karaşar) ile kuzey yolu aracılığıyla Arka Ch'e-shih (Turfan) Devleti ise batıda Wu-sun'lar[230] ile bağlantılıydı[231].

45 yılında (chien-wu saltanat devresinin 21. yılı) Shan-shan (Çarklık) ve Yen-ch'i (Karaşar) beyleri oğullarını Çin sarayına rehin olarak yolladılar, fakat İmparator Kuang-wu onları geri gönderdi. Bu nedenle bunlar Hsiung-nu(Hun)'lara tâbi oldular.[232]

---

224 Ögel, *Büyük Hun*, C. I, s. 342.

225 Axel Schuessler, *ABC Etymological Dictionary of Old Chinese*, Honolulu, 2007, s. 182.

226 Bkz. Abdurrahman, *a.g.e.*, s. 211.

227 *HS*, 96B, s. 3921.

228 Wu-tu Vadisi. Bugünkü Cimsar ilçesinin güneyindeki Utu Vadisidir. Bkz. Abdurrahman, *a.g.e.*, s. 211.

229 Bkz. Pei-lu bahsi.

230 Yani Wu-sun'ların bulunduğu İli Vadisi; Chavannes, , *TP*, C. II, Nu: 8, s. 211.

231 *HHS*, 88, s. 2929; *TT*, 191, s. 5201-5203; *TC*, 196, 3147c-3150b; *TFYK*, 958, 2271b; *TPYL*, 794, s. 3524a-b.

232 *HHS*, 88, s. 2929.

73 yılında (İmparator Ming'in yung-p'ing saltanat devresinin 16. yılı) Çin orduları I-wu(Kumul)'yu işgal ederek Doğu Türkistan'a girdi. Bunun üzerine Ch'e-shih (Turfan) tekrar Çin'e tâbi olmak mecburiyetinde kaldı. Hsiung-nu(Hun)'lar ordu gönderip Ch'e-shih (Turfan) Devleti'ne saldırınca onlar da tekrar Hsiung-nu(Hun)'lara itaat etti.[233]

90 yılında (İmparator He'nın yung-yüan saltanat devresinin 2. yılı) Tümgeneral Tou Hsien, Kuzey Hsiung-nu(Hun)'larını yendi, Ch'e-shih (Turfan) Devleti epey korkup dehşete kapıldı. Arka ve Ön Ch'e-shih (Turfan) beylerinin her biri oğullarını Çin sarayına rehin olarak gönderip haraç sundular. Çin sarayı iki devlete de mühür, kurdele, altın ve ipek bahşetti.[234]

96 yılında Wu-chi Komutanı So Chün, Arka Ch'e-shih (Turfan) Beyi Cho-ti'yi ortadan kaldırmak ve "Düşmanı Yenen Marki" unvanlı Hsi-chih'i yerine geçirmek istiyordu. Cho-ti, Ön Ch'e-shih (Turfan) Beyi Wei-pei-ta'ya hainlik yaptığı gerekçesiyle pek hiddetlendi, bu nedenle Wei-pei-ta'ya hücum etti. Böylece onun karısını ve çocuklarını ele geçirdi.[235]

Ertesi yılda (97) Çin, Vali Yardımcısı Komutan Wang Lin'i gönderdi. Bu komutan Liang-chou'nun altı ilinden ordular ile Ch'iang'lar[236], "düşmanlar"[237] ve Hu'lardan[238] toplanan 20 binden fazla askerle Cho-ti'ye hücum ederek binden fazla kelle aldı. Cho-ti, Kuzey Hsiung-nu(Hun)'larına doğru kaçmaya başladı ise de Çin orduları onu takip ederek kıstırdı ve öldürdü. Bu olaydan sonra Cho-ti'nin kardeşi Nung-ch'i tahta çıkarıldı.[239] Çin 108 yılında Doğu Türkistan'dan çekildikten sonra Ch'e-shih (Turfan) Devleti de müstakilliğini kazandı. Ancak Çin hâlâ bölge devletlerini birbirine düşürme siyaseti izliyordu. Bunun üzerine 120 yılında (yung-ning saltanat devresinin ilk yılı) Arka Ch'e-shih (Turfan) Beyi Chün-chiu ve annesi Sha-ma başkaldırıp isyan etti ve Tun-huang adına çalışan Arka Ch'e-shih (Turfan) Komutanı'nı öldürdü.

---

233 *a.y.*

234 *a.y.*

235 *HHS*, 88, s. 2930.

236 Ch'iang, Tibetlilerin ataları kastediliyor olmalıdır.

237 Lu yani düşmanlar, Hunlar ve Proto-Moğollar kastediliyor olmalıdır. Chavannes (*TP*, C. II, Nu: 8, s. 212) hep yaptığı gibi yine "les barbares" olarak çevirmiştir.

238 Hu, şimdiki Doğu Türkistan sahasındaki ahaliyi kastediyor olmalıdır; kaynaklarda Hu adı Sogdlara, Tarım havzası ahalisine veya genel olarak Çinli olmayanlara verilmiştir. Bu adlandırmaların kesinlik arz etmediği hususu için bkz. Onat-Orsoy-Ercilasun, *a.g.e.*, s. 99, not:4. Öte yandan bu ad bir çok Çinli tarafından soyadı olarak da alınmıştır; öyle ki bugün, Çin'in devlet başkanı da dâhil olmak üzere (Hu Jintao), Çin'in en çok kullanılan on beşinci soyadıdır (bkz. "China renews top 100 surnames, Li still the biggest", *People's Daily Online*, January 11, 2006, (çevrimiçi), http://english.people.com.cn/200601/11/eng20060111_234647.html, 20 Mart 2010).

239 *HHS*, 88, s. 2930.

125 yılında (İmparator An'ın yen-kuang saltanat devresinin 4. yılı) cevap vermekte geciken Vali Yardımcısı Pan Yung, Chün-chiu'ya hücum etti, onu mağlup etti ve kellesini aldı.

126 yılında (İmparator Shun'un yung-chien saltanat devresinin ilk yılı) Pan Yung, Arka Ch'e-shih (Turfan) Beyi Nung-ch'i'nin oğlu Chia-t'e-nu ve Pa-hua gibilerini topladı ve seçme birliklerle Hsiung-nu (Hun)'ların Hu-yen[240] Beyi'ne hücum edip, onu mağlup etti. Bunun üzerine Pan Yung, Chia-t'e-nu'yu Arka Ch'e-shih (Turfan) Beyi yaptı ve Pa-hua'ya "Arka Ch'e-shih (Turfan) Devleti'nin Han (Çin)'a Bağlı Markisi" unvanı verdi.[241]

Arka Ch'e-shih (Turfan) Devleti'nin Beşbalık'ta kurulduğuna dâir görüşler vardır.[242]

5. YEN-CH'İ (KARAŞAR)

Milattan öncesine dair kayıtlara göre Yen-ch'i ülkesinin başkenti Yüan-ch'ü'ydü, Ch'ang-an'a uzaklığı 7300 li idi. Hane 4 bin, nüfus 32100, savaşabilen asker sayısı 6 bindi. Güney batıdaki Genel Valiliğin olduğu yere 400, güneydeki Wei-li (Korla)'ye 100 li uzaklıktaydı ve kuzeyde Wu-sun'lar ile komşuydu. Deniz (Bagraş Göl) sularının yakınındadır ve orada bolca balık çıkar.[243]

Miladın başlarında ise Shu-le (Kaşgar)'dan kuzeydoğuya gidilip Wei-t'ou (Safirbay)[244], Wen-su (Uç Turfan)[245], Ku-mo (Aksu) ve Kuei-tzu (Kuça) geçildiğinde Yen-ch'i (Karaşar)'ye varılırdı. Miladın başlarında Yen-ch'i (Karaşar) ülkesinin başkenti Nan-he[246] şehriydi. Kuzeyde Lukçun'a 800, doğuda Lo-yang'a 8200 li uzaklıktaydı. Orada hane 15 bin, nüfus 52 bin, savaşabilen asker sayısı 20 binden fazlaydı. Bu ülkenin dört tarafı sıradağlarla çevriliydi ve Kuei-tzu (Kuça) ile sınırdaştı. Kuei-tzu (Kuça)'ya giden yollar tabiî engeller

---

240 Hu-yen, bir Hun boyu. Bu boy için bkz. Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun*, s. 393-400; Chavannes, *Dix Inscriptions*, s. 18; De Groot, *Die Hunnen*, C. I, s. 57.

241 *HHS*, 88, s. 2930.

242 Ögel, *Büyük Hun*, C. II, s. 429.

243 *HS*, 96B, s. 3917.

244 Bkz. Wei-t'ou (Safirbay) bahsi.

245 Bkz. Wen-su (Uç Turfan) bahsi.

246 Nan-he, kelimesi kelimesine "güney ırmak". *HS*, 96B, s. 3917'de başkent Yüan-ch'ü olarak bildirilmişti ki burasının Ulduz Vadisinin hemen güneyi olduğu bilinmektedir (Hulsewé ve Loewe, *a.g.e.*, s. 178, dipnot: 589). *HHS*, 88, s. 2927'deki tarif ise bir ırmağı esas almaktadır ki bununla Korla'dan geçip Bagraş Gölüne akan ırmak kastedilmektedir.

sayesinde kolayca müdafaa edilebiliyordu. Bir gölün[247] suları dört taraftaki dağların arasından akıp içeri girer ki şehrin etrafını 30 li'den fazla kaplardı.[248]

Çinlilerin yung-p'ing saltanat devresinin (58-75) sonlarında Yen-ch'i (Karaşar) ve Kuei-tzu (Kuça) devletleri birleşip Doğu Türkistan Genel Valisi Ch'en Mu ile Yardımcı Komutan Kuo Hsün'e hücum edip onları ortadan kaldırdılar ve subay ve askerlerden iki binden fazla kişiyi öldürdüler.

94 yılında (yung-yüan saltanat devresinin 6. yılı) Doğu Türkistan Genel Valisi Pan Ch'ao, bölge devletlerini toplayıp, Yen-ch'i (Karaşar), Wei-hsü[249], Wei-li (Korla) ve Shan-kuo (Kızıl Sangır)[250] devletlerine hücum etti. Genel Vali Yen-ch'i (Karaşar) ve Wei-li (Korla) beylerinin kellesini aldı ve başkente gönderdi. Kelleler Çinliler olmayan insanların oturdukları mahallelere asıldı.[251]

Pan Ch'ao bunun üzerine Yen-ch'i (Karaşar) Sol Markisi Yüan-meng'ı Yen-ch'i (Karaşar) Beyi yaptı, Wei-li (Korla), Wei-hsü ve Shan-kuo(Kızıl Sangır)'nun başına da birer bey atadı.

İmparator An (107-125) devrinde Doğu Türkistan'daki diğer ülkeler gibi Yen-ch'i (Karaşar) de Çin'e karşı isyan etti ve müstakilliğini kazandı.[252]

Yen-kuang saltanat devresinde (122-125) Pan Ch'ao'nun oğlu Pan Yung Doğu Türkistan Vali Yardımcısı oldu, tekrar Doğu Türkistan'a hücum etti. Sadece Yüan-meng ile Wei-li (Korla) ve Wei-hsü beyleri Çin'e tâbi olmamışlardı.

Çin kaynaklarında kaydedilen Yen-ch'i Devleti bugünkü Karaşar veya Karaşehir'de kurulmuştu. Bu yer VII. yüzyılda Rahip Hsüan Tsang, A-ch'i-ni olarak kaydetmiştir[253] ki bunun Sanskritçe "ateş" anlamına gelen Agni Agnideśa kelimesinin[254] Çinçeye çevriyazımı olduğu söylenmektedir.[255] Adın Kuça dilinde "uç, son" anlamına gelen "āke"den gelme olduğu söylenmektedir.[256] Stein bazı bakımlardan Karaşar'ın Tarım havzasını oluşturan bölgeler

247 Bagraş Gölü; Hulsewé ve Loewe, *a.g.e.*, s. 178.

248 *HHS*, 88, s. 2927; *TT*, 192, s. 5223-5224; *TPYL*, 795, s. 3529b-3530a; *TC*, 196, s. 3146c-3147a; *TFYK*, 958, s. 2270a; *WHTK*, 336, s. 2640c-2641a-b.

249 Bkz. Wei-hsü bahsi.

250 Bkz. Shan-kuo (Kızıl Sangır) bahsi.

251 *HHS*, 88, s. 2928.

252 *a.y.*

253 Erkin Ekrem, *a.g.e.*, s. 89.

254 Korhan Kaya, *Sanskrit-Türkçe Sözlük*, Ankara, 2006, s. 31.

255 Bu konudaki tatışmalar için bkz. Bailey, *Indo-Scythian*, C. VII, s. 1-2; Pulleyblank, *AM*, C. 9, s. 99 ve 123.

256 W. B. Henning, "Argi and Tokharians", *BSOAS*, C. IX, Nu: 3, 1938, s. 570.

arasında biricik konuma sâhip olarak kuzeydoğudan büyük düzlüğe bitişik vaziyette doğudan batıya uzanan Tarım havzasından ayrı kendi başına bir havza olduğunu ve Tanrı dağları silsilesinde Turfan düzlüğünün batı ucundan Yulduz yaylasına uzandığını söylemiştir.[257] IX-XII. yüzyılda Ark adıyla bilinen Karaşar'ın adını[258] Mirza Haydar Duğlat XVI. yüzyılda Çalış olarak vermekte[259], Mangalay Suyah eyaleti içinde göstermekte ve şöyle demektedir: *"Mangalah Suyah, Aftâb Ru veya "gün yüzlü"nün karşılığıdır."* Esere konan çevirmen haşiyesinde ise "mangalay", "ön, önde, ileride" ve "suyah" ise "gün, güneş" olarak İngilizceye tercüme edilmiştir.[260] Bu adın Yen-ch'i adının asıl manası ve daha sonra Rahip Hsüan Tsang tarafından verilen adın anlamıyla (ateş) örtüştüğü kabul edilmelidir.

6. CHÜ-Mİ (KERİYA)

Chü-mi (Keriya) Devleti 73 yılında başlayan istilâdan sonra Çin hâkimiyetine girmiş ve müstakilliğini yitirmişti. Çin 108 yılında bölgeyi terk ettikten ve Hsiung-nu(Hun)'lar da iyice batıya çekildikten sonra siyasî arenada boy göstermeye başlamıştı.

Büyük Hun Devleti devrinde Yü-mi ülkesi'nin başkenti Yü-mi şehriydi, Ch'ang-an'a uzaklığı 9280 li idi. Hane 3340, nüfus 20040, savaşabilen asker sayısı 3540 idi. Güneyde Ch'u-le (Keriya'nın güneyi), kuzeydoğuda K'ueitzu (Kuça) ve kuzeybatıda Ku-mo (Aksu) ile komşuydu, batıdaki Yü-t'ien (Hoten)'e uzaklığı 390 li idi. O günkü adı Ning-mi idi.[261]

Miladın başlarındaki kayıtlara göre ise Chü-mi (Keriya) ülkesinin başkenti Ning-mi'ydi, Doğu Türkistan'daki Liu-chung(Lukçun)'a 4900, Lo-yang[262]'a ise 12800 li uzaklıktaydı. 2173 hane, 7251 nüfus vardı, savaşabilen 1760 asker çıkarırdı.[263]

129 yılında (İmparator Shun'un yung-chien saltanat devresinin 4. yılı) Yü-t'ien (Hoten) Beyi Fang-ch'ien, Chü-mi (Keriya) Beyi Hsing'i öldürdü ve

257 Stein, *Serindia*, C. III, s. 1178-79.

258 P. Pelliot, "Note sur les Anciens noms de Kučā, d'Aqsu et d'Uč-Turfan", *TP*, XXIII, Nu: 2, s. 128vd.

259 *Tarih-i Reşidî*, s. 167.

260 *a.e.*, s. 168, dipnot: 8.

261 *HS*, 96, s. 3880.

262 Lo-yang, şimdiki He-nan eyaletindedir.

263 *HHS*, 88, s. 2915; *TT*, 191, s. 5201; *TFYK*, 957, s. 2263a; *TPYL*, 797, S. 3539a; *TC*, 196, s. 3136b; *WHTK*, 396, s. 2640c.

kendi oğlunu Chü-mi (Keriya) Beyi yaptı ve Çin'e elçi gönderip haraç sundu. Tun-huang Valisi Hsü Yu, Fang-ch'ien'e hücum etmek için imparatordan izin istedi. İmparator ise Yü-t'ien (Hoten) Beyi'nin suçunu af etti ve Chü-mi (Keriya) Devleti'ni yeniden kurmasını emretti ancak Fang-ch'ien bunu ret etti. 132 yılında (yang-chia saltanat devresinin ilk yılı) Hsü-yu, Shu-le (Kaşgar)[264] Beyi Ch'en-p'an'ı 20 bin askerle Yü-t'ien (Hoten) Devleti'ne hücum etmek üzere gönderdi. Ch'en-p'an, Yü-t'ien (Hoten) ordusunu mağlup etti, yüzlerce kelle aldırdı, ordusunu salıp yağma yaptırdı, Hsing'in hükümdar sülâlesinden Ch'eng-kuo'yu Chü-mi (Keriya) Beyi olarak tahta çıkardı ve döndü.[265]

Chü-mi, Keriya veya Uzun Tati ile özdeşleştirilebilir.[266] Kharoşti dökümanlarında "Khema" olarak geçer ve **TT**, 191, s. 5201'e göre Sonraki Han devrinde (M.S. 25-220) adı Yü-mi iken Chü-mi olarak değiştirilmiştir.[267]

7. YÜ-T'İEN (HOTEN)

Milattan önceki devirlerde Yü-ti'en ülkesinin başkenti Hsi-ch'eng idi ve Ch'ang-an'a uzaklığı 9670 li idi. Hane 3300, nüfus 19300, savaşabilen asker sayısı 2400'dü. Güneyde Ch'o-ch'iang, kuzeyde Ku-mo (Aksu) ile komşuydu. Yü-t'ien(Hoten)'in batısında, ırmakların hepsi batıya akar ve Batı Denizine dökülürdü. Onun doğusunda, ırmaklar doğuya akar, Yen-tse(Lop Nor)'ya ve Sarı Irmağın doğduğu yere dökülürdü. Buradan çok yeşim taşı çıkardı. Batıdaki P'i-shan (Guma)'a uzaklığı 380 li idi.[268]

Miladın başlarında ise Yü-t'ien (Hoten) ülkesinin başkenti Hsi-ch' eng'dı.[269] Liu-chung(Lukçun)'a 5300, Lo-yang'a 11700 li uzaklığındaydı. Burada 32 bin hane, 83 bin nüfus, savaşabilen 30 binden fazla askeri vardı.[270]

Çinlilerin chien-wu saltanat devresinin (22-55) sonlarında Sha-ch'e (Yarkend) Beyi Hsien, Yü-t'ien (Hoten) Devleti'ne saldırdı ve onun topraklarını ilhak etti. Hsien, Yü-t'ien (Hoten) Beyi Yü-lin'i göç ettirip Li-kuei[271] Beyi

---

264 Aşağıdaki Shu-le (Kaşgar) bahsine bakınız.

265 *HHS*, 88, s. 2915.

266 Bkz. Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 6, s. 538, dipnot: 1.

267 Kürşat Yıldırım, *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük*, s. 343-344.

268 *HS*, 96A, s. 3881.

269 Hsi-ch'eng, "batı şehri". Şimdiki Hoten şehrinin 10 kilometre batısındaki eski Yoktan şehridir. T'ang devrinde buraya Hsi-shan-ch'en yani "batı dağları şehri" denilmiştir; bkz. Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 8, s. 171, dipnot: 2.

270 *HHS*, 88, s. 2915; *TT*, 192, s. 5224; *TFYK*, 957, s. 2263b; *TPYL*, 792, s. 3513b; **TC**, 196, s. 3136b.

271 Neresi olduğu bilinmiyor.

yaptı. İmparator Ming'in Yung-p'ing saltanat devresinde (58-75) Yü-t'ien (Hoten) Generali Hsiu-mo-pa, Sha-ch'e (Yarkend)'da darbe yaptı ve kendisini Yü-t'ien (Hoten) Beyi ilan etti. Az bir süre sonra Hsiu-mo-pa ölünce ağabeyinin oğlu Kuang-te tahta geçti. Kuang-te, Sha-ch'e(Yarkend)'yı hükmü altına aldı ve ülkesi büyük güce kavuştu. Ching-chüeh (Niya)'ten kuzeybatıya doğru Shu-le(Kaşgar)'ya gidene kadar on üç ülkenin hepsi Yü-t'ien(Hoten)'e tâbi oldu. Bu sırada Shan-shan (Çarklık) Devleti de epey güçlenmişti. Güney yolunda Ts'ung-ling(Pamir)'e kadar olan tüm sahada sadece bu iki devlet güçlüydü.[272] Çin'in 73 yılından sonraki istilâsından Yü-t'ien (Hoten) de nasibini almıştı. Özellikle General Pan Ch'ao'nun harekât merkezi olmuş ve tam bir kıyıma uğramıştı. Çin 108 yılında bölgeden çekildikten sonradır ki Yü-t'ien (Hoten) de müstakilliğine kavuşmuştu.

131 yılında (İmparator Shun'un yung-chien saltanat devresinin 6. yılı) Yü-t'ien (Hoten) Beyi Fang-ch'ien oğlunu Çin sarayına rehin olarak gönderdi ve vergi sundu.[273]

Yü-t'ien, Hoten adının Brahmi metinlerinde görülen ve Hoten dilinde *Hvatäna* veya *Hvamna* olarak geçen adın Çinceye çevriyazımı olduğu düşünülmektedir.[274] Bu adın Türkçe "etrafı çevrili yer" anlamına gelen *Kotan* kelimesinden gelmiş olması pek muhtemeldir.[275] Ad Orhun Kitabeleri'nde *Kordan*[276] olarak geçmektedir.

Stein, Hoten'in stratejik önemi hakkında şöyle demektedir:

"Hoten havzası doğal zenginliklerini ve önemini tamamı ile coğrafi konumuna borçludur. Kun-lun zincirinin dış tepelerinin yamaçlarında 40 millik kesintisiz bir hat boyunca uzanan bereketli löslerin muazzam yüksek düzlükleri her daim düzlüklerde derhal kıvrılan Yurungkaş ve Karakaş ırmaklarının bol sularıyla beslenmiştir. Bu iki ırmak Kun-lun zincirinin esas kütlesinin drenajını kuzeye doğru Tarım havzasına akıtan en büyük ırmaklardır."[277]

Bu yer hakkında Kâşgarlı Mahmut ise *"Kaş öküz"* maddesinde bu bölgeyi besleyen iki ırmak için şöyle demektedir:

"Xotan şehrinin iki yanından akan iki deredir. Birine "Ürüng kaş öküz" denir, temiz beyaz taş burada bulunur; dere, adını bu taştan almıştır. Birisine "Karakaş öküz" derler, temiz siyah taş burada bulunur. Bu taş, bütün dünyada ancak burada bulunmaktadır."[278]

---

272 *HHS*, 88, s. 2916.

273 *a.e.*

274 Yıldırım, *a.g.e.*, s. 344.

275 A. Caferoğlu, "Tarla Kültürü Etnoğrafyasına Göre "Kotan"", *TDED*, C. XIX, İstanbul, 1971, s. 49.

276 G. Clauson, "Eski Türkçede Yabancı Unsurlar", s. 5.

277 M. A. Stein, *Ancient Khotan*, C. I, Oxford, 1907, s. 123-124.

278 Kâşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. III, Çev. Besim Atalay, Ankara, 1941, s. 152. Ayrıca bkz. *WHTK*, 337, s. 2643a-b-c, 2644a.

8. P'U-LEİ (ESKİ BARKÖL)

İlk Çin kayıtlarına göre P'u-lei ülkesinin başkenti Shu-yü Vadisindeydi, Ch'ang-an'a 8870 li uzaklıktaydı. Hane 325, nüfus 2032, savaşabilen asker sayısı 779'du. Güneybatıdaki Genel Valiliğin olduğu yere 1380 li uzaklıktaydı.[279]

Miladın başlarındaki kayıtlara göre ise P'u-lei (Eski Barköl) ülkesinin başkenti T'ien-shan(Tanrı dağları)'ın batısındaki Shu-yü[280] Vadisindeydi. Güney doğudaki Liu-chung(Lukçun)'a 1290, Lo-yang'a 10490 li uzaklıktaydı. Oradaki hane 800 küsur, nüfus 2 bin küsur, savaşabilen asker sayısı 700 küsurdu. Derme çatma barakalarda ve çadırlarda yaşarlar, suyun ve otun arkasından giderlerdi ve aynı zamanda toprağı işlemede mahirdiler. İnek, at, deve, koyun ve diğer evcil hayvanları beslerlerdi. Yay ve ok yapabilirlerdi. Ülkede çok iyi atlar yetişirdi.[281]

P'u-lei (Eski Barköl) aslında büyük bir ülkeydi, önceleri Doğu Türkistan Hsiung-nu(Hun)'lara tâbi iken, P'u-lei (Barköl) Beyi Hsiung-nu (Hun) Ch'an-yü'süne karşı suç işlemişti. Ch'an-yü buna çok sinirlenmiş ve P'u-lei (Barköl)'den 6 binden fazla insanı Hsiung-nu(Hun)'ların sağ kanadındaki A-e[282] topraklarına taşımıştı. Bu nedenle oraya A-e ülkesi denilmişti. Güneydeki Arka Ch'e-shih (Turfan) Devletine at ile 90 günden fazla bir sürede gidilirdi. Halk yoksulluk içinde ve çok zayıftı, dağların ve vadilerin arasına kaçmışlar ve orada kalıp ülke olmuşlardı.[283]

P'u-lei, Barköl Devleti idi. Barköl adının en eski biçiminin "Bars göl" yani "Aslan göl" olduğu zan edilmektedir.[284]

HHS, 88, s. 2928'da verilen bilgiler *Han Shu*'da verilen bilgilerden biraz farklıdır ve coğrafî konum olarak P'u-lei ülkesinin bildiğimiz Barköl'den daha kuzeye ve batıya kaydığı görülmektedir.[285] Dolayısıyla elimizdeki bilgiler Eski Barköl ülkesine âittir.

Stein, Barköl'ün bulunduğu konumun, Doğu Türkistan coğrafyasının yiyecek ve tahıl kaynağı Kumul ile arasında kaçınılmaz bir tarihî bağ oluşturduğunu bildirmektedir:[286]

---

279 *HS*, 96B, s. 3919.

280 Shu-yü Vadisi.

281 *HHS*, 88, s. 2928; *TPYL*, 797, s. 3538a-b; *TC*, 196, s. 3147b; *TFYK*, 958, s. 2270b.

282 A-e. Burası kaynaktan anlaşıldığı üzere sonradan kurulmuştur.

283 *HHS*, 88, s. 2928.

284 Almas, *a.g.e.*, s. 29.

285 Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 6, s. 557, dipnot: 2; Stein, *Innermost Asia*, C. I, s. 542.

286 Stein, *Innermost Asia*, C. I, s. 539.

"Önceki Han Yıllıklarınca, Barköl ve Hami (Kumul) arasında coğrafî hakikatler gereği kurulan tarihî bağlara dâir sunulan kayıtlar olumsuz olması sebebiyle daha az önemi haiz değildir. Ardından Çin'in Tarım havzasına doğru Han İmparatoru Wu tarafından M.Ö. 121 yılından itibaren yürütülen ilk siyasî ve iktisadî genişlemesini getiren takriben iki yüz yıllık erken devir esnasında, Hsiung-nu'ların veya Hunların Çinliler tarafından Nan-shan'ın kuzey etekleri boyunca sürüldüklerini, ancak hâlâ Tanrı dağlarının kuzeyinde kırılmamış bir güç olarak kaldıklarını biliyoruz. Buradan sadece Çin'in Tarım havzası üzerindeki hâkimiyetini değil, Kansu'un en batı sınırlarıyla Lop çölü üzerinden kurulan uzun ve kesintisiz iletişim hattını da sıklıkla tehdit edebiliyorlardı."

Bu münâsebetle Barköl'ün, Tanrı dağlarının kuzeyinde sağlam duran Hun kuvvetinin Doğu Türkistan ve Tarım havzasını ve Kumul gibi yiyecek depolarını elinde tutabilmesi için bir *tramplen* vazifesi gördüğü anlaşılmaktadır.

9. I-CHİH (BARKÖL)

I-chih (Barköl) ülkesi P'u-lei (Barköl) topraklarındaydı. Miladın başlarında oradaki hane 1000 küsur, nüfus 3 bin küsur, savaşabilen asker sayısı 1000 küsurdu. Buranın halkı cesur ve savaşçıydı. Yağma ve soygunu hayat tarzı olarak benimsemişlerdi. Hepsi saçlarını uzatırdı[287], suyun ve otun peşinden gidip hayvancılık yaparlardı ve ziraatı bilmezlerdi. Ürettikleri ürünler ve besledikleri hayvanlar P'u-lei (Barköl)'yinki ile aynıydı.[288]

I-chih, kelimesi kelimesine "taşınmış halk" demektir. Bu adın Barköl'ün asıl ahalisinin Hunlar tarafından Hunların sağ kanat topraklarının bulunduğu Tanrı dağlarının kuzeyine taşınmasından sonra buraya gelen ahaliye verilmiş olması gerekir.[289]

10. TUNG (DOĞU) CHÜ-Mİ

Miladın başlarında Doğu Chü-mi[290] ülkesi doğudaki Liu-chung (Lukçun)'a 800, Lo-yang'a 9250 li uzaklıktaydı. Oradaki hane 3 bin küsur, nüfus 5 bin küsur, savaşabilen asker sayısı 2 bin küsurdu. Derme çatma evlerde

287 Eberhard (*TM*, C. VII-VIII, Nu: 1, s. 159) yanlış anlamış: "saçları kısa kesilir".
288 *HHS*, 88, s. 2929; *TPYL*, 797, s. 3539b; *TC*, 196, s. 3147b; *TFYK*, 958, s. 2270b.
289 Ayrıca bkz. Stein, *Innermost Asia*, C. I, s. 542.
290 Tung Chü-mi, Doğu Chü-mi.

ve çadırlarda yaşarlar, suyun ve otun arkasından giderler ve biraz da tarımla uğraşırlardı. Bunların ürettiği ürünler ve besledikleri hayvanlar P'u-lei (Barköl)'yinkiler ile aynıydı ve bunlar da göçebeydiler.[291]

11. HSİ-YEH (KARGALIK)

Büyük Hun Devleti zamanında Hsi-yeh ülkesinin beyi, "Tzu-he (Şahidulla) Beyi" unvanını taşır ve Hu-chien Vadisinde ülkeyi idare ederdi. Buranın Ch'ang-an'a uzaklığı 10250 li idi. Hane 350, nüfus 4 bin, savaşabilen 1000 asker çıkarırlardı. Doğuda P'i-shan (Guma), güneybatıda Wu-ch'a (Doğu Türkistan'daki şimdiki Taşkurgan ilçesinin 150 kilometre güneybatısı), kuzeyde Sha-ch'e (Yarkend), batıda P'u-li (şimdiki Taşkurgan civarı) ile komşuydu. P'u-li (şimdiki Taşkurgan'ın civarı), İ-nai (şimdiki Taşkurgan civarı), Wu-lei ülkesinin her biri Hsi-yeh (Kargalık) ile akrabaydı. Hsi-yeh (Kargalık) halkı ile Hu'lar (Hunlar?) farklıydı, onların ırkı ve cinsi Ch'iang (Tibetlilerin ataları) ve Ti'lerdendi[292], suyun ve otun peşinden konup göçerlerdi. Tzu-he topraklarından yeşim taşı çıkardı.[293]

Miladın başlarında ise Yü-t'ien(Hoten)'den çıkıp Pi-shan (Guma) geçilirse Hsi-yeh (Kargalık), Tzu-he (Şahidulla) ve Te-jo(Mazar)'ya varılırdı. Hsi-yeh (Kargalık) ülkesinin bir diğer adı P'iao-sha'dır.[294] Lo-yang'a uzaklığı 14400 li idi. 2500 hane bulunmakta, nüfus ise 10 binden fazlaydı. Savaş durumunda kılıç kuşanabilecek 3 bin küsur asker çıkarırlardı. Ülke halkı topraklarında çıkan zehirli beyaz otları[295] kaynatıp ilaç yapar ve okların ucuna sürerdi ki ok kime değse o ölürdü. Bu arada *Han Shu*'da Hsi-yeh (Kargalık) ve Tzu-he

---

291 *HHS*, 88, s. 2929; *TC*, 196, s. 3147b; *TFYK*, 958, s. 2271a; *TPYL*, 797, s. 3534b.

292 Tibetlilerin Pai-ma grubunun atalarıdır. Bkz. Katia Chirkova, "Between Tibetan and Chinese: Identity and language in Chinese South-West", *JSAS*, C. 30, Nu: 3, 2007, s. 405-417.

293 *HS*, 96A, s. 3882-83.

294 Chavannes(*TP*, C. II, Nu: 8, 4a, satır 2)'ın kullandığı nüshada bu yer Lu-sha olarak kaydedilmiştir. Bu nüsha Shang-hai'da neşredilen T'u-shu-chi-ch'eng nüshasında yapılan bir istinsah hatasından ibarettir. Stein gibi âlimler de Chavannes'ın kullandığı bu nüshayı mukayese etmeksizin kabul etmişlerdir; hâlbuki en eski nüshalarda P'iao-sha adı geçmektedir. P'iao-sha, kelimesi kelimesine "yüzen kum" veya "kum deryası" demektir ve yerin coğrafi özellikleri nedeniyle verilmiş bir namdan söz konusudur.

295 Hulsewé ve Loewe (*a.g.e.*, s. 85, dipnot: 89) bu ot hakkında şöyle demektedir: "Beyaz ot, pai ts'ao. Bu terim besbelli ki birkaç bitkiyi ifade etmektedir: Chih-wu iki farklı ottan bahsetmektedir. Pai-ying kastedildiğinde bu dulcamara L., ...; Pai-lien denildiğinde ise sarmaşık olan Ampelopsis serianaefolia anlaşılır...".

(Şahidulla) tek bir ülke olarak kaydedilmiştir. I. yüzyılın sonlarında ise her birinin ayrı beyi vardı.[296]

Hsi-yeh, Kargalık'a tekabül etmektedir. Chavannes'a göre *Han Shu*'nun yazarı Tzu-he'yı Hsi-yeh ile karıştırmıştır:

"Le chaptire XCVI, a, du Ts'ien Han chou confond par erreur le pays de Tse-ho avec celui de Si-ye, en distant: "Le roi du royaume de Si-ye est surnommé roi de Tse-ho."[297]

Gerçekten de *TS*, 221A, s. 6224'de şu kayıt yer almaktadır:

"Chu-chü-po, Chu-chü-p'an olarak da adlandırılır, Han devrindeki Tzu-he ülkesidir."

Aynı kaynağa göre bu devlet Hsi-yeh, P'u-li, İ-nai ve Te-jo ülkelerinin topraklarını ilhak etmiştir. Stein önceleri Chavannes'e uyarak Chu-chü-po veya Chu-chü-p'an'ı Kargalık ile özdeşleştirirken[298] daha sonraları fikir değiştirerek şöyle demiştir[299]:

"Hsi-yeh krallığı hakkında Lu-sha adını da taşıdığı ifade edilmekte ve (Ch'ien) Han Shu, Tzu-he'dan ayrı bir hükümdarı sâhip olduğundan bahisle Hsi-yeh ve Tzu-he'nın yanlış bir biçimde aynı olduğunu söylemektedir. Tzu-he hükümdarı, Shu-le(Kaşgar)'dan bin li uzaklıktaki Hu-chien Vadisinde oturmaktaydı. Hem mesafe hem de konum itibarı ile dar bir vadideki dağ eteklerinde olan Kargalık'ın güney vahasındaki şu ya da bu nokta Tzu-he'nın başkenti olarak görülmektedir. Bu konumu kabul etmek bizi zorunlu olarak Hsi-yeh ile Kargalık'ın aynı yer olduğu neticesine vardırır."

Stein görüşünde haklıdır. Hulsewé ve Loewe ise Chavannes'ı[300] takip ederek sadece Yularik ile özdeş olabileceğini belirtmişlerdir.[301] Chavannes *Ch'ien Han Shu, Wei Shu* ve *T'ang Shu*'dan yaptığı tercümelerde Hsi-yeh ve Tzu-he'yı Yularik ve Kökyar ile özdeşleştirmektedir. Han devrinden sonra *T'ang Shu*'dan görebileceğimiz gibi Tzu-he, Chu-chü-po(Kargalık)'nun merkezidir; yine aynı kaynağa göre Tzu-he (Kökyar) çevresindeki Yularık, Sarıgöl, Taşkurgan ve Kargalık gibi tüm komşu toprakları ilhak etmiştir.

296 *HHS*, 88, s. 2917; *TFYK*, 957, s. 2264a; *TC*, 196, s. 3137b; *TPYL*, 798, s. 3546b.

297 Chavannes, *Documents*, s. 123, dipnot:2.

298 Stein, *Ancient Khotan*, C. I, s. 89.

299 Stein, *Serindia*, C. I, s. 86.

300 Chavanes, *TP*, C. II, Nu: 6, 1905, s. 174, dipnot: 3.

301 Hulsewé ve Loewe, *a.g.e.*, s. 100-101.

12. TZU-HE (ŞAHİDULLA)

Tzu-he (Şahidulla) ülkesinin başkenti Hu-chien Vadisiydi[302], Shu-le (Kaşgar)'ya 1000 li uzaklıktaydı. Orada 350 hane, 4 bin nüfus ve savaşabilen 1000 asker vardı.[303]

Tzu-he Devleti şimdiki Şahidulla'da idi. Karakaş Irmağının ve Karakurum geçidinin üst kısmında, Tarım havzasından Ladakh'a giden yol üzerindeydi. Kaynaklarda Chu-chü-po, Chu-chü-p'an, Chu-chü-po, So-chü-chia olarak da geçmektdir.[304]

13. TE-JO (MAZAR)

Te-jo (Mazar) ülkesinde 100'den fazla hane, 670 nüfus, savaşabilen 350 asker vardı. Doğudaki Liu-chung(Lukçun)'a 3530, Lo-yang'a 12150 li uzaklığındaydı. Tzu-he (Şahidulla) ile sınırdaştı ve hayat tarzları onunla aynıydı.[305]

Te-jo, Şahidulla'nın 90 kilometre batısındaki bugünkü Mazar şehrinde kurulmuştu.

14. P'İ-SHAN (GUMA)

Milattan önceki devirlerde P'i-shan ülkesinin başkenti P'i-shan şehriydi, Ch'ang-an'a uzaklığı 1050 li idi. Hane 500, nüfus 3500 idi ve savaşabilen 500 asker çıkarırlardı. Güney batıdaki Wu-ch'a'ya (Doğu Türkistan'daki şimdiki Taşkurgan ilçesinin 150 kilometre güneybatısına) 1340 li sonra varılırdı, güneyde T'ien-tu (Kuzey Hindistan) ile komşuydu, kuzeydeki Ku-mo (Aksu)'ya 1450 li uzaklıktaydı, güneybatıda Chi-pin (Kaşmir) ve Wu-i-shan-li (Herat) yolu üzerindeydi, kuzeybatıdaki Sha-ch'e(Yarkend)'ya 380 li yol kat ederek gidilirdi.[306]

Miladın başlarında ise P'i-shan(Guma)'dan güneybatıya gidilip Wu-

---

302 Hu-chien Vadisi. Şimdiki Kargalık şehrinin güneybatısında (*CKLSTM*, s. 642) ve muhtemelen Tiznap Irmağı havzasındadır.

303 *HHS*, 88, s. 2917.

304 Yıldırım, *a.g.e.*, s. 313.

305 *HHS*, 88, s. 2917; *TFYK*, 957, s. 2364a; *TPYL*, 797, S. 3539a.

306 *HS*, 96A, s. 3881-82. Ayrıca bkz. Hulsewé-Loewe, *a.g.e.*, s. 97.

ch'a'nın[307] içinden geçilir, Hsüan-tu[308] aşılır ve Chi-pin (Kaşmir)[309] üzerinden yürünür, böylece 60 günden fazla yol alınarak Wu-i-shan-li(Herat)'ye[310] varılırdı. Buranın yüzölçümü binlerce li idi. Bu sırada buranın adı P'ai-ch'e[311] olarak değiştirilmişti.[312]

P'i-shan Devleti, şimdiki Guma şehrinde kurulmuştu.

15. KUEİ-TZU (KUÇA)

Kuei-tzu (Kuça) ile ilgili verilen bilgiler Önceki Han devrinde (M.Ö. 206-M.S. 25) Kuei-tzu(Kuça)'nun Doğu Türkistan'daki en büyük devlet olduğunu göstermektedir:

"Kuei-tzu (Kuça) ülkesinin başkenti Yen şehridir, Ch'ang-an'a uzaklığı 7480 li'dir, hane 6970, nüfus 81317'dir, 21076 asker çıkarırlar. Güneyde Ching-chüeh, güneydoğuda Ch'ieh-mo, güneybatıda Yü-mi, kuzeyde Wu-sun'lar, batıda Ku-mo (Aksu) ile komşudur."[313]

Kuei-tzu (Kuça) 74 yılından sonra Çin istilâsına uğramış ve Çin bölgeden çekilene kadar müstakilliğini yitirmişti. Bu münâsebetle I. yüzyılın ikinci yarısında Kuei-tzu (Kuça) siyasî bir aktör olarak yer almamaktadır. Kuça için

---

307 BKZ. Wu-ch'a bahsi.

308 Hsüen-tu, kelimesi kelimesine "asılı geçitler". Chavannes (*TP*, C. II, Nu: 6, s. 529, dipnot: 5; *TP*, C. II, Nu: 8, s. 175) da, "les passages suspendus". Benzer tercüme için bkz. Hulsewé-Loewe, *a.g.e.*, s. 99 ve 100. Burası Hunza Vadisinden Gilgit'e giden yol üzerindeki geçitlerdir. Bu yol hakkındaki ayrıntılar için bkz. Hermann Kreutzmann, *Karakoram in Transition: Culture, Development, and Ecology in the Hunza Valley*, Oxford, 2006.

309 Bkz. Chi-pin (Kaşmir) bahsi.

310 Bkz. Wu-i-shan-li (Herat) bahsi.

311 P'ai-chih, Prophthasia. Chavannes (*TP*, C. II, Nu: 6, s. 555, dipnot: 7) bu ad değişikliği konusunda şöyle demektedir: "Bu bilgi *Hou Han Shu* (bölüm CXVIII, s. 4 r°)'da tekrar edilmektedir. San Kuo Chih edisyonu ise Kuzey Sung devrinde P'ai-t'e olarak yazılmıştır." Bu adın Herat veya Alexandrie'ye Selevkoslar tarafından verilen diğer bir ad olan "Prophthasia" adıyla alâkası olsa gerekir. P'ai-chih= P'ai-t'e= Prophthasia eşleştirmesi W. W. Tarn (William W. Tarn, *The Greeks in Bactria and in India*, Cambridge, 2010², s. 14)'ın çalışmasında daha da belirginleşmektedir: "Prophthasia, "Umut", sadece Philotas'ın komplosuna bir kinaye olarak kullanılan bir takma ad idi; resmî ad, Alexandria ise Çinli tarihçi Pan-ku (*Han Shu*'nun yazarı) tarafından Seistan'a verilen ve Alexandria'yı işaret eden O-ik-san-li adıyla kayıt altına alınmıştır."

312 *HHS*, 88, s. 2917; *TFYK*, 957, s. 2364a; *TC*, 196, s. 3137a.

313 *HS*, 96b, s. 3911.

HHS'nun Hsi-yü yani "Batı Toprakları" bölümünde ayrı bir bap açılmamıştır; bu döneme âit en orijinal kaydı *TFYK*, C. 956, s. 21a'da buluyoruz:

"Kuei-tzu (Kuça) ülkesi, Batı Toprakları(Doğu Türkistan)'nın eski ülkelerindendir. Sonraki Han İmparatoru Kuang-wu devrinde (22-57) beyinin adı Hung idi. Yarkend Beyi Hsien bu beyi öldürdü, onun halkını mahvetti. Hsien, oğlu Tse-lo'yu gönderip Kuei-tzu (Kuça) tahtına oturttu. Bu kez de ülke halkı Tse-lo'yu öldürdü. Hunlar Kuei-tzu(Kuça)'nun soylularından Shen-tu'yu bey yaptı."

Liu Mau-tsai bu kaydı eksik tercüme etmiş ve Kuei-tzu (Kuça) halkının mahvolmasını anlatan cümleden sonrasını dikkate almamıştır.[314] Kuei-tzu (Kuça)'nun stratejik önemi hakkında Stein şöyle demektedir:

"Kuça önemini, nispeten büyük olan ekilebilir arazisi, bu araziden elde ettiği bereketli iktisadî kaynakları ve Tanrı Dağının eteklerinden doğup Tarım'a doğru birbirine yakın olarak akan iki mühim ırmak Muzart ve Kuça-derya'nın olduğu noktada bulunuşuna borçludur."[315]

Sonraki Han Devrinde (M.S. 25-220) Kuça müstakil bir siyaset izleyemeyerek çeşitli devletlerin tahakkümü altına girmiş ve bu yüzden bu döneme âit Çin kaynaklarında pek yer edinememiştir.

16. KU-MO (AKSU)

Milattan önceki devirlerde Ku-mo ülkesinin başkenti Nan şehri (Güney Şehri; neresi olduğu tam olarak bilinmiyor) idi ve Ch'ang-an'a uzaklığı 8150 li idi. Hane 3500, nüfus 24500, savaşabilen asker sayısı 4500'dü. Doğuda Genel Valiliğin olduğu yere 2021 li uzaklıktaydı, güneyde Yü-t'ien (Hoten)'e at ile on beş günde gidilirdi, kuzeyde Wu-sun ile komşuydu. Topraklarından bakır, demir, orpiment çıkardı. Doğudaki Kuei-tzu (Kuça) 670 li sonra varılırdı. Wang Mang devrinde Ku-mo Beyi Ch'eng Wen-su (Uç Turfan) Beyi'ni öldürdü ve onun ülkesini ilhak etti.[316]

I. yüzyılın ortalarında Sha-ch'e (Yarkend) Devleti tarafından ilhak edilen Ku-mo (Aksu) Devleti için Çin kaynaklarında Chi-mo, Wei-jung, Po-huan, Pu-han, Pa-lu-chia gibi adlar kullanılmıştır.[317] Bu ad Tibet metinlerinde *Par-*

314 Liu Mau-tsai, *a.g.e.*, C. I, s. 133.

315 M. Aurel Stein, *Innermost Asia: Detailed report of explorations in Central Asia, Kan-su and Eastern Iran*, C. II, Oxford, 1928, s. 804.

316 *HS*, 96B, s. 3910. Ayrıca bkz. Hulsewé ve Loewe, *a.g.e.*, s. 162, dipnot: 497-501.

317 Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 6, s. 553, dipnot: 1.

ban olarak görülür ve devamlı Aksu olarak bilinen Ku-mo ile anılır. Minorsky bu adın *Barman* olduğunu kaydeder.[318] Çeşitli kaynaklarda Aksu'nun Baru, B(h)aruka, Barvān, Barınān, Barçuk gibi adları da vardır.[319]

Sonraki Han devrine (M.S. 25-220) âit kaynaklar, *Wei-lüeh* ve *T'ang* yıllıklarının Ku-mo'nun Kuça'ya bağlı olduğu yönündeki kayıtları ile örtüşen biçimde aynı durum bugün de hâlâ devam etmektedir. Dolayısıyla Kuei-tzu (Kuça)'nun 73 yılından sonra Çin hâkimiyetine girmesiyle Ku-mo (Aksu)'nun da adı siyasî hadiselerde geçmez olmuştu. Aksu'yu önemli kılan şey doğrudan doğruya ticarî ve idarî merkez olmasıdır. Tanrı dağlarının kuzeyindeki büyük bereketli vadilere giden yol kadar önemli olan ve Karaşar'dan Kaşgar'a giden ve Tarım havzasının kuzey vahalarından geçen büyük ticaret yolu Aksu'dadır. Aksu'dan doğrudan kuzeye doğru giden ve daha sıklıkla kullanılan yol Muzart geçidinden geçer ki bu Tarım havzası ile İli Vadisini ve Kulca'nın ticarî sahasını birbirine bağlar. Yukarı çıkıp Tuşkan-derya'ya varan ve Uç Turfan'ı geçen yol Bedel geçidini geçer ve bu ise bir yandan Issık göl çevresindeki vadilere ve diğer yandan Seyhun akımlarına ve Fergana'ya kadar girme imkânı sağlar ki buralar Türkistan sahasını istilâ edenler tarafından en çok göz dikilen yerlerdir.[320]

17. WEİ-T'OU (SAFİRBAY)

Wei-t'ou (Safirbay) Uç Turfan'ın güneybatısındaydı.[321] Wei-t'ou ülkesinin başkenti Wei-t'ou Vadisindeydi ve Ch'ang-an'a uzaklığı 8650 li idi. Hane 300, nüfus 2300, savaşabilen asker sayısı 800'dü. Doğuda Genel Valiliğin olduğu yere 1411 li sonra varılırdı, güneyde Shu-le (Kaşgar) ile komşuydu, ancak dağ yolları bağlantı kurmaya imkân vermemekteydi, batıdaki Chüan-tu(Kaşgar'ın batısındaki Karategin bölgesinde)'ya 1314 li uzaklıktaydı, doğrudan bir yol vardı ve atla iki günde gidilirdi. Halkı tarla eker ve suyun ve otun arkasından gidip hayvan besler, giyim kuşamları Wu-sun'lar ile aynıydı.[322]

318 *Hudūd al-Ālam "The Regions of the World" A Persian Geography 372 A.H.-982 A.D.*, Translated and explained by V. Minorsky, London, 1937, s. 294 vd.

319 Henning, "Argi and Tokharian", s. 568.

320 Bkz. Stein, *Serindia*, C. III, s. 1298.

321 Eşleştirme Chavannes (*TP*, C. II, Nu: 8, s. 207)'a âittir.

322 *HS*, 96A, s. 3898. Ayrıca bkz. Hulsewé ve Loewe, *a.g.e.*, s. 142, dipnot: 374.

18. WEN-SU (UÇ TURFAN)

Milâttan sonraki devirlerde siyasî arenada pek görünmeyen Uç Turfanlılar için Wen-su imini Uç Turfan şehri ile Chavannes eşleştirmiştir.[323] Burası şimdiki Aksu'daki Uç adlı yerdir.

Milattan önceki tarihlere ait Çin kayıtlarına göre Wen-su ülkesinin başkenti Wen-su şehriydi, Ch'ang-an'a uzaklığı 8350 li idi. Hane 2200, nüfus 8400, savaşabilen asker sayısı 1500'dü. Doğudaki Genel Valiliğin olduğu yere 2380, batıdaki Wei-t'ou'ya 300, kuzeydeki Wu-sun'ların Kızıl Vadisine 610 li uzaklıktaydı. Toprakları ve üretilen mallar Shan-shan (Çarklık)'dakiler ile aynıydı. Doğudaki Ku-mo(Aksu)'ya 270 li sonra varılırdı.[324] Turgun Almas, Wen-su adının Türkçe "On su" adının Çinceye çevriyazımı olduğunu bildirmektedir.[325] Gerçekten de Uç Turfan'da birçok ırmak mevcuttur ve Türklerin buraya "on sulu şehir" anlamında "on su" demiş olmaları pek muhtemeldir.

19. WEİ-HSÜ

Milattan önce Wei-hsü ülkesinin başkenti Wei-hsü şehriydi, Ch'ang-an'a uzaklığı 7290 li idi. Hane 700, nüfus 4900, savaşabilen asker sayısı 2000 idi. Batıda Genel Valiliğin olduğu yere 500, Yen-ch'i(Karaşar)'ye 100 li uzaklıktaydı.[326]

M.S. 94 yılında Doğu Türkistan Genel Valisi Pan Ch'ao'nun işgal ettiği Wei-hsü Devleti'nin topraklarını Chavannes Karaşar yakınlarına[327], Stein ise Korla'ya yerleştirmektedir.[328] 1766'da yayınlanan *Hsi-yü-tung-wen-chih*, II, 42 vo'ya göre bu yer Karaşar'ın kuzeydoğusundaki Çagan Tungi'dir; Hsü Sung'un kaleme aldığı *Han-shu-hsi-yü-chuan-pu-shu*, II, s. 14, vo ve ro'ya göre ise Bagraş Gölünün güneydoğusunda kalmaktadır.[329]

20. CHİNG-CHÜEH (NİYA)

I. yüzyılın ortalarında Shan-shan (Çarklık) Devleti tarafından ilhak edi-

323 Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 6, s. 553, dipnot: 1.
324 *HS*, 96B, s. 3910.
325 Almas, *a.g.e.*, s. 30.
326 *HS*, 96B, s. 3917.
327 Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 8, s. 205, dipnot: 2.
328 Stein, *Serindia*, C. III, s. 1230.
329 Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 6, s. 552, dipnot: 6; Hulsewé ve Loewe, *a.g.e.*, s. 177, dipnot: 587.

len ve milâdî birinci yüzyılda pek siyasî tesir göstermeyen Ching-chüeh Devleti hakkında *HS*, 96A, s. 3880'de şu bilgiler yer almaktadır:

"Ching-chüeh ülkesinin başkenti Ching-chüeh'tir, Ch'ang-an'a uzaklığı 8820 li'dir. Hane 480, nüfus 3360 kişidir, savaşabilen 500 asker çıkarırlar. Güneydeki Jung-lu ülkesine dört günde varılır. Batıdaki Yü-mi'ye (Hoten'in doğusu) 460 li uzaklıktadır."

Bu devlet hakkında *HHS*'da herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. M.S. 239-265 yılları arasında yazılan *Wei-lüeh* bölgedeki yerlerin bir çetelesini verirken bu yer için *HS*'ya benzer şekilde Lobnor'dan batıdaki Hoten'e giden güney yolu üzerindeki yerlerden biri olarak zikretmektedir. Ch'ieh-mo'nun güneyine doğru uzanan dar sahada Ching-chüeh, Chü-mo ve Hsiao-wan ile birlikte Kapa ve Açan arasındaki dağ yerleşimleri olarak görünmektedir; burası Lob-nor sahası içinde kalan Shan-shan veya Lou-lan'a tâbi idi. Böylece Ching-chüeh, Niya topraklarıyla özdeşleştirilebilir.[330]

21. JUNG-LU

I. yüzyılın ortalarında Shan-shan (Çarklık) Devleti tarafından ilhak edilen Jung-lu ülkesi hakkında *HS*, 96A, s. 3880'de şu bilgilere rastlamaktayız:

"Jung-lu ülkesinin başkenti Pei-p'in şehridir. Ch'ang-an'a uzaklığı 8300 li'dir. Hane 240, nüfus 1610'dur, savaşabilen 300 asker çıkarırlar. Doğuda Hsiao-wan, güneyde Ch'o-ch'iang, batıda ch'u-le (Bugünkü Hoten ilindeki Keriya ilçesinin güneyi)'ya komşudur, güney yolu üzerinde değildir."

22. HSİAO-WAN (KÜÇÜK WAN)

I. yüzyılın ortalarında Shan-shan (Çarklık) Devleti tarafından ilhak edilen Hsiao-wan devleti hakkında *HS*, 96A, s. 3879'da şu bilgileri vermektedir:

"Hsiao-wan ülkesinin başkenti Wu-ling (ilk imin okuyuşu "yü"dür ancak metne haşiye düşen Shih-ku "wu" olarak okunduğunu belirtmiştir; s. 3880, not:1) *şehridir. Ch'ang-an* (Çin başkenti)*'a uzaklığı 7210 li'dir. 150 hane ve 1050*

330 Stein, *Serindia*, C. I, s. 219. Benzer görüş için bkz. Hulsewé ve Loewe, *a.g.e.*, s. 93, dipnot: 132.

nüfustur, savaşabilen 200 asker çıkarırlar... Doğuda Ch'o-ch'iang ile sınırdaştırlar, güney tarafından ayrılırlar ve yol üzerinde değildirler."

Hulsewé ve Loewe ise bu devletin şimdiki Çerçen'in güneyinde, üç günlük yürüme mesafesinde olduğunu belirtmektedirler.[331] Yazarların bu bilgiyi esas itibarı ile Aurel Stein'den aldıkları anlaşılmaktadır. Stein'in bu konudaki değerlendirmeleri şöyledir:[332]

"Wu-lei, Korla ile Kuça arasında ve Tarım havzasının kuzeyinden dolanan yol üzerindeki Çadır'ın civarına denk gelmektedir ve burası Sonraki Han devrinde (M.S. 25-220) Doğu Türkistan Genel Valisinin karargâhı olmuştur. Her ne kadar Dr. Hassenstein'in haritası Çerçen'i circ. 84° 50' konumunda gösterse de araştırmalarımız Çerçen'in konumunun 85° 35' olduğu yönündedir. Daha küçük olan Küçük Yüan ya da Hsiao-wan'a gelince, Ch'ieh-mo'nun güneyine doğru üç günlük yürüme mesafesindedir ki bu konuda Hsi-yü-chüan(Batı Ülkeleri Bölümü)'da genel bir bilgi verilmektedir. Burası K'un-lun Dağının güney etekleri ve Çarçan'ın güneybatısı boyunca Aççan'dan, Mölça ve Endere ırmaklarının mansabına kadar yayılarak çiftçilik ve hayvancılık yapan küçük yerleşimlerle özdeşleştirilmelidir. Dr. Herrmann'ın belirttiği gibi bu bölgenin başkenti olan Yü-ling şehri, Dalay-Kurgan civarında olmalıdır."

23. WU-CHA

Wu-ch'a, şimdiki Taşkurgan ilçesinin 150 kilometre güneybatısında kurulmuş olan bir devletti. Bu ülke hakkında *HS*, 96A, s. 3882'de şu bilgiler bulunmaktadır:

"Wu-ch'a ülkesinin başkenti Wu-ch'a'dır, Ch'ang-an'a uzaklığı 9950 li'dir. Hane 490, nüfus 2733, savaşabilen asker sayısı 740'tır. Kuzeyde Tzu-he (Şahidulla), P'u-li (şimdiki Taşkurgan civarı), batıda Nan-tou (şimdiki Kaşmir sınırları içinde) ile komşudur. Dağlarda yaşarlar, toprakları taşlıdır, beyaz ot çıkar. Taşları yığıp ev yaparlar. Halkı (bir şey içerken) ellerini birleştirip içinden içer. Kısa bacaklı atlar yetiştirirler. Merkep vardır ancak sığır yoktur. Onun batısında Hsüen-tu vardır, Yang geçidi'ne 5888, Genel Valiliğin olduğu yere ise 5210 li uzaklıktadır."[333]

Bu yer şimdiki Taşkurgan'ın güneybatısındaki Gujadbay olmalıdır.

331 Hulsewé ve Loewe ise, *a.g.e.*, s. 92.

332 (M. Aurel Stein, *Serindia: Detailed report of explorations in Central Asia and Westernmost China*, C. I, London, 1980, s. 296.

333 Ayrıca bkz. Hulsewé-Loewe, *a.g.e.*, s. 101, 103, 104.

24. CH'İEH-MO

I. yüzyılın ortalarında Shan-shan (Çarklık) Devleti tarafından ilhak edilen Ch'ieh-mo Devleti hakkında *HS*, 96A, s. 3879'da şu bilgiler verilmektedir:

"Ch'ieh-mo ülkesinin başkenti Ch'ieh-mo şehridir. Ch'ang-an'a uzaklığı 6820 li'dir. 230 hane ve 1610 nüfustur, savaşabilen 320 asker çıkarırlar... Kuzeyde Wei-li ile sınırdaştır, güneyde Hsiao-wan'a üç günde gidilir. İki bin li batıya gidildiğinde Ching-chüeh'e varılır."

Stein burayı şimdiki Çerçen ile özdeşleştirmektedir.[334] Bu yer Tun-huang'dan Hoten'e giden ana yolun merkez noktasındadır.[335] Buna karşılık Pulleyblank ise buranın Endere vahası yani eski adıyla Calmadana olduğunu söylemektedir.[336] Hamilton ise buranın Shan-shan (Çarklık) olduğu görüşündedir.[337]

25. SHAN-SHAN (ÇARKLIK)

Milattan önceki devirlerde Shan-shan ülkesinin asıl adı Lou-lan'dı, başkenti Yü-ni'ydi. Yang geçidine 1600, Ch'ang-an'a 6100 li uzaklıktaydı. Hane 1570, nüfus 14100'dü, savaşabilen 2912 asker çıkartırlardı. Shan-kuo'ya doğru gidildiğinde 1300, kuzeybatı yönündeki Ch'e-shih(Turfan)'a doğru gidildiğinde ise 1890 li yol alınırdı.[338]

73 yılında başlayan Çin istilâsı sonrası Doğu Türkistan'daki diğer devletlerle birleşip Çinlilere karşı koymaya çalışan Shan-shan (Çarklık) Devleti pek bir siyasî ve askerî varlık gösterememişti.

Shan-shan'ın yeri konusunda iki görüş olduğu bilinmektedir: Birincisi, başkent Yü-ni, Lob-nor'un güneybatısında, şimdiki Ch'o-ch'iang ilçesindeki Çarklık veya Çarklık vahasıdır[339]; ikinci görüş ise bu yerin Lob-nor'un kuzeybatısındaki Lou-lan harabeleri civarında olduğu yönündedir[340] ki bu zayıf bir ihtimaldir ve şimdiki Turfan'ın doğusunda kalan Shan-shan ile karıştırılmaktadır.

334 Stein, *Serindia*, C. I, s. 295.
335 Hulsewé ve Loewe, *a.g.e.*, s. 92'de benzer görüşü dile getirmişlerdir.
336 Edwin G. Pulleyblank, "The Consonantal System of Old Chinese", *AM*, C. 9, 1963, s. 109.
337 James Hamilton, "Autour du manuscrit Staël-Holstein", *TP*, C. 46, 1958, s. 121.
338 *HS*, 96A, s. 3875-76.
339 *Hsi-yü-ti-ming* (Batı Toprakları Yer Adları), P'ing Ch'eng-chün (ed.), Beijing, 1980, s. 19; Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 8, s. 156.
340 Yu Tai-shan, "A Study of Saka History", *Sino-Platonic Papers*, Nu: 80, July 1998, s. 201.

26. CH'U-LE

I. yüzyılın ikinci yarısında Yü-t'ien (Hoten) tarafından ilhak edilen Ch'u-le Devleti bugünkü Hoten ilindeki Keriya ilçesinin güneyinde kurulmuştu. *HS*, 96A, s. 3881'de şöyle denilmektedir:

"Ch'u-le ülkesinin başkenti Chien-tu şehridir, Ch'ang-an'a uzaklığı 9950 li'dir. Hane 310, nüfus 2170'dir, savaşabilen 300 asker çıkarırlar. Doğuda Jung-lu, batıda Ch'o-ch'iang, kuzeyde Yü-mi (Hoten'in doğusu) ülkeleri ile komşudur."

Stein, burayı Keriya Irmağından Çıra Irmağına kadar dağ eteği boyunca uzanan ve Tagh olarak bilinen bu yol üzerinde serpilen yerleşimlerle özdeşleştirmektedir.[341]

27. YÜ-LI

I. yüzyılın ikinci yarısında Yü-t'ien (Hoten) tarafından ilhak edilen Yü-li, *HS*, 96B, s. 3919'da geçen Yü-li-shih Devleti olmalıdır. Kayda göre bu yer doğuda Arka Turfan Devleti'nin istihkâm şehri ve kuzeyde Hsiung-nu (Hun)'lar ile komşuydu ve nüfusu 1445 kişiydi ve savaşabilen 331 asker çıkarırlardı. Mallory ve Mair'e göre bu devlet Turfan'ın 125 kilometre kuzeybatısında kurulmuştu.[342]

28. CH'AN-HUAN

I. yüzyılın ikinci yarısında Yü-t'ien (Hoten) tarafından ilhak edilen Ch'an-huan Devleti hakkında *HS*, 96B, s. 3919'da bilgi mevcuttur:

"Ch'an-huan ülkesinin başkenti Ch'an-huan'dır. Ch'ang-an'a uzaklığı 8830 li'dir. Hane 27, nüfus 194'dür, savaşabilen 45 asker çıkarırlar."

Mallory ve Mair buranın Urumçi yakınlarında olduğunu söylemektedirler.[343]

29. WU-T'AN-TZU-LI

I. yüzyılın ikinci yarısında Yü-t'ien (Hoten) tarafından ilhak edilen Wu-t'an-tzu-li hakkında *HS*, 96B, s. 3918'de şu bilgiler yer almaktadır:

---

341 Stein, *Serindia*, C. III, s. 1323.

342 J. P. Mallory-Victor H. Mair, *The Tarim Mummies: Ancient China and the Mystery of the Earliest Peoples from the West*, London, 2000, s. 68.

343 *a.g.e.*, s. 68.

"Wu-t'an-tzu-li ülkesinin başkenti Yü-lou Vadisindedir. Ch'ang-an'a uzaklığı 10330 li'dir. Hane 41, nüfus 231'dir, savaşabilen 57 asker çıkarırlar. Doğuda Ch'an-huan, güneyde Ch'ieh-mi, batıda Wu-sun'lar ile komşudur."

Chavannes'e göre bu son sayılan dört devlet Barköl ile Ebi Nor arasında yayılmıştır.[344]

30. KU-HU

Ku-hu toprakları I. yüzyılın ikinci yarısında Yü-t'ien (Hoten) tarafından ilhak edilmişti. Bu yer hakkında *HS*, 96B, s. 3920'de şu kayıt mevcuttur:

"Ku-hu Devleti'nin başkenti Ch'e-shih(Turfan)'daki Liu (söğüt) Vadisindedir. Ch'ang-an'a uzaklığı 8200 li'dir. Hane 55, nüfus 264'dür, savaşabilen 45 asker çıkarırlar. Yen-ch'i(Karaşar)'ye 770 li uzaklıktadır."[345]

Mallory ve Mair buranın Turfan havzasının kuzeydoğu ucunda yer alan Lukçun olduğunu söylemektedirler.[346]

31. P'U-Lİ

P'u-li şehir devletinin Taşkurgan'da olduğu söylenmektedir.[347] Bu devlet hakkında *HS*, 96A, s. 3883'de şu kayıt mevcuttur:

"P'u-li ülkesinin başkenti P'u-li Vadisindedir, Ch'ang-an'a uzaklığı 9550 li'dir. Hane 650, nüfus 5000, savaşabilen asker sayısı 2000'dir. Kuzey doğudaki Genel Valiliğin olduğu yere uzaklığı 5396 li'dir. Doğusundaki Sha-ch'e(Yarkend)'ya 540, kuzeyindeki Shu-le(Kaşgar)'ya uzaklığı 550 li uzaklıktadır, güneyde Hsi-yeh ve Tzu-he'ya komşudur, batıdaki Wu-lei'ye 540 li sonra varılır. Ülkede bir marki ve bir komutan bulunur. Ülke Sha-ch'e(Yarkend)'dan ekili alan elde etmeyi hedeflemektedir."

Yukarıdaki verilere göre P'u-li'nin şimdiki Taşkurgan civarında yer aldığı anlaşılmaktadır.

32. WU-LEİ

Wu-lei'nin Taşkurgan'da olduğu bilinmektedir.[348] *HS*, 96A, s. 3884'de şu bilgiler vardır:

344 Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 8, s. 156, dipnot: 3.
345 Ayrıca bkz. Hulsewé-Loewe, *a.g.e.*, s. 182.
346 Mallory- Mair, *a.g.e.*, s. 68.
347 Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 6, s. 555, dipnot: 1.
348 Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 6, s. 555, dipnot: 1.

"Wu-lei ülkesinin başkenti Lu (Wu-lei adının tahrifata uğramış şekli olmalıdır[349]) şehridir, Ch'ang-an'a uzaklığı 9950 li'dir. Hane 1000, nüfus 7000, savaşabilen asker sayısı 3000'dir. Kuzey doğudaki Genel Valiliğe 2465, güneydeki P'u-li'ye 540 li uzaklıktadır, güneyde Wu-ch'a (Doğu Türkistan'daki şimdiki Taşkurgan ilçesinin 150 kilometre güneybatısı) ve kuzeydeki Chüan-tu (Kaşgar'ın batısındaki Karategin bölgesinde), batıdaki Ta Yüeh-chih (Kuşan) ile komşudur. Giyim-kuşamları Wu-sun'lar, gelenekleri Tzu-he ile aynıdır."

33. WU-LEI (BUGUR)

Wu-lei, Bugur ile özdeşleştirilmektedir.[350] Wu-lei, Korla ile Kuça arasında ve Tarım havzasının kuzeyinden dolanan yol üzerindeki Çadır'ın civarına denk gelmektedir ve burası Sonraki Han devrinde (M.S. 25-220) Doğu Türkistan Genel Valisinin karargâhı olmuştur.[351]

Bu yer hakkında *HS*, 96B, s. 3911'de şu bilgiler verilmektedir:

"Wu-lei, hane 110, nüfus 1200, savaşabilen asker sayısı 300'dür... Genel Valinin ikamet ettiği yerdir."

Dolayısıyla bu yerin yaklaşık olarak Korla ve Kuça arasındaki Bugur olması icap eder.

34. WEİ-Lİ (KORLA)

Wei-li, şimdiki Korla, I. yüzyılda esasen Yen-ch'i(Karaşar)'ye bağlı olarak hareket etmekteydi ve 94 yılında Doğu Türkistan Genel Valisi Pan Ch'ao tarafından işgal edilmişti. Chavannes bu yeri Korla yakınlarına yerleştirmektedir.[352]

HS, 96B, s. 3917'de bu devlet için şu kayıt mecuttur:

"Wei-li Devleti'nin başkenti Wei-li şehridir, Ch'ang-an'a uzaklığı 6750 li'dir. Hane 1200, nüfus 9600, savaşabilen asker sayısı 2 bindir... Batıda Genel Valiliğin olduğu yere 300 li uzaklıktadır, güneyde Shan-shan (Çarklık) ve Ch'ieh-mo ile komşudur."

Hulsewé ve Loewe ise şimdiki Korla şehrinin kuzeydoğusundaki harabelerin eski Wei-li şehri olduğunu belirtmektedirler.[353]

---

349 Hulsewé ve Loewe, *a.g.e.*, s. 102, dipnot: 188.
350 Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 8, s. 200.
351 Stein, *Serindia*, C. I, s. 296.
352 Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 8, s. 204.
353 Hulsewé ve Loewe, *a.g.e.*, s. 177, dipnot: 585.

35. SHAN-KUO (KIZIL SANGIR)

Shan-kuo, kelimesi kelimesine "dağ ülkesi" demektir. Chavannes'a göre burası Han Shu'da geçen Shan-kuo, Wei-lüeh'de geçen Shan-wang-kuo ve Shui-ching'de geçen Mo-shan-kuo ("Kara Dağ Ülkesi") ile aynı yerdir ki burası Korla'nın 130 km güneydoğusundaki Kızıl Sangır'dır.[354] Stein ise Wei-li(Korla)'nın 240 li batısında oluşuna vurgu yapmakta ve Mo-shan ("Kara Dağ")'nın bir başkent olduğunu belirtmektedir.[355]

Bu ülke hakkında *HS*, 96B, s. 3921'de şu kayıt vardır:

"Shan-kuo Devleti'nin Ch'ang-an'a uzaklığı 7170 li'dir. Hane 450, nüfus 5 bin, savaşabilen asker sayısı 1000 kişidir... Batıdaki Wei-li (Korla)'ya 240, kuzeybatıdaki Yen-ch'i (Karaşar)'ye 160, batıdaki 260 li uzaklıktadır, güneydoğusunda Shan-shan (Çarklık) ve Ch'ieh-mo ile komşudur. Topraklarından demir çıkar, halkı dağlarda yaşar, tarlalar ekip Yen-ch'i (Karaşar) ve Wei-hsü (Kızıl Sangır)'ya tahıl satarlar."

36. PEİ-LU

Ch'e-shih (Turfan) Devleti'ne bağlı olan Pei-lu Devleti hakkında milattan öncesine ait kayıtlara göre Pei-lu ülkesinin başkenti T'ien-shan(Tanrı dağları)'ın doğusundaki Kan-tang Vadisindeydi (Urumçi'nin 60 km kuzeydoğusu), Ch'ang-an'a uzaklığı 8680 li idi. Hane 227, nüfus 1387, savaşabilen asker sayısı 422 idi. Güneybatıdaki Genel Valiliğin olduğu yere 1287 li uzaklıktaydı.[356] Bugünkü herhangi bir yer ile eşleştirme konusunda kesin bir görüş yoktur.[357]

37. BÜYÜK YÜEH-CHİH (KUŞAN)

Ta (Büyük)-yüeh-chih, Kuşanlar hakkında *SC*, 123, s. 3161'de ilk bilgiler verilmiştir:

"Ta Yüeh-chih, Ta-wan(Fergana)'ın muhtemelen iki ya da üç bin li batısındadır, bunlar Kuei-shui(Ceyhun veya Amu Derya)'nın kuzeyinde yaşarlar. Bunların güneyinde Ta-hsia (Baktria), batısında An-hsi (Part), kuzeyinde K'ang-chü vardır. Göçebe bir ülkedir, hayvanlarının peşinden hareket edip göçerler, Hsiung-nu(Hun)'lar ile aynı geleneğe sâhiptirler. Yay geren yüz ila iki yüz bin askerleri vardır."[358]

---

354 Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 6, s. 552, dipnot: 7.

355 Stein, *Innermost Asia*, C. II, 724. Ayrıca bkz. Hulsewé ve Loewe, *a.g.e.*, s. 85, dipnot: 85.

356 *HS*, 96B, s. 3918.

357 Hulsewé ve Loewe, *a.g.e.*, s. 179, dipnot: 596.

358 Ayrıca bkz. F. Hirth, "The Story of Chang K'ien, China's Pioneer in Western Asia", *JAOS*, C. XXXVII, 1917, s. 96-97.

HS, 96A, s. 3890'da ise şu kayıt mevcuttur:

"Ta Yüeh-chih ülkesinin başkenti Chien-shih şehridir. Ch'ang-an'a uzaklığı 11600 li'dir. Genel Valiliğe bağlı değildir. Hane 100 bin, nüfus 400 bin, savaşabilen asker sayısı 100 bindir. Doğuda Genel Valiliğin olduğu yere 4740 uzaklıktadır, batıdaki An-hsi(Part)'ye 49 günde yürünür, güneyde Chi-pin (Kaşmir) ile komşudur. Toprakları, iklimi, mal türleri, halkın geleneği ve paraları An-hsi (Part) ile aynıdır."

Milattan sonraki kayıtlara göre ise Büyük Yüeh-chih (Kuşan) ülkesinin başkenti Lan-shih'dı.[359] Buradan batıdaki komşu An-hsi (Part) ülkesine kırk dokuz günde gidilirdi. Liu-chung(Lukçun)'a 6537, Lo-yang'a 16370 li uzaklığındaydı. Oradaki hane sayısı 10 bin, nüfusu 40 bin ve savaşabilen asker sayısı 10 binden fazlaydı.[360]

Önceleri Yüeh-chih(Kuşan)'ler Hsiung-nu(Hun)'lar tarafından mağlup edilmişler[361], ardından Ta-hsia(Baktriya)'ya göçmüşler ve bu ülkeyi Hsiu-mi, Shuang-mi, Kuei-shuang, Hsi-tun ve Tu-mi[362] olmak üzere Beş Yabguluğa[363]

---

359 *HS*, 96A, s. 3890'da Chien-shih olarak yazılan bu yeri Chavannes (*TP*, C. II, Nu: 8, s. 187, dipnot: 2) Badhakhşan, Tarn (*a.g.e.*, s. 115) Aleksandria yani Herat, Watson (*a.g.e.*, C. II, s. 269) Bactra ve Pulleyblank (*AM*, C. 9, 1963, s. 122) Khulm ile özdeşleştirmektedir. Ögel (Bahaeddin Ögel, "Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I. Yüe-Çi'ler", *DTCF*, C. XV, Nu: 1-3, 1957, s. 275)'e göre *Hou Han Shu*'nun yazarı Yüeh-chih'lerin başkentinin adını tekrar Lan-shih olarak kaydederken *Shih-chi*'ye dayanarak yanlış etmiştir. Yazara göre bu kayıt milâttan hemen önceki devirler için doğrudur, Yüeh-chih'ler artık yer değiştirmişlerdir.

360 *HHS*, 88, s. 2920; *TT*, 192, s. 5240; *TFYK*, 957, s. 2265b; *TC*, 196, s. 3139a; *TPYL*, 793, s. 3516b; *WHTK*, 338, s. 2651a-b.

361 M.Ö. 165'te Hunlar, Yüeh-chih'leri mağlup etmişler ve Yüeh-chih'ler Kansu'dan İli Vadisine ve oradan da Ceyhun veya Amu Derya kıyılarına göç etmek zorunda kalmışlardır (Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 8, s. 189, dipnot: 1).

362 Hsiu-mi (Wakhan; M. M. Sylvain Lévi-E. Chavannes, "L'itinéraire d'Ou-K'ong (751-790)", *JA*, C. IX, Nu: 6, 1895, s. 347, dipnot: 1), Shuang-mi (bugünkü Afganistan'ın Badakhşan şeyrindeki Shughnan mahali; *a.e.*, s. 346, dipnot:3), Kuei-shuang (bugünkü Afganistan'ın Kandahar şehrinin kuzeyindeki Kuşan; Pulleyblank, *AM*, C. 9, s. 218; Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 8, s. 191), Hsi-tun (Kabil dolaylarındaki Panjşir Irmağı kenarındaki Parwân; Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 8, s. 191), Tu-mi (Ceyhun'un kuzey kıyısındaki şimdiki Termez, eski adıyla Tarmita; Pulleyblank, *AM*, C. 9, s. 124). Bu yerler için *PS*, 97, s. 3225-26'da şu bilgiler verilmektedir: "Chia-pei ülkesi, eski Hsiu-mi yabguluğudur, başkenti He-mo şehridir, Shach'e(Yarkend)'in batısındadır... Che-hsüeh-mo-sun ülkesi, eski Shuang-mi yabguluğudur, başkenti Shuang-mi'dir, Chia-pei ülkesinin batısındadır... Ch'ien-tun ülkesi, eski Kuei-shuang yabguluğudur, başkenti Hu-tsao şehridir, Che-hsüeh-mo-sun ülkesinin batısındadır... Fu-ti-sha ülkesi, eski Hsi-tun yabguluğudur, başkenti Pao-mao'dur, Ch'ien-tun ülkesinin batısındadır... Yen-fu-yeh, eski Kao-fu yabguluğudur, başkenti Kao-fu şehridir, Fu-ti-sha ülkesinin güneyindedir..."

363 Hsi-hou 翖侯, Yabgu. Bu unvanla ilgili en mükemmel araştırmayı Prof. Dr. Abdülkadir Donuk yapmıştır (Abdülkadir Donuk, "Eski Türk Devlet Teşkilatında Yabgu Unvanı ve Tarihi

bölmüşlerdi. Bundan sonra yüz yıldan fazla bir süre Kuei-shuang (Kuşan) Yabgusu Ch'iu-chiu-ch'üeh (Kujula Kadphises)[364] diğer dört yabguya savaş açıp onları ortadan kaldırmış ve kendisini hükümdar kılmıştı. Ülkenin adı ise Kuei-shuang (Kuşan) olmuştu. Bu hükümdar An-hsi (Part) ülkesine saldırdı ve Kao-fu (Kabil) topraklarını aldı. Yine P'u-ta[365], Chi-pin (Kaşmir) ülkelerini ortadan kaldırıp onların topraklarını ilhak etti. Ch'iu-chiu-ch'üeh (Kujula Kadphises) seksen yaşını geçmişken öldü ve oğlu Yen-kao-chen (Vima Takto)[366] yerine tahta çıktı. Vima Takto, T'ien-chu (Hindistan) Devleti'ni ortadan kaldırdı ve oraya hâkim olup idare etmesi için bir general görevlendirdi. Yüeh-chih(Kuşan)'ler bundan sonra çok zenginleşip güçlendiler. Tüm ülkeler bu devleti Kuei-shuang (Kuşan) Hükümdarlığı olarak adlandırırlardı. Çin ise bu devlete esasen Ta (Büyük) Yüeh-chih denmekteydi.[367]

Kuşan İmparatoru II. Kanişka (M.S. 78-123) Hindistan'ı hâkimiyet altına almış, saltanatının sonlarına doğru Hoten, Yarkend ve Kaşgar devletlerini de muvakkaten kendisine bağlamıştı.[368]

Gelişmesi", *Türk Kültürü Araştırmaları F.K. Timurtaş Armağanı*, C. XVII-XXI, Nu: 1-2, Ankara, 1983, s. 71-78). Orhun yazıtlarıyla karşılaştırarak bu konudaki ilk tahlilleri ise Hirth (F. Hirth, "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk", *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, ed. W. Radloff, St Pétersbourg, 1899, s. 47) yapmıştır: "Yabgu unvanına gelince, ben üç eski sesten bir istihraçta bulunabilirim, farklı muasır telaffuzlardan yola çıkarak farklı unvanlardan yaklaşık olarak bir netice alınabilir. Bunlar Türk halkları içinde türlü biçimlerde yaşayagelmiştir: 1) hi-hóu, Kantonca: *yap-hau*; 2) yé-hu (Scholie sesi: schep-hu), Kantonca: *yap-hu*; Kantonca: *hau-p'ui*." Pulleyblank (*AM*, C. 9, s. 95) da benzer görüşdedir. Bu unvanın sadece Hun, Wu-sun, Yüeh-chih, K'ang-chü hükümdarları (Hirth, *Die Alttürkischen*, s. 48; Yıldırım, *a.g.e.*, s. 112) tarafından değil, Uygurlar, Türgişler, Karluklar gibi Türk boylarındaki ve Karaşar, Kuça, Hoten gibi bugünkü Doğu Türkistan topraklarında kurulan devletlerdeki hükümdarlar tarafından da kullanıldığı görülmektedir (Donuk, *a.g.e.*, s. 73).

364 Ch'iu-chiu-ch'üeh, Kujula Kadphises (M.S. 45-50) (üzerinde Grek alfabesi ile Kuşan dilinde yazılar bulunan paralarda Κοζουλου Καδφιζου veya Κοζολα Καδαφες; J. Cribb, "The Heraus coins: their attribution to the Kushan king Kujula Kadphises, c. AD 30-80", *Essays in Honour of Robert Carson and Kenneth Jenkins*, edit. M. Price-A. Burnett-R. Bland, London, 1993, s. 107-134). Kuşan İmparatorluğu'nun banisidir. Bkz. Pulleyblank, *AM*, C. 9, s. 109; J. Marquart, *Ērānšahr Nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i*, Berlin, 1901, s. 208.

365 Chavannes (*TP*, C. II, Nu: 8, s. 191, dipnot: 3), Marquart ve O. Franke'ye dayanarak Heredot'da Paktues (Paktya'lılar; Herodotos, *Heredot Tarihi*, Çev. M. Ökmen, İstanbul, 2004[2], Kitap VII, fragman 68, 68. 85) olarak geçen halkın yaşadığı şimdiki Afganistan'ın doğusunda yer alan Paktiya şehri ile özdeşleştirmektedir.

366 Vima veya Hēma-Kadphises *Οοημο Καδφισης* (M.S. 50-85). Bkz. Marquart (*Ērānšahr*, s. 209, not: 4); R. Shankar Tripathi, *History of Ancient India*, Beneres, 1942, s. 222-223; M. Longworth Dames, "Efganistan", *İA*, C. IV, Eskişehir, 2001[5], s. 149.

367 *HHS*, 88, s. 2921.

368 Almas, *a.g.e.*, s. 20.

Kaynakların Yüeh-chih'leri önce Hunlar sonra Partlar ile bir tutması âlimler arasında görüş farklılıkları doğurmuştur. Gardiner-Garden Yüeh-chih'lere dâir tüm görüşleri bir araya toplamıştır.[369] Yüeh-chih'lerin etnik mensubiyetinin Tibetli, Türk, Moğol, İndo-Avrupalı, İranlı, Massaget, Seres, Issedon, İskit, Sarmat, Alan ve Tohar olduğuna dâir farklı görüşler vardır.[370] Ancak Yüeh-chih'lerin etnik mensubiyetinin İskitlere dayandığı sonucuna varan doyurucu bir tahlil 1959'da Tokyo'daki "International Symposium on History of Eastern and Western Cultural Contacts, Collection of Papers Presented, Japanese National Commission for Unesco"da Kazuo Enoki tarafından "The Yüeh-chih-Scythians Identity: A Hypothesis" başlıklı bir tebliğ olarak sunulmuştur[371]; bu görüşü ilk ortaya atan G. Haloun'dur.[372] W. A. Smith Hint kaynaklarına dayanarak Sakaların göçünü M.Ö. 150-100 arasına koymaktadır. Bu ise Yüeh-chih'lerin göç çağına rastlamaktadır.[373] Bir çok araştırmacı Yüeh-chih'leri Toharlar ile özdeşleştirmektedir. Bunu yaparken ise Strabon'un *Coğrafya*'sındaki *"Ta-hsia (Baktriya) devletinin, kuzeyden gelen Tokhoroi (Tohar) kavminin önderliğindeki Asioi, Pasianoi, Tokharoi ve Sakarouloi gibi dört birlik tarafından yok edildiğidir."* (Strabo, XI, C. VIII) kaydı ile *Shih Chi*'deki *"Ta-hsia (Baktriya) ülkesi Yüeh-chih'ler tarafından yıkılmıştır."* kaydının örtüşmesine dayanmaktadırlar.[374] Enoki ise tebliğinde bu iki kaydın örtüşmesinin bir anlam ifade etmediğini, çünkü Yüeh-chih'ler gelmeden çok önce Baktriya devletinin yıkıldığını ve Yüeh-chih'lerin Tohar değil İskit olduğunu ortaya koymaktadır. Bilindiği gibi Hint menbalarında geçen Kuşan adı ile Çin kaynaklarında geçen Yüeh-chih adı kesin olarak aynı kavme atfedilmiştir.[375] Zeki Velidi Togan ise bu konuda şöyle demektedir:[376]

"İndo-İskitler meselesine âit yazılan yazılarda (meselâ G. Haloun, "Zur Üe-tsi Frage", ZDMG, *XCI, 1937, s. 243 ve O. Wesendonk, "Kuşan, Chioneten und Hep-*

---

369 J.R. Gardiner-Garden, *PFEH*, Nu: 33, Mart 1986, s. 40-47.

370 Mehmet Tezcan, *Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lardan Kuşanlara)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1996, s. 60-101. Ayrıca bkz. N. Hidayet Ekrem, *Çin Elçisi Chang Ch'ien'in Seyahatnamesine Göre Orta Asya'daki Etnik Gruplar*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1999, s. 150-178.

371 *Studia Asiatica, The Collected Papers in Western Languages of the Late Dr. Kazuo Enoki*, ed. R. Kono, Tokyo, 1998, s. 22-30.

372 G. Haloun, "Zur Üe-tsï- Frage", *ZDMG*, XVI, 91, 1937.

373 Ögel, *Büyük Hun*, C. I, s. 480.

374 N. Hidayet Ekrem, *a.g.e.*, s. 151.

375 Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Ankara, 1973, s. 3.

376 Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981^3, s. 419, son not: 143.

taleten", Klio, *XXVI, 1933, s. 331-46) bu kavimlerin İranlı oldukları katiyetle ileri sürüldü ise de E. Chavannes, F. Hirth ve sanat tarihçisi M. Rostovtsev bunları Türk saymaktadır... El-Bîrûnî'nin sözleri:* Kitab Mâ li'l Hind, *207; burada müellif sülâleyi Türk dedikten sonra, "bazıları bunların aslı Tibetten diyorlar" demişse de diğer eserlerinde (Z. V. Togan,* Biruni's Picture, *s. 46, 72) kat'î olarak "Kâbilin İslamiyetten önceki Türk Padişahları" yazmıştır. "Küşen" yahut "küsen" sözü İran cem edatı ile biten "Kuş" yahut "Kus" ismi olabileceği gibi Türkçe koçan veya öz manasında küsen'den de olabilir. Bu kelimenin İranca Kaşan ve Kasan ile münâsebeti olmasa gerekir. Kiş, Kas ve Kuş isimlerini birleştirmek, Kaşmir, Kaşgar, Küşan, Kafkas, Hindikuş ve Hititlerin eski payitahtı olan Kaşar şehri ismini (bkz.* Belleten, *VIII, 1944, s. 520-521),* Tevrat'*taki Kuş, (Habeşistan) ile Hind Kuş'larını birleştirmek sırf kelime oyunlarından ibarettir."*[377]

Yine Ögel'e göre batılı araştırmacıların Yüeh-chih'lerle ilgili Indo-German teorilerini destekleyecek herhangi bir iz veya bilgi mevcut değildir.[378]

Yine Yüeh-chih'lerin Kuşan İmparatorluğu'nu kurdukları Ta-hsia, yani Baktriya[379] coğrafyası hayli önemlidir. Bu adı Tohar adıyla özdeşleştirmek isteyenler çıkmışsa da bu görüş pek kabul görmemiştir.[380] Bu yer için *SC*, 123, s. 3164'de şu kayıt mevcuttur:

"Ta-hsia, Ta-wan(Fergana)'nın 2 binden fazla li güneybatısında Kuei-shui (Ceyhun)'nun güneyindedir. Bunların hayat tarzı tarımcılığa dayalıdır. Şehirleri ve evleri vardır. Gelenekleri Ta-wan ile aynıdır. Büyük hükümdarları yoktur, her şehir ve nahiyeye küçük idareciler atarlar. Onların ordusu zayıftır, savaşmaktan korkarlar. Ticarette mahirdirler. Yüeh-chih'ler batıya göç edince bunlara hücum edip yendiler. Bunların hepsini kendilerine tâbi kıldılar. Ta-hsia'da nüfus kalabalıktır, galiba bir milyondan fazladır. Onların başkentine Lan-shih denir, burada türlü malların alınıp satıldığı pazarlar vardır. Güney doğuda Shen-tu (Hindistan) vardır."

HS, 96A, s. 3891 ise şöyle der:

"Ta-hsia'nın esasında büyük hükümdarı yoktur, her bir şehrin ve nahiyenin idarecileri vardır, halkı güçsüzdür, savaşmaktan korkar, eskiden Yüeh-chih'ler göçüp geldiklerinde, onlara tâbi oldular ve (sonra) Çin elçisini

377 Ayrıca bkz. A. Wylie, "Notes on the Western Regions", *JAIGBI*, C. X, 1881, s. 40-41; A. F. P. Hulsewé-M. A. N. Loewe, *a.g.e.*, s. 120-121.

378 Ögel, *Büyük Hun*, C. I, s. 361; Ayrıntılar için bkz. Mehmet Tezcan, *a.g.e.*

379 Baktriya adının eski Farsçada Bākhtri'den türemiş olduğuna yönelik görüşler için bkz. Frye, *The Heritage of Persia*, Toronto, 1963, s. 69. Ptolemaeus'da τόχαροι olarak geçer ve Baktriya'ya atfedilir (Marquart, *Ērānšahr*, s. 206, n. 1).

380 Ögel, *Büyük Hun*, C. I, s. 192.

kabul ettiler. Bunların beş yabguluğu (hsi-hou) vardır: Birincisine Hsiu-mi yabguluğu denir, başkenti He-mo şehridir, Genel Valiliğe 2841, Yang geçidine 7802 li uzaklıktadır; ikincisine Shuang-mi yabguluğu denir, başkenti Shuang-mi'dir, Genel Valiliğe 3741, Yang geçidine 7782 li uzaklıktadır; üçüncüsüne Kuei-shuang yabguluğu denir, başkenti Hu-tsao şehridir, Genel Valiliğe 5940, Yang geçidine 7982 li uzaklıktadır; dördüncüsüne Hsi-tun yabguluğu denir, başkenti Pao-mao'dur, Genel Valiliğe 5962, Yang geçidine 8202 li uzaklıktadır; beşincisine Kao-fu (Kabil) Yabguluğu denir, başkenti Kao-fu (Kabil)'dur, Genel Valiliğe 6041, Yang geçidine 9283 li uzaklıktadır. Tamamı beş yabguluktur ve hepsi Ta (Büyük) Yüeh-chih'lere tâbidir."

Kaynaklardan görüldüğü kadarıyla Hunlara yenilen Yüeh-chih'ler batıya göç etmiş, Orta Asya, Batı Türkistan, Afganistan, Hindistan'ın kuzeyinde büyük bir kavimler hareketi başlamış, büyük İskender'den sonra buraya yerleşen Grek kolonileri sökülmüş, Tanrı dağlarının batısında oturan Sakalar, Yüeh-chih'lerin önünden güneye kaçmış ve Afganistan ve Hindistan'ın kuzeyinde bazı yeni devletler kurulmuştu. Ögel'in de belirttiği gibi Hun idaresine giren Wu-sunlar Yüeh-chih'lerin peşine düşmüş, onları Tanrı dağlarının batısındaki yeni yurtlarından sökmüş ve güneybatıya itmiş ve onların yerine oturmuştu.[381] Bunun üzerine Yüeh-chih'ler Toharistan'a girip yeni bir devlet yapılanmasına girmişlerdi. Daha sonra ise Hindistan'ın kuzeyinde Kuşan İmparatorluğu'nu kurmuşlardı.

38. KAO-FU (KABİL)

Kao-fu (Kabil), Ta Yüeh-chih(Kuşan)'in güneybatısındaydı ve büyük bir ülkeydi. Onun gelenekleri T'ien-chu(Hindistan)'dakilere benzerdi, ancak zayıftılar ve kolayca metbu olurlardı. Ticaret ve alışverişte mahirdirler, zengindirler. Zaman zaman çeşitli devletlere tâbi olmuşlardı. T'ien-chu (Hindistan), Chi-pin (Kaşmir) ve An-hsi (Part) güçlü olduklarında bu ülkeye hâkim olmuşlar ve zayıf düştüklerinde onu kaybetmişlerdir; fakat hiçbir zaman Yüeh-chih'lere tâbi olmamışlardı. *Han Shu*'daki kayıtlarda Beş Yabguluk arasında onların yeri yoktur. Sonraları An-hsi(Part)'ye tâbi olmuşlardır. Yüeh-chih(Kuşan)'ler An-hsi (Part) Devleti'ni yendikten sonra, Kao-fu (Kabil) ülkesine hâkim olmaya başlamışlardı.[382]

---

381 Ögel, *Büyük Hun*, C. I, s. 462.

382 *HHS*, 88, s. 2921; *TT*, 193, s. 5264; *TFYK*, 957, s. 2265b; *TC*, 196, s. 3150b; *TPYL*, 797, s. 3539a.

Kao-fu, Kabil Devleti'dir. Pehlevî kaynaklarında Kāpul olarak geçmektedir. *Şahname*'de geçen Kabil ise bin yıldır bugünkü şekliyle bilinmekteydi. Dârâ zamanında Kabil ve havalisi Farsların bir "satraplığı" idi. Büyük İskender ise M.Ö. 329'da Kandahar ve Gazne üzerinden Kabil'e girmiş ve burada durmadan Kapisa'ya hareket etmişti. M.Ö. 45'de Kuşanlar Kabil'in son Grek hükümdarı Hermaeus'u ortadan kaldırmış ve Hind-Part hâkimiyetine son vermişti. Kuşan Hükümdarı Kujula Kadphises bütün Afganistan'ı zaptettikten sonra, Kuzey Doğu Hindistan'ı ele geçirip Kuşan İmparatorluğu'nu kurmuştu.[383]

39. T'İEN-CHU (HİNDİSTAN)

T'ien-chu(Hindistan)'nun[384] bir diğer adı Shen-tu[385] idi. Yüeh-chih (Kuşan)'lerin[386] güneydoğusundaki binlerce li'lik sahada yaşarlardı. Gelenekleri Yüeh-chih'lerinki[387] ile aynıydı; ancak ülkesi alçaktı, sıcaktı ve nemliydi. Bu ülke büyük bir ırmağın (İndus Irmağı) civarındaydı. Buranın halkı file binerdi. Halkı Yüeh-chih(Kuşan)'lerden daha zayıftı. Budisttiler, öldürmezler veya savaşmazlardı. Yüeh-chih (Kuşan) ve Kao-fu(Kabil)'den güneybatıya gidildiğinde Hsi-hai'ya[388] inilirdi, doğuya gidildiğinde ise P'an-ch'i'ye[389] varılırdı, bunların hepsi T'ien-chu (Hindistan) topraklarıydı. T'ien-chu (Hindistan)'da yüzlerce farklı şehir vardı, her bir şehirde valilikler kurulmuştu. Orada onlarca münferit ülke vardı, ülkeler hükümdarlıklar kurmuşlardı. Her biri küçük ve farklı olmasına rağmen hepsi bütün olarak T'ien-chu (Hindistan) adını taşımaktaydı. Bu sırada T'ien-chu (Hindistan), Yüeh-chih (Kuşan)'lere tâbi idi. Yüeh-chih(Kuşan)'ler onların hükümdarını öldürdü ve oranın halkını idare etmek üzere bir genel valilik kurdu.

---

383 Ayrıntılar için bkz. Abdülvehhâb Terzi, "Kâbil", *İA*, C. VI, Eskişehir, 2001[5], s. 23 ve devamı; Tripathi, *a.g.e.*, s. 222 ve devamı; Dames, *İA*, C. IV, s. 147-151; Hulsewé ve Loewe, *a.g.e.*, s. 122, dipnot: 296.

384 T'ien-chu, Hindistan. Fonolojik durum için bkz. Pulleyblank, *AM*, C. 9, s. 108, 117.

385 Shen-tu: Hindistan.

386 Chavannes (*TP*, C. II, Nu: 8, s. 192)'ın kullandığı nüshada (5b, satır 4) Yüeh-chih (Kuşan)'ler ifadesi olmasına rağmen Chavannes, Hsiung-nu (Hun) olarak tercüme etmiştir; ya bir yazım yanlışı olmuş ya da daha evvel Yüeh-chih adını gördüğü her yerde parantez içinde "İndo-İskit" ibaresi ekleyen Chavannes, Yüeh-chih'lerden bir kol olan Kuşanlar ile Hunları bir tutmuştur.

387 Chavannes (*TP*, C. II, Nu: 8, s. 192) yine Hsiung-nu (Hun) olarak tercüme etmiştir.

388 Hsi-hai: "Batı Denizi". İfade müphemdir.

389 P'an-ch'i, Annam ya da Birmanya. Bkz. Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 8, s. 193, dipnot: 1.

Onların topraklarında fil, gergedan, şahin gagası, altın, gümüş, bakır, demir, kurşun, kalay çıkardı. Batıda Ta-ch'in (Suriye) ile ticarî ilişkileri olduğu için Ta-ch'in'in görülmemiş ve nadir malları orada da bulunmaktaydı. Orada narin kumaşlar, yünden halılar, miskler, akide şekerleri, karabiber, zencefre ve kara tuz vardı.[390]

Çin İmparatoru He devrinde (M.S. 89-105) defalarca kez Çin'e elçi gönderip haraç sunmuşlardı. Sonra Doğu Türkistan Çin'e karşı müstakilliğini kazanınca ilişkiler kesilmişti.[391]

40. TUNG-Lİ

Tung-li[392] ülkesinin başkenti Sha-ch'i[393] idi. T'ien-chu(Hindistan)'nun güneydoğusunda 3 bin li'den fazla bir alanda bulunan büyük bir ülkeydi. Onların iklimi, toprağı ve ürettikleri ürünler T'ien-chu(Hindistan)'dakiler ile aynıydı. Orada onlarca şehir kurulmuştu ve bunların herbiri bir beylikti. Ta (Büyük) Yüeh-chih(Kuşan)'ler onlara saldırmışlar ve ardından onları kendilerine tâbi kılmışlardı. Oradaki kadınlarının ve erkeklerinin boyu 8 ch'ih (yaklaşık 1,84 cm)[394] idi ancak korkak ve zayıftılar. File ve deveye binerek komşu ülkelere gidip gelirlerdi. Yağma yaptıklarında file binip savaşırlardı.[395]

41. Lİ-İ (SOGDİANA)

Li-i (Sogdiana)[396] ülkesi, K'ang-chü'ye bağlıydı. Orada meşhur atlar, inekler ve koyunlar yetişir, üzüm ve çok çeşitli meyveler çıkardı. Onların topraklarındaki su harikaydı ve bu nedenle yaptıkları şarap çok meşhurdu.[397]

---

390 *HHS*, 88, s. 2921; *TT*, 193, s. 5260; *TFYK*, 958, s. 2268a; *TC*, 196, s. 3141a-b; *TPYL*, 792, s. 3514b-3514a.

391 *HHS*, 88, s. 2922.

392 Bu yer hakkında bkz. F. W. Thomas, "Sandanes, Nahapāna, Castana and Kanişka: Tung-li, P'an-ch'i and Chinese Turkestan", *New Indian Antiquary*, C. VII, 1944, s. 90-92. Thomas bu adın "doğu bölümü" demek olduğunu ve Kuşan İmparatorluğu'nun doğu bölümüne atıf yapıldığını söylemektedir.

393 Sha-ch'i. Thomas (*a.e.*, s. 90)'a göre Śāketa.

394 1 ch'ih, Han devrinde (M.Ö. 206-M.S. 220) yaklaşık 23.1 cm idi. Bkz. Yıldırım, *a.g.e.*, s. 36.

395 *HHS*, 88, s. 2922; *TPYL*, 797, s. 3539b; *TC*, 196, s. 3150 ve *TT*, 193, s. 5262-5263'de C'he-li olarak kaydedilmiştir.

396 Li-i, Sogdiyana. Bkz. Kazuo Enoki, "Sogdiana and the Hsiung-nu", *CAJ*, C. I, Nu: 1, 1955, s. 43-62.

397 *HHS*, 88, s. 2922; *TT*, 193, 5273; *TPYL*, 796, s. 3533b.

42. T'İAO-CHİH (CHARACENE)

Wu-i-shan-li'den tekrar ata binilip güneybatıya doğru gidilirse T'iao-chih(Characene)'a varılır. Ön Asya'daki bu devlet Doğu Türkistan ile doğrudan ticarî bağlara sâhipti ve Çinlilere sattıkları mallar Doğu Türkistan'daki devletler aracılığıyla Çin topraklarına gidiyordu ve yine Çin mallarını Doğu Türkistan'daki devletler aracılığıyla elde ediyorlardı.

T'iao-chih (Characene) ülkesinin başkenti bir dağın tepesindeydi, başkentin etrafı 40 li'den fazlaydı. Batı Denizi[398] ile sınırdaştı, Denizin suyu onu güneyinden ve kuzeydoğusundan kuşatıyordu[399], üç tarafı kapalıydı ve yol yoktu, sadece kuzeybatısı kara ile bağlantılıydı ve yol vardı.[400] Toprakları çok sıcaktı ve nemliydi. Orada aslan, gergedan, hörgüçlü öküz, tavus ve büyük kaz yetişirdi. Büyük kazın yumurtası su küpü gibiydi.[401]

Çin kaynaklarında geçen T'iao-chih, Characene Devleti'ydi. Chavannes şöyle demektedir:[402]

"T'iao-chih, Dicle'nin ağzındaki Mesene'de M.Ö. 130 ve 127 yılları arasında kurulan Characene krallığıdır."[403]

Pulleyblank'a göre İran körfezindeki şimdiki Buşehr şehrinin yakınlarında Greklerin *Ταοκή, Taoki* dedikleri Tawwağ adlı yer Çinliler tarafından Greklerden duyulmuş ve bu suretle Çinceye T'iao-chih olarak geçmiştir.[404]

43. AN-HSİ(PART)

Doğu Türkistan, Part İmparatorluğu'nun doğrudan ilgi sahasına giriyordu ve Çin ile yürüttüğü ticaretin devamlılığı ve kârlılığı tamamen Doğu Türkistanlıların tasarrufundaydı.

---

398 Hsi-hai, Batı Denizi, kesinlikle İran körfezidir.

399 Chavannes (*TP*, C. II, Nu: 8, s. 176), üç yön olarak anlamış ve güney, kuzey ve doğu olarak çevirmiştir. Metnin güney ile körfezi, kuzey ve doğu ile Dicle ve Fırat'ı ve bu ikisinin birleşip denize döküldüğü çizgiyi anlatmak istediği açıktır.

400 *HHS*, 88, s. 2917; *TPYL*, 793, s. 3516a; *TT*, 192, s. 5237; *WHTK*, 337, s. 2648c-2649a.

401 *HHS*, 88, s. 2917.

402 Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 8, s. 176, dipnot:3.

403 Ayrıca bkz. Yıldırım, *a.g.e.*, s. 272.

404 Pulleyblank, *AM*, C. 9, s. 101. Ayrıntılar için bkz. Takashi Sōma, "Studies on the Country of T'iao-Chih", *MRDTB*, Nu: 36, 1978, s. 1-26; Sheldon A. Nodelman, "A Preliminary History of Charakene", *Berytus*, Nu: 13, 1959/60, s. 83-121.

Kaynaklara göre An-hsi (Part) ülkesinin başkenti He-tu[405] idi. Lo-yang'a uzaklığı 25 bin li'ydi. Kuzeyde K'ang-chü, güneyde Wu-i-shan-li (Herat) ile sınırdaştı. Topraklarının yüzölçümü binlerce li'ydi. Küçük şehirlerinin sayısı yüzlerceydi. Hane, nüfus ve savaşabilen asker sayısı en çok olan ülkeydi. Onun doğu sınırı Mu-lu (Merv) idi[406], buraya Küçük An-hsi (Part) ülkesi de denirdi, Lo-yang'a uzaklığı 20 bin li idi.[407]

87 yılında (İmparator Ch'ang'ın chang-he saltanat devresinin ilk yılı) elçi gönderip aslanlar[408] ve antiloplar[409] sundu. Antilopun görünüşü tek boynuzlu kısrak gibidir ancak boynuzu yoktur. 97 yılında (İmparator He'nın yung-yüan saltanat devresinin 9. yılı) Doğu Türkistan Genel Valisi Pan Ch'ao, Kan Ying'i Ta-ch'in'e (Suriye) elçi olarak gönderdi. Kan Ying, T'iao-chih(Characene)'a vardı. Denizin kenarına geldi ve orayı geçmek istedi. An-hsi (Part) ülkesinin batı sınırındaki denizciler ona şöyle dediler:

"Deniz uçsuz bucaksız, eğer rüzgâr lehine olursa üç ayda gidip gelinir; yok eğer rüzgâr aleyhine olursa iki yıl sürer, bu nedenle denize açılanların hepsi üç yıllık erzaklarını yanlarına alırlar. Engin deniz insanı toprağa hasret bıraktırır ve vatanını özletir, bazıları da ölür."

---

405 F. Hirth, Batı Horasan'daki Semnan ilindeki şimdiki Şahr-e Qumis adlı yere Greklerin verdiği Hecatompylos Ἑκατόμπυλος adının Çinceye çevriyazımı olduğunu tespit etmiştir. Bkz. Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 8, s. 177, dipnot: 2; Frye, *a.g.e.*, s. 210 ve devamı. *HS*, 96A, s. 3889'da farklı bir kayıt mevcuttur: "An-hsi (Part) ülkesinin başkenti P'an-tu'dadır." İm "fan" olarak okunmasına rağmen metne T'ang devrinde şerh düşen Su-lin'e göre p'an olarak okunmalıdır (s. 3890, not: 1). F. Hirth (F. Hirth, *China and the Roman Orient*, Shanghai-Hongkong, 1885, s. 139, dipnot: 1) ise bu P'an-tu adını eski Farsça *Parthuva* adıyla özdeşleştirmektedir.

406 Mu-lu, Merv. Bu eşleştirmeyi ilk kez Hirth (*a.g.e.*, s. 142-143) yapmıştır: "Part ülkesinin Çin yolu üzerinde olan bu doğu ucundaki karakoluna Margiana denir; bu Antiochia idi, *Zend-Avesta*'nın Vendidâd kısmında eski Baktriya adıyla Môuru adıyla anılır ki Orta Çağdaki Merv'dir." Ayrıca bkz. Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 8, s. 177, dipnot: 3; A. F. P. Hulsewé-M. A. N. Loewe, *a.g.e.*, s. 115, dipnot: 268). Türk rivâyetlerinde bu şehrin Alper Tunga tarafından kurulduğu belirtilmektedir. Kaşgarlı Mahmut (*DLT*, C. III, s. 149) sözlüğündeki "Kaz قاز"maddesinde şöyle demektedir: "Kazvin şehrini bu kurmuştur. Aslı "Kaz oynı"dır. Çünkü Afrasyab'ın kızı orada oturur, orada oynarmış. Türklerden bir takımları, Türk ülkesi sınırını Kazvin'den sayarlar; "Kum" şehri de sınır sayılır. Çünkü kum kelimesi Türkçedir. Afrasyab'ın kızı burada avlanırmış. Bir takımları da Türk sınırının "Merv-eş-şahıcan"dan başladığını söylerler. Çünkü Kaz'ın babası olan "Tonga Alper" Afrasyab demektir; "Merv" şehrini yapan zattır."

407 *HHS*, 88, s. 2917; *TT*, 192, s. 5238; *TFYK*, 957, s. 2365a; *TPYL*, 797, S. 3538a; *TC*, 196, s. 3138c.

408 Shih-tzu, aslan. Tohar dilindeki *śiśäk* veya *secake* kelimesinin Çinceye çevriyazımı olmalıdır. Bkz. Yıldırım, *a.g.e.*, s. 247.

409 Fu-pa, antilop. Bkz., *TP*, C. II, Nu: 8, s. 177, dipnot: 4.

Kang Ying bu sözleri duyunca gitmekten vazgeçti. 13. yılda (101) An-hsi (Part) hükümdarı Man-ch'ü (Bakur)[410], tekrar aslanlar ve T'iao-chih (Characene)'ın büyük kuşlarından gönderdi, o tarihte bunlara "An-hsi (Part) kuşu" deniliyordu.[411]

An-hsi (Part) ülkesinden batıya 3400 li gidildiğinde A-man (Hemedan)[412] ülkesine, A-man (Hemedan) ülkesinden batıya 3600 li gidildiğinde ise Szu-pin[413] ülkesine varılırdı. Szu-pin'den güneye gidilip ırmak geçildikten sonra güneybatıya doğru gidilirse Yü-lo[414] ülkesine varılır ki bu mesafe 960 li idi. Burası An-hsi (Part) ülkesinin en batı sınırıydı. Buradan güneye doğru yol alınıp deniz aşılırsa Ta-ch'in'e varılırdı. Onun topraklarında Hai-hsi'den[415] gelme çok değerli ve nadir mallar vardı.[416]

Kaynaklarda geçen An-hsi adının Part ülkesine atfedildiği kesindir. M.Ö. 247-M.S. 224 yılları arasında hemen hemen bugünkü İran dolaylarında hüküm süren Arsak veya Arşak (Orta Farsçada: Aşkâniân) devletinin adının Çinceye çevriyazımıdır.[417] Part kelimesi ise eski Farsça *Parthava*'dan gelmektedir.[418]

---

410 Man-ch'ü, Bakur veya Pacarus. Bkz. Yıldırım, *a.g.e.*, s. 194; Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 8, s. 178, dipnot: 4.

411 *HHS*, 88, s. 2917.

412 A-man, eski Farsça Haŋgmatana, Grek kaynaklarındaki adıyla Ecbatana Ἀγβάτανα olarak geçen şimdiki Hemedan şehridir (Yıldırım, *a.g.e.*, s. 2). Ayrıca bkz. Hirth, *a.g.e.*, s. 154.

413 Hirth (*a.g.e.*, s. 155) tarafından Greklerin Κτησιφῶν Ktésiphon dedikleri şimdiki Irak'ın Tizpon şehri ile özdeşleştirilmektedir. Hâlbuki metindeki tarife göre, Hemedan'dan 3600 li yani yaklaşık 1800 kilometre batıya gitmek gerekir ki bu kesinlikle Tizpon şehri olamaz ve Kahire veya Nil Irmağı deltası civarına isabet eder. Ya da metinde verilen 3600 rakamı yanlış yazılmış olmalıdır; bu büyük bir ihtimaldir, çünkü 960 li yani yaklaşık 480 kilometre güneybatıdaki Yü-lo adlı yeri Part ülkesinin batı sınırı olarak tarif etmektedir ki bu sınır genel olarak Fırat Irmağı olmuştur (Maria Brosius, *The Persians: An Introduction*, London-New York, 2006, s. 55) ki Fırat, Roma ile Part devletleri arasında sınır olarak kabul edilmiştir (bkz. David Kennedy, "Parthia and Rome: eastern perspectives", *The Roman Army in the East*, Ed. David Kennedy, Ann Arbor, 1996, s. 67–90.

414 Hirth (*a.g.e.*, s. 155), Hira ile özdeşleştirmiştir.

415 Hai-hsi, "denizin batısı". Metindeki tariflerin 97 yılında Genel Vali Pan Ch'ao tarafından Suriye (Ta-ch'in) dolaylarına gönderilen Kan Ying'in yaptığı seyahat esnasında duyduğu kulaktan dolma bilgilere dayandığı açıktır.

416 *HHS*, 88, s. 2917.

417 Bkz. E. G. Pulleyblank, *AM*, C. 9, s. 221; Yıldırım, *a.g.e.*, s. 3; Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 8, s. 177, dipnot:1.

418 İran coğrafyasının bu döneminin genel bir tahlili için bkz. A. D. H. Bivar, "The Political History of Iran under the Arsacids", *Cambridge History of Iran*, C. III, Cambridge, 1983, s. 21-99.

44. TA-CH'İN (SURİYE)

Suriye tıpkı diğer Ön Asya devletleri gibi doğu ile yürüttüğü ticarette Doğu Türkistanlılara bel bağlamıştı. Bu ülke Doğu Türkistan üzerinden batıya giden malların ulaştığı en uç noktalardan biriydi. Doğu Türkistan ve Partlar arasında mükemmel bir denge siyaseti izleyerek barış içerisinde ticarî faaliyetlerini sürdürmekteydi. Özellikle ipek yetiştirmesi sebebiyle Çin'in bu sahadaki tekelini kırmıştı.

Ta-ch'in (Suriye) ülkesinin bir diğer adı Li-ch'ien'di.[419] Kaynaklardaki ifadeye göre bu ülke Hazar Denizinin batısındaydı, oraya "Denizin Batısındaki Ülke" de deniyordu. Yüzölçümü binlerce li'ydi. Dört yüzden fazla şehri vardı. Ona tâbi olan onlarca devlet bulunmaktaydı. Halk hayatında tarımla pek içli dışlıydı. Çok çeşit bitki eker ve ipek böceği-dut ağacı yetiştirirlerdi.[420]

Bu ülkede altın, gümüş, karanlıkta ışık veren taş gibi kıymetli şeyler, gündüzleri ay gibi parlayan inci, gergedan, mercan, döğüş horozu, kehribar, cam, çeşitli firuze, çok çeşitli altın ve diba, asbestos, zarif kumaşlar vardı.[421] Bu zarif kumaşlar bir rivâyete göre su koyunu yününden veya yabanî ipek böceğinden yapılırmış. Bundan başka koku ve misk de üretirlerdi. Özsudan tütsü yaparlardı. Yabancı ülkelerdeki zenginliklerin ve görülmemiş değerli şeylerin hepsi burada mevcuttu.[422]

Altın ve gümüşten paraları bulunmaktaydı. On gümüş bir altın değerindeydi. An-hsi (Part) ve T'ien-chu (Hindistan) ile deniz yoluyla ticaret yaparlardı, bu ticaret on kat daha kârlıydı. Bu ülkede tahıl ve yiyecek genelde ucuzdu. Ülkenin kaynakları bol ve bereketliydi. Bu ülkenin hükümdarı Çin'e elçi gönderip ilişki kurmayı daima arzu etmişti. Ancak An-hsi (Part) ülkesi muhtelif renkli ipeklerin ticaretini hükmü altında tutmak istiyordu, bu nedenle Romalıların topraklarından geçip Doğu Türkistan'a ve oradan da Çin'e gitmesini engellemişlerdi.[423]

---

419 Hirth (*a.g.e.*, s. 159, 170, dipnot: 1), şimdiki Ürdün'de yer alan Petra şehrinin antik adı olan Rekem adının Çinceye çevriyazımı olduğunu söylemektedir.

420 *HHS*, 88, s. 2919.

421 Bu tarifler için bkz. Wolfram Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", *TM*, C. VII-VIII, Nu: 1, İstanbul, 1942, s. 154 ve devamı.

422 *HHS*, 88, s. 2919; *TT*, 193, s. 5264-5265; *TFYK*, 958, s. 2271b; **TC**, 196, s. 3151a; *TPYL*, 792, s. 3513b.

423 *HHS*, 88, s. 2920.

45. CHİ-PİN (KAŞMİR)

Chi-pin, Kaşmir Vadisindeki siyasî teşekküle atfedilmektedir.[424] Sonraki Han Devrine (M.S. 25-220) âit Çin kaynaklarında pek geçmemektedir.

Bu ülke hakkında *HS*, 96A, s. 3884'de şu bilgiler bulunmaktadır:

"Chi-pin ülkesinin başkenti Hsün-hsien şehridir, Ch'ang-an'a uzaklığı 12200 li'dir. Hane, nüfus ve savaşabilen asker sayısı pek çoktur, büyük bir ülkedir. Kuzey doğusundaki Genel Valiliğin olduğu yere (Lukçun) 6840, doğuda Wu-ch'a'ya 2250 li uzaklıktadır. Kuzey doğusundaki Nan-tou'ya dokuz günde yürünür, kuzeybatısında Büyük Yüeh-chih (Kuşan) ve güneybatısında Wu-i-shan-li (Herat) ile sınırdaştır."[425]

46. WU-İ-SHAN-Lİ (HERAT)

Wu-i-shan-li yazılışının Herat'a atfedilen *Alexandrie* adının Çinceye çevri yazımı olduğunu söylenmektedir.[426] *HS*, 96A, s. 3888-89'da şu bilgiler yer almaktadır:

"Wu-i-shan-li ülkesinin Ch'ang-an'a uzaklığı 12200 li'dir. Genel Valiliğe bağlı değildir. Hane, nüfus, savaşabilen asker bakımından büyük bir ülkedir. Kuzey doğusundaki Genel Valiliğin oturduğu yere 60 günde yürünür. Doğuda Chi-pin (Kaşmir), kuzeyde P'u-t'iao[427]*, batıda Li-kan ve T'iao-chih (bu son ikisi Selevkos İmparatorluğu'nun (M.Ö. 323-63) batı ve doğu kısımları olan Suriye ve Characene'dir) ile komşudur. Yüz günden fazla yürünerek T'iao-chih'a varılır. Ülke çok sıcaktır, yeşilliktir ve düzlüktür, ot ve ağaç, evcil hayvan, beş tür tahıl, meyve, sebze, yiyecek ve içecek, evler ve binalar, pazarlar, paralar, silahlar, altın ve inciler Chi-pin (Kaşmir) ile aynıdır, ancak bunlarda antilop, aslan ve gergedan vardır. Onların geleneğinde vahşice öldürme vardır. Onların paralarında bir yüzünde sadece insan kafası ve diğer yüzünde ise ata binmiş biri yer alır. Portreleri altın ve gümüşle tezyin edilir."*[428]

Wu-i-shan-li (Herat) Devleti'nin Sakalar tarafından kurulduğuna dâir bir tahlil Taishan Yu tarafından yapılmıştır.[429]

---

424 bkz. Hulsewé-Loewe, *a.g.e.*, s. 104; Pulleyblank, *AM*, C. 9, s. 218-219.

425 Kaşmir'in konumu ve yollar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. E. F. Knight, *Where Three Empires Meet: A Narrative of Recent Travel in: Kashmir, Western Tibet, Gilgit, and the adjoining countries*, London. 1893, s. 261 ve devamı.

426 Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 6, s. 555, dipnot: 6. Burayı Marquart, Kandahar; Tarn, Farah ve Matsuda Gazne ile özdeşleştirmekte (Taishan Yu, "A Study of Saka History", *SPP*, Nu: 80, July 1998, s. 168).

427 Badakhshan?; Charsada?; Edwin G. Pulleyblank, *AM*, C. 9, s. 101.

428 Ayrıca bkz. Hulsewé-Loewe, *a.g.e.*, s. 112-113.

429 Taishan Yu, *a.g.e.*, s. 167 vd.

47. TA-WAN (FERGANA)

Fergana'nın Çin kaynaklarındaki adı Ta-wan, ilk kez Chang Ch'ien'in (ölümü M.Ö. 114) seyahatnamesinde yer almaktadır (*SC*, 123, s. 3160):

"Ta-wan, Hsiung-nu(Hun)'ların güneybatısında ve Çin'in doğruca batısındadır, galiba 10 bin li uzaklıktadır. Onların geleneği yerleşik ve tarıma dayalıdır, tarlalarında pirinç ve buğday ekerler. Üzüm şarabı yaparlar. Çok sayıda at vardır, bu atlar kan terler, T'ien-ma(Gök Atları)'dan gelmedir. Etrafı surlarla çevrili şehirleri ve duvarları örülü evleri vardır. Onlara bağlı olan yetmişten fazla irili ufaklı şehir vardır. Halkın nüfusu galiba yüz binlercedir. Ordularında yaylar, baltalı kargılar vardır ve oklarını atın üzerindeyken fırlatırlar. Onların kuzeyinde K'ang-chü, batısında Ta Yüeh-chih, güneybatısında Ta-hsia, kuzeydoğusunda Wu-sun, doğuda Han-mi (Keriya), Yü-t'ien (Hoten) vardır."[430]

HS, 96A, s. 3894'de ise şu ilave bilgiler verilmektedir:

"Ta-wan ülkesinin başkenti Kuei-shan şehridir, Ch'ang-an'a uzaklığı 12550 li'dir. Hane 60 bin, nüfus 300 bin, savaşabilen asker sayısı 60 bindir."

F. Hirth bu imi Ta-yüan olarak okumuş ve bu halkın Ta (Büyük) Yavan yani Grekler olduğunu söylemiştir[431]; ancak yazar kelime benzerliğinden başka hiçbir delil sunamamaktadır. Atıf yaptığı kaynaklar ise semitik diller uzmanı olan ve Orta Asya'yı bilmeyen C. C. Torrey gibi âlimlerin çalışmalarıdır.[432] Ayrıca Hirth ve bu gibi âlimlere göre Orta Asya'ya tarımı getirenler Greklerdir. Çin kaynaklarında geçen üzüm şarabı ifadesini ise esas almaktadırlar. Halbûki Barthold bu konuda şöyle demektedir:[433]

"Hirth de dâhil olarak, bir çok Sinologlar, bağcılığın Orta Asya'ya evvela Grekler tarafından getirildiğini ve Çince p'u-t'ao'nun Grekçe Βότρυς'dan bozma olduğunu farz ediyorlar. Mamafih bu kelime ancak Fars dilinden geçerek Çinceye girebilir ki, bu da imkânsız görünüyor; çünkü Farsçada şimdiye kadar buna benzer hiçbir kelime tespit edilememiştir. Bundan başka Strabon (fas. 73) Greklerin Hyrcania'nın şarkından itibaren, Orta Asya'nın her tarafında bağlar görmüş olduklarını, sarih olarak kaydetmektedir. Zaten Fergana Greko-Bakter medeniyetinin te'sirine az uğramış olup, bu keyfiyet II. (M.Ö.) asırda sirke imalinin orada henüz meçhul bulunmasından bellidir."

---

430 Ayrıca bkz. F. Hirth, *JAOS*, C. XXXVII, s. 95.
431 F. Hirth, *JAOS*, C. XXXVII, s. 95.
432 C. C. Torrey, "Yawan and Hellas", *JAOS*, C. XXV.
433 W. Barthold, "Fergana", *İA*, C. IV, s. 558-559.

Pulleyblank ise imi Dai-iwan olarak okuyarak Toharistan adının çevriyazımı olduğunu öne sürmüştür[434] ki zayıf bir ihtimaldir.

Chavannes bu yeri Uratepe olarak tespit etmiş[435] ve Hirth de onu takip etmiştir.[436] Barthold ise Uratepe'nin Arap kaynaklarında geçen Uşrûsana olduğunu tespit etmiştir.[437]

Kaşgarlı Mahmud'a göre Türkler, Fergana'ya "Özkend" adı vermiştir ki "kendimizin şehri" demektir.[438] Wylie'nin ise Ta-wan'ın başkenti olarak kaydedilen Er-shih şehrini neden Özkend ile özdeşleştirmiş olduğu anlaşılmaktadır.[439] Uzaklık ölçüleri ve konum bilgisine göre bu ülkenin bugünkü Fergana bölgesi olduğu açıktır. Fergana adına atıfla Çin kaynaklarında Pa-han-na[440] gibi adların geçmesi ise ancak V. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmıştır.[441] Ta-wan, Po-han, Pa-han-na, Uratepe, Uşrûsana gibi şehirlerin hep Fergana bölgesiyle ilgili olduğu görülmektedir.

48. K'ANG-CHÜ (KANGLI)

Çin kaynaklarında K'ang-chü olarak geçen bu devlet hakkında *SC*, 123, s. 3161'de şu bilgiler vardır:

"K'ang Chü, Ta-wan(Fergana)'ın 2000 li kuzeybatısında yer almaktadır, konargöçerdirler, gelenekleri Yüeh-chih'ler ile büyük oranda aynıdır. 80-90 bin yay çeken askeri vardır. Ta-wan ile sınırdaştır. Ülkesi küçüktür, güneyde Yüeh-chih'lerin, doğuda Hsiung-nu'ların hâkimiyetinde hizmet eder."[442]

HS, 96A, s. 3891-3892'de verilen bilgilere göre:

"K'ang-chü ülkesinin hükümdarı kışları Le-yüeh-ni topraklarında ülkeyi idare eder. Pei-t'ien'e... (metinde noksanlık ya da tahrifat olduğu kesindir[443]; ancak metnin gerçek hali *TT*, 193, s. 5254'de mevcuttur: *"Hükümdar, Le-yüeh-ni topraklarındaki Pei-t'ien şehrinde ülkeyi idare eder."*) *Ch'ang-an'a uzaklığı 12300 li'dir.*

---

434 Pulleyblank, *AM*, C. 9, s. 90.

435 Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 8, s. 201.

436 Hirth, *JAOS*, C. XXXVII, s. 142.

437 V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. H. Dursun Yıldız, Ankara, 1990, s. 180 ve devamı.

438 *DLT*, C. I, s. 344.

439 Wylie, *JAIGBI*, C. X, s. 45.

440 Yıldırım, *a.g.e.*, s. 218.

441 W. Barthold, *İA*, C. IV, s. 558.

442 Ayrıca bkz. B. Watson, *Records of the Grand Historian of China*, C. I, New York, 1961, s. 267.

443 Bkz. A. F. P. Hulsewé-M. A. N. Loewe, *a.g.e.*, s. 124, dipnot: 299.

Genel Valiliğe bağlı değildir. Yüeh-ni topraklarına at ile yedi günde gidilir. Hükümdarın yazlık sarayının olduğu Fan-nei'ye 9104 li sonra varılır. Hane 200 bin, nüfus 600 bin, savaşabilen asker sayısı 120 bindir. Doğudaki Genel Valiliğin olduğu yere 5550 li uzaklıktadır. Gelenekleri Büyük Yüeh-chih (Kuşan) ile aynıdır. Doğudaki Hsiung-nu(Hun)'lara tâbi olarak hizmet ederler."

HS, 96A, s. 3894'de ise K'ang-chü'ye bağlı beş devletin adı sıralanmaktadır: Su-hsieh (Sogd ya da Keş), Fu-mo (Kuşaniya), Yü-ni (Şaş veya Taşkent), Chi (Buhara) ve Ao-chien.[444] Buna göre K'ang-chü ülkesinin esas itibarı ile Taşkent havzası merkezli bir devlet olduğu anlaşılmaktadır. Pulleyblank *kank* kelimesinin Toharca "taş" anlamına geldiğini ve böylece adın Taşkent ile alâkalı olduğunu bildirmektedir.[445] K'ang-chü ile ilgili tüm görüşler Gardiner-Garden tarafından bir araya toplanmıştır.[446]

Çinlilerin İli ile Seyhun arasındaki bölgeye verdikleri K'ang-chü adı Türkçe "Kangär" adından gelmedir. Milâdın başlarında bu sahada Türkçe konuşan ve On-ok ile On-Ogurların dâhil bulunduğu Peçeneklerin cedleri olan boylar yaşıyorlardı.[447]

B. Ögel'e göre K'ang-chü deyimini Çinliler genelde Semerkand için kullanırlardı. Bu deyim zaman zaman Seyhun'un güneyindeki bölgelerin hepsi için söylenmiştir. Hatta bazen Seyhun'un kuzeyinden Hazar Denizinin bütün kıyılarını içine alan geniş bir anlamı da vardır.[448]

49. WU-SUN

Shih Chi'nin verdiği bilgilere göre milattan önceki devirlerde Wu-sun ülkesi, Ta-wan ülkesinin iki bin li kadar kuzeydoğusundaydı. Göçebe bir ülkeydi, sürülerinin ardından konup göçerlerdi. Hsiung-nu(Hun)'lar ile aynı âdetlere sâhiptiler. Yay geren on binlerce askeri vardı ve bunlar cengâverlerdi. Eskiden Hunlara tâbi idiler, sonraları güçlendiler ve müstakil oldular.[449]

444 Bkz. J. Marquart, *Die Chronologie der Alttürkischen Inschriften*, Leipzig, 1898, s. 57 ve devamı; E. Chavannes, *Documents*, s. 146, dipnot: 3, s. 145, dipnot: 2, s. 140, s. 137, s. 145; Pulat Zahidov, *Gosudarstvo Kangyuy*, Taşkent, 2009, s. 4; S. P. Tolstov, *Po Sledam Drevnehorezmiyskoy Tsivilizatsii*, Moskva, 1948, s. 144 ve devamı.

445 Pulleyblank, *AM*, C. 9, s. 247.

446 J.R. Gardiner-Garden, "Chang-Ch'ien and Central Asian Ethnography", *PFEH*, Nu: 33, Mart 1986, s. 23-79; M.Ö. I. Yüzyılda K'ang-chü (Kanglı) ülkesinin durumu için bkz. Borovkova, *a.g.e.*, s. 292-314.

447 Haussig, "Eski Türk Boylarının Taksimi", s. XXVII.

448 Ögel, *Büyük Hun*, C. II, s. 329.

449 *SC*, s. 3161.

Han Shu'daki kayıtlara göre ise Wu-sun Hükümdarı Büyük K'un-mi'nin merkezi Ch'ih-ku (kızıl vadi) şehriydi. Ch'ang-an'a 8900 li uzaktaydı. Hane 120 bin, nüfus 630 bin ve asker sayısı 188800 idi. doğuda Genel Valiliğe 1721 li ve batıdaki K'ang-chü Devleti'ne 5000 li mesafedeydi. Arazi yabanî otlarla kaplıydı ve düzdü. Orası çok soğuk ve yağışlıydı. Hayvancılık yaparlardı. Âdetleri Hsiung-nu(Hun)'larınkiyle aynıydı.[450]

Hsiung-nu (Hun) Hükümdarı Lao-shang(M.Ö. 174-161)'ın yardımlarıyla Wu-sun'lar batıdaki Yüeh-chih'leri mağlup ettiler. Yüeh-chih'ler bundan sonra daha batıya ilerlediler. Lao-shang'ın ölümünden sonra ise Wu-sun'lar müstakilliklerini elde ettiler.[451]

Wu-sunlar I. yüzyılda Doğu Türkistan sahasına hâkim olmaya çalışan Çinlilerin tarafında yer aldılar.[452]

50. YEN

Yen[453] ülkesi, Yen-ts'ai(Alan)'ın kuzeyindeydi. K'ang-chü(Kanglı)'ye bağlıydı, vergi olarak ödemek için fare derisi üretirlerdi.[454]

51. YEN-TS'AI (ALAN)

Yen-ts'ai (Alan) ülkesine ad değiştirilip A-lan-liao (Alan)[455] denilmişti. Başkenti Ti[456] şehriydi. Bu ülke K'ang-chü (Kanglı) devletine bağlıydı. İklimi ılımandı, çokca chen çamı[457] ve beyaz ot yetişirdi. Halkın gelenekleri ve giyim kuşamları K'ang-chü(Kanglı)'nünkiler ile aynıydı.[458]

---

450 *HS*, s. 3901.

451 *A.e.*

452 Wu-sunlarla ilgili Bahaeddin Ögel, Ayşe Onat ve Ahmet Taşağıl'ın çalışmalarına bakınız.

453 Pulleyblank (*AM*, C. 9, s. 220), Grek kaynaklarında geçen (Strabon) Aorsoi Αορσοι ile alakalı görmektedir. Alanların kuzeyinde olduğuna göre muhtemelen İtil-Ural bölgesindedir.

454 *HHS*, 88, s. 2922; *TFYK*, 958, s. 2267b. Yen halkının vergi olarak fare derisi vermesi Ammianus Marcellinus'un Hunların fare derisinden dikilme elbiseler giydikleri şeklindeki kaydıyla (Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, s. 26) alâkalı gibi görünmektedir.

455 A-lan-liao: Alan. Chavannes (*TP*, C. II, Nu: 8, s. 195, dipnot: 2), *Hou Han Shu*'nun bu yerinde bir yanlışlık olduğunu ve asıl adın A-lan-liu olması gerektiğini öne sürmüştür. Chavannes (*TP*, C. II, Nu: 6, s. 558, dipnot: 5) ayrıca Marquart'a dayanarak Alanları Massagetler ile özdeşleştirmektedir.

456 Yeri bilinmemektedir.

457 Chen-sung: "chen çamı".

458 *HHS*, 88, s. 2923; *TT*, 193, s. 5258; *TPYL*, 793, s. 3520b; *TC*, 196, s. 3151c; *TFYK*, 958, s. 2267b.

Yen-ts'ai, Alan ülkesi Grek kaynaklarında (Strabon) Aorsoi Αορσοι olarak geçmektedir.[459]

Bu ülke ile ilgili *HS*, 96A, s. 3893'de şu kayıt mevcuttur:

"K'ang-chü ülkesinin galiba 2 bin li kuzeybatısında Yen-ts'ai ülkesi vardır. Yay geren asker sayısı 100 binden fazladır, K'ang-chü ile aynı geleneğe sâhiptir. Daha fazla kıyısı olmayan Büyük Bataklığın kenarındadır, muhtemelen Kuzey Denizidir."

Hulsewé ve Loewe, "büyük bataklık" ve "kuzey Denizi" tâbiri ile Aral Gölünün işaret edildiğini kabul etmektedirler.[460]

---

459 Bu eşleştirme için bkz. F. Hirth, *China and the Roman Orient*, s. 139, dipnot: 1; F. Hirth, "Ueber Wolga-Hunnen und Hiung-nu", *Sitzungsberichte der Philosophische-philologischen und der historischen Classe der Kaiserl. Bayer. Acad. der Wissenschaften*, 1899, C. II, Nu: 2, München, 1900, s. 249-251: "Dass diese Schilderungen sich nur auf das durc die Literaturen des Westens wohlbekannte Gebiet der Alanen beziehen können, geht nicht nur aus den mitgetheilten Charakterzügen hervor, sondern auch aus den beiden Namen An-ts'ai und Alan."

460 Hulsewé ve Loewe, *a.g.e.*, s. 130, dipnot: 318.

C) Miladın Başlarında Bugünkü Doğu Türkistan Sahasına Sefere Çıkan Bazı Çinli Komutanların Biyografileri

1. KENG PİNG

Keng Ping'in adı Po Ch'u olarak yazılıyordu. Epey kitabı ezberlemişti, savaş sanatı konusundaki kitapları ezbere söylüyordu, bu yüzden askerlik işlerini iyi biliyordu. Çin sınırlarında uğranan kayıplar ve yaşanan felaketlerin Hsiung-nu(Hun)'lardan kaynaklandığını görüyordu. Savaşlara katılarak iyi bir bey olacağını ve savaşarak meselenin halledileceğini düşünüyordu. Hsien Tsung (58-75) da kuzeye savaş açma düşüncesindeydi.[461]

Yung-ping saltanat devresinde (58-75) İmparator üst düzey memurları bir araya topladı, izlenmesi gereken siyaset hakkında fikirlerini sordu. Böylece herkes toplanıp müzakereye başladı, Keng sıklıkla söz alıp konuştu, sınır işlerinin halli için çaba gösterdi ve imparatorun gözüne girdi.

15. yılda (72) ona "Damat"[462] unvanı bahşedildi. 16. yılda (73) Atlı Birlikler Komutanı Ch'in P'eng onun yardımcısı oldu. Arabalı Birlikler Yardımcı Komutanı Tou Ku gibilerle birleşip Kuzey Hsiung-nu(Hun)'larına hücum etti. Hsiung-nu(Hun)'lar savaşmadı ve onlar da geri döndüler.[463]

17. yılın (74) yaz ayında İmparator, Keng Ping'e Tou Ku ile birleşip 14 bin atlı ile Pai-shan (Tanrı dağları)[464] ve Ch'e-shih(Turfan)'a hücum etmesini emretti. Ch'e-shih(Turfan)'da Ön ve Arka toprakların beyleri vardı, Ön Ch'e-shih (Turfan) Beyi, Arka Ch'e-shih (Turfan) Beyi'nin oğluydu, ikisinin sarayı arasındaki mesafe 500 li'den fazlaydı. Komutan Ku'nun düşüncesine

---

461 *HHS*, 19, s. 716.

462 Kelimesi kelimesine "imparatorluk arabasını çeken atlardan sorumlu komutan." Han devrinde oluşturulmuş olan bu unvan genelde imparatorlar tarafından saraya damat olanlara ve kung unvanı taşıyan soyluların oğullarına ve torunlarına bahşedilirdi. Bkz. *TY*, C. II, s. 3455; Hucker, *a.g.e.*, Nu: 2083.

463 *HHS*, 19, s. 716.

464 Pai-shan'ın kelime anlamı "ak dağ"dır, Tanrı dağlarına işaret ettiği bilinmektedir. Bkz. *CK-LSTM*, s. 297.

göre Arka Ch'e-shih (Turfan) Beyi uzaklardaydı, dağların ve vadilerin derinliklerindeydi, askerler soğukta yorgun düşmüştü. Bu yüzden Ön Ch'e-shih (Turfan) Devleti'ne hücum etmek istiyordu. Keng Ping ise, önce Arka Ch'e-shih (Turfan) Devleti'ne hücum etmeyi ve böylece güçlerini birleştirmelerini engellemeyi düşünüyordu. Bu durumda Ön Ch'e-shih (Turfan) Devleti kendiliğinden tâbi olacaktı. Ku karar verememişti, Keng Ping dikilip ayağa kalktı ve şöyle dedi: *"Ben önden gideceğim."* Atına atladı ve orduyu sürükleyip kuzeye gitti, ordu onu takip etti. Kuzeye hamle yaptı ve binlerce kelle aldı, on bin baştan fazla at ve sığır ele geçirdi. Arka Ch'e-shih (Turfan) Beyi An-te olanlardan çok korktu ve yüzlerce atlıyı Keng Ping'i karşılamaları için gönderdi. Bu sırada Ku'nun kurmayı[465] olan Su An, tüm zaferlerin Ku'ya âit olmasını istiyordu, atını sürüp An-te'ya gitti ve ona şöyle dedi:

"Çin'in gönderdiği bu general (yani Ku), Çinin soylu generalleri içinde tek Arabalı Birlikler Yardımcı Komutanıdır, İmparator'un damadıdır[466], İmparator'un ablasıyla evlidir, İmparator ona Has Marki[467] soyluluk unvanı bahşetmiştir, dolayısıyla önce ona teslim olmalısınız."

An-te bunun üzerine döndü ve Keng Ping'i karşılamak üzere generallerini görevlendirdi. Keng Ping çok sinirlendi, savaş kıyafetini ve zırhını giyip atına bindi, seçme atlı birliklerin başına geçip Ku'nun istihkâmı önüne geldi, ona şöyle dedi:

"Ch'e-shih (Turfan) Beyi teslim olacaktı, ancak bugün için gelmemiştir, onun başını kesip asın."

Ku çok korktu ve cevap verdi:

"Birazcık bekleyin, bu işlerin icabına bakılacak."

Keng Ping yüksek sesle bağırdı:

"Eğer biri teslim olan birini kabul ederse düşmanı kabul etmiş sayılır."

Ardından atını sürüp hızla hücum etti. An-te çok büyük korkuya kapıldı, kapıdan çıktı, başlığını çıkardı ve atın bacaklarına sarılıp teslim oldu. Ön Ch'e-shih (Turfan) Beyi de gelip teslim oldu. Bunun üzerine Ch'e-shih (Turfan) Devleti Çin'e teslim oldu ve o da geri döndü.[468]

Ertesi yıl (75) sonbaharda Su Tsung tahta çıktı, Keng Ping'e "Batıya Sefer Generali"[469] unvanı verildi. İmparator onu keşif harekâtı yapmak üzere

---

465 Kurmay veya komutan, askerî danışman olarak da tercüme edilebilir. Bkz. *TY*, C. I, s. 464; Hucker, *a.g.e.*, Nu: 386 ve 7146; W. Eberhard, *Çin Sinoloji'ye Giriş*, s. 194.

466 *HHS*, 19, s. 717'ye Li-hsien şöyle bir haşiye düşmüştür: "İmparator Kuang-wu'nun kızı Nieh-yang Prenses ile evlidir, bu ise İmparator Ming'in ablasıdır."

467 T'ung-hou: Has marki. Bkz. Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 8, s. 223: "marquis apanagé".

468 *HHS*, 19, s. 717.

469 Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 8, s. 223'de: "général vainqueur de l'Ouest."

Liang-chou sınırına gönderdi, Ch'iang ve Hu'lara[470] sınırı korudukları için ikram ve hediyeler sundu, Chiu-ch'üan'a girip orada ordugâhını kurdu, Wu ve Chi komutanlıklarının güvenliğini sağladı.[471]

Chien-ch'u saltanat devresinin ilk yılında (76) imparator onu "Tu Liao Generali"[472] unvanı ile onurlandırdı. Bu görevi yedi yıl boyunca yürüttü. Hsiung-nu(Hun)'lar onun erdemini ve dürüstlüğünü takdir ettiler. Sonra Chih-chin-wu oldu, daha da göze girip yükseldi. İmparator ülke seyahatine çıktığı her seferde, Keng Ping sağ ve sol muhafız kıtasını komuta ederdi. Onun üç oğlu Lang rütbesi aldı.

Chang-he saltanat devresinin 2. yılında (88) tekrar "Batıya Sefer Generali" unvanı verildi. Atlı ve Arabalı Birlikler Generali Tou Hsien'in Kuzey Hsiung-nu(Hun)'larına vurmasına yardım etti. Hsiung-nu(Hun)'lar büyük bir mağlubiyete uğramışlardı. Ona "Mei-yang Markisi" unvanı verildi, üç bin hanelik bir şehir ona has olarak tahsis edildi. Keng Ping cesur ve kahraman bir kişiliğe sâhipti. İşleri sade, hızlı ve tatbik edilebilir şekilde yürütürdü. Ordu sefere çıkarken daima zırhını kuşanıp önden giderdi. Durup dinlenildiği zaman karargâha kapanmaz, uzaklara gidip etrafı kolaçan eder ve gözetleme yapardı, oralarda nöbet tutanları uyarır ve her an hazır olmalarını sağlardı. Ordu her an teyakkuzda idi ve acil durumlarda derhal toparlanırdı, asker ve subayların hepsi ölmek için hazırdı.[473]

Yung-yüan saltanat devresinin 2. yılında (90) Huan Yü yerine "kuang-lu-hsün"[474] görevine geldi. Ertesi yılın (91) yazında öldü, bu sırada elli yaşından fazlaydı. İmparator kırmızı bir tabut ihsan etti. Üzeri yeşim taşıyla kaplandı, büyük sanatkârlar bir araya gelip[475] mezarı hazırladılar, davullar çalındı, beş kışladan üç yüzden fazla atlı onu gömdü. Öldükten sonra ona "Marki Huan" unvanı verildi. Hsiung-nu(Hun)'lar Keng Ping'in öldüğünü duydu, ülke idaresinde olan herkes yas tutup ağıt yaktı veya yüzlerini kesip kan akıttı.[476]

---

470 Ch'iang, Tibetlilerin ataları ve Hu 胡 ise Doğu Türkistan'ın yerel halkıdır.

471 *HHS*, 19, s. 717.

472 Bu unvana ilk kez Önceki Han devrinde Sarı Denizin kuzeyindeki Liao-tung bölgesi ile ilgili olayları anlatan *HS*, 7, s. 239'da rastlıyoruz: "Yüan-feng saltanat devresinin 3. yılında (M.Ö. 78)... kışın Liao-tung Wu-huan'ları isyan ettiler... Fan-ming-yu, Tu Liao Generali yapıldı." Chavannes (*TP*, C. II, Nu: 8, s. 223) şöyle çevirmiş: "(Keng Ping) fut nommé général au-delà du Leao."

473 *HHS*, 19, s. 718.

474 Kuang-lu-hsün'nün Anlamı ve görevi çok net değildir. Bir nevi "baş-teşrifatçı"dır ve Çin sarayındaki en yüksek rütbelerden biridir. Bkz. Hucker, *a.g.e.*, Nu: 3347; *TY*, C. I, s. 276.

475 Chavannes (*TP*, C. II, Nu: 8, s. 224) yanlış anlamış: "les officiers des travaux publies" yani "bayındırlık işleri subayları."

476 *HHS*, 19, s. 718.

2. KENG K'UEİ

Keng K'uei'yin adı Ting Kung olarak yazılırdı. Küçüklüğünden itibaren kişiliğiyle dikkatleri üzerine çekmişti. Yung-yüan saltanat devresinin (89-105) başlarında Atlı Arabalı Birlikler Generali Tou Hsien'in Yardımcı Kurmayı[477] oldu, kuzeye geçip Hsiung-nu(Hun)'lara vurdu, sonra Atlı Arabalı Birlikler Komutanı oldu. 3. yıl (91) Tou Hsien, Huang-he(Sarı ırmak)'nın batısına gitti, bunun üzerine Keng K'uei, Sol Kumandan Tümgeneral oldu. Seçme 800 atlıyla Chü-yen[478] sınırına gitti, doğruca Kuzey Ch'an-yü'sünün karargâhına saldırdı, Chin-wei (Altay)[479] Dağında, Ch'an-yü'nün eşi ve hükümdarın maiyetindeki 5 binden fazla kişinin kellesini aldı, Ch'an-yü atlılarla birlikte kaçıp uzaklaştı. Hsiung-nu(Hun)'ların mallarını, hayvanlarını ve değerli varlıklarının tamamını ele geçirdi, sınıra gidip 5 bin li'den fazla yol aldı, Han sülâlesi kurulduğundan beri (M.Ö. 206'dan beri) hiçbir komutan bu kadar ilerleyememişti. Bunun üzerine Keng K'uei'ye Su-i[480] Markisi unvanı verildi.[481]

Bu sırada Kuzey Ch'an-yü'sünün kardeşi Sol Ku-li (Kol) Beyi[482] Yü-ch'u-chien kendisini Ch'an-yü ilan etti, halkı sekiz boy ve 20 binden fazlaydı, gelip P'u-lei(Barköl)'e yerleştiler, gönderdikleri elçi sınıra geldi. Tou Hsien yenilince, Keng K'uei de gözden düştü.[483]

3. KENG KUNG

Keng Kung'un adı Po Tsung olarak yazılırdı. Keng Kuo'nun kardeşi Kuang'ın oğluydu. Küçük yaşta yetim kalmıştı. Siyaset ve stratejide büyük bir dehası vardı, üstün komutanlık vasıflarına sâhipti.

Yung-p'ing saltanat devresinin 17. yılında (74) Atlı Birlikler Komutanı Liu Chang, gidip Ch'e-shih (Turfan) Devleti'ne saldırdı ve imparatordan Keng Kung'u kendisine kurmay[484] yapmasını istirham etti. Arabalı Birlikler

477 Chia-szu-ma: "Yardımcı Kurmay".

478 Chü-yen, şimdiki Kansu ve İç Moğolistan'ın kuzey bölümündeki Ejin Irmağı dolaylarıdır. Bkz. *CKLSTM*, s. 726.

479 Chin-wei-shan: Altay dağları.

480 Su-i, bugünkü Shaan-hsi'dedir.

481 *HHS*, 19, s. 719.

482 Lu-lu ya da Ku-lu=Kol eşleştirmesi için bkz. Erkin Ekrem, "Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Kavimleri", *Bilim ve Ütopya*, Nu: 193, Temmuz 2010, s. 9.

483 *HHS*, 19, s. 719.

484 Szu-ma: "kurmay".

Yardımcı Komutanı Tou Ku ile akrabası Damat Keng Ping ile beraber Ch'e-shih (Turfan) Devleti'ni mağlup edip teslim aldılar.[485]

Doğu Türkistan Genel Valiliği ve Wu ve Chi Komutanlıkları kuruldu ve Keng Kung, "Wu ve Chi Komutanı" oldu ve Arka Ch'e-shih (Turfan) Devletindeki Chin-p'u (Beşbalık)[486] şehrine kışla kurdu. Teşrifatçı[487] Kuang Ch'ung da Wu ve Chi Komutanı oldu ve Ön Ch'e-shih (Turfan) Devletindeki Liu-chung (Lukçun) şehrine kışlasını kurdu, her birinin kışlasında yüzlerce kişi vardı.[488] Keng Kung kendi bölgesine geldi ve Wu-sun'lara bir mektup göndererek Çin'in gücünü ve adaletini anlattı, Büyük Kun-mi[489] ve ona tâbi olanların tamamı buna sevindiler ve elçiler göndererek meşhur atlarından hediye olarak sundular. Onlara İmparator Hsüen devrinde (M.Ö. 73-49) gelin olarak gönderilen prensesle birlikte verilen şeylere benzer mallar gönderildi, onlar ise oğullarını sarayda hizmet görmek üzere rehin olarak gönderdi. Keng Kung bunun üzerine elçilerle altın ve ipek yollayıp onların rehine olan oğullarını karşıladı.[490]

Ertesi yıl (75) 3. ay Kuzey Ch'an-yü'sü, Sol Ku-li(Kol) Beyi'nin komuta ettiği 20 bin atlıyı Ch'e-shih(Turfan)'ı Devleti'ne hücum etmek üzere gönderdi. Keng Kung, kurmay generalinin komuta ettiği 300 kişilik bir orduyu Ch'e-shih(Turfan)'a yardım etmek üzere sevketti. Yollarda Hsiung-nu (Hun) gözcü atlıları çoktu, hepsi yok edildiler. Ardından Hsiung-nu(Hun)'lar Arka Ch'e-shih (Turfan) Beyi An-te'yı mağlup edip öldürdüler ve Ch'in-pu (Beşbalık) şehrini kuşattılar. Keng Kung savaşmak üzere şehrin surları üzerine çıktı, oklara zehirli ilaçlar sürdürdü. Savaştığı Hsiun-nu(Hun)'lara dedi ki: *"Çinlilerin okları kutsaldır, her kim bu oklarla yaralanırsa acayipleşir."* Ardından okçuları gönderip onları vurdu. Düşmandan ok isabet eden herkesin kızarıp haşlanmış gibi olduğu görüldü, Hsiung-nu(Hun)'lar büyük bir korkuya kapıldılar. Bu sırada gök gürledi, fırtına çıktı, yağmur yağdı, Hsiung-nu (Hun)'lardan ölüp yaralananlar çok fazlaydı. Hsiung-nu(Hun)'lar dehşete kapıldılar, birbirlerine şöyle dediler: *"Çin ordusu kutsaldır, bu gerçekten de çok korkunçtur."* Sonra Hsiung-nu(Hun)'lar çözüldü ve dağılıp gittiler.[491] Keng Kung'un düşüncesine göre Shu-le (Kaşgar) şehrinin yanında bataklık bir arazi vardı ve burası istih-

---

485 *HHS*, 19, s. 720.

486 Chin-p'u, Chavannes (*TP*, C. II, Nu: 8, s. 225, dipnot: 3)'ın da belirttiği gibi elbetteki Chin-man 金滿 (yani eski Beşbalık, şimdiki Jimsar şehridir) adının farklı bir yazılışıdır.

487 Yeh-che: "teşrifatçı"; Hucker, *a.g.e*, Nu: 7908.

488 *HHS*, 19, s. 720.

489 Kun-mi, Wu-sun hükümdarlarının unvanıdır; Yıldırım, *a.g.e.*, s. 163.

490 *HHS*, 19, s. 720.

491 *a.e.*

kâm kurmak için uygundu. 5. ayda (75) orduyu buraya çekip yerleşti. 7. ayda (75) Hsiung-nu(Hun)'lar tekrar gelip Keng Kung'a saldırdı, Keng Kung ise binlerce atlıyı önden ileri sürdü, Hu (Doğu Türkistanlı) atlılar saçılıp yayıldılar, Hsiung-nu(Hun)'lar ise bataklığa gömüldüler. Keng Kung'un kurduğu tuzağa kanıp buranın kutsal olduğu düşüncesine kapıldılar ve çekilip gittiler.[492]

Bu sırada (75 yılı) Yen-ch'i (Karaşar) ve Kuei-tzu (Kuça) devletleri saldırıp Genel Vali Ch'en Mu'yu öldürdüler, Kuzey Hsiung-nu(Hun)'ları ise Liu-chung(Lukçun)'da Kuang Ch'ung'u kuşattılar. Bu sırada İmparator Hsien Tsung öldü, destek için ordu gelmedi, Ch'e-shih (Turfan) Devleti tekrar Çin'e karşı başkaldırdı ve Hsiung-nu(Hun)'lar ile birleşip Keng Kung'a saldırdı. Keng Kung hızla toparlanıp onları püskürttü. Arka Ch'e-shih (Turfan) Beyi'nin eşi Çinli idi, gizlice daimî surette devletin erzağı, levazımı ve genel durumu hakkında Keng Kung'a bilgi gönderiyordu. Aylar geçtikten sonra erzağın tamamı bitip tükenmişti, askerler zırhlarını ve yaylarını yakmış, bunların deri ve kayış aksamlarını pişirip yemişlerdi. Keng Kung ve askerleri gerçek bir ölüm kâlim savaşı veriyordu, yavaş yavaş hepsi ölüp gitti, geriye bir avuç insan kaldı. Hsiung-nu (Hun) Ch'an-yü'sü Keng Kung'un böyle bir yokluk içine girdiğini öğrendi, onu mutlaka ele geçirmek istiyordu. Ona elçi gönderip şöyle dedi: *"Eğer teslim olursanız Pai-wu Beyi*[493] *unvanıyla şereflendirilecek ve bir kızla evlendirileceksiniz."* Bunun üzerine Keng Kung, onun elçisini kandırıp burcun üzerine çıkardı, bizatihi vurup onu öldürdü ve oracıkta yaktı. Hsiung-nu (Hun) memurları bunu gördüler, ağlayarak haykırdılar ve dönüp gittiler. Ch'an-yü çok öfkelendi, orduyu toplayıp Keng Kung'u kuşattı, ancak onu teslim alamadı.[494]

Önceleri Kuang Ch'ung saraya rapor sunup yardım talep etmişti. Su Tsung(76-88)'un tahta yeni iclas ettiği sırada, saraydaki üst düzey memurlara[495] meseleyi tartışmaları için toplanmalarını emretti. Başbakan Yardımcısı[496] Ti Wu-lun'a göre yardım göndermek uygun değildi. Eğitim

492 *a.e.*

493 Pai-wu Beyi. Burada Hun Başbuğu, Keng-kung'un içinde bulunduğu açlık ve darlık üzerine psikolojik baskı kurarak "sükûn ve refah içinde yaşayan halkın beyi ol" veya "refah ve bolluk içinde yaşa" demek istemektedir. Pai-wu, "sükûn ve refah içinde yaşayan halk" anlamına gelen bir ifadedir (*TY*, C. II, s. 2158).

494 *HHS*, 19, s. 721.

495 Bunlar Kung'lar ve Ch'ing'lerdir.

496 Szu-k'ung: "Başbakan Yardımcısı". Bu unvanın M.Ö. 8 yılında Yü-shih-da-fu adlı unvan yerine tesis edilen (*HS*, 10, s. 329) Ta-szu-kung unvanı olduğu ve baştaki "ta" iminin atılması suretiyle kullanılageldiği anlaşılmaktadır (*TY*, C. I, s. 464).

Bakanı[497] Pao Yü ise mesele hakkında şu görüşleri bildirdi:

"Bugün zorluklar ve tehlikelerle dolu topraklardaki memurlarımız yokluk ve darlığa düşmüşlerdir. Ülke dışı barbarların vahşiliğine terk edilmiş, ülke içi ise yaralı ve ölülerin verdiği sıkıntı ile boğuşmaktadır. Eğer denge siyaseti[498] izlenirse sonradan sınırda bir sorun kalmayacaktır, eğer Hsiung-nu(Hun)'lar saldırırsa ve sınırı yağmalarsa, haşmetmeabları ne yapacak? Ordu iki parçaya bölünmüştür[499] ve sayı çok azdır. Hsiung-nu(Hun)'lar onları kuşatmıştır, on günlük bir zaman dolmadan tüm güçleri bitecek ve tükeneceklerdir. Tun-huang ve Chiu-ch'üan valilerinin her birine ikişer bin seçme atlı toplamaları emredilebilir, daha hızla ve şevkle hücum etmelerini sağlamak için onların çok sayıda bayrağı yolda ilerlerken onlara eşlik edebilir. Hsiung-nu(Hun)'ların yorulup güçsüzleşen ordusu, muhakkak ki hücum etmeye cesaret edemeyecek, kırk gün içinde sınırı bırakıp döneceklerdir."

İmparator bu planı onayladı. Bunun üzerine imparator sefer etmesi için Keng Ping'i batıya gönderdi, o da Chiu-ch'üan'da kışla kurdu, valiliğin işlerini yürüttü.[500]

İmparator, Ch'in P'eng'ı, Teşrifatçı Wang Meng ve Huang Fu-yüan ile birlikte Chang-yeh, Chiu-ch'üan, Tun-huang olmak üzere üç eyalete ve Shan-shan (Çarklık) ordusuna gönderdi, toplam 7 binden fazla asker toplandı. Chien-ch'u saltanat devresinin ilk yılının (76) ilk ayında Liu-chung (Lukçun)'da buluşup Ch'e-shih (Turfan) Devleti'ne saldırdılar. Chiao-he (Yarkhoto) şehrine hücum ettiler, 3800'den fazla kelle aldılar, 3 binden fazla kişi esir ettiler, deve, eşek, at, inek, koyundan ele geçenler ise 37 bin baştı. Hsiung-nu(Hun)'lar korkup kaçtılar, Ch'e-shih (Turfan) Devleti tekrar Çin'e tâbi oldu.[501]

Bu sırada Kuan Ch'ung ölmüştü. Meng gibiler bunu duydu, orduyu çekip dönmek istediler. Bundan önce Keng Kung, Fan Ch'iang'ı askerlere kışlık giysi getirmesi için Tun-huang'a göndermişti, Ch'iang bunun üzerine Wang Meng'ı takip ederek birleşip sınıra gitmişti. Ch'iang gidip Keng Kung'u karşılamak konusunda ısrarcıydı, generaller ileri çıkmaya cesaret edemediler, bu nedenle ordu bölündü ve Ch'iang'la beraber 2 bin kişi dağların kuzeyinden Keng Kung'u karşılamaya gitti. Askerler bir chang'dan[502] fazla kara girdi, ordu

---

497 Szu-tu, "eğitim bakanı"; Hucker, *a.g.e.*, Nu: 5801.

498 Buradaki ch'üan imi, "denge siyaseti" olarak tercüme edilmiştir. Chavannes (*TP*, C. II, Nu: 8, s. 228) böyle bir yorumda bulunmamıştır.

499 Kuan Ch'ung ve Keng Kung'u kastetmektedir.

500 *HHS*, 19, s. 722.

501 *a.e.*

502 Yaklaşık 230 santimetre; Yıldırım, *a.g.e.*, 36.

büyük güçlüklerle karşılaştı ancak varmayı başardı. Şehirde gece atlı ordunun sesi duyuldu, halk düşman geldi sandı ve büyük bir korkuya kapıldı. Bunun üzerine Ch'iang uzağa doğru şöyle seslendi: *"Ben Fan Ch'iang'ım. Çin, komutanı karşılamak üzere ordu gönderdi."*[503] Şehirdeki herkes "çok yaşa" diye bağırdı, kapıların aralığında durup ağlaştı. Ertesi gün düşman ordusu onlara tazyik etti, hem savaştılar hem ilerlediler. Subaylar ve askerler açlık ve kıtlık içine düştüler. Shu-le(Kaşgar)'ya doğru yol almaya başladıkları sırada 26 kişiydiler, sonra yollarda öldüler, üç ayda Yü-men'e vardılar, çok az kişi kalmışlardı, giysi ve ayakkabıları parça parça olmuştu, simaları solmuştu ve bitkin haldeydiler.

Merkez Kurmay Generali[504] Cheng Chung, Keng Kung ve maiyetini yıkanmaya, elbiselerini değiştirmeye gönderdi. Ardından Çin İmparatoru'na bir tezkere sunup şöyle dedi:

"Keng Kung'a göre sadece ordu savaştırılarak şehirler korunabilir, Hsiung-nu(Hun)'ların yolu kesilebilir, onbinlerce insan ortaya dökülür, aylar yıllar geçer, kalp ve kuvvet yorgun düşüp tükenir. Dağlar delinip kuyu açılır, zırhlar yakılıp yemek yapılır, on bin adamdan bir sağ çıkmaz. Aşağılık düşmanın ölüp yaralananları yüzlerce ve binlercedir, askerlerin hepsi sadık ve kahramandır, Büyük Çin'in utancı olmamışlardır. Keng Kung'un ahlakı ve anlayışı ne eskiden görülmüştü ne de bugün görülmüştür, generallerin ve komutanların cesaretlerinin kırılmaması için bunların rütbelerinin gizlenmesi gerekir."

Bu surette Keng Kung, Lo-yang'a vardı.[505]

Ertesi yıl (77) Keng Kung, Ch'ang-shui[506] Komutanı oldu. Bu yılın sonbaharında Chin-ch'eng[507] ve Lung-hsi[508] Ch'iang(Tibetli)'ları isyan etti. Keng Kung bir rapor sunarak izlenmesi gereken yolu açıkladı, konuya dâir imparatorluk meclisinde tartışma yapıldı. Bunun üzerine Keng Kung'un idaresinde beş komutan ve 3 bin asker toplandı ve Atlı ve Arabalı Birlikler Generali Ma Fang ile Batı Ch'iang(Tibetli)'larına hücum edildi. Keng Kung, Fu-han'da[509] kışla kurdu, Ch'iang(Tibet)'lar ile defalarca çarpıştı. Ertesi yıl (78) sonbaharda Shao-tang Ch'iang(Tibet)'ları tâbi oldu, Fang başkente döndü, Keng Kung ise orada kalıp tâbi olmayanlarla mücadele etmeye devam etti, aldığı düşman

503 Chavannes (*TP*, C. II, Nu: 8, s. 231) bu cümleyi tercüme etmemiş.

504 Chung-lang-chiang: "Merkez Kurmay Generali". Bkz. *TY*, C. I, s. 90.

505 *HHS*, 19, s. 723.

506 Ch'ang-shui, Şimdiki Shaan-hsi'den doğup kuzeydeki Hsi-an'ın doğusuna akan ırmaktır. *CKLSTM*, s. 164.

507 Chin-ch'eng, şimdiki Lan-chou'dadır.

508 Lung-hsi, şimdiki Kan-su'daki Lung-hsi Dağının batısı ve Sarı Irmağın doğusundadır. *CKLSTM*, s. 588.

509 Fu-han, şimdiki Lin-hsia dolaylarıdır.

kellelerinin sayısı binden fazlaydı, ele geçirdiği inek ve koyun 40 bin baştan fazlaydı, Le-tzu ve Shao-he[510] Ch'iang(Tibet)'ları gibi on üç farklı halk ve onbinlerce insanın tamamı gelip Keng Kung'a tâbi oldu.[511]

4. PAN CH'AO

Yung-p'ing saltanat devresinin 5. yılında (62) Pan Ch'ao'nun ağabeyi olan Pan Ku, imparator tarafından başkente çağrıldı ve kendisine Hsiao-shu-lang[512] unvanı verildi. Pan Ch'ao ise annesiyle beraber Lo-yang'a gitti. Aile yokluk içindeydi, Pan Ch'ao geçimlerini sağlamak için devlete kitap istinsah ediyordu. Uzun süre çok çalıştı, çabaladı ve birden işi bıraktı, yazı fırçasını attı ve iç çekerek şöyle dedi:

"Üstün insanların başka düşünceleri ve planları olmaz, tıpkı Fu Chieh-tzu[513] *ve Chang Ch'ien'in*[514] *başka topraklarda başarıya ulaşmaları gibi, bunu markilik unvanı elde edebilmek için yaptılar, yoksa devamlı fırça ve mürekkeple uğraşarak bu iş nasıl olur?"* Çevresindeki herkes ona güldü. Pan Ch'ao şöyle dedi: *"Küçük çocuklar, askerin ülkülerinden ne anlarlar?"* Uzun bir süre geçtikten sonra Hsien Tsung (58-75) Pan Ku'ya sordu: *"Kardeşin nerede?"* Pan Ku cevapladı: *"Devlet adına kitap istinsah ediyor, yaşlı annesine bakmak için bu işi yapıyor."* İmparator bunun üzerine onu bu görevden aldı ve Lan-t'ai-ling-shih[515] görevine getirdi.[516]

16. yıl (73) Arabalı Birlikler Yardımcı Komutanı Tou Ku[517], Hsiung-nu (Hun)'lara hücum etti. Pan Ch'ao ise Yardımcı Kurmay sıfatıyla onun yanında bulundu, ordunun bir kısmı I-wu(Kumul)'ya vurdu, P'u-lei (Barköl)'de savaş oldu, çok sayıda düşman kellesi alındı ve geri dönüldü. Tou Ku'ya göre Pan Ch'ao becerikliydi, onu Uşak Kuo Hsün ile beraber Doğu Türkistan'a gönderdi.

---

510 Le-tzu ve Shao-he Ch'iangları.

511 *HHS*, 19, s. 723.

512 Eğitim ve ilimden sorumlu üst düzey bir memurdur.

513 Fu Chieh-tzu, İmparator Chao devrinde (M.Ö. 86-73), Doğu Türkistan'a gönderilmişti, Loulan Beyi'ni öldürmesi emredildi, bunu yaptı ve ona "I-yang Markisi" unvanı bahşedildi. *HHS*, 47, s. 1571, haşiye 3.

514 İmparator Wu devrinde (M.Ö. 140-86), Doğu Türkistan'ı keşfe çıkmıştı, ona "Po-wang Markisi" unvanı bahşedildi. *HHS*, 47, s. 1571, haşiye 3.

515 Lan-t'ai-ling-shih memuru toplam altı kişidir, maaşı 100 tan'dır, bunun görevi mektupları, önergeleri, ricaları ve mühürleri tashih etmektir. *HHS*, 47, s. 1572, haşiye 5.

516 *HHS*, 47, s. 1571.

517 Tou Ku, 88 yılında ölen bu generalin biyografisi *HHS*, 53'de yer almaktadır.

Pan Ch'ao, Shan-shan(Çarklık)'a geldi, Shan-shan Beyi Kuang'ın Pan Ch'ao'ya gösterdiği tören ve hürmet çok üst düzeydeydi. Fakat sonra önemsemeyip ilgilenmedi.[518] Pan Ch'ao maiyetindeki memurlara şöyle dedi:

"Nasıl oldu da Kuang hürmet ve iyi muamele göstermekten vazgeçti? Mutlaka Hsiung-nu(Hun)'ların elçisi gelmiştir. Çakal aslını bilmediği şeyden şüphelenir. Kuang hangi tarafı tutacağını bilmiyor, tereddüt içindedir. Bilge olan ise filizlenen şeyi önceden görür, şeytan artık görünmüştür."

Bu yüzden Hu adlı hizmetçiyi kandırmak için çağırdı ve şöyle dedi:

"Hsiung-nu (Hun) elçisi geleli günler oldu, şimdi nerede?"

Hizmetçi Hu, endişeye kapılıp korktu, ona durumu anlattı. Pan Ch'ao bunun üzerine hizmetçi Hu'yu tutturdu. O sırada maiyetinde toplanan subay ve asker toplam 36 kişiydi, toplanıp içki içtiler, kadeh kaldırdılar, yüksek ve kızgın bir sesle şöyle dedi:

"Sizler benimle farklı topraklardasınız, yükseklere erişmek için başarıya ulaşmak istiyorsunuz. Bugün düşman elçisi geleli günler oldu ve Bey Kuang'ın gösterdiği teşrifat ve hürmet son buldu, eğer bugün Shan-shan (Çarklık) Beyi beni alıp Hsiung-nu(Hun)'lara gönderirse, kemiklerim çakallara ve kurtlara yem olur. Bu nasıl olur?"

Maiyetindeki memurların hepsi şöyle dedi:

"Bugün ölüm tehlikesinin olduğu topraklardayız. Ölüm ve yaşam komutanımızın elindedir."

Pan Ch'ao şöyle dedi:

"Bu kaplan mağarasına yaklaşmayan kaplanı elde edemez. Bugünün planı şöyle olmalı: Gece ateşle düşmana saldıralım, böylece bizim kaç kişi olduğumuzu bilmezler, mutlaka büyük bir korku ve dehşete kapılırlar, böylece onların tamamını yok etmek mümkün olabilir. Bu düşman ortadan kaldırıldığında Shan-shan (Çarklık) da mağlup olup dağılır, başarıya ulaşılır."

Orada toplananlar şöyle dediler:

"Vali Yardımcısı[519] ile bu konuyu görüşüp tartışalım."

Pan Ch'ao sinirlenip şöyle dedi:

"Hayra ve şerre bugün karar verilecektir. Vali Yardımcısı yazılı kurallara göre hareket eden geleneksel bir memurdur. Bunu duyunca muhakkak telaşlanıp korkacak ve plan suya düşecektir. Ölenlerin adları olmayacak, cengâver askerler yok olacaktır."

Maiyeti şöyle dedi:

"Tamam."

Gecenin başlarında Pan Ch'ao-yu takip eden subaylar Hsiung-nu

518 *HHS*, 47, s. 1572.

519 Kaynakta Vali Yardımcısı unvanı için Ch'ang-shih yerine Ts'ung-shih imi yazılmıştır. Bu sırada Vali Yardımcısı Kuo Hsün'dür.

(Hun)'ların karargâhına gelip sızdılar, bu sırada büyük bir fırtına koptu, Pan Ch'ao on adamına davul vererek düşman çadırlarının arkasına saklanmalarını emretti ve onlara şöyle dedi:

"Ateşi gördüğünüzde davulları büyük bir gürültüyle çalın ve bağırın."

Geri kalan adamların tamamı silahlarını ve yaylarını alıp çadırların kapısına gelip pusuya yattılar. Pan Ch'ao fırtınanın etkisiyle yangın (fırtına yönüne doğru) yayılınca emretti ve sağlı sollu davullar çalınıp bağrılmaya başlandı.[520] Hsiung-nu(Hun)'ların hepsi korkup telaşlandı ve dağıldı. Pan Ch'ao bizatihi hücum ederek üç kişiyi öldürdü. Subaylar Hsiung-nu (Hun) elçisinin maiyetindeki otuzdan fazla askerin kellesini aldı[521], geri kalan yüz civarında kişinin tamamı yanıp öldü.[522] Ertesi gün dönüp Kuo Hsün'e olayları anlattı, Kuo Hsün çok korktu ve rengi değişti. Ancak Pan Ch'ao onu ikna etti ve Kuo Hsün de durumdan hoşnut oldu. Sonra Pan Ch'ao, Shan-shan (Çarklık) Beyi Kuang'a Hsiung-nu (Hun) elçisinin kellesinin orada sergilenmesini emretti, bunun üzerine ülke dehşete kapılıp korktu. Pan Ch'ao onlara sakin olup yatışmalarını söyledi, ardından oğlunu rehin olarak aldı. Dönüp durumu Tou Ku'ya bildirdi, Tou Ku çok sevindi, Pan Ch'ao'nun başarılarını imparatora anlattı ve onun tekrar Doğu Türkistan'a elçi olarak gönderilmesini talep etti. İmparator, Pan Ch'ao'ya yetki belgesi verdi ve Tou Ku'yu şu sözlerle uyardı:

"Önceleri Pan Ch'ao gibi elçiler gönderilmemiş ve görevlendirilmemişti, bugün Pan Ch'ao'yu komutan[523] yapın, hareket edip önden gitmesini emredin."

Pan Ch'ao tekrar elçilik yetkisi aldı, Tou Ku onun ordusundaki askerleri artırmak istiyordu, Pan Ch'ao şöyle dedi:

---

520 Ögel (*Büyük Hun*, C. II, s. 278) bu bahiste mühim tercüme hataları yapmıştır. Mesela: "Yangın başlayıp da çadırların önünden ve arkasından genişlemeye başlayınca..." gibi.

521 Bu bilgi Tung-kuan-chi'de şöyledir: "Yetki belgeli Hsiung-nu (Hun) elçisi Wu-lai-tai ile elçi yardımcısı Pi-li-chih'ın kellesini ve yetki belgesini aldı." *HHS*, 47, s. 1573, haşiye: 3.

522 Ögel (*Büyük Hun*, C. II, s. 279)'in bu Hun elçilik heyetinden yola çıkarak Hunların Doğu Türkistan'daki devletler üzerinde kurduğu bir mekanizmayı açıklamaya çalışması gerçeklerle pek örtüşmemektedir. Bu tutum, Hunları, işgalci Çinliler ile aynı kefeye koymaktadır. Kaynak, Hun elçilik heyeti otuzdan fazla asker demektedir ki geri kalan yüz kişinin- bu kişiler için jen imi kullanılması sebebiyle- tüccar olan siviller olması daha muhtemeldir. Hoten'deki elçinin durumu ise biraz farklıdır; Shan-shan Devleti'nin başına gelenlerden sonra Hunların Hoten'e hususi vazifeli bir elçi göndermesi mümkündür. Ancak Ögel'in dediği gibi bu ilişkiyi, en azından kaynaklardaki ifadelerden yola çıkarak, Hun devlet ve idaresinin bir parçası olarak değerlendirmek zordur. Bu sırada Hoten Devleti'nin Hunlara tâbi olması ve Pan Ch'ao'nun Doğu Türkistan işgali için Hoten'i merkez yapmasıyla ile ilgili bkz. McGovern, *a.g.e.*, s. 266 vd.

523 Szu-ma: "komutan".

"İstediğim otuzdan fazla adam şimdilik yeterlidir". Eğer öngörülemeyen bir durum olursa bunlar artırılıp bir araya getirilsin."[524]

Bu sırada Yü-t'ien (Hoten) Beyi Kuang-te hücum ederek Sha-ch'e (Yarkend) ordusunu mağlup etti[525] ve güney yoluna hâkim güçlü bir devlet oldu. Hsiung-nu(Hun)'lar bu ülkeyi denetlemek ve korumak için elçi gönderdi. Pan Ch'ao artık batıya gelmişti, önce Yü-t'ien(Hoten)'e vardı. Kuang-te hiçbir teşrifat ve hürmet göstermedi. Ayrıca onların âdetinde büyücülere inanmak vardı. Büyücü ona şöyle dedi:

"Şu anda Çin'e meyletmek istediğin için shen[526] *sana çok sinirlendi, Çin elçisinin kula atı*[527] *var, derhal bu atı kurban olarak sunmam için iste."*[528] Bunun üzerine Kuang-te, Pan Ch'ao'ya elçi gönderip atı rica etti. Pan Ch'ao durumu gizlice öğrendi, ona onay verdi ancak büyücünün bizatihi gelip atı almasını emretti. Bir müddet sonra büyücü geldi, Pan Ch'ao onun kellesini kesip Kuang-te'ya gönderdi. Ona aşağılayıcı ve azarlayıcı sözleri de iletti. Kuang-te aslında Pan Ch'ao'nun Shan-shan(Çarklık)'da düşman elçiliğini ortadan kaldırdığını duymuştu ve bu yüzden büyük bir korkuya kapılmıştı. Hsiung-nu (Hun) elçilerine hücum ederek onları öldürdü ve Pan Ch'ao'ya boyun eğdi, Pan Ch'ao ülkenin beyine ve maiyetindekilere değerli hediyeler verdi, böylece orası da Çin'e boyun eğdi.[529]

Bu sırada Kuei-tzu (Kuça) Beyi Chien, Hsiung-nu(Hun)'lar tarafından tahta çıkarılmıştı, Hsiung-nu(Hun)'ların gücüne dayanarak kuzey yolunu ele geçirmiş, hücum edip Shu-le(Kaşgar)'yı mağlup etmiş ve onun beyini öldürmüştü. Sonra Kuei-tzu (Kuça) halkından Tou-ti'yi Kaşgar Beyi yaptı. Ertesi yıl (74) ilkbaharda Pan Ch'ao gizli yollardan geçip Shu-le(Kaşgar)'ya vardı. Tou-t'i'nin yaşadığı P'an-t'o[530] şehrine doğru 90 li gitti, kendisine teslim ol-

---

524 *HHS*, 47, s. 1573.

525 Ögel (*Büyük Hun*, C. II, s. 279) bu bilgiyi tercüme etmemiş.

526 Shen, dünya ötesi varlıktır (Yıldırım, *a.g.e.*, s. 244). Hotenlilerin dinî hayatları bu dönem için pek belli değildir ancak her nedense Ögel (*Büyük Hun*, C. II, s. 280), "Tanrı" ve Chavannes (*TP*, C. II, Nu: 7, s. 221), "Le dieu" olarak tercüme etmiştir.

527 Kua-ma, "Kula at"; atçılığı Türklerden öğrendiklerine göre Çinliler bu ata verilen Türkçe "kula" adını çevriyazım suretiyle "kua" olarak almış olmalıdırlar. Chavannes (*TP*, C. II, Nu: 7, s. 221), "cheval bai", "doru at" olarak tercüme etmiş ve Ögel (*Büyük Hun*, C. II, s. 280) de onu takip etmiştir.

528 Ögel(*Büyük Hun*, C. II, s. 279)'in Şamanizm ve büyücünün şaman olduğuna dâir değerlendirmeleri pek üstünkörüdür; at kurbanının yalnızca Orta Asya atlı kavimlerde görüldüğünü kabul etmesine rağmen her nedense Hoten'i Türk ve atlı bir kavim saymamaktadır.

529 *HHS*, 47, s. 1573.

530 *HHS*, 88, s. 2927'de P'an-kao olarak yazılmıştır. Kaşgar'dan 90 li uzaklıktadır; Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 7, s. 222, dipnot: 1.

ması için önden T'ien Lü adlı subayı gönderdi. T'ien Lü'ye şöyle bir emir verdi:

"Tou-t'i, Shu-le (Kaşgar) halkından değildir, ülkesinin halkı muhakkak ki onun emirlerine uymaz. Eğer teslim olmazsa onu derhal yakalayabilirsin."

T'ien Lü oraya vardı, Tou-t'i, T'ien Lü'nün hafif silah ve teçhizatlı ve zayıf olduğunu gördü, hiçbir surette teslim olmak düşüncesinde değildi. T'ien Lü onun herhangi bir önlem almaması nedeniyle önden hamle yapıp Tou-t'i'yi bağladı. Orada bulunanlar onun bu beklenmedik hareketi karşısında korku ve dehşete kapıldılar, dağılıp kaçtılar. T'ien Lü atına atlayıp Pan Ch'ao'ya gidip haberi verdi. Pan Ch'ao da artık oraya gelmişti, Shu-le(Kaşgar)'nın tüm memur ve generallerini topladı, Kuei-tzu(Kuça)'nun haksız bir durumda olduğunu söyledi, bu nedenle onun eski beyinin ağabeyinin oğlu Chung'u Bey yaptı, ülke halkı çok mutlu oldu.[531] Chung ve ülkedeki memurların hepsi Tou-t'i'nin öldürülmesini rica etti[532], Pan Ch'ao onay vermedi. Çin'in saygınlığını ve inanılabilirliğini göstermek için[533] onu serbest bıraktı ve gönderdi. Bunun üzerine Shu-le (Kaşgar) ile Kuei-tzu (Kuça) arasındaki düşmanlık son buldu.[534]

18. yıl (75) İmparator Ming öldü. Yen-ch'i (Karaşar) Beyine göre Çin'de büyük bir yas vardı, bu yüzden hücum edip Genel Vali Ch'en Mu'yu öldürdü. Pan Ch'ao tek başına yetmiyordu. Kuei-tzu (Kuça) ve Ku-mo (Aksu) ordu gönderip defalarca Shu-le(Kaşgar)'ya saldırdı. Pan Ch'ao, P'an-t'o şehrini korudu, Chung ile beraber baş ve kuyruk oldular, asker ve subay az sayıdaydı, bir yıldan fazla karşı koydular. Su Tsung'un saltanat devresinin (76-88) başlarında Ch'en Mu henüz ölmüştü ve Pan Ch'ao'nun askerlerinin az olmasından dolayı tek başına duramayacağını düşünüyordu. Bunun üzerine onu geri çağırdı.[535] Pan Ch'ao geri döndü, Shu-le(Kaşgar)'da bütün halk korku ve endişe içindeydi. Oranın komutanı olan Li-yen[536] dedi ki:

---

531 *HHS*, 47, s. 1574.

532 Ögel (*Büyük Hun*, C. II, s. 281) yanlış yorumlamış.

533 Hem Ögel (*Büyük Hun*, C. II, s. 281) hem Chavannes (*TP*, C. II, Nu: 7, s. 222) yanlış tercüme etmiş.

534 *HHS*, 47, s. 1574.

535 Ögel (*Büyük Hun*, C. II, s. 291), "Türkistan Büyük Valisinin hatırasını andı" diyor ki yanlış anlamıştır. Ayrıca "başarılarının anılması için bir ferman çıkardı" demiştir ki konuyla hiçbir ilgisi yoktur; imparator geri dönmesi için emir yayınlamıştır.

536 Ögel (*Büyük Hun*, C. II, s. 291), yanlışlıkla bu kişinin Kaşgarlı olduğu düşüncesine kapılmış ve onu bey olarak tanımlamıştır; hâlbuki kaynakdan ve adından anlaşıldığı kadarıyla Çinli bir komutandır. Ancak Ögel tekrar asıl manaya vakıf olmuştur: "Kaşgarlı bey, Çin adı taşımaktadır... Eskiden beri Orta Asya içlerinde oturan Çinliler de Çin ordusunun geri dönmesinden korkuyorlardı."

"Han elçisi beni terk etti. Kuei-tzu (Kuça) tarafından ortadan kaldırılmam kaçınılmazdır, Çin elçisinin gitmesine gerçekten tahammül edemem."

Bunu dedikten sonra bıçakla boğazını kesti. Pan Ch'ao dönüp Yü-t'ien (Hoten)'e geldi. Bey ve Markiler ve tüm halk ağlayarak şöyle dedi:

"Han elçisi bizim anne-babamız gibidir, bırakıp gidemezsiniz."

Hepsi Pan Ch'ao'nun atının bacağına sarıldı ve gitmesini engelledi. Pan Ch'ao, Yü-t'ien(Hoten)'lilerin Yü-t'ien(Hoten)'in doğusuna gitmesine müsaade etmeyeceklerinden korkuyor[537] ve yine asıl planlarını sürdürmek istiyordu. Bunun için tekrar dönüp Shu-le(Kaşgar)'a gitti. Shu-le(Kaşgar)'nın iki kenti Pan Ch'ao'nun gitmesinden sonra dönüp Kuei-tzu(Kuça)'ya tâbi olmuş ve Wei-t'ou (Safirbay) ile ordularını birleştirmişlerdi. Pan Ch'ao isyan edenlerin kellelerini aldı veya onları ele geçirdi. Wei-t'ou(Safirbay)'ya vurup mağlup etti, 600'den fazla adam öldürdü, Shu-le (Kaşgar) tekrar Çin hâkimiyetine girdi[538].

Chien-ch'u saltanat devresinin 3. yılında (78) Pan Ch'ao, Shu-le (Kaşgar), K'ang-chü, Yü-t'ien (Hoten) ve Chü-mi (Keriya) devletlerinden topladığı 10 bin kişilik ordu ile Ku-mo (Aksu), Wen-su (Uç Turfan) devletlerine saldırdı, onları mağlup etti, 700 kelle aldı. Bu başarıları üzerine diğer ülkeleri de hâkimiyet altına almak istiyordu. Bu sebeple imparatora bir mektup yazarak ordu göndermesini istirham etti ve şöyle dedi:

"Kulunuz, önceki imparatorların Doğu Türkistan'a açılmak istediklerini bilmektedir. Bu yüzden kuzeyde Hsiung-nu(Hun)'lara vurmuşlar ve Doğu Türkistan'daki ülkelere elçiler göndermişlerdir. Shan-shan (Çarklık) ve Yü-t'ien (Hoten) zamanla artık etkimize girmişlerdir.[539] *Bugün Chü-mi (Keriya), Sha-ch'e (Yarkend), Shu-le (Kaşgar), Yüeh-chih (Kuşan), Wu-sun*[540]*, K'ang-chü tekrar tâbi olmak istemektedir-*

---

537 Ögel (*Büyük Hun*, C. II, s. 292) yanlış çevirmiş. Bu cümlenin kaynağa kaydedilmesinin altında yatan başka bir sebep yatmaktadır. Pan Ch'ao'nun başarısızlıkları sebebiyle Doğu Türkistan'da Çin etkisi epey azalmıştı ve Hoten de düşerse Hoten'in batısında ve Çin'de tutunamayacağından korkuyordu. Chavannes (*TP*, C. II, Nu: 7, s. 223) da bu durumu anlayamamıştır. Netice itibarı ile Pan Ch'ao'nun asıl maksadı Doğu Türkistan'da kalmaktı.

538 *HHS*, 47, s. 1575.

539 Ögel (*Büyük Hun*, C. II, s. 293) yanlış çevirmiş: "Sizin ezelî tesiriniz altına girmiş ve size bağlanmışlardır." Metinde Shan-shan (Çarklık) ve Hoten'in Çin'in ezelî tesiri altında olduğuna ve artık bir Çin memleketi olduğuna dâir hiçbir ifade yer almamaktadır. Sadece bu devletlerin Çin'e yöneldikleri hsiang imiyle ifade edilmiştir. "Bağlanmak" ifadesi o devrin siyasi gerçeklerine ters düşmektedir ve Çinliler de bunu bilmektedir. Chavannes (*TP*, C. II, Nu: 7, s. 224) ise daha temkinli davranarak böyle etkinin sadece beyler ve idareciler düzeyinde vaki olduğunu belirtmek için metinde yer almadığı halde yorum olarak hususiyetle bir parantez açmıştır: "(Les princes de) Chan-chan et Yu-t'ien (Khoten)."

540 İli Vadisi kastedilmektedir. Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 7, s. 224.

ler.[541] *Kulunuz güçleri birleştirip Kuei-tzu (Kuça)'yu yenerek ortadan kaldırmak Çin ile aradaki yolu kesintisiz hale getirmek maksadındadır.*[542] *Eğer Kuei-tzu (Kuça) Devleti alt edilirse Doğu Türkistan'da tâbi olmayan yüzde bir olacaktır. Önceki bakanlar ve mecliste fikir beyan edenlerin hepsi Doğu Türkistan'daki otuz altı ülkenin alınmasını Hsiung-nu(Hun)'ların sağ kolunu kesmek olarak değerlendiriyorlardı. Bugün güneşin doğduğu yerden itibaren Doğu Türkistan'daki ülkelerden etkimize girmeyen yoktur, büyüğünden küçüğüne herkes mutludur ve haraçta aksama yoktur.*[543] *Sadece Yen-ch'i (Karaşar) ve Kuei-tzu (Kuça) tâbi olmamışlardır. Kulunuz önceleri 36 kişiyle Doğu Türkistan'a açılmış ve stratejik noktaları müstahkem kılmıştır. Tek başımıza Shu-le(Kaşgar)'yı savunduk, bugün artık beş yıl olmuştur. Kulunuz, Hu'ların ve İ'lerin durumlarına ve sayılarına tamamen vakıftır. Ts'ung-ling (Pamir) ile münâsebete geçildiğinde Kuei-tzu(Kuça)'yı engellemek mümkün olacaktır. Bugün Kuei-tzu (Kuça) Beyi'nin rehine olan oğlu Pai-pa, bu ülkenin beyi yapılmalıdır, yüzlerce piyade ve atlı ile onu gönderiniz, ülkelerin ordularıyla birleşsin, aylar ve yıllar geçtikten sonra Kuei-tzu(Kuça)'nun sonunun gelmesi mümkün olacaktır. İ'leri ve Ti'leri, İ'lere ve Ti'lere kırdıralım; bu, planların en mükemmelidir. Kulunuz, Sha-ch'e(Yarkend)'nın ve Shu-le(Kaşgar)'nın topraklarının, tarlalarının nasıl engin ve bereketli olduğunu görmüştür, otlakları ve hayvanları boldur ki bu açıdan Tun-huang ve Shan-shan (Çarklık) ile karşılaştırılamaz. Ordu Çin'e masraf çıkarmadan kendi erzağını ve tedarikini sağlayabilir. Hem Ku-mo (Aksu) hem de Wen-su (Uç Turfan) Devleti'nin Beyi Kuei-tzu (Kuça) tarafından tahta çıkarılmıştır*[544]*, iki hükümdar da halkından kopuktur, halk ile aralarında ayrılık ve çatışma vardır, halk mutlaka ayaklanıp onları indirecektir. Eğer iki ülke gelip teslim olursa Kuei-tzu(Kuça)'nın mağlup olması kaçınılmazdır. Kulunuz Pan Ch'ao, Shen-ling'e*[545] *teslim olmuştur. Doğu Türkistan Çin'e bağlanmaktadır. Haşmetmeabınız on bin yılda bir rastlanan bir başarıya erişecektir. Bu sayede Çin'e saadet yayılacaktır."*[546]

Mektup okundu, imparator onun başarabileceğine inanıyordu, müza-

541 Pan Ch'ao'nun burada mübalağa yaptığı pek açıktır. Yüeh-chih (Kuşan), Wu-sun ve K'ang-chü'nün daha önceden Çin'e tâbi değillerdi ve Pan Ch'ao'nun devrinde tekrar tâbi olmak istemeleri ihtimal dışıdır; bilakis bu devirde Kuşanlar özellikle Kanişka (M.S. 85-120) devrinde Doğu Türkistan topraklarına gözlerini dikmişlerdi.

542 Ögel (*Büyük Hun*, C. II, s. 293) mektubun bundan sonrasını çevirmemiştir.

543 Pan Ch'ao'nun imparatordan takviye kuvvet elde etmek için yalana başvurduğu anlaşılmaktadır; hâlbuki o sırada batıdaki Hoten'e kadar Çin işgal ve nüfuzu tamamı ile kırılmış idi.

544 Ögel (*Büyük Hun*, C. II, s. 293) mektubun tercümesine bundan sonra devam etmektedir. Ancak Ögel'in, "Kuça'nın ılımlı bir iç politika geleneği yoktur" gibi ifadelerle ne demek istediği anlaşılamamıştır.

545 İnanılan kutsal ve doğaüstü ruh veya varlık; Tanrı olarak tercüme etmek zordur.

546 *HHS*, 47, s. 1576.

kereciler ordu temini istediler. P'ing-ling halkından Hsü Kan esasında Pan Ch'ao ile aynı düşüncedeydi, imparatora bir tezkere sunarak bizatihi gidip Pan Ch'ao'ya yardım etmek istediğini bildirdi.

Bahaeddin Ögel bu mektubun Türkistan tarihi bakımından büyük önem arzettiğini belirtmektedir.[547]

5. yılda (80) Hsü Kan, Komutan Yardımcısı yapıldı ve bin askerle Pan Ch'ao'ya geldi.[548]

Sha-ch'e (Yarkend) idarecileri artık Çin ordularının gelebileceğine ihtimal vermiyorlardı. Bunun için Kuei-tzu (Kuça) Devleti'ne tâbi olmuşlardı. Shu-le (Kaşgar) komutanı P'an-chen ise isyan etmişti. Bu sırada Hsü Kan gelmişti, bunun üzerine Pan Ch'ao, Hsü Kan ile beraber P'an-chen'a vurdu, onu büyük bir mağlubiyete uğrattı, binden fazla kelle aldı, çok sayıda esir elde etti. Pan Ch'ao artık P'an-chen'ı ezmişti, artık ilerleyip Kuei-tzu(Kuça)'ya hücum etmek istiyordu. Ona göre Wu-sun ordusu güçlüydü, onun gücünden yararlanmak gerekirdi, İmparator'a mektup yazıp şöyle dedi:

"Wu-sun büyük bir ülkedir[549], yay geren askeri yüz bindir, eskiden İmparator Wu (M.Ö. 140-87) onlara prenses bahşetmişti, İmparator Hsiao Hsüan'in saltanat devresinde (M.Ö. 73-49) onun ordusundan istifade edildi. Bugün elçi gönderilip işbirliği teklifi yapılabilir ve güçler birleştirilebilir."

İmparator onu onayladı.[550]

8. yılda (83) İmparator, Pan Ch'ao'ya Vali Yardımcısı Komutan unvanı bahşetti ve ona davul, flüt, bayrak ve sancak vererek yetkili kıldı. Hsü Kan ise Tümgeneral oldu. Muhafız Marki[551] Li I, Wu-sun elçisine eşlik etti ve onu koruyarak ülkesine götürdü, Büyük ve Küçük Kun-mi'ye[552] ve onun maiyetinde olanlara sade ve işlemeli ipek gönderdi.[553]

Li I, Yü-t'ien(Hoten)'e yaklaşmaya başladığı sırada Kuei-tzu (Kuça), Shu-le(Kaşgar)'ya saldırdı, korkup dehşete kapıldı. Bu yüzden ilerlemeye cesaret edemedi ve imparatora mektup göndererek Doğu Türkistan'da başarı kazanılamayacağını anlattı. Pan Ch'ao'nun sevgili karısını öpüp, oğluna sarıldığını, yabancı ülkede mutlu olduğunu, iç işlerle ilgilenmediğini söyledi.

---

547 Ögel, *Büyük Hun*, C. II, s. 350.

548 *a.e.*

549 Pan Ch'ao bir önceki mektubunda Wu-sun'ların önceden Çin'e tâbi olduğunu ve bugün de tâbi olmak istediklerini belirtmişti ki bunun bir temenniden öte olmadığı bu mekruptaki ifadeler ile anlaşılmaktadır.

550 *HHS*, 47, s. 1577.

551 Wei-hou: "muhafiz marki". Bkz. Hucker, *a.g.e.*, Nu: 7658.

552 Wu-sun hükümdarlarının unvanı.

553 *HHS*, 47, s. 1577.

Pan Ch'ao bunu duydu, iç çekti ve ardından karısını terk etti. İmparator, Pan Ch'ao'nun sadakatini biliyordu, derhal Li I'yi suçladı.[554]

Ertesi yılda (84) Komutan Yardımcısı He Kung gibi dört general, 800 kişilik orduyla Pan Ch'ao'ya gönderildi. Bunun üzerine Pan Ch'ao, Shu-le (Kaşgar) ve Yü-t'ien (Hoten) ordularını Sha-ch'e(Yarkend)'ya vurmak üzere gönderdi. Sha-ch'e (Yarkend) gizlice Shu-le (Kaşgar) Beyi Chung'a elçi gönderdi, onu pahalı hediye ve menfaatlerle ayarttı. Bunun üzerine Chung isyan edip ona uydu. Batıda Wu-chi[555] şehrini savundu ve oraya istihkâm kurdu. Hal böyle olunca Pan Ch'ao, Shu-le(Kaşgar)'nın Başbakanı[556] Ch'eng-ta'yı Shu-le (Kaşgar) Beyi yaptı, orada isyan etmeyen herkesi Chung'a saldırmak üzere gönderdi. Altı ay geçtikten sonra K'ang-chü Devleti seçme birliklerini gönderip onu kurtardı. Bu gelişmeler karşısında Pan Ch'ao'nun yapacak hiçbir şeyi yoktu. Bu sırada Yüeh-chih(Kuşan)'ler, evlilik yoluyla tekrar K'ang-chü Devleti ile ittifak kurdular. Bunun üzerine Pan Ch'ao Yüeh-chih (Kuşan) Hükümdarı'na çokça kumaş ile düz ve işlemeli ipek gönderdi ve K'ang-chü Beyi'ni uyarmasını istedi. K'ang-chü Beyi bunun üzerine orduyu durdurdu ve Chung'a ülkesine dönmesini salık verdi. Wu-chi şehri bundan sonra Pan Ch'ao'ya tâbi oldu.[557]

Sonra 3. yılda (87) Chung, K'ang-chü Beyi'nden ordu istedi ve dönüp Sun-chung'u[558] ele geçirdi, Kuei-tzu (Kuça) ile gizli bir plan ve ittifak yaptı ve Pan Ch'ao'ya düzmece bir elçi gönderdi. Pan Ch'ao bu oyunun farkındaydı ancak dıştan onaylar gibi göründü. Chung çok mutlu oldu ve atlı askerleriyle beraber Pan Ch'ao'nun olduğu yere geldi. Pan Ch'ao orduyu hazırlamış ve pusuya yatmıştı. Çadır kurup eğlence tertip etti, içkiler içildi, birden emir verdi ve subaylar oracıkta Chung'un kellesini aldılar.[559] Bundan sonra onun halkına saldırıp 700'den fazla adam öldürdü. Bu hadiseden sonra güney yolu Çin'in eline geçti.[560]

Ertesi yılda (88) Pan Ch'ao, Yü-t'ien (Hoten) gibi ülkelerden toplanan 25 bin kişilik bir ordu gönderip Sha-ch'e (Yarkend) Devleti'ne saldırdı. Bunun üzerine Kuei-tzu (Kuça) Beyi, Sol Generalini Wen-su (Uç Turfan), Kumo (Aksu) ve Wei-t'ou(Safirbay)'ya gönderdi. 50 bin kişilik bir ordu bir araya

554 *HHS*, 47, s. 1578.

555 Wu-chi, şimdiki Kaşgar'ın batısındadır; Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 7, s. 230, dipnot: 1.

556 Fu-ch'eng: "Hükûmet başı" veya "başbakan".

557 *HHS*, 47, s. 1579.

558 Sun-chung'un yeri konusunda bir fikir yoktur. Diğer kaynaklardaki farklı yazılışları için bkz. Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 6, s. 554, dipnot: 2.

559 *HHS*, 47, s. 1579.

560 *a.e.*

geldi ve Sha-ch'e (Yarkend) Devleti'ni saldırıdan kurtardı. Pan Ch'ao generallerini, komutanlarını ve Yü-t'ien (Hoten) Beyi'ni toplanmaya çağırdı[561] ve şöyle dedi:

"Bugün ordu küçüktür, karşı koyamaz. Ancak eğer orduların her biri dağılıp giderse planlar uygulanamaz. Yü-t'ien (Hoten) toprakları buradan ve doğudan, Vali Yardımcısı bu bölgenin batısından dönerse, arazi durumundan ve gecenin karanlığından istifade edip, davul çalarak hücum etmek mümkündür."

Bunun üzerine herkes gizlice tayin edildikleri yere gitti. Kuei-tzu (Kuça) Beyi bunu duyunca çok sevindi, bizatihi 10 bin atlıyla batı sınırında pusuya yatıp Pan Ch'ao'yu beklemeye başladı, Wen-su (Uç Turfan) Beyi ise 8 bin atlıyı alıp doğu sınırında Yü-t'ien (Hoten) ordusunu beklemeye başladı. Pan Ch'ao düşmanın artık ikiye ayrıldığını biliyordu. Gizlice kuvvetlerini çağırdı, bu büyük oyunla Sha-ch'e(Yarkend)'nın istihkâmına hücum etti. Ordu Çinlileri görünce dehşete kapıldı ve bozulup dağıldı. Çinliler onları takip ettiler ve 5 binden fazla kelle aldılar ve onların hayvanlarından ve mallarından çok büyük miktarları ele geçirdiler. Bundan sonra Sha-ch'e (Yarkend), Çin'e tâbi oldu. Kuei-tzu (Kuça) gibi diğerleri çekilip dağıldılar, bundan sonra Doğu Türkistan'da Çin korkusu yayıldı.[562]

Başlarda Yüeh-chih(Kuşan)'ler, Çin'e yardım etmiş ve Çin, Ch'e-shih (Turfan) Devleti'ni yenmeye muvaffak olmuştu. Yüeh-chih(Kuşan)'ler 88 yılında haraç olarak mücevherler, inciler, fu-pa (antilop) ve aslan sundular[563] ve bunun için Çin'den prenses talep ettiler. Pan Ch'ao ise bu taleplere karşı koyarak onun elçisini geri gönderdi. Pan Ch'ao'nun bu davranışı üzerine iki devlet arasında ayrılık doğdu.

Yung-yüan saltanat devresinin 2. yılında (90) Yüeh-chih(Kuşan)'ler Hsieh adlı hükümdar naibinin emrindeki 70 bin kişilik bir orduyu Pan Ch'ao'ya gönderdiler. Pan Ch'ao'nun askerleri az sayıdaydı, hepsi büyük bir korkuya kapıldılar. Pan Ch'ao asker ve generallerini toplayıp şöyle dedi:

"Yüeh-chih(Kuşan)'lerin ordusu sayıca çok olmasına rağmen binlerce li'yi kat edip Ts'ung-ling(Pamir)'i aşarak gelmişlerdir, askerî ağırlıkları mevcut değildir, endişe etmeye gerek yoktur. Tahılı ve erzağı elimizde tutup saklayalım, onlar açlıktan kırılıp kendileri gelip teslim olurlar ve on gün geçmeden dağılırlar."[564]

---

561 Ögel (*Büyük Hun*, C. II, s. 296) bu cümleden sonrasını tercüme etmemiştir.

562 *HHS*, 47, s. 1580.

563 Bu ifade elbette ki Çinlilere âittir. Çinlilere göre yabancı olan bütün devletler Çin'e ancak haraç verebilirlerdi. Ögel (*Büyük Hun*, C. II, s. 296), gerçekte var olan durumu ifade etmek için "hediye etmişlerdir" şeklinde tercüme etmiştir.

564 *HHS*, 47, s. 1580.

Hsieh ilerleyip Pan Ch'ao'ya hücum etti ancak onu yenemedi; yine yağma ve talana girişse de bir şey elde edemedi. Pan Ch'ao onların erzağının tükeneceğini ve mutlaka Kuei-tzu (Kuça) Devleti'nden yardım isteyeceklerini biliyordu ve bu yüzden yüzlerce kişiden oluşan bir orduyu doğu sınırındaki stratejik bir yere gözetleme yapmaları için gönderdi. Hsieh nihayetinde, Kuei-tzu (Kuça) idarecilerine rüşvet olarak sunulmak üzere atlılar ile altın, gümüş, inci ve yeşim taşı gönderdi. Pan Ch'ao'nun saklanıp pusuya yatmış olan ordusu onlara saldırdı, tamamını orada öldürdü ve onun elçisinin başını kesip Hsieh'e gönderdi. Bunun üzerine Hsieh çok korktu ve elçi gönderip af diledi ve ülkelerine canlı olarak dönmek istediklerini söyledi. Yüeh-chih (Kuşan) ordusu geri döndü ve Yüeh-chih(Kuşan)'ler bundan sonra Çin ile pek çatışmaya girmediler ve ara sıra hediyeler sunup haraç verdiler.[565]

Ertesi yılda (91) Kuei-tzu (Kuça), Ku-mo (Aksu), Wen-su (Uç Turfan) devletleri Çin'e tâbi olduklarını bildirdiler. Pan Ch'ao Doğu Türkistan Genel Valisi, Hsü Kan ise Vali Yardımcısı oldu. Çin İmparatoru, Pai-pa'ya Kuei-tzu (Kuça) topraklarını ayırdı. Komutan Yao Kuang ona eşlik edip onu götürdü. Pan Ch'ao ve Yao Kuang birleşti ve Kuei-tzu (Kuça) Beyi Yu-li-to'yu tahttan indirip Pai-pa'yı tahtta çıkardılar. Yao Kuang, Yu-li-to'yu tutup geri döndü ve onu başkente götürdü. Pan Ch'ao, Kuei-tzu(Kuça)'da T'a-ch'ien[566] şehrine yerleşti, Hsü Kan ise Shu-le(Kaşgar)'da kışla kurdu. Doğu Türkistan'da sadece daha önce Genel Valiyi öldüren Yen-ch'i (Karaşar), Wei-hsü ve Wei-li (Korla) devletleri direndiler, geri kalanların tamamı Çin'e tâbi oldu.[567]

6. yılın (94) sonbaharında, Pan Ch'ao, Kuei-tzu (Kuça), Shan-shan (Çarklık) gibi sekiz ülkenin ordularından oluşan 70 bin kişilik bir orduyu Yen-ch'i (Karaşar) Devleti'ne saldırmak üzere gönderdi. Yanlarında sivil işlerden sorumlu memurlar ve tüccarlardan oluşan 1400 kişi vardı. Ordu Wei-li (Korla) sınırına geldi, tan ağarırken elçi gönderip Yen-ch'i (Karaşar), Wei-li (Korla) ve Wei-hsün devletlerinin beylerine şöyle dedi:

"Vali gelmiştir, üç ülkeyi bastırıp teslim almak ve kötüyü iyiye (çirkini güzele) döndürmek istemektedir, önde gelenlerinizden birinin gelip karşılaması gerekmektedir. Beylere, Markilere ve maiyetindekilere hediyeler bahşedilecek ve bu işler bittikten sonra dönülecektir. Bugün beye 500 top çeşitli ve renkli ipek gönderilecektir."

Yen-ch'i (Karaşar) Beyi Kuang, Sol General Pei-chien-chih'ı, Pan

565 *a.e.*

566 T'o-ch'ien'in yeri bilinmemektedir. *Han Shu*'nun hiçbir yerinde geçmemekte, *Hou Han Shu*'da ise bir kez Pan Ch'ao'nun biyografisinde ve bir kez de Lian Ch'in'in biyografisinde geçmektedir. Kuça civarında bir yerlerde olmalıdır.

567 *HHS*, 47, s. 1581.

Ch'ao'yu karşılayıp inek (öküz) ve içki sunması için gönderdi. Pan Ch'ao, Pei-chien-chih'ı sorgulayıp şöyle sıkıştırdı:

"Sen, Hsiung-nu(Hun)'ların Çin'de rehine olmuş olan oğlu olmana rağmen, bugün Yen-ch'i (Karaşar) Devleti'nin gücü elde tutması için çalışıyorsun. Genel Vali bizatihi geldi, hükümdar onu karşılamaya gelmedi, bunların hepsi senin suçundur."

Birisi Pan Ch'ao'ya Pei-chien-chih'ın öldürülmesi gerektiğini söyledi. Pan Ch'ao şöyle cevap verdi:

"Senin düşündüklerin dışında şeyler var. Bu adamlar bu siyasetin üstünlüğünü beylerine anlatacaklar. Bugün onların ülkesine girmeden onu öldürdük diyelim, ardından kendiliklerinden teyakkuza geçecekler ve her türlü istihkâmı kurup önlemi alacaklardır, durum böyle olursa onların şehri nasıl düşürülebilir?"

Bunun üzerine hediyeler verip elçiyi gönderdi. Kuang bunun üzerine önde gelen adamlarıyla Pan Ch'ao'yu Wei-li(Korla)'de ağırladı, hediye olarak pahalı şeyler sundu.[568]

Yen-ch'i (Karaşar) ülkesinde geçit olarak kullanılan kamıştan bir köprü vardı. Kuang bu köprüyü yaktırdı, maksadı Çin ordusunun ülkeye girmesini engellemekti. Pan Ch'ao ise bir başka yoldan güç bela geçti. 7. ayın sonunda (94) Yen-ch'i(Karaşar)'ye vardı, şehre uzaklığı 20 li idi.[569] Bataklığın ortasında büyük bir ordugâh kurdu. Kuang surların dışına çıkmayı düşünmedi, büyük bir korkuya kapılmıştı. Tüm adamlarıyla beraber dağın ardına kaçmayı düşünüyordu. Yen-ch'i (Karaşar) Sol Markisi Yüan-meng eskiden başkentte rehine olarak kalmıştı, gizlice elçi gönderip bu durumu Pan Ch'ao'ya bildirdi. Pan Ch'ao derhal onun kellesini aldı, böyle yaparak onun tavsiyesine uymadığını diğerlerine gösterdi. Sonra ülkenin önde gelenlerini büyük bir toplantıda bir araya getirmek için çağrı yaptı, pahalı hediyeler verilecekti. Bunun üzerine Yen-ch'i (Karaşar) Beyi Kuang, Wei-li (Korla) Beyi Fan ve Pei-chien-chih gibi otuz kişi toplanıp Pan Ch'ao'ya geldiler.[570] Onun ülkesinin başbakanı

568 *a.e.*

569 Ögel (*Büyük Hun*, C. II, s. 298), bu hadiselerden hiç bahsetmemekte ve sadece Pan Ch'ao'nun Karaşar'a geldiğini bildirmekle iktifa etmektedir.

570 Pan Ch'ao ile ilgili bu *mis en scene* sıklıkla tekrarlanmakta ve bir bakıma dönemin siyasî durumu ve liderlerin gerçekçiliği ile ters düşmektedir; Çin ordularının gelmesini engellemek için köprü yaktıran bir devlet başkanı, o ordular başka yoldan geldiğinde ziyafet ve pahalı hediyeler için aynı ordunun kucağına düşmektedir. Bu ise Çin tarih yazıcılığında diğer millet ve devletleri küçük çıkarlar peşinden koşan, geçici önlemlerle yaşayan ve siyaseti bilmeyen topluluklar olarak gösteren geleneği çok iyi biçimde yansıtmaktadır. Kaynaklarda Çinlilerin siyasetinden bahsedilirken sürekli "chi" yani "plan, proje veya strateji" (Yıldırım, *a.g.e.*, s. 48) imi kullanılırken bu im, yabancı olan hiçbir kavimle ilgili belgede geçmez; çünkü Çinlile-

Fu-chiu'nun başı çektiği on yedi kişi cezalandırılıp öldürülme korkusuyla kaçıp gittiler, Wei-hsün Beyi de gelmedi. Oturuldu ve Pan Ch'ao sinirlenerek Kuang'a şöyle sordu:

"Wei-hsün Beyi nasıl ve ne sebeple gelmez? Fu-chiu gibileri neden kaçtılar?"

Ardından subay ve askerlerine Kuang ve Fan gibileri yakalamalarını emretti ve Ch'en Mu'nun öldürüldüğü[571] şehirde onların kellelerini kestirdi ve kelleleri başkente gönderdi. Bundan sonra orduya yağma ve çapul izni verdi, 5 binden fazla kelle alındı. Esir alınan 15 bin kişiydi, 300 bin baş evcil at, sığır ve koyun ele geçirildi. Yüan-meng Yen-ch'i (Karaşar) Beyi yapıldı. Pan Ch'ao Yen-ch'i(Karaşar)'de yarım yıl kaldı ve hâkimiyetini pekiştirdi. Bunun üzerine Doğu Türkistan'daki elliden fazla ülkenin tamamı rehin gönderip Çin'e bağlılıklarını bildirdiler.[572]

Ertesi yıl (95) imparator şöyle emretti:

"Vaktiyle Hsiung-nu(Hun)'ların Doğu Türkistan'ı ele geçirip hüküm sürdüğü, He-hsi'yi yağmaladığı yung-p'ing saltanat devresinin (58-75) sonlarında şehir kapıları gündüzleri kapanırdı. Önceki imparator sınırdaki yağmalar ve belalar için çok endişeleniyordu. Bu yüzden generallerine Hsiung-nu(Hun)'nın sağ topraklarını vurmasını emretti. Pai-shan(Tanrı dağları)'da Hsiung-nu (Hun) birlikleri mağlup edildi[573], Ch'e-shih (Turfan) alındı, oradaki devletlerin hepsi korkup sindi ve Çin Doğu Türkistan'a girdi, Genel Valilik kuruldu. Ancak Yen-ch'i (Karaşar) Beyi Shun ve Shun'un oğlu Chung kendi başlarına karşı gelip planlar yaptılar, korunaklı ve girilmesi zor yerlere sığındılar, Genel Valiyi öldürdüler. Ordu orada korkuya kapılıp meşakkate düştü, bu nedenle Tümgeneral Pan Ch'ao Yü-t'ien (Hoten) topraklarının batısına hâkim olmak üzere Doğu Türkistan'a gönderildi. Bunun üzerine Pan Ch'ao Ts'ung-ling(Pamir)'i aştı, Hsien-tu'ya[574] vardı. Oraların beylerini değiştirip başkalarını tahta çıkardı ve

re göre ancak Çinliler geleceğe dönük ve uzun vadeli siyaset izlerdi. Çinli olmayanların siyaseti için kaynaklarda sadece mou gibi imler kullanılmaktadır ki daha çok "entrika çevirmek, fesatça planlar yapmak" (*a.e.*, s. 203) gibi anlamlara gelmektedir.

571 Yen-ch'i (Karaşar) ve Kuei-tzu (Kuça) devletleri, 75 yılında Genel Vali Ch'en Mu'ya hücum ederek onu öldürmüştü. *HHS*, 88, s. 2910.

572 *HHS*, 47, s. 1582.

573 Bu konuda *Hsi-he-chiu-shih* şöyle der: Pai-shan'ın ortasında güzel ağaçlar vardır. Hsiung-nu (Hun)'lar oraya T'ien-shan (Tanrı Dağları) der, P'u-lei (Barköl) Denizine 100 li uzaklıktadır." Kuo-i-kung ise *Kuang-chih*'da şöyle der: "Doğu Türkistan'da Pai-shan vardır, bütün yıl boyunca karla kaplıdır, "karlı dağ" da denir. Pai-shan'daki (birliklerin) mağlup edilmesi (hadisesi) *Ming-chi*'da kaydedilmiştir. Bkz. *HHS*, 47, s. 1582, haşiye: 1.

574 Hsüen-tu, "Asılı geçitler". Bkz. Chavannes, *TP*, C. II, Nu: 6, s. 529, dipnot: 5; *TP*, C. II, Nu: 8, s. 175; Hulsewé-Loewe, *a.g.e.*, s. 99 ve 100. Burası Hunza Vadisinden Gilgit'e giden yol üzerindeki geçitlerdir.

oranın halkında barışı tesis etti. Çin'e meşakkat getirmedi, Çin'in silah ve askerini heba etmedi, uzaktaki İ'ler ile barışı sağladı, farklı adetleri ve kalpleri benzer kıldı. Pan Ch'ao'ya Ting-yüan[575] *Markisi unvanı ve bin hanelik bir has toprağı bahşediyorum."*[576]

Pan Ch'ao uzak topraklarda çok uzun zaman kaldığını, yaşlandığını ve kendi topraklarını özlediğini düşünüyordu. 12. yıl (100) imparatora mektup yazıp şöyle dedi:

"Kulunuz, yaşlı, hasta ve bitkindir. Gözleri görmemekte ve ölüme yaklaşmaktadır."[577]

Pan Ch'ao Doğu Türkistan'da 36 yıl kaldı. 14. yıl (102) 8. ay Lo-yang'a geldi. Çok hastaydı, imparator ona ilaçlar bahşetti. Bu yıl 9. ay öldü, yaşı 71 idi. Oğlu Pan Hsiung onun görevini devraldı.[578]

5. PAN YUNG

Yung-ch'u saltanat devresinin ilk yılında (107) Doğu Türkistan'da isyan ve karmaşa çıkınca Pan Yung Çin sarayı tarafından tümgeneral yapıldı. Ağabeyi Hsiung ile birleşip Tun-huang'a gitti, Genel Vali'yi ve Doğu Türkistan'daki asker ile silah ve mühimmatı alıp geri döndü. Bundan sonra Genel Valilik feshedildi ve Çin'in Doğu Türkistan ile bağlantısı kesildi.[579]

6. LİANG CH'İN

Yung-yüan saltanat devresinin ilk yılında (89) Atlı Arabalı Birlikler Generali Tou Hsien gidip Hsiung-nu(Hun)'lara sefer etti, o sırada Liang Feng (Liang Ch'in'in babası) Tümgeneral idi, önden elçi olarak altın ve ipek ile Hsiung-nu(Hun)'ların Kuzey Ch'an-yü'süne gönderildi. Çin'in saygınlığını ve faziletini anlattı, bundan sonra Hsiung-nu(Hun)'lardan on bin küsur kişi Çin'e gitti. Liang Ch'in sonraları Tou Hsien ile ters düştü, cezalandırılarak saçları kazıtıldı ve Wu-wei'ye[580] gönderildi. Wu-wei valisi bir sorgulama yaptı ve onun öldürülmesini emretti. Hsien ailesi ortadan kaldırıldıktan ve devlet

---

575 Şimdiki Shaan-hsi eyaletindedir.

576 *HHS*, 47, s. 1582.

577 *HHS*, 47, s. 1583.

578 *HHS*, 47, s. 1586.

579 *HHS*, 47, s. 1587.

580 Wu-wei, He-hsi koridorundadır.

idaresinden dışlandıktan (92) sonra İmparator He (89-105) Liang Feng'ın, Tou Hsien'in iftirası nedeniyle ortadan kaldırıldığını öğrendi, Liang Feng'ın oğlu Liang Ch'in'i orduya aldı ve onu sarayda bakan[581] yaptı.[582]

Liang Ch'in başlarda Atlı Arabalı Birlikler Generali olan Teng Hung'un yanında kurmay olarak görev yaptı ve yükselmeye başladı. Yen-p'ing saltanat devresinin ilk yılında (106) Doğu Türkistan Yardımcı Komutanı[583] unvanı bahşedildi. Liang Ch'in yola çıkıp He-hsi'ye vardı, bu sırada Doğu Türkistan'daki ülkeler isyan halindeydiler ve Shu-le(Kaşgar)'da ikamet eden Doğu Türkistan Genel Valisi Jen Shang'a hücum ettiler. Jen Shang ise Çin imparatoruna bir mektup yazıp takviye kuvvet göndermesini istirham etti. İmparator ise Liang Ch'in'i görevlendirdi. Liang Ch'in, He-hsi'nin dört ilinden topladığı Çinli olmayan 5 bin atlıyla ona yardıma koşsa da Liang Ch'in daha varmadan Jen Shang durumdan kurtuldu. Bu sırada Jen Shang geri çağrıldı. Atlı Birlikler Komutanı Tuan Hsi, Doğu Türkistan Genel Valisi yapıldı, Doğu Türkistan Vali Yardımcısı olan Chao Po ise Atlı Birlikler Komutanı oldu. Tuan Hsi ve Chao Po, T'a-ch'ien şehrinde korunuyorlardı, T'a-ch'ien küçük bir şehirdi, Liang Ch'in'e göre burayı muhafaza etmek mümkün değildi, bu yüzden yalandan Kuei-tzu (Kuça) Beyi Pai-pa'ya müdafaa için yardımına ihtiyaç duyduğunu söyledi, Pai-pa buna razı oldu. Subayları Pai-pa'yı ikaz etmesine rağmen sözlerini geçiremediler. Liang Ch'in artık harekete geçmişti, Tuan Hsi ve Chao Po'yu karşılamak üzere derhal bir general gönderdi, toplam asker sayısı 8-9 bindi. Kuei-tzu(Kuça)'nın subayları birleşip Pai-pa'ya karşı ayaklandı, Wen-su (Uç Turfan), Ku-mo (Aksu) ile on binlerce askerden oluşan ordular ayaklandı, şehri kuşattılar. Liang Ch'in gibiler sur dışına çıkıp savaştılar ve onları büyük bir yenilgiye uğrattılar. Savaş aylarca sürdü. Çin ordusu kaçanların peşine düştü. Alınan toplam kelle sayısı 10 binden fazlaydı, esir edilen binlerce kişi vardı, on binlerce baş deve ve evcil hayvan ele geçirildi, böylece Kuei-tzu (Kuça) Devleti Çin'e teslim oldu. Ancak Doğu Türkistan'daki yollar kapandı ve Çin kayıtları Doğu Türkistan hakkında sessizliğe büründü. Bir yıldan fazla bir süre sonra Çin hükûmeti bu durumu ele aldı. Üst düzey memurların[584] hepsi meseleyi tartıştı. Bunlara göre Doğu Türkistan engellerle doluydu, uzaktaydı ve defalarca Çin'e karşı isyan çıkmıştı; asker, subay ve sivil idareciler orada kışla ve tımarlar kurmuşlardı ve yapılan masrafın haddi hesabı yoktu.[585]

581 Lang-chung: "bakan".
582 *HHS*, 47, s. 1591.
583 "yardımcı komutan"; Hucker, *a.g.e.*, Nu: 2032.
584 Kung ve ch'ing'ler.
585 *HHS*, 47, s. 1591.

Yung-ch'u saltanat devresinin ilk yılında (107) Doğu Türkistan Genel Valiliği lağvedildi, Atlı Birlikler Komutanı Wang Hung bir orduyla Kuan-chung'a[586] gönderildi, Liang Ch'in, Tuan Hsi ve Chao Po karşılandı, onlar I-wu (Kumul) ve Liu-chung (Lukçun)'a gelip tımar kurdu.[587]

Bunlar 2. yıl (108) ilkbaharda dönüp Tun-huang'a geldiler. Bu sırada Ch'iang(Tibetli)'lar isyan etmişlerdi, Çin hükûmeti batıya büyük bir ordu gönderip onlara vurdu, Liang Ch'in'e ikinci bir emirle birlikleri durdurarak takviye yapması söylendi. Liang Ch'in Chang-yeh eyaletinin Jih-le şehrine geldi. Ch'iang(Tibetli)'lar muhtelif kavimlerden 10 binden fazla adamla gözetleme kulelerine saldırdı, oradaki subayları ve halkı öldürdü ve oraları işgal etti. Liang Ch'in orduyu harekete geçirip onlara hücum etti ve onları büyük bir mağlubiyete uğrattı, ardından onları takip edip Chao-wu'ya[588] geldi, bunun ardından düşman dağılıp kaçtı.[589]

586 Kuan-chung, şimdiki Shaan-hsi eyaletindedir.

587 *HHS*, 47, s. 1592.

588 Chang-yeh eyaletindeki Kan-chou'daki Chang-yeh'in kuzeybatısındadır.

589 *HHS*, 47, s. 1592.

D) Miladın Başlarında Doğu Türkistan'a Dair İstatistikler

1. ÇİN İLE BUGÜNKÜ DOĞU TÜRKİSTAN VE CİVARI ARASINDAKİ SİYASÎ İLİŞKİLERİN İSTATİSTİĞİ

Çin'e Hediye Gönderen Devletler:

M.S. 38:
Sha-ch'e (Yarkend), Shan-shan (Çarklık).[590]
M.S. 41:
Sha-ch'e (Yarkend).[591]
M.S. 45:
Ön Ch'e-shih (Turfan) Devleti, Shan-shan (Çarklık) ve Yen-ch'i (Karaşar) gibi on sekiz devlet: Kıymetli hediyeler ve mücevherler.[592]
M.S. 74:
Wu-sun: At.[593]
M.S. 94:
Yen-ch'i (Karaşar).[594]
M.S. 126:
Shu-le (Kaşgar).[595]
M.S. 127:
Yen-ch'i (Karaşar).[596]

590 *HHS*, 88, s. 2924; kaynaklarda hediyelerin cinsleri her zaman belirtilmemektedir.
591 *HHS*, 88, s. 2924.
592 *HHS*, 88, s. 2925.
593 *HHS*, 19, s. 720.
594 *HHS*, 47, s. 1581.
595 *HHS*, 88, s. 2927.
596 *HHS*, 88, s. 2928.

M.S. 130:
Ta-wan (Fergana) ve Sha-ch'e (Yarkend).[597]
M.S. 133:
Sha-ch'e (Yarkend): Aslan ve hörgüçlü öküz.[598]

-Çin'e Haraç Veren Devletler:

M.S. 38:
Sha-ch'e (Yarkend), Shan-shan (Çarklık).[599]
M.S. 45:
Ön Ch'e-shih (Turfan), Shan-shan (Çarklık) ve Yen-ch'i (Karaşar) gibi on sekiz devlet: Kıymetli hediyeler ve mücevherler.[600]
M.S. 88:
Yüeh-chih (Kuşan): Mücevher, inci, fu-pa (antilop) ve aslan.[601]
M.S. 89-105:
T'ien-chu (Hindistan).[602]
M.S. 90:
Arka Ch'e-shih (Turfan).[603]
M.S. 90'dan sonra:
Yüeh-chih (Kuşan)'ler.[604]
M.S. 94:
T'iao-chih (Characene) ve An-hsi (Part).[605]
M.S. 97'den sonra:
Meng-ch'i ve Tou-le.[606]
M.S. 100:
Meng-ch'i ve Tou-le.[607]

597 *HHS*, 88, s. 2927.
598 *HHS*, 88, s. 2927.
599 *HHS*, 88, s. 2924.
600 *HHS*, 88, s. 2925.
601 *HHS*, 47, s. 1580.
602 *HHS*, 88, s. 2921.
603 *HHS*, 88, s. 2929.
604 *HHS*, 47, s. 1580.
605 *HHS*, 88, s. 2911.
606 *HHS*, 88, s. 2911.
607 *HHS*, 88, s. 2910.

M.S. 127:
Yen-ch'i (Karaşar).[608]
M.S. 129:
Yü-t'ien (Hoten).[609]
M.S. 130:
Ta-wan (Fergana) ve Sha-ch'e (Yarkend).[610]
M.S. 159:
T'ien-chu (Hindistan).[611]
M.S. 161:
T'ien-chu (Hindistan).[612]

-Çin'den Hediye Alan Devletler:

M.S. 41:
Sha-ch'e (Yarkend): Araba, sancak, altın, renkli, parlak ve nakışlı ipekler.[613]
M.S. 45:
Ön Ch'e-shih (Turfan), Shan-shan (Çarklık) ve Yen-ch'i (Karaşar) gibi on sekiz devlet.[614]
M.S. 73-74:
Yü-t'ien (Hoten).[615]
M.S. 74:
Wu-sun: Altın, ipek.[616]
M.S. 75:
Ch'iang ve Hu'lar.[617]
M.S. 83:
Wu-sun: Sade ve işlemeli ipek.[618]

608 *HHS*, 88, s. 2928.
609 *HHS*, 88, s. 2915.
610 *HHS*, 88, s. 2927.
611 *HHS*, 88, s. 2922.
612 *HHS*, 88, s. 2922.
613 *HHS*, 88, s. 2924.
614 *HHS*, 88, s. 2925.
615 *HHS*, 47, s. 1573.
616 *HHS*, 19, s. 720.
617 *HHS*, 19, s. 717.
618 *HHS*, 47, s. 1577.

M.S. 84:
Yüeh-chih (Kuşan): Kumaş, sade ve işlemeli ipek.[619]
M.S. 89:
Kuzey Hsiung-nu (Hun)'ları: Altın, ipek.[620]
M.S. 90:
Arka ve Ön Ch'e-shih (Turfan): Altın, ipek.[621]
M.S. 94:
Yen-ch'i (Karaşar).[622]

- Çin'e Rehine Gönderen Devletler

M.S. 45:
Ön Ch'e-shih (Turfan), Shan-shan (Çarklık) ve Yen-ch'i (Karaşar) gibi on sekiz devlet.[623]
M.S. 73-74:
Shan-shan (Çarklık).[624]
M.S. 74:
Wu-sun.[625]
M.S. 90:
Arka ve Ön Ch'e-shih (Turfan).[626]
M.S. 94:
Doğu Türkistan'daki elliden fazla ülkenin tamamı.[627]
M.S. 130:
Shu-le (Kaşgar).[628]
M.S. 131:
Yü-t'ien (Hoten).[629]

---

619 *HHS*, 47, s. 1579.
620 *HHS*, 47, s. 1591.
621 *HHS*, 88, s. 2929.
622 *HHS*, 47, s. 1581.
623 *HHS*, 88, s. 2925.
624 *HHS*, 47, s. 1573.
625 *HHS*, 19, s. 720.
626 *HHS*, 88, s. 2929.
627 *HHS*, 88, s. 2910.
628 *HHS*, 88, s. 2927.
629 *HHS*, 88, s. 2916.

2. DOĞU TÜRKİSTAN'DA ÜRETİLEN MALLAR

-Tarım: Kamış, söğüt ağacı, yabani çınar, beyaz ot, buğday, darı, arpa, fasulye, üzüm, pagoda, bambu, vernik ağacı, yonca, türlü meyveler.[630]

-Hayvancılık: At, eşek, deve, aslan, antilop, devekuşu, gergedan, fil, köpek, inek, tavus kuşu, maymun, balık, ipek böceği, kaz.[631]

-Yeraltı Kaynakları: Yeşim taşı, demir, altın, gümüş, bakır, kalay, mercan, cam boncuk, kurşun, inci.[632]

-Sanayi Malları: Keçe, şarap, koku, misk, tütsü, kehribar, cam, çeşitli firuze, çok çeşitli altın, gümüş, bakır, kalay ve diba, asbestos, kumaş, ipek, fare derisi.[633]

3. NÜFUS VE ASKER MİKTARI

- Doğu Türkistan Coğrafyası

ÜLKE	NÜFUS	ASKER
Hsiao-wan(Küçük Wan) [634]	1,050	200
Ching-chüeh (Niya) [635]	3360	500
Jung-lu [636]	1,610	300
Ch'ieh-mo [637]	1,610	310
Shan-shan (Çarklık) [638]	14,100	2,912
Ch'u-le [639]	2,170	300
P'i-shan (Guma) [640]	3,500	500
Ch'an-huan [641]	194	45

630 *HS*, 96A, s. 3875, 3879, 3883, 3884, 3885.
631 *HS*, 96A, s. 3875, 3882, 3884, 3885, 3890, 3894; *HS*, 96B, s. 3918; *HHS*, 88, s. 2917, 2919.
632 *HS*, 96A, s. 3883, 3884, 3885, 3896; *HS*, 96B, s. 3910, 3911, 3921.
633 *HS*, 96A, s. 3883, 3888; *HHS*, 88, s. 2919, 2922; *TT*, 193, s. 5264-5265.
634 *HS*, 96A, s. 3879.
635 *HS*, 96A, s. 3880.
636 *HS*, 96A, s. 3880.
637 *HS*, 96A, s. 3879.
638 *HS*, 96A, s. 3875-76.
639 *HS*, 96A, s. 3881.
640 *HS*, 96A, s. 3881-82.
641 *HS*, 96B, s. 3919.

Ku-hu [642]	264	45
Wu-t'an-tzu-li [643]	231	57
Kuei-tzu (Kuça) [644]	81,317	21,076
Chü-mi (Keriya) [645]	7,251	1,760
Yü-t'ien (Hoten) [646]	83,000	30,000
Hsi-yeh (Karga-lık) [647]	10,000	3,000
Wu-ch'a (Gü-neybatı Taşkurgan) [648]	2733	740
Sha-ch'e (Yarkend) [649]	16,373	3,049
P'u-li[650]	5,000	2,000
Wu-lei[651]	7,000	3,000
Wu-lei (Bugur?) [652]	1,200	300
Ku-mo (Aksu) [653]	24,500	4,500
Wei-li (Korla) [654]	9,600	2,000
Shu-le (Kaşgar) [655]	Hane: 21,000	30,000
Wei-t'ou (Safirbay) [656]	2,300	800
Wen-su (Uç Turfan) [657]	8,400	1,500
Yen-ch'i (Karaşar) [658]	52,000	20,000
Wei-hsü (Karaşar civarı) [659]	4,900	2,000

642 *HS*, 96B, s. 3920.
643 *HS*, 96B, s. 3918.
644 *HS*, 96b, s. 3911.
645 *HHS*, 88, 2915.
646 *HHS*, 88, 2915.
647 *HHS*, 88, 2917.
648 *HS*, 96A, s. 3882.
649 *HS*, 96A, s. 3897.
650 *HS*, 96A, s. 3883.
651 *HS*, 96A, s. 3884.
652 *HS*, 96B, s. 3911.
653 *HS*, 96B, s. 3910.
654 *HS*, 96B, s. 3917.
655 *HHS*, 88, s. 2927.
656 *HS*, 96A, s. 3898.
657 *HS*, 96B, s. 3910
658 *HHS*, 88, s. 2927.
659 *HS*, 96B, s. 3917.

Shan-kuo (Kızıl Sangır) [660]	5,000	1,000
P'u-lei (Eski Barköl) [661]	2,000	700
Ch'e-shih Ch'ien-wang [662] (Ön Turfan Devleti)	4.000	2.000
Ch'e-shih Hou-wang [663] (Arka Turfan Devleti)	15,000	3,000
Pei-lu [664]	1,387	422
Tzu-he (Şahidulla) [665]	4,000	1,000
Te-jo (Mazar) [666]	670	350
I-chih (Barköl) [667]	3,000	1,000
Tung (Doğu) Chü-mi [668]	5,000	2,000
Yü-li [669]	1445	331
TOPLAM	Yaklaşık 500,000	Yaklaşık 150,000

660 *HS*, 96B, s. 3921.
661 *HHS*, 88, s. 2928.
662 *HHS*, 88, s. 2929.
663 *HHS*, 88, s. 2929.
664 *HS*, 96B, s. 3918.
665 *HHS*, 88, s. 2929.
666 *HHS*, 88, s. 2929.
667 *HHS*, 88, s. 2929.
668 *HHS*, 88, s. 2929.
669 *HS*, 96B, s. 3919.

-Doğu Türkistan'ın Komşuları

ÜLKE	NÜFUS	ASKER
Chi-pin (Kaşmir) [670]	Pek çok	Pek çok
Wu-i-shan-li (Herat) [671]	Pek çok	Pek çok
K'ang-chü [672]	600,000	120,000
Ta (Büyük) Yüeh-chih (Kuşanlar) [673]	40,000	10,000
Ta-hsia (Baktriya) [674]	1 milyondan fazla	?
Ta-wan (Fergana) [675]	300,000	60,000
Kao-fu (Kabil)	?	?
T'ien-chu (Hindistan)	?	?
Tung-li	?	?
Li-i (Sogdiyana)	?	?
Yen (Alan)	?	?
An-hsi (Part)	?	?
Ta Ch'in (Suriye)	?	?
Han (Çin) [676]	59,900,000	
Hsiun-nu (Hunlar; Kuzey Hunları)	?	?

670 *HS*, 96A, s. 3884.
671 *HS*, 96A, s. 3888-89.
672 *HS*, 96A, s. 3891-3892.
673 *HHS, 88, 2920.*
674 *HS*, 96A, s. 3891.
675 *HS*, 96A, s. 3894.
676 M.S. 2 yılında; Duan Chang-Qun, Gan Xue-Chun, Jeanny Wang, Paul K. Chien, "Relocation of Civilization Centers in Ancient China: Environmental Factors", *Ambio*, C. XVII, Nu: 7, Nov., 1998, s. 572-575..

BÖLÜM II

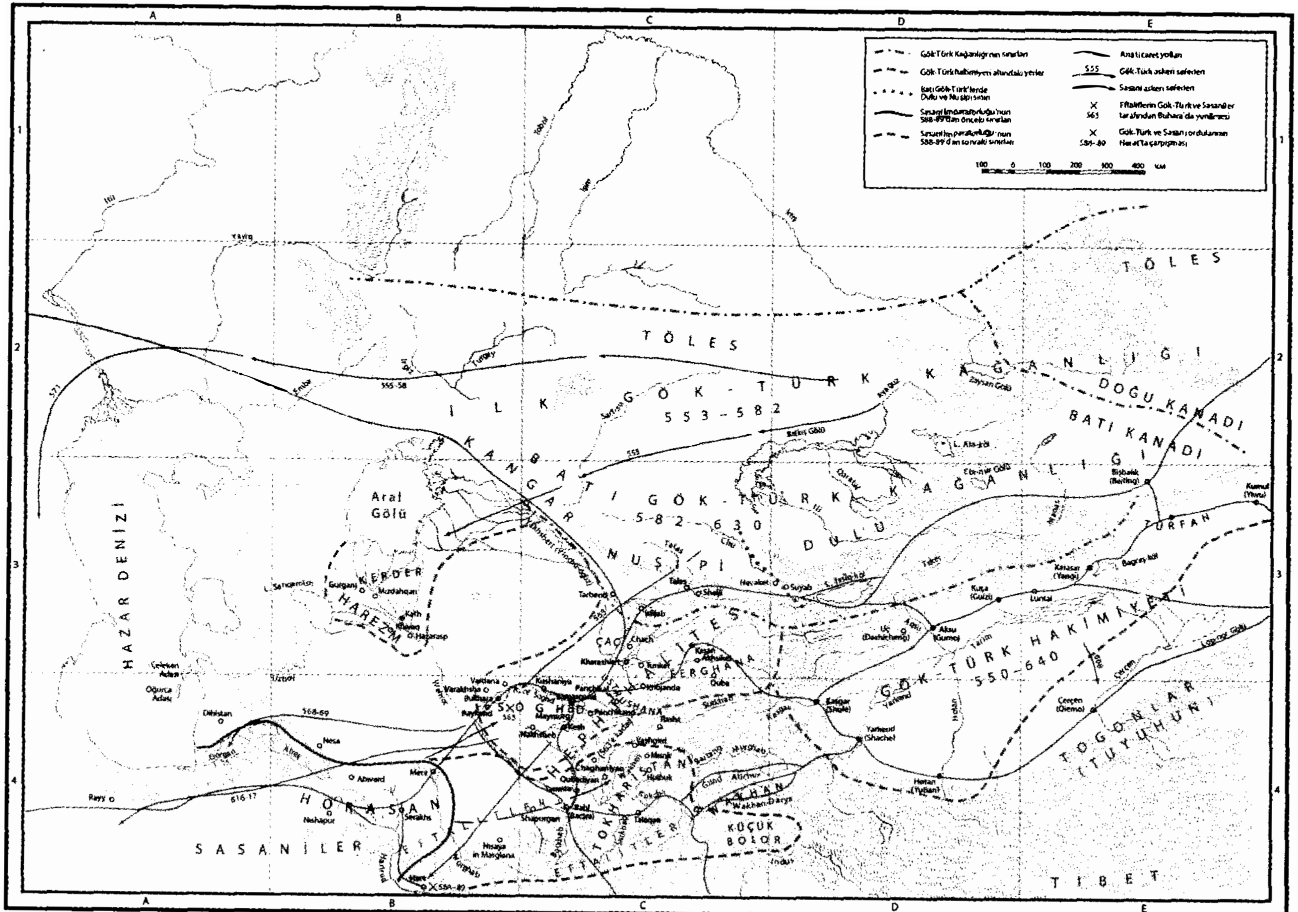
GÖK-TÜRKLER DEVRİ

EDOUARD CHAVANNES

Tercüme:

MUSTAFA KOÇ*

* Sayın Mustafa Koç'un bu güzel çalışması daha önce tercüme ettiği E. Chavannes'in *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri* (Selenge Yayınları, İstanbul, 2007) adlı eserin 145-227. sayfalarında yer almıştır. Çalışmamızda kronolojik bütünlüğü sağlamak ve okuyucunun şehirlerin geçirdikleri tüm merhaleleri tek bir kitapta görmesi için bu çalışmayı kitabımıza ekledik. Kitabın telif hakkına sahip olan Selenge Yayınları sahibi D. Ahsen Batur'a ve Sayın Mustafa Koç'a ilgili kısmın kitabımızda yer almasına müsaade ettikleri için müteşekkiriz.

6. - 7. Y.Y. : Sasaniler, Soghd, İlk Gök-Türk Kağanlığı

1. KAO-Ç'ANG (TURFAN)[1]

Kao-ç'ang, başkente kuş uçuşu dört bin li mesafededir. Doğudan batıya uzunluğu sekiz yüz li, kuzeyden güneye uzunluğu ise beş yüz li'dir. Toplam yirmi bir şehri vardır. Kralın başkenti Kia-ho'dadır[2] ki, Han dönemindeki Ön Kü-şi[3] ülkesinin başkenti de burasıydı. T'ien-ti şehri[4] *Wu-ki hiao-wei*[5] mer-

---

1 *T'ang-şu*, CCXXI, a, s. 4 r°vd.

2 Kiao-ho, bugünkü Yar-hoto'nun yerinde, Turfan'ın 20 li batısındaydı. Demek ki, T'ang döneminde Kao-ç'ang Krallığı'nın başkenti Tur-fan'da değil, buradaydı.

3 Han döneminde Kiu-şi veya Ku-şi Krallığı'nın iki payitahtı vardı. Ön payitaht, burada da belirtildiği gibi, daha sonra Kao-ç'ang'ın başkenti olan şehirdir ki, Yar-hoto'nun yerinde, Turfan'ın batısında bulunuyordu. Kü-şi'nin sonraki payitahtı ise T'ang hanedanı dönemindeki Kin-man sancağı idi ve Guçen'in batısında Tsi-mu-sa yakınlarındaydı. Kao-ç'ang Uygur Krallığı'nın varlığını sürdürdüğü X. yüzyılda da eski ve yeni payitaht arasında bu ayırım vardı. Çin elçisi Wang Yen-te, Kao-ç'ang Krallığı'nın ön başkentinden arka başkentine gitmiştir. O dönemde ön payitaht Turfan'ın doğusunda Kara-hoço'nun yerindeydi. Arka payitaht da muhtemelen Kü-şi Krallığı zamanındaki yerindeydi. Kü-şi veya Ku-şi Krallığı MÖ. 60 yılında Çinli General Çeng Ki tarafından yıkılmış, enkazı üzerinde şu sekiz prenslik kurulmuştur: İç Kü-şi, Dış Kü-şi, Doğu Ts'i-mi, Batı Ts'i-mi, İç Pi-lu, Dış Pi-lu, Dış P'u-lei (Barkul), İç P'u-lei. Bunlardan son altısı, kuzeyin dağlık prenslikleri olarak adlandırılıyordu. Burada sözü edilen dağlar Tanrı Dağları veya kutsal dağlardır. Bkz. Ts'ien Han-şu'nun batı ülkeleriyle ilgili bölümü üzerine Sü Sung yorumu, i. ksm, s. 7 v°.

4 T'ien-ti şehri, günümüzdeki Lukçun'dur. Tu Yu'yu kaynak alan *Tse-çi t'ung-kien* (blm. L, s. 10 v°) şöyle demektedir: T'anglar Kao-ç'ang'ı mağlup ettiklerinde (640) T'ien- ti şehrini Liu-çung sancağına çevirdiler. Diğer yandan *T'ung kien kang mu* (blm. XXIX, s. 2 v°) Huo-çu (Karahoço)'dan bahsederken şöyle demektedir: Bu şehrin 70 li doğusunda T'ang döneminin Liu -çung sancağı olan Liu ç'en şehri yer alır; şehrin (Huo-çu) 100 li batısında ise T'ang döneminin Kiao-ho sancağı olan T'u-lu-fan (Turfan) şehri kâindir.

5 *Wu-ki hiao-wei* misyonu, M.Ö. 48 yılında, bazılarına göre, Batı ülkelerini pasifize etmek şeklinde belirlenmişti ve sabit bir merkezi yoktu. Diğer yandan, *kia, i, ping, ting, wu, ki, keng, sin, jen, kui* denilen on çevrimsel harf serisinde sekiz tanesi ikişer ikişer dört mevsimi oluşturmaktadır, ama wu ve *ki* harfleri göçebelere aittir ve dört mevsimden her birindeki 18 günün başına gelmektedir. *Wu-ki hiao*-wei'deki wu ve *ki* harfleri, sürekli hareket halindeki görevliye işaret etmektedir. Bilim adamlarına göre wu ve *ki* harfleri çevrimin ortasında yer almaktadır ve keza wu-ki hiao-wei de otuz altı yabancı krallığın ortasındaydı. Bu durumda bu memurun Turfan yakınlarında ikamet ediyor olmasından onun yabancı krallıkları ortasında bulunamayacağı hükmünün doğru olduğuna da işaret etmek gerekiyor. Beri yandan wu ve ki'nin toprağı sembolize ettiği yahut wu-ki hiao-wei'in toprağı işleyen tarım kolonilerini yönetme görevi bulunduğu da söylenmektedir. Ve en nihayet Sü Sung'daki açıklama, belki hayal gücümüzü biraz

keziydi. Krallığın iki bin seçme askeri vardır. Toprakları münbittir. Yılda iki defa buğday ve hububat ürünü alınır. *Pe-tie*[6] denilen bir bitki yetişir. Çiçeği toplanarak kumaş yapmak için dokunur. Halkın saçlarını başlarının arkasından sarkacak şekilde örgü yapması gelenek haline gelmiştir.

Ülkenin kralı K'ü Pe-ya, Sui'ler döneminde Yü-wen ailesinden Prenses Hoa-jung lakaplı imparator akrabası bir kızla evlendi. Wu-ti döneminin başlarında K'ü Pe-ya öldü. Oğlu (Kü) Wen-t'ai tahta çıktı ve babasının öldüğünü bildirmek için elçiler gönderdi. Kao-tsu başsağlığı dileklerinin iletilmesi için bir heyet gönderilmesini emretti. Beş yıl sonra (K'ü) Wen-t'ai, saraya altı pus yüksekliğinde, bir kadem uzunluğunda, bir atı koşumundan tutup çekebilen, kuyruğunda yanan bir mumu taşıyabilen köpekler gönderdi. Bunların Fu-lin (Suriye)'den geldiği söyleniyordu. Böylece ilk defa Çin'e Fu-lin (Suriye) köpekleri gelmiş oldu.

T'ai-tsung tahta çıktığında (627), (K'ü) Wen-t'ai siyah tilki derisinden yapılmış bir kürk hediye etti. İmparator da buna karşılık Wen-t'ai'ın eşi Yü-wen hanıma altın bir çiçek takı verdi. Yü-wen hanım ise imparatora yeşim tepsili küçük bir masa sundu. (K'ü Wen-t'ai), diğer krallıklardaki kıpırdanmaları anında saraya bildiriyordu.

4. çeng-kuan yılında (630), saraya saygılarını sunmaya gelen (K'ü Wen-t'ai), büyük bir merasimle karşılandı ve hatırı sayılır hediyeler verildi. Yü-wen hanım, imparatorluk aile kütüğüne yazılmak istedi. Kendisine Li soyadı veren ve unvanını "Prenses Ç'ang-lo" olarak değiştiren bir ferman aldı.

Bir süre sonra (K'ü Wen-t'ai) Batı Türkleriyle ilişki kurdu. Batı ülkelerinden (Çin) sarayına saygı sunmak ve *tartuk* takdim etmek için gelenler onun [Batı Türklerinin] topraklarından geçiyorlar; onlar da hepsinin yolunu keserek yağmalıyorlardı. I-wu (Hami) Türklere tâbi idi, (fakat) o sıralarda imparatorluğu metbû olarak tanıdı. Bunun üzerine (K'ü) Wen-t'ai ve Şe-hu birleşerek ona saldırdılar. İmparator bir buyruk yayınlayarak cephe değiştirmesinden dolayı K'ü Wen-t'ai'ı azarladı ve (Kao-ç'ang) ordusu büyük kumandanı A-şi-na Kü'yü meseleyi araştırmakla görevlendirdi. K'ü Wen-t'ai onu geri göndermedi ve çang-çi K'ü Yung'u özür beyan etmek üzere saraya gönderdi. Vaktiyle, ta-ye devri (605-616) sonlarında önemli miktarda Çin-

---

zorlamaktadır ama, daha tutarlı görünmektedir: Wu-ki hiao-wei'in görevi Hunları geri atıp Batı ülkelerinde sükuneti sağlamaktı. Ancak Batı ülkeleri batıda yer aldığı için bu harfler metalle ilgilidir; kuzeyde yaşayan Hunlar ise suyla bağlantılıdır. Wu ve ki harfleriyle sembolize edilen toprak, metal üretir ve suyu yönlendirir. Şu halde wu-ki hiao-wei'in wu ve ki harfleriyle gösterilen iki işlevi vardır: Hunları yenmek ve Batı topraklarını sükuna kavuşturmak.

6 Galiba pamuktan söz ediliyor.

li (Kuzey) Türklerine kaçmış, bilâhare Hie-li mağlup edilince (630) bunlar Kao-ç'ang'a (Turfan) sığınmışlardı. Bunların nezaret altında Çin'e iade edilmelerini emreden bir imparatorluk fermanı yayınlanmış, fakat (K'ü) Wen-t'ai Çinlileri alıkoymuştu. Üstüne üstlük Batı Türklerinden İ-pi Şad'la birlikte üç Yen-k'i (Karaşar) şehrini basarak, ahaliyi esir almış, Yen-k'i hâkimi de saraya şikâyette bulunmuştu. İmparator su ve orman bakanlığından lang-çung Li Ta'o- yü'yü tahkikat için gönderdi. (K'ü Wen-t'ai) tekrar elçi göndererek özür diledi. İmparator bu elçiyi huzuruna çağırarak şu sözlerle azarladı:

"Yıllar var ki, efendin saraya saygısını sunmadı, haraç da vermedi. Tebaalık vazifesini yerine getirmiyor. Haksız yere Çin idari sistemine benzer memurlar atama hakkı olduğu iddiasında bulundu. Bu yıl başında, tüm ülkelerin kralları geldiler, ama sizinki ortalarda yok. Bir süre önce onun nezdine (K'ü Wen-t'ai'a) şu acı sözleri söylemesi için birini gönderdim: 'Yırtıcı kuş gökte uçar; çulluk çalılar arasında gizlenir; kedi evde dolaşır; fare deliğinde saklanır; her biri kendi yerinde, neden memnun olmasın ki?' Senin efendin Batı ülkelerinden haraç getirenlerin hepsini durdurup tutukladı. Bir de Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş)ların reisine 'Sen de bir kağan olduğuna göre T'ang hanedanından Göğün Oğluna eşitsin. Onun elçilerini kabul kılıp selama durup da ne yapacaksın?' diye akıl verdi. Gelecek yıl ordularım harekete geçecek; onun krallığının tüm insanlarını esir alacağım. Şimdi dön ve efendine gerekli tedbirleri almasını söyle!"

Bu arada Sie-yen-t'o (Sir-Tarduş) kağanı (Çin) ordusuna rehberlik yapma teklifinde bulundu. Bunun üzerine nüfus işleri bakanlığı başkanı T'ang Kien kesin bir taahhüt almak için Yen-t'o'lara gitti. Ayrıca imparator da (K'ü) Wen-t'ai'a mühürlü bir mektup göndererek, itaat etmenin sağlayacağı faydaları, itaatsizliğin yol açacağı felaketleri belirtip, saraya saygısını sunmak üzere gelmesi gerektiğini kaydetti. (K'ü) Wen-t'ai, gitmemek için hastalığını mazeret gösterdi.

Bunun üzerine Hu Kün-tsi, Kiao-ho bölgesi büyük genel valisi olarak atandı; sol t'un wei şefi General Sie Wan-kün ve Sa-ku Wu-jen onun yardımcılarıydılar. K'i-pi Ho-li, Ts'ung-şan bölgesi ikinci büyük genel valisi, askerî muhaftzlar generali Niu Tsin-ta ordu başkumandanı olarak atandılar. Bunlar, binlerce T'u-küe ve Ki-pi savaşçısının başına geçerek (K'ü Wen-t'ai) ile savaşmaya gittiler. Saray görevlileri kendi aralarında toplantı yaparak ordunun on bin li uzunluğunda bir mesafe katettikten sonra umulan başarıyı gösteremeyecekleri, ülkenin Tanrı tarafından çizilmiş sınırlarla zaten tecrit edilmiş olduğu, zapt edilse bile elde tutmanın mümkün olmayacağı kanaatine vardılar, fakat imparator onları dinlemedi.

K'ü Wen-t'ai çevresindekilere şöyle dedi:

"Vaktiyle saraya saygılarımı sunmaya gittiğimde, Ts'in ve Lung kuzeyindeki şehir ve kasabaların ıssızlaştığını, Sui zamanındaki halleriyle kıyaslamayacağını gördüm. Eğer şimdi üzerimize büyük bir orduyla gelecek olurlarsa, iaşeleri yetmeyecektir. Eğer otuz binden daha az bir orduyla saldırırlarsa, ona da bizim gücümüz yeter. Çölü geçtikten sonra askerleri yorgunluktan bitecek ve kuvvetsiz kalacaklardır. Telaşa kapılmadan yorgun düşmelerini bekleyelim ve dinlenmiş ordumuzla bitkin düşenleri toplayalım."

On dördüncü yıl (640), imparatorluk ordusunun çölün çıkışına ulaştığını öğreten K'ü Wen-tai, korkuya kapıldı, ne yapacağını bilemedi ve hastalanıp öldü. Yerine oğlu (K'ü) Çi-şeng geçti. Hu Kün-tsi, aniden T'ien-ti şehrine saldırdı, K'i-pi Ho-li de öncü birliklerle savaş meydanında bir katliam gerçekleştirdi. O gece şehre bir göktaşı düştü, ertesi gün de şehir alındı ve yedi binden fazla insan esir edildi.

Çeng-lang-tsiang Sin Leao-öl, gece vakti şehri kuşatma altına almak için cesur savaşçılarıyla geldi. (K'ü) Çi-şeng, (Hu) Künye şu mektubu gönderdi:

"Göğün oğluna karşı suç işleyen kişi olmuş olan kraldır. Hataları çok büyüktü ve cezaları üst üste yığıldı. Böylece kendi kaderini kararttı. (K'ü) Çi-şeng ise henüz kısa bir süre önce tahta geçti. Onu affedesiniz."

(Hu) Kün-tsi şu cevabı gönderdi:

"Hatalarından nadim olan kişi, elleri arkasına bağlanmış halde garnizonun kapısına gelmek zorundadır."

(K'ü) Şi-şeng ona cevap vermedi. Kün-tsi hendekleri doldurtarak savaş makinelerini (mancınıkları) ileri sürdü. Yağmur gibi taş yağmaya başladı. Şehirde tam bir korku vardı. (K'ü) Çi-şeng başkumandanı K'ü Şe-i'ye yerinde durarak mevziini korumasını emretti. Kendisi ise wan-ts'ao K'ü Te-tsün'le birlikte düşman karargâhına giderek, tavrını değiştirme ve Göğün Oğluna hizmet etme (fırsatının verilmesini) talep etti. Kün-tsi onu diz çökmeye zorladı. Kao-ç'ang kralının açıklamaları tam bir saçmalık halini almadan önce, Sie Wan-kün birden ayağa kalkıp *"Önce şehri almak gerek, bu tıfılla tartışmanın ne lüzumu var? İşaret verin ileri atılalım!"* dedi. (K'ü) Çi-şeng ter içinde yere kapanarak *"Nasıl emrederseniz öyle olsun!"* dedi ve itaat arz etti.

(Heu) Kün-tsi, üç bölge, beş ilçe, yirmi iki şehirden ibaret olan, sekiz bin hane, otuz bin ahali ve dört bin atın bulunduğu ülkeyi nihai olarak zaptetmek üzere ordusunu ikiye ayırdı.

Bu olaylardan önce krallık içinde şu şekilde dedikodular yayıldı:

"Kao-ç'ang askerleri buz ve kar gibidir; T'ang hanedanı askerleri güneş ve ay gibidir. Güneş ve ay çıkınca kar ve buz eriyiverir." (K'ü) Wen-t'ai bu söylentileri çıkaranları aratmış, ama bulamamıştı.

Zafer haberi saraya ulaşınca Göğün Oğlu çok memnun oldu. Görevlilere ziyafet verip, hediyeler dağıttı ve liyakat nişanlarını kayda aldırdı. Daha önce Kao-ç'ang kralının emrinde olanları affetti; belli yerlerine ilçe ve şehirler kurdurduğu bu bölgeyi açtı ve ona "Si-ç'ang ilçesi" adını verdi.

"Özel Terfili" unvanına sahip olan Wei Çeng, şu sözlerle imparatora uyarıda bulundu:

"Saraya saygılarını sunmaya ilk gelen Kao-ç'ang kralı oldu. Bilâhare batılı tacirlerin yolunu kesip vergi ve tartuklara el koyduğu için imparatorluğun cezasına maruz kaldı. (K'ü) Wen-t'ai öldüğüne göre, kabahati de kendisiyle gitti. Onun insanlarına müşfik davranınız ve oğlunu tahta çıkarınız. Suçluyu cezalandırmak, ama halka himmet göstermek, işte aklın yolu budur. Şimdi bu bölgeden yararlanmak için orada bin kişilik bir garnizon bulundurmalısınız. Bu garnizondaki askerler yıllar zarfında sadece bir kez değiştirileceklerdir; eşyaları ve iaşeleri için masrafları olacak, ailelerinden uzak kalacaklardır. On yıldan daha az bir sürede Lung-yu (bölgesi) hemen hemen (yenilip) bitirilecek ve siz Majesteleri imparatorluğun masraflarını karşılamak için Kao-ç'ang'dan ne bir habbenin binde biri kadar buğday, ne de birkaç metre ipekli kumaş alabileceksiniz. Buna faydasız şeylerle uğraşacağım diye faydalı şeylere zarar vermek denir."

Fakat bu nasihat dikkate alınmadı.

Si-ç'ang ilçesinin adı Si olarak değiştirildi. Ayrıca bir de An-si Askeri Valiliği kuruldu. Her yıl oraya bin asker gönderildi ve suçlular cezalarını çekmek için bu garnizona yollandı.

Huan-men-şi-lang Ç'u Sui-leang ise imparatora şu sözlerle uyarıda bulundu:

"Eskiden Hia topluluğu ilk sırada, İ ve Ti'ler son sırada yer alırlardı. Fayda sağlayacak işlere öncelik verilir, uzak ve kurak bölgeler için mücadele edilmezdi. Şimdi Kao-ç'ang bitip tükenmiştir. Çin'in haşmeti dört bir yandaki yabancıları titretmektedir. İmparatorluk kuvvetlerinin seferleri başladıktan itibaren Ho-si bölgesi yalnızca angarya işler için kullanılmaktadır. Pirinçleri uçuruldu ve kuru otları arabalara taşındı. On aileden dokuzu mahvolmuş durumda. Normal duruma dönülebilmesi için en azından beş yıl gerekli. Şimdi bu garnizonu ayakta tutmak için her yıl kuvvetler gönderilmekte, eşyaları iki bin li uzaktan getirilmektedir. Gidenler kendi yiyeceklerini kendileri bulmak zorunda kalıyorlar. Bunlar, ellerindeki tüm buğdaylarını satmakta ve dokuma tezgâhlarındaki her şeyi elden çıkarmaktadırlar. Yolda ölenler de işin cabası. Suçlulara gelince, onlar zaten kanunları bozmakla işe başladıklarından görevlerini ihmal edecek ve yapılacak işlerde bir faydaları olmayacaktır. Ayrıca gönderilenler arasında asker kaçakları da vardır. Hâkimler onları yakalayarak tevkif etmektedirler. Suçlular, bir sütunla onu sarmalayan bitkinin birbirine bağlı olması gibi, masumları

da işledikleri suçlara bulaştırmaktadırlar. Bu yüzden Çang-ye ve Chiu-ch'üan'da savaş bulutları havada uçuşurken ve alarm sinyal alevleri yükselirken, Kao-ç'ang'dan bir savaş arabası veya size hizmet edecek bir tek askeri nasıl sağlayacaksınız? Bunları Lung-yu ve Ho-si'den göndermek gerekecek. Ama Kao-ç'ang başka birinin el ve ayakları durumundayken, Ho-si bizim karnımız ve kalbimiz gibidir. Faydasız bir şeyi başaracağım diye Çin'i bitirmenin ne gereği var? Majesteleri daha önce Hie-li[7] ve Tu-ku-hunları[8] mağlup etmişti. Her iki durumda da bu halkların başına prensler atadılar. Böylece suçluları ölümle cezalandırıp, itaat edenleri tahta çıkardınız. Ve yine böylece yüzlerce yabancı kabile sizin savletinizden korkmayı, himmetinizi sevmeyi öğrendi. Şimdi de Kao-ç'ang'da kral olmaya layık birini seçip tahta geçirmek gerekir. Yüksek rütbelilerin tamamını ülkelerine dönmeye teşvik etmeliyiz. Böylece Kao-ç'ang bizim için daima düşmana bir engel ve destek olacak, Orta Krallık da artık rahatsız edilmeyecektir."

Bu talep imparatora sunuldu, ama kabul edilmedi.

K'ü Wen-t'ai vaktiyle hatırı sayılır kişileri araya koyarak Batı Türklerinden Yü-ku Şad'ı kazanmış ve tehlike halinde birbirlerine bağlı olacakları konusunda bir anlaşma yapmışlardı. (Yü-ku Şad), Şe-hu(yabgu)yu K'o-han-fu-t'u (Kağan-stupa) şehrine yerleşmeye gönderdi. Fakat (Hu) Kün-tsi birden ortaya çıkınca, korkuya kapılıp, savaşmayı göze alamadı ve hemen itaat etti; toprakları da T'ing ilçesine dönüştürüldü.

Yen-k'i (Karaşar) kralı, Kao-ç'ang tarafından gasp edilen beş şehrin kendisine iade edilmesini istedi ve şehirleri korumak için asker gönderme talebinde bulundu.

(Hu) Kün-tsi, zaferlerini yâdetmek amacıyla bir taş kitabe diktirdi ve mutlu bir şekilde geri döndü. Kral (K'ü) Çi-şeng ve kurmaylarını esir almıştı, onları Kuan-te salonunda (huzura) sundu. Dönüşü şölen ve ziyafetlerle kutlandı. Üç gün boyunca şarap dağıtıldı. Kao-ç'ang'ın önde gelen kişileri Orta Krallığa getirildi. (K'ü) Çi-şeng Sol Muhafız Alayları Generali ve Kin-ç'eng Bölgesi Dükü olarak atandı. Kardeşi Çi-şan ise Sol Muhafız Alayları çeng-lang-tsiang ve T'ien-şan bölgesel dükü ilan edildi. K'ü ailesi ortadan kalktığı sırada dokuz hükümdarlık boyunca 134 yıl hüküm sürmüştü.

Çi-şan, Lin-ti döneminde (664-665) Sol Cesur Muhafızlar Büyük Generali unvanıyla Si ilçesine vali tayin edildi. Ölümünden sonra ise Leang bölgesi genel valisi unvanı verildi. Okuma yazmayı seven Çao adında bir oğlu vardı. Bir sahaf geldiğinde annesi kasasındaki paraya bakarak üzüntülü bir şekilde *"Niye bunları tutup da oğlumun nadir bilgiler edinmesini engelleyeyim ki?"* dedi. Sonra tüm parayı kitap satın almak için çıkardı. Çao, yavaş yavaş si-şan-k'ing

---

7 630'da esir alınan Kuzey Türkleri Kağanı.

8 Kuku-nor etrafından yaşayan Tunguz halkı.

unvanına nail oldu. Edebiyatı çok iyi biliyordu. Küçük kardeşi Ç'ung-yü ise askerlik kabiliyetine malikti. Yung-hui döneminde (650-655) Sağ Askerî Muhafızlar yü-fu'sunun çeng-lang-tsiang'ı oldu ve Kiao-ho bölgesi kralı asalet unvanı aldı. Üç bin ailelik bir tımarı vardı. Çen-kün baş generali derecesindeyken öldü. İmparatoriçe Wu, ölümünden üzüntü duyarak şerefine kaliteli ipekten ölü elbiseleri ve birçok hediye verdi. Yetkileri ve tımarı kendisiyle birlikte sona erdi.

2. YEN-K'İ (KARAŞAR)[9]

Yen-k'i (Karaşar) Krallığı, başkentin batı tarafında, kuş uçuşu yedi bin li uzaktadır. Doğudan batıya uzunluğu 600 li, kuzeyden güneye ise 400 li'dir. Doğusunda Kao-ç'ang (Turfan), batısında Kiu-tse (Kuça), güneyinde Wei-li, kuzeyinde Wu-sun toprakları bulunur. Tarlalar bir kanal şebekesi vasıtasıyla sulanır. Toprak darı ve üzüm yetiştirmeye elverişlidir. Balık ve tuz ticaretinden önemli geliri vardır. Ülke sakinleri saçlarını kesmeyi ve yün elbise giymeyi gelenek haline getirmişlerdir. Ülkede dört bin hane ve iki bin seçme asker vardır. Ülke, hep Batı Türklerine tâbi olmuştur.

Halk, eğlenmeyi ve vakit geçirici olaylarla uğraşmayı sever. Yılın ikinci ayının üçüncü dolunay günü kurban kesmek için kırlara çıkar; dördüncü ayın on beşinci dolunay günü ormanlarda dolaşır; yedinci ayın yedinci günü ulu ataya kurban keserler. Onuncu ayın on beşinci dolunayında kral ilk defa şehirden çıkarak seyahate koyulur ve yıl sonunda durur.

T'ai-tsung zamanında, altıncı çeng-kuan yılında (632), Kral Lung Tu-k'i-çi, ilk defa saraya saygılarını sunmak için bir elçi gönderdi. Sui hanedanının son günlerinde vukû bulan kargaşalardan beri çöl yolu kapanmış olduğundan saraya saygı sunmaya ve haraç ödemeye gelen Batı ülkeleri elçileri Kao-ç'ang (Turfan) yolunu kullanıyorlardı. Tu-k'i-çi, yolcuların işini kolaylaştırmak için büyük çöl yolunu açmak istedi, imparator da razı oldu. Ama Kao-ç'ang kralı bu işe kızdı ve Karaşar sınırı boyunca büyük eylemlere girişti.

Batı T'u-küe'lerinin başında bulunan Mo-ho (Baga) Şad'ın Tu-lu ve Nu-şi-pi kabileleriyle problemleri vardı. Bu yüzden (Karaşar'a) sığındı. Bunun üzerine Tu-lu ve Nu-şi-piler oraya saldırdılar. (Karaşar kralı) durumu izah etmesi ve saraya asil atlar götürmesi için imparatora bir elçi gönderdi. Tie-li-şi Kağan iktidara geldi; uzun süredir Karaşar kralı ile dostâne münâsebetleri vardı. Bu yüzden ona destek verdi ve müttefiki oldu.

9 *Tang-şu*, CCXXI, a, s. 7 vd.

On ikinci yıl (638) Kao-ç'ang'da birleşen Ç'u-yüe ve Ç'u-mi'ler saldırıya geçerek Karaşar Krallığı'nın beş şehrini zaptettiler; bin beş yüz adamı esir alıp evleri ateşe verdiler. Kao-ç'ang(Turfan)'a karşı bir harekete girişen Hu Kün-tsi, Karaşar kralına elçiler gönderip bilgi edinmek için ilişki kurdu. Buna sevinen Tu- k'i-çi ordusunu T'ang askerlerine yardım etmesi için gönderdi. Kao-ç'ang (Turfan) mağlup edilince (640), o [Hu Kün-tsi] daha önce (Kao-ç'ang'ın) esir aldığı kişileri ve fethedilen şehirleri (Karaşar kralına) iade etti. O da şükranlarını iletmek üzere saraya bir elçi gönderdi.

Batı T'u-küe'lerinden K'ü-li çur adlı bir memur, Tu-k'i-çi'nin kızını kardeşine gelin olarak almak için geldi. Böylece Batı T'u- küe'leri ve Karaşar kralı, karşılıklı yardımlaşma konusunda anlaşmaya vardılar. (Karaşar kralı) bir daha saraya ne saygılarını sundu, ne de haraç gönderdi. An-si askeri valisi Kuo Hiao-k'o, onu cezalandırmak istedi. Bunun üzerine kralın üç kardeşi Hie-pi, Su-p'o-çun ve Şe-hu (yabgu) itaatlerini arz etmek için geldiler. İmparator da (644'de) Kuo Hia-k'o'ya Si bölgesi genel valisi unvanıyla birliklerin başına geçip İn-şan yoluyla hareket etmesini, Su-p'o-çun ve kardeşlerine de ona rehberlik etmelerini emretti. Yen-ki (Karaşar) başkentinin bulunduğu yerin çevresi otuz li idi. Dört bir yanı büyük dağlar ve göl ile çevriliydi. Bu yüzden şehir sakinleri bir sürprizle karşılaşacaklarını ummuyorlardı. Kuo Hiao-k'o, cebrî bir yürüyüşle nehri geçip gece vakti surların altına geldi Ordunun uğultusu arasında saldırı için ortalığın ağarmasını bekledi. Davullar ve borazanlar büyük gürültü çıkarıyor; T'ang birlikleri bütün güçleriyle saldırıyorlardı. Şehir sakinleri paniğe kapıldılar ve yenildiler. Binden fazla kelle kesildi. Tu-k'i-çi esir edildi ve devlet işlerini yönetmesi için yerine Su-p'o-çun getirildi. İmparator vaktiyle yanındakilere şöyle demişti:

"Kuo Hiao-k'o Yenk'i (Karaşar) için sekizinci ayın on birinci günü hareket etti. İkinci on günden sonra oraya ulaştı ve bu krallığı yirmi ikinci günde tarumar etti. Habercileri, yakında burada olurlar."

Gerçekten de birden bir çapar zaferi müjdelemek için geldi.

T'u-k'i-çi ve tutuklu hanımı Lo-yang'a götürüldü. İmparator bir ferman çıkartarak onların hatalarını bağışladı.

K'ü-li çur, Kua Hiao-k'o dönüş yolunda tuttuktan ancak üç gün sonra askerleriyle Karaşar'ın imdadına yetişti. Su-p'o-çun'u tahttan indirerek, krallığı yönetmesi için bir tudunu başa getirdi. (Bu tudun) olup biteni anlatması için saraya bir adam gönderdi. İmparator ona *"Yen-k'i'yi ben zapt ettim, siz orada nasıl krallık yapabilirsiniz?"* dedi. Tudun korktu ve ülkeyi yönetmeye cesaret edemedi. Yen-k'i halkı tekrar tahta Su-p'o-çun'u getirdi. Bu arada ondan daha yaşlı olan kuzeni Sie-p'o A-na-çi kendini kral ilan ederek Hia-ts'ien lâkabını

aldı. Su-p'o-çun'u hapsedip K'iu-tse (Kuça) kralına teslim etti. O da onu öldürdü. (648'de) A-şi-na Şo-öl, K'iu-tse(Kuça)'ya savaşmaya gelince, A-na-çi kaçtı ve imparatorluk ordularına kafa tutmak için ülkesinin doğu kısmında asker topladı. (A-şi-na) Şo-öl onu mağlup etti ve suçlarını bir bir yüzüne saydıktan sonra ibret için başını vurdu. Arkasından Tu-k'i-çi'nin küçük kardeşi P'o-kia-li'yi tahta çıkardı ve bölge Yen-k'i (Karaşar) Hükûmeti haline getirildi.

P'o-kia-li'nin ölümünden sonra halk eski kralları Tu-k'i-çi'nin tekrar işbaşına getirilmesini istedi. Kao-tsung bunu kabul etti ve Tu-k'i-çi'ye Sol Muhafızları Büyük Generali unvanı vererek krallığına gönderdi. Tu-k'i-çi'nin ölümünden sonra ise Lung-lai-tu tahta çıktı. Ç'ang-an döneminde (701-704) İmparatoriçe Wu, bu ülkenin küçük, halkının az olduğunu, dolayısıyla buradan geçip giden temsilcilerin masraflarını karşılayamayacağını göz önünde bulundurarak, Dört Garnizon komiserine temsilcilere refakat edenlerin at sırtında gitmelerini ve rütbesizlerin et yememelerini emretti. Yedinci k'ai-yüan yılında (719) Lung-lai-tu öldüğü için tahta Yen-t'u-fu-yen geçti. On Kabilenin (On Okların) Hakanı bunun üzerine Sui-şe(Tokmak)'ye yerleşmek istedi. *An-si tsi-tu-şi*'si T'ang Kia-hui, Yen-k'i (Karaşar)'nin *Dört Garnizon*'a[10] dâhil edilmesini talep etti.

---

10 Bu cümleden vaktiyle Dört Garnizon'un Kuça, Kaşgar, Hotan ve Tokmak olduğu, ancak 719'dan itibaren Batı T'u-küe'leri tarafından işgal edilen Tokmak'ın yerini Karaşar'ın aldığı anlaşılmaktadır. Bu Dört Garnizon konusu oldukça karmaşıktır ve bu meseleyi aydınlığa kavuşturmak için ana görüşler şunlardır: 648'de Çin'in hizmetinde bulunan General A-şi-na Şo-öl, Batı T'u-küe'leri tarafından desteklenen Kuça kralını mağlup etti. Dolayısıyla muhtemelen bundan bir süre önce İmparator T'ai-tsung Batı T'u-küe'leri kağanı Şe-kui ile onun Kuça, Hotan, Kaşgar vs.yi bırakıp gitmesini temin maksadıyla beyhude müzakereler sürdürmüştür. 658'de Çinliler An-si askerî valilik karargâhını Turfan'dan Kuça'ya naklettiler ve göründüğü kadarıyla Dört Garnizon ifadesi de böylece ortaya çıkmıştır. Daha ileride Kuça'yla ilgili notlarda da görüleceği gibi bu tanımlama Kuça, Hotan, Tokmak ve Kaşgar'dan oluşan dört şehir için kullanılıyordu. *Kiu T'ang-şu* (VI, s. 2 v°) Tibetlilerin 670'de Doğu Türkistan'a bastırıp geldiklerini ve Çinlilerin Dört Garnizon'u terk etmek zorunda kaldıklarını kaydetmektedir. *T'ung kien tsi lan*'a göre ise (670 yılında) Dört Garnizon o tarihten itibaren Kuça, Hotan, Karaşar ve Kaşgar'dan ibaretti, fakat bu bilginin doğruluğunu tahkik edecek durumda değiliz. 677'de Çin askerî valisi Wang Fang-i Tokmak şehrine surlar yaptırdı. Bu bilgi, Tokmak'ın tekrar Çin'in hâkimiyetine geçtiğini göstermektedir. 692 yılının onuncu ayında *(Kiu T'ang-şu,* VI, s. 3 v°) Çinli General Wang Hiao-ki, Tibetlilere karşı büyük bir zafer kazanır ve bunun üzerine Çin hükûmeti o sıralar Kuça, Hotan, Kaşgar ve Tokmak'tan ibaret olan Dört Garnizon'u yeniden kurar. Bu notu yazarken istinat ettiğimiz aynı metne göre, Tokmak şehri 719 yılına doğru Batı Türkleri tarafından işgal edilmiş ve onun yerine Karaşar Dört Garnizon listesine alınmıştır. 760'dan itibaren ise Tibetliler Huang-ho'nun batısındaki toprakların tamamını işgal ettiler. Bu arada iki Çinli subay, biri Guçen yakınlarındaki Pei-t'ing'de, diğeri

Yen-k'i, K'iu-tse (Kuça), Su-le (Kaşgar) ve Yü-t'ien'in (Hotan) toprakları üzerinden geçen tacirlerden vergi almaları ve halkın gümrük gelirlerinden yararlanması konusunda bir imparatorluk fermanı yayınlandı. Kuzey yolunu takip eden tacirlere ise Lüan-t'ai (Urumçi'nin doğusunda) vergi koymak zorundaydı. T'ien-pao dönemi (742-755) sonuna kadar Karaşar sürekli olarak saraya bağlı kaldı ve memnuniyetini izhar etti.

3. K'İU-TSE (KUÇA)[11]

K'iu-tse, aynı zamanda K'ü-tse şeklinde de yazılmaktadır Başkentin batısına yedi bin li'den daha uzak mesafedeydi. Karaşar'dan hareketle yüz li kadar güneybatı istikametinde yürünürse, küçük bir dağdan aşılarak iki büyük nehir geçilir; sonra bir yedi yüz li kadar daha yürüyünce Kuça'ya gelinir. Bölge doğudan batıya bin, kuzeyden güneye altı yüz li'dir. Kenevir, buğday, sulak ve kurak pirinç ile üzüm yetiştirmeye elverişlidir. Altın da çıkarılır. Halkı şarkı söylemeyi ve eğlenmeyi sever. Yazıyı yatay olarak yazarlar. Budisttirler. Çocuk doğduğunda başını tahtayla içeri doğru bastırırlar. Saçlarını kafatasının tepesine kadar keserler Sadece prens saçlarını kesmez. Aile adı Pe'dir.[12] A-ki-t'ien[13] dağının kuzey yamacındaki I-lo-lu şehrinde ikamet eder; (bu dağa Ak dağ da denilir). Orada daimi yanan bir ateş vardır. Kral başını rengârenk bir ipek kumaşla örter. Ayrıca yine rengârenk bir ipek tuniği ve kıymetli taşlarla süslü bir kemeri vardır. Her yılın başında yedi gün boyunca koyun, at ve deve yarışları yapılır. Galip ve mağluplara bakarak yeni yılın hayırlı olup olmayacağına hükmederler. Ts'ung-ling dağının doğusundaki ülkelerde genel olarak içkiye karşı bir düşkünlük vardır. Kuça ve Hotan'da vergi alınan genelevler kurulmuştur.

Kuça'da olmak üzere iki noktada direnmeyi başardı ve bunlara "İki Garnizon" adı verildi. 780'de bu iki subay imparatora yabancılara karşı direnmeye devam ettikleri haberini ulaştırmayı başardılar. Saray da onlara askerî vali unvanı verdi, fakat bölgedeki bu göstermelik Çin hâkimiyeti kısa sürede sona erdi ve 787'de Tibetliler tekrar tüm bölgeyi ele geçirdiler. (Bkz. *Kiu T'ang-şu*, XL, s. 30 r°).

11 *T'ang-şu*, CCXXI, a, s. 8 r° vd

12 *Pei-şi*'ye göre (MCVII, s. 6 r°) Kuça kralları M. S. 384'da Kuça'yı zapteden sonraki Leang hanedanını kuran Lü Kuang tarafından tahta çıkarılan Pe Çen adında birinin soyundan gelmektedirler Ta-ye devrinde (605-616) kralın adı Pe Su-ni-şi idi.

13 A-ki-tien, Türkçe Ak-tag kelimesinin yazılış biçimi gibi görünüyor *Si yü şui tao ki* (II, s. 13 r°) bunun Kızıl nehrinin iki doğu kolunun çıktığı Eşek-baş dağı ile aynı dağ olduğunu kaydetmektedir Bu dağlardan çıkarılan amonyak ve amonyak ticaretiyle ilgili olarak bkz. Richthofen, *China*, 1/560, n. 1. Biz bu eserin dördüncü bölümünde tarihçi Menandre'nin sözünü ettiği Ektag'ın Kuça'nın kuzeyindeki Ak-tag olduğunu göstermeye çalıştık.

Kao-tsu iktidarı (bir önceki hanedandan) devraldığında (618), Kuça kralı Su-fa Pu-küe saraya saygı sunmak üzere bir elçi gönderdi. Tam bu sırada kıral öldü. Tahta oğlu Su-fa Tie geçti. Lâkabı Şe-kien mo-ho (baga) se-li-fa[14] idi. Dördüncü çeng-kuan yılı (630), saraya atlar gönderdi; T'ai-tsung da kendi mührüyle mühürlü bir name göndererek, taltif etti ve asalet unvanı verdi. Su-fa Tie, daha sonra Batı T'u-küe'lerine itaat etti. Kuo Hiao-k'o Karaşar'a saldırınca (644), Kuça kralı Karaşar'a fiilen yardım etmesi ve muavenet göstermesi için ordusunu gönderdi. O günden itibaren de saraya saygı sunmayı ve haraç ödemeyi kesti.

Su-fa Tie ölünce tahta kardeşi Ho-li Pu-şe-pi geçti. Yirmi birinci yıl (647), saraya saygı sunmak ve haraç götürmek üzere iki defa elçi gönderdi. Bu esnada imparator onun isyan sırasında Karaşar'a yardım ettiği için kızgındı ve bu yüzden cezalandırılıp cezalandırılmayacağı meselesini tartışmaya açtı. Aynı gece kamer Ülker yıldızını kararttı ve şu sözlerin yer aldığı bir imparatorluk fermanı yayınlandı:

"Ay, in (kötülük) kuralının özüdür; ceza verilmesini öngörür. Bu yıldız kümesine gelince Hu'larla ilgilidir. (Yaşayacakları günlerin) sayısı, onların sonunu gösterir."

Bu sırada A-şi-na Şo-öl Kun-k'iu bölgesine orduyu yönlendiren büyük yönetici general olarak tayin edildi. K'i-pi Ho-li de ona yardımcı verildi. A-şi-na Şo-öl, An-si askerî valisi Kuo Hiao-k'o, tarım bakanlığı üst düzey yetkilisi Yang Hung-li ve sol askeri muhafızlar generali Li Hai-an'm başına geçerek Kuça'yla savaşmak için on üç T'ie-le (Tölös) kabilesinden yüz bin savaşçı seçti. Sonra onları beş bölüğe ayırarak işe kuzeyi işgal etmekle başladı. Karaşar hâkimi A-na-çi'yi ele geçirdi; K'iu-tse (Kuça) kralı adamakıllı korktu. Beyleri şehri terkederek oraya buraya kaçıştı. A-şi-na Şo-öl, çölde payitahta üç li mesafede durdu. Önce Hami Valisi Han Wei'i bin süvari ile öncü olarak gönderdi. Sağ atlı muhafızlar generali Ts'ao Ki-şu ise belli bir mesafeden onu takip etti. To-ho'ya geldiklerinde Han Wei, Kuça kralıyla karşılaştı. Kralın başkumandanının elli bin kişilik ordusu vardı. Savaş başladı. Han Wei yenilmiş numarası yaptı. Han'ın ordusunun az sayıda olduğunu gören kral ilerleme işareti verdi. Han Wei geri çekildi, ama Ts'ao Ki-şu'nun kuvvetleriyle birleşince tekrar savaş alanına girerek düşmana büyük bir yenilgi tattırdı ve kaçakları seksen li mesafeye kadar kovaladı.

---

14 Bu tamamıyla Türkçe bir unvandır. Şe-kien ifadesine Ç'u-mi kabilesi reisinin adında da rastlıyoruz. Mo-ho ise baga kelimesinin normal çeviriyazımıdır. Se-li-fa'ya gelince, o da Türklerde memuriyet unvanlardan biridir.

Kral, payitahtının önüne çekilmişti. A-şi-na Şo-öl şehri muhasarayı düşünüyordu ki, kral sebatsız süvarilerini de yanına alarak batı tarafından kaçtı. Böylece şehir ele geçirildi ve (Kuo) Hiao-k'o onu muhafaza etmesi için bırakıldı. Şa eyalet valisi Su Hai-çeng ve hing-kün-çang-şi Sie Wan-pei, altı yüz li boyunca düşmanı adım adım takip etti. Kral, çaresiz bir şekilde Po-huan (Yeke-arık) şehrine kapandı. A-şi-na Şo-öl, bir aylık bir kuşatmadan sonra kralı ve Kie-lie-tien'i ele geçirdi. Kralın danışmanı Na-li gece karanlığından faydalanarak kaçmıştı. T'u-küe'lere varıp on binden fazla savaşçı toplayarak geri geldi. Kuo Hiao-k'o ve oğlu savaş meydanında öldürüldü, imparatorluk ordusu bozuldu. Tsang-pu-lang-çung Ts'ui İ-k'i askerlerini şehir içinden savaş meydanına sürdü; Ts'ao Ki-şu ve Han Wei de ona takviye geldiler. Üç bin kelle kesildi. Mağlup olan Na-li, tekrar oraya buraya dağılan savaşçıları toplayarak savaşa devam etti. İmparatorluk birliklerine ani bir saldırı gerçekleştirdi, fakat Ki-şu tarafından mağlup edildi ve sekiz bin kelle kesildi. Na-li kaçmayı başardıysa da yakalanarak garnizona getirildi.

Beş şehri yerle bir eden A-şi-na Şo-öl, arkasında pek çok erkek ve kadın cesedi bıraktı. Yedi yüzden fazla kasabaya temsilciler göndererek teslim olmalarını istedi. Batı ülkeleri korkuya kapıldılar. Batı Türkleri ve An-si krallıkları orduya iaşe gönderdiler.

A-şi-na Şo-öl, ülkeyi yönetmesi için kralın küçük kardeşi Şe-hu(yabgu) yu tahta geçirdi. Sonra zaferlerini yâd etmek için bir kitabe dikerek, saraya bilgi vermek amacıyla bir çapar gönderdi. Buna çok sevinen imparator, neşeli bir tarzda yanındaki kurmaylarına şöyle dedi:

"Her zaman söylediğim gibi, zevkin birçok çeşidi var: Çocuklar toprak evler yapıp, bambular üzerinde atçılık oynamaktan zevk alırlar. Kadınlar altın, değerli taşlar, giysi ve ipekle sevinirler. Tacirler, bir yerde üretilen malı onca yol kat ederek üretilmeyen başka bir yere taşımaktan zevk alırlar. Üst düzey memurlar ve subaylar daha yüksek mevkilere getirilmekten zevk alırlar. Üstün gücü olmayan bir orduyla savaşmak, generaller ve kumandanlara zevk verir. Dört denizin sükûn ve birlik içinde olması, imparator ve krallara zevk verir ki, ben de şu anda sevinçliyim."

Sonra herkesi içkiye davet etti.

Kuo Hiao-k'o Yen-ki'ye (Karaşar) saldırdığında (644), K'iu-tse'de geleceği okuyan becerikli bir Budist iç geçirerek ona şöyle demiş:

"Batı ülkelerini ele geçirmek T'ang hanedanının sonu olacak; yakın bir gelecekte bizim krallığımız da yıkılacak."

A-şi-na Şo-öl, tutukladığı Ho-li Pu-şe-pi, Na-li ve Kie-lie-tien'i başkente götürerek imparatorluk atalar tapınağı(t'ai miao)na sundu. Tutukluları Tse-wei salonunda huzuruna alan imparator, kurmayları huzurunda onlara sitemler yağdırdı. Hepsi başlarını eğerek yere kapanmıştı. İmparator bir ferman yayınlayarak suçlarını bağışladı ve Heng-lu-se'de yaşamaya mahkûm etti. Pu-şe-pi'ye sol askeri muhafızlar çung-lang-tsiang'ı unvanı verildi ve Hotan, Tokmak, Kaşgar'ın yönetiminden sorumlu An-si askerî valiliği (ki bunlara Dört Garnizon deniliyordu) ilk defa onun başkentine taşındı.

Kao-tsung, Ho-li Pu-şe-pi'yi tekrar Kuça kralı atadı. O da Na-li ve Kie-lie-tien'le birlikte ülkesine döndü. Bir süre sonra kral saygılarını sunmak için saraya geldi. Na-li, onun karısı A-şi-na ile zina yapıyordu. Kral buna mani olamıyor, yakınları ise Na-li'yi öldürmesini tavsiye ediyorlardı. O günden itibaren (kral ve Na-li) gitgide birbirlerinden kuşkulanmaya ve nefret etmeye başladılar. Çin sarayına gönderilen (elçiler) olup biteni anlattılar. İmparator her ikisini de başkente çağırttı ve Na-li'yi hapsedip, kralı refakatçilerle birlikte ülkesine geri gönderdi. Kie-lie-tien ona itaatten baş tartarak, Ho-lu'ya adamlar gönderip itaat arz ettiğini bildirdi. Bu durum karşısında kral yoluna devam etmeye cesaret edemedi ve kahrından öldü.

İmparator, sol garnizon muhafızları büyük generali Yang Çu'ya askerleriyle birlikte hareket etmesini emretti. Yang, Kie-lie-tien'i hapsederek taraftarlarını dağıttı. (Krallık) o tarihten itibaren K'iu-tse (Kuça) Hükumeti'ne dönüştürüldü. Kral Pu-şe-pi'nin yerine tahta oğlu Su-ki getirildi. Ayrıca sağ cesur muhafızlar büyük generali unvanı tevdi edildi ve genel vali olarak atandı.

O yıl (658) An-si askerî valiliği bu krallığa nakledildi. Eski An-si (Turfan) ise Si bölgesine dönüştürülerek, daha önce sol cesur muhafızlar büyük generali unvanı taşıyan ve aynı zamanda An-si askerî valisi olan K'ü Çi-çan genel vali olarak atandı. Batı ülkelerine huzur geldi. İmparator bu krallıkları dolaşarak oralarda gelenekleri ve üretilen şeyleri araştırmaları için değişik yönlere adamlar yolladı. Yayınlanan bir fermanla Hü King-tsung arşiv görevlileriyle birlikte batı ülkelerinin haritalı bir kitabını hazırlamakla görevlendirildi.

Çang-yüan döneminde (674-675), Su-ki saraya bir gümüş p'o-lo ve asil atlar sundu. Üçüncü t'ien-şu yılında (692) Kral Yen-yu saraya saygılarını sunmaya geldi.

Vaktiyle, i-fun döneminde (676-678) T'u-po (Tibetliler) Yen- k'i (Karaşar) ve (şehrin) batı kesimine saldırmışlar; (Çin), Dört Garnizon'u bütünüyle kaybetmişti. Birinci ç'ang-şu yılında (692) Wu-wei bölgesi genel valisi Wang

Hiao-kie, T'u-po(Tibetliler)'yu mağlup ederek Dört Garnizon topraklarını istirdat etti. An-si askerî valiliği K'iu-tse'ye (Kuça) yerleştirildi ve otuz bin kişilik bir garnizon tesis edildi. Fakat aradaki kumlu çöl yüzünden tecrit edildiği için ahali garnizonun iaşe ihtiyaçlarını karşılamada çok büyük sıkıntılar çekti. Garnizonun burada bırakılmasından vazgeçilmesiyle ilgili olarak sunulan tezkere ise İmparatoriçe Wu tarafından reddedildi.

İyi yönetimleri ve başarılarından dolayı hem Çin'de, hem de yabancılar nezdinde yeniden atanan genel valiler şunlardır: T'ien Yang-ming, Kuo Yüan-çen, Çang Hiao-sung ve Tu Sien. Yedinci k'ai-yüan yılında (719) Kral Pe Mo-pi öldü. Tahta oğlu Tu-tsa geçti ve Hiao-tsie (evlat sevgisini gözeten) lâkabını aldı. On sekizinci yıl (780) küçük kardeşi Hiao-i'yi (evlat sevgisi ve adalet sahibi) saraya saygılarını sunmak için gönderdi.

Kuça'dan yola çıkıp altı yüz li'den fazla gidilirse, küçük bir kumlu çöl geçildikten sonra, Po-lu-kia(Yeke-arık)'ya varılır. Küçük bir krallıktır. Ki-mo da denir. Han döneminin Ko-mo Krallığı'dır. Toprakları doğudan batıya altı yüz, kuzeyden güneye üç yüz li'dir. Görenekleri ve kullandıkları yazı Kuça'dakinin aynısıdır, ama dilleri biraz farklıdır. Ülkede kaliteli yün kumaşlar üretilir. Batıya doğru üç yüz li daha gidilince, taşlık bir çöl geçilerek kuzey Ts'ung-ling vadilerinin yer aldığı Ling dağlarına ulaşılır. Orada nehirler doğuya doğru akar; hatta ilkbahar ve yaz aylarında bile dağlardaki boğazlar karlarla kaplıdır. Kuzeybatıya doğru beş yüz li gidildiğinde Sui-şe (Suyab =Çu nehri) şehrine varılır. Komşu krallıklara mensup Hu tacirler orada karışık olarak yaşarlar. Sui-şe(Tokmak)'nın batısında düzinelerce şehir vardır. Bunların her birinin başında T'u-küe(Türk)'lere bağlı reisler bulunur. Sui-şe nehri sahilindeki şehirden (Tokmak) Kie-çuang-na (Keş) Krallığı'na kadar, halk yün kumaştan elbiseler giyer, alınlarına kumaş şerit bağlarlar. Tokmak şehrinin batısına doğru dört yüz li gidilince Ch'ien-ch'üan(Min Bulak)'a varılır. Uzunluğu iki yüz li'den fazladır. Güneyinde karlı dağlar vardır. Diğer üç tarafı birbirine ulanıp giden vadilerle kaplıdır. Orada pek çok kaynak ve bulak vardır. Min Bulak denmesinin sebebi de budur. Türk Hakanı her yıl buraya yaylaya gelir. Küçük çan ve halkacıklarla süslü, insanlara alışık geyik sürüleri vardır. Batıya doğru yüz li daha gidilince Ta-lo-se (Talas) şehrine varılır. Orada da komşu krallıklardan Helen Hu tacirler karışık olarak yaşarlar. Üç yüz ailenin yaşadığı küçük bir şehir vardır. Bunlar esasen Türkler tarafından kaçırılan, buraya toplanan veya kendi istekleriyle sığınan Çinlilerdir. Hâlâ orada Çince konuşmaktadırlar. Güneybatıya doğru iki yüz li daha gidilince, Pe-şiu-çeng (İsficab) şehrine varılır. Burada toprak rutubetli, verimli ve münbittir. Güney yönünde elli li mesafede bin li genişliğinde Nu-ç'e-kien (Nuckes) şehri vardır. Toprak

verimlidir ve ekip biçmeye müsaittir. Üzümü hayli boldur. İki yüz li daha uzakta Şe (Taşkend) Krallığı bulunur.

4. SU-LE (KAŞGAR)[15]

Su-le(Kaşgar)'ın diğer bir adı K'ü-şa'dır. Çevresi beş bin li'dir. Başkente dokuz bin li'den daha uzak mesafededir. Ülkenin büyük bir kısmı kumlu çöl, pek az kısmı ekilebilir topraklarla kaplıdır. Halkı aldatmayı sever. Çocuk doğduğunda, onlar da (yani ebeveyni) düz bir şekil alması için çocuğun başını sıkarlar. Halk vücuduna dövme yaptırır; gözbebekleri yeşilimtıraktır. Kralları P'ei lâkabını taşır Kral, kendine A-mo-çi adını almıştır. Kia-şe şehrinde yaşar. T'u-küe'ler çok güzel kızlarından birini ona gelin olarak vermişlerdir. İki bin seçme askeri vardır. Halk, Gök Tanrıya kurban sunmayı gelenek haline getirmiştir.

Dokuzuncu çeng-kuan yılında (635) (Kaşgar kralı) asil atlar sunmak için elçi gönderdi. Dört yıl sonra (639) (bu ülke) Çu-k'u-po ve Kan-t'ang'la aynı sırada kendi ürünlerini sundu. Bunun üzerine T'ai-tsung, Fang Hsüan-ling ve diğerlerine şöyle dedi:

"Geçmişte imparatorluğu birleştiren ve dört bir yandaki yabancıları mağlup edenler sadece Ts'in (hanedanından) (Şı) Huang (ti) ve Han (hanedanından) İmparator Wu idi. Ben, elime üç kadem uzunluğunda bir kılıç alarak dört denizde sükûneti sağladım ve uzaktaki yabancılar birer birer itaat arz etmeye geldiler. Benim o krallardan hiçbir eksiğim yok. Ne var ki onlar iktidarlarının sonlarına doğru elde ettiklerini muhafaza edemediler. Siz, ey asil kişiler, sizler de bana karşılıklı destek vermeli ve beni felakete ve uçuruma götürecek cafcaflı sözlerden kaçınmalısınız."

İ-fung döneminde (676-678) T'u-po (Tibetliler) Kaşgar Krallığı'nı tarumar ettiler.

Altıncı k'ai-yüan yılında (728) imparator, ilk defa olarak ta-li-çeng K'iao Mung-sung'u hung-lu-şao-k'ing sıfatıyla prens An-ting'e Su-le (Kaşgar) kralı unvanı bahşeden bir yarlık götürmekle görevlendirdi.

On ikinci t'ien-pao yılında (753), Kaşgar yüksek hâkimi P'ei Kuo-leang saraya saygı sunmaya geldi; ona çe-ç'ung-tu-wei unvanından başka mor bir hil'at ve altın balık şeklinde bir nişan verildi.

---

15 *Tang-şu*, CCXXI, a, s. 9 v°.

5. ÇU-K'Ü-PO (KARGALIK)

Çu-k'ü-po'ya[16] Çu-ku-p'an da denilir ki, Han döneminin Tse-ho Krallığı'dır. Bu krallık, Si-ye, P'u-li, 1-nai ve To-jo denilen dört halkın topraklarını da sınırlarına dâhil etmiştir. Yü-t'ien'in tastamam bin li batısında ve Ts'ung-ling'in 300 li kuzeyindedir. Batıda Ho-p'an-t'o (Taş-kurgan) ile sınırdaştır. Kuzeye doğru dokuz yüz li mesafede Su-le (Kaşgar) ile bitişir. Güneye doğru üç yüz li mesafede ise kadınlar krallığı bulunur. İki bin seçme askeri vardır. Kral Buda'ya tapar. Yazıları P'o-lo-menlerin (Brahman=Hindular) kullandığı yazı ile aynıdır.

Kan-t'ang ülkesi denizlerin kuzeyindedir. Orada Kun-lunlar oturur.

6. HO-P'AN-T'O (TAŞ-KURGAN)

Ho-p'an-t'o'ya[17] Han-t'o ve hatta K'o-kuan-t'an, hatta ve hatta K'o-lo-t'o da denilir. Söz Su-le'den (Kaşgar) açılmışken, güneybatıya doğru yürünürse,

16 Çu-k'ü-po, Hsüan-tsang'ın Ço-ku-kia'sı (Julien tarafından Ço-ku-kia şeklinde yazılmaktadır) ve Sung Yün'ün Çu-k'ü-po'su ile özdeştir. Vivien de Saint-Martin, Çu-k'ü-kia'nın Yarkend'in eski ismi olduğunu belirtmektedir. Diğer yandan, Kaşgar'dan gelen Hsüan-tsang, Ço-k'ü-kia'dan önce Çita yani Yarkend nehrini geçmiştir. Dolayısıyla Ço-k'ü-kia veya Çu-k'ü-po'nun bu nehrin güneyinde bulunduğunu ve özellikle bugünkü Yarkend şehrinin güneyinde yer aldığım var saymak gerekir. Hsüan-tsang, Ço-k'ü-kia'yı Kaşgar'a 500, Hotan'a 800 li mesafeye yerleştirmektedir. *T'ang-şu* (XLI1I, b, s. 14 v°) Hotan'dan Kaşgar'a uzanan güzergâhı bize şu şekilde tarif etmektedir: "Yü-tien'den (Hotan'dan) sonra batıya doğru gidildiğinde, 50 li kadar ileride Wei geçidine varılır; daha batıda Pu-hai'dan geçilir; kuzeybatıya doğruya gidilmek suretiyle I-kuan nehri geçilir ve 620 li sonra Tsi-nan eyaleti de denilen Çe-çe-man şehrine ulaşılır. Kuzeydoğuya doğru ilerleyerek Acı kuyular ve Sarı Kanal üzerinden 320 li gidildikten sonra eskiden Ki-fan ham olan Çu-an-K'ü'ye (iki kanal) varılır. Yine kuzeydoğu yönünde ilerleyerek, Pan şehri geçildikten 60 li sonra Yen-tu şehrine vasıl olunur. 80 li daha kuzeyde Su-le (Kaşgar) Garnizonuna varılır." Çu-k'ü-po veya Ço-k'ü-kia adının bu güzergâhta geçmeyişi dikkat çekmektedir. Söz konusu uzaklıklar hesaba alınmadığında Çe-çe-man şehrinin Hsüan-tsang'ın Ço-ku-kia'sına tekabül ettiği görülecektir. Sung Yün'den yaptığım alıntı çevirisinde beni Çu-k'ü-po ile Ço-k'ü-kia'yı özdeşleştirmeye ve onu Kargalık'a yerleştirme iten sebepleri izah etmiştim. Elinizdeki bu çalışmada ise sık sık Çu-k'ü-po'nun diğer Çinli yazarların belirttikleri gibi Kökyar veya Kökçe-yar'la aynı olduğunu sık sık belirttim, ama Çu-k'ü-po'yu Kargalık'a yerleştiren M. A. Stein'in görüşü bana neticede daha makul görünüyor.

17 Ho-p'an-to (Hsüan-tsang'ın K'i-p'an-t'o'su) Vivien de Saint-Martin tarafından Yarkend'in büyük kollarından birinin üzerinde bulunan ve Kırgızlarca Taş-kurgan denilen Karçu şehriyle özdeşleştirilmektedir. Taş-kurgan bölgesi Tacikçede Sarikol veya Sir-i-kol yahut daha çok

Kien-mo Boğazı'na ve Pu-jen dağlarına girilir ve tastamam altı yüz li sonra bu krallık gelir. (Ho-p'an-t'o), Kua'ya 4500 li uzaklıktadır ve Yarkend'in güneyinde Çu-k'ü-po'nun tam batısındadır. Güney tarafından Hsüan-tu (Asma geçit) dağlarına varılır; ülke, kuzeyde Kaşgar'la hemhuduttur. Batısında Humi (Wahan), kuzeybatısında P'an-han (Fergana?) Krallığı bulunur. Yönetim merkezi Ts'ung-ling'in ortasındadır. Payitahtı T'u-to (Çita) nehrine nazırdır. Bin seçme askeri vardır.

Kraliyet ailesi Kaşgar asıllıdır ve nesilden nesile iktidarı elinde bulundurur. Güneybatıda T'u-t'ung ("başağrısı") dağları bulunur. Krallığı çevreleyen Ts'ung-ling'e halk arasında Ki-i ("tehlikeli dağlar") da denilir. Bu ülkenin insanları güçlü ve zorludur; dış görünümleri ve dilleri Yü-t'ien (Hotan) halkınınkiyle aynıdır. Kanunlara göre birini öldüren ve eşkıyalık yapan kişi ölümle cezalandırılır. Diğer suçlar tazmin ettirilir. Vergiler kumaşla ödenir. Kral, altın bir divan üzerinde oturur. Sonraki Wei devrinde, t'ai-yen zamanında (435-439) (Ho-p'an-t'o) ilk defa Çin ile ilişki kurmuştu. Dokuzuncu çeng-kuan yılında (635) saygı sunmak için saraya bir elçi göndermişti. K'ai-yüan devrinde (713-741) Çin bu krallığı mağlup ve pasifize etmiş, orada Ts'ung-ling askerî garnizonunu kurmuştur ki, An-si[18] cephesi boyunca askerî yönden en iyi korunan nokta da burasıdır.

7. YÜ-T'İEN (HOTAN)[19]

Yü-t'ien (Hotan), Kü-sa-tan-na (Kutsana) veya Hoan-na yahut K'ü-tan da denilir. Kuzey Ti'leri ona Yü-tun, diğer Hu halklar ise Ho-tan derler. Başkente 9700 li, Kua ilçesine 4000 küsur li uzaklıktadır. Han döneminin beş krallığının yani Jung-lu, Kü-le ve P'i-şan'ın eski topraklarının tamamını sınırlarına ilhak etmiştir. Kralın oturduğu şehrin adı Si-şan ("batı dağlarındaki şehir")'dır. Krallığın dört bin seçme askeri vardır. İçinden yeşim taşı çıkarılan bir nehir geçer. Halk geceleyin ay ışığının iyi vurduğu yerleri gözetleyerek

---

Sir-i-kuh olarak adlandırılmaktadır. Bunu Sir-i-kul veya Viktorya Gölü'yle karıştırmamak gerekir. Amu-derya'nın doğduğu bu göl, Wood tarafından tasvir edilmiştir. (*Journey to the sources of the Oxus*, s. 232 vd.). M. A. Stein, bana Karçu'nun bulunduğu yer hakkında hiçbir şey işitmediğini bildirdi; Yule (Wood'un Oxus'un kaynaklarıyla ilgili kitabına yazdığı girişte, s. LV) bu kelimenin coğrafi değeri üzerinde şüphesi bulunduğunu ve onun Çinli cizvit kartografların Kandjut veya Hunza bölgesini göstermek istedikleri Keçut'un yanlış bir uyarlaması olarak gördüğünü belirtmişti. Sarıköl bu yerin kullanılan tek adıdır.

18 An-si askerî valiliği bugünkü Kaşgar'ın tamamını içine alıyordu.

19 *T'ang-şu*, CCXXI, a, s. 10 r°.

oralardan yeşim taşı çıkarır. Kral tablolarla bezeli bir evde oturur. Halk becerikli, fakat mübalağacıdır. Gök tanrıya tapınır, Buda'nın öğretilerini benimserler. Davranışları son derece saygılıdır ve birbirleriyle karşılaştıklarında diz çökmeyi ihmal etmezler. Bir parça ağaçla dişlerini fırçalarlar [misvak kullanırlar]. Yeşim taşından mühür yaparlar. Özel bir mektup aldıklarında açmadan önce onu başlarının üstüne kaldırırlar. Han hanedanından İmparator Wu döneminden günümüze kadar, bu ülkenin kralları Orta İmparatorluk tarafından kendilerine tevdi edilen güven mektuplarını birbirlerine aktarırlar. Hotan halkı şarkı söylemeyi ve raksetmeyi sever. Örme ve dokumacılıkta maharetlidirler. Ülkenin batısında kirpi iriliğinde büyük farelerin yaşadığı kumlu bir çöl vardır. Altın rengindedirler. Onlar gidip gelirken sıradan fareler onlara refakat eder. Eskiden Hotan'da dut ağacı ve ipek böceği yoktu. Komşu bir krallıktan istediler, fakat onlar reddettiler ve krallarının kendilerinden bir kızla evlenmesi şartını ileri sürdüler. Gelin bakmaya geldiklerinde ise *"Bizde ipek yok, ipek elbise dikebilmemiz için ipek böceği temin etmemiz lazım"* dediler. Böylece uyarılan genç kız ipek böceklerini şapkasının astarının içine koydu; gümrük memurları üzerini aramaya cesaret edemediler. İşte o günden sonra Hotan halkının ipek böceği oldu. Prenses, bir kitabe diktirerek, ipek böceklerini öldürmemeyi ve kozaları ancak ipek böcekleri uçup gittikten sonra kaynar suya atmayı kural haline getirdi.

Kralın soyadı Wei-ç'i, zâti adı ise Wu-mi'dir. Esasen T'u-küe'lere bağlıydı, fakat altıncı çeng-kuan (632) yılında Çin sarayına hediyeler sunmak üzere bir elçi gönderdi. Üç yıl sonra ise (635), imparatorluk muhafız alayına giren oğlunu yolladı.

A-şi-na Şo-öl, Kuça'yı fethettiğinde (640), Hotan kralı Fu-tu Sin çok korktu ve oğluyla üç yüz deve gönderdi. Çang-çi Si Wan-pei, A-şi-na Şo-öl'e şöyle dedi:

"Şimdi Kuça'yı dize getirdik. Tüm Batı ülkeleri korku içindedir. Sizden hafif süvariler alarak onlarla Hotan kralının başına boyunduruk geçirip başkente sunmayı düşünüyorum."

A-şi-na Şo-öl onun isteğini kabul etti. Hotan'a gelen Si Wan-pei, T'angların tabiatüstü güçleri bulunduğunu ve prestji sahibi olduklarını anlatarak Göğün Oğlunun huzuruna gitmeye teşvik etti. Fu-tu Sin, heyetin peşinden gitti. Bu sırada Kao-tsung tahta çıktı (649); Fu-tu Sin'e sağ muhafızları büyük generali, oğlu Şe-hu (yabgu) Tien'e ise sağ cesur muhafızlar generali unvanı verdi. Ayrıca bir elbise, bir kemer, altı bin parça ipek ve bir prens ikametgâhı verdi. Uzun aylar boyunca tuttuktan sonra onu tekrar ülkesine gönderdi. Fu-

tu Sin, oğullarının ve kardeşlerinin imparatorluk muhafız alayına alınmaları talebinde bulundu.

Çang-yüan devri (674-675), (Hotan kralı Fu-tu Hiung), sayıları yetmişi bulan oğulları, kardeşleri ve yüksek rütbeli kişileri yanına alarak bizzat saraya bağlılığını sunmaya geldi. İmparator, T'u-po(Tibet)'yu mağlup etmiş olduğu için onun topraklarını P'i-şa hükûmetine dönüştürerek, ülkeyi on vilayete taksimledi ve Fu-tu Hiung'u hükûmetin başına getirdi. Fu-tu Hiung'un ölmesi üzerine İmparatoriçe Wu tahta oğlu King'i geçirdi. K'ai-yüan döneminde (713-741) King, atlar, bir deve cinsinden bir hayvan hediye etti. King ölünce Çin sarayı Wei-ç'i Fu-çi-çan adlı birini tahta çıkararak yeni bir atamada bulundu. O öldükten sonra ise Fu-tu Ta yerine geçti ve aynı zamanda onun hanımı Çe-çe'ye de bir beratla prenses unvanı verildi. Fu-tu Ta'nın ölümünden sonra Wei-ç'i Kui tahta geçti; hanımı Ma da prenses ilan edildi.[20] Kui öldükten sonra tahta Şeng geçti.[21] Çi-ti dönemi (756-757) başlarında, askerleriyle zor günlerinde Çin'in yardımına koştu. Arkasından imparatorluk muhafız alayına girip kalmak istedi. Üçüncü k'ien-yüan yılı (760) sarayın sol kapısını gözetleyen muhafızların reisi unvanı alan kardeşi Şe-hu (yabgu) Yao t'ai-pu kadro dışı yüksek görevlisi olarak atandı ve krallığını geçici olarak yönetebilmek için aynı zamanda dört garnizona komutan ve komiser yardımcısı olarak görevlendirildi. Şeng için özel bir biyagrafi mevcuttur. Yü-t'ien'in (Hotan) doğusuna üç yüz li mesafede Kien-to-li nehri, yedi yüz li mesafede ise Tsingtsü Krallığı vardır. Nehrin doğusunda kralı Ta-te-li şehrinde- ki Kiu-mi de denilir- yaşayan Han-mi Krallığı[22] yer almaktadır. Ta-te-li, eski Ning-mi şehridir. Bunların hepsi de küçük krallıklardır.

20 Burada Hotan krallarının tamamı verilmemişti. *Tse-çi t'ung kien*, (725 yılı sonu) şöyle der: Yü-t'ien (Hotan) Kralı Wei ç'i T'iao gizlice Türklerle ve diğer Hu halklarıyla anlaşarak isyan etmeyi reddetti. An-si ikinci askerî valisi Tu Sien, ordusuyla gelerek onu esir etti ve arkasından ortadan kaldırdı. Sonra yerine başkasını kral tayin etti. Ayrıca Wu-k'ung'dan (789 yılı civarı) Hotan kralının adının Wei-ç'i Yao olduğunu öğreniyoruz ki, Şe-hu Yao ile aynı kişidir.

21 Wei-ç'i Şeng biyografisinde *(T'ang-şu*, blm. CX) t'ien-pao döneminde (742-755) bu Hotan kralının imparatora çok değerli armağanlar sunduğunu, buna karşılık onun da saraydan bir prensesi ona eş olarak verdiği kaydedilmektedir. Kral, ülkesine döndükten sonra, An-si tsitu-şi'si Kao Sien-çi'ye Sa-pi-po-sien'e saldırıp mağlup etmesi konusunda yardım etti. Bu açıklama ancak 747 yılında Kao Sien-çi'nin Küçük Pu-lü'ye karşı düzenlediği seferle bağlantılı olabilir ve muhtemelen Sa-pi-po-sien Küçük Pu-lü'nun kralının adıydı. Sa-pi-po-sien kesinlikle Küçük Pu-lü kralı değildir, çünkü 747'de kral olan kişinin adı Su-şi-li-çi idi.

22 Han-mi yerine Han döneminde Yü-mi veya Kiu-mi denilen ülkeyle aynı olduğu için Yü-mi okumak gerekir. Bu krallık Keria bölgesiyle özdeşleştirilmelidir. Bu özdeşleştirmeyi teyit eden *Si yü şui tao ki* (blm. II, s. 7 r°) bugünkü Keria şehrinin nehrinin batısında yer aldığını belirtmektedir. Hâlbuki T'ang-şu Yü-mi Krallığı'nın payitahtını nehrin sağ cenahına yerleş-

8. U-Ç'A (UDYANA)[23]

U-ç'a Krallığı'na U-fu-na ve hatta U-ç'ang da denir. Hindistan'ın tam güneyindedir. 5000 li genişliğindedir. Doğu tarafından Pu-lü'ye (Gilgit vadisine) altı yüz li mesafededir. Batı tarafından Ki-pin'e (Kapiça) dört yüz li uzaklıktadır. Burada dağlar ve vadiler birbirine ulanıp gider. Ülkede altın, demir, üzüm ve boyacılıkta kullanılan yü-kin (*curcuma*) bulunur. Pirinç yılda bir defa üretilir. Ülke halkı zayıf ve sahtekârdır. Büyücülükte oldukça ileridirler. Krallıkta ölüm cezası yoktur. Öldürülmeyi hakedenler dağların ötesine sürgün edilirler. Birinin suçu sabit değilse, bir içki içirilerek idrarının temiz olup olmayışına göre az veya çok bir ceza verilir. Ülkede beş şehir vardır. Kral Şu, Mung-ye-li veya Mung-kie-li denilen bir şehirde oturur. Kuzeydoğuda eski Uç'ang (Udyana) topraklarını teşkil eden Ta-li-lo vadisi bulunur.

On altıncı çeng-kuan yılı (642), ülke kralı Ta-mo-in-t'o-ho-se, kâfur esansı sunmak için bir elçi gönderdi. Kendisine imparatorluk mührüyle mühürlenmiş bir mektup gönderilerek cömertçe ödüllendirildi.

U-ç'ang(Udyiana)'ın doğu sınırları Araplar (Ta-şi) ile sınırdaştı. K'ai-yüan döneminde (713-741) Araplar defalarca davaları için U-ç'ang'ı kazanmaya çalıştılar, fakat gerek bu ülkenin kralı ve gerekse Ku-tu (Huttal) ve Kiu-wei (Yassin) onların tebaası olmayı reddettiler. Hsüan-tsung elçilerine bir buyrukla onlara kral unvanı vermelerini emretti.[24]

---

tirmektedir. Fakat şehir yer değiştirebileceği cihetle bu o kadar da önemli sayılmaz. M. A. Stein Han-mi ülkesinin Keria ile özdeşleştirilemeyeceği kanaatindedir.

23 *T'ang-şu*, CCXXI, a, s. 12 r°.

24 Olayın tam tarihini *Ts'e-çi t'ung kien* (CCXI1, s. 4 r°) vermektedir: "Sekizinci k'ai-yüan yılı (720) yazında, dördüncü ayın ping-wu günü, imparator, U-ç'ang (Udyana), Ku-tu (Huttal) ve Kiu-wei (Yassin) krallarına nameler göndererek tebaalığına aldığını bildirdi. Bu üç krallığın üçü de Ta-şi'nin (Araplar) batısında bulunuyorlardı. Araplarsa onları davalarına kazanmak ve T'ang'a (Çin'e) karşı isyan bayrağı açmaya teşvik etmek istiyorlardı. Üç krallık da bu isteği reddetmiş, imparatorluk tarafından ödüllendirilmişlerdi.

Kiu-wei Krallığı konusunda ise *T'ang-şu* (CCXXI, b, s. 7 v°, İran ile ilgili notun sonunda) şu bilgileri vermektedir: "Kiu-wei'e Şang-mi de denir. Payitahtı A-şi-yü-şi-to şehrindedir. Pu-lü nehrinin kuzeyinde sarp karlı dağlar arasında bulunur. Ülke soğuktur. Beş çeşit tahıl, üzüm ve nar yetiştirilir. Halk kışı mağaralarda geçirir. Küçük Pu-lü'nun Orta Krallığa casusluk yapması için ahali tarafından sürekli yardım edilmiştir. Aşağıda Küçük Pu-lü hakkında konulan not, burasını Gilgit ile özdeşleştirmemin sebeplerini izah edecektir. Şang-mi veya Kiu-wei Pu-lü nehrinin kuzeyinde bulunduğu için Yassin bölgesi olmalıdır. Bu bilgiler Wu-k'ung'un güzergâhının bazı noktalarını açığa çıkarmamıza yardımcı olmaktadır: 751'de Çin'den ayrılan Wu-k'ung, 747'de Kao Sien-çi'nin takip ettiği Çin ordusunun güzergâhı üzerinden Humi yani Wahan'ı geçmiş, daha sonra Kiu-wei'e veya Yassin'e ulaşmış, arkasından Ho-lan ve

9. Kİ-PİN (KAPİÇA)[25]

Ki-pin (Kapiça), Sui devrindeki Ts'ao (Ch'ao) Krallığı'dır. Ts'ung-ling'in güneyinde yer alır. Başkente on iki bin li uzaklıktadır. Güney istikametinde Şe-wei(Çravasti)'den üç bin li mesafededir. Kral, Siu-sien şehrinde oturur ve daima Ta Yü-çi kurallarına bağlıdır. Ülke sıcak ve rutubetlidir. İnsanlar fil sırtında yolculuk ederler; Buda'ya inanırlar.

İkinci Wu-ti yılında (619), ülkenin kralı bir elçi göndererek mücevherlerle süslü bir kemer, bir altın kilit, kesme kristal, yıllanmış şarap ve hünnap şeklinde cam eşyalar gönderdi. Çeng-kuan (627-649) devrinde ise Kapiça asil atlar yolladı. T'ai-tsung bu münâsebetle danışmanlarına şöyle dedi:

"İktidara ilk geldiğim günlerde Göğün Oğlunun dört bir yandaki yabancıları korkutmak ve itaat altına almak için askerî prestejini zirveye çıkartması gerektiği söylenmişti. Sadece Wei Çeng bana barış yollarına tevessül etmem ve Orta Çin'deki Hia'ları yatıştırmam yolunda telkinde bulunarak şöyle demişti: 'Orta bölgedeki Hia'lar yatıştırılınca, uzak yörelerdeki insanlar bize tâbi olacaklardır. Halbuki şimdi imparatorluk büyük bir sükûnet içindedir ve dört bir yandaki yabancıların reisleri bize hediyeler sunmaktadırlar. Bu, Wei Çeng'in gayretlerinin bir sonucudur.'"

İmparator "gözüpek" Ho-ç'u-lo-pa ve diğerlerini bu krallığa önemli hediyeler götürmek ve ayrıca T'ien-çu'yu (Hindistan) cesaretlendirmekle görevlendirdi. Ç'u-lo-pa gelince Ki-pin kralı başını yere koyup doğuya dönerek iki defa selam verdi. Sonra elçilere T'ien-çu'ya (Hindistan) kadar refakat ve rehberlik etmeleri için insanlar gönderdi.

On altıncı yıl (642) (Ki-pin) bir *ju-tso* faresi sundu. Farenin burnu uzun, kuyruğu kırmızıydı. Yılanları yutabiliyor; bir yılan soktuğu zaman yarayı kokluyor, sonra üzerine idrarını yaparak onu iyileştiriyordu. Ülke halkının anlattığına göre kralın büyük atasının adı Hing-ye idi ve bugünkü kral Ho-hi-çi'ye kadar iktidar on iki nesil boyunca elden ele geçmiştir.

Üçüncü hien-k'ing yılı (658) bölge Siu-sien hükûmetine dönüştürüldü. Şen-lung dönemi (705-706) başlarında ülke kralına Siu-sien'in "on bir il askerî işler sorumlusu" ve "Siu-sien Genel Valisi" unvanları verildi. Yedinci k'ai-yüan yılında (719) (Ki-pin) astronomiyle ilgili bir metin, sihir ve esrarengiz ilaç formülleri takdim etmek için bir elçi gönderdi. İmparator krala bir fermanla Ko-lo-ta-çe t'e-k'in unvanı verdi. Daha sonra yaşlı bulunan Wu-san

---

Lan-so adlı bilinmeyen iki yerden geçerek kesinlikle Küçük Pu-lü veya Gilgit'in başkenti olan Yen-to veya Ye-ho Krallığı'na varmış; Gilgit'den de Udyana yani Swât vadisine geçmiştir."

25 *T'ang-şu*, CCXXI, a, s. 12 r° ve v°.

t'e-k'in şa[26], oğlu Fu-lin-ki-p'o'nun yerine geçmesini talep etti. İmparator bu talebi kabul etti. Dördüncü t'ien-pao yılında (745) bir fermanla onun oğlu Pu-fu-çun'a Ki-pin (Kapiça) kralları ve U-ç'ang (Udyana) krallığı unvanlarını tevarüs etme hakkı verdi. K'ien-yüan dönemi (758-759) başlarında Kapiça elçileri saraya bağlılıklarını bildirmek ve haraç sunmak üzere geldiler.

10. K'ANG (SOĞDİYANA)[27]

K'ang[28] ülkesine Sa-mo-kien (Semerkand) da denilir. Yüan Wei'ler zamanında Si-wan-kin deniliyordu. Güney tarafından Şi'ye (Keş) yüz elli li me-

26 Kapiça krallarının kullandığı *tigin şad* unvanı söz konusudur. Bu kişi Gandahar manastırını kuran Türk hükümdarın oğlu T'e-k'in şa ile aynı kişidir.

27 *Tang-şu*, CCXXI, b, s. 1 vd.

28 Burada çevirisini verdiğimiz T'ang-şu notunda K'ang net bir şekilde Semerkand'la özdeşleştirilmiştir. Hâlbuki Si-wan-kin (Semerkand) ve K'ang'a tamamıyla farklı iki paragraf ayıran *Pei-şi* (XCVII)'de aynı durum söz konusu değildir. *Pei-şi* (aynı yer) ve *Sui-şu* (LXXXIII) K'ang ülkesinden şu şekilde bahsetmektedir: "Kralının adı Şe-fu-pe (*Sui-şu*'ya göre Tai-şe-pe) dir. Zengin ve cömert bir insandır; halkının kalbini fethetmiştir. Hanımı T'u-küe hakanı Ta-tu'nun kızıdır. Payitahtı Sa-pao nehri sahilindeki A-lu-ti şehrindedir." Bu metinden bu mülahazalar çıkartılabilir: 1- *Pei-şi* ve *Sui-şu* K'ang kralının ilk defa ta-ye döneminde (605-616) Çin'le temasa geçtiğini, bilahare tüm ilişkilerini kopardığını kaydetmektedir. Muhtemelen Şe-fu-pe o sıralar ülkeyi yöneten bir prensin adıydı. O dönemde kızını bu prense veren Ta-tu Kağan da muhtemelen Ta-t'u Kağan'dan başkası değildir. Gerek A-lu-ti şehrini ve gerekse Sa-pao nehrini herhangi bir yerle özdeşleştiremedim. Söyleyebileceğim tek şey, nehrin adının, T'ang hanedanı döneminde Hu'ların Gök Tanrı'ya kurban sunma merasimlerini yönetmek için yapılan Sa-pao barkını anımsattığıdır. (Bkz. *JA*, Ç'ang-an metni, Janv.-Fev., 1897, s. 58; K'ang-hi sözlüğü). Burada Wei Tsie'nin *Batı yabancılarıyla İlgili Hatırası*'ndan alınmış oldukça ilginç bir metni ekleyeceğim. Bu Wei Tsie hakkında hiçbir bilgi bulamadım. Aşağıda tercümesi verilen pasaj (bkz. *Pien-i-tien*, XLVII. K'ang-kü'yle ilgili bilgiler, s. 4 r°) Tu Yu'nun *T'ung Tien*'inde yer almaktadır. (Tu Yu bu ansiklopediyi 32 yaşındayken, Ta-li'nin ilk yılında (766) yazmaya başlamış, on yedinci çeng-yüan (801) yılında 67 yaşındayken tamamlamıştır): "Wei Tsie'nin Batı Barbarlarıyla ilgili hatırasında şöyle deniliyor: K'ang Krallığı ahalisi ticarete yatkındır. Bir çocuk beş yaşına geldiğinde, kitaplar okutulmaya başlanır. Kitapları anlamaya başladığında ticaret öğrenmesi için gönderilir. Ahalinin büyük çoğunluğu için para kazanmak harika bir şeydir. Halk musikiden hoşlanır. Altıncı ayın birinci gününü yılbaşı olarak kabul ederler. (Muhtemelen burada Frawardin ayının birinci gününü yılbaşı kabul eden Pers takvimine atıfta bulunulmaktadır.) O gün gelince, kral ve bütün ahali yeni elbiseler giyerek saç ve sakallarını keserler. Başkentin doğusunda yer alan bir ormanın girişinde yedi gün boyunca at üzerinde ok atarlar. Son gün, hedef olarak bir kâğıt üzerine altın bir sikke koyup atış yaparlar Hedefi vuran bir günlüğüne kral olur. Gök Tanrıya tapar ve ona aşırı saygı gösterirler. Söylediklerine bakılırsa ilahî bir çocuk yedinci ay ölmüş ve vücudu (daha doğrusu kemikleri) kaybolmuştur. Tanrıya tapınmakla görevli insanlar, bu yedinci ay geldiğinde pleli

safededir. Kuzeybatı tarafında yüz li'den daha uzak bir mesafede Batı Ch'ao (İştikan), güneydoğuda yüz li mesafede Mi (Maymarg), kuzeyde elli li mesafede Merkezî Ch'ao (Kabuzan) bulunur. Güneyinde Na-mi (Zarafşan) nehri akar. Otuz büyük şehri ve üç yüz köyü vardır.

Prens ailesinin adı Wen'dir. Bu aile vaktiyle K'i-lien[29] dağlarının kuzeyinde Çao-wu[30] şehrinde yaşayan Yüe-çilerdendir. Yüe-çiler, T'u-küe'ler[31] tarafından mağlup edildikten sonra arkalarını Ts'ung-ling Dağlarına vererek yavaş yavaş güneye çekildiler ve böylece bu bölgeyi ele geçirdiler.

şekle soktukları siyah elbiselerini giyerler. Ayakları çıplaktır ve göğüslerine vurarak, melâmetler okuyarak yürürler; kan ve gözyaşı yanaklarını yıkar. Kadınlı erkekli üç-beş yüz kişilik bir kalabalık, kutsal çocuğun cesedini aramak için etrafa dağılır. Bu seremoni yedinci gün sona erer. Başkentin dışında ayrı bir yerde yaşayan ve cenaze merasimi ile uğraşmakla görevli olan 200 aile vardır. Bunlar, kurdukları ayrı bir mekânda köpek yetiştirirler. Birisi öldüğünde cesedini getirerek burada köpeklere yedirirler. Arkasından tüm kemikleri toplayarak cenaze merasimiyle birlikte gömerler. Kemikleri herhangi bir tabut içine koymazlar. Wei Tsie, VII. yüzyıl başlarında Soğdiyana'da cesetleri köpeklere yedirme geleneğinin bulunduğundan söz etmektedir ki Herodot'un kaydettiği üzere (I, § 140) bu gelenek eski İran'da da vardı: "Cesedi önce bir kuş veya köpek tarafından parçalanmayan bir Acemin bedenini toprağın kabul etmeyeceği iddia edilmektedir."

29 K'i-lien dağları Çinliler tarafından oldukça farklı iki şekilde tanımlanmaktadır. Çağdaş yazarların büyük çoğunluğu K'i-lien'i Hami'nin kuzeyindeki Tanrı Dağları'nın bir kısmı olarak görmektedirler ki, Han döneminde yayınlanan *Hai-kuo-t'u-çi*'nin III. bölümündeki batı ülkeleri haritasında işaret edilen yerdir. Bence bu özdeşleştirmenin (ki ben de onu kabul etmekle yanılmıştım), Hun dilinde k'i-lien gök anlamına geldiği için K'i-lien şanın ancak T'ien-şan olabileceğini söyleyen Yen Şi-ku *(Ts'ien Han-şu,* blm. LV, s. 4 r°) şerhindeki cümleden başka dayanağı yoktur. Fakat eski coğrafya kitapları K'i-lien'i tamamen başka bir yere yerleştirme imkânı tanımaktadır. Yorumcu Se-ma Çeng (Se-ma Ts'ien, blm. CX, s. 9 v°), eserlerden birinde K'i-lien'in Çang-ye (Kan-çu) ve Çu-çüan (Suçu) eyaletlerinde bulunduğunu belirten bir nottan söz etmektedir. Bu durumda K'i-lien, Su-çu ve Kan-çu'nun güneyindeki Nan-şan olmalıdır. Bu durum, Ta Yüe-çi'lerin esasen Tun-huang (Şa-çu yakınlarında) ve K'i-lien arasında yaşadıklarını belirten Se-ma Ts'ien'in (CXXIII, s. 2 v°) kaydıyla da teyit edilmektedir. Yorumcu Çang Şu-tsi, Yüe-çilerin Tun-huang'ın doğusu ve K'i-lien dağlarının batısında yaşadıklarını belirterek, bu dağların Kan-çu'nun güneybatısında yer aldığını kaydetmektedir.

30 Çao-wu, Han döneminde bir şehrin adıdır ki, Li Çao-lo'nun tarih-coğrafya sözlüğü onu Kansu'nun eyaleti Kan-çu'nun kuzeybatısına yerleştirmektedir. Çao-wu soyadının daha sonraları Soğdiyana'ya yerleşen prenslerin ikametgâhı olan aynı isimli şehirden iştikak etme görüşü henüz şarkiyatçılar tarafından genel kabul görmüş değildir. Kurakichi Shiratori (*a.g.e.*, s. 122-123) bu adla ilgili teklif edilen belli başlı varsayımları sıraladıktan sonra, buna bir yenisini ilave etmektedir (Çao-wu=Siyavuş, ap. Tomaschek, - Çub, ap. Radloff ve Marquait-Jabgu, ap. Hirth, Şâho (=Şah), ap. Shiratori).

31 Burada T'u-küe (Türk) kelimesini dar anlamıyla almamak gerekir. Aksine bu kelime, ("T'u-küe" terimini 'Hiung-nu' yerine kullanan *Sui-şu*'nun (LXXXII1, s. 4 r°) paralel metninin de

Bir ağacın dalları gibi serpilen prenslikler An (Buhara), Ch'ao (Kabuzan), Şe (Taşkend), Mi (Maymarg), Ho (Kuşanya), Hu-siun (Harezm), Muti[32] ve Şi(Keş)dir. Bunlara halk arasında "Dokuz Aile" derler.[33] Hepsi Çao-wu ailesinden inmedir. Toprak verimli ve tahıl üretimine uygundur. Bu ülkede harikulade güzel atlar yetiştirilir. Ülkenin büyük bir ordusu vardır. Bu değişik prensliklerde yaşayanlar şarabı severler. Yollarda şarkı söyleyip raks etmeye bayılırlar. Kral, altın ve değerli taşlarla süslü yuvarlak bir şapka giyer. Kadınlar saçlarını kuyruk yaparlar. Üzerine altın çiçekler diktikleri siyah bir başlık takarlar. Çocuk doğurduklarında yemesi için *kand* şekeri verirler ve büyüdüğünde tatlı dilli olsun ve kıymetli eşyalarını sanki eline yapışmış gibi muhafaza etsin diye avucuna tutkal sürerler. Yazıları yataydır. Ticaretle uğraşır ve kazanmayı severler. Yirmi yaşına gelen erkekler komşu krallıklara, hayatlarını kazanabilecekleri her yere giderler. On ikinci ayı yılın başlangıcı kabul ederler. Gök Tanrı'ya kurban sunarlar.[34] Son derece marifetli makineler yaparlar. On ikinci ayda tambur çalar ve soğuk dansı yaparlar. Eğlence olsun diye birbirlerine su serperler.

Sui döneminde kralları K'ü-mu-çi, Batı Türk Kağanı'nın kızıyla evlendi ve o günden itibaren de T'u-küe'lerin tebaası oldu.[35] Onuncu Wu-ti yılında (627) ilk defa hediyeler sunmak üzere bir elçi gönderdiler. Beşinci çeng-kuan yılında (631) imparatorun tebaası olmak istediler. T'ai-tsung şöyle dedi:

"Yalnızca baş unvanlar kazanmak pahasına halkın nefretini kazanmak istemiyorum. Eğer K'ang ülkesi bizim tebaamız ise, zor anlarında ona yardım edeceğiz ve dertlerine ortak olacağız. Ordularımız on bin li mesafeye gidecekler. Buna nasıl gönlüm razı olabilir?"

Böylece bu teklifi reddetti.

---

gösterdiği üzere) sonuçta Türklerin ataları olarak telakki edilebilecek olan Hunlar'ı göstermektedir. M. Ö. 140 yılları civarında Hunlar Ta Yüe-çileri mağlup etmişlerdi.

32 Bu Mu-ti ülkesi Fa-ti Krallığı'nın bariz bir özdeşidir. Hsüan-tsang (*Mémoires*, 1/21) bu ülkeyi Buhara'nın 400 li batısına yerleştirir. Hâlbuki onun hayatını yazan şahıs, (*a.e.*, s. 61) bu mesafeyi 100 li olarak tahmin etmektedir. Çincede bu şehre Batı An denir. Marquart (*Die Chronologie*, s. 62) onu Wardân veya Wardâna şehriyle özdeşleştirmektedir.

33 Soyadı Çao-wu olan bu dokuz prenslik, adları verilen sekiz tanesi ve bunların başkenti durumundaki Semerkand'dan müteşekkildir.

34 Bu ritüel Mazdeizme aittir; bkz. *JA.*, Janv. Fev. 1897, s. 661. Bu kayıttan Semerkand'da Budizm ve Mazdeizmin aynı sıralarda yaygın olduğu anlaşılmaktadır.

35 *Kiu T'ang-şu* (CXCVIII, s. 10 r°) şöyle diyor: "İmparator Yang döneminde (605-616) bu ülkenin kralı K'ü-şu-çi (K'ü-mu-çi yerine) Batı T'u-küe'lerinin kağanı Şe-hu'nun kızıyla evlendi ve böylece Batı T'u-küe'lerine boyun eğdi." Burada geçen Şe-hu Kağan T'ung Şe-hu Kağan'dan başkası değildir.

K'ang halkı aslanlar hediye etmek üzere bir elçilik heyeti daha gönderdi. Aradaki uzak mesafenin hediyeye daha bir değer kattığını düşünen imparator, arşiv müdürü Yü Şe-nan'a bu vesileyle edebî bir kompozisyon yazmasını emretti. O tarihten itibaren her yıl haraç getirdiler; imparatorun emriyle parka dikilecek olan altın ve gümüş şeftali ağaçları sundular.

Yung-hui devrinde (650-655) Kao-ti (=Kao-tsung) bölgeyi K'ang-kü Hükûmetine dönüştürdü ve ülkenin kralına Fu-hu-man unvanı verdi.[36]

Wan-sui-t'ung-t'ien devrinde (696) kral büyük Tu-so-po-t'i şefi atandı. O öldükten sonra oğlu Ni-nie-şi-şi yerine geçti. O da ölünce ülke halkı Tu-hun'a kral unvanı verdi.

K'ai-yüan dönemi (713-741) başlarında K'anglılar örme kumaşlar, saf kristal kadehler, agat şişeler, devekuşu yumurtaları, Yüe-no (?) cüceleri ve Hu-süan kadınları (dansöz?) sundular.

Ülke kralı Wu-le-kia (Gurek)[37], Ta-şi (Tazi: Araplar) ile ölümüne savaşmasına rağmen galip gelemeyince yardım istedi, ama Göğün Oğlu kabul etmedi. Uzun süre sonra oğlu Tu-ho'ya Ch'ao, diğer oğlu Mo-ç'o'ya[38] ise Mi (Maymarg) kralı unvanı bahşedilmesi talebinde bulundu. Bir fermanla bu isteği yerine getirildi.[39] Wu-le-kia(Gurek)'nın ölümünden sonra imparator onun oğlu Tu-ho'ya "değişimi gözeten kral" unvanı ve karısı Katun'a da Kün-fu-jen[40] unvanı vermesi için bir elçi gönderdi.

11. AN (BUHARA)

An Krallığı'na Pu-ho (Buhara)[41] krallığı da denilir ki, Yüan Wei'ler zamanında Niu-mi ülkesi deniliyordu. Kuzeydoğuya doğru gidilince Doğu An

---

36 Muhtemelen burada eski şekli Wahuman (bkz. Nöldeke, *Geschichte...*, s. 291, n. 2, Bahman adlı kişiyle ilgili madde) olan Pers ismi Bahman'dan bahsedilmektedir.

37 *Kiu T'ang-şu*, Wu-le şeklinde yazmaktadır, ama Marquart'ın da (*Die Chronologie*, s. 36) tespit ettiği gibi Semerkand kralı Gurek'i anımsattığı için Wu-le-kia şeklindeki yazımı daha doğrudur.

38 Türkçe bir isim olmalı; Radloff'un Kapagan Kağan ile özdeşleştirdiği Batı Türkleri kağanının adı da böyledir.

39 K'ang Kralı'nın iki oğlundun biri Ch'ao, diğeri ise Mi kralı atandı. (*Ts'e-fu yüan kui*, blm. 999, s. 18 r°).

40 *Ts'e-fu yüan-kui* (keza *Pien-i-tien*, blm. XLVII) K'ang ülkesinin 717, 724, 726, 727, 740, 744, 750, 751, 755 ve 772 yıllarında elçi gönderdiklerini kaydetmektedir. 724 yılındaki elçi Wu-le (Gurek), 750 yılındaki elçi ise daha sonra onun yerine Semerkand tahtına çıkan oğlu Tu-ho tarafından gönderilmiştir; bu vesileyle gönderilen elçi Mo-ye-men adında yüksek rütbeli bir kişiydi.

41 Buhara, Kül Tegin kitabesinde Bukarak şeklinde geçmektedir. (Bkz. Thomsen, *İnsc.*, s. 165, n. 64). *Pei-şi* (XCVII, s. 12 r°) bu beylik hakkında şunları yazmaktadır: "An Krallığı, Han

(Kargan)a varılır; güneybatıya doğru gidilince Pe'ye[42] vasıl olunur. Bu iki şehir yüz li mesafede bulunuyordu. Batıda An Krallığı Wu-ho (Wak-ab=Sirderya) nehri sahilindedir. Payitahtı, K'ang-kü'ye bağlı küçük bir bey olan Ki Kralı'nın eski toprağı A-lan-mi'dir.[43] Ülkede etrafı surla çevrili kırk büyük şehir ve binden fazla müstahkem yerleşim birimi vardır. Bu ülkede çu-kie birlikleri teşkil etmek için cesur ve güçlü kuvvetli erkekleri toplarlar. Çu-kie, Çincede "savaşçı" kelimesinin muadilidir. Wu-ti döneminde (618-626) bu ülke saraya bağlılığını sunmak için bir büyükelçi gönderdi. T'ai-tsung şu sözlerle büyükelçiyi cesaretlendirdi:

"Batı T'u-küe'leri itaat altına alındı, artık ticaret kervanları yola koyulabilirler."

Hu halkları (Soğdiyanlar) bu habere çok sevindiler. Ülkenin kralı Holing-kia, asil atlar da gönderdi. Bizzat kendisinin anlattığına göre ona kadar aynı aileden 22 prens gelip geçmiştir.

Doğu An'a Küçük Krallık[44] veya Ho-han (Hargan)[45] da denilir. Na-mi (Zarafşan) nehrinin kuzeyindedir. Doğu tarafından Ho'ya iki yüz li uzaklıktadır; güneybatı tarafından ise Büyük An(Buhara)'ya varmak için dört yüz li yol katetmek gerekir. Payitahtı Se-kin de denilen Ho-han (Kargan) şehridir. Ülkede yirmi büyük şehir ve yüz müstahkem yerleşim birimi vardır.

Hien-k'ing döneminde (656-660) A-lan, An-si vilayetine dönüştürüldü ve ülke kralı Çao-wu Şa, oraya vali atandı. Sekin, Mu-lu vilayetine dönüştürüldü ve ülke kralı Çao-wu Pisi, vali olarak atandı.

On dördüncü k'ai-yüan günü (726) An/Buhara kralı Tu-sa-po-t'i[46], kardeşi A-si-lan (Arslan) ta-fu tan-fa-li'yi, saraya saygı sunmaya, atlar ve leopar-

---

dönemindeki An-si krallığıdır. Kralın soyadı Çao-wu'dur ve K'ang kralıyla aynı kabiledendir. Lâkabı ise Şo-li'dir (*Sui-şu*, LXXXIII, s. 4 v° Şo-li-teng şeklinde yazmaktadır). K'ang Kralı'nın kızıyla evlenmiştir. Payitahtı Na-mi (Zarafşan) nehrinin güneyindedir." Şo-li veya Şo-li-teng muhtemelen An Krallığı'nın Çin sarayına elçi gönderdiği 609'da hüküm sürüyordu.

42 Pe, An(Buhara)'ın batısına yüz li mesafede binlerce aileden müteşekkil bir prenslikti. Bkz. *Pei-şi*, XCVII, s. 12 r°.

43 Şehrin adı, *Pei-şi*'ye göre (XCVII, s. 12 v°) Mu prensliğinin kralı olan A-lan-mi'nin adını hatırlatmaktadır. Marquart'ın (*a.g.e.*, s. 64) Amul (günümüzde Sir-derya'nın sol sahilinde, Buhara'nın güneyindeki Çarcuy) ile özdeşleştirdiği Mu prensliği artık *T'ang-şu*'da zikredilmemektedir ki, muhtemelen o tarihten itibaren Buhara ve Amul(Çarcuy)'un ana şehirlerini teşkil ettiği An prensliğine bağlanmıştı.

44 *Sui-şu* (LXXXIII, s. 4 r°) K'ang'a bağlı prenslikler arasında An Krallığı'nı ve Küçük An Krallığı'nı zikretmektedir. Sonuncu Doğu An idi.

45 Marquart (*a.g.e.*, s. 61-62), merkezi bugünkü Kermine'nin karşısında bulunan Hargan bölgesi ve diğer tarafta yani kuzeydeki Zarafşan'la bu şehri özdeşleştirmektedir.

46 Tu-sa-po-t'i, Marquart (*Eranshahr*, s. 309) bu ismin ilk iki öğesi olan Tu-sa'da, Taberî'nin M.S. 738/9 zikrettiği Buhara kralı Tuğşada adını bulmuştur. 719'da bu kral Tu-sa-po-t'i Çin sarayına mektup göndererek bir talepte bulunmuştu.

lar takdim etmeye gönderdi. Sekiz yıl sonra (sekiz yıl önce olmalıdır) aynı ülke iki Acem katırı, bir Fu-lin (Suriye) malı müzeyyen halı, yü-kin kokuları, kand şekeri vs. hediye etti. Kralın hatunu iki büyük Ço-pi, bir müzeyyen halı hediye etti. Bunlar kendilerine tunikler, kemerler, deri giysiler, silahlar ve ayrıca hatun için paltolar, elbiseler, takılar ve parfümler verilmesini istiyorlardı.

Doğu Ch'ao'nun dört adı daha vardı: Şuay-tu-şa-na, Su-tui-şa-na (Satruşana)[47], Ki-pu-ta-na ve Su-tu-şe-ni. Ülke Po-ssu (Persia) dağlarının kuzeyindedir ve Han dönemindeki Öl-şi şehrinin topraklarıdır. Kuzeydoğu istikametinde iki yüz li mesafede Ku-çan-t'i (Hocent) bulunmaktadır. Kuzeye doğru gidilince Şe(Taşkend)'e varılır; batıya doğru gidilince K'ang, kuzeydoğuya doğru gidilince Ning-yüan(Kokand)'a vasıl olunur. Tüm bu şehirler dört yüz li'den daha fazla mesafedeydi. Güney istikametinde T'u- ho-lo (Toharistan)'ya kadar beş yüz li mesafe vardır. Bu ülkede içinde büyük bir mağaranın bulunduğu Ye-ç'a şehri vardır.[48] Mağaranın girişi engellerle berkitilmişti. Bu mağaraya yılda iki defa kurban sunulur. İnsanlar yüzlerini mağaraya dönerek ayakta dikilirler. Daha sonra oradan bir duman çıkar ki, ona ilk dokunan kişi ölür.[49] Wu-ti döneminde (618-626) Doğu Ch'ao bir büyükelçi gönderdi. Aynı sıralarda K'ang (Semerkand) da saraya bağlılık bildirmek için bir elçi gönderdi. Bu elçi şöyle dedi:

"Ben, ülkemde cesur bir insan olarak tanınırım. Ts'in kralının olağanüstü askerî nitelikleri olduğunu duydum. Onun sancağı altına girmek istiyorum."

Kao-tsu buna çok sevindi.

---

47 Satruşana, Sutruşna ve Osruşna, Babür tarafından (Pavet de Courte-ille Çev., 1/16) Uratipa (bugünkü Ura-tübe) ile özdeşleştirilmektedir.

48 Aynı tarih *Yu-yang-tsa-tsu*'da (blm. IV, s. 5 r°) bulunmaktadır: "Su-tu-şe-ni Krallığı'nda Ye-ç'a şehri vardır, vaktiyle bu şehirde bir ye-ç'a (yakşa) vardı; onun kaldığı mağara bugün dahi mevcuttur; bu mağara yakınında yaşayan insanlar beş yüz aileden fazladır. Oyuğun girişinde asma kilitle kilitli bir bekleme yeri vardır; her yıl burada iki defa kurban sunulur, insanlar mağara girişme yaklaşınca oradan bir duman çıkar ve ona ilk dokunan ölür; ölenin cesedi mağara girişinde bırakılır. Mağaranın derinliği bilinmiyor."

49 Arap yazarlar, Çin tarihçinin hikâyesinin aslını izah etmek için bir olay nakletmektedirler. Herbelot'un Doğu Kütüphanesinde şu satırlara rastlıyoruz: "Botom, Mâverâünnehir dağları ortasında sıkışıp kalmış çok küçük bir şehirdir...; en ilginç olanı ise gündüzleri dumana, geceleri ateşe benzer buharların çıktığı bir deliğin bulunmasıdır. Bu buhar donduğunda nişadır yani amonyak tuzu oluşur. Bunu çok dikkatle ve hassasiyetle toplamak gerekir. Nitekim bunları toplayanlar kalın ve sağlam giysiler giyerler ve acele etmezlerse hayatlarını kaybedebilirler. Bu duman ancak kapalı bir yerde tutulduğu zaman öldürücü olur." Bkz. *Geographie d'Aboulfeda*, Reinaud Çev., II, 2, s. 213-214.

12. BATI CH'AO (IŞTİKAN)

Batı Ch'ao (Iştikan), Sui dönemindeki Ch'ao ülkesidir. Güney yönünde Şi (Keş) ve Po-lan'a komşudur. Ülkenin payitahtı Şe-ti-leang şehridir.[50] Kuzeydoğuda, Yüe-yü-ti şehrinde, To-si[51] tanrılarına kurban sunma yeri vardır. Ülke halkı onlara tapar. Altından mamul bir aletin sol tarafında onun Han döneminde Göğün Oğlu tarafından verilen hediye olduğu yazılıdır. Wu-ti devrinde (618-626) (Batı Ch'ao) bağlılığını sunmak için saraya (elçi) göndermiştir. Birinci t'ien-pao yılında (742), Ko-lo-pu-lo kralı ülkesinin ürünlerini sunmak için elçiler gönderdi; yayınlanan bir imparatorluk fermanıyla kendisine "erdemi koruyan kral" unvanı verildi. Bunun üzerine Göğün Oğluna

---

50 Şe-ti-leang yerine Şe-ti-hen'i teklif ediyor ve bu şehri Iştikan'la özdeşleştiriyorum. (*Geog. D'Aboufeda*, II, 2, s. 219).

51 *Sui-şu* (blm. LXXXIII, s. 6 v°; krş. *Pei-şi*, blm. XCVII, s. 13 r°) Ch'ao Krallığı hakkında şu bilgiyi vermektedir: "Ch'ao Krallığı'nın payitahtı Na-mi (Zarafşan) nehrinin güneyine birkaç li mesafededir. Daha önceleri K'ang-kü topraklarının bir kısmını oluşturuyordu. Bu ülkenin kralı olmadığı için, K'ang kralı oğlu Wu-kien'i buraya kral tayin etti. Payitaht sahilden birkaç li uzaklıktadır. Binlerce seçkin askeri vardır. Bu krallıkta To-si tanrıları vardır. To-si tanrıları hakkındaki metin oldukça muğlâk. Burada bir tanrı yerine tanrılar ifadesini kullanmam, cümleyi "bu tanrılar arasında bir altın adam vardır"dan başka bir şekilde çeviremememden dolayıdır. Takip eden cümle konusunda bana yalnızca Sui-şu'nun metni makul görünüyor. Pei-şi'nin metni ise anlaşılamadığı için atılmalıdır. Batı Denizi'nden hareketle doğuya doğru giderken yol üzerinde bulunan çeşitli krallıkların tamamı bu tanrılara taparlar. Bu tanrılardan bir tanesi altındandır. Altın p'o-lo'su on beş kadem genişliğindedir. Heykelin yüksekliği bu ölçüye göre ayarlanmıştır. Her gün bu tanrılara beş deve, on at ve yüz koyun kurban edilir. Bin kişi bu kurbanların etini yer, ama yine de bitiremezler. Altın p'o-lu için bkz. s. 119, n. 2. Hirth (*Fremde Einflüsse in der chinesischen Kunst*, s. 33) To-si tanrıları konusunda, Vambery'ye dayandırarak Pallas'ın enteresan bir gözlemini nakleder: "Es geschieht zur Beschwichtigung des bösen Geistes, dass man, wie Pallas berichtet an jedem Gezelt auf der östlichen Seite aussen eine Art Götzen eingesteckt findet, den sie Tös oder in der Mehrzahl Töstör nennen"(Pallas'ın anlattığına göre, her çadırın doğu tarafının dışında tekil Tos veya çoğul olduğunda Töstör denilen putlar bulunurdu ve bunlar kötü ruhların teslim edilmesini sağlarlardı.) Bu yaklaşım mantıklı görünmekle birlikte kesinlik ifade etmemektedir ve benim görüşüme göre To-si tanrıları meselesi halledilmiş sayılmaz. *Sui-şu* ve *Pei-şi*'nin verdikleri bilgi şu şekilde devam etmektedir: "Güneydoğu yönünde Ch'ao Krallığı, K'ang Krallığı'ndan 100 li uzaktadır. Batı yönünde ise Ho (Kuşanya) Krallığı'na 115 li uzaklıktadır. Kao çu, doğu yönünde 6600 li mesafededir. Ta-ye devrinde (605-616) vergi ve ülkenin ürünlerini sunmak için elçiler göndermiştir." Bu bilgiyi okuyunca, *Pei-şi*'deki K'ang Krallığı'nın Si-wan-kin(Semerkand)'den farklı bir şey olduğu göz önünde tutulmalıdır. Bu da Ch'ao Krallığı'nın nasıl olup da aynı zamanda hem Zarafşan'ın güneyinde ve hem de K'ang Krallığı'nın 100 li batısın'da bulunduğunu açıklamaktadır. Bu durumda *T'ang-şu*'da belirtildiği gibi K'ang'ın Semerkand olması imkânsızdır.

dedesi ve müteveffa babasından kendisine gelinceye kadar tüm hanedanın Yüce Kağana hizmet ettiğini, asileri cezalandırma konusunda Göğün Oğluna yardım kampanyasına katılma emrini almak suretiyle T'ang'ın adamlarıyla birleşmeyi arzuladığını belirtti.

On birinci yılda (752) Doğu Ch'ao (Satruşana) Kralı Şo A-hu, An (Buhara) Kralı ile birlikte kara ridalı Ta-şi(Arap)'lere saldırmak istedi. Hsüan-tsung onları yatıştırdı ve izin vermedi.

Merkezî Ch'ao, Batı Ch'ao'nun (Iştikan) doğusunda ve K'ang (Semerkand)'ın kuzeyindedir.[52] Kralın payitahtı Kia-ti-çen şehrindedir. Ülke halkı iri gövdelidir; savaş ve vuruşmaya yeteneklidir.

13. ŞE (TAŞKEND)

Şe (Taşkend)'e Ço-çe (Çac) veya (Çaş) da denir. Han Hanedanı dönemindeki Ta-yüan'in kuzey sınırını oluşturuyordu. Başkente dokuz bin li uzaklıktadır. Kuzeydoğusunda Türkler, kuzeybatısında Po-la (ülkesi) vardır. Güney istikametinde 200 li mesafede Kü-çan-t'i (Hocend), beş yüz li güneybatıda K'ang (Semerkand) bulunur. Ülkenin çevresi 1000 li'den fazladır. Sağda (yani batı tarafında) Su-şe nehri yer alır. Kralın soyadı Şe'dir[53]; payitahtı Ço-çe (Çac) şehridir. Burası eskiden K'ang-kü'ye bağlı küçük Yü-ni kralının başkentiydi. Güneybatısında Yo-şa (Sir-derya) nehri vardır. Bu nehir Orta Krallığın topraklarına girdiğinde Çen-çu veya Çe nehri adını alır. Güneydoğu tarafında türkuaz çıkartılan büyük dağlar yer almaktadır. Ülke halkı son derece iyi savaşçıdır. Pek çok safkan atları vardır. Ta-ye dönemi başlarında (605-616) Sui'ler zamanında, Batı T'u-küe'leri onların kralını öldürerek ülkeyi tegin Fu-çe vasıtasıyla yönettiler.[54] Wu-ti (618-626) ve çeng-kuan (627-

52 *Hsüan-tsang*'ın Si yü ki'sindeki bir notta (Julien çevirisi, 1/19, n. 3) Ki-pu-ta-na'nın Ch'ao Krallığı olduğu belirtilmektedir. Burası Merkezî Ch'ao olmalı. Zaten tıpkı Merkezî Ch'ao gibi Semerkand'ın kuzeyinde yer alması gereken Ki-pu-ta-na da Ebu'l-Feda'nın Kabuzancekes'ine tekabül etmektedir.

53 Bu kelime "taş" anlamındadır. Bu aynı zamanda Şe Krallığı'nın da adıdır ki, Taşkend de "taş şehri" anlamındadır.

54 Hirth (*a.g.e.*, s. 107) Çince işareti Türkçe beg unvanı olarak kabul ederek, cümleyi ülkenin tegin ve beg (bey) unvanlı memurlar tarafından yönetildiği şeklinde tercüme etmektedir. Bütünüyle kabul edilebilir bir yorum, ama ben *Pei-şi* (XCVIII, s. 12 r°) ve *Sui-şu*'da (LXXXIII, s. 4 v°) şu notları bulduğum için bu görüşe katılmıyorum: *Sui-şu*'da şöyle deniliyor: "Vaktiyle Şe (Taşkend) Krallığı'nın T'u-küe'lerle bir ihtilafı oldu: Şe-kui kağan, ordusuyla hareket ederek krallığı yerle bir etti ve tegin Tien-şe'ye naip olarak krallığı yönetmesini emretti... Beşinci

649) yıllarında, ülke halkı birçok defa ürünlerini (saraya) sundular. Üçüncü hien-k'ing (658) yılında K'an-kie şehri Ta-yü-an[55] hükûmet merkezi haline getirildi ve ülke kralına K'an t'u-t'un şe-şo-t'i yü-kü çao-mu yönetici unvanı verildi. K'ai-yüan dönemi (713-741) başlarında, bu ülkenin önemli işler başaran prensi Mo-ho-tu t'u-t'un'a (Bagatur tudun) Şe (Taşkend) kralı unvanı verildi. Yirmi sekizinci yıl (740) "adaleti gözeten kral" nişanı verildi.[56] Bir sonraki yıl (741) Kral İ-nai tudun k'ü-li, imparatora şöyle dedi:

"Şu anda T'u-küe'ler yüce kağana (Göğün Oğluna) tâbidirler. Diğer krallıklar için tehlike teşkil edenler sadece Ta-şi(Tazi=Arap)'dır. Onların cezalandırılmasını istiyorum."

Göğün oğlu onun isteğine cevap vermedi. T'ien-pao dönemi (742-755) başlarında kralın oğlu Na-kü kü-pi-şi'ye "değişikliği benimseyen kral" unvanı verildi ve demir bir nişan hediye edildi. Bir süre sonra (750) An-si (Kuça) Valisi Kao Sien-çi, Şe Kralı'nı sadık bir tebaa olarak görevlerini ihmal etmekle suçlayarak cezalandırmak istedi. Kral[57], Kao Sien-çi'ye itaat etti, o da onu

---

ta-ye yılında (609) Tien-şe, Çin sarayına bağlılığını bildirmek ve vergi sunmak için bir elçi gönderdi." Burada Tien-şe'nin bir şahıs ismi olduğu açık. Diğer yandan *T'ang-şu*'da geçen Fu-çe basit bir varyanttır. Bu metinde başka bir güçlük daha var. Batı T'u-küe'leriyle ilgili notlara binaen Şe-kui Kağan, Ho-sa-na Kağan 611 yılında Çin'e gittikten sonra tahta çıktığına göre, nasıl olur da Tien-çe onun tarafından Taşkend Krallığı'nı yönetmekle görevlendirilir ve nasıl olur da 609'da Çin'e elçi gönderebilir? Eğer T'a-t'u'nun küçük oğlu Şe-kui Kağan'ın Ho-sa-na Çin sarayına sığınmadan önce dahi Batı T'u-küe'lerinin hakanı olma hakkına sahip olduğu göz önünde bulundurulursa, o zaman bu tezat ortadan kalkar ki, bu durumda 609'dan önce de Şe-kui Kağan'ın Batı Türklerinin bir kısmının meşru hakanı olarak telakki edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

55 Bu durum, Çinlilerin Hu-lu Kağan'ı yenmelerinden ve Batı Türk Hakanlığı'nın tamamını ilhak etmelerinden sonra Batı ülkelerinin teşkilatlanmasında uygulansa gerektir. Tse-çi t'ung kien'e göre bu organizasyon 659'da Kaşgarya ve Sir-derya'nın kuzeyindeki ülkeler, 660'da ise Sir-derya'nın güneyinde ülkeler için uygulanmıştır. 659 yılına ait metin şöyle: "Dördüncü hien-k'ing yılının dokuzuncu ayında, yayınlanan bir imparatorluk fermanıyla Şe (Taşkend), Mi (Maymarg), Şi (Keş), Büyük An (Buhara), Küçük An (Hargan), Ch'ao (Kabuzan), Pa-han-na (Fergana), İ-ta (Eftalitler), Su-le (Kaş- gar), Çu-kü-p'an (Yarkend'in güneyinde) vs. krallıklarında 127 vilayet, ilçe ve kazalar kuruldu."

56 Taşkend Kralı Bagatur tudun'un 739 yılında Türk hakanı Su-lu'nun oğlu T'u-ho-sien'e karşı Çinlilere destek verdi. *Tse-çi t'ung kien*'e (CCXIV s. 12 r°) göre T'u-ho-sien Sui-şe (Tokmak) şehrinde Kai Kia-yün'ün saldırısına uğramış, savaşmak için surlardan dışarı çıkmış, fakat yenilerek kaçmışsa da Ho-lo dağlarında yakalanmıştır. Çinliler, bu olayları müteakiben Taşkend kralının kendilerine yaptığı yardımı ödüllendirmek için 740 yılında ona "adaleti gözeten kral" nişanı verdiler.

57 Kao Sien-çi'nin biyografisinden, t'ien-pao döneminde imparatorluk fermanıyla Taşkend kralı olan kişinin Kü-pi-şe olduğu anlaşılıyor. Dolayısıyla Çin'e gönderilen şu elçilik hayetlerinin de bu kral tarafından gönderildiği kabul edilmelidir: İkinci t'ien-pao yılının (743) 12. ayında

k'ai-yüan kapısına kadar muhafızlar nezaretinde gönderdi. Orada imparatorun huzuruna çıkarılmak üzere tutuklandı ve imparatorluk sarayında infaz edildi. Bu olaydan sonra tüm Batı ülkeleri Çin'e karşı diş gıcırtmaya başladı. Kralın oğlu yardım istemek üzere Ta-şi(Taze)'lere kaçtı; Talaş şehrine saldırdı ve Kao Sien-çi'nin ordusunu mağlup etti.[58] O günden itibaren Arapların hizmetine girdi, fakat pao-ning döneminde (762) bu ülke saraya bağlılığını sunmak ve tartuk götürmek üzere elçiler gönderdi.

14. SUİ-ŞE (SUY=TOKMAK)

Sui-şe (Suy=Tokmak), Kuça'nın güneybatısına bin li mesafedeki Pu-ta[59] Dağlarının eteklerindedir. Güneyde Orta Krallık (Çin) ile hemhuduttur; ku-

---

Taşkend'in prens-kralı K'ang (Semerkand) Krallığı'nın âyânlarından olan damadı K'ang-jen tien'i ülkesinin ürünlerini sunmak üzere elçi olarak gönderdi; dördüncü t'ien-pao yılının yedinci ayında Taşkend'in prens-kralı, saygılarını ve vergi sunmak üzere saraya elçiler gönderdi; beşinci t'ien-pao yılının üçüncü ayında Taşkend kralı saygılarını ve aynı zamanda on beş at sunmak üzere elçiler gönderdi; Taşkend'in ikinci kralı I-nai tudun K'ü (bu sayfada sözü edilen kişiyle aynı şahıs), ülkesinin ürünlerini sunmak üzere elçiler gönderdi; altıncı t'ien-pao yılının beşinci ayında, Taşkend kralı atlar sunmak üzere elçiler gönderdi; sekizinci t'ien-pao yılında (749) Taşkend kralının oğlu Yüan-an, saygılarını sunmak için saraya geldi. (*Ts'e-fu yüan kui*; keza *Pi-en-i-tien*, LIX, s. 6 r°, Ta-yüan üzerine notlar).

58 Bu olay 750 veya 751 yılında olmuştu. (Bkz. Kao Sien-çi biyografisi (*T'ang-şu*, CXXXV, s. 4 v° ve *Kiu T'ang-şu*, CIV, s. 2 r °). *Tse-çi t'ung kien* (CCXVI, s. 7 v ° ve 8 r°, 751 yılının dördüncü ayında ve sekizinci aydan önce) şöyle diyor: "Kao Sien-çi Şe (Taşkend) kralını hapsettirince, Şe kralının oğlu Hu halklarına kaçtı ve Kao Sien-çi'nin ikiyüzlü, aç gözlü ve zalim olduğunu söyleyerek serzenişte bulundu: Hu halkları ona çok kızdılar; arkasından birlikte Dört Garnizon'a saldırmak için Ta-şi(Tazi)'leri gizlice çağırdılar. Bunu öğrenen Kao Sien-çi, otuz bin yabancı ve Çinlinin başına geçerek Ta-şilere saldırdı; 700 li kadar uzağa gitti: Ta-lo-se (Talaş) şehrine gelince Ta-şi (Araplar) ile karşılaştı. (Her iki ordu beş gün boyunca savaştı. Ko-lo-lu (Karluk) kabileleri isyan ettiler ve Arapların safına geçtiler. T'ang ordusu ön ve arka cepheden hücuma uğradı. Kao Sien-çi büyük bir bozgun yedi; ordusunun tamamı ya öldü ya da kayboldu. Yanında sadece bir kaç bin kişi kaldı. Yeu wei-wei tsiang-kün Li Se, Kao Sien-çi'ye kaçmasını öğütledi. Yol meşakkatli ve dardı (Li Se-ye'nin biyografisine göre bu yol Çin ordusundan arta kalanların sığınmaya çalıştıkları Pe-şi dağlarına gidiyordu); Pa-han-na (Fergana) askerlerinin çoğu önde bulunuyordu; insanlar ve hayvanlar yığın halinde yolu kapatıyordu (Tse-çi t'ung kien'e göre bu sırada Fergana Araplara karşı verilen savaşta Kao Sien-çi'nin yanında yer almıştı); Li Se-ye (ve adamları) hızla ileri fırlayıp büyük sopalarla vurarak kalabalığı dağıtmaya çalıştılar, insanlar ve atlar sopaların tesiriyle yere düşüyorlardı. Kao Sien-çi böylece geçmeyi başardı."

59 Pu-ta dağları, Tanrı Dağları'nın Bedel Geçidi'nin yer aldığı kısım olarak tanıdığımız Po-ta dağlarıyla aynı yer olmalı.

zeyde Türgişler'in güney sınırına bitişiktir. Güneybatıya doğru gidilince, iki bin li'den sonra Ts'ung-ling Dağlarına varılır. Güneye doğru akan nehirler denize ulaşmak için Orta Krallığın içinden geçip giderler; kuzeye doğru akanlar ise denize dökülmek için Hu'ların topraklarından geçerler.[60] Kuzeye doğru üç gün gidildikten sonra bir gölden geçilir. İlkbahar ve yaz aylarında sürekli kar yağar. Pu-ta dağlarından itibaren kuzeye doğru bin li'den daha uzun bir mesafe gidilince Si-şe vadisine gelinir. Doğusunda Jo-hai (Issık Göl) vardır. Soğuğa rağmen toprak donmaz. Batı tarafında Sui-şe (Tokmak) şehri bulunur. Yedinci t'ien-pao yılında (748) Pei-t'ing (Guçen yakınında) valisi Wang Çeng-kien, Kuça'ya saldırarak Sui-şe bölgesini yakıp yıktı. Bu vadi bin li uzunluğundadır; burada değişik kabilelere mensup binlerce T'u-küe askeri bulunur. Tarlada çalışanların tamamı zırhlıdır; bunlar köle yapmak için birbirlerini kaçırırlar. Batı tarafındaki bölge Ta-lo-se (Talaş) şehrine bitişiktir. Taşkend, kendisinde bir garnizon bulundurabilmek için sürekli asker verir. O noktadan itibaren batı denizine vasıl olunur. Üçüncü aydan dokuzuncu aya kadar, genellikle yağmur yağmaz. Ahali tarlalarını kar sularıyla sular.

15. PU-HAN

Taşkend'in güneydoğusunda bin li'den daha fazla bir mesafede Pu-han toprakları başlar.[61] Dört tarafı dağlarla çevrilidir; toprağı münbittir ve bol miktarda at ve koyun yetiştirilir. Batı yönüne doğru bin mil gidilince Tu-li-şe-na'ya varılır.[62] Pu-han, doğu tarafında Şe-şe nehriyle hemhuduttur.[63] Bu nehir Ts'ung-ling Dağlarının kuzey platolarından doğar. Bulanık renklidir ve kuzeybatıya doğru akar. Su ve bitki bulunmayan büyük bir çöle girilir. Ta-

60 Türklerle Çinliler arasında sınır olan Bedel Geçidi, bir kısmı Çin'in kuzeyine, diğerleri Türk topraklarının güney kesimine akan nehirlerin ayrım noktasındaydı. "Denize dökülmek için" ifadesi burada sadece mecazî anlamda verilmiştir ve ancak herhangi bir göl kastedilmiş olabilir.

61 Eğer Fergana özel bir notta Ning-yüan Krallığı adıyla ele alınmamış olsaydı, Pu-han Fergana'yla özdeşleştirilebilirdi; dahası, *Pei-şi* (XCVII, s. 12 v °) Fergana'nın Taşkend'in güneydoğusuna beş yüz Su-tui-şa-na'nın (Sutruşana=Ura-tübe) doğusuna beş yüz li mesafede olduğunu kaydetmektedir. Burada ise aksine, Pu-han'la bu iki şehir arasındaki mesafe bin li olarak gösterilmektedir. Bu güçlüklere rağmen, Pu-han adının Fergana kelimesinin çevirimi yazımı olarak kabul edilmesi kanaatindeyim ve bu yüzden şehri Fergana'nın merkezine değilse bile, en azından bu toprakların en doğu kesimine yerleştiriyorum.

62 Tu-li-şe-na, Satruşana (Ura-tübe) adının yanlış bir kısaltması olmalı. Hsüan-tsang onu Su-tu-şe-na olarak yazmaktadır.

63 Şe-şe nehri Şaş (Taşkend) Nehri yani Sır-derya olmalıdır.

kip edilmesi gereken yol, uzaktaki yüksek dağlara bakarak ve yol üzerinde terk edilmiş cesetleri izleyerek bulunur. Oradan itibaren beş yüz li mesafede K'ang (Semerkand) toprakları başlar.

16. Mİ (MAYMARG)

Mi ülkesine Mi-mo veya Mi-mo-kia (Maymarg) da denilir.[64] Kuzeye doğru yüz li mesafede K'ang (Semerkand) bulunur. Kralın payitahtı Po-si-to şehridir. Kral, Yung-hui döneminde (650-655) Araplar tarafından mağlup edilmiştir. Üçüncü hien-k'ing yılında (658) ülke Nan-mi eyaletine dâhil edilmiş ve başında bulunan Prens Çao-wu K'ai-çuo'ya vali unvanı verilmiş; ülke, bu tarihten itibaren saraya saygı sunmayı ve haraç ödemeyi hiç aksatmamıştır. K'ai-yüan döneminde (713-741) değerli yüzükler, rakkaslar, hasırlar, aslanlar ve Hu-süan kadınları sundu. Sekizinci yıl (730), üst düzey bir memur olan Mo-ye-men saraya bağlılık bildirmeye geldi. T'ien-pao dönemi (742-755) başlarında, ülkenin prensine "meşruiyeti gözeten kral", hatununa ise kiün-fu-jen unvanı verildi.

17. HO (KUŞANYA)

Ho ülkesine K'ü-şuang-ni-kia (Kuşanya)[65] ve bir de Kui-şu-ang-ni de denilir. K'ang-kü'ye bağlı küçük kral Fu-mo'nun şehrinin eski topraklarıdır. Şehrin solunda (doğusunda) içinde resimler bulunan birkaç katlı bir bina vardır. Binanın kuzey tarafında eski Çin imparatorlarının, doğu tarafında Türk prens ve hakanlarıyla P'o-lo-menlerin (Brahmanlar), batı tarafında Po-ssu (Persia), Fu-lin (Suriye) vs. krallarının resimleri vardır. Ülkenin prensi sabahleyin bu binaya tazimde bulunmaya gider, sonra istirahata çekilir. On beşinci çeng-kuan yılında (641) (bu krallık) saraya bağlılığını bildirmek için elçiler gönderdi. Yung-hui döneminde (650-655) kral, imparatora birini göndererek

---

64 Abel Rémusat, Mi'yi Maymarg ile özdeşleştirmektedir. Vivien de St. Martin ise, (*Mémoires*, 11/280) *Si yü ki*'nin (1/19, n. 2) bir metninde, Maymarg Semerkand'ın güneybatısında yer almasına rağmen Mi'nin aynı şehrin kuzeybatısına düştüğünü gösteren bir delil bulduğuna inandığı için bu görüşü reddetmektedir. Fakat bizzat bizim çevirdiğimiz metinde Mi topraklarının esasen Semerkand'ın yüz li güneyinde bulunduğu görülüyor; dolayısıyla bu prensliğin Arapların Maymarg'ı ile özdeşleştirilmesi gerekir.

65 Semerkand ile Buhara'nın tam ortasında. Marquart'ın bu şehirle ilgili tespitlerine bkz. (*Die Chronologie*, s. 59-60).

T'angların batı ülkelerine bir taharri ordusu göndereceğini öğrendiğini ve bu ordunun iaşesini nakletmek istediğini bildirdi. Daha sonra bu ülke toprakları Kui-çuang eyaletine dönüştürülerek, başındaki Prens Çao veya P'o-ta-ti'ye vali unvanı verildi. O da şükranlarını sunmak için saraya Po-ti-şi'yi gönderdi.

Hu-siun ülkesine Ho-li-si-mi (Harezm) ve hatta Kuo-li de denilir. Wu-hu (Oxus) nehrinin kuzeyindedir. Güneydoğuya doğru altı yüz li gidilince Şu-ti'ye[66] varılır. Güneybatıda Po-ssu (Persia) ile, kuzeybatıda T'u-küe Ho-sa (Hazar Türkleri) ile sınırdaştır. Burası, K'ang-kü'ye bağlı küçük kralın yaşadığı Ao-kien şehrinin eski topraklarıdır. Ülke kralının payitahtı Ki-to-kü-ço şehridir. Bu halk, tüm Hu halkları arasında arabaya koşulan öküzleri olan tek halktır. Tacirler diğer krallıklara bu arabalarla giderler. İkinci t'ien-pao yılında (751) ülkenin prensi Şao-şe-fen, saraya bağlılığını bildirmek ve kara tuz hediye etmek için bir elçi gönderdi. Pao-ing döneminde (762) saraya bağlılık bildirmek için tekrar elçiler geldi.

18. ŞI (KEŞ)

Şi ülkesine aynı zamanda K'ü-şa (Keş)[67] ve Kie-şuang-na da denir. Tu-mo[68] nehrinin güneyindedir. K'ang-kü'ye bağlı Su-hi-e[69] prensliğinin eski topraklarıdır. Batı istikametinde 150 li mesafede Na-so-po (Nahşeb veya Nesef)[70] bulunur. Kuzey istikametinde iki yüz li mesafede Mi (Maymarg) ile sınırdaştır; güney yönünde dört yüz li mesafede ise T'u-ho-lo (Toharistan) bulunur. Orada Demirkapı[71] Dağı bulunur. Sağda ve solda derin yarlar vardır. Buradaki kayalar demir rengindedir ve iki krallığı[72] birbirinden ayıran bir geçit durumundadır. Bu geçit demirlerle takviye edilmiş kapılarla berkitilmiştir. Keş'de her seremonide bin koyunun kurban edildiği bir tapınak vardır. Her savaşa gi-

---

66 Şu-ti, Mu-ti ve Fa-ti adlarının değişik bir şeklidir.

67 Günümüzde Semerkand'ın doğusundaki Şehri-sebz'dir.

68 Karşı nehri.

69 Su-hie, Soğd kelimesinin çeviri yazımı gibi görünüyor. Bu varsayım ve *T'ang-şu*'nun eski Su-hie'yi Keş şehriyle özdeşleştirmesi Marquart'ın (*a.g.e.*, s. 57) Keş'in bir zamanlar Soğdiyana'nın başkenti olarak görüldüğünü göstermek için kullandığı Arapça metinlerce teyit edilmektedir.

70 Bugünkü Karşı.

71 Keş'den dört günlük yolda, güneyde yer alan meşhur Demirkapı (Derbend) hakkında bkz. Hsüan-tsang (*a.g.e.*, s. 61; *Si yü ki*, 1/23; Vivien de St. Martin, 11/284); Kül-tegin ve Bilge Kağan kitabeleri (Thomsen, *a.g.e.*, s. 137, n. 6); Tomaschek, *Sogdiana*, s. 27 vd.

72 Sogdiana ve Toharistan.

dişte, yola çıkmadan önce tapınma âyini düzenlenir. Krallığın surlarla çevrili beş yüz şehri vardır. Sui'ler döneminde ve ta-ye devrinde (605-616), ülkenin prensi Ti-ço, ilk defa Orta Krallık (Çin) ile temasa geçmiştir. Krallığın çok güçlü olduğu biliniyordu.[73] Kie-şe (Keş) şehrini o kurmuştur. Topraklarının sadece bir tarafı binlerce li uzunluktaydı. On altıncı çeng-kuan yılında (642) ülkenin prensi Şa-şe-pi ülkesinin ürünlerinden sundu. Hien-k'ing döneminde (656-660) ülke K'ü-şa ilçesine dönüştürüldü ve Prens Çao-wu Şe-a-ho'ya vali unvanı verildi. On beşinci k'ai-yüan yılı (727) Prens Hu-pi-to, saraya rakkaseler ve benekli leoparlar gönderdi. Daha sonra pek çok kral öldü ve yerlerine yenileri tahta çıktı, ama tartuk göndermeye devam ettiler. T'ien-pao döneminde (742-755) bir imparatorluk fermanıyla Şi (Keş) adı Lai-wei[74] Krallığı şeklinde değiştirildi.

19. NA-SO-PO (NAHŞEB VEYA NESEF)

Na-so-po(Nahşeb veya Nesef)'ya Küçük Şi de denilir, çünkü sonuçta Şi (Keş)'ye bağlıdır. Geçmişte T'u-ho-lo(Toharistan)'ya ait topraklar üzerindey-

---

73 Hirth (*Nachworte*, s. 86) şöyle çevirmektedir: "Kendim kudretli ve Keş şehrinin kurucusu olarak nitelendirmektedir." Burada K'ang Krallığı'yla ilgili cümleyle *Pei-şi* (XCVII, s. 11 v°) deki cümle aynı gibi görünüyor: "Güçlü bir krallık olarak şöhret yapmıştı." Benzeri bir ifade *Pei-şi*'de Ju-janlar için kullanılmıştır.

74 21. K'ai-yüan yılının (739) dördüncü ayında, Fergana kralı Arslan tarkan, Keş kralı Se-kin-t'i ve Türgişlerin başbuğu Suo Se-kin, bunların tamamı saraya elçiler gönderdiler (*Ts'e-fu yüan kui*, blm. 971, s. 12 v°). 28. k'ai yüan yılının (740) üçüncü ayında, Su-lu'yu yendiğinden dolayı ödüllendirmek amacıyla Şo-kie'lerin kralı Se-kin- t'i "sıra dışı terfi ettirilmiş" unvanı verildi (*Ts'e-fu yüan kui*, blm. 964, s. 20 r°). Burada sözü edilen Se-kin-t'i'nin Keş kralından başka birisi olmadığı açıktır. O halde neden ondan Ço-kie'lerin kralı şeklinde söz edilmektedir? Bir sebep görünmüyor. Buhara'daki Ço-kie hassa birliği yani savaşçılar denilen bir seçme birlik olduğunu görmüştük. Diğer yandan Hsüan-tsang (*Mémoires*, 1/19) Semerkand'da gözü pek Ço-kie askerlerinin bulunduğunu kaydetmektedir. Ve nihayet Keş kralına Ço-kie'lerin kralı dendiğini görüyoruz. Ço-kie, Marquart'in bana açıklama lütfünde bulunduğu gibi, Farsça "servus, famulus" anlamına gelen çâker kelimesinin çeviri yazımıdır ve Soğdiyana'da münferiden "savaşçı" 'hassa askeri' anlamında kullanılıyordu. Ço-kielerin kralı Farsça Nahşeb "ispeh-bed"i unvanına tekabül etmektedir; Se-kin-t'i, Taberî'nin el-lskend dediği kişidir. (Marquart, *Die Chronologie*, s. 63)]. Ayrıca Se-kin-t'i'nin Su-lu'yu yendiği de söylenemez; çünkü o ve Taşkend kralı Su-lu'nun oğlu T'u-ho-sien'i itaat altına almak için Çinlilere yardım etmişlerdi. 29. k'ai-yüan yılının (741) üçüncü ayında, Keş kralı Se-kin-t'i, devlet erkânından Pu-ti- mi-şe adlı birini saraya bağlılığını bildirmek, yılbaşını tebrik etmek ve ülkesinin mahsullerinden sunmak üzere gönderdi. (*Ts'e-fu yüan kui, Pien-i-tien*'de, blm. LXV111).

di. Doğu tarafında Ts'un-ling dağları sınır teşkil eder; batı yönünde Po-la-ssu (Persia) ile sınırdaştır. Güneyde ise karlı dağlar[75] yer alır.

20. NİNG-YÜAN (FERGANA)

Ning-yüan ülkesi esasen Pa-han-na (Fergana) idi ve P'o-han da denilirdi. Yüan Wei zamanında adı P'o-lo-na idi. Başkente sekiz bin li mesafededir. Kral, Çen-çu (Amu-derya) nehrinin kuzeyindeki Si-kian (Ahsıket)[76] şehrinde yaşar, ülkenin altı şehri ve yüz kasabası vardır insanları genelde uzun ömürlüdür. Kraliyet ailesi Wei'lerden (220-264) ve Tsin'lerden (265-419) bu yana kesintisiz iş başındadır. Her yılın ilk gününde kral ve mevkibi (maiyeti halkı) iki gruba ayrılır. Her biri birbiriyle dövüşen iki zırhlı kişiden birini tutar. Halk bunların dövüşüne taş ve tuğlalarla iştirak eder. Bunlardan biri öldüğünde, o yılın iyi veya kötü geçeceği konusunda kehanette bulunmak için çarpışma dururdu.

Çeng-kuan döneminde (627-649) Kral K'i-pi, Batı T'u-küe (Türk)' lerinden K'an mo-ho-tu (bagatur) tarafından öldürüldü. A-şi-na Şu-ni şehri ele geçirdi. Şu-ni'nin ölümünden sonra oğlu O-po-çi iktidarı ele aldı. K'i-pi'nin ağabeyi A-leao-ts'an, kral oldu ve Hu-men'i kendine payitaht yaptı. Hâlbuki

---

75 Buradan itibaren notun son kısımları, büyük kısmı *Hsüan-tsang*'da bulunan güzergâhlardan oluşmaktadır. Bu güzergâhların büyük bir kısmı, T'u-küe'lerin hâkimiyet alanı içinde bulunan toprakları temel alan konumuzun dışındadır. Sadece şu kısmı alabiliriz: Sie-yu(Zabulistan)'nun kuzeyinde beş yüz li mesafede uzunluğu doğudan batıya iki bin, güneyden kuzeye bin li olan Fu-li-şe-sa-t'ang-na (Vardastana) bölgesi bulunur. Başındaki prens Türklerdendir. Payitahtı Hu-pi-na (Hupiyan) şehrindedir. Kuzeydoğusunda yaz aylarında dahi genellikle donmuş vaziyette bulunan büyük karlı dağlar (Hindukuş) bulunur. Bu dağları aşmak için buzları kırmak gerekir. Bu dağların eteğinde toprakları üç bin li genişliğindeki An-ta-lo-fo (Andarab) ülkesi yer almaktadır. Kuzeybatıya doğru gidilirse bir dağlar zinciri geçilir ve tam dört yüz li sonra Kuo-si-to'ya (Hoşt) vasıl olunur, üç yüz li kuzeybatıda Huo (Kunduz) halkı yaşar. Bunların toprakları iki bin li büyüklüğündedir. Bu üç halk (Andarap, Host ve Kunduz sakinleri) eski T'u-ho-lo (Toharistan) topraklarında yaşarlar ve T'u-küe'lerin temasıdırlar. Başlarındaki prensler de Türklerdendir. Bunlar Derbend'in güneyindeki çeşitli yabancıları (jung) yönetirler. Bu halklar göçebedir ve sabit bir ikametgâhları yoktur." Host şehri Türklerin Araplara karşı oluşturduklar, savunma hatlarından biridir Host veya Hast, diyor Ebu'l-Feda (Reinaud çev, II, 2, s 192) Andaraba ile Toharistan arasındadır. Belh'e tâbidir. Türklerin hükümdarı orada Kuteybe bin Müslim'e karşı direnmiştir."

76 Fergana geniş bir bölgenin adıdır. Birçok kasabalardan başka, en büyüğü Ahsiket olan yedi şehri vardır. Ahsıket Şaş (Sır-derya) sahilinde, bir vadidedir. Dağa bir buçuk mil uzaktadır. Nehrin kuzeyinde yer alır ve kalabalık bir mahallesi vardır.

O-po-çi'nin başkenti K'o-sai'ydı. Hien-k'ing dönemi (656-660) başlarında, O-po-çi, bağlılığını sunmak ve tartuk götürmek üzere saraya bir elçi gönderdi. Kao-tsung onu taltif etti. Üçüncü yıl (658) K'o-sai şehri Hiu-siun hükûmetinin yönetim merkezi oldu ve A-leao-ts'an'a vali unvanı verildi. O günden itibaren her yıl ülke saraya bağlılığını bildirip tartuk gönderdi.[77]

Hsüan-tsung yönetimi zamanında, 27. k'ai-yüan günü (739) Arslan tarkan, T'u-ho-sien'i[78] yenmesi için Çin'e yardım etti. Buna karşılık ona "değişikliği kabul eden kral" unvanı verildi.

Üçüncü t'ien-pao yılı (744) krallığın adı Ning-yüan olarak değiştirildi; imparator, ülkenin kralına anası tarafından ecdadının adı olan Tu soyadını verdi. Ayrıca imparatorluk ailesinden bir kıza prenses Ho-i yani "birlik ve adalet prensesi" adı verilerek krala gönderildi. On üçüncü yıl (754) Kral Çung-tsie, oğlu Sie-yü'yü bağlılık bildirmek üzere saraya gönderdi. Oğlu, Çin göreneklerini öğrenmek için muhafız alayında görev istedi, isteği yerine getirildi ve sol askerî muhafızlar generali unvanı verildi. Canla başla T'ang'lara hizmet etti.

77 Bu kısımda 715 yılında vukû bulan ve *Tse-çi t'ung-kien* (CCXI, s. 7 v°) de zikredilen şu olaylardan hiç bahsetmemektedir: "Daha önce kien-ç'a-yü-şi Çang Hiao-sung, K'uo çu'ya (şimdiki Kan-su eyaletinde Si-ning yakınında) bir görevle gönderilmişti. Dönüşünde, çölün batısında yer alan ülkelerde yapılması gereken iyi ve kötü işlerin neler olduğu konusunda bir rapor sundu ve durumu incelemek üzere oraya gönderilmesini talep etti. İmparator onu tam salahiyetle hareket etme yetkisi verdi. Pa-han-na (Fergana), Wu-sunların eski ülkesidir ve uzun yıllardır Çin'e bağlıydı. T'u-po (Tibetliler) ve Ta-şi (Araplar) oraya A-leao-ta adında birini kral olarak atama ve Fergana'ya saldırma konusunda anlaştılar. Fergana kralının ordusu yenildiği için kral yardım istemek için An-si'ye (Kuça) kaçtı. Çang Hiao-sung, askerî vali Lü Hiu-ying'e şöyle der: "Eğer ona yardım vermezsek, artık batı ülkelerini kontrol altında tutma vasıtamız kalmaz." Böylece komşu yabancı kabilelerden toplanmış on binden fazla askerin başına geçerek K'iu-tse (Kuça)'nin batısında binlerce mil ilerledi ve pek çok şehri itaat altına aldı. Aynı ay cebri bir yürüyüşle birleşik şehirlerin yanında A-leao-ta'ya saldırdı (Bu terim, ileride sözü edilecek olan birleşik üç şehir veya komşuya işaret etmektedir.) Çang Hiao-sung bizzat zırh giyip ordusunun başına geçerek *se* saatinden (sabah 9-11 arası) *yu* saatine (öğleden sonra 5-7 arası) kadar saldırdı. Bu üç şehir halkını kılıçtan geçirdi, binden fazla insanı esir etti veya kellesini kesti. A-leao-ta birkaç süvariyle birlikte dağ geçitlerine kaçtı. Çang Hiao-sung diğer krallıklardaki ordulara bir çağrı gönderdi; batı ülkeleri onun ihtişamından titremeye başladı. Aralarında Ta-şi (Araplar), K'ang-kü (Semerkand), Ta-yüan (Taşkend) ve Ki-pin'in (Kapiça) bulunduğu krallıkların tamamı itaat arz etmek için elçiler gönderdiler."

78 Türgiş kumandanı.

21. BÜYÜK VE KÜÇÜK PU-LÜ (BALTİSTAN VE GİLGİT)[79]

Büyük Pu-lü'ye (Baltistan) Pu-lu da denir. T'u-po'nun (Tibetliler) tam batısındadır ve Küçük Pu-lü'yle hemhuduttur. Batı tarafından Kuzey Hindistan'daki U-ç'ang (Udyana) topraklarıyla sınırdaştır. Yü-kin bitkileri yetiştirir. T'u-po'nun (Tibetliler'in) tebaasıdır. Wan-sui-t'ung-t'ien döneminden (696) k'ai-yüan dönemine (713-741) kadar bağlılığını bildirmek üzere Çin sarayına üç defa elçi göndermiş; bu yüzden bir fermanla ülkenin prensi Su-fu-şo-li-çe-li-ni'ye kral unvanı verilmiş; onun ölümü üzerine de yine bir fermanla tahta çıkma hakkı Su-lin-t'o-i-çe'ye (Surandra-ditya?) tevdi edilmiş, o da ülkesinin mahsullerinden tartuk götürmek üzere iki defa üst düzey memurlar göndermiştir.

Küçük Pu-lü[80], başkente dokuz bin li uzaklıktadır. Doğu istikametinde üç bin li gidip biraz güneye dönünce, T'u-po tsan-p'u(Tibet'in btsanpo'su) nun kampına varılır. Doğu (batı olmalıdır) tarafından sekiz yüz li sonra U-ç'ang(Udyana)'a komşudur; üç yüz li güneydoğusu ise Büyük Pu-lü (Baltistan)'dur. Yine güney tarafında beş li mesafede Ku-şe-mi (Kaşmir), kuzey tarafında beş yüz li mesafede Hu-mi (Wahan) ülkesinin So-le şehri vardır. Kral, So-i nehri yakınlarındaki Sie-to şehrinde yaşar. Batıdaki dağlar arasında Kia-pu-lo adında büyük bir şehir vardır. K'ai-yüan dönemi (713-741) başlarında, Kral Mo-kin-mang saraya bağlılığını bildirmek için geldi. Hsüan-tsung, ona oğlu gibi davrandı ve ülkesini Sui-yüan askerî bölgesine dönüştürdü. T'u-po(Tibet)'ya çok yakın olan bu krallık, onlardan çok kötülük gördü. Tibetliler ona (krala) şöyle diyorlardı:

"Bizim sizin krallığınızla bir alıp veremediğimiz yok, biz sadece Dört Garnizon'a saldırmak için sizin topraklarınızı kullanıyoruz."

Bir süre sonra Tibetliler onların dokuz şehrini ele geçirdiler; Mo-kin-mang yardım istedi. Guçen yakınlarındaki Pei-t'ing imparatorluk komiseri

---

79 *T'ang-şu*, CCXXI, b, s. 4 r°. Nisbeten Baltistan ve Gilgit bölgelerine tekabül eden Büyük ve Küçük Pu-lü'nun Batı Türk Hakanlığı'nın bir kısmını teşkil etmedikleri anlaşılmaktadır. Buna rağmen, 747'de Kao Sien-çi'nin düzenlediği askerî seferin Çin'in Batı ülkeleri üzerinde yeniden hâkimiyet tesisi için bir vesile olması sebebiyle, bu iki ülkeyle ilgili bilgileri buraya koydum.

80 Küçük Pu-lü, Gilgit bölgesine tekabül etse gerektir. En azından buradaki duruma göre elde ettiğimiz veriler bizi bu sonuca götürmektedir. Daima sınırdaş olduğu Baltistan'ın kuzeybatısında idi. Güneyinde Wahan, kuzeyinde Kaşmir yer alıyordu ve en nihayet Udyana'nın doğusunda yer almış olmalıydı. Dolayısıyla bu ülkeyi Udyana'nın batısına yerleştiren metinde bir hata olduğunu var saymak gerekir.

Çang Hiao-sung[81], Su-le (Kaşgar) Vali Yardımcısı Çang Se-li'yi dört bin seçme askerle ve cebrî bir yürüyüşle Mo-kin-mang'a yardıma gitmekle görevlendirdi. Mo-kin-mang, kendi ordusunu bu kuvvetlerle birleştirerek Tibetlilere ağır bir darbe indirdi; binlerce kişiyi öldürerek dokuz şehri istirdat ettiler. Bir imparatorluk fermanıyla ona Küçük Pu-lü kralı unvanı verildi. O da başkumandan Ç'a-ço-na-se-mo-mo-şeng'i şükranlarını arzetmek üzere saraya gönderdi.[82]

Mo-kin-mang ölünce tahta oğlu Nan-ni geçti. Onun ölümü üzerine ise iktidar kardeşi Ma-lai-hi'ye kaldı. O da öldükten sonra Su-şe-li-çi tahta çıktı ve kendisine bir gelin gönderen Tibetliler ile gizlice anlaştı. Böylece yirmiden fazla kuzey krallığı Tibetlilerin tebaası oldu. Artık onlardan saraya vergi ve hediyeler gelmiyordu. An-si (Kuça) askerî valiliği Küçük Pu-lü'ye karşı üç sefer tertiplediyse de altedemedi. Altıncı t'ien-pao yılında (747) Askerî Vali Yardımcısı Kao Sien-çi saldırıya geçmesi konusunda bir imparatorluk buyruğu aldı. Sien-çi, General Si Yüan-k'ing'e on bin süvariyle hızlı bir şekilde önden giderek Su-şe-li-çi'yi görüp ona *"Büyük Pu-lü'ye varmak için ülkeniz topraklarından geçmek istiyoruz"* demesini tembihledi. Şehirde bulunan komutanlardan beş altısı kalpten Tibetlilere bağlıydı. Kao Sien-çi, Si Yüan-k'ing'e takip edilecek yol konusunda şöyle dedi:

"Şüphesiz ki bu kumandanlar bizim askerlerimiz gelince dağlara kaçacaklardır. Bu yüzden bir imparatorluk fermanı yayınlayarak halkı kendimize çekmek ve güven vermek için ipek ve kumaş hediye edin. Komutanlarla temas kurarak beni bekleyin."

Si Yüan-k'ing emredilenleri aynen yerine getirdi. Su-şe-li-çi karısını alarak kaçtı ve izi bulunamadı. Kao Si-en-çi gelince Tibet taraftarı olanları infaz etti. So-i Nehri üzerindeki köprüyü yıktı. Aynı akşam çıkıp gelen Tibetliler, taraftarlarına yardım edemediler. Sien-çi, eğer kral geri dönerse ülkesine barış getireceği sözü verdi. Böylece Fu-lin (Suriye), Ta-şi (Araplar) ve değişik Hu halklarına ait yetmiş iki krallık korkuya kapılarak itaat arzettiler. Kao Sien-çi, Küçük Pu-lü kralını ve eşini esir alarak tekrar başkente döndü. Bir im-

---

81 *Tse-çi t'ung-kien* (CCXII, s. 7 v°) bu olayların 722 yılında vukû bulduğunu kaydetmektedir. Pei-t'ing imparatorluk komiseri Çang Sung, Tibetlilerin Küçük Pu-lü'ye saldırdığını öğrenince şöyle der: "Po-lü Tang'ların (yani Çin'in) batı kapısıdır; eğer Po-lü kaybedilirse, Batı ülkeleri tamamıyla Tibetlilerin olur."

82 Burada, bu kısımda hiç zikredilmeyen bir olayı hatırlatalım *Tse-çi t'ung-kien*'e göre (CCXIV, s. 8 v°) Tibetliler 737 yılında Çin'den yardım istemek zorunda kalan Pu-lü'ye saldırdılar, imparator beyhude yere Tibetlilere düşmanlığı sona erdirmelerini emretti. Sonra Le-ang-çu'dan hareket eden Çin ordusu Ts'ing-hai(Kuku-nor)'ın batısında Tibetlilere ağır bir hezimet yaşattı.

paratorluk fermanıyla krallığının adı Kui-jen olarak değiştirildi ve orada Kujen askerî bölgesi oluşturularak garnizon kurulması amacıyla bin kişi askere alındı. İmparator, Su-şe-li-çi'nin hayatını bağışlayarak sağ cesur muhafızlar generali unvanını verdi. Ayrıca mor bir elbise, bir altın kemer hediye edip, muhafızlar arasına gönderdi.

22. T'U-HO-LO (TOHARİSTAN)[83]

T'u-ho-lo'ya[84] bazen Tu-ho-lo da denmiştir. Yüan-Wei hanedanı[85] dönemindekine T'u-ho-lo[86] denilirdi. Ts'ung-ling Dağlarının batısında ve Wu-hu (Oxus) nehrinin güneyindedir.[87]

Burası, eski Ta-hia[88] Krallığı'nın topraklarıdır. Ahali burada İ-ta (Eftalitler) ile karışık olarak yaşar. Ülkenin yüz bin seçme askeri vardır. Halkı yerleşiktir. Kız çocukları az, erkek çocukları fazladır. Kuzeyde, güneyindeki bir mağarada kutsal bir atın bulunduğu P'o-li dağı yer alır. İnsanlar yılkılarını komşu meralarda otlatırlar; kan terleyen tayları öldürürler.

---

83 *Tang-şu*, CCXXI, bs, s. 4 v°-5 r°.

84 Bu yazım şekli, *T'ang-şu*'daki bilgilere çok muhtasar bir şekilde şu malumatı ilave eden *Sui-şu*'ya (LXXXIII, s. 6 r°) aittir: "Toharistan'ın başkenti Ts'ung-ling Dağlarının beş li batısındadır. Her kenarı iki li genişliğindeki bir kare görünümündedir. Halkı Budisttir. Kardeşler, sırayla yattıkları tek bir hanıma sahiptirler. Erkeklerden herhangi biri kadının odasına girdiğinde diğerlerini uyarmak amacıyla elbiselerini dışarı asar. Doğan çocuk ise en büyük kardeşin kabul edilir."

85 Wei'ler M Ö. 386'dan VI. Yüzyıl ortalarına kadar Çin'in kuzeyinde hüküm süren bir hanedandır. Hanedanın soyadı T'o-pa idi, fakat 496'da Yüan olarak değiştirdiler.

86 *Wei-şu*, CII, s. 8 r°. *Wei-şu*'nun bu notunda Toharistan'da çevresi 60 li uzunluğunda Po-t'i isminde bir şehir bulunduğu, aynı şehrin güneyinde batıya doğru akan ve Han-lu denilen büyük bir nehrin yer aldığı kaydedilmektedir. Marquart (*a.g.e.*, s. 215-216) Po-t'i'yi Bactria (Belh) ile özdeşleştirmektedir.

87 Toharistan başkenti Amu-derya'nın güneyindeydi, ama *Hsüan-tsang*'ın *Ta tang si yü ki* (1/23) adlı eserinde belirtildiği gibi krallık toprakları nehrin güneyinde Derbend'e kadar uzanıyordu. Eser bize, 630'da buradan geçen ve 643 veya 644'de geri dönen *Hsüan-tsang* zamanında Toharistan'ın Türkler'in hâkimiyetini tanıyan yirmi yedi prensliğe bölündüğünü bildirmektedir. *Hsüan- tsang*'ın 630 yılında T'ung Şe-hu Kağan'ın büyük oğlu Tardu-han'ı ziyaret ettiği şimdiki Kunduz yakınındaki Huo şehri de Toharistan'ın merkezindeydi. Marquart'ın da belirttiği gibi (*a.g.e.*, s. 60, n. 4) Huo şehri *Tang-şu*'da A-huan (Awar) adıyla geçen şehirle aynı yerdir. Araplar ona War-waliz diyorlardı. Bkz. Aboulfeda, II, 2, s. 207: "Walwalic, eskiden Hayatile (Eftalitler) krallığı olan Toharistan'ın başkentidir."

88 Çang K'ien'in M. Ö. 128 yılındaki yolculuğu sırasında Ta-hia Krallığı Amu-derya'nın güneyinde yer alıyordu.

Hükümdar, şe-hu (yabgu) unvanı taşır. Wu-ti (618-626) ve Çeng-kuan (627-649) yıllarında, ülke halkı iki defa gelerek Çin sarayına hediyeler sunmuştur.[89] Birinci yung-hui yılında (650) yedi kadem yüksekliğinde, siyah renkli, ayakları deve ayağını anımsatan, kanatlarını açarak yürüyen, bir günde üç yüz li yol giden ve demir yutabilen büyük kuşlar hediye ettiler. Halk arasında bunlara kuş-develer ("devekuşu") deniliyordu.

Hien-k'ing zamanında[90] (656-660) şehirleri A-huan (Warwaliz) Yüe-çi Hükûmeti'ne dönüştürüldü. Küçük şehirler yirmi dört bölgeye ayrıldı ve kral A-şi-na'ya genel vali unvanı verildi. Bu kişi iki yıl sonra bağlılığını bildirmek üzere saraya oğlunu gönderdi ve bilâhare üç kadem boyunda *ma-nao-teng* ağacı hediye etti.

Birinci şen-lung yılında (705) Kral Na-tu-ni-li, kardeşi Pu-lo'yu bağlılığını sunmak için saraya gönderdi, dönüşte muhafızlar refakatinde gönderildi. Birinci k'ai-yüan (713-741)[91] ve t'ien-pao (742-755) yıllarında, bu ülkeden

89 *Ts'e-fu-yuan-kui* (*Pien-i-tien*, LXV11) dokuzuncu çeng-kuan yılının (635) beşinci ayında bir Toharistan elçisinin geldiğini belirtmektedir. Aynı esere göre, 19. çeng-kuan yılının (645) birinci ayında Şa-po-lo adlı Toharistan yabgusu Yu-t'ien (Hotan), Pung-o ve K'ang (Semerkand) krallıklarıyla aynı sırada Çin sarayına tartuk götüren elçiler göndermiştir. Buradaki T'ung-o, Tung-o şad veya Tie-li-şi Kağan'a işaret etmiş olamaz, çünkü sonuncusu 630'da ölmüştü. Muhtemelen o sırada T'ung-o adı Batı Türklerinin bir kağanı tarafından kullanılıyordu.

90 Burada Çinlilerin Ho-lu'yu mağlup ettikten sonra vaktiyle Batı Türklerinin hâkimiyetinde bulunan Batı yörelerinin tanzim edilmesi söz konusu edilmektedir; ama Ho-lu'nun mağlubiyetiyle Çin'in yeni fethedilen topraklarda kendi yönetimini kurması arasında epey bir zaman geçmiştir ve esasen Toharistan ancak 661'de ilçe ve sancaklara taksim edilmiştir. *Tang-şu*'da (XLIII, b, s. 8 v°) bu konuda şöyle denilmektedir: "Birinci lung-şo yılında (661), Lung eyaletindeki Nan-yu (Şan-si'nin ikinci vilayeti Lung'un 120 li güneybatısında) valisi Wang Ming-yüan, T'u-ho-lo (Toharistan) bölgesinde eyaletler ve valilikler kurmakla görevlendirildi. Hotan'ın batısından Persia'nın doğusuna kadar, on altı krallığın başkenti hükûmet merkezine dönüştürüldü; bu krallıklara bağlı topraklar da eyalet ve vilayet haline getirildi."

91 *Ts'e-fu yüan-kui* (blm. 997, s. 3 v° ve 4 r°) şöyle diyor: "Yedinci k'ai-yüan yılının (719) altıncı ayında Ta-şi (Arap) krallığı, T'u-ho-lo (Toharistan) krallığı ve Güney Hindistan krallığı saraya bağlılıklarını bildirmek ve haraç sunmak için elçiler gönderdiler. Bu münâsebetle T'u-ho-lo (Toharistan) Çe-han-na (Çaganiyan) kralı Ti-şe, astronomide otoriter olan Ta-mu-şe adlı bir kişinin huzura çağırılmasını rica etti. Belirttiğine göre bu adam son derece bilgiliydi ve cevap veremeyeceği hiçbir soru yoktu. Kral, imparatora saygılarını sunarak Mu-şe'yi çağırıp, bizzat kendisinin ve maiyetinin ne yaptıklarını, neler düşündüklerini sormasını, tüm dinî doktrinlerle ilgili bilgi istemesini rica etti. Böylece imparator bu kişinin gerçekten söylenildiği gibi olup olmadığını anlayacaktı. Kral, imparatorun onunla bir görüşme yapmasını ve dinî inançlarının gereğini yerine getirebileceği bir kilise kurmasını talep etti. Onun büyük oğlu Ki-lie-tien'di. Bilindiği gibi Mu-şe Karabalgasun'daki üç dilli kitabedeki Çince metinde geçmektedir. Ben Ts'e-fu yüan kui'nin verdiği bu bilgiyi *Journal Asiatique*'de (1897, ocak-şubat) tartışarak, Mu-şe'nin söylendiği gibi bir Nesturi rahip olamayacağını gösterdim. Çok büyük

atlar, katırlar, 200 çeşit yabancı ilaç, kan-t'o-po-lo, değerli kızıl taşlar ve cam eşyalar gönderildi. Bunun üzerine imparator krallığın başındaki Prens Ku-tu-lu (Kutluk) tun ta-tu (Tardu)'ya T'u-ho-lo Yabgusu ve İ-ta (Eftalit) Kralı unvanı verdi.

Daha sonra komşu Kie-şe'de yaşayan Hu halklardan birisi T'u-po (Tibetli)'ları Toharistan'a saldırmaya kışkırttı. Bunun üzerine Yabgu Şe-li mang-kia-lo An-si (Kuça) askerlerinin kendisine yardıma gelmelerini rica etti. İmparator da düşmanı mağlup etmesi için birlikler gönderttı.

K'ien-yüan dönemi (758-759) başlarında Toharistan ve diğer dokuz Batı krallığı, âsileri cezalandırması için Göğün Oğluna ordular gönderdiler. İmparator bir buyrukla bu birliklerin Şo-fang[92] ordusuna bağlanmasını emretti.

23. İ-TA (EFTALİT) KRALLIĞI

İ-ta (Eftalit) Krallığı (halkı) Han hanedanı dönemindeki Ta Yüe-çi halkındadır. Wu-sunlar tarafından yerlerinden itilen Yüe-çiler batıda Ta-yüan topraklarını geçerek Ta-hialara saldırıp itaat altına aldılar. Lan-şi başkentleri oldu. Ta-hia'lar Toharistan halkıdır Ye-ta kralın soy adı idi. Onun soyundan gelenler bu soyadını krallık adı olarak kullandılar. Bu kelime yanlışlıkla İ-ta şekline dönüştü İ-t'ien de denilir. Halkın görenekleri Türklerinki gibidir. T'ien-pao döneminde (742-755) Eftalitler saraya bağlılıklarını sunmak ve haraç götürmek üzere bir elçi gönderdiler.[93]

---

bir ihtimalle Mu-şe, Devéria ("Musulmans et Manichéen chinois", *JA*, Nov., Dec., 1897) ve Marquart'ın ("Hist. Glossen", *Wiener Zeitschr, f.b d. K. Des Morgenl*, v°l. XII) Maniheizm olarak gördükleri Mo-ni dinine mensuptu.

Ts'e-fu yüan kui, 18. k'ai-yüan yılının (730) beş veya altıncı ayında da Nan-çi veya Nan-fo adlı Toharistanlı bir din adamının Çin sarayına ilaçlar sunmak üzere geldiğini kaydetmektedir. Ayrıca 26. k'ai-yüan yılında (738) Toharistan Krallığı ilk defa üst düzey devlet memuru I-nan-cu Tarkan Lo-ti-ç'en'i hediyeler sunmak üzere saraya göndermiştir. Diğer Toharistan elçilerinin 720, 724, 726, 735, 744, 745, 749, 753 ve 759 yıllarında saraya geldikleri, en son tarihte gelen elçinin adının Wu-li-to olduğu belirtilmektedir. (*Pien-i-tien*, LXVII, Toharistan md., s. 3 v°-4 r°).

92 Asi An Lu-şan'ın başarıları Hsüan-tsung'u 756 yılının altıncı ayında acilen Ç'ang-an'ı terkedip Si-ç'uan'a kaçmak zorunda bırakmıştı. Bunun üzerine Hsüan-tsung'un imparator olan oğlu Su-tsung idareyi ele aldı ve 757 yılının birinci ayında Bişbalık, Fergana ve Arapların gönderdikleri birliklerin yolda olduğunu öğrendi; ikinci ay bu birlikler imparatorluk ordusuna katıldı ve Su-tsung onların yardımıyla aynı yılın dokuzuncu ayında başkenti istirdat etmeye muvaffak oldu (*Tse-çi t'ung ki en*). Bizim metnimize göre gönderilen bu birlikler arasında Toharistan askerleri de vardı.

93 T'ang hanedanı tarihiyle ilgili resmî tarih kitaplarında Eftalitler'e ilişkin metinler, daha sonra

24. KÜ-LAN (KURÂN)

Kü-lan[94] (Kurân)'ın diğer bir adı Kü-lo-nu ve hatta K'ü-lang-na'dır Toharistan'ın komşusudur. Çevresi üç bin li'dır. Güneyde büyük karşı dağlar (Hindukuş), kuzeyde ise Kü-lu Nehri bulunur. Burada taşları yontarak kin-tsing (lapis-lazuli?) elde ederler. 20. çeng-kuan yılında (646) ülkenin kralı Hu-t'i-p'o, imparatora mektup sunan bir elçi gönderdi. Mektubun içeriği Buda'nın sözlerine benziyordu.

25. KİE

Kie ülkesi[95] Ts'ung-ling Dağlarının ortasında yer alır. Batı ve güney tarafından Şe-mi[96] ülkesi topraklarıyla sınırdaştır. Kuzeybatısında Eftalitler vardır. Başkente dokuz bin li uzaklıktadır. İklim daima sıcaktır. Pirinç, buğday, darı ve şeftali yetiştirilir. Ayrıca at ve koyun beslenir. Birisi öldüğünde cesedini dağa terkedip gitme âdetleri vardır, ikinci Wu-ti yılında (619) değerli kemerler, kesme kristalden mamül kadehler sunmak için bir elçi gönderdiler.

çoğunlukla Stanislas Julien'in eski çevirilerini tekrar eden Spech tarafından yayınlanmış ve tenkit edilmiştir ("Etudes sur l'Asie Centrale", *JA*, Oct.-Dec. 1883, s. 317-350). Bu metinlere Sung Yün'ün seyahatiyle (516-522 yılları) ilgili bilgilerin bir kısmını oluşturan Eftalitler hakkındaki bilgiler de ilave edilebilir. (Beal, *Travels of Buddhist Pilgrim*, s. 184-186.) Eftalit-Türk münâsebetleriyle ilgili malzeme azdır. *Pei-şi* (XCVII, s. 11 r°) Eftalit gücünün 558'den daha sonra Türkler tarafından kırıldığını kaydetmektedir. *Sui-şu* ise (LXXXIII, s. 6 v°) ne yazık ki herhangi bir tarih belirtmeden şu bilgiyi vermektedir: "Vaktiyle bu krallıkta kargaşa çıkınca T'u-küe'ler T'ung şad Tse-k'i'yi krallıkta yönetimi cebren ele alması için gönderdiler."

94 Kuran, bugün de Kökçe çayın yukarı akımında bir bölgenin adıdır. Wood burada lapis-lazuli madenlerini ziyaret etmiştir. (J. Wood, *A journey to the source of the river Oxus*, 1872, s. 169) Bu metinde biraz sonra geçecek olan kin-tsing kelimesi de muhtemelen lapis-lazuli'yi göstermektedir.

95 Bu Kie kelimesinin Tse-çi t'ung-kien'de (yıl 749, onbirinci ay) geçen Kie-şe, *Ts'e-fu yüan-kui*'deki Kie-shuai ve en son olarak *T'ang-şu*'daki Kie-şe adıyla zikredilen ülkenin kısaltması olabileceği görüşündeyim.

96 Şe-mi, Sung Yün'ün eserinde zikredilmektedir. Beal (*Records of Buddhist Countries*, s. 189) burasını hipotetik olarak Kaşmir ile özdeşleştirmektedir ki pek makul bir görüş değildir. Şe-mi, Po-çe'nin güneyinde ve Wu-ç'ang(Udyana)'ın kuzeyindeydi. Po-çe ise Po-ho (Wahan) güneybatısında yer alıyordu (bkz. *Pei-şi*, XCVII, s. 11 r°). Şu halde Şe-mi, Çitral'e tekabül ediyor olmalıdır.

26. YÜ-Tİ-YEN (ODDİYANA?)

Yü-ti-yen (Oddiyana?), güneyde üç bin li uzaklıkta T'ien-çu (Hindistan) ile sınırdaştır. Kuzeybatıya doğru bin li gidilince Şe-mi(Çıtral)'ye varılır. Beş bin li kuzeydoğuda Kua-çu bulunur. Bu ülke Sin-t'u (Sind=lndus) nehrinin kuzeyindedir. Kanunlar insan öldürmeyi yasaklar. Ağır suçlular sürgüne gönderilir; hafif suçluların cezaları ise tehir edilir. Ülkede vergi yoktur. Halkı saçlarını keser ve zerdûz kumaş tunik giyer. Fakirler, beyaz kumaştan yapılan elbiseler giyer ve bizzat kendileri yıkarlar. İklim ılımandır. Sulu ve kuru tarım yoluyla bol miktarda pirinç ve aynı zamanda *şe-mi* üretilir.

27. SİE-YÜ VE FAN-YEN (ZABULİSTAN VE BAMYAN)[97]

Sie-yü toprakları Toharistan'ın güneybatısındadır. Asıl adı Ch'ao-kü-ç'a (Zabulistan)[98] veya Ch'ao-kü'dür. Hien-k'ing döneminde (656-660) Ho-ta-lo-çi deniliyordu.[99] İmparatoriçe Wu, bu kelimeyi şimdiki adıyla değiştirmiştir. Doğusunda Ki-pin (Kapiça), kuzeydoğusunda Fan-yen (Bamyan) vardır ve her ikisi de dört yüz li uzaklıktadır. Güneyinde P'o-lo-men (Brahmanlar=Hintliler), batısında Po-ssu (Persia), kuzeyde Hu-şe-kien (Cüzcan) bulunur. Kral, Ho-si-na (Gazne) şehrinde yaşar. Ülke yedi bin li genişliktedir. Kralın bir de A-so-ni adında payitahtı vardır. Orada bol miktarda yü-kin ve kü bitkisi yetişir. Tarlalar memba sularıyla sulanır. Bu bölgede Türkler, Ki-pinliler ve Toharistanlılar yan yana yaşarlar. Ki-pin (Kapiça) kralı, Araplara karşı direnmeleri için eli silahlı gençler toplamaktadır. Zabulistan, king-yün devri (710-711) başlarında bağlılığını bildirmek ve tartuk sunmak üzere saraya bir elçi gönderdi. Sonra Ki-pin'i itaat altına aldı.[100] Sekizinci k'ai-

---

97 *T'ang-şu*, CCXXI, b, s. 5, r°.

98 Ch'ao-kü-ç'a'nın Arapların Arrohac'ı (Yunanlıların Arahozya'sı) ile başkenti Ho-si-na'nınsa Afganların Gazne şehriyle özdeşleştirilmesi, en eski tarihî coğrafya meselelerindendir ve içinden çıkılması en zor konulardandır. Bkz. Vivien de St. Martin, *Mémoires de Hiuen- tsang*, 11/415; Cunningham, *The ancient*, s. 39; Marquart, *a.g.e.*, s. 39-40, 250 vd.

99 Bu kelimeyi Ta-lo-ho-çi=Arrohac yerine Tarohac olarak okumak gerekir. Daha önce on altı Batı ülkesi hükûmetleri listesinde ve Ki-pin (Kapiça) ile ilgili bilgilerde Ho-ta-lo-çi adını görmüştük.

100 Zabulistan krallarının unvanı Zambil'di. Marquart (*a.g.e.*, s. 250 vd.) Arap kaynaklarında bu krallarla ilgili olarak zikredilen bilgileri bir araya toplayarak şerhetmiştir. *Ts'e-fu yüan kui*'de (blm. 964, s. 15 r°) şu bilgileri okuyoruz: "Sekizinci k'ai-yüan yılının (720) dokuzuncu ayında imparator bir fermanla Ko-ta-lo-çi (Arrohac) hie-li-fa'sı Çi-k'ü-öl'e Sie-yü (Zabulistan) Kralı ve Ko-ta-lo-çi (Arrohac) Tegini'ne de Ki-pin (Kapiça) Krallığı Hükümdarı unvanı

yüan yılında (720) Göğün Oğlu, Ho-ta-lo-çi (Arrohac) hie-li-fa'sı Çi-k'ü-öl'e bir nameyle kral unvanı verdi. T'ien-pao döneminde (742-755) bu krallık saraya defalarca bağlılık bildirerek, hediyeler sundu.

Fan-yen(Bamyan)'in bir diğer adı Wang-yen'dir. Fan-yen-na da denilir. Se-pi-mo-yün Dağlarının yan tarafındadır. Kuzeydoğusunda Hu-şe-kien (Cüzcan), güneydoğusunda Ki-pin (Kapiça) ve güneybatısında Ho-ta-lo-çi (Arrohac) vardır T'u-ho-lo (Toharistan) ile de sınırdaştır, iklimi soğuktur; halk mağaralarda yaşar. Kralın payitaytı Lo-lan şehridir. Krallıkta dört veya beş büyük şehir bulunmaktadır. Kuzeye doğru bir nehir[101] akar ve Wu-hu (Amu-derya)'ya dökülür. Bu ülke çeng-kuan dönemi (627-649) başlarında bağlılığını sunmak için saraya bir elçi gönderdi. Üçüncü hien-k'ing yılında (658) Lo-lan şehri Sie-fung Hükûmeti'nin merkezi haline getirildi; Fo-şi şehri de Si-wan ilçesine dönüştürüldü. Kral Pe'ye, hâkimiyet bölgesi içindeki beş ilçenin askerî işlerinden sorumlu olan Sie-fung ilçesi askerî valisi unvanı verildi.[102]

O tarihten itibaren bu ülke saraya bağlılığını bildirmeyi ve haraç sunmayı hiç aksatmadı.

28. ŞE-HAN-NA

Şe-han-na'ya Çe-han-na[103] da denilir. Güneye doğru Fo-ti-ye'den itibaren karlı dağlara girilir ve dört li'lik bir yolculuktan sonra Fan-yen (Bamyan) gelir. Doğusunda Amu-derya yer alır. Bu ülkede bol miktarda kızıl leopar

---

verdi." Bu metin, bize, Çin sarayının Kapiça Kralına Arrohac Tegini unvanı verdiğini belirten *T'ang-şu*'daki yanlışı tashih etme imkânı sağlamaktadır. Hâlbuki tam aksine Arrahoc Tegini Kapiça Kralı unvanı almıştır, imparatorluk bu tanıma ile Zabulistan'ın son fetihlerini tanımış oluyordu. Netice itibariyle bu metinden Zabulistan kralının Kapıça'yı fethettikten sonra devletin başına kardeşlerinden birini veya tegin unvanlı bir oğlunu getirdiği anlaşılıyor. Zabulistan hükümdarının sahip olduğu hie-li-fa unvanına gelince, bunun Batı Türklerinin kendi hâkimiyetlerini tanıyan tüm gümeştelere verdiği bir Türk unvanı olduğunu hatırlamak yeterlidir. Bu arada 724 yılında Çın imparatoruna iletilen talepte Sie-yü (Zabulistan) kralından tegin diye söz edildiğini belirtmek gerekir. 720 yılında (saray) tarafından tanınan Sie-yü (Zabulistan) kralı Çi-ku-ol 738'de veya biraz daha önce yerini oğlu Ju-mo-fu-ta'ya bırakan Zabulistan kralı Çi-yü ile aynı kişidir.

101 Kunduz nehrinin yukarı akımı.

102 16 Batı ülkesi hükûmetleri listesindeki Sie-fung Hükûmeti, yalnızca dört ilçeyi yönetiyordu ve şüphesiz beş rakam, bu dört ilçeye hükûmet merkezi Lo-lan'ın ilave edilmesiyle ortaya çıkmıştır.

103 Çe-han-na veya Ço-han-na burada Bamyan'dan hemen sonra zikredilmektedir. 16 Batı ülkesi hükûmetleri listesinde bu ülke Bamyan'dan sonra ve Cüzcan'dan önce zikredilmiştir. O

bulunur. K'ai-yüan (713-741) ve t'ien-pao (742-755) yıllarında, bir veya iki defa saraya bağlılığını bildirmiş ve hediyeler sunmuştur.

29. ŞİGNAN, KARATEGİN VE WAHAN[104]

Şe-ni'nin diğer bir adı Şe-k'i-ni[105] (Şignan) veya Şe-ni'dir.

Güneydoğu yönünde başkente tastamam dokuz bin li uzaklıktadır. Doğu yönüne doğru beş yüz li uzaklıkta Ts'ung-ling (Taş-kurgan) askerî garnizonuyla sınırdaştır; üç yüz li güneyde ise Hu-mi (Wahan) ile hemhuduttur. Kuzeybatı yönünde beş yüz li gidilince Kiu-mi(Karategin)'ye varılır. Başlangıçta payitaht K'u-han şehriydi, fakat bilahare ahali boğazlara dağılmış vaziyette yaşamaya başladı. Reisleri otonom hükûmetlere sahip beş büyük boğaz bulunmaktadır ve bunlara Beş Şe-niler denilmektedir. Toprakları iki bin li genişliğindedir. Üretilen hububat cinsi beş çeşidi bile bulmaz. Halkı vuruşkandır. Tacirlerin yolunu kesip soyarlar. Po-mi (Pamir) vadisindeki dört boğazda yaşayanlar imparatorluk emirlerini kaale almazlar. Mağaralarda yaşamayı

---

halde Bamyan ve Cüzcan aynı bölgedeydi ve Amu-derya'nın kuzeyinde Araplar'ın Çaganiyan dedikleri ülkeyle özdeşleştirilemez.

104 *T'ang-şu*, CCXXI, b, s. 5 v°.

105 Çinlilerin Şe-ni veya Şe-k'i-ni dedikleri ülkenin Şignan olduğu genel kabul görmüştür. Ayrıca değişik güzergâhlarda sözü edilen Şe-ni'nin, muhtemelen Nezataş geçidi üzerinden geçerek Taşkurgan'dan Wahan'a giden yol üzerinde bulunduğu için Şignan'ın batısında yer alması gerekir. Kao Sien-çi'nin 747 yılındaki seferiyle ilgili hikâyede, generalin Ts'ung-ling (Taşkurgan) garnizonundan hareket ettikten sonra yirmi günlük bir yürüyüşle Po-mi (Pamir) vadisine girdiğini, yine bir yirmi günlük yürüyüşten sonra beş Şeni krallığından biri olan T'e-le-man vadisine ulaştığını, oradan ordusunun bir kısmıyla Hu-mi(Wahan)'ye döndüğünü görüyoruz. 751'de Çin'den hareket eden hacı Wu-k'ung (*JA*, Sept.-Oct. 1895, s. 341-384) Su-le (Kaşgar) Krallığı'ndan geçerek Ts'ung-ling ("Soğan") dağlarını aştıktan sonra Yang-yü dağlarına, oradan Po-mi vadisine ve beş Ç'e-ni (ki Şe-ni de deniliyordu) Krallığı'na varmıştır (*Trip. Jap.*. XXX cahier 15, s. 67 v°). Wu-k'ung, 730 yılından biraz önce geri dönerken, bu krallıktan ve Ku-tu (Huttal) şehrinden geçerek Kiu-mi-çe (Karategin), arkasından Ni-şe-çi, daha sonra da Şe-ni üzerinden Kaşgar'a gelir. Bu iki güzergâh Şe-ni'den iki yol geçtiğini, bunlardan birinin Karategin üzerinden kuzeybatıya, diğerinin ise güneyde Wahan'a gittiği anlaşılmaktadır. Dharmaçandra'nın biyografisinde (*Çeng yüan sin ting şi kiao mu lu*, blm. XIV; *Trip. Jap.*. XXXVIII, cahier 6, s. 80 r°), 741 yılında ülkelerine dönmek isteyen bu Hintli din adamının önce Kaşgar'a uğradığı, sonra yoluna devamla Şe-ni Krallığı'ndaki Fa-lo dağında yer alan Ki-lien garnizonunun bulunduğu şehre vardığını okuyoruz. Fakat yolcumuz bir isyan sebebiyle ülkeyi kargaşa içinde bulur ve geldiği yoldan geri dönerek Kaşgar'a gelir. Arkasından son nefesini vereceği Hotan'a gider. Şe-k'i-ni ve Po-mi-lo krallıkları hakkında Hsüan-tsang'ın kayıtlarında da ayrıca bilgi vardır.

gelenek haline getirmişlerdir. Yirminci çeng-kuan yılında (646) bu ülkenin elçileri Se-mo ve İ-p'an krallıklarının elçileriyle aynı anda saraya bağlılıklarını bildirmeye geldiler. On ikinci k'ai-yüan yılında (724) imparator, Kral Pu-çe-po-tse'ye Kin-wu Muhafızları Büyük Generali unvanı verdi. Onuncu t'ien-pao yılında (747) Kral Tie-şe-kia-yen, imparatorluk kuvvetlerinin Pu-lü'ye düzenlediği saldırıya iştirak etti ve savaş sırasında öldü. Oğlu, askerî vali ve sol askerî muhafızlar generali rütbesine terfi ettirildi; yabancıların başına şef yapılarak ödüllendirildi.

30. SE-MO

Se-mo toprakları kuzeyde Şe(Taşkend)'ye sınırdaştır. Bitki örtüsü ve halkın gelenekleri K'ang(Soğdiyana)daki geleneklerle aynıdır.

31. İ-P'AN

İ-p'an toprakları da K'ang'a sınırdaştır. Burada mükemmel atlar yetiştirilir.

32. KİU-Mİ

Kiu-mi'nin[106] hükûmet merkezi dağlar arasındadır. Ülke, Toharistan'ın kuzeydoğusundadır ve güneyde kara nehir (Hei-ho) bulunur. Hükümdarları Yen-t'o Türklerindendir (Tarduş Türkleri?). On altıncı çeng-kuan yılında (642) bağlılığını sunmak için saraya bir elçi gönderdi; k'ai-yüan döneminde ise (713-741) Hu-süan dansözleri gönderdi. Na-lo-yen (Nârâyana?) Kralı Arapların koyduğu ağır vergilerden şikâyetçiydi. Göğün Oğlu bir elçi göndererek iyi sözlerle onu teselli etti. T'ien-pao döneminde (742-755) Kral İ-si-lan se-kin[107] (hediye olarak) atlar da gönderdi.

---

106 *Hsüan-tsang*'ın Kiu-mi-t'o dediği Kiu-mi, uzun süre klasik eski coğrafyacıların Vallis Comedorum'u zannedilmiştir, fakat bu Vallis Comedorum neredeydi? N. Sévertzow, burasını Karategin'deki Surhab vadisiyle özdeşleştirmektedir. Bu görüş öylesine güçlü sebeplere dayandırılmıştır ki, umumî bir kabul görmüş gibidir. (Bkz. N. Sévertsow, "Les anciens itinéraires à travers le Pamir", *Bulletin de la société de géographie*, 1890, s. 420-431; bu makalede yer alan diğer varsayımlar genellikle kolay çürütülecek şeylerdir.)

107 Se-kin bir Türk unvanıdır. Bkz. *T'ang-şu*, CCXV, a, s. 3 r°: "Diğer kabilelerde askerî kumandana şad, kağanın oğul ve kardeşlerine ise tegin denilirdi. En belli başlı memurlar yabgu, kül-çur, a-po, se-li- fa, tudun, se-kin, yen-hung-ta, hie-li-fa ve tarkan'dır."

33. HU-Mİ

Hu-mi'ye[108] Ta-mo-si-t'ie-ti[109] ve hatta Ho-k'an[110] da denilir. Yüan Wei'ler döneminde Po-ho denilen ülke budur. O da Toharistan'ın eski topraklarından bir kısmını teşkil eder. Güneydoğu yönünde başkentten doğrudan dokuz bin li'den daha uzak mesafededir. Doğudan batıya uzunluğu bin altı yüz li'dir. Kuzeyden güneye dardır ve beş li'den fazla değildir. Hükümdar Han-kia-şen[111] şehrinde oturur. Kuzeyinde Amu-derya nehri bulunur.[112] Toprak soğuk sebebiyle donmuş haldedir. Arazinin yüksek yerleri kıvrımlıdır. Her taraf kum ve taştır. Kayısı ve buğday yetiştirilir. Ülke ağaç ve meyve yetiştirmeye müsaittir. Mükemmel atlar yetiştirilir. Halkın gözbebekleri yeşilimtıraktır. Hi-en-k'ing döneminde (656-660) ülke Niao-fei hükûmetine dönüştürüldü ve kral Şa-po-lo hie-li-fa[113] vali olarak atandı. Bölge, Dört Garnizon'u (Doğu Türkistan) Toharistan'a bağlayan yol üzerindedir. Daha önce Tibetlilere bağlıydı. Sekizinci k'ai-yüan yılı (720) imparator bir fermanla kral Lo-lü-i-t'o ku-tu-lu (kutluk) to-pi-le mo-ho (baga) ta-mo-sa-öl[ör]'e kral unvanı verdi. On altıncı yıl (728) Mi (Maymarg) hükümdarı Mi-hu-han'la aynı sırada ülkesinin ürünlerini imparatora sundu. Bir sonraki yıl (729) büyük reis Wu-ho tarkan bağlılığını sunmak için tekrar saraya geldi. Kral ölünce yeğeni Hu-çen-t'an'a tahta çıkma (hakkı) verildi. Yirmi dokuzuncu yıl (741), bağlılığını sunmak için saraya bizzat geldi. Sarayın salonunda şerefine bir şölen düzenlendi ve sol kin-wu muhafızları generali atanarak, mor bir elbise ve bir altın kemer hediye edildi. T'ien-pao dönemi (742-755) başlarında kralın oğlu Hie-ki-fu, Tibetlilerle ilişkisini kesmek istedi: Kendisine demir bir tuğra verildi. Sekizinci yıl (749) Çen-t'an saygısını sunmak üzere saraya gelerek hassa muhafızları arasına alınma talebinde bulundu. İsteği kabul edildi ve sağ askerî muhafızlar generali unvanı verildi; bir süre sonra da ülkesine gönderildi. Bu ülkenin kralı

[108] Eski Hu-mi'nin Wahan'la özdeşleştirilmesi son olarak Marquart'in (*a.g.e.*, s. 223-225) araştırmalarıyla teyit edilmiştir.

[109] Marquart bu isimle İran'daki Dar-i Mastit=Mastit (Mastuc) Kapısı'nın kastedildiği görüşündedir. Çünkü yukarı Çitral'da Mastuc'a giden yol Wahan üzerinden geçiyordu.

[110] *Hsüan-tsang*'ın Si yü ki'sinde (XII, s. 62 r°, Japon Tripitaka baskısı) Çen-k'an olarak kaydedilmektedir.

[111] Po-ho kelimesi Sung Yün seyahatinde ve *Pei-şi*'de bulunmaktadır. 661'de Çinliler tarafından Niao-fei Hükumetinde kurulan ilçedir ki, Wahan Krallığı'ndan başkası değildir. Po-ho'yu gösteren işaretler muhtemelen Wahan'ın çeviri yazımıdır.

[112] Amu-derya'nın yukarı akımıyla burada Penc veya Wahan-derya kastedilmektedir.

[113] Tamamıyla Türkçe bir kelime. Batı Türklerinde itaat arzeden krallıklardaki hükümdarlara hie-li-fa unvanı verildiği bilinmektedir.

bir başka zaman bağlılığını bildirmek ve tartuk sunmak üzere üst düzey bir memurunu gönderdi. Birinci k'ien-yüan yılı (758) Kral Ho-şo-i-kü-pi-şe bağlılığını bildirmek üzere saraya geldi; kendisine Li soyadı verildi.

34. KU-ŞE-Mİ (KAŞMİR)[114]

Ku-şe-mi'ye Kia-şe-mi-lo (Kaşmir) da denilir. Kuzey yönünde Pu-lü'ye (Gilgit) beş yüz li mesafededir. Çevresi dört bin li'dir. Dört bir tarafı dağlarla çevrili olduğu için diğer krallıklar ona saldıramazlar. Hükümdarın payitahtı, batı yönünden büyüknMi-na-si-to (Vitasta)[115] nehrinin sahilinde yer alan Po-lo-wu-lo-pu-lo (Pravarapura) şehridir. Ülke, tarıma elverişlidir; çok kar yağar ve hiç rüzgâr esmez. Ateş incileri, yü-kin üretir ve ejderha cinsi atlar yetiştirir. Halk genellikle yün elbiseler giyer. Yaygın inanışa göre bu ülke ilk önceleri bir ejderha bataklığı idi. Ejderha başka yere gidince bataklık kurudu ve insanlar da buraya gelip yerleşti.

Kai-yüan dönemi (713-741) başlarında Kaşmir bağlılığını bildirmek üzere saraya elçiler gönderdi. Sekizinci yıl çıkarılan bir fermanla kral Çen-t'o-lo-pi-li'nin (Çandrapida) krallığı onaylandı. Kral zaman zaman Hu'ların ülkelerinden ve kutsal ormanlardan getirilen ilaçlar hediye etti. Çandrapida ölünce kardeşi Mü-to-pi (Muktapida) tahta çıktı. Muktapida saraya bağlılığını bildirmek ve kendisine kadar gelip geçen tüm Kaşmir hükümdarlarının gök kağanın (Çin İmparatoru) tebaası olduklarını ve ayrıca imparatorluk ordusuyla birlikte savaşmak için birlikler göndermeyi kabul ettiğini söylemek için Wu-li-to'yu elçi olarak gönderdi.

"Benim krallığımda," diyordu o, *"üç çeşit asker var. Bir grup fil kullanır, ikinci bir grup süvaridir, üçüncü grup ise piyadedir. Bizzat bendeniz ve Orta Hindistan*

114 *Tang-şu*, CCXXI, b, s. 6 r°. Göründüğü kadarıyla Kaşmir, tarihinin hiçbir döneminde Türk Hakanlığının bir parçası olmamıştır. Bununla birlikte Kapiça ve Gandahar kapılarına dayanan Türklerin bu krallık üzerinde az çok etkili oldukları bir vakıadır. Çinli Budist Wu-k'ung'un anlattıkları da bunun delilidir. 759-762 yılları arasında Kaşmir'de yaşayan bu seyyah, orada gördüğü anıtlar arasında Türk hakanının oğlu tarafından kurulan Ye-li t'e-le (veya Yel tegin) manastırı ile Katun yani Türk hakanının hanımının manastırı bulunduğunu kaydetmektedir. Diğer yandan Raja-tarangini, Türk Çankunası (Tuhara-Çankuna) tarafından kurulan Çankuna vihara'dan bahsetmektedir. Bkz. Sylvain Levi-Ed. Chavannes, "Litineraire d'ou-k'ong (751-790)", *JA*, Sept. Oct., 1895, s. 341-384; A. Stein, "Notes on Ou-k'ong's account of Kaçmir", *Sitzungsberichte der Kais. Akad. Der Wissenschaften in Wien*, phil.-hist. CL, CXXXV Bd., 7 Abh. s. 3 ve s. 20-21.

115 Po-lo-wu-lo-pu-lo'nun Srinagar'ın eski adı Pravarapura'yla özdeşleştirilme teklifi Stein tarafından yapılmıştır ("Notes on Ou-k'ong's account of Kaçmir", s. 26-29).

kralı Tibetlilerin beş büyük yolunu tıkadık ve gelip gidişlerini engelledik. Savaştık ve kısa sürede galip geldik. Gök Kağanın askerlerinin Pu-lü'ye gelişleri gibi fırsatlar çıktığında onların sayısı iki yüz bin de olsa, yardımlarına koşmak için iaşe konvoyları gönderdim.[116] *Ayrıca benim krallığımda Mo-ho-po-to-mo (Mahabadmanağa) ejderha bataklığı vardır. Burada gök kağan şerefine bir tapınak kurmak istiyorum."*

Muktapida kendisine krallık beraatının verilmesini istiyordu. Hung-lu (devlet protokol dairesi) âmirleri imparatora ulaştırmak için bu talep mektubunu tercüme ettiler. İmparatorluk fermanıyla Wu-li-to'nun huzura kabul edilmesi ve sarayın şeref salonunda bir kokteyl yerilmesi, (elçiye) bolca hediye sunulması emredildi. Böylece Muktapida'ya kral unvanı verildi ve o günden itibaren Kaşmir'den düzenli şekilde vergi gönderildi.

Kaşmir'e tâbi beş halka krallık denir. Bunlar, toprakları iki bin li genişliğinde olan ve çevresi surlarla çevrili bir payitahtı bulunan Ta-ç'a-çi-lo (Takşaçila)[117]; üç bin li'den daha fazla toprağı bulunan, surlarla çevrili bir payitahtı olan yedi yüz li güneydoğudaki Seng-ho-pu-lo (Sinhapura); güneydoğuya doğru dağlar arasında beş yüz li gidildiğinde varılan, toprakları iki bin li genişliğinde, başkenti surlarla çevrili, toprağı buğdaygiller ve diğer tarım ürenleri yetiştirmeye elverişli U-la-şe (Uraça) ve güneydoğuda bir engel teşkil eden dağlar arasında bin li gidildikten sonra varılan Ku-şe-mi (Kaşmir)'dir. Güneybatıya doğru tehlikeli bölgelerde yedi yüz li yol gidildikten sonra, toprakları iki bin li genişliğindeki Pan-nu-ts'o(Punaça)'ya varılır. Ondan sonra Ho-lo-şe-pu-lo (Racapura) gelir. Dört mil genişliğindedir ve başkenti surlarla çevrilidir. Burası dağlar ve tepelerle kaplıdır; insanları gururlu ve cesurdur. Bu beş halktan hiçbirinin reisi yoktur.

35. HUTTAL[118]

Ku-tu'ya K'o-tu-lo (Hottal)[119] da denir. Eni ve boyu biner li'dir. Padişah payitahtı Se-çu-kien şehridir. Asil atları ve kızıl leoparları çoktur. Dört büyük

---

116 Burada Kao Sien-çi'nin 747'de Küçük Pu-lü'ye düzenlediği sefere bir atıf yapıldığı anlaşılıyor. Ancak, kralın tanınma talebinde bulunmuş olması, Muktapida'nın 733'de kral nişanı aldığı göz önünde tutulursa, bu görüşü reddetmemiz gerekiyor. Belki de Kaşmir kralı burada 722'de Çandrapida'nın hüküm sürdüğü yıllarda Si çuk Pu-lu'ye yapılan Çin taharri seferinden söz etmektedir.

117 Cunningham, Takşaçila şehrini Kalaka-saray'ın bir mil kuzeydoğusundaki Şah-deri'ye yerleştirmektedir. Bu konuyla ilgili detaylı tartışmayı *The ancient geography of India,* 1/104-121'de'de bulabilirsiniz.

118 *T'ang-şu,* CCXXI, b, s. 6 r°.

119 Hutl veya Huttal, Surhab (Wahşab) ile Penc (Hahab) arasındaydı: Surhab'la Waşgird bölge-

tuz dağı bulunur ve buralardan kara tuz çıkarılır. On yedinci k'ai-yüan yılı (729), kral Se-kin, oğlu Ku-tu-şe'yi bağlılığını bildirmek üzere saraya gönderdi. Yirmi birinci yıl (733) kral Hie-li-fa bir kadın orkestra grubu, ayrıca bağlılığını bildirmek ve vergisini sunmak için To-po-le tarkan adlı üst düzey bir memurunu gönderdi. On birinci t'ien-pao yılı (752) imparator bir fermanla kral Lo-kin-tsie'ye yabgu unvanı verdi.

36. SU-P'İ

Su-p'i[120] halkı aslen Batı K'iang kabilesindendir. Tibetliler tarafından ilhak edildikten sonra Süan-po adını almıştır. Diğer kabileler arasında en büyüğü budur. Ülkenin doğusunda To-mi[121], batısında Hu-mang-hia[122] yer almaktadır. Otuz bin hanedir. Pien-kuan zamanında (742-755) Kral Mo-ling-tsan, bütün krallığıyla birlikte; imparatorluğa bağlanmak istediyse de Tibetliler tarafından öldürüldü. Oğlu Si-no, ülkesinin ileri gelenleriyle birlikte Lung-yu'ya[123] sığındı. Tsie-tu-şi Ko-şu Han, onu muhafızların eşliğinde imparatorluk sarayına gönderdi ve orada Hsüan-tsung tarafından büyük saygıyla karşılandı.

37. TO-Mİ

To-mi halkı da Batı K'iang kabilesindendir. Ülke Tibetlilerin hâkimiyetine girmiş ve Nan-mo adını almıştır. Li-niu[124] nehrine bitişiktir. Topraklarında bol miktarda altın vardır. Altıncı çeng-kuan yılı (632) saraya bağlılığını bildirmek ve tartuk sunmak üzere bir elçi gönderdi. Elçi bazı hediyelerle birlikte geri gönderildi.

---

sinden ayrılıyor ve taş bir köprüden (Puli sengin) geçilerek bir bölgesinden diğerine gidiliyordu. Bkz. İbn Rusta, Marquart yayını (*Eranshahr*, s. 233-234).

120 Su-p'i ülkesi ("eski kadınlar krallığı") hakkında detaylı bilgi için Bkz. S. W Bushell, "The early history of Tibet" makalesi (*Joun. Of the Roy. As. Soc.*, N. S. XII, 1880, s. 531, n. 42). Su-p'i Krallığı Si-ç'uan'ın batısındaydı ve bugünkü Murus ussu'ya tekabül eden Yak nehriyle Doğuya, Hu-mang-hia geçidiyle batıya açılan 1400 li genişliğinde toprağa sahipti.

121 To-mi veya Tang-mi, Su-p'i Krallığı'nın doğusundaydı. Bkz. S.W Bushell, *a.g.e.*, s. 541, n. 10.

122 Su-p'i devletinin batısının üzerindeki geçidin adı. Bkz. S. W. Bushell, *a.g.e.*, s. 541, n. 12.

123 Kansu'da.

124 Yak nehrine işaret etmektedir. Şimdiki Murus-ussu'dur. Bkz. Bashell, *a.g.e.*, s. 541, n. 12.

İ-wu (Kumul), Han döneminde İ-ho hâkiminin hükûmet merkeziydi. Oraya ticaret için gelen Hu'lar karışık olarak yaşıyorlardı. Ülkenin bin seçme askeri vardır ve T'ie-le(Tölös)'lere bağlıdır. Erkekleri gururlu ve cesurdur. Toprakları münbittir. Sui hanedanının (589-618) son bulmasından itibaren Çin'e bağlanmış[125] ve oraya İ-wu kumandanlığı kurulmuştur, imparatorlukta karışıklıklar çıkınca tekrar Türklerin tebaası oldu. Dördüncü çeng-kuan yılı (630) şehir hâkimi saraya bağlılığını bildirmeye geldi. Hie-li [Kat-il han] mağlup edilince, ülke yedi şehriyle birlikte itaat altına alındı. Toprakları Batı İ ilçesine dönüştürüldü.

38. PERSİA (İRAN)[126]

Po-ssu (Persia) Ta-ho (Dicle) nehrinin batısındadır ve başkente on altı bin li'den daha uzaktır. Doğusunda Toharistan ve Soğdiyana; kuzeyinde K'o-sa T'u-küe'leri (Hazar Türkleri) vardır. Güneybatısı tamamen deniz sahilidir; kuzeybatıya doğru, dört bin li'den daha uzakta Fu-lin (Suriye) yer almaktadır. Ülkede yüzbinlerce insan yaşar. Pers krallarının atası, Ta Yüe-çi'lerin bir kolundan inen Kral Po-se-ni (Prasenacit)'dir. Hüküm sürdüğü için adı önce soyadı haline geldi, arkasından da krallığın adı oldu. Persia'nın iki başkenti, ondan fazla büyük şehri vardır. Bu ülkede sağ taraf sol taraftan daha üstündür. Halk göğe, yere, güneşe, aya, su ve ateşe kurban sunar. Kurban sundukları gün akşamı yağlı bitkilerin usaresini vücutlarına sürer; sakallarını, alınlarını, burun ve kulaklarını yağlarlar. Batı yörelerinin Hu halkları onların Gök Tanrı'ya kurban sunmak için uyguladıkları tüm ritüelleri benimsemişlerdir. Selam verirken ayak ayak üstüne koymayı ihmal etmez, genelde çıplak ayakla yürürlerdi. Erkekler saçlarını keserler; elbiseleri tek parçadır. Başlıkları yeşil ve beyaz renklidir; eteklerinin kenarlarını alacalı ipek şeritle çevrelerler. Kadınlar saçlarını örerek arkaya atarlar. Savaşta fillere binerler; her filin arkasında yüz savaşçı vardır. Mağlup ettikleri düşmanı öldürürler. Suçluları yargılamak için yazılı kanunları yoktur; kararlar mahkemede verilir. İsyan çıkması halinde, harekete katılmakla suçlanan kişilerin dilleri üzerine kızgın bir demir basarlar, yara beyazsa adamın masum, siyahsa suçlu olduğu-

125 608 yılında Sui hanedanı imparatoru Yang nehrinin batısındaki bölgelerde bir gezinti yapmıştı; imparatorluk komiseri P'ei Kü'nün diplomatik mahareti sayesinde gezi başarıyla tamamlandı, İmparator Yen-çi dağına geldiğinde, Kao-ç'ang (Turfan) Kralı K'ü Pe-ya ve Hami tudun şadı ona bağlılıklarını bildirmeye geldiler. (*Pei-şi*, XXXVIII,'s. 4 v°).

126 *Tang-şu*, CCXXI, b, s. 6 v° vd.

na hükmederler. Ceza olarak suçluların ayakları veya burunları kesilir, saçları tıraş edilir, demir kafes içine hapsedilirdi. Hafif suçlar için ceza olarak sakal kesilir veya suçlunun boynuna bukağı vurularak mevsimler yahut aylarca o şekilde gezdirilirdi. Eşkıyalığın cezası müebbet hapisti. Hırsızlar para cezasına çarptırılırdı, ölen kişi dağa terk edilir, bir aydan daha uzun bir süre matem elbisesi giyilir. Burada iklim daima sıcaktır; arazi düz ve engebesizdir. Ahali ekip biçmekle ve tarımla uğraşır. Bu ülkede koyunları parçalayabilen akbabalar vardır. Çok iyi cins köpekler, katırlar ve iri eşekler bulunur. Persia'da yüksekliği üç kademi geçmeyen mercanlar çıkarılır.

Sui Hanedanı (581-618) sonunda, Batı Türklerinin Şe-hu (yabgu) Kağan'ı bu krallığı cezalandırarak yerle bir etti Kral K'u-sa-ho (Hosru/ Hüsrev)'yu öldürdü. Yerine oğlu Şe-li (Şiroya) geçti. Se-hu Persleri yönetmek ve gözetim altında tutmak için valiler gönderdi. Şe-li (Şiroya) ölünce Persler Türklerin tabiiyetini daha fazla tanımak istemediler. Hosru'nun [Hüsrev'ın] kızını tahta çıkararak kraliçe ilan ettiler.[127] Türkler onu da öldürdüler Şiroya'nın oğlu Tan-kie o sıralar sığınmak için gittiği Suriye'deydi. Ülke insanları gidip onu bularak tahta çıkardılar. Bu İ-ta-çi (Ardeşir) idi.[128] O öldükten sonra yerine İ-se-se (Yezdigerd) geçti.[129] On ikinci çeng-kuan yılında (638) bağlılığını bildirmek ve tartuk sunmak için saraya Mo-se-pan'ı elçi olarak gönderdi. Mo-se-pan bir de canlı bir *ju-t'o*[130] hediye etti. Bu, fareye benzer, açık yeşil renkli, dokuz parmak uzunluğunda bir hayvandı. Fareleri deliklerinden çıkarıp yakalamayı becerirdi. İktidarını bir türlü muhkem hale getiremeyen Yezdigerd, devlet erkânı tarafından alaşağı edilince Toharistan'a kaçtıysa da, daha yarı yoldayken Arapların saldırısına uğrayarak öldürüldü.[131]

---

127 Burada sözü edilen kişi Husrev II. Perviz'dır, ama onun Türkler tarafından öldürüldüğü söylenemez. Çünkü 29 Şubat 628'de oğlu Şiroya veya II. Kavad'ın suikastına kurban gitmiştir. Bkz. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*, s. 382.

128 Burada sözü edilen kişi ya Boran ya da Azermidoht'dur ki, her ikisi de Hüsrev II. Perviz'in oğluydu. Fakat Şiroya'dan hemen sonra tahta oğlu Ardeşir geçtiğine göre burada bir hata olmalı.

129 Sözü edilen kişi, 632'de tahta çıkan ve Araplara karşı savaşırken 641'de hayatını kaybeden III. Yezdigerd'dir (Patkanyan, *Histoire de la dynastie des Sassanides*, s. 228). Yezdigerd, Nihavend meydan savaşı sırasında 651 veya 652'de ölmüştür. (Nöldeke, *a.g.e.*, s. 434). *Tang-şu*'da geçen İ-se-se yerine Kiu Tang-şu'nun daha doğru olan İ-se-hu'sunu tercih etmek gerekir.

130 Bu, Ki-pin'le ilgili bilgilerde geçen ve "ju-t'o faresi" denilen hayvanın kesinlikle aynısıdır.

131 Ebulfeda'nın eserinde (Reinaud çevirisi, II, 2, s. 186) "Perslerin son hükümdarı Yezdigerd Merv eş-Şahican'da (Merv'de) öldürülmüştür." denilmektedir. Nöldeke (*a.g.e.*, s. 434) Yezdigerd'in 751 veya 752'de öldürüldüğünü kaydetmektedir. Fakat *Ts'e-fu yüan kui*'de (blm. 995, s. 13 r° ve v°) olayın yung-hui'nin beşinci yılında (654) vukû bulduğu belirtilmektedir.

Oğlu Pi-lu-se (Pirûz) kendini emniyete almak için Toharistan'a sığındı. Çin'e elçiler göndererek içinde bulunduğu zor durumu anlattı. Mesafenin askerî bir sefer düzenlemek için uzun olduğunu hesaba katan Kao-tsung, talebi redderek, elçiyi geri gönderdi. Bu müzekereler sırasında Araplar saldırıları durdurarak geri çekilmişlerdi. Toharistan prensi, Piruz'u tekrar tahta çıkarmak için bir ordu gönderdi. Lung-şu dönemi (661-663) başlarında, (Piruz) tekrar ülkesinin Arapların istilâsına maruz kaldığından yakındı. Bu esnada Göğün Oğlu Batı ülkelerini taksim edip, eyalet ve vilayetler şeklinde düzenlemek için bir komiser göndererek Tsi-ling şehrini Po-ssu (Persia) Hükûmet merkezi yaptı ve Pi-lu-se'ye (Piruz'a) genel vali unvanı verdi. Bir süre sonra Piruz Arapların saldırısına uğradı ve bir daha da iktidar olamadı. Hien-heng zamanında (670-673) yine de saraya bağlılığını bildirmek için geldi ve kendisine sağ askerî muhafızlar generali unvanı verildi.[132]

Piruz'un öldüğü sırada oğlu Ni-nie-şi Çin sarayında rehin olarak tutuluyordu. Birinci t'iao-lu yılında (679), çıkarılan bir imparatorluk fermanıyla P'ei Hing-kien, askerlerle birlikte ona refakat ederek tekrar devletin başına geçirmesi için gönderildi. P'ei Hing-kien, An-si ayeletindeki Tokmak şehrine geldiğinde yolun uzunluğunu düşünerek geri döndü. Böylece Ni-nie-şi yirmi yıl boyu Toharistan'da misafir kaldı. Çevresindeki adamlar giderek dağılarak ortadan kayboldular. King-lung dönemi (707-709) başlarında Ni-nie-şi tekrar saraya bağlılığını bildirmek üzere geldi. Kendisine sol cesur muhafızlar generali unvanı verildi ve orada hastalıktan öldü.

Pers Kralı'na ülkesinin sadece batı kısmı kalmıştı. K'ai-yüan (713-741) ve t'ien-pao (742-755) döneminde Persia on elçi gönderdi.[133] (Saraya) bir akik divan, kızıl yünden mamül işlemeler ve rakkaseler hediye etti.

K'ien-yüan dönemi (758-759) başlarında, Persler Arapların peşine takılarak Kuang (Kanton) eyaletine sürpriz bir saldırı düzenlediler. Tahıl ambar-

---

[132] 677'de Piruz artık Çin sarayındaydı ve isteği üzerine Ç'ang-an'da bir Mazdekî tapınağı kurulmuştu. Bkz. "Le nestorianisme et l'inscription de Kara-balgassoun", *JA*, Janv.-Fev., 1897, s. 66. Muhtemelen Piruz, burada sözü edilen oğlu Ni-nie-şi'yi geride bırakarak Çin'de ölmüştür.

[133] Bu elçilerden birisi 722'de gelmiştir. *Ts'e-fu yüan kui*'de (blm. 999, s. 17 v°) şöyle deniliyor: "Onuncu k'ai-yüan yılının (722) üçüncü ayının keng-sü günü, Persia kralı Pu-şan-huo, hediyeler sunmak ve kendisine resmî bir Çin unvanı verilmesi talebinde bulunmak üzere bir elçi gönderdi, isteği yerine getirildi." 732 yılında ise adı Si-an fu kitabesinde geçen Nesturî din adamı Ki-lie'nin de yer aldığı başka bir elçilik heyeti geldi. (*JA*, Janv.-Fev. 1897, s. 57) Yine biri 730, diğeri 737 yılında olmak üzere Pers kralının Ki-hu-p'o adında bir oğlu Çin sarayına elçi olarak gelmiştir. (*Pien-i-tien*'de *Ts'e-fu yüan kui*, blm. LVI, Tiao-çi'yle ilgili bilgiler kısmı, s. 6 r°).

larını, mağazaları ve evleri yakarak deniz yoluyla geri döndüler. Ta-li döneminde (766-779) tekrar (saraya) hediyeler sundular.

Bir de T'o-pa-sa-tan da denilen T'o-pa-se-tan (Taberistan) vardır. Üç tarafı dağlarla çevrilidir. Kuzey tarafı deniz (Hazar) sahilidir. Kralın payitahtı So-li (Sârî) şehridir. Kral İrsen Persia'nın doğu genel valisidir (ispehbed).[134] Persia ortadan kaldırılınca Araplara boyun eğmeyi reddetti. Birinci t'ien-pao yılında (746) Kral Hu-lu-han saraya bağlılığını bildirmek üzere bir elçi gönderdi. Ona "kendi rızasıyla itaat eden kral" asalet unvanı yerildi. Sekiz yıl sonra saraya bağlılığını bildirmek üzere oğlunu Hui-lo yoluyla gönderdi. Kendisine sağ askerî muhafızlar sıra dışı *çung-lang-tsiang*'ı unvanı verildi. Ayrıca mor bir elbise, altın balık şeklinde bir rozet verilerek, hassa muhafızları arasına alındı. Taberistan, kara ridalı Araplar (Abbasiler) tarafından yıkıldı.

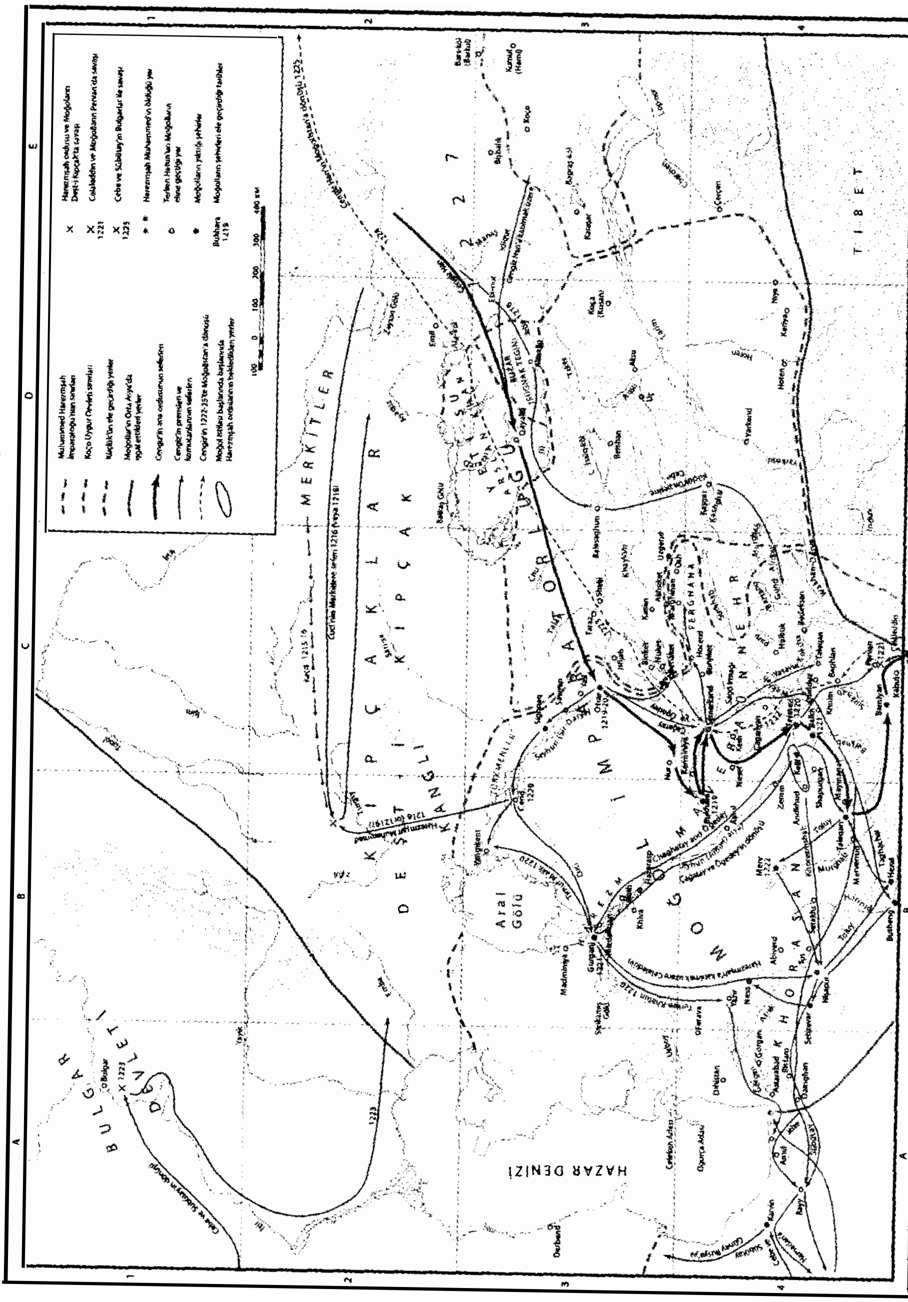
134 Taberî (Zotenberg çevirisi, III, s. 493) şöyle anlatıyor: "Taberistan ispehbedleri bu olayları haber alınca, Amul'da, eyaletin merkezinde yaşayan efendilerini aramak için geldiler. Bu, Gilanlı Ferruhan adında biriydi. Ispehbedler ispehbedi denilirdi. Ispehbed kelimesi Farsçada dük, yani ordu başkumandanı demektir. Ona aynı zamanda Horasan ispehbedi de deniliyordu, çünkü geleneklere göre, Horasan prensi tarafından da tanınıyordu."

BÖLÜM III
MOĞOL İMPARATORLUĞU DEVRİ

EMIL BRETSCHNEIDER*

Tercüme:
KÜRŞAT YILDIRIM

* Emile Bretschneider, *Mediæval Researches from Eastern Asiatic Sources*, I-II, London, 1910.

Moğol İstilası

A) Çinlilerin Seyahatnâmeleri

GİRİŞ

Çin kaynakları çeşitli devirlerdeki Asya coğrafyası ve eski dünyanın bu kısmında yaşayan kavimler için tafsilatlı ve mühim malûmat vermektedir. Bu malûmatın ekserisi bugünlere kadar Çin'i idâre etmiş çeşitli sülâlelerin sayısı yirmi dördü bulan resmî yıllıklarında mevcuttur ki bu kaynaklarda Çin İmparatorluğu ile temasa geçen yabancı ülkeler ve kavimlerle alâkalı değişen uzunluklarda ayrı baplar açılmıştır. Bu baplara dünyanın dört yönündeki yabancıları temsilen *szu-i* yâni *dört i* (yabancı) adı verilmiştir. Bu malûmatlar galiba Çin elçilerine veya Çin'e giden yabancı elçilere veya tüccarlara dayanarak yazılmıştır. Yabancı ülkelerle ilgili hemen hemen tüm Çin bilgileri bu kaynaklardan beslenmektedir; Çin'deki Moğol sülâlesi devrinde yaşayan meşhur Çinli coğrafyacı ve tarihçi Ma Tuan-lin dahi *Wen-hsien T'ung-k'ao* adlı harikuladen eserinin büyük kısmını sülâle tarihlerinden almıştır.[1]

Yabancı ülkelerle alâkalı Çin malûmatının bir diğer kategorisi Çin seyyahların rivâyetleriyle şekillenmiştir. Öyle görünüyor ki Çinliler Avrupalıların yaptıklarının aksine, uzak ülkelere gitmekten asla hoşnut olmuyorlar veya ülkülerini yaymak maksadıyla seyahat etmiyorlardı. Çin kaynaklarındaki seyahatlerde karşılaştığımız tüm bilgiler askerî keşiflerin, Çin imparatorlarının resmî elçiliklerinin veya dinî maksatlarla Hindistan'a veya Asya'nın diğer kısımlarına giden mübarek Budacıların ve diğer hacıların mahsulüdür. Çin'in dışındaki Asya'nın çeşitli yerleri hakkında Çinli seyyahlar tarafından verilen bu tür raporlar çok azdır. Bunlar Asya'nın eski coğrafyası için çok mühim bilgiler verirler; ancak bunları Avrupaî ilmî usulde tetkik etmek o kadar da kolay değildir. Bunların anlaşılması zordur çünkü ekseriyetle ayrı olarak neşredilmemişler ve türlü Çin kaynaklarının devasa ciltleri arasına

---

[1] Marquis d'Hervey de St. Denys, *Wen-hsien T'ung-k'ao*'nun Çin dışındaki ülkeler hakkında malûmat veren tüm bölümlerini tercümeye girişen ilk sinologdur. Çok değerli notlarla bezenen güzel tercümesinin iki cildi *"Ethnographie des Peuples étrangers à la Chine: I. Orientaux, 1876; II. Méridionaux,* 1883" künyesiyle neşredildi.

serpiştirilmişlerdir. Çinli seyyahların çoğu rivâyeti kayıptır ve varlıkları eski kaynaklardan bir şekilde anlaşılmakta veya diğer Çinli yazarların atıfları sebebiyle bilinmektedir.

Batı ilminin bu rivâyetleri araştırarak bir neticeye varması için sadece doğru tercüme kâfi değildir; bu tercümelere çok tafsilatlı haşiyeler düşülmesi gerekir. Bu yapılmadığı müddetçe çok farklı olan Çin dili ve Çin'in dünya görüşüne aşina olmayan bir münevver için bu bilgiler anlaşılmaz olmaya mahkûmdur.

Müteakip sayfalarda Batı Asya'ya giden Çinli seyyahların bazı rivâyetlerini tercüme etmeye ve ilmimin yettiği kadarıyla açıklama yapmaya çalıştım. Ancak tetkikimi Moğolların Asya hâkimi oldukları XIII. yüzyıldan sonrası için başlattım. Bu devir Doğu Moğolistan'ın Orta Asya'nın ana yolları üzerinden İran ve Rusya ile birleştiği vakitti. Bu devrin Çinli ve Moğol yazarları Cengiz Han'ın Batı Asya'ya 1219'da yaptığı harekâtı, bu yolların ilk tesisini, geçit vermez dağlar arasında yol almanın bin bir güçlüğü ve buradaki bazı yerler hakkında kayıtlar tutmuşlardı. Büyük Fâtih'in halefi Ögeday Han bu yollar üzerinde her noktaya karakollar inşa etmiştir ki bu devir kalabalık Moğol ordularının tekrar tekrar batıya ilerleyip Batı Asya ve Doğu Avrupa'yı çiğnedikleri bir devirdi. Çeşitli Batılı krallıklardan yola çıkan elçilik heyetleri ve ulaklar dört bir yana dağılmışlardı; hatta krallar bile bizatihî Moğolistan'ın içlerindeki sarayına gelip Büyük Han'a tâbiliklerini arz etmişlerdi. Rus knezlerin ve hatta çarların makamlarını onaylatmak üzere Karakurum'a doğru uzun ve meşakkatli yolculuğa çıkmak mecburiyetinde kaldıklarını Rus yıllıklarından öğreniyoruz. Onlardan biri olan Çar Yaroslav, ülkesine dönerken 1246'da Moğolistan çöllerinde ölmüştü. Batıdaki bir başka tâbi olan Ermeni Kral Hethum, Mengü Han'ın sarayına 1254 yılında yaptığı seyahati kaleme almıştı. Papa tarafından gönderilen Plano Karpini, Hethum'dan sekiz yıl önce 1246'da Moğol sarayında bulunmuştu. Karpini'ninkine benzer görevle St. Louis tarafından gönderilen bir diğer Fransisken keşiş Rubruk 1253'de Mengü Han'ın sarayına varmıştı. Her iki seyyahın da yazdıkları bugünlere kalmıştır. Nihayetinde meşhur seyyah Marko Polo XIII. yüzyılın ikinci yarısında Orta Asya'yı kat etmiş ve Kubilay Han'ın sarayında yıllarca kalmıştır. Marko Polo gittiği ülkeler hakkında tafsilatlı tasvirler yapmıştır ki yazdıkları seçkin şarkiyatçılar tarafından birkaç yüzyıldır tetkik edilmektedir.

Bu Batılı Orta Çağ seyyahlarının Orta Asya'nın eski coğrafyası hakkında sundukları zengin malzeme ve aynı minvalde bazı Fars yazarların Moğol İmparatorluğu'nun yükselişi esnasındaki kayıtları karşısında aynı devirdeki Çinli müellif ve seyyahların Orta ve Batı Asya hakkında ne yazıp çizdikleri

sorusu dikkatimi çekti. Moğol Sülâlesi'nin Çince tarihi olan *Yüan Shih*'da ve Moğollarla ilgili diğer Çin coğrafya ve tarih eserlerinde mevcut mezkûr sahalara dâir bir sıra malûmat dışında batıya giden beş Çinli seyyahın XIII. yüzyılda neşredilen rivâyetleri bugünlere gelmiştir ki tetkikimizin esas konusunu teşkil etmektedir.

Cengiz Han'ın ordusunun Moğolistan'dan Orta Asya'ya doğru ilk harekâtının tarihi 1219'dur. Bu malûmatın müellifi Batıya seferleri esnasında Cengiz Han'a eşlik eden müşaviri Ye-lü Ch'u-ts'ai'dır. Ch'ang Ch'un büyük oranda aynı güzergâhı kullanmıştır.

Bu seyahatten sonra Chin İmparatoru'nun Kuzey Çin'den Cengiz Han ile Hindikuş'ta görüşmek üzere 1220'de İran'a gönderdiği elçinin kısa fakat karışık bir kaydı vardır.

Üçüncü olarak Cengiz Han'ın emriyle Çin'den Semerkand'a ve Cengiz'in Hindikuş Dağlarındaki karargâhına giden Taocu keşiş Ch'ang Ch'un'un seyahatini zikretmek gerekir. Diğer seyahatler bir yana bu seyahat mahiyeti itibariyle tafsilatlı tasvirlerde ve gerçekçi müşahedelerde bulunmaktadır. Seyyah, yurdu olan Shan-tung'dan 1220'de ayrılmış ve Yen (şimdiki Pekin)'e gitmiş, burada biraz dinlendikten sonra o esnada ordugâhı Moğolistan'ın kuzeydoğu ucundaki Buyür Gölü civarında olan Cengiz Han'ın kardeşi Temüge'nin huzuruna çıkmak üzere kuzeydoğu istikametinde Moğolistan'ın doğu kısmını kat etmiştir. Buradan Kerülen Irmağını takip ederek batıya doğru ilerlemiş, daha sonra kutsal Moğol payitahtı Karakurum'un kurulacağı dağlık araziyi ve galiba şimdiki Uliastay civarını geçmiştir. Bundan sonra seyyahın istikametinin Altay Dağlarından (Çincesi Chin Shan) geçerek şimdiki Urumçi'nin yakınlarındaki Beşbalık'a doğru uzandığını tahmin edebiliyoruz. Bu sırada herhalde Tanrı Dağlarının kuzey eteklerinden yürüyüp Sayram Gölüne varmıştır. Bundan sonra seyyahın kayıtları şimdiki İli'de bulunan Almalık şehrini, Çu Irmağını (ancak sadece dönüş yolunda), Talas Irmağını, Sayram şehrini (hâlâ Taşkent'in kuzeydoğusundadır) zikreder. Ch'ang Ch'un bundan sonra Ceyhun'u geçer, birkaç ay dinlendikten sonra o esnada Hindistan sınırındaki Hindikuş Dağlarında bulunan Cengiz'in huzuruna çıkmak üzere yola koyulur. Semerkand'dan Hindikuş'a iki kez gidip gelmek mecburiyetinde kalan seyyah, güzergâhında Semerkand'ın güneyindeki Demir Kapı'yı ve ardından Seyhun'u geçmiş ve Belh'e varmıştır. Seyyah geri dönerken de aynı yolu kullanmış ve seferden Moğolistan'a dönen Cengiz Han'ın maiyetine girmiştir. Ancak sonra tek başına ilerlemesi buyrulmuş ve o da şimdiki Uliastay'ın batısındaki topraklara ve oradan Moğolistan çölünü geçerek doğrudan şimdiki Köke Hota'ya ve 1224'de Pekin'e varmıştır.

Seyahatini tercüme ettiğim Batı Asya'ya giden dördüncü Çinli seyyah Ch'ang Te'dır. Seyyah 1259'da Mengü Han tarafından o esnada Bağdat'taki Halife'ye karşı sefere çıkan kardeşi Hülagü'ye gönderilmiştir. Ch'ang Te, Karakorum'dan ayrılarak Kızılbaş Gölü geçmişti. Almalık'tan Semerkand'a doğru yol almıştır ki Ch'ang Ch'un'un istikameti de aynıydı. Oradan batıya doğru ilerlemiş, Seyhun'u geçmiş ve Haşhaşîlerin yaşadıkları Elburz Dağlarına varmıştır. Kendisinin Bağdat'a gittiğini sanmıyorum ancak Mısır, Hindistan ve batıdaki diğer ülkelerin olduğu gibi Halife'nin sarayını da tasvir etmektedir.

Nihayetinde bir Moğol subay olan Ye-lü Si-liang'ın biyografisini tercüme ettim. Seyyah 1260-1262 yıllarında Orta Asya'da bulunmuştu.

1. HSİ YÜ LU

Cengiz Han'ın İran'a 1219-1224'de yaptığı sefer esnasında müşaviri Ye-lü Ch'u-ts'ai'ın kensine eşlik ettiği bilinmektedir. Seyyah geçip gördüğü yerleri ve ülkeleri müşahede etmiş ve *Hsi Yü Lu* ("Batı Seyahatı Kayıtları") adlı eserini yazmıştır. Asıl nüsha şu anda elimizde yoktur, ancak ben hiç olmazsa hülasa bir nüshasına ulaşma şansını yakaladım. Maalesef Çinliler çok kapsamlı eserlerin hülasa nüshasını çıkartırlarken, mühim olan ile olmayan arasındakini nadiren tefrik edebilmektedirler. Elimizdeki nüshada bu sebeple bazı kısımların atılması o kadar da anlaşılmaz değildir. Bununla beraber bu parçalar çok da ehemmiyetsiz değildirler; kırpılmış nüsha bile Orta Çağ'daki Orta Asya coğrafyasının aydınlığa kavuşması ve Moğol ordularının Moğolistan'dan Batı Asya'ya giderken kullandıkları yolların tespit edilmesi için hayatî mahiyettedir. Bu konuda Fars yazarları çok az şey söylemektedirler.

Hsi Yü Lu'nun hulasa nüshasının tercümesini vermeden önce müellif hakkında birkaç şey söyleyeyim. *Yüan Shi*, 146'daki uzun biyografisinde denildiği gibi Ye-lü Ch'u-ts'ai[2], Kuzey Çin'i 916-1125 tarihlerinde idâre eden Liao veya Kitan Sülâlesi'nden gelmedir. Ye-lü, Liao Sülâlesi'nin âile adıdır. Ch'u-ts'ai, Liao İmparatorluğu'nun bânisi Apoki'nin bir oğlundan gelmedir. Seyyahın ataları şimdiki Mançurya'da Kuang-ning-hsien yakınlarında bulunan mukaddes I-wu-lu Dağı civarında küçük bir eyalete sâhipti. Babası

---

[2] Seyyahın biyografisinin bir özeti *Yüan Shih Lei Pien*'de de mevcuttur. Bu *"Çin'deki Moğol Sülâlesi Tarihi"*nin müellifi nadir kitaplardan bazı ilginç haşiyeler ilâve etmiştir ki *Yüan Shih*'da mevcut değildir. Abel Rémusat, *Nouv. Mél. Asiat.*, II, 64 ve devamında bu biyografik notların bazılarını tercüme etmiştir.

Chin Devleti'ne hizmet eden yüksek rütbeli bir subaydı. Ch'u-ts'ai 1190'da doğdu. Cengiz Han'ın orduları Chin payitahtı şimdiki Pekin'i 1215'de alınca esir edildi. Cengiz onu maiyetine aldı ve kabiliyetlerini keşfettikten sonra ona imparatorluğunda yüksek mevkiler bahşetti. Ch'u-ts'ai Batı Asya'ya seferi esnasında Cengiz Han'a eşlik etti. Çin yıllıklarına göre Cengiz'in halefleri devrinde devlet adamı olarak mühim roller üstlenmişti. *Yüan Shih*'ın kaydettiğine göre imparatorluktaki kötü idâre sebebiyle Turokina nâipliği esnasında 1243'de muhtemelen Pekin'de kederden öldü. VIII. yüzyılda neşredilen ve Pekin ve etrafının tarihî ve arkeolojik tasvirini yapan *Ji Hia Kiu Wen* adlı eser Ch'u-ts'ai'ın Pekin yakınlarında Weng-shan tepesinin güney eteklerinde gömülü olduğunu söylemektedir. 1627 yılında tapınak ve onun içindeki mezarı ve ayrıca kendisinin ve karısının mermer heykelleri hâlâ mevcuttu. Heykelde dizlerine kadar uzanan uzun bıyıklarıyla görülmekteydi. Ayrıca biyografisinde Cengiz'in onu ilk gördüğünde uzun boyu ve heybetli sakalı karşısında şaşırdığı kaydedilmektedir. Bir başka kayıtta (Ming devrinde Liao-tung'daki bir kaynakta) ise Ch'u-ts'ai'ın Mançurya'daki I-wu-lu Dağı civarındaki âile mezarlığına defnedildiği belirtilmektedir. Bu kayıt daha inandırıcı gibi görünmektedir; muhtemelen Weng-shan'da sadece bir tapınak ve onun hatırasına dikilmiş bir heykel vardı. *Ji Hia Kiu Wen*'nın 1744'de neşredilen tam bir nüshası Weng-shan'ın adının Ch'ien-lung'un saltanat devresi esnasında Wan-shou-shan olarak değiştirildiğini, bu sırada Ch'u-ts'ai'ın heykelinden hiçbir iz kalmadığını, ancak imparatorluk fermanıyla saygıdeğer devlet adamının onuruna yeni bir tapınağın ve heykelin dikildiğini kaydetmektedir. Wan-shou-shan bugüne kadar benzer adı taşımaktadır. Burası Pekin'in 7 mil kuzeybatısında şirin bir tepedir ve 1860'daki savaşa kadar Çin imparatorlarının yazlık sarayı olmuştur. Bilindiği gibi oradaki saray işgal kuvvetleri tarafından yakılıp yıkıldı. Bu sarayı sık sık ziyaret ederim, burada sarmaşıkların dolandığı resmedilmeye değer harabeler, çok sayıda mezarın yansımasıyla gölgelenen gök mavisi gölü gördüm, ancak Cengiz Han'ın müşavirine âit bir anıtın harabelerine rastlayamadım.

Moğol tarihine dâir tafsilatlı malûmat veren ve imparatorluğun tüm müşavirleri ve diğer üst düzey görevlileriyle ve Çinli tarihçilerin de büyük katkılarıyla Moğolların tüm resmî belgelerini bir araya getiren meşhur Fars tarihçi Reşidüddin, Çinliler tarafından sadece dâhî bir devlet adamı olarak değil aynı zamanda meşhur bir astronom ve şair olarak da önünde saygıyla eğildikleri Ye-lü Ch'u-ts'ai'yı zikretmemektedir. Bununla birlikte D'Ohsson *Histoire des Mongols*'unda (II, s.193-194) Ch'u-ts'ai'ı, Fars yazarlarının Cengiz ve evladının gözde devlet adamı olarak zikrettikleri Mahmud Yalvaç ile

özdeşleştirmeye çalışmıştır. Ancak D'Ohsson yanılmaktadır; *Yüan Shih*'da ve devrin diğer tarih kaynaklarında Yalvaç'ın adı defalarca geçmektedir. Reşidüddin Mahmud, Yalvaç'ın Müslüman olduğunu ve sonraları oğlu Mesud Bey'in Türkistan ve Maveraünnehr sahasında vâlilik yaptığını bildirmektedir. *Yüan Shih*'dan 1251 (Ch'u-ts'ai'ın ölümünden sekiz yıl sonra) yılında Ya-lao-wa-ch'i(Yalvaç)'nin Yen-ching Eyaleti'ne (Kuzey Çin'dedir) ve Ma-su-hu(Mesud)'nun ise Bi-shi-ba-li(Bişbalık)'ya vâli olarak atandıkları kaydedilmektedir. 1240'da yazılan *Yüan Ch'ao Pi Shi*(Moğolların Gizli Tarihi)'de Ye-lü Ch'u-ts'ai'yın adı geçmemekte ve Yalvaç Ürgençli bir Müslüman olarak zikredilmektedir. Cengiz Han'ın kahramanlıklarını anlatan ve Moğol Sülâlesi'nin sonlarına doğru yazılan *Ts'in Ch'eng Lu* adlı kaynakta bu iki adam da aynı anda zikredilmektedir:

"Sarı Irmağın kuzeyindeki topraklardan toplanacak vergilerin idâresi 1229 yılında Wu-tu Sa-han'a teslim edilirken batıdaki topraklarında aynı görev Ya-lu-wa-ch'i'ya verildi. 1241'de Ya-lu-wa-ch'i Çinlilerin idâresi görevine atandı."

Urtu Moğolca "uzun" ve *sahal* "sakal" demektir. *Wu-tu Sa-han* "uzun sakallı" adı için yazılmış gibi görünüyor. Yukarıda belirttiğim gibi Ch'u-ts'ai uzun sakalıyla bilinmektedir.

Tercümesini sunacağım bu sayfalarda müellif adı Ye-lü Ch'u-ts'ai değil Chen-jen Kü-shi olarak geçmektedir. Seyahatinin bu hülasa nüshası Moğol Sülâlesi devrinde yazılan *Shu-chai-lao-hio-ts'ung-t'an* adlı eserin ilk bölümünde bulunmaktadır (bkz. Wylie'nin "Notes on Chin. Lit.", s. 134) ve devasa Chi pu tsu chai ts'ung shu külliyatında yer almaktadır.

Müellif ilk önce Ch'u-ts'ai'ın babasından başlamak üzere Ye-lü âilesinin dört kuşak öncesine kadarki adlarını ve unvanlarını vermekte ve onların arkalarında bıraktıkları hatıraları ve bununla beraber tüm mütefekkirler tarafından bilinen yüz ciltlik bir eseri zikretmektedir. Bundan sonra Moğol İmparatorluğu yükselirken Chen-jen Kü-shi(veya Ch'u-ts'ai)'nın batıya seferi esnasında Cengiz Han'a eşlik ettiğini, elli veya altmış bin *li* yol aldığını, batıdaki ülkelerde altı veya yedi yıl geçirdiğini ve Hsi Yü Lu ("Batı Seyahati Notları") adını verdiği eseri yazdığını belirtmektedir. Bu kitap çok nadir olduğundan (müellifin yazdığı devirde dahi) müellif bir hülasa nüsha çıkarmanın faydalı olduğuna karar vermiş ve şöyle demiştir:

1218 yılının[3] ilkbaharı üçüncü ayda (Nisan), (Ye-lü Ch'u-ts'ai) Yün-chung (şimdiki Kuzey Shan-hsi'deki Ta-tung-fu)'dan yola çıktı, Tanrı

---

[3] Okuyucu için daha uygun olacağı için tetkikimizde daimâ milâdî takvimi kullanacağız. Merhum dostum A. Wylie tercüme ettiğim metinlerdeki Çin tarihlerini milâdî tarihlere çevirme nezaketinde bulundu.

Dağlarını[4] aştı, *ta-tsi*(büyük taşlı çöl)'yi ve *sha-mo*(kumlu çöl)'yu geçti ve Cengiz Han'ın ordugâhına vardı.

Ertesi yıl (1219) kalabalık bir ordu teyakkuza geçti ve batıya doğru hareket etmeye başladı. Yolları Chin-shan(Altay Dağları)'dan[5] geçiyordu.

---

4 Tanrı Dağları, Orta Asya'da Rus Türkistan'ından başlayan ve doğuya doğru Kumul'u geçip Moğol çölüne doğru uzanan yüksek dağ silsilesidir. Ancak burada kastedilen Yin Dağlarıdır. Bu silsile batıdan doğuda Güney Moğolistan'a kadar uzanır ve Çin ve Moğol yaylası arasında sınırdır. Çinli tarihçiler arasında Yin Dağlarının Tanrı Dağlarından uzandığı düşüncesi vardır ve bu yüzden bu iki ad karıştırılmaktadır (152. not ile karşılaştırınız). A. v. Humboldt Çin görüşlerine bağlanarak aynı temayüle kapılmış ve Yin Dağlarını Tanrı Dağlarının devamı olarak değerlendirmişti (Ritter, *Asien*, I., s. 236). Bununla beraber görüş bölge keşifler yapan Avrupalılar tarafından henüz kabûl görmemiştir. Yin Dağları Çincede "Kuzey Dağları" mânâsına gelir. A. David 1866'da ve General Przewalsky 1871'de Yin Dağlarına gitmişlerdir.

5 Chin-shan veya "Altın Dağlar" ile Çinliler Altay Dağlarını anlıyorlardı. Altay, Moğolca "altın" demek olan *altan*'dan gelmedir. Ancak Radloff ve Potanin'in gösterdiği gibi bu etimoloji mesnetsizdir, dağın adı "yüksek" demek olan *al*'dan türemiştir. Ayrıca Altay'da altın çok az bulunur. Chin-shan adına Çin tarihinde çokça rastlıyoruz. İlk kez V. yüzyıl kaynaklarında görülmektedir. Çin kayıtlarına göre T'u-chüeh(Türk)'ler adlarını bu dağdan almışlardır. Chin-shan adı *Yüan Shih*'da da çokça görülür ama burada A-le-tai olarak da kaydedilir. Reşidüddin'in *Camiü't-Tevarih*'inde de Altay Dağları sık sık zikredilir. Bu dağ silsilesi Güney Sibirya'da, Semey (Semipalatinsk)'in güneydoğusunda başlar ve Batı Moğolistan üzerinden güneydoğu istikametinde Sarı Irmağın kuzey dirseğine kadar uzanır. Moğol (Çin) Altay Dağlarının üst kısımları önceleri Ritter'in yanlış adlandırmasıyla "Ektag Altay" olarak biliniyordu. 570 yılında Türk Kaganı'na elçi olarak gönderilen Zemarchus'a âit kayıtlarda zikredilen bu Ektag adı bugünlere kadar Moğollarca malûm değildi ve hemen hiçbir şekilde Altay'a atfedilmezdi. Rus kâşifler son on üç yıldır Çin Altay'ına çok sık gidip geldiler; Albay Matussovsky, 1873; Potanin, 1877; Albay Pevtsoff, 1878. Bu dağ çok yüksektir ve çoğu tepesi daimâ karlarla kaplıdır.

Cengiz Han'ın Altay Dağlarını geçerken takip ettiği istikamette bu silsileden uzanan ve dikkate alınması gereken üç yol vardır. Bu yollar Altay Dağlarının doğusunda yer alan Kobdo şehrini Kızılbaş Gölü yakınlarındaki Çin kolonisi Bulun Tokhoy ve yine Tanrı Dağlarının kuzey eteklerindeki Ku-ch'eng şehri ile birleştirir. Bu yollardan ilki Kobdo ile Bulun Tokhoy arasındaki en kısa yoldur, atlılar için yılın sadece belli zamanları için elverişlidir. Bu yol Terekti (10500 fit) ve Urmogaytı (9710 fit) geçitlerinden, Kobdo'nun kuzeybatısından geçer ve Kara İrtiş'in bir kolu olan Kran Irmağının kaynağına doğru ilerler. Potanin bu yoldaki seyahatini Eylül 1876'da tamamlamıştır ("Mongolia", I, s. 30 vd.). İkinci yol güney istikametinde Kobdo'dan geçer, Altay Dağlarını Ulan Daban Geçidinden aşar, Bulgun Irmağına varır, ırmakla beraber iner ve Bulun Tokhoy'un bulunduğu yerdeki dağın yakınındaki Ulungur'a doğru devam eder. Ulan Daban Geçidi Urmogaytı'dan daha kullanışlı gibi görünmektedir, ancak bunun da zorlu tarafları vardır. Bu yol bir heyet tarafından 1877'de Kobdo'dan Ku-ch'eng'a kısmen kat edilmiştir (Potanin, I, s. 124). Altay Dağlarından geçen üçüncü yol daha da güneydoğudan kıvrılır, Dabısten Daban geçidinden geçer. Bu yol Çinlilerin Kobdo'dan Ku-ch'eng'a ve ayrıca Bulun Tokhoy'a giderken kullandıkları posta yoludur. Yol bütün yıl, at ve öküz arabaları için dahi işler (Potanin, I, s. 128 vd.).

Yazın ortasında bile bu dağlarda kar ve buz kütleleri duruyordu. Bu yoldan geçen ordu güzergâhı buzlarla kaplı olduğu için durmak mecburiyetinde kaldı. Çam ve kui ağaçları[6] çok uzunlar, sanki göğe uzanıyorlar. Vadiler otlar ve çiçeklerle dolup taşmaktadır. Chin-shan(Altay Dağları)'ın batısındaki ırmakların hepsi batıya doğru akarlar ve nihayetinde bir göle dökülürler.[7] Chin-shan(Altay Dağları)'ın güneyinde Hiu-hu(Uygur)'ların bir şehri olan *Bie-shi-ba*[8] vardır. Burada T'ang Sülâlesi devrinden kalma bir yazıt vardır. Yazıtta o tarihte orada *Han-hai kun*(Han-hai askerî idâresi)'un bulunduğu yazılmaktadır.[9] Han-hai, şehirden (Bişbalık) birkaç yüz *li*[10] uzaktadır. Burada

---

Ben Moğol ordularının 1219'da hangi yolu kullandıklarını tespit etmek için bir teşebbüste bulunmadım. Krş. 147 ve 148. notlar. Reşidüddin (d'Ohsson, I, s. 212, 216) Cengiz'in (Altay Dağlarını geçtikten sonra) atlı birliklerini yenilemek ve tamamlamak üzere bütün yazı İrtiş Irmağının kaynağında geçirdiğini söylemektedir. Cengiz kalabalık bir atlı orduyla batıya ilerleyişinde daimâ zengin otlakların içinden kıvrılan yolları seçmek mecburiyetindeydi. Üst İrtiş vadileri, tıpkı Kran Irmağı gibi, hâlâ zengin otlaklarıyla meşhurdur. Yukarıda zikrettiğimiz Ts'in Ch'eng Lu'da Cengiz'in Ye-rh-di-shi Irmağı kıyısında ordugâh kurduğu kaydedilmektedir. Aynı Çince işaretlerle İrtiş Irmağı *Yüan Shih*'da defalarca geçmektedir (8a, 1026, 1208, Naymanlarla savaş).

6 *Kui, Juniperus chinensis* için kullanılan klasik bir Çince adlandırmadır. Bu ağaçlar Çince devasa boyutlara ulaşır. Ancak Çinli seyyah muhtemelen *karaçam* ağaçlarını görmüştür.

7 Kara İrtiş ve onun doğu kolları kastediliyor olmalıdır. Bu ırmak bilindiği gibi Zaysan Gölüne dökülür, bunun kuzeybatı ucundan tekrar çıkar, bundan sonraki ise İrtiş adını alır. Kara İrtiş ile aynı istikamette akan Ulungur aynı şekilde bir göle akar.

8 Uygur payitahtı *Bişbalık*.

9 *Han-hai*, Moğolistan çölünü, bilhassa kuzeybatı kısmındaki yüksekliği gösteren eski bir Çince addır. Bu terim Çin kaynaklarında ilk kez M.Ö. 119 yılına âit bir kayıtta görülmektedir. Bu kayıtta bir Çinli generalin Hsiung-nu(Hun)'ları mağlup ettikten sonra Han-hai'ya kadar takip ettiği bildirilmektedir. T'ang Sülâlesi devrinde metne haşiye koyan biri Han-hai'ın "kuzey denizi" olduğunu yazmıştır. Baron Richthofen (*China*, I, s. 24) bu iki şekli "kurumuş deniz" olarak tercüme ederek hataya düşmüştür. Bu arada bu görüş, bölgede eski devirlerde büyük bir gölün olduğu ve bugün kıraç bir çöle dönüştüğü teorisine dayanmaktadır. V. yüzyılın Çin yıllıkları Han-hai'ı o esnada Moğolistan'nın büyük kısmına hâkim olan Juan-juan'ların kuzey sınırı olarak kaydeder. İki yüz yıl sonra Çin kaynakları (*T'ang Shu*) Gök-Türklerin topraklarının kuzeyde Han-hai'a kadar uzandığını bildirir. Yine aynı kaynaktan 630 yılında Hui-hu(Uygur; Uygurlar bu esnada Selenga'nin üst akımlarında yaşıyorlardı)'lar ülkesinde, Han-hai'ın *tu-tu-fu* (askerî vâli) makamının kurulduğu belirtilmektedir. Mamafih haşiye düşen bir Çinlinin han-hai'ı "kuzey denizi" olarak tercüme ettiği bir vakıadır ve Çin tarihinde bir kara denizi için bu terimin kullanıldığına dâir bir delil yoktur. *Ming-yi-t'ung-chi* veya "Ming Sülâlesi Coğrafyası", *Liu-ch'eng* (Turfan ve Piçan arasında yer alır) bölümünde Han-hai'ın Çince bir ad olmadığını ve yabancı kabilelere verilen bir san olarak bu yerin doğusundaki çöle atfedildiğini bildirir. Muasır Çin haritalarında Kumul(Hami)'un doğusundaki çöl Han-hai adını taşır.

10 Li Çinlilerin uzaklık ölçüsüdür. Williams (*Middle Kingdom*, II, s. 83)'a göre şimdiki İngiliz mili=2,89 li'dir. XI. ve XII. yüzyıldaki bazı Çinli seyyahlardan anlaşıldığına göre li'nin ölçüsü

bir deniz (göl) ve onun da içinde bir ada vardır ve bu adada çok sayıda kuş öter.[11] Mezkûr şehrin batısında, 200 li uzakta Lun-t'ai-hien şehri vardır. Burada da bir T'ang yazıtı dikilmiştir.[12] Şehrin (Bişbalık) güneyinde, 500 li uzakta Huo-chou vardır ve T'ang devrinde buraya Kao-ch'ang ve ayrıca Yi-chou denirdi.[13] Kao-ch'ang'ın 3000 veya 4000 li batısında Wu-duan şehri vardır ki bu T'ang devrindeki Yu-t'ien (Hoten) ile aynıdır. Orada içinde beyaz ve siyah *yu* (yeşim taşı) bulunan bir ırmak vardır.[14]

Han-hai'yı geçtikten sonra bin li küsur gidilirse[15] *Bu-la*[16] şehrine varılır. Bu şehrin güneyinde doğudan batıya bin li ve kuzeyden güneye iki yüz li uzanan Yin Dağları vardır.[17] Dağın tepesinde etrafı yetmiş veya seksen li olan

---

bu devirden beri pek değişmemiştir. Ancak Gaubil (*Histoire de l'Astronomie Chinoise*, I, s. 77) XII. yüzyılda bir derece enlemin 338 li olarak hesaplandığını göstermiştir. Böylece bu hesaba göre İngiliz mili= 489 li eder. Ancak yine de eski Çin seyyahlarının li ölçüsünün tam bir değerini tespit etmek zordur; her şeyden evvel Çinli seyyahların uzaklık tahminleri genelde rastgeledir.

11 Çince metnin Han-hai'a gelindiğinde bir kara denizi olduğunu söylemesi anlaşılabilirdir. Ancak galiba esas nüshanın kısaltılmasından kaynaklanan bir yanlışlık vardır; çünkü metinde biraz sonra seyyah Han-hai'ı (kuşkusuz kayıkla değil) geçmektedir. Deniz veya gölün ne olduğunu ve ada ile ne kastedildiğin söylemek güçtür. Bu bölgede çok fazla sayıda göl vardır.

12 Lun-t'ai, *Han Shu*, 96'da milattan önce olmak üzere geçer. Buna göre Hsi-yü ("Batı Toprakları=Doğu Türkistan")'de Yen-ch'i(Karaşar)'nin 680 li batısındaki bir Çin askerî kolonisidir. Biçurin Lun-t'ai'ı şimdiki Bughur ile özdeşleştirir.

13 Müellif *Huo-chou* veya *Karahoca*'yı eski *Kao-ch'ang* ile özdeşleştirmekte haklıdır. Ancak Yichou konusunda hatalıdır. T'ang devrinde aynı yere Han devrindeki Yi-wu-lu (*Hou Han Shu*, 118) yâni Kumul (Hami) denirdi. X. yüzyılın sonunda Kao-ch'ang'a giden Çinli seyyah Wang Yen-te, Yi-chou'dan geçmiş ve ardından batıya doğru ilerlemiş ve Kao-ch'ang'a varmadan önce birkaç yer zikretmişti (tercüme için bkz. Stan. Julien, *Mélanges de Géographie Asiatique*, s. 90-92). Ch'u-ts'ai'ın nüshasını kısaltan müstensih muhtemelen bir yanlışlık yapmıştır veya benzer işaretleri savsaklamıştır.

14 Yu-t'ien uzun zaman önce A. Rémusat tarafından Müslüman müelliflerin Hoten'i ile eşleştirilmiştir (bkz. *Histoire de la Ville de Khotan*). Yu-t'ien, M.Ö. II. yüzyılda *Han Shu*, 96'da geçmektedir. Hoten Çinli seyyah tarafından Wu-duan olarak kaydedilmiştir. Ad, *Yüan Shih*'da O-duan ve XIV. yüzyıla âit bir eski Çin haritasında daha doğru bir telaffuzla Hu-t'an olarak geçmektedir.

15 Seyyah yolunun güneyinde yer alan bazı yerleri saydıktan sonra seyahatine devam etmektedir.

16 Bu-la, besbelli ki Reşidüddin'de Pulad, Hethum'da Phulad ve Rubruk'ta Bolat olarak geçen Sayram Gölü yakınlarında bir yerdir. XIV. yüzyıla âit bir eski Çin haritasının izahında bu yer P'u-la olarak geçer. Bu şehir muhtemelen haritamızdaki Borotala Irmağı vadisindeydi.

17 Yin Dağları ile müellif Tanrı Dağlarının uzantısı olan ve Kulca'nın kuzeyinde kuzeybatı istikametinde uzanan Borokhoro veya Talki dağlarını kastetmektedir. Dağın tepesindeki göl kesinlikle Sayram Gölüdür.

bir göl vardır. Gölün güneyindeki ülkede güneş ışığının toprağa inemediği kesif ormanları teşkil eden *lin-k'in* ağaçları yetişir.[18]Yin Dağlarından ayrıldıktan sonra *A-li-ma* şehrine varılır.[19] Batılı milletler *lin-k'in*'e, *a-li-ma* (elma) derler[20] ve şehrin etrafındaki meyve bahçelerinde bu elma ağaçları boldur, şehir bu adı almıştır. Sekiz veya dokuz şehir ve kaza A-li-ma'ya bağlıdır: Burada üzüm ve armut boldur. Halk, Çin'de olduğu gibi beş tür tahılı yetiştirir. A-li-ma'nın batısında *I-lie*[21] adı verilen uzun bir ırmak vardır.

Bu ırmağın batısında *Hsi Liao*'nun payitahtı *Hu-sz'-wo-lu-do* şehri vardır. Birkaç on şehir bu şehre bağlıdır.[22]

---

18 *Lin-k'in*, Çincede küçük bir elma türüne verilen addır. Genelde yaban elmasına bu ad verilir. Przewalsky, Tanrı Dağlarında, bilhassa dağın kuzey eteklerindeki elma ve kayısı ağaçlarının bolluğuna dikkat çekmiştir. Sonbaharda ormanların bulunduğu topraklar bu meyvelerle örtülür (onun Lop-nor'a 1876'da yaptığı seyahate bakınız; *Peterm. Geogr. Mitth.*, Erg. Heft LIII, s. 2). Dr. A. Regel (*Gartenflora*, 1877) da Kulca'nın kuzeyindeki dağlarda lezzetli küçük kırmızı elma veren yaban elması ağaçlarının (*Pyrus prunifolia*, Willd.) feyezanından bahseder. Kulca etrafında da harikulade elmalar yetişir.

19 *A-li-ma-li*, XIV. yüzyıldaki Fars müelliflerin kaydettiği *Almalık* şehrinden başka bir yer değildir ve galiba bugünkü Kulca'dan çok uzakta değildir.

20 Kırgızcada ve tüm Türk lehçelerindeki *alma* veya *elma*'dır.

21 İli Irmağıdır; Çin vilayetleri içinden de akan ve Balkaş Gölüne dökülen bu ırmağa yine aynı ad verilir. Bu ad VII. yüzyılın başlarında *T'ang Shu*'da geçmektedir. *T'ang Shu*'da Hsi T'u-chüeh yâni Batı Gök-Türkleri hakkında malûmat veren kayıtlar onların iki kanada ayrıldıklarını ve bir kanadın İli Irmağının doğusunda ve diğer kanadının ırmağın batısında odaklandığını söylemektedir. XIII. ve XIV. yüzyılın Fars müellifleri de ırmağı zikretmektedirler. Reşidüddin'e göre (d'Ohsson, II, s. 353) Çağatay'ın büyük torunu Algu'nun sarayı *Hile* Irmağı kıyısındadır. XIV. yüzyılın ilk yarısında yazılan *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsar*'da (tercüme Quatremére, *Notices et Extraits*, XIII, s. 230) Maveraünnehr'in doğu sınırında bulunan *İla* adlı ırmakdan bahseder.

22 Hsi Liao veya Batı Liao, Fars müelliflerin bahsettiği Karakıtay İmparatorluğu'dur. Karakıtay İmparatorluğu, Kuzey Çin'deki Liao (Kitan) İmparatorluğu'nun Chin İmparatorluğu tarafından 1125 yılında yıkılmasından sonra taraftarlarıyla batıya kaçan bir Kitan veya Liao Sülâlesi prensi tarafından kurulmuştur. Çin kaynaklarında adı Ye-lü Ta-shi olarak geçen bu kişi tüm Doğu ve Batı Türkistan'ı ve hatta Harezm'i ele geçirmiştir. Reşidüddin Karakıtayların payitahtının *Balasagun* (galiba Moğolca şehir mânâsına gelen *balsagun* kelimesinden gelmedir) olduğunu bildirmektedir. Çinli müellifler buraya Hu-sz'-wo-lu-do derler. Adın son üç işareti *wo-lu-do*, hanın ordugâhı demek olan *ordo* olmalıdır. *Hosun* Mançu dilinde "kuvvetli" demektir. Muhtemelen *hu-sz'*, Mançu topluluğunda Tunguz olarak dâhil bulunan Kitan dilinde de benzer mânâya geliyordu. *Yüan Ch'ao Pi Shih*'ye göre Karakıtayların payitahtı *Ch'ui* (yâni haritamızdaki *Çu*) *Irmağı* kenarındaydı. Bu imparatorluk 1208 yılında Naymanların son hanının oğlu olan Güçlük tarafından yıkılmıştır. Bu sebeple Ch'u-ts'ai bölgeden geçerken Karakıtay İmparatorluğu artık yıkılmıştı.

Hu-sz'-wo-lu-do'nun birkaç yüz li batısında *T'a-la-sz'* şehri vardır.[23] Buradan 400 küsur li güneybatıya gidildiğinde *Ku-djan, Ba-p'u, K'o-san* ve *Ba-lan* şehirlerine varılır.[24]

---

23 Türkistan'daki Talas şehridir ve Bizans kaynaklarında daha VI. yüzyılda İmparator Justinen'in 569'da Gök-Türk Kaganı'na gönderdiği elçinin raporunda geçmektedir (Yule, *Cathay*, clxv). Yaklaşık altmış yıl sonra Çinli keşiş Hsüan-ts'ang Çin'den yola çıkıp Orta Asya üzerinden Hindistan'a giderken *Ta-lo-az'* şehrinden geçmişti.
Müslüman müellifler buraya Taras derler. Bu ada eski İran tarihinde sık sık rastlanılır. Bkz. J. De Mohl, *Livre des Rois* ("Şâhnâme"). İbn Hurdazbih (IX. yüzyıl) ve İbn Havkal (X. yüzyıl)'a göre Taras, Müslümanlar ve Türkler arasında mühim bir ticaret merkezidir. İdrisî (XII. yüzyıl), Ebulfeda, İbn Batuta (XIII. ve XIV. yüzyıl) ve diğer Arap coğrafyacı ve seyyahlar Taras'ı bir Türkistan şehri olarak zikrederler (İstahrî ve İdrisî'ye göre Seyhun'dan yirmi iki veya yirmi üç gün uzaklıktadır). Reşidüddin, 1210'da Muhammed Harezmşah'ın Taras yakınlarında Karakıtay ordusunu mağlup ettiğini bildirir.
Rubruk Moğolistan'a seyahati esnasında 1253'de Talas şehrini zikreder, ancak bizzatihî orada bulunmamıştır. Seyyah İdil'den bir Talas şehri olan Kayalık'a doğru yol almıştı ki burası dağların eteklerindeydi ve takip ettiği istikametten altı gün uzaktaydı. Seyyah bazı Cermenlerin Talas'ta yaşadığını işittiğini bildirmektedir (Rubruk, s. 280, 279). 1255'de Ermeni Kral Hethum Moğolistan'dan ülkesine dönerken Talas'tan geçmiş ve orada Mengü Han'ın kardeşi Hülagü'yü görmüştür.
Bugün Talas veya Taras adını taşıyan bir yer yoktur. Sultan Babür, XVI. yüzyılın başlarında geçen *Hatıralar*'ında Fergana'dan bahsederken kendisinden önce Moğollar ve Özbekler tarafından yıkılan bir Taras-kand'dan bahsetmektedir.
Kadim Taras şehri için ancak Fars ve Çinli müelliflerin dağınık kayıtlarından malûmat edinebiliyoruz; buna göre şehir Semerkand'dan Almalık'a giden yol üzerinde veya daha kesin olarak Sayram (bugünkü Çimkent yakınlarında) ve Balasagun (Çu Irmağı kıyısında) arasındaydı. Meyendorff, 1820'de neşrettiği *Voyage d'Orembourg à Boukhara* adlı eserindeki haritada eski Taras'ı oldukça tartışmalı bir şekilde bugünkü Türkistan şehrine yerleştirmekte (Seyhun'un yaklaşık yirmi üç mil doğusu) ve bu hatasıyla d'Ohsson (d'Ohsson'un *"Moğol Tarihi"*ne eklenen haritaya bakınız), Vivien de St. Martin (onun Stan. Julien'in *Mém. s. l. Contrées Occid.* adlı çalışmasına ilâve edilen coğrafya notlarına bakınız) ve diğerlerini yanlış yönlendirmiştir. Kadim Taras veya Talas'ın Rus Türkistan'ında Talas adıyla bugünlere gelen ırmağın kenarında ve Taşkent'ten Vernoye'ye giden posta yolu üzerindeki Evliya Ata'da kurulmuş olduğuna bugün hiçbir şüphe yoktur. Velihanov 1858'de Evliya Ata'ya gitmiş ve çekinmeden burayı Taras ile özdeşleştirmiştir (*Memoirs of the Russ. Geogr. Sec.*, 1861). Schuyler (*Turkestan*, II, s. 120) de Evliya Ata'nın eski Taras şehri yakınlarında kurulduğunu belirtmiştir.
Taras ile ilgili daha tafsilatlı malûmat için bkz. Quatremére, *Nocites et Extraits*, XIII, s. 224; P. Lerch, *Türkistan'a Arkeolojik Bir Seyahat*, (Rusça), 1876. Ayrıca Dr. Max Schmidt'in Rubruk'un seyahati üzerine kıymetli makalesine için bkz. *Zeitsch. d. Gesellsch. f. Erdkunde*, 1885, s. 194 vd.

24 Müellif Fergana'daki bazı şehirleri zikretmektedir. İlki Seyhun kenarındaki *Hocend*'dir. K'o-san, İbn Havkal (X. yüzyıl) tarafından Fergana'nın mühim bir şehri olarak tasvir edilen *Kasan*'dır (*Abulfeda*, II, s. 226). Sultan Babür devrinde pek kayda değer olmayan bu şehir bugünkü Fergana haritalarında Namangan'ın kuzeydoğusuna yerleştirilmektedir. Ba-lan,

K'u-djan'da nar boldur. Buradaki narlar iki yumruk büyüklüğünde ve ekşi-tatlı lezzettedir. Halk bu meyveden üç beş tane alıp sıkarak bir kabın içine suyunu akıtırlar. Bu susuzluğu gideren lezzetli bir içecektir.[25]

Ba-lan şehrinin etrafında her yerde *ba-lan* bahçeleri vardır; bu sebeple bu ad verilmiştir. Ba-lan ağaçlarının çiçekleri, kayısı ağaçlarının meyvelerine benzerdir, sadece biraz daha soluktur. Yaprakları şeftali ağaçlarınınki gibidir, ancak biraz daha dar ve küçüktür. Çiçekler kışın açar, meyveler yazın olgunlaşır.[26]

Ba-p'u'da her biri elli libre (yaklaşık 25 kilogram) ağırlığında karpuzlar yetişir. Bir uzun kulaklı (yâni eşek) aynı anda sadece iki tanesini taşıyabilir.

K'u-djan(Hocend)'ın kuzeybatısında *O-ta-la* şehri bulunmaktadır. Ondan fazla şehir buna bağlıdır. Bir gün buranın hâkimi birkaç elçi (Cengiz'in) ve yüzlerce tüccarın (elçilerle beraber gelen) öldürülmesini ve mallarına el konulmasını emretti. Bu sebeple ordu Batı halkına doğru harekâta başladı.[27]

O-ta-la'nın bin küsur li batısında[28] *Sün-sz'-kan* adlı büyük bir şehir vardır. Batı halkı bu adın "bereketli" mânâsına geldiğini, oradaki toprağın çok feyizli olduğunu ve şehrin bu sebeple bu adı aldığını söylemektedirler.[29] Ülke çok zengin ve kalabalıktır. Burada altın ve bakır sikkeler vardır ancak sikkeleri ne

Kandi-badam ("badem şehri") ile özdeşleştirilebilir ki Babür'e göre bademiyle meşhurdur ve Hocend'in doğusundadır. Rusların çizdiği Fergana haritasında Kang-badam, Hokand ve Hocend arasında yer almaktadır. Çince metindeki Ba-lan, Farsça "badem" Çince çevriyazıma tâbi tutulurken kırpılarak yanlışlıkla *ba-dan* olarak telaffuz edilmiştir. Ba-p'u'nun neresi olduğunu bilmiyorum ancak benim Çince Orta Çağ haritama göre Fergana'da K'o-san (Kasan) ve Ma-rh-i-nang (Marghinan) arasında Ba-bu denilen yer olmalıdır.

25 Babür'ün hatıralarına bakınız. Babür, Hocend'deki narların lezzetinden dem vurur.

26 Bu basbayağı badem ağacı tasviridir, bilindiği gibi bu ağaç şeftali ağacına çok benzerdir ve sadece meyvesi farklıdır. Badem ağacı Çin'de bulunmamaktadır ancak XVI. yüzyılda yazılmış bir tabiî tıp ve tabiat tarihi olan *Pen Ts'ao Kang Mu* (XXXIX, fol. 10) adlı eser bu ağacın *ba-dan-hing* veya *ba-dan kayısısı* adı altında güzel bir tasvirini yapmakta ve bu ağacın Müslümanların ülkesinde yetiştiğini bildirmektedir.

27 O-ta-la Maveraünnehr'deki eski *Otrar* şehridir. P. Lerch (*"Türkistan'a Arkeolojik Bir Seyahat"*, 1876)'e göre buranın harabeleri Seyhun'un bir kolu olan Arıs'ın kaynağında bulunmaktadır. Ch'u-ts'ai'ın Harezmliler ile savaşın sebebi hakkında verdiği malûmat Fars müelliflerin kayıtlarıyla birebir örtüşmektedir. Otrar Vâlisi Gürkan İnalcuk, Cengiz Han'ın Muhammed Harezmşah'a gönderdiği elçilerini ve onunla beraber kervandaki tüccarları öldürtmüştü (d'Ohsson, I, s. 206).

28 Güneybatı yerine yanlışlıkla batı yazılmıştır. Bu nüshadaki yönler ve uzaklıklar ekseriyetle yanlıştır.

29 Sün-sz'-kan besbelli ki *Semiscant* için kullanılmıştır. Albay Yule (*Cathay*, s. 192) bu adın Semerkand için kullanılan eski bir ad olduğunu tespit etmiştir. Bu arada Orta Çağ'daki Nesturî piskoposlar bu şehir için *Semiscant* adını kullanmaktaydılar. Bunun dışında Clavijo da Semerkand'ın *Cimesquinte* olarak adlandırıldığını da bildirmektedir. Çinli müellifin Semerkant'ın

ortası deliklidir ne de köşelidir (Çin bakır paraları böyleydi). Şehrin etrafında birkaç on li uzağa kadar her yerde ardı ardına meyve bahçeleri ve koruları, gülistanlar, şırıl şırıl pınarlar, kemerli kubbeler, dörtgen göletler ve dâire havuzlar vardır; gerçekten de Sün-sz'-kan nefis bir yerdir. Bununla beraber tahıl ve sebzeye gelince burada *shu, no* ve *ta-tou* bulunmaz.[30] Burada yazları yağmur olmaz. Halk üzümden şarap yapar. Çokça dut ağacı vardır ancak ipekböceği beslemek için uygun değildir.[31] Tüm elbiseler *kü-sün*'den yapılır.[32] Elbiselerde beyaz renk hayır, siyah renk ise yas alâmeti olarak kabûl edilir.[33] Bu yüzden orada görülen tüm elbiseler beyaz renklidir.

Sün-sz'-kan(Semerkand)'nın 600 ila 700 li batısında P'u-hua şehri vardır.[34] Semerkand'dan daha zengin olan burada her türlü mal vardır. Burada Mou-su-lu-man (Müslüman) halkın so-li-t'an (sultan) sarayı vardır. K'u-djan (Hocend) ve O-ta-la (Otrar) ve diğerleri P'u-hua'ya bağlıdır.

Buhara'nın batısında batıya doğru akan ve bir denize dökülen büyük bir ırmak vardır (Ceyhun).[35] Bu ırmağın batısında *so-li-t'an*(sultan)'ın anasının yaşadığı *U-li-ghien* şehri vardır. Bu şehir Buhara'dan daha zengin ve kalabalıktır.[36]

---

bu adına dâir etimolojik tahlili kesinlikle doğrudur. Semiz, bütün Türk dillerinde "bereketli" veya "şişman" demektir. *Kand* ise bilindiği gibi şehir için kullanılan Farsça bir kelimedir.

30 *Shu*, Çin'de yetişen ve pişirildiği zaman yapış yapış olan bir pirinç türüdür (*Panioum miliaceum*). *No*, Doğu Asya'ya has yine piştiği zaman yapış yapış olan bir pirinçtir. *Ta-tou* ise soya fasülyesidir (*soja hispida*).

31 Ch'u-ts'ai, İran'da ve Maveraünnehr'de çok yaygın olan karadut ağacı (*Morus nigra*) görmüştür. Bu dut ağacı gerçekten de ipek böceği beslemek için uygun değildir.

32 Pamuk olması gereken bir tür malzemedir. *Kassam*, pamuğun Arapça adıdır (bkz. *Mat. Med.*, transl. by Sontheimer, II, s. 304). Bugün Türkistan'da pamuğa *guza* derler (Kostenko, *Turkestan*, III, s. 30).

33 Herkesçe bilindiği gibi Çinlilerde ak elbise yas alâmetidir.

34 Buharadır. O devirde payitahtı Ürgenç olan Harezmşah Devleti'ne bağlıydı. Muhammed Harezmşah sık sık Buhara'da da kalırdı. Reşidüddin'e göre Cengiz Maveraünnehr'e geldiğinde Muhammed, Buhara'daydı.

35 Şu anda iyi bilinmektedir ki Seyhun veya Oxus eskiden Hazar Denizine akardı. XVII. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Ebulgazi'ye göre bu ırmağın akımının Hazar'dan Aral'a doğru değişmesi 1575'de vuku bulmuştur. Bununla beraber IX. ve X. yüzyılda yaşayan Mesudî ve XIII. ve XIV. yüzyılda yaşayan Ebulfeda, Ceyhun veya Oxus'un Harezm veya Aral Gölüne döküldüğünü bildiriyorlardı (Mes., I, s. 211; Abulf., II, s. 209). P. Lerch Hive veya Harezm üzerine kıymetli makalesinde (1873), Oxus'un eski devirlerde de şimdi olduğu gibi Aral'a döküldüğünü öne sürmektedir. Lerch'e göre sadece XIV. yüzyılın sonlarına doğru kendi kendine Hazar Denizine doğru yeni bir akım yaratmış, ancak 1575'de Oxus tekrar Aral Gölüne dökülmeye başlamıştır. Yine de ben 1450'de ölen Arapşah(I, 45)'ın Ceyhun veya Oxus'un Hazar Denizi'ne döküldüğüne dâir kaydını da görmüş bulunmaktayım.

36 *U-li-ghien*, Harezm'in eski payitahtı olan Ürgenç'tir. Reşidüddin'e göre Cengiz devrinde şehir

Batıda (güney yerine yanlış yazılmıştır), aynı büyük ırmağın (Ceyhun) batı sınırında Ban[37] şehri vardır; bunun da batısında Chuan şehri bulunmaktadır. İlerleyip batıya (güney yerine yanlış yazılmıştır) doğru gidilirse Kara Yin-du[38] şehrine varılır. Bunların yazısı, harf ve telaffuz olarak Budacı devletlerdeki yazıdan (Sanskrit) farklıdır. Burada çok sayıda Buda heykeli vardır. Halk inek veya koyun öldürmez; sadece bu hayvanların sütünü içer. Kar görülmemiştir. Yılda iki kez hasat yaparlar. Burası o kadar sıcaktır ki kuma koyulan teneke bir kap anında erir. Ay ışığı bile yazın güneşin yaptığı gibi yakabilir.

Güneyde büyük bir ırmak vardır, bunun suyu buz gibidir. Çok hızlı akar ve güney denizine dökülür.[39] Bu ülkede şekerkamışı bolca üretilir ve halk bunun suyundan şarap ve şeker yapar.

Yin-du (Hindistan)'nun kuzeybatısında *K'o-fu-ch'a* ülkesi vardır. Buranın dört bir tarafı binlerce li genişliğinde düzlüklerle kaplıdır ve tepelere rastlanmaz. Halk sığır ve atı çok besler. Baldan mayalı bir içecek yapılır. Burada günler (yazları) çok uzundur ve geceler kısadır. Koyun eti pişirmek için gerekli olan zamandan biraz sonra güneş tekrar doğar.[40] K'o-fu-ch'a, Ku-li-han ile aynı ülkedir ki *T'ang Shu* burası hakkında benzer haberler vermektedir.[41]

Seyhun'un her iki yakasına da kurulmuştu ve iki tarafı birleştiren bir köprü vardı (d'Ohsson, I, s. 267). Moğollar 1221'de şehri yıktılar, ancak şehir hemen sonra toparlandı ve bugünlere geldi. Buraya, Ceyhun'un batı tarafında ve Hive şehrinin kuzeydoğusunda bulunan Hive'nin ticaret merkezi *Yeni Ürgenç*'ten ayırmak için *Köhne Ürgenç* denir. *Köhne Ürgenç*, Yeni Ürgenç'in yaklaşık 90 mil kuzey batısında ve Ceyhun'un 27 mil batısında bulunmaktadır.

37 Belh kastedilmektedir.

38 Hindistan'ın hangi şehri olduğunu söylemek güçtür. Ch'u-ts'ai'ın elindeki malûmat çok kulaktan dolma ve karışıktır.

39 Muhtemelen İndus Irmağıdır.

40 Müellif K'o-fu-ch'a'nın konumunu çok kabaca belirtse de Fars müelliflerin Deşt-i Kıpçak veya Kıpçak dedikleri (d'Ohsson, I, s. 338) Güney Rusya'nın büyük düzlüklerini ve Hazar Denizinin kuzeyini kastettiğine şüphe yoktur. Ch'u-ts'ai'ın devrinde Moğollar Batı Asya'da Deşt-i Kıpçak'ı pek bilmiyorlardı ve ancak 1236'da buraları ele geçirdiler. *Yüan Shih*'da bu ad genelde Kin-ch'a olarak geçer.
Çin kaydındaki baldan yapılan mayalı içki Rusya'daki halklar arasında bugün de çok yaygındır. Buna *miod* derler ki "bal" ile aynı adı taşır. Güney Rusya balıyla meşhurdur.

41 *T'ang Shu*, 257'de bir *Ku-li-han* ülkesi zikredilir, ancak Kıpçak ile özdeşleştirmek için hiçbir sebep yoktur. T'ang devrindeki adın Sibirya'ya atfedildiği açıktır ki T'ang tarihçileri bunların *Han-hai*'ın kuzeyinde yaşayan göçebe bir halk olduğunu bildirirler. Bunların ülkesinde *po-ho* yetişir. Başları develerinkine benzeyen mükemmel atlara sâhiptirler. Bu ülke Çin payitahtından çok uzaklardadır ve kuzeyde denize sınırdır. *Han-hai*'dan kuzeye doğru ilerlendiğinde günlerin uzadığı ve gecelerin kısaldığı görülecektir. Güneş battıktan sonra koyunun ciğerini pişirene kadar tan ağarır. Ku-li-han ile hangi halkın kastedildiği tespit edilemez. Bu kadar eski bir devirdeki Sibirya'nın tarihi hakkında hiçbir şey bilmiyoruz.

2. PEİ SHİH CHİ

Pei Shih Chi veya "Kuzeye Elçilik Kayıtları", Chin İmparatoru'nun Cengiz Han'a gönderdiği bir elçilik heyetinin kısa bir kaydıdır. Kuzey Sülâlesi veya Moğol sarayı kastedilmektedir. Ancak elçiler yola çıktığı esnada Cengiz Moğolistan'dan ayrılarak Batı Asya'ya doğru sefere çıkmıştı; bu sebeple seyahat esasında kuzeye değil batıya yapılmıştır.

Bu seyahatin kayıtları bulma zahmetine katlanacak kadar mühim değildir; kayıtlar farklı konular üzerine sayısız kısa bölümün diğer eski Çin eserlerinde olduğu gibi bir araya getirildiği ve herhangi bir sistem ve dizinin olmadığı 30 bin sayfalık devasa *Chi-pu-tsu-chai-ts'ung-shu*'da mevcuttur. *Pei Shih Chi*, bu eserde Liu K'i tarafından 1295'de yazılmış olan ve Chin Devleti'ndeki farklı meselelere değinen *Kui-tsien-chi* adlı bölümün XIV. babı olarak yer almaktadır (bkz. Wylie, *Notes on Chin. Lit.*, s. 159). Ancak Liu K'i, *Pei Shih Chi*'nin müellifi değildir ve muhtemelen başka bir eserden iktibas etmiştir. Bu gerçek, kayıtların müellifi tarafından dile getirilmektedir. Buna göre müellif batıdan 1222'de dönen elçi ile tanışmış ve onlardan raporlarını almıştır.

Chin İmparatoru'nun mezkûr elçisinin adı Wu-ku-sun[42] Chung-tuan'dır. Biyografisi *Chin Shih* yâni Chin Sülâlesi'nin tarihinde 124. bölümde vardır ve elçilik vazifesiyle Cengiz'e yaptığı seyahat burada da kısaca anlatılmaktadır.

Başlarda Chin Devleti'ne haraç veren biri olarak görünen Cengiz 1211'de ittifakı bozdu ve Kuzey Çin'e doğru ilk istilâya girişti. Cengiz bu seferlerde Chin Devleti'nin Sarı Irmak'taki topraklarında tahribat yaptı. Moğol orduları 1215'te Chin İmparatoru'nun Chung-tu (bugünkü Pekin)'daki sarayını ele geçirdiler. Cengiz ordularıyla Batı Asya'ya yönelirken generallerinden biri olan meşhur *Mukuli*[43] Çin'de savaşa devam etti ve büyük ilerlemeler kaydetti. Chin İmparatoru uğradığı felâket içerisinde bir barış yakarışı için büyük fâtihe elçi göndermekten başka çaresinin olmadığını anladı. İşte bu Wu-ku-sun'un vazifesinin hülasasıdır. Elçi kayıtlarında diplomatik müzakerelerden hiç bahsetmemektedir ancak Müslümanların ülkesinde Cengiz'in huzuruna çıkışı ve

---

T'ang Shu'nun Kuzey Moğolistan'daki bir mahsul olarak zikrettiği *po-ho*, Moğollar ve Güney Sibirya kabileleri tarafından çokça tüketilen bir tür çiçek soğanı olan *lilium spectabile*'dir. Bu, geçen yüzyıl Pallas tarafından tespit edilmiş ve muasır seyyahların müşahedeleriyle de doğrulanmıştır. Çin'de *po-ho* kelimesi genelde zambak için kullanılır.

42 *Uksun*, Chin İmparatorluk sülâlesinden gelme bir âile adıdır. Bugünkü Mançu dilinde *uksun*, "ırk, âile" demektir. Bilindiği gibi Chin veya Nü-chen, Mançular ile aynı etnik gruba mensuptur.

43 Müslüman müellifler böyle demektedirler. *Yüan Shih*'da Mu-hua-li olarak telaffuz edilir.

daha evvel imparatoruyla yaptığı konuşma *Yüan Shih*'da ve *T'ung Chien Kang Mu*'da yer almaktadır. *Pei Shih Chi*'nin bilinmeyen müellifinin elçilik raporuyla ilgili yazdıkları şunlardır:

1220 yılının 7. ayında (Ağustos), Merasim Heyeti Başkan Yardımcısı Wu-ku-sun Chung-tuan, imparator (Chin İmparatoru U-tu-bu) tarafından bir vazifeyle kuzey sarayına gönderildi. Eğitim Müşavirliği'nde kâtip olan An T'ing-chen onun yardımcısı oldu. Wu-ku-sun, 1221 yılının 10. ayında (Ekim veya Kasım)[44] geri döndü ve bana aşağıdakileri söyledi:

"Göğün sınırından 10 bin li batıya gönderildim ve yolculuğumda gördüğüm tüm acayipliklerin kayıt altına alınmamasına gönlüm razı olmadı; bu sebeple seyahatimi yazıya geçirmenizi rica ediyorum.

1220 yılının 12. ayında (Chin İmpatatorluğu'nun) kuzey sınırını geçtim ve yerin tedricî sûrette irtifa kazandığı kuzeybatı istikametinde ilerledim. Hsia İmparatorluğu'nun[45]*(kuzey sınırına) muvazî olarak ilerledim, yedi veya sekiz bin li yol aldıktan sonra bir dağa vardım. Bunun doğusundaki tüm ırmaklar doğuya ve batısındakiler ise batıya akmaktadır ve yer gitgide alçalmaktadır.*[46] *Dört ila beş li daha ilerleyince hava oldukça sıcaklar. Yüzden fazla şehirden geçtim; bunların hiçbirinin*

---

44 Dönüşü için verilen tarih muhtemelen yanlıştır. Ch'ang Ch'un'un seyahatinde, onların dönüş yolunda Chin Devleti'nin elçilik heyetiyle 1221 yılının 10. ayının 13. günü Talas Irmağının batısında karşılaştığı kaydedilmektedir. Wu-ku-sun'un biyografisinde Çin'e dönüş tarihi 12. ay (Ocak 1222) olarak verilmektedir.

45 Şimdiki Ordos ve Kansu topraklarında hâkim olan Tangut Sülâlesi'dir.

46 Wu-ku-sun'un biyografisinde seyahati hakkında şu kayıt vardır:
"Wu-ku-sun ve yardımcısı An T'ing-chen barış taleplerini iletmek üzere Moğol sarayına gönderildiler. (İstikametlerinde) Baş Müşavir Mu-hua-li ile karşılaştılar (Çin'deki Moğol ordusunun başkomutanı). An T'ing-chen (Mu-hua-li) tarafından tutsak edildi ve Wu-ku-sun yoluna yalnız devam etti. Hsia İmparatorluğu'nun kuzey sınırı boyunca ilerledi, Liu-sha Çölünü geçti, Ts'ung-ling Dağlarını aştı, Hsi-yü(Batı Ülkeleri)'ye vardı ve İmparator'un (Cengiz) huzuruna çıktı."
Kayıttaki *Liu-sha* kelimesi kelimesine "yüzen kum" (moving sand) demektir. Kadim ve muasır Çin anlayışına göre bu çöl çok iyi bilinen Çin geçidi Yü-men(Kansu'da)'ın batısındadır. Bu Liu-sha adı daha Çin klasiklerinde yer alıyordu (*Shu Ching*, "Yü'ye Methiye" Bölümünde). Przewalsky, 1877'de Lob-nor'a giden yolculuğu esnasında bu "yüzem kum"u zikretmektedir. Ts'ung-ling ("soğan dağları") adıyla Çinliler, Han Sülâlesi devrinden (M.Ö. II. yüzyıl) beri Doğu Türkistan'ı (Kaşgar, Yarkend, Hoten vb.) Batı Türkistan'dan (Hokand ve Ceyhun ve Seyhun'un aktığı topraklar) ayıran yüksek dağ silsilesini kastetmektedirler. Wu-ku-sun'un kayıtlarındaki Ts'ung-ling'in batı ve doğusundaki ırmaklarla ilgili ifadeler *Han Shu*'dan alınmadır. Bununla beraber öyle görünüyor ki Wu-ku-sun'un takip ettiği istikamet Tanrı Dağlarının güneyinden kıvrılıyordu (M. Polo'nun tasvir ettiği yol gibi). Yine de bu faraziye Wu-ku-sun'un ilerideki kayıtlarıyla örtüşmeyecektir; Wu-ku-sun, bugün de Tanrı Dağlarının kuzeyinde yaşayan birçok kabile ve kavim adı saymaktadır. Seyyahın kayıtlarındaki ifadeler

Çince adı yoktur. Buralarda yaşayan çok sayıda kabile hakkında sorduğumda bana Mo-li-hi, Mo-k'o-li, Ho-li-ki-sz', Nai-man, Hang-li, Gui-gu, T'u-ma ve Ho-lu adlarını verdiler; bunların hepsi yabancılardır.[47]

On binlerce li daha ilerledim ve Hui-ho'ların ülkesi I-li'ye vardım. Burada Hui-ho'ların hükümdarı (veya bir hükümdarı) oturur.[48] *Bu esnada dördüncü ayın ilk on günü içindeydik (Mayıs ayının başları).*

Ta-shi veya büyük K'i-tan İmparatoru önceleri Hui-ho (Müslüman) ülkesinin ortasındaydı. Ta-shi Lin-ma, Liao halkına mensuptur.[49] *T'ai-tsu onun zekâsını ve belagatini takdir etti ve eş olarak bir prenses verdi.*[50] *Ancak Ta-shi içten içe imparatora karşı garez besliyordu. İmparator ordularını batıya sürdüğü bir sırada Ta-shi onun yanındaki ilk kişiydi, ancak sonra âilesini aldı ve dağların ardına kaçtı (galiba Altay). Ardından sınırdaki kabileleri bir araya getirdi ve kuzey batıya çekildi. Bunlar göçleri esnasında suyun ve otun bol olduğu yerlerde konakladılar. Birkaç yıl sonra Yin Dağlarına*[51] *vardılar ancak kayalıklar ve kar sebebiyle aşamadılar. Arabalarını arkada bırakmak ve eşyalarını develerle taşımak mecburiyetinde kaldılar. Böylece Hui-ho (Müslüman) ülkesine vardılar, orada toprak elde ettiler ve bir imparatorluk kurdular. Ta-shih günden güne güçlendi, otuz yıldan fazla hükmetti ve ölümünden sonra Te-tsung olarak kutsandı. Ölünce oğlu yerine geçti. Oğul ise Jen-tsung olarak kutsandı. Bunun ölümünden sonra ise Kan adlı küçük bacısı iktidarı ele aldı. Ancak gayrı meşru ilişkiye girip kocasını da öldürünce idam edildi. Ardından Jen-tsung'un ikinci oğlu tahta çıktı. Liyakatsiz subayları ataması sebebiyle imparatorluk düşüşe geçti ve nihay-*

bir neticeye varmayı zorlaştıracak kadar çok geneldir ve verdiği uzaklıklar abartılıdır. Ancak Tanrı Dağlarının kuzeyinden geri döndüğü kesindir.

47 Tüm bu adlar Reşidüddin tarafından zikredildiği gibi (d'Ohsson, I, s. 423 vd.) Cengiz Han devrinde Moğolistan ve Orta Asya'da yaşayan kabile adlarıyla özdeşleştirilebilir.
Mo-li-hi galiba *Merkit*lerdir (*Yüan Shih*'daki *Mie-li-ki*); *Mo-k'o-li*, *Mekrin*ler olmalıdır. *Ho-li-hi-sz'* *Kırgız*lardır. *Hang-li* (*Yüan Shih*'da ad *Hang-li* ve genelde *K'ang-li* olarak geçer) Fars müelliflerin *Kankalis*'idir. *Gui-gu* adı *Uygur*'dan gelmiş olmalıdır. *T'u-ma*, Reşidüddin'in *Tumat*larıdır ve nihayetinde *Ho-lu*, *Karluk*lardır (*Yüan Shih*'da *Ha-la-lu*).

48 Wu-ku-sun'un verdiği uzaklıkların ciddî olmadığını tekrarlıyorum. *I-li* ile nereyi kastettiğini bilmiyorum. İli Irmağı kenarında bir *İli Balık* yâni "İli Şehri" vardır. Ancak müellif galiba bugün *Herat* denen *Eri* veya *İleri*'yi kastetmektedir.
Çinliler *Hui-ho* adı ile VII. ve VIII. yüzyıllarda Uygurları kastediyorlardı ancak sonraları bu adı genel olarak Müslümanlara atfettiler.

49 Bkz. Karahıtay bahsi.

50 Müellif Chin Sülâlesi'nin ilk İmparatoru T'ai-tsu veya Aguta'yı (1115-1123) kastetmektedir. Bkz. Karahıtay bahsi.

51 Kulca'nın kuzeyindeki *Borokhoro* veya *Talki* dağlarıdır. Çok büyük bir ihtimalle Ta-shi bu yolla Maveraünnehr'e geçmiştir; Fars müelliflerin bildirdiği gibi Karahıtaylar Türkistan'a girmeden evvel İmil Irmağının kenarında (bu dağların kuzeydoğusu) bir şehir kurmuşlardı.

etinde Hui-ho'lar tarafından yıkıldı. Bugün onlardan kalma bazı bakiyeler vardır ve Hui-ho'ların âdetlerini ve giysilerini benimsemişlerdir.[52]

Hui-ho (Müslüman) İmparatorluğu batıya doğru çok uzaklara uzanır ve geniştir. IV. ve V. yüzyılda (Mayıs, Haziran) oradaki otlar ülkemizde kışın olduğu gibi kurur. Dağlar yazın en sıcak zamanlarında bile karlarla kaplıdır. Güneş yükselince sıcak olur ancak çöker çökmez hava hemen soğur. VI. ayda (Temmuz) halk yorganlara bürünmek mecburiyetindedir.[53] *Yazları yağmur yağmaz, sadece sonbaharda görülür. Ardından bitki örtüsü palazlanır; kışın bitkiler ülkemizde ilkbaharda olduğu gibi yeşil olur ve bitkiler ve ağaçlar çiçek açar.*

(Hui-ho) halkı gür sakallıdır, sakallarının kılları koyunun yünleri gibi birbirine geçer ve kara ve sarının türlü tonlarında farklı renklerdedir.[54] *Yüzleri neredeyse tamamen kıllarla kaplıdır; sadece burun ve gözleri görülebilir. Âdetleri tümden acayiptir. Şunlar Hui-ho'ların türleridir:*

Mu-su-lu-man Hui-ho(Müslüman)'lar kan içici tamahkârlardır. Eti tırnaklarıyla yırtarlar ve yutarlar.[55] *Oruç tutarken dahi et yerler ve şarap içerler.*

I-li Hui-ho'ları[56] *nispeten zayıf ve naziktirler; öldürmekten hoşlanmazlar ve oruçluyken et yemezler.*

Ayrıca Yin-du (Hindistan) Hui-ho'ları vardır, bunlar kara derilidirler ve iyi huyludurlar.

Bu (Hui-ho) halkı hakkında birçok diğer şeyler de zikredilebilir. Oradaki beyler hizmetçilerini Yin-du'nun kara ve en aşağı insanlarından seçerler ve onların yüzlerine yakarak işaret koyarlar. Burada halk şehirlerde yaşar, köy yoktur. Evlerinin çatısını kil ile kaplarlar.[57] *Evlerdeki tüm ağaç eşyalar oymalıdır. Pencerelerinde ve kaplarında beyaz cam kullanırlar. Ülke gümüş, inci, pamuk, kenevir vesaire bakımından çok zengindir. Okları, yayları, arabaları, elbiseleri, zırhları, mızrakları, kaplarının hepsi acayip görünüşlüdür. Köprü inşa ederken tuğla kullanırlar.*[58] *Kayıkları gidişgelişli (iki*

---

52 Batı Liao veya Karahıtay'larla alâkalı daha tafsilatlı kayıtlar *Liao Shih*'da mevcuttur ve ileride bir tercümesi sunulacaktır. Wu-ku-sun'un Karahıtay'larla alâkalı verdiği bazı bilgiler *Liao Shih*'da mevcut değildir.

53 Wu-ku-sun muhtemelen Hindikuş'taki havadan bahsetmektedir. Cengiz'in huzuruna bu dağlarda bir yerlerde çıkmıştır.

54 Bu ifade tamamiyle doğrudur. Farslar bugün dahi sakallarını turuncu renk veren *henna* (*Lawsonia inermis* veya *Balsamine* yapraklarının tozu) ile boyarlar. Eğer sonradan çivit sürülürse kıl tamamen kara olur. Ancak erkeklerin çoğu sakallarında turuncuyu tercih ederler.

55 Bu âdet yemekte bıçak ve çatal kullanmayan İran'daki Müslümanlar vasıtasıyla bugünlere kadar gelmiştir. Bunlar eti parmaklarıyla parçalarlar. Çinli eti eliyle tutmaz, yemek çubuğu kullanır.

56 *I-li* adı bu kayıtta, farklı işaretlerle olsa da ikinci kez görülür.

57 Bugün de Batı Asya'da evlerin çatısı kil ile kaplanır. Çin evlerinin çatısı ise kiremitle kaplanır.

58 Çin köprüleri büyük kare taşlarla inşa edilir.

taraflı) çalışır. Beş tür tahılları ve ayrıca bizim Çin'dekine benzer dut ağaçları vardır. Tuzu dağlardan temin ederler.[59] *Üzümden şarap yaparlar. Elli libre ağırlığında karpuz yetiştirirler. Buradaki elmalar çok hoş renklidir. Soğanlar ve kavunlar da çok hoş ve güzel kokuludur. Hayvanlara gelince; orada deve bulunur, ancak tek hörgüçlüdür.*[60] *Öküzlerin boyunlarında hörgüç vardır.*[61] *Koyunları dolgun kuyrukludur.*[62] *Burada aslan, fil, tavus kuşu, bizon, eşek*[63] *ve dört ayaklı yılanlar vardır. Ayrıca örümceğe benzer tehlikeli bir böcek vardır; bu böceğin ısırdığı kişi bağırır ve oracıkta ölür. Bu ülkelerde Çin'de bulunmayan tür be tür hayvanlar, kuşlar, balıklar, böcekler vesaire vardır.*

Burada T'a-bi-sz'-han adında bir tepe (veya dağ) vardır. Bu dağın etrafı 50 veya 60 li'dir ve görünüşü ormanlar ve kui ağaçlarıyla bezeli yeşil bir perde gibidir. Tepenin eteklerinde bir bulak vardır.[64]

Halk sade giyinir. Elbiselerinin önleri, sağı veya solu yoktur; herkes kuşak sarar. Elbiseleri, minderleri ve yorganlarının hepsi yünden yapılmadır. Bu yün topraktan yetişir.[65] *Yiyecekleri hu-ping (ekmek), t'ang-ping (et yemeği), balık ve ettir. Kadınlar beyaz renkli elbiseler giyerler. Gözleri hâriç tüm yüzlerini kapatırlar. Bunlardan bazılarının sakalları çıkar.*[66] *Kadınlar şarkı söylemek ve dans etmek vesaire dışında bir şey yapmazlar. Dikiş ve nakış işleri erkekler tarafından yapılır.*[67] *Bunlar tiyatro ve hokkabazlık yaparlar. Kanunları Müslüman harfleriyle yazılmıştır. Yazmak için kamış kullanırlar.*[68] *Cenaze merasimlerinde tabut veya lahit kullanmazlar. Ölülerini gömerken cesedin başını daimâ batıya doğru koyarlar. Din adamları saçlarını asla kesmezler. İbadethanelerinde herhangi bir resim veya put bulunmaz. Sadece Huo-chou ve Sha-chou*[69] *şehirlerindeki ibadethanelerde (Müslümanların?) Çin'dekilerde olduğu gibi putlar bulunur. Burada Çin harfleriyle yazılmış Budacı kitaplar da ezberlenir. Hui-ho'ların kutsal kitaplarının dilini Çinliler anlamazlar.*

---

59 Kaya tuzu.

60 Moğol devesidir. Bilindiği gibi Çin'deki develer çift hörgüçlüdür.

61 Zebu (*Bos indicus*), kollarında yağ hörgücü olan bilinen öküzlerden farklıdır.

62 Dolgun kuyruklu koyunlar İran'da çok yaygındır.

63 *Asinus onager*, Farsça "gur i khar". İran'daki tüm çöllerde bulunmaktadır.

64 Hangi dağın kastedildiğini tespit edemedim. Kuhistan'daki *Thabbas* olabilir mi? Belki de *Taberistan?*

65 Pamuk kastedilmektedir.

66 Ch'ang-ch'un da benzer tuhaflıktan bahsetmektedir.

67 Schuyler (*Turkestan*, I, s. 188) şöyle demektedir: "Taşkent'te nakış esasen erkekler tarafından yapılan bir iştir." Eski bir gelenek olduğu açıktır.

68 Gerçekten bugün de Müslümanlar yazarken kamıştan yapılma kalemler kullanırlar (Farsçada *kalam*).

69 *Sha-chou* şimdiki Kansu'da, *Kia-yü* geçidinin batısındadır. Kayıtta zikredilmese ve müphemlik söz konusu olsa da bu şehirler elçinin yolu üzerindeydi. Sha-chou'daki putlar için bkz. M. Polo, I, 207; Przewalski, *Tibet*, s. 101.

(Wu-ku-sun raporunu tamamladıktan sonra) Ben (yâni kaydın müellifi) ona şöyle dedim: Seyahatiniz gerçekten olağanüstü. Eskiden Han Sülâlesi devrinde, Chang Ch'ien ve Su Wu[70] *uzak ülkelere vazifeyle gönderilmişlerdi. Bunlar büyük eziyetler çekip hayatlarını tehlikeye attıktan yıllar sonra döndüler. (Bu adamlar gibi) siz bilinmeyen ülkelere gittiniz, düşmanların arasında on bin küsur li ilerlediniz, çölleri geçtiniz, insanları kurtarma adına tüm bunların üstesinden geldiniz.*[71] *Siz çok neşeli birisiniz, tereddütsüz bir zekânız var ve yüzünüz hiçbir yorgunluk emaresi taşımıyor. Bunun sebebi çocukluğunuzdan beri kalbinizin tahta tam sadakatidir ve bu sayede siz yabancılar arasında sanki evinizi terk etmemişsiniz gibi seyahat edebildiniz. Hayatınızı ve onurunuzu muhafaza ettiniz ve cesurluğunuz ve kahramanlığınız muasırlarınız arasında büyük heyecan yarattı. Gerçekten siz şanlı birisiniz ve çok büyük bir mutluluk ki gelecekteki tarihçilerin istifadesine sunulmak üzere raporunuzu yazıya geçtim."*

Wu-ku-sun raporunda Moğol İmparatoru ile olan görüşmesi hakkında hiçbir şey söylemese de bütünlüğü sağlamak üzere bu konu üzerine *Yüan Shih*'da bulunan bazı kayıtların tercümesini yapmama müsaade edin. Yıllıkta 1221 yılı[72] için şöyle denilmektedir:

"Bu yıl Chin İmparatoru, Wu-ku-sun Chung-tuan'ı barış ricasıyla bir mektupla Cengiz'e gönderdi. O imparatorun kardeşi (yâni tebaası) olmayı kabûl etti, ancak imparator unvanı almayı şart koştu."

1221 yılında aynı yerde şunu okuyoruz:

"Sonbaharda Wu-ku-sun, Hui-ho(Müslüman)'ların ülkesinde Cengiz'in huzuruna çıktı.[73] *İmparator ona şöyle söyledi: "Ben önceleri Sarı Irmağın kuzeyindeki topraklarda hâkimiyetinizden vazgeçmenizi ve buranın güneyindeki topraklarda wang (hükümdar veya bey) unvanıyla hüküm sürmenizi istemiştim. Bu şartlarda savaşı askıya alabilirdim. Ancak şimdi Mu-hua-li artık tüm bu toprakları almış durumdadır ve siz şimdi barış için mecbursunuz." Bunun üzerine Wu-ku-sun imparatora merhamet göstermesi için yalvardı. Cengiz şöyle cevap verdi: "Ben sadece geldiğin bu kadar me-*

---

70 Chang Ch'ien, M.Ö. II. yüzyılda Batı Asya'ya giderek temas sağlayan meşhur Çinli generaldir. Onun vazifesine dâir daha tafsilatlı malûmat için benim *Botanicon Sinicum* adlı eserimin 24. sayfasına bakınız. Su Wu, Han Sülâlesi tarafından M.Ö. 100 yılında Moğolistan'daki Hunlara gönderilen bir başka elçidir. Hunlar elçiyi kendi hizmetlerine almaya teşebbüs ettilerse de bir netice elde edemeyince onu Pei-hai ("kuzey denizi" veya Baykal Gölü)'ya sürdüler. Elçi burada yıllarca koyun güttü. Nihayetinde İmparator Wu sadık müşavirine ulaşabildi ve Su Wu Çin tarihindeki güzide yerini aldı.

71 Wu-ku-sun'un Cengiz'e barış sağlamak için gittiğine dâir bir imâdır.

72 *Yüan Shih*'ın Cengiz Han'ın Batı'daki seferleri hakkındaki kayıtları bir ileriden gitmektedir.

73 Bir sonraki seyahat kaydında yer alan Wu-ku-sun'un Ch'ang Ch'un ile olan konuşmasıyla mukayese edin.

safeyi göz önünde bulundurarak sana merhamet gösterebilirim. Sarı Irmağın kuzeyindeki topraklar elimdedir, ancak Kuan-si'de[74] *bazı şehirler hâlâ teslim olmamıştır. Efendine söyle eğer bu şehirleri bırakırsa Sarı Irmağın güneyinde wang unvanıyla hüküm sürebilir."*

Bundan sonra Wu-ku-sun geri döndü.

3. HSI YÜ CHI CH'IU CH'ANG CH'UN'UN BATIYA SEYAHATI

Ch'ang Ch'un (âile adı Ch'iu) ilim ve mukaddesatıyla büyük ün yapmış Taocu bir keşişti. Shan-tung'da Teng-chou-fu'ya dâhil olan Si-hia şehrinde 1148'de doğmuştu. XIII. yüzyılın başlarında Chin ve Sung devletlerinin saraylarında büyük itibar elde etmişti.[75] Cengiz Kuzey Çin'i işgal ettikten sonra bu büyük bilgeyi işitmiş ve sarayına gelmesi için ona methiyeler düzen bir dâvette bulunmuştu. Bu arada Cengiz, Batı Asya'ya doğru sefere çıkmıştı. Ch'ang Ch'un ilerleyen yaşına rağmen Shan-tung'un dağlarındaki inziva hayatını terk edip Orta Asya üzerinden Cengiz ile buluşacağı İran'a ve Hindistan sınırına gideceği uzun ve meşakkatli yolcuğuna çıkmak mecburiyetinde kalmıştı. Seyahat 1221-1224 yıllarında toplam üç yıl sürdü.

Hsi Yü Chi bizzatihi Ch'ang Ch'un tarafından yazılmamıştır; eseri onun şakirtlerinden biri olan ve seyahati esnasında ona eşlik edip gerekenleri kaydeden Li Chi-ch'ang yazıya geçmiştir. Bilgenin bir diğer şakirdi Sun Si bir giriş yazmış ve 1228'de seyahati neşretmiştir.

Hsi Yü Chi, devasa bir Taocu külliyat olan *Tao-tsang-tsi-yao*'da ve ayrıca *Yang* adlı âlim tarafından 1848'de Pekin'de tekrar neşri yapılan bir külliyat olan *Lien-yun-yi-ts'ung-shu*'da mevcuttur.[76] Ch'ang Ch'un'un seyahatinin tamamı merhum *Archimandrite Palladius* tarafından Rusçaya tercüme edilmiş ve 1866'da neşredilmiştir. Bir diğer tercüme Fransızcaya M. Pauthier tarafından yapılmış ve 1867'de neşredilmiştir. Ancak Pauthier metni kısaltmış ve 1844'de neşredilen ve yabancı ülkeler hakkındaki coğrafya eseri olan *Hai-kuo-t'u-chi*'deki ilgili kısmında bulunduğu gibi kötü iktibas etmiştir.

---

74 *Kuan-si*, "kapının (veya setin) batısı" demektir. Muhtemelen T'ung-kuan'nın batısında, Shen-si, Shan-si ve Ho-nan sınırları arasındaki mühim geçidin olduğu topraklar kastedilmektedir. Bkz. Richthofen, *China*, II, s. 451.

75 *Chin* veya *Nü-chen* (Moğol ve Fars müelliflerin *Çürçe*'si) Devleti bu sırada Çin'in kuzeyine sâhipti; Sung Devleti ise Huai Irmağının güneyinde hüküm sürüyordu. Her iki devlet de Cengiz'in evladı tarafından ortadan kaldırıldı.

76 Benzer külliyat Hsüan Tsang'ın *Hsi Yü Chi*'sini de içermektedir (tercümesi için bkz. Stan. Julien, *Mémoires sur les Contrées Occidentales*, 1858.

Bunun dışında tercümesi yanlışlıklarla doludur ve bir bütün olarak eser anlaşılmaz hâldedir.

Bu eserde sunduğum *Hsi Yü Chi*'nin tercümesi Arch. Palladius'unki gibi tam bir tercüme değildir. Metnin çeşitli yerlerinde Ch'ang Ch'un tarafından yazılmış tüm şiirleri ve Taocu konuşmaları çıkardım. Bazen alâkasız olan kaydın sadece bir hülasasını verdim. Ancak tarih ve coğrafyaya dâir olanları dürüstçe sundum ve ihtisasımın konuyla örtüştüğü oranda haşiyeler düştüm ve yorumlar yaptım.

Konuya girmeden önce XIV. yüzyılın ortalarında yazılan Cengiz ve Ch'ang Ch'un arasındaki mektuplaşmadan haber veren *Cho Keng Lu* adlı eski ve ilginç bir eserden bahsetmeme müsaade edin. Eserin *Ch'iu Chen Jen* (Ch'iu: hakikat adamı) başlıklı X. bölümüne bakınız. Bu mektupların tercümesi, okuyucuya bu meşhur adamların kafa yapısı ve şahsiyetleri hakkında fikir verebilir. Cengiz gayet sade bir şekilde halkı idâre etmedeki sert prensipleri açık olarak dile getirmekte ve kullandığı kelimeler değişmez hakikatleri göstermektedir ki bu hakikatler Avrupa'da ülkelerimiz için bugün dahi geçerlidir. Diğer yandan Ch'ang Ch'un onun alçakgönüllülüğüne, açıklığına ve samimiyetine hayran kalmıştır. Yaşadığı devri ve insan tabiatını iyi bilen yüksek dehası ona doğuştan gelmiş gibidir. Bu sebeple Kuzey Çin'i almak üzere olan Cengiz onun görüşlerine büyük değer vermektedir. Bununla beraber Cengiz'in bilgenin müşavirliğine danışmaktaki sabırsızlığının sebebi başkadır. Palladius'a göre Ch'ang Ch'un Kuzey Taocu ekole, "altın lotus" mezhebine mensuptu; bu mezhebin üstatları kendilerine *ts'uan-chen* yâni "mükemmel, gerçek ve kutsanmış kişi" derlerdi. Bunların hepsi ruhanî simyada üstatlardı, ruhanî âleme bakıyorlardı ve maddeci simyacılar tarafından yüzyıllardır boşuna araştırılan ölümsüzlüğün sırrını bulmaya çalışıyorlardı. Cengiz'in ilk konuşmasında Ch'ang Ch'un'a sorduğu ilk sorulardan biri *"Ölümsüzlük için bir ilacınız var mı?"* olmuştur. Hem Cengiz'in hem de Ch'ang Ch'un'un 1227 yılının VII. ayında ölmesi tuhaf bir hakikattir.

Cengiz'in Ch'ang Ch'un'a gönderdiği mektubun kendisi tarafından yazılmadığını söylemeye lüzum bile duymuyorum; Cengiz hiçbir dilde yazamazdı. Besbelli ki fâtihin fikirleri bir Çinli tarafından odasında yazıya geçirilmiştir; bu Çinli çok büyük bir ihtimalle kabiliyetli müşaviri Ye-lü Ch'u-ts'ai idi.

Klasik Çin usulünde yazılan mektup şöyledir:

"Kibri ve lükse aşırı düşkünlüğü sebebiyle Gök, Çin'i terk etmiştir. Ancak kuzeyin kırlarında yaşayan ben, olağanüstü tutkulara sâhip değilim. Lüksten nefret ederim ve ölçülü yaşarım. Sadece bir elbisem ve bir yiyeceğim var. Tıpkı mütevazı çobanlarım gibi

aynı yemeği yerim, aynı çaputu giyerim.[77] *Halkıma çocuklarım gözüyle bakarım ve kabiliyetli olanlarıyla kardeşlerimmiş gibi ilgilenirim. Biz ilkelerimize daimâ sadık kaldık ve karşılıklı sevgiyle her zaman bir bütün olarak yaşadık. Askerî harekâtlarda daimâ önde bulundum ve çarpışma esnasında asla geriye geçmedim. Yedi yıl zarfında büyük bir iş başardım ve bütün dünyayı bir imparatorluk olarak birleştirdim. Benim seçkin hususiyetlerim yok. Ancak Chin hükûmeti dönektir ve bu yüzden Gök bana (Chin) tahtını ele geçirmem için yardım etti. Güneyde Sung, kuzeyde Hui-ho*[78]*, doğuda Hsia ve batıda yabancıların hepsi hâkimiyetimi kabûl ettiler. Bana öyle geliyor ki çok eski devirlerde shan-yü'müzün*[79] *devrinden beri böylesine büyük bir devlet görülmemişti. Ancak dâvetim ulu olduğu için omuzlarıma binen yük de çok ağırdır. İdâremin olduğu yerde bir şeylerin noksan olmasından korkarım. Bir ırmağı geçmek için kayıklar ve dümenler yaparız. Aynı şekilde bilge adamı dâvet ediyoruz ve devleti iyi bir düzende tutmak için müşavirler seçiyoruz. Tahta çıktığım zamandan beri halkımı idâre etmek için yüreğimi ortaya koyuyorum; ancak üç (kung) ve dokuz(k'ing)'un yerine koyulmaya layık birini bulamadım.*[80] *Bu şartları göz önünde bulundurarak sordum ve duydum ki siz doğruluk yolunu kat etmiş birisiniz. Derin bir ilme ve engin tecrübeye sâhipsiniz, siz hukuku iyi bilirsiniz. Sizin kutsallığınız aşikârdır. Siz olağanüstü kabiliyetlere doğuştan sâhip olan kutsanmış birisiniz. Uzun bir zamandır kaya oyuklarında yaşıyorsunuz ve inzivaya çekilmişsiniz. Ancak siz sayısız kalabalıkta ölümsüz varlıkların yolundaki bulutlar gibi kutsiyete erişmişlerdensiniz. Biliyorum ki savaştan sonra siz Shan-tung'da, aynı yerde yaşamaya devam ettiniz ve ben daimâ sizi düşünüyorum. Wei Irmağından aynı araba içinde dönüş hikâyelerini ve kamış barakada dâvetlerin üç kez tekrarlandığını öğrendim.*[81] *Ancak ne yapabilirim? Dağlar ve engin düzlükler bizleri ayırmaktadır ve ben sizinle buluşamıyorum. Ben sadece tahttan inebilirim ve kenarda bekleyebilir-*

---

77 Palladius, eski bir Çin kitabında Cengiz'in elbisesinin basit bir malzemeden yapıldığı ve Çin'in Moğol imparatorları olan evladının da bu yadigârı aynen devraldığı şeklindeki kaydı bulmuştur.

78 Bu milletler için tayin edilen yönlerde bir karışıklık vardır.

79 Bu M.Ö. II. yüzyıldan beri Hun hükümdarlarının kullandıkları unvandı.

80 Chou Devleti (M.Ö. 1122-249) devrinden beri üç *kung* Çin imparatorluğunun en yüksek müşavirleriydi; dokuz *k'ing* ise idârenin çeşitli kısımlarına bakardı.

81 Bu ifade Çin tarihindeki iki misâlden türetilen bir imâdır; buna göre bilgeler imparator tarafından yüksek makamlara gelmeleri için dâvet edilirdi. Chou Sülâlesi'nin (M.Ö. XII. yüzyıl) hayalî bânisi Wen Wang, Wei Irmağında balık avlayan yaşlı bir adam bulmuştu, onun konuşması bilge olduğunu gösteriyordu. Wen Wang müşavir olarak hizmetine girmesi için ona yalvardı ve arabasına alıp kendisiyle beraber götürdü. Diğer imâ Shu Han Sülâlesi'nin bânisi bilgeliğiyle tanınan *Lui Pei* tarafından keşfedilen *Chu Ko Ling*'e atfedilir. Bu bilge sazlardan örülmüş bir barakada yaşarken bulunmuş ve inzivaya çekilmiş hayatı bırakması için güçlükle ikna edilmişti.

im.[82] *Perhize girdim ve yıkandım.*[83] *Emir subayım Liu Chung-lu'ya sizin için bir araba ve muhafız temin etmesini emrettim.*[84] *Binlerce li gözünüzü korkutmasın. Mübarek adımlarınızı atmanız için size yalvarıyorum. Kumlu çölün enginliğini düşünmeyin. Hâli hazırdaki vaziyette insanlara acıyın veya bana merhamet gösterin; benimle temasa geçmeniz hayat kurtarmak mânâsına gelir. Size bizzat hizmet edeceğim. En azından sizin bilgeliğinizin değersiz bir parçası olarak kalacağımı ümit ederim. Bana sadece bir kelime söyleyin ve ben mutlu olacağım. Bu mektupta düşüncelerimi kısaca izah ettim ve beni anlayacağınızı umuyorum. Yine büyük tao'nun ilkelerine nüfuz eden ve doğru her şeyle duygudaş olan sizin, insanların arzularına karşı koymayacağınızı umut ederim.*

1219 yılının V. ayının 1. günü (15 Mayıs) yazılmıştır."

Ch'ang Ch'un'un Cengiz'e cevabı:

"Si hia hien'den tao'ya adanmış Ch'iu Ch'u-chi[85] *geçenlerde çok uzaklardan en büyük buyruğu almıştır. Deniz kıyısına yakın yaşayan*[86] *tüm insanların kabiliyetsiz olduğunu belirtmeliyim. Dünya işlerinde aptal olduğumu ve hemen her şekilde çok çalışmama rağmen tao'yu aramada başarıya ulaşmadığımı itiraf ediyorum. Yaşlandım ve henüz ölmedim. Ünüm bütün devletlere yayılmış, ancak kutsallığıma gelince sıradan bir insandan daha iyi değilim ve içeri doğru baktığımda kendimden çok utanıyorum. Saklı düşüncelerimi kim bilebilir? Bundan önce güney payitahtından*[87] *ve Sung'dan birkaç dâvet almış ve gitmemiştim. Ancak şimdi Ejderha Sarayı (Moğol sarayını kastediyor)'nın ilk çağrısı üzerine hazırım. Neden? En eski devirlerden bugünlere görülmemiş bir şekilde imparatorun Gök tarafından böyle bir cesaret ve bilgelikle ödüllendirildiğini işittim. Adalet parlak ihtişama eşlik etmektedir. Çin halkı yabancılar gibi imparatorun hâkimiyetini kabûl etmiştir. Dağlarda saklansam mı yoksa denizde bir adaya mı kaçsam diye ilk başta kararsızdım, ancak buyruğa karşı gelmeye cüret etmem. İmparatorun huzuruna bir kez olsun çıkabilmek için buza ve kara karşı koymaya karar verdim. İlk başta haşmetmeabın arabasının Huan-chou ve Fu-chou'nun kuzeyinden daha ileride olmadığını duydum.*[88] *Ancak Yen (Pekin)'e vardıktan sonra*

---

82 Cengiz, Ch'ang Ch'un'a hükûmette kendisinin yerini alabileceğini teklif etmektedir.

83 Çince bir nezaket ifadesidir ve bir kişinin misafir kabûl etmek için kendisini uygun şekilde hazırlaması mânâsına gelir.

84 Çin'de eski devirlerde imparatorlar bilgeleri dâvet ettikleri zaman onlar için bir araba gönderirlerdi.

85 *Ch'u-chi* bilgenin kendisini ifade etmek için kullandığı bir sandır.

86 Ch'ang Ch'un'un Shan-tung'daki yurdu *Si-hia* deniz kıyısından çok uzakta değildir.

87 Chin Sülâlesi devrinde Nan-ching veya güney başkenti, Yen(Pekin)'deki Chin İmparatoru'nun sarayı Moğollar tarafından ele geçirildikten sonra şimdiki K'ai-feng-fu (Ho-nan) olmuştu.

88 *Ta-ts'ing-yi-t'ung-chi*'ye göre eski *Huan-chou, Tu-shi-k'ou* kapısının (Çin Seddi) 180 li kuzeydo-

arabanın daha da ilerlediği malûmatını aldım, kaç bin li bilinmiyor. Fırtına ve toz asla gökleri engelleyemez. Yaşlıyım ve hastayım. Böyle uzun bir yolculuğun meşakkatine katlanamayacağımdan korkuyorum ve belki de huzurunuza çıkamayacağım; huzurunuza çıkabilsem dahi herhangi bir şey için iyi olmayacağım. Devlet ve savaş işleri benim becerimin dışındadır. Tao öğretisi tutkuları dizginlemeyi öğretir, ancak bu oldukça zor bir vazifedir. Bu sebepler göz önünde bulundurulduğunda Liu Chung-lu ile görüştüm ve haşmetmeabınızın dönüşü için Yen'de veya Te-hing (şimdiki Pao-an-chou)'da bekleyip bekleyemeyeceğimi sordum. Ancak kendisi menfî cevap verdi ve bu yüzden imparatora bizatihî sebebimi arz ediyorum. Haşmetmeabınızın arzusunu yerine getirebilecek miyim ve buza ve kara karşı koyabilecek miyim endişeliyim; bu yüzden (yola çıksam da beklesem de) kararınız karşısında boynum kıldan incedir. Biz aynı anda keşiş olan dört kişiyiz. Üçü kutsiyete erişti. Sadece ben kutsal kişi olarak haksız yere ünlendim. Görünüşüm kurumuş gibi, vücudum zayıf. Haşmet-meabınızın emirlerini bekliyorum.

1220 yılının III. ayında (Nisan) yazılmıştır."

Sun Si, *Hsi Yü Chi*'nin önsözünde şöyle demektedir:

"Ch'ang Ch'un kusursuz bir insandı. Erkeklik çağına geldiğimde (onun hakkında çok şey işitmiştim, ancak) bu muhterem adamın uzun yıllar önce göğe yükseldiğini, göçüşünden sonra âlemin yüksekliklerinde bulut kümeleri içinde yaşadığını zannettim ve onu görmemiş olmaktan dolayı çok üzüldüm. Ancak 1219 yılının kış ayında aniden üstadın[89] denize yakın bir yerde yaşadığını ve (Cengiz tarafından) dâvet edilerek bir seyahate çıktığı söylentisini duydum. Ertesi yıl (1220) ilkbaharda, gerçekten de o Yen-ching (Pekin)'e vardı ve Yü-su-kuan manastırında kaldı. Sonra ben onu bizatihî görme şerefine eriştim. Oturduğunda vaziyeti hareketsizdi, ölü bir beden gibi; ayağa kalktığında bir ağacı andırıyordu. Hareketleri yıldırım ve adımları rüzgâr gibiydi.[90] Konuşmasından çok görmüş ve geçirmiş bir insan olduğunu anladım. Okumadığı hiçbir kitap yoktu. Günden güne ona karşı artan bir hürmet besledim. Onun ihtişamından feyz alan ve şakirdi olmak için yalvaran insan sayısı günden güne arttı. (Cengiz tarafından gönderilen) araba ikinci kez geldiğinde üstadın batıya yolculuğu başladı. Ayrılırken şakirtleri ne zaman döneceğini sordular. O ise "üç yıl sonra" dedi. Bu hadise 1221 yılının ilk ayında oldu ve gerçekten bilindiği gibi 1224 yılının ilk ayında üstat üç yıllık aradan sonra batıdan döndü. Üstat batıya olan seyahatinde 20 bin li'den fazla yol aldı. Haritalarımızda olmayan ve yağmurla veya çiğle ıslanmayan yerler gördü. Her yerde büyük bir şerefle karşılanmış olsa da seyahat onun için çok ıstıraplı olmuştu.

ğusunda bulunuyordu. Burada şimdi Kurtun balgasun vardır.

89 Seyahatnâmede Ch'ang Ch'un daimâ shih yâni üstat olarak anılır.

90 Tüm bu hususiyetler Taocular tarafından derin düşüncenin yüksek bir derecesinin ve tutkuların yokluğunun işaretleri olarak kabûl edilir.

Yine de daimâ neşeli olmuş, sevgiyle konuşmuş ve mısralar yazmıştı. Türlü yönleriyle tabiatı severdi. Durduğu her yerde göze çarpan her şeyi ziyaret etmişti. Hayat ve ölüm hakkındaki görüşlerine gelince, bunları sıcak ve soğuk olarak görürdü fakat bunlar hakkındakî düşünceleri kafasını karıştırmazdı. Eğer tao ona nüfuz etmeseydi böyle bir mükemmelliğe erişebilir miydi?

1228 yılı VII. ay 2. gün yazılmıştır."

Hsi Yü Chi'nin metni Ch'ang Ch'un'un kısa bir biyografisiyle başlıyor. Ardından üstadın Chin ve Sung saraylarından aldığı ve reddettiği dâvetlerden bahsediliyor.

1220 yılında İmparator Ch'eng-gi-sz' (Cengiz) emir subayı Lui Chung-lu'yu[91] yirmi Moğol'dan oluşan bir muhafız ekibiyle o esnada Shan-tung'da olan Ch'ang Ch'un'a gönderdi. Lu Chung-lu ona imparatordan bir dâvet ve altın bir tablet iletti; bu tablette üstada yolculuk esnasında bizatihî imparatorun görmek istediği muamelenin yapılması yönünde emir yazılıydı. Chung-lu 1219 yılının V. ayında (Mayıs, Haziran) üstadı aramak üzere imparatordan emir aldığını bildirdi. İmparator bu sırada *wu-li-do*'da[92], *Nai-man*'daydı.[93] Ch'ang Ch'un, Chung-lu ile gitmeyi kabûl etti ve kendisine eşlik etmek üzere şakirtlerinden on dokuz kişi seçti. 1220 yılının başlarında (Şubat) bunlar kuzeye doğru yola çıktılar ve ikinci ayın sonlarına doğru (Nisan ayı başları) Yen(Pekin)'e vardılar. Üstat burada büyük hürmet gördü.

Üstat Yen'de iken kendisine Cengiz'in batıya doğru sefere başladığı söylenince ileri yaşının uzun bir yolculuğun meşakkatine katlanamayacağı korkusuna kapıldı. Huzuruna çıkmak üzere Cengiz dönene kadar beklemek istedi ve bu mesele imparatordan müsaade talep edilerek hal oldu. Ch'ang Ch'un'u telaşlandıran bir mesele daha vardı. Chung-lu efendisinin emriyle imparatorun haremine götürmek üzere çok sayıda kız toplamıştı. Üstat şöyle dedi:

"Tsi Devleti'nden Lu Devleti'ne gösterici kızlar gönderilmesi sebebiyle Konfüçyüs

---

91 Liu Chung-lu Chin ordusundan ayrılan ve Kuzey Çin'i işgali esnasında Cengiz'in hizmetine giren bir asker kaçağıydı. Cengiz ok yapmadaki kabiliyeti sebebiyle onu takdir etti. Liu Chung-lu tüm yolculuğu boyunca Ch'ang Ch'un'a eşlik etti. Kayıtta bazen *Liu Kung* olarak anılır. *Kung*, onu onurlandırmak üzere verilen bir unvandır.

92 Moğolca *Ordo*=imparatorluk sarayı veya ordugâh.

93 *Nayman*lar Reşidüddin'e göre (d'Ohsson, I, s. 425) İrtiş Irmağının kaynağının yakınlarında ve Altay Dağlarının batısında ve doğusunda yaşıyorlardı. Çinli müellifler de benzer tarifleri yapmaktadırlar. Anlatılan 1219 yılında Naymanlar artık Cengiz'e tâbi olmuşlardı ve Cengiz batıya sefer hazırlıkları yapmak üzere Nayman Hanı'nın ordasında bir süreliğine kalmıştı. Cengiz batıya hareket etmek üzere sonbaharda ayrılmıştı.

Lu'yu terk etmişti (Lu, Konfüçyüs'ün yurdudur). Ben sadece dağların bir bilgesi olsam[94] *da kızlarla birlikte nasıl seyahat edebilirim?"*

Bu meseleleri imparatora arz etmek için Chung-lu bir raporla ulak gönderdi ve üstat da imparatora iletilmesi için bir mektup verdi.

1220 yılının IV. ayı 15. günde (18 Mayıs), üstat ve şakirtleri ve Liu-kung, Yen(Pekin)'den yola çıkıp kuzeye doğru ilerlediler. Yol, *Ku-yung*'dan[95] geçiyordu. Bir gece (geçidin) kuzey çıkışında haydut çetesine rast geldik ancak onlar boyun eğerek selamladılar ve "Biz üstada zarar vermeyiz" dediler.

V. ayda (Haziran) *Te-hing*'e[96] vardık ve yazı oradaki *Lung-yang-kuan* tapınağında geçirdik.

Kışın başlarında (1220) *O-ch'en*[97] tarafından gönderilen *A-li-sien* ve biraz sonra da bir başka heyet geldi. Bunlar imparatora giden yolunda üstada (Temüge'nin) dâvetini ilettiler. Üstat başıyla onaylama işareti yaptı. Aynı ay Cengiz'e gönderilen ulak döndü ve imparatordan üstada bir mektup getirdi ki bu mektup büyük methiyeler düzerek üstadı bir kez daha dâvet ediyordu. Chung-lu da bilgeye gereken en üst düzey ilgiyi göstermesi yönünde emirler içeren bir mektup aldı. Chung-lu ile görüşmekte olan üstat şöyle dedi:

"Şimdi kış başlıyor, çölden geçecek yol soğuk ve uzaktır; arkadaşlarımız böylesine uzun bir seyahat için gerekli olan eşyaları temin etmemişlerdir. Kışı Lung-yang-kuan'da geçirmemiz ve ilkbaharda yola çıkmamız daha iyi olmaz mı?"

Chung-lu mutabık kaldı ve onlar da kışı orada geçirdiler.

1221 yılının ilk ayı 8. gün (1 Şubat) tekrar yola çıktık. Güzel bir gündü; üstadın arkadaşları hediyeler getirdiler, atının önünde durdular, gözyaşları döktüler ve şöyle dediler:

"Üstat birkaç on bin li uzaklığında bir yola çıkıyorsunuz; ne zaman tekrar önünüzde eğilme şerefine nail olacağız?"

---

94 Ch'ang Ch'un kendisinden bahsederken daimâ bu mütevazı ifadeyi kullanmaktadır.

95 *Ku-yung* kapısı hâlâ Pekin'in kuzeyindeki bir geçitte mevcuttur; Çin Seddi'ni bu noktada gezen Avrupalı seyyahlar burayı *Nan-kou* geçidi olarak bilmektedirler. Nan-kou, geçidin güney girişinde bir köyün adıdır. Bkz. A. Wylie, "On an Ancient Buddhist Inscription at Kou yung kwan", *Jour. Roy. Asiat. Soc.*, 1870.

96 Pekin'in kuzeydoğusunda şimdiki *Pao-an-chou* şehridir.

97 Cengiz'in küçük kardeşi kastedilmektedir. *Yüan Shih*'da ad genelde *O-ch'i-ghin* olarak kaydedilir. Aslında adı *T'ie-mu-guo*(Temüge)'dur, *O-ch'i-ghin* soyadıdır. Uçugen, Moğolca "küçük" demektir. *Yüan Shih*, 107'deki şecere tablosuna bakınız. Reşidüddin ona *Temugu Udjukin* (d'Ohsson, I, s. 212, 426) der. Cengiz batıda seferdeyken Moğol İmparatorluğu'nun idâresini kardeşi Temüge'ye tevdi etmişti. Temüge'nin toprakları ve sarayı Moğolistan'ın kuzeydoğu ucundaydı; burası Reşidüddin'e göre (d'Ohsson, II, s. 7) *Calaltchin alt* ve *Olkui* Irmağı yakınlarındaydı.

Üstat şöyle cevapladı:

"Eğer imanınıza sıkıca sarılırsanız sizinle tekrar buluşacağız."

Arkadaşlar üst üste sorular sorarken üstat şöyle kaçamak bir cevap verdi:

"Kalmamız ve seyahatimiz bizim irademize bağlı değildir."

Ancak arkadaşlar yine vazgeçmeyince ve kesin bir cevap isteyince üstat şöyle dedi:

"Üç yıl içinde geri döneceğim, üç yıl içinde."

İki kez tekrarladı.

İlk ayın 10. günü (3 Şubat 1221) geceyi *Ts'ui-ping-k'ou*'da[98] geçirdik. Ertesi gün *Ye-hu-ling*[99] denen geçidi geçtik. Güneyde *T'ai-hang-ling*'i[100] ve diğer dağları gördük. Dağ havası çok hoştu. Kuzeye doğru sadece soğuk kumlu çöl ve kavrulmuş çayır vardı. Çin ikliminin tabiî sınırları burasıydı.[101] Ağarmış insan kemikleriyle kaplanmış bir savaş meydanı gördük.[102]

Daha da kuzeye gidip *Fu-chou*'yu[103] geçtik ve 15. gün (8 Şubat) kuzeydoğu

---

98 Büyük Çin haritasına göre burası *Kalgan*(*Chang-kia-k'ou*)'ın 30 li batısındaki bir geçittir.

99 Çincede *ling*, hem "geçit" hem de "bir tepenin sırtı" demektir. *Ye-hu* geçidi veya sırtı *Shan-fang-p'u-k'ou*'nun beş li kuzeyindedir, Kalgan kapısından sonra batıda Çin Seddi'nin kapılarından biridir. Bkz. E. Bretschneider, *Recherches Arch. Et Hist. Sur Pékin*, not. 190. XIII. yüzyılın ortalarında Çinli seyyah Chang Te-hui, Pekin'den Karakorum'a gitmişti. Seyahat notlarının Rusça tercümesi Archim. Palladius tarafından *Memoirs of the Siberian Section of the Geogr. Soc.*, 1867 içinde neşredildi. Aynı seyahatin İngilizce tercümesi Schuler tarafından *Geographical Magazine*, 1875'de neşredilmiştir. Seyahatinin ilk kısmında Ch'ang Ch'un ile aynı yolu kullanan Chang Te-hui bu geçidi *O-hu-ling* olarak kaydetmektedir. Ye-hu veya O-hu Moğolca *yeke* yâni "büyük" kelimesinden gelmiş olmalıdır.

100 Pekin'i kuzeyden ve batıdan kuşatan dağların adıdır.

101 Pekin'den Kiakhta'ya giderken seyyah gitgide yükselen bir sırt olan Kalgan'ın (Ch'ang Ch'un ve Chang Te-hui'nin takip ettiği eski yolun biraz doğusu) kuzeyinden geçmek mecburiyetindedir; bundan sonra insan kendisini Moğolistan'ın düzlüklerinde bulur. Gerçekten de buradaki iklim, bitki örtüsü vb. değişikliği çok anidir. Dostum Dr. Bushell ilginç makalesinde ("Notes of a Journey Outside the Great Wall", *J. R. G. S.*, XLIII) Çinli müellifin 650 yıl önce yaptığı tarifi yineleyerek Moğolistan'a girince görülen anî iklim değişikliğine dikkat çekmiştir. Krş. Przewalsky, *Mongolia*, I, s. 33: "Çin Seddi boyunca uzanan bu silsile yüksek ve serin Moğol yaylası ile sıcak ve alçak Çin toprakları arasında kesin bir çizgi çekmektedir." Yine s. 131'de şöyle demektedir: "6 Mayıs'ta Moğolistan'ın Kalgan'a inen bu en uç noktasına tekrar geldik. Dağın büyük manzarası tekrar ayaklarımızın altındaydı, Çin'in yeşil parlak düzlükleri uzaklarda zümrüt yeşili gibi ışıl ışıldı. Orası sıcak ve ilkbahar gibiydi; burada ise yaylada tabiat uzun kış uykusundan henüz uyanıyor gibiydi."

102 Burası Cengiz'in 1211 yılında Chin ordusunu mağlup ettiği yerdi. *Ye-hu-ling*'teki bu savaş *Yüan Shih*'ta kaydedilmektedir.

103 Moğol yaylasının güney kısmı, Çin Seddi'nin kuzeyi ve burada zikredilen yerler engin, ağaçsız düzlüklerdir ancak yazları tür-be-tür otlarla ve şırıl şırıl akan sularla dolar. İmparatorluk otlağı olan bu çayır doğuda ve batıda epey uzaklara gider. Kuzeyde alçak bir sırt onu kurak

istikametine yöneldik ve Kai-li-po[104] denilen bir tuz gölüne vardık. Burada yaklaşık yirmi hanelik ilk yerleşimleri gördük. Güneyde kuzeydoğuya doğru uzanan çok kıvrımlı bir tuz gölü vardı.[105] Buradan (kuzeye doğru) hiçbir ırmağa rastlamadık, su sadece çölde vurulan kuyulardan çıkarılıyordu. Burada birkaç bin li kuzeye doğru göze çarpan herhangi bir dağ da yoktur. At sırtında beş gün gittikten sonra *Ming-ch'ang*[106] denen sınır hattını geride bıraktık.

Altı veya yedi gün sonra *Sha-t'o*[107] denen büyük bir kum çölüne geldik. Alçak yerlerde bodur karaağaçlar bulunur. Bunlardan bazılarının çapı oldukça büyüktür[108]; buradan kuzeydoğu istikametinde on bin küsur li kadar bir arazide hiçbir ağaç görülmez.

Gobi Çölünden ayırır. Burada, eski devirlerdeki "otlak memleketi"nde, Moğolistan'dan istilâcı güçlerin Çin'e inmelerini engellemek için çok sayıda kale inşa edilmiştir. *Fu-chou* bu kalelerden en mühimidir. Ch'ang Ch'un Palladius tarafından kaydedilen şiirlerinden birisinde burayı Küçük Yen (Pekin) olarak adlandırmaktadır. Ancak öyle görünüyor ki burası sonradan terk edilmiş ve yıkılmıştır; 27 yıl sonra buradan geçen Chang Te-hui, Fu-chou'nun sadece surlarını görebildiğini kaydetmektedir. Archim. Palladius'un kendi mahallî müşahedelerinden ilk defa hükme vardığı gibi eski Fu-chou, *Kara Balgasun*'un harabelerinde aranmalıdır. Kara Balgasun, Pekin'den Kiakhta'ya giden yol üzerinde, Kalgan'dan yaklaşık 30 mil uzaklıktadır. Ayrıca bkz. *Rech. Arch. Et. Hist. S. Pékin*, not. 191.

104 Muasır Çin haritalarındaki *K'o-le-hu* olmalıdır. *Hu* ve *po* "göl" demektir.

105 Hangi göl olduğunu tespit zordur, çünkü Moğolistan tuz gölleri bakımından çok zengindir; ancak bunların boyutları sık sık değişir, bazıları yok olur, bazıları başka yerlerden çıkar.

106 Burası Chin İmparatoru Madaku tarafından ming-ch'ang saltanat devresinde (1190-1196) Güney Moğolistan'da dikilen bir settir ve set saltanat devresinin adını almıştır.

107 *Büyük Sha-t'o.* Bu Sha-t'o adı Moğol çölünün belli bir kısmına atfedilir. *Sha*, "çöl" ve *t'o*, "tehlikeli" demektir. Bu yüzden ad "kumlu depresyon" olarak tercüme edilebilir. Bu çölün tabiatını çok güzel bir şekilde ortaya koyar. Ch'ang Ch'un ile aynı yolu kullanan Przewalsky şöyle demektedir (*Mongolia*, I, sç 106): Dolonnor'un ardından 27 mil sonra Keşikten Oymağına geldik. Yolun bu noktasından ardı ardına yerlilerin *guçin gurbu* dedikleri kumlu tepecikler Dalay nor'a kadar uzanır." Przewalsky, bu kum tepeleri hakkında tafsilatlı malûmat vermektedir. XIV. yüzyılda Marignolli, Moğolistan çölünün kuzey ucunda *cyollos kagon*'dan veya rüzgâr tarafından şekillendirilen kum tepelerinden haber verir. Bkz. Yule, *Cathay*, s. 339. VII. ve VIII. yüzyıllarda burada Batı Gök-Türklerin *Sha-t'o* denilen boyu yaşıyordu; kabile yaşadığı çöl (Altay ve Tanrı dağları arasında) sebebiyle bu adı almıştı; *T'ang Shu*, 257.
Burası sanıyorum ki Moğol çölü için kullanılan Çince adlar üzerine birkaç söz söylemek için münasiptir. Moğollar bilindiği gibi buraya Gobi Çölü derler ve muasır Çin haritalarında bu ad *Ge-bi* olarak görülür. Çöl için eski bir Çince ad bugünlere kadar *Sha-mo* (*sha*, "çöl" ve *mo*, "çöl") olarak kullanılagelmiştir. Gobi için kullanılan bir diğer eski ad *So-mo*("kuzey çölü")'dur. Bu ad haklı olarak Kan-chou(Kan-su'da)'dan doğuda Ordos'a kadar uzanan çöle atfedilirdi; Kan-chou'nun batısındaki susuz çorak topraklar bugün de *Ta-tsi* ve ayrıca *Sha-tsi* adıyla bilinir. *Tsi*, "kaya" demektir.

108 Issız karaağaçlar (*Ulmus pumila*) en azından benim müşahedelerime göre Moğol yaylasında boldur. Bunlar çöldeki bulaklardan beslenir ve bazen çok büyük boyutlara ulaşırlar.

3. ayın 1. günü (25 Mart 1221) kumlu çölü arkamızda bıraktık ve *Yu-rh-li*[109] denen ve yerleşimlerin başladığı bir yere geldik. Buradaki halkın büyük

---

109 Burada Ch'ang Ch'un ile aynı yolu kullanan Chang Ta-hui'nin seyahatinde bu göl hakkında yazdıklarını bahsetmeme müsaade edin: "*Fu-chou*'dan kuzeyde Ch'ang-chou'ya geldim (Palladius'un tetkiklerine göre Moğollar tarafından *Tsagan Balgasun* olarak adlandırılan harabeler Kara Balgasun'un 8 mil kuzeybatısındadır ve bu yer gibi Kiakhta yolu üzerindedir)... Bu şehrin doğusunda şeklinin köpek gibi olması sebebiyle "Köpek Gölü" denen ve yaklaşık 100 li yüzölçümünde bir tuz gölü vardır (muhtemelen Ch'ang Ch'un'un seyahatindeki çok kıvrımlı göl ile aynıdır). Şehrin 100 küsur li kuzeyinde dağlara ve vadilere doğru uzanan eski bir set gördüm. Güneyde önceleri sınır muhafızlarının konuşlandırıldığı ve harabe hâline gelen istihkâmlı bir şehir buraya bitişikti (burası Ch'ang Ch'un'un seyahatindeki *Ming-ch'ang* sınır setidir). Bu kaleden dört gün daha ileri gittim ve Sha-t'o çölüne vardım; bu çölün tamamında ne bir taş ne de bir toprak parçası var. Bakabildiğiniz kadar uzaklara kadar alçak tepeler ve tümsekler silsilesi var; ancak yakınlarına gittiğinizde sadece kum yığınları olduğunu göreceksiniz. Bu yerde boy atabilen ağaçlar sadece karaağaçlar ve söğütlerdir; acınacak hâlde olan bu ağaçlar oraya buraya dağılmış ve küçük kümelerde yaşamaya çalışır vaziyettedir. Burada çıkan su tuzludur. Bu çölde ancak altı gün gittikten sonra su bulabildim. Bundan sonra kuzeybatıya doğru bir gün ilerleyip *Yu-rh-po* Gölüne vardım. Aslında burada iki göl vardır ve her ikisi de 100 küsur li yüzölçümündedir. Bunlar arasında kuzeyden güneye uzanan ve iki gölü ayıran toprak bir yol vardır. Gölün güneybatısında bir prensesin geçici sarayı vardır." (Bundan sonra sarayın tafsilatlı tasviri vardır.)

Ch'ang Ch'un'un *Yu-rh-li*'si ve Chang Te-hui'nin *Yu-rh-po*'su aynıdır. *Li* ve *po* "göl" demektir; *yu* ise "balık avlamak" demektir. Bu göl *Yüan Shih*'ta iki kez zikredilir; ilkinde Çince Yu-rh-li adı altında, 1215 yılı için geçer. Burada Cengiz'in Çin istilâsından dönüşünde buranın yakınında konakladığı kaydedilir. Te Sie-shan'ın biyografisinde (*Yüan Shih*, 118) ise bu göl tekrar bu sefer Ta-rh-nao-rh (*nor*, Moğolca "göl" demektir) ve T'a-rh-hai-tze (*hai-tze*, Çincede "küçük deniz" demektir) adlarıyla kaydedilir. Kubilay Han'ın yazlık sarayı Shang-tu'nun 300 li kuzeydoğusuna yerleştirilir. 1270 yılında bu gölün kenarında Ying-ch'ang şehri kuruldu. *Büyük Çin İmparatorluğu Coğrafyası*'nda bu yer, Güneydoğu Moğolistan'daki *Pu-yu-rh-hai* ("balık tutulan göl" mânâsına da gelir) olarak geçmektedir. Bu ad, Güneydoğu Moğolistan'daki *Bugur* ile karıştırılmamalıdır. *Çin Coğrafyası*, *Pu-yu-rh-hai*'ı muasır Moğolca adının *T'a-li* olduğunu bildirmektedir. Moğol devrinde bu noktada birkaç posta yolu kesişirdi. Karakorum'a giden Chang Te-hui, buradan batıya dönmüştü. Temüge'nin sarayına da uğramak mecburiyetinde kalan Ch'ang Ch'un buradan kuzeydoğu istikametine yönelmişti.

Göle giden ilk Avrupalı Gerbillon'dur. Pekin'den Nipchu(Nerchinsk)'ya yaptığı seyahate bakınız (Du Halde, *China*). Seyyah bu gölü 27 Haziran 1689'da görmüş ve tafsilatlı bir tasvir yapmıştır. Buranın adını *Taal nor* ve yüzölçümünü 15 *lieues* (1 *lieue* yaklaşık 4 km'dir) olarak vermiştir. Seyyaha göre gölde balık boldur. Seyyah gölden yarım *lieue* uzaklıkta harabe bir pagoda ve üzerinde Moğol devrine âit Çince yazıların olduğu mermer bir tablet gördüğünü kaydetmektedir.

Aynı göl ve etrafındaki topraklar yaklaşık altmış yıl önce Przewalsky tarafından ilmî olarak etüt edilmiştir. Burası üzerine tahlilleri Gerbillon'unki ile uyum arzetmektedir ancak burayı yanlışlıkla *Dalay nor* olarak adlandırmıştır. Gölün gerçek adı, Pekin'de öğrendiğim kadarıyla, bu bölgelerden Moğolların verdikleri ad olarak *Taal nor*'dur, Gerbillon da bu adı vermişti.

bir kısmı tarım ve balıkçılıkla meşguldür. Bu sırada *ts'ing-ming* (ilkbahar gündönümünden 15 gün sonra) idi ancak ilkbahardan hiçbir iz yoktu ve buzlar henüz erimemişti.

III. ayın 5. günü (29 Mart) tekrar yola çıktık ve kuzeydoğu istikametinde ilerledik. Gördüğümüz her yerde kara arabalardan ve al çadırlardan ibaret yerleşimler vardı.[110] Buradaki halk göçebedir ve ikametgâhları suyun ve otun durumuna göre yer değiştirir. Hiç ağaç görünmez, sadece sarı (toz) bulutları ve sararmış otlar vardır.

Nihayetinde yirmi gün sonra ve esasen istikameti değiştirmeden kuzeybatıya akan ve Lu-kü Irmağına[111] bağlanan kumlu bir ırmağa geldik. Kumlu ırmağı geçtik, su atların beline kadar çıkıyordu. Irmağın kıyıları söğüt ağaçlarıyla kaplanmıştı. Kuzey istikametinde üç gün ilerledikten sonra *siao Sha-t'o* (küçük Sha-t'o Gölü)'ya geldik.

1221 yılının IV. ayın ilk gününde (23 Nisan), Prens *O-ch'en*'ın ordugâhına vardık.[112] O sırada buzlar ancak erimeye başlamıştı ve yerde ilk yeşillikler görülüyordu. (Gittiğimizde) bir düğün vardı ve çok sayıda Moğol reisi kımızlarla gelmişlerdi. Uzun bir sıra hâlinde dizilen binlerce kara arabalar ve keçe çadırlar gördük. 7. gün (29 Nisan) üstat prensin huzuruna çıktı; prens kendisine uzun bir hayatın sırrını sordu. Bu yersiz bir soruydu. Prens, imparatoru görmezden önce üstadın kaidelerini bilmeliydi. Dönüşünde üstadın tekrar prensin huzuruna çağrılacağı konusunda anlaşıldı. 17. gün prens yüz at ve öküzün üstada yollanmasını emretti ve biz tekrar yola çıktık (9 Mayıs).

Taal, Moğolcada "yayla, düzlük" ve *nor*, "göl" demektir. Przewalsky(*Mongolia*, I, s. 108)'e göre bu Güneydoğu Moğolistan'daki göllerden en büyüğüdür. Göl yassı bir elips şeklindedir ve kuzeydoğudan güneybatıya doğru bir mihverle uzamaktır. Buranın yüzölçümü yaklaşık 40 mildir ve denizden 4200 fit yüksekliktedir. İklimi Moğolistan'ın geri kalanı kadar soğuktur. Nisan ayının ortalarında kıyıları hâlâ buzlu durur ve Mayıs'ın ortalarına kadar da tamamen erimez. Gölde balık boldur... İlkbaharın başlarında birkaç yüz Çinli gölün kıyılarında balık tutmaya başlarlar ve sonbahara kadar da orada kalırlar.

110 Galiba keçe ile örtülen büyük arabalar- tekerlekli çadırlar- kastediliyor; M. Polo, Rubruk, İbn Batuta ve diğerleri de bu tür arabalardan bahsetmektedirler. Bkz. Yule, *M. Polo*, I, s. 244-246. Potanin (*Mongolia*, II, s. 108)'e göre arabalar üzerinde keçe çadır kurma bugünün Moğolistan'ında artık yoktur.

111 Kadim Çin tarihinde Kuzeydoğu Moğolistan'daki *Kerulun* Irmağına *Lu-k'ü* denirdi. *Yüan Shih*'da burası genelde Moğolca *Kerulun* adının çevriyazımı olarak *K'ie-lu-lien* olarak geçer. Ch'ang Ch'un'un geçtiği kumlu ırmak galiba Khalga Göl'dür, ancak bu Kerulun'un doğrudan bir kolu değildir.

112 Palladius, Temüge'nin ordugâhının Khalya Irmağı kenarında olduğu fikrindedir. Ancak seyahatten anlaşıldığı kadarıyla buranın daha kuzeyindeydi.

Yolumuz kuzeybatı istikametinde devam etti. IV. ayın 22'sinde (14 Mayıs) *Lu-kü* Irmağına (veya *Kerulun*) vardık ki bu birkaç yüz li yüzölçümünde bir göl meydana getirmişti. Rüzgârla dalgalar yükseldiğinde büyük balıklar fırlıyor ve Moğollar onları kolayca yakalıyordu.[113]

Bundan sonra ırmağın (Kerulun) güney kıyısı boyunca ilerledik. Her yerde *ye-hie*[114] gördük.

V. ayın 1. günü (23 Mayıs) öğlen vakti, biz ırmağın güney kıyısındayken bir güneş tutulması oldu. O kadar karanlıktı ki yıldızlar görülebiliyordu ancak çok geçmeden güneş açıldı.[115]

Bu ülkede sabahları soğuk olur, ancak akşamları hava ısınır. Burada *huang-hua*("sarı çiçek")'nın[116] bol olduğunu gördük. Irmak kuzeydoğuya doğru akmaktadır. Her iki yakasında uzun söğüt ağaçları vardır ve Moğollar bunları çadırlarını dikmek için kullanırlar.

(Güney kıyısı boyunca) on altı günlük bir yolculuktan sonra ırmağın akış yönünü değiştirerek tepelerin etrafından dolanıp kuzeybatıya kıvrıldığı yere geldik. Bunun kaynakları hakkında hiçbir şey öğrenemedik.[117] Güneybatıya

---

113 Palladius, *Buyür*'ün kastedildiğini düşünmektedir. Buyür'un, Kerulun ile doğrudan bir bağlantısı yoktur; ancak *Orshun* Irmağı vasıtasıyla Kerulun'un aktığı Kulon veya Dalay Nor ile bağlanır. Bana öyle geliyor ki seyahatnâmede zikredilen büyük göl Kulon'dur. Gerbillon, 1698'de bu gölleri görmüştü (Du Halde, *China*); geçen yüzyılda Kulon'u gören Pallas burada balık bolluğu olduğunu söylemişti. Gerbillon aynı şeyi Buyür için söylüyordu. Buyür Gölü, Moğolların eski tarihiyle alâkalı olarak Reşidüddin tarafından devamlı zikredilmektedir (d'Ohsson, I, 62, 75, 428). Sayfa 75'de Buyür ile beraber zikredilen Keule Gölü muhtemelen Kulon'dur.

114 *Hie* işlenmiş bir tür alyumdur. *Ye-hie* veya *yaban hie'si* Moğolistan'daki alyum türlerinden birinin adıdır. Develer bu bitkiyi çok severler.

115 Bu kayıt bütün seyahatnâmenin doğruluğu için bir delildir. Benim *Chinese Mediaeval Travellers*'imin ilk baskısına eklediği Ch'ang Ch'un tarafından görülen güneş tutulması üzerine uzun ve ilginç makalesinde A. Wylie, Londra'da aynı tarihte saat yaklaşık 15:45'de güneş tutulması meydana geldiğini hesaplamış ve buna dayanarak bu bölgede 23 Mayıs 1221'de güneş tutulması meydana geldiğini doğrulamıştır. Ch'ang Ch'un tarafından yukarıda ve sonraki sayfalarda sunulan astronomik tafsilat gök fenomenlerine göre Wylie'nin hesaplamalarıyla genelde örtüşmektedir. Benzer tutulma Çin astronomi kayıtlarında ve Ch'ang Ch'un'un verdiği tarihte görülmektedir. Bkz. Gaubil, "Traités de l'Astronomie Chinoise", *Observ. Math. Astron.*, III, s. 354.

116 Çin'de *huang-hua* adı sarızambak, *hemerocallis fulva* için kullanılır. Bu tür zambak Kuzey Moğolistan'ın bozkırlarında çok nâdir bulunur. Çinli müellif orada *h. graminea* veya *h. flava* görmüş olmalıdır.

117 Kiakhta'dan Kalgan'a giden kervan yolu, Rus sınırı yakınlarındaki Kentey Dağlarından doğan ve akımını güneydoğudan kuzeydoğuya çeviren Kerulun'un olduğu yerin yakınından geçer. Müellif ırmağın akım yönünü yanlış yazmıştır. 1698'de Ch'ang Ch'un ile aynı yolu

biraz daha ilerleyince *Yu-rh-li*'ye giden posta yoluna vardık.[118] Buradaki Moğollar üstadı görmekten çok şad oldular. Ona akdarı getirdiler ve üstadı bir yıldır beklediklerini söylediler. Üstat onlara hünnaplardan bir hediye verdi. Bunlar daha önce böyle bir meyve görmemişlerdi.

Buradan ayrılıp on gün boyunca yürüdüler. Günötesi vakti (güneş saati milinin) gölgesi 3 fit 6 veya 7 inç uzunluğa erişir.[119]

Burada yüksek dağların zirvelerini gördük; batıya doğru ilerlerken üzerinden geçtiğimiz topraklar dağlıktı.

Nüfus kalabalıktır ve herkes kara arabalarda ve ak çadırlarda yaşar. Halk sığır yetiştiriciliği ve av ile geçinir. İnsanlar kürk ve deri giyerler ve süt ve et yiyerek yaşarlar.

Erkekler ve bekâr genç kızlar saçlarını örerler ve böylece saçları kulaklarının arkasından aşağı sarkar. Evli kadınlar başlarının üzerine iki fit uzunluğunda ağaç kabuğundan yapılma bir şey koyarlar; iki fit (yaklaşık 60 santim) uzunluğundaki bu şeyi bazen yünlü kumaşla veya zenginlerin yaptığı gibi kırmızı ipek kumaşla sararlar. Bu başlık *gu-gu* dedikleri uzun bir kuyrukla teşkil edilir ve böylece bir kazı veya ördeği andırır. Daimâ dikkatsizlik sonucu birilerinin bu başlığa değmesi ihtimalinden korkarlar. Bu sebeple bir çadıra girerlerken geri geri başlarını eğerek girmeyi âdet edinmişlerdir.[120]

---

kullanan Gerbillon, *Kulon* Gölünden Kerulun boyunca ilerlemiş ve Orhun'a varmıştı. Seyyah bu ırmağın her iki yakasındaki zengin otlaklardan bahsetmektedir. Ondan da yaklaşık otuz yıl önce Rus topografyacıları Kerulun Vadisinde tetkikler yapmışlardı.

118 *Yu-rh-li*'den *Karakorum*'a Chang Te-hui'nin takip ettiği yoldur.

119 Wylie bu ölçülerden seyyahın konumunu hesaplamaya çalışmaktadır. Şöyle demektedir: 3 fit 6,5 inç, 8 fit uzunluktaki çitin gölgesi olarak alınır (standart, Çin'de çok eski devirlerden beri kullanılmaktadır), böylece güneşin irtifası 66° 7' olur ve bu da enlem 47° 21' ölçüsündedir. Bu hesaba göre yerin *Tula* Irmağının güney kıvrımının güneyinde bir yerlerde olması gerekir ki boylam Doğu 107° olur; dört gün kuzeydoğuya doğru ilerlendiğinde bir ırmak geçilir; bu ırmak şüphesiz *Tula*'nın bir kolu olan *Karuha*'dır.

120 Cengiz devrinde yaşayan Çinli General Meng Hung Moğollara dâir çok kıymetli kayıtlar bırakmıştır. General Moğolistan'da bulunmuştu ve onları şahsî müşahedeleriyle tanıyordu. Hatıralarında Moğol kadınlarının saçları hakkında şunları söylüyordu: "Onların beylerinin eşleri *gu-gu* dedikleri bir başlık takarlar. Üç fit uzunluğundaki bu başlık telden yapılır ve bambuyu andırır (?). Bunlar mor kadifeyle kaplanır."

Bazı Batılı seyyahlar Moğol kadınlarının bu kendine has başlıklarından haber verirler; Potanin(*Mongolia*, II, s. 23, not. 27)'in müşahedelerine göre bugünkü Moğolistan'da böyle bir saç tipi yoktur. Karpini (615) ise şöyle demektedir:

"Mulieres maritatae super caput babcnt unum quid rotundum de viminibus vel de cortice factum quod in longum protenditur ad unam uluam, et in summitate desinit in quadrum: et ab imo usque ad summum in amplitudine semper crescit, et in summitate habet virgulam unam longam et gracilem de auro vel de argento seu de ligno, vel etiam pennam: et est

Bu insanların (Moğolların) yazısı yoktur.[121] İşlerini sözle hallederler ve ağaç üzerine hakkederek mukavele yaparlar. Kurallara asla karşı gelmezler ve asla sözlerinden dönmezler. Çok eski devirlerden beri geleneklerini sürdürmektedirler.

Kuzeybatıya doğru dört gün daha ilerleyince bir ırmağı geçtik ve suyu ve türlü otu bol bir düzlüğe geldik. Düzlük resmedilmeye değer vadileri olan dağlar tarafından çevrilmiştir. Doğuda ve batıda (ırmağın?) eski bir şehrin kalıntılarını gördük. Sokakların gidiş gelişlerini temyiz edebiliyorduk. Burada bir usul vardır ki bu şehir *K'i-tan*'lar tarafından inşa edilmişti. Gerçekten de yerde üzerinde K'i-tan yazıları olan bir çini bulduk. Bu şehir muhtemelen yeni sülâleye tâbi olmayı istemeyip buralara göç eden K'i-tan savaşçıları tarafından kurulmuştur.[122]

---

assutum super unum pileolum quod protenditur usque ad humeros; et tam pileolum quam instrumentum praedictum est tectum de bukerano sive purpura vel baldakino; sine quo instrumento coram hominibus nunquam vadunt."

Rubruk ise şöyle diyor (s. 232): "Mulieros maritatae habent ornamentum capitis quod vocand *bocca*." Bundan sonra bu başlığı Karpini gibi tasvir ediyor.

Müslüman müellifler de Moğol hatunlarının bu başlığından haberdardılar ve bunu *bogtak* adıyla bildiriyorlardı. Bkz. Quatremére, *Histoire des Mongols de la Perse,* I, s. 102; Yule, *Cathay,* s. 131.

121 Ch'ang Ch'un'un Moğolistan'ı ziyaretinden birkaç yıl sonra Cengiz Moğollar için Uygur yazısını aldı (Palladius).

122 Kerulun dirseğinden batıya doğru Ch'ang Ch'un ile aynı istikameti izleyen Chang Te-hui'nin seyahatinden bahsetmeme müsaade ediniz. Bu seyyah *Yü-rh-po* Gölünü geçtikten sonra kuzeybatıya doğru 20 gün ilerlemiş ve bir ırmağa varmıştır ki buraya Moğollar *Ki-lu-lien* (Kerulun) diyorlardı. Kayıtları şöyle devam etmektedir:

"Bu ırmağın her iki kıyısını söğüt ağaçları kaplamıştır. Irmak doğuya akmaktadır ve debi çok yüksektir. Yerliler ırmakta üç veya dört fit uzunluğunda balıkların yüzdüğünü ancak bunları ilkbahar yaz veya sonbaharda yakalamanın imkânsız olduğunu ve ancak kışın buzda delikler açarak balık avlayabildiklerini söylediler. Irmak boyunca Moğollar ve Çinliler beraber yaşamaktadır. Burada çatısı topraktan perişan hâlde barakalar vardır. Buradaki toprak oldukça ekilidir ancak sadece kenevir ve buğday ekilmektedir. Irmağın kuzey tarafında *Ku-su-wu* adında büyük bir dağ vardır ki "kara dağ" demektir. Eğer belli bir uzaklıktan buraya bakılınca üzerinde kesif orman var gibi görünür ancak yakına gelindiğinde kara taşlar görülür; dağların üzerindeki bu daimî karartı sebebiyle dağ bu adı almıştır."

Palladius bu dağı, Kerulun havalisinde, kuzeyden yarım dâire çizerek doğuya uzanan bugünkü *Tono* Dağı ile eşleştirmekte haklıdır. Gerbillon Tono'yu 1696'da görmüştür.

Seyyahımız devam etmektedir: "Dağın güney tarafından güneybatıya doğru dokuz gün ilerledim ve bir başka ırmağa geldim; bu ırmak derinlik ve genişlik bakımından Ki-lu-lien Irmağının üçte biri kadardır. Burada da büyük balıklar vardır ve aynı usulle yakalanmaktadırlar. Irmak batıya doğru akmaktadır ve akış hızı çok yüksektir, içinden geçmeye imkân vermez. Kuzey dilinde (Moğolca) buraya *Hun Du-la* denmektedir ki "tavşan" mânâsına gelmektedir."

Bize ayrıca Sün-sz'-kan (Semerkand) şehrinin 10 bin li güneybatıda olduğunu söylediler ki orası Hui-ho(Müslüman)'ların memleketindeki en güzel yerdir ve K'i-tan (Kıtay) Sülâlesi'nin payitahtıdır; birkaç hükümdar orada hükmetmiştir.[123]

Tulay Moğolca "tavşan" demektir. Şüphesiz buradaki *Tola* kastedilmektedir ki güneyden yola çıkıp Urga'ya giden kervanlar buradan geçmek mecburiyetindedir. Seyyah burayı geçmemiş, ırmağın güney kıyısı boyunca ilerlemiş ve ardından kuzeye yönelmiştir. *T'u-la* veya *T'u-wu-la* Irmağı *Yüan Shih*'da çokça zikredilmektedir. Reşidüddin buraya *Tula* ve bazen de *Tura* der.

Seyyah devam ediyor: "Irmağa doğru bir gün indim (Tola) ve *K'i-tan*'lar tarafından inşa edilen eski bir şehre (Bay Schuyler'in devamlı tercüme ettiği şekliyle "ağaç şehir" değil) vardım. Buranın etrafı üç li idi, arkası dağa ve önü ırmağa bakıyordu. Bu yerden ırmak kuzeye doğru akar."

Bundan sonra seyyah kuzeybatıya yönelir ve *U-u-gie-nao-rh* adlı bir göle gelir (*Ugey nor*); bu noktadan gölün yaklaşık 100 li güneybatısında bulunan *Ho-lin*(*Karakorum*)'e doğru bir yol gider. Chang Te-hui Karakorum'a gitmiş gibi görünmüyor, ancak mütevazî Moğol payitahtının bulunduğu ırmaktan geçmiştir. Seyyah şöyle anlatıyor:

"Gölden (Ugey nor) doğrudan batıya gidilirse yine K'i-tan'lar tarafından inşa edilen bir başka küçük ve eski şehre gelinir. Şehrin batısında çevresi 100 li olan bir vadiye gelinir. Vadinin dört bir tarafını dağlar çevirir... Buranın ortasından *Ho-lin* (Orhun) Irmağı akar."

Chang Te-hui bu noktadan Kubilay Han'ın *Ta-mi* (Tamir) Irmağının ardında, Hangay Dağlarında bir yerlerdeki yazlık sarayına gitmiştir.

Bu malûmattan sonra Ch'ang Ch'un'un seyahatine dönelim. Heybetli dağlarla çevrilen bir düzlüğün ortasından akan ırmağı geçtiği ve K'i-tan'lar tarafından inşa edilen şehrin olduğu yer neresidir? Chang Te-hui tarafından oldukça çarpıcı bir şekilde verilen bu tafsilatın *Ho-lin* (Orhun) Irmağının aktığı düzlüğe ve K'i-tan'lar tarafından inşa edilen şehre âit olduğu reddedilemez. Ancak ayrıca Tola Irmağı kenarında da bir K'i-tan şehrinden bahsetmektedir ve Palladius Ch'ang Ch'un'un bu ırmağı geçtiğini düşünmektedir. Bununla beraber bu o kadar da mümkün görünmemektedir, çünkü sonra ırmağı ikinci kez geçmek mecburiyetinde olurdu. Wylie ve Paderin, mezkûr K'i-tan şehrini Tola'nın bir kolu olan *Karuha* Irmağı kenarına yerleştirmektedirler. Ch'ang Ch'un'un yolunu kesin olarak tespit etmek zordur.

Zikredilen sahalar son yirmi yılda Rus subaylar tarafından defalarca kat edilmiştir. Urga'dan Uliassutay'ya giden düz yol, yukarıda anlatılan Ugey nor'dan ve Orhun ve Selenga'nın diğer kollarından geçer. 1873'de M. Paderin eski Karakorum'un harabeleri olduğuna inandığı bir yer keşfetmişti. Raporunun Albay Yule tarafından notlar düşülen İngilizce bir tercümesi *Geographical Magazine*, 1874'de bulunabilir. Profesör Pozdneyeff Orhun Vadisini ziyaret etmiştir. Onun "*Mongol Erdenin Yıllığı*", 1883 adlı eserine bakınız. 1879'da Albay Pevtsoff Urga'dan Uliassutay'a gitmiş ve 1883 yılında Moğolistan'daki seyahatine dâir ilginç eserini ve şu anda en mükemmeli olan tafsilatlı Moğolistan haritasını neşretmiştir.

Palladius konu üzerine şöyle demektedir: "X. ve XI. yüzyılın K'i-tan'ları kuzeyde Çin ile temasa geçen her yerde idârelerinin izlerini bırakmışlardır. Kalelerinin ve şehirlerinin kalıntılarına sadece Tola'da değil Kerulun ve Mançurya'da rastlanır. Ch'ang Ch'un tarafından zikredilen K'i-tan yazısı Çin yazısı esas alınarak oluşturulmuştur. Bu yazının numuneleri *Shu-shi-hui-yao*'da mevcuttur.

123 Fars coğrafyacılara göre Harezm ile daimî savaş içerisinde olan Karahıtay Devleti bir süreliğine Semerkand'a sâhip olmuştur.

1221 yılının VI. ayın 13. günü (3 Temmuz) *Ch'ang-sung-ling* ("yüksek çam dağı") denen dağı geçtik ve dağın diğer tarafında mola verdik. Burada bolca çam ve *kuai* ağaçları vardı. Bu ağaçlar sanki bulutlara kadar uzarlar ve o kadar sıktırlar ki güneş ışınları toprakla buluşmaz. Ağaçlar esasen dağın kuzey sırtlarındaki vadilerde yoğunlaşmıştır. Güney sırtlarında nadir bulunur.[124]

14. gün (4 Temmuz) bir dağı aştık ve sığ bir ırmaktan geçtik. Geceyi bir ovada geçirdik. Hava dehşet derecede soğuktu ve ertesi sabah suyun üzerinde ince bir buz tabakasıyla karşılaştık. Yerliler ülkede umûmiyetle V. veya VI. ayda kar düşmeye başladığını ve bereket versin ki bu yıl diğer yıllara nispetle o kadar soğuk olmadığını söylediler. Bunun üzerine üstat dağın adını *Ta-han-ling* ("çok soğuk dağ") olarak değiştirdi. Burada yağmur daimâ dolu ile beraber yağar.[125]

Bundan sonra dolambaçlı bir yolda dağlık bir bölgeden geçerek güneybatıya doğru 100 li ilerledik. Burada 50 küsur li uzunluğunda ve kıyıları yüz fit yüksekliğinde taşlı bir ırmak vardı. Irmağın suyu berrak ve soğuktu ve yeşim taşı gibi ses çıkaran kabarcıkları vardı. Irmağın sarp kıyısında üç veya dört fit uzunluğunda büyük bir soğan türü gördük.[126] Vadilerde harikulade çam ağaçları boy atmıştı ve uzunlukları yüz fitten fazlaydı. Bir silsile hâlinde batıya doğru uzanan dağlar uzun çam ağaçlarıyla kaplanmıştı. Bu dağlarda beş veya altı gün ilerledik ve yol tepelerden kıvrılıyordu. Muhteşem bir manzara vardı, kaya sırtları akıl almaz ormanlarla kaplanmıştı ve bu ormanların derinliklerinde bir ırmak süzülüyordu. Düz yerlerde çamlar ve huş ağaçları beraber yayılmışlardı. Sonra gökkuşağına benzeyen yüksek bir dağa tırmandık ki oradan uçurumlar binlerce fit derinlikte gibi görünüyordu. Buradan aşağıdaki göle bakmak insanın tüylerini diken diken ediyordu.[127]

---

124 Przewalsky (*Mongolia*, I, s. 7), Pevtsoff, Gerbillon da Moğolistan dağları için benzer müşahedelerde bulunmaktadırlar. Kostenko (*Turkestan*, I, s. 95) Tanrı Dağlarında da ormanların ancak kuzey sırtlarında bulunduğunu ve güney sırtlarının nispeten çıplak kaldığını bildirmektedir. Moğolistan dağları için bu çarpıcı gerçek Elias (s. 129, not) tarafından da bildirilmektedir.

125 Karpini, 610: "De dispositione aëris in terra Tartarum: Ibi est etiam in aestate subito magnus calor, et repente maximum frigus. Grando ibi saepe cadit maxima."

126 Potanin'e göre muhtemelen *allium fistulosum*'dur.

127 Ch'ang Ch'un'un Kerulun'dan ayrıldıktan sonra izlediği yolu belirlemek imkânsız olsa da yine de Orhun, Tamir ve Selenga'nin diğer kollarının aktığı dağlık bölgeyi geçtiğine şüphe yoktur. Seyyah muhtemelen kısmen yukarıda zikredilen Urga'dan Uliassutay'a giden ve bu ırmaklardan geçen düz yolu kullanmıştır. Her hâlükârda seyyah kuzeybatıdan güneydoğuya doğru uzanan ve Selenga havzasını Dsabkhan ve Altay'ı doğusundaki göllerden ayıran havzayı şekillendiren dağlardan geçmiştir. Bu silsile Moğollar tarafından *Hangay* adıyla bilinir.

VI. ayın 28. günü (18 Temmuz) hatunun *wu-li-do* (ordo)'sunun doğusunda durduk.[128] Chung-lu (emir subayı) varışımıza dâir bir ulak gönderdi ve hatun derhal üstadı dâvet etti. Kuzeydoğuya akan sığ bir ırmağı geçtik. Irmağın suyu ancak arabanın dingiline kadar çıkıyordu. Bundan sonra ordugâha girdik. Irmağın güney kıyısında bin küsur araba ve çadır vardı.

Hem Çinli hem de *Hsia*[129] hatunları akdarı ve gümüş hediye ettiler. Bu yerde 80 *chin* un 50 *liang* ediyordu[130]; çünkü un 2 bin küsur li uzaklıktaki Yin Dağlarının[131] ardından Batılı yabancılar tarafından develerle getiriliyordu. Sıcak bir mevsimde olmamıza rağmen çadırlarımızda hiç sinek yoktu. *Wu-li-do*, Çince *hing-kung* demektir.[132] Arabaların ve çadırların görüntüsü eski *Shan-yü*'nün görmediği kadar muhteşemdi.

Çinli seyyahın geçtiği yaşanması zor dağlar hakkında verdiği tafsilat Hangay ile pekâlâ örtüşmektedir; Hangay'da bazı yerler akıl almaz yüksekliğe ulaşır. 1868'de Temmuz ayının sonlarında Uliassutai'ya giden Shishmareff, bu dağın batı sırtında 5400 fitlik bir irtifadan ve tepeleri kaplayan kardan bahsetmektedir. (*Peterm. Geogr. Mitth.*, 1870, s. 116). Potanin'in haritasında Uliassutay'ın kuzeydoğusunda 10 bin fit yüksekliğinde bir geçit gösterilmektedir. Batı Moğolistan'ın bu becerikli kâşifi Ch'ang Ch'un'un Hangay Dağlarında yaptığı seyahatin izlerini sürmeyi denemiştir (Potanin, *Mongolia*, I., s. 235 vd.). Potanin Çinli seyyahın buradan bugünkü Uliassutay'a geldiği neticesine varmıştır.

Hangay eski bir addır. *Han-hai* Dağı *Yüan Shih*'da 1204 yılını anlatan hadiselerde Cengiz Han'ın Naymanlarla olan savaşıyla alâkalı olarak zikredilmektedir. Aynı ad 1289 yılına dâir hadiselerde Kubilay Han'ın Kaydu ile olan savaşıyla alâkalı kayıtta geçmektedir. Aynı hadiseyi anlatan Reşidüddin'e (d'Ohsson, II, s. 461) göre Kubilay'ın ve Kaydu'nun toprakları arasındaki sınırı Hangay Dağları ve Gobi Çölü çiziyordu. Muasır Çin haritalarında ad *Hang-ai* olarak telaffuz edilir.

Potanin Ch'ang Ch'un'un "yüksek çam dağı"nı Hangay'ın doğu uzantısı olan ve Moğolların *Undur şana* (yüksek çam) dedikleri dağ ile; seyyahın "taşlı ırmak"ını ise Selenga'nin bir güney kolu olan *Çilotu* (Moğolca "taşlı" demek) ile özdeşleştirmektedir. Undur şana Çilotu'nun doğusundadır. Çin kaydında gökkuşağına benzediği söylenen dağın yanındaki göl Potanin'e göre Çilotu Irmağının aktığı *Çagan nor*'dur.

128 Ch'an Ch'un'un seyahatine haşiye düşen Çinli müellif Cengiz'in esas hatunlarından birinin geçici sarayında durduklarını bildirmektedir. *Yüan Shih* (106), Cengiz'in dört *ordo*su olduğunu ve bunların her birinde esas hatunların ve çok sayıda odalık kadının bulunduğunu kaydetmektedir. Hatunun bu *ordo*su Potanin'in haklı olarak belirttiği gibi Selenga'nın Eter Irmağı kıyısındaydı.

129 Burada *Chin* ve *Hia* (Tangut) imparatorlarının hatunları kastedilmektedir. Cengiz bunların hâkimiyetlerine son verdikten sonra hatunlarını ve odalıklarını almıştı. Bu husus *Yüan Shih*'da da kaydedilmektedir. Reşidüddin (d'Ohsson, I, s. 418) Cengiz tarafından alınan Chin hatunlarına *Gukdju* demektedir.

130 Bugün bir chin=1/3 pound; 1 liang gümüş=yaklaşık 6 şilin eder.

131 Tanrı Dağlarıdır.

132 *Hing*=gitmek, *kung*=saray. *Hing-kung*=seyyar saray. Wu-li-do, *ordo* kelimesidir. Karpini (s.

1221 yılının VII. ayın 9. günü (29 Temmuz) *ordo*'dan ayrıldık ve güneybatı istikametinde beş veya altı gün ilerledik. Birkaç kez dağların tepesinde kara denk geldik ve dağ eteklerinde çok sayıda mezar tümsekleri gördük. Dağların tepelerinden birinde (dağların) ruhlarına sunulan kurbanların kalıntılarını gördük. İki veya üç günlük bir yolculuktan sonra göğe sivri tepesiyle yükselen bir dağı geçtik. Bu dağ çam ve *kuai*[133] ağaçlarıyla kaplıydı. Güneyde bir göl vardı. Güneyde geniş bir geçitten ve batıya doğru akan bir ırmaktan geçtik.[134] Kuzey tarafında çok türlü ağaçlar gördük ve yolumuzda 20 küsur li *kiu*[135] ve güzel kokulu otlar boldur. Kuzeyde *Ho-la-siao*[136] adında eski bir şehrin harabeleri vardır.

Güneybatıya doğru ilerleyince yaklaşık 20 li boyunca suyun ve otun seyrek olduğu kumlu bir çölden geçtik. Orada ilk önce su kemeri vasıtasıyla tarlalarını sulamakla meşgul olan *Hui-ho*'ları gördük. Beş veya altı günlük yolculuktan sonra bir dağa vardık ve dağı güney tarafından aştıktan sonra bir Moğol ordugâhında mola verdik ve gece orada bir çadırda geçirdik. Tan ağarınca tekrar yola koyulduk ve karlı gördüğümüz *Nan-shan* ("güney dağları") boyunca ilerledik.[137] Üstat (Fu-chou'dan dağlara seyahatinin anlatıldığı) bir şiir yazdı. Ordugâhta bu karlı dağların kuzeyinin *T'ien Chen-hai ba-la-ho-sun* olduğunu öğrendik. Ba-la-ha-sun (Balgassun) Çincedeki "şehir"dir. Orada tahıl ambarları vardır; bu yüzden şehir *t'sang-t'ou* ("ana ambar") olarak da anılır.[138]

---

609) *orda* demekte ve kelimenin doğru bir tarifini vermektedir: "Sic enim apud Tartaros stationes imperatoris et principum appellantur." Rubruk, 267'de terim "imparatorluk sarayı" olarak tercüme edilmektedir.

133 *T'ang Sülâlesi Lügati*'ne göre *kuai* iğne yapraklı bir ağaçtır ve *kui* veya *juniperus* ile özdeştir, ancak buradaki muhtemelen karaçam ağacıydı.

134 Potanin, kayıttaki sivri tepenin Uliassutay'ın doğusunda Hangay'ın karlı tepelerinden biri olan *Otkhon Khairkhan* olduğunu düşünmektedir. Tepenin eteğinde *Bogdın* Irmağının kaynağı vardır. Potanin'e göre Ch'ang Ch'un geçidi geçtikten sonra batıya akan ırmak Uliassutay Irmağıdır. Burada seyyah kendisini Hangay silsilesinin batısında bulmuştur.

135 Çin'deki *kiu, allium odorum*'dur. Bu Pekin dağlarında sık görülür ve ayrıca çokça yetiştirilir.

136 Bu, Uliassutay adını andırmaktadır. Bu adı taşıyan şehir geçen yüzyılın ortalarından beri vardır, ancak şehrin civarına kurulduğu Uliassutay Irmağı çok uzun zamandan beri bu adı taşımaktadır. *Uliassu*, kavak ağacına verilen addır. *Uliassutay* sıfat hâlidir.

137 Potanin, Ch'ang Ch'un'un Hangay Dağının batısında izlediği yolu tespit etmeye çalışırken karıştırmıştır. Dağların bu silsilesi ve Altay Dağları arasında dikkate değer irtifada hiçbir dağ yoktur. Bundan başka kayıt Dsapkhan Irmağını zikretmemektedir.

138 Çince *t'ien* "tarla" demektir. *Chen-hai* Cengiz'in hizmetindeki üst düzey bir subayın adıdır. Bunun biyografisi *Yüan Shih*, 120'de bulunmaktadır. Burada Cengiz'in *A-lu-huan*'da askerî bir garnizon kurduğu zikredilmektedir. Orada bir şehir kurulmuş ve Chen-hai ise oraya vâli

VII. ayın 25. günü (14 Ağustos) orada yaşayan ve zanaatkâr ve işçi olarak çalışan bir grup Çinli, kafile hâlinde üstadı ziyarete geldiler. Hepsi kendinden geçmiş vaziyetteydi; üstadı gördüklerinde mutluluk nidaları attılar, onun önünde eğildiler ve ona rengârenk şemsiyeler ve hoş kokulu çiçeklerle eşlik ettiler. Burada da Chin İmparatoru Chang Tsung'un[139] iki odalığı ve bir Çin prensesinin annesi vardı; bu anne üstadı görünce kendinden geçti ve gözyaşı döktü. Kadın şöyle dedi: *"Uzun zamandan beridir ününüzü ve faziletinizi duymuştum ve daimâ sizi göremeyeceğim diye kederleniyordum ancak şimdi beklenmedik bir şekilde bu ülkede sizinle buluştum."*

Ertesi gün *Chen-hai, A-bu-han* Dağının[140] kuzey tarafından geldi. Ch'ang Ch'un ona, Chan-hai'ın idâresindeki halkın pek görülmedik bir şekilde çölde tarımla uğraştığını gördüğünde epey şaşkınlığa uğradığını söyledi. Üstat ayrıca orada kalma ve imparatorun dönüşünü bekleme hakkında Chen-hai'ın fikrini sordu. Chen-hai yakınlarda üstat bu ülkeye geldiğinde onu mümkün olan hızda yollamak yönünde Cengiz'den emir aldığını ve üstadın orada kaldığı süre uzadıkça kendisinin bundan mesul olacağını söyledi. Üstatla birlikte gitme niyetini açıkça bildirdi; üstat buna karşı koyamazdı ve seyahatine devam etmeye karar verdi. Arabalarla geçilemeyecek büyük çöllerin ve sarp dağların olduğu bölgelerden geçmek mecburiyetinde olduklarından Chen-hai ilerlenecek bölgeyi tetkik etti. Chen-hai at ile ilerlemeyi ve araba ve maiyet sayısını tahdit etmeyi teklif etti. Üstat hemfikir oldu ve şakirtlerinden dokuzunu orada bıraktı. Onlar için inşasına herkesin yardım ettiği bir manastır dikildi- zenginler parasıyla ve işçiler emeğiyle; böylece bir aydan kısa bir sürede yapı tamamlandı. Manastır *Si-hia-kuan* (Si-hia, Ch'ang Ch'un'un yurdu)dur.

---

olarak atanmıştı. Bu, yukarıdaki adı açıklamaktadır. Orada Batı Asya'dan 300 küsur âile vardı; bunlar altın brokar örüyorlardı. Pien-king (şimdiki Ho-nan'daki Kai-feng-fu'dur) gelen 300 âile ise yünlü kumaş imal ediyorlardı. Chen-hai'ın biyografisinde Cengiz'in halefleri Ögeday ve Göyük devirlerinde müşavirlik yaptığı kaydedilmektedir. Bu, Reşidüddin'in zikrettiği Chingcaï olmalıdır. D'Ohsson (II, s. 18) ona "le chancelier Tchingcaï" demektedir. Karpini (763, 764) Göyük'ün sarayında görüştüğü bir müşavir Chingay'dan bahsetmektedir. Reşidüddin'e göre Chingcaï bir Uygur idi ve Mengü'nün emriyle sonradan öldürülmüştü (d'Ohsson, II, s. 269). *Yüan Shih* kendisinin kanlı bir idamla yok edildiğini kaydetmemektedir. Kadim Çin kolonisinin konumuna gelince Potanin buranın Altay'ın bir doğu kolu olan *Tsastu-bogdo* Dağının yakınlarında, yaklaşık 46° 40' Kuzey paralelinde bir yerlerde olduğunu farz etmektedir. Ancak bana daha kuzeyde bir yerde gibi geliyor.

139 Bu odalık kadınlar Cengiz, Yen (Pekin)'i ele geçirdikten sonra alınmıştı.

140 Chen-hai'ı biyografisindeki *A-lu-huan* ile aynı olduğu bellidir. Sonra bu dağın Üst Yenisey'in yaklaşık 1000 li güneydoğusunda olduğunu göreceğiz.

1221 yılının VIII. ayının 8. gününde (26 Ağustos) üstat on şakirdini yanına alarak tekrar yola koyuldu. Kervanla birlikte sadece iki araba ve ordugâhtan onlara eşlik eden yirmi küsur Moğol vardı. Liu Kung ve Chen-hai ise yanlarına yüz atlı almışlardı. Yüksek dağların havalisinde batıya doğru ilerliyorlardı. Chen-hai'ın hizmetçilerinden biri bu dağların cinleri sebebiyle kötü üne sâhip olduğunu ve bir keresinde bir cinin kendisini saçından çektiğini söyledi. Chen-hai daha fazlasını anlattı ve bir keresinde buralardan geçen *Nayman* Hanı'nı cin çarptığını ve hanın ona bir kurban kesmek mecburiyetinde kaldığını söyledi. Üstat bu hikâyeler hakkında herhangi bir mülâhazada bulunmadı.

Güneybatıya doğru yaklaşık üç gün yol aldıktan sonra güneydoğuya yöneldik ve büyük bir dağı aştık, geniş bir geçitten geçtik ve VIII. ayın 15. günü (2 Eylül) Chin (Altay) Dağlarının kuzeydoğu tarafına vardık. Burada biraz mola verdik ve sonra güneye doğru devam ettik. Derin geçitlerin ve yüksek yamaçların olduğu bu dağlar çok yüksek ve engindir. Burada araba yolu yoktur. Bu dağlardan geçen yol ordu batıya giderken üçüncü prens tarafından tasarlanmış ve açılmıştır.[141] Yüz atlıya (muhafız) zorlu yokuşlarda arabalarımızı sicimlerle çekmeleri ve tekerlekler gerilediğinde arabaları tutmaları emredildi. Yaklaşık üç günlük bir yolculukla ardı ardına üç dağ tepesini geçtik ve dağın (Altay) güney tarafına vardık, orada suyun ve otun bol olduğu bir ırmak kenarında mola verdik.[142] Burada çadırlar kuruldu ve öküzler ve atlar için birkaç gün bekledik. Üstat (bu moladan istifade) (Altay Dağlarının manzarasını öven) üç şiir yazdı.

Irmağı geçtikten sonra güneye doğru ilerledik ve türlü renkte farklı taşların olduğu alçak bir dağı aştık. Dağın bu tarafında ne bir ağaç ne de bir ot vardır. 70 li alan içinde iki al renkli tepe gördük. 30 li daha ileride bir tuz çölünün ortasında bir tatlı su kuyusunda mola verdik. Burada bu su ile yiyeceklerimizi hazırladık. Kuyunun etrafındaki otlar koyunlar ve atlar tarafından iyice çiğnendi.

---

141 Muhtemelen 1219'da kalabalık Moğol ordusunu bu yoldan batıya ilerleten Cengiz'in oğlu Ögeday'dır.

142 Bu ifadeden Ch'ang Ch'un'un geçtiği geçitte yol Moğol ordusunun geçmesi için açılmıştı ve üstadın da Cengiz Han ve Ye-lü Ch'u-ts'ai ile aynı yolu kat ettiği neticesine varabiliriz; ancak maalesef kayıttaki coğrafî tanımlamalar çok geneldir ve bu ifadelerle heyetin Altay silsilesinde geçtikleri yeri tespit etmek mümkün değildir. *Dabısten daban* Geçidi dağ silsilesindeki kullanılan geçitler içerisinde en kolayıdır; Moğol orduları ve seyyahımız da geçitten geçmiş olmalıdır. Ancak öte yandan metinde zikredilen bereketli otlaklar ve seyyahın geçmek mecburiyetinde olduğu ırmak bizi onların Ulan daban Geçidinden Bulgun Irmağına geçtikleri düşüncesine sevk etmektedir.

Chung Lu, Chen-hai ile seyahatimiz hakkında görüştü. Dedi ki: *"Şimdi yolun en zorlu safhasına geldik, ne düşünüyorsun?"* Chen-hai şöyle cevapladı: *"Buraları uzun zaman önce iyice öğrendim."* ve üstada şöyle dedi:

"Po-ku-t'ien ("ağarmış kemikler tarlası")'den önceyiz. Burası tamamıyla ve kesif bir şekilde kara taşlarla kaplıdır. Bol su ve ot bulabileceğimiz Sha-t'o ("kumlu çöl")'nun kuzey sınırına ulaşmak için 200 küsur li ilerlememiz gerekir. Bu çöl doğuya ve batıya doğru uzanır ve kaç bin li olduğunu tam olarak söyleyemem. Çölün diğer (güney) tarafında Hui-ho'ların[143] bir şehri vardır. Yine sadece burada suyu ve otu tekrar bulabiliriz."

Üstat sordu: *""Ağarmış kemik tarlası" ile neyi kastediyorsunuz?"*

Chen-hai cevapladı:

"Burası eski bir savaş meydanı, bir ölüm tarlasıdır. Bir keresinde bir ordunun tamamı burada tükenip yok oldu ve kimse sağ çıkamadı. Kısa bir süre önce aynı yerde Nayman ordusu yok edildi.[144] Hava aydınlıkken ve açık havada çölü kim geçerse geçsin yorgunluktan ölür, atı da öyle. Sadece akşam yola çıkan ve bütün gece ilerleyenlerin ertesi gün öğleyin suya ve ota ulaşmaları mümkündür."

Kısa bir moladan sonra öğlen yola koyulduk. Yolumuzda dalgaların arasında yüzen büyük gemiler gibi görünen yüzden fazla büyük kum tepesi gördük. Ertesi gün sabah saat 8 ve 10 arasında şehre vardık. Gece yolcuğunda yorulmamıştık; sadece karanlıkta cinlere çarpılmaktan korkmuştuk. Çarpılmayı önlemek için atlarımızın başına kan buladık. Üstat bunu yaptığımızı görünce güldü ve şöyle dedi:

"Kitaplarda yazdığı gibi cinler iyi biriyle karşılaşırlarsa kaçıp giderler. Bir Taocu için böyle düşüncelere kapılmak doğru değildir."

Günbatımında tekrar yola koyulduk, yorulan tüm öküzleri arkada bıraktık ve her bir arabaya altı at koştuk; bundan sonra artık öküz koşmadık.[145]

---

143 Müslümanlar kastediliyor.

144 Cengiz tarafından.

145 Seyahatnâmede yukarıdaki kayıt Altay silsilesi ve Tanrı Dağları arasındaki ıssız ve çorak sahaya atfedilmektedir ki burası batıda Cungar Dağları ile hemhuduttur. Son on yılda bu geçit vermez yollar sadece vahşî atlar ve develer için uygundur ve Przewalsky Rus seyyahlar tarafından farklı istikametlerde tekrar tekrar geçilen burası için *Cungarya Çölü* adını teklif etmektedir. Yüzbaşı Sosnowsky ve seyahat arkadaşları *Ku-ch'eng* şehri ile Zaysan'da Rus garnizonu arasında Çin'den dönerken 1875 yılının Eylül ayında buradan geçmişlerdi. Yolun bu kısmında seyahat durma noktasına geldi. Bu tür kazalar bu yolda yaygındır. Bkz. Dr. Piassetsky, *Travels in China*, II, s. 483 vd. Przewalsky, Zaysan'dan Ku-ch'eng'a 1877'de Ekim'den Aralık'a kadar aynı yolu takip etmiştir. 1879'un ilkbaharında korkusuz seyyah aynı çölü tekrar geçti. Ulungur (Kızılbaş) Gölünden yola çıkıp *Urungu* ve *Bulgun* ırmaklarına ilerledi ve

Hâlâ büyük çölün kuzey sınırında olduğumuz esnada sabahleyin güney ufkunda gümüş renkli bir alacakaranlık gördük. Arkadaşlarımıza sorduk ancak kimse bunun ne olduğunu bilmiyordu. Üstat şöyle dedi:

"Bu Yin Dağları silsilesi olmalıdır."[146]

Ertesi gün çölü geçtikten sonra bazı oduncular rastladık ve onlara sorduk. Onlar da üstadın sözlerini doğruladılar. Bu Yin Dağlarıydı.

1221 yılının VIII. ayının 27. günü (14 Eylül) Yin Dağlarının kuzey tarafına vardık. Burada küçük bir şehir vardı (Chen-hai'ın dediği Hui-ho şehri). Hui-ho'lar üstadı görmek üzere geldiler ve şehrin vâlisi meyve ve Fars keten elbisesi sundu (*Po-sz' pu*). Bize Yin Dağlarının diğer tarafında 300 li uzaklıkta *Huo-chou* şehrinin olduğunu söyledi[147]; orası çok sıcaktı ve Huo-chou üzümünün bolluğu ile meşhurdu.[148]

Ertesi gün bir ırmak boyunca batıya doğru ilerledik ve küçük şehirlerden geçtik. Bu tarihte (Eylül'ün ortaları) buğday olgunlaşmaya başlamıştı. Yağmur az olduğu için arazi sunî olarak (dağlardan sağlanan) ilkbahar sularıyla sulanıyordu.

---

güneye dönerek Barköl'e gitti. Bkz. Przewalsky, *Tibet*, s. 21 vd. Potanin, Kobdo'dan Barköl'e ve Kumul'dan Uliassutay'a 1877'deki seyahatinde aynı çölün en doğudaki dar kısmından geçmek zorunda kalmıştı. Bkz. *Mongolia*, I, s. 145, 181. Potanin (s. 124 vd.) ayrıca Rus ticaret kervanlarının 1877'de Kobdo'dan Ulan daban ve Bulgun Irmağı üzerinden Ku-ch'eng'a yaptığı iki seyahati kaydetmektedir.

Przewalsky ve diğer seyyahlar tarafından tasvir edilen Cungarya Çölü yüksek (1800 ila 2500 fit) ve çorak bir düzlüktür. Büyük kısmı susuzdur. Bazı kısımları kumlu çöldür ve geri kalan kısımları kesif bir şekilde çakıllarla kaplıdır. Bu taşlar Potanin(I, s. 146)'in dediği gibi karadır ve çöle tuhaf bir karanlık çöktürür. Çin kaydındaki ifadelerle mukayese edildiğinde tüm burası kara taşlarla kaplı bir yer olduğu doğrulanmış olacaktır. Piassetsky, bu çölde (Çince metinde *sha-t'o*) kum tepelerini denizlerdeki dalgalarla mukayese etmektedir. Çinli seyyah da benzer mukayeseyi yapmaktadır. Rus kervanı Ku-ch'eng'a varmadan önce kum tepeleriyle dolu olan ve kuzeyden güneye 80 verst uzunluğundaki bu çölden geçmek zorundaydı.

Cungar Çölünü geçerken Ch'ang Ch'un'un izlediği asıl yolu tespit etmek mümkün olmasa da Bulgun Irmağından veya Urungu'dan şimdiki Ku-ch'eng'ın bulunduğu noktaya giden yolda kılavuzların daha kısa ve aynı zamanda daha az tehlikeli yolu seçmiş olduklarını tahmin edebiliriz. Przewalsky'nin bildirdiği gibi Ku-ch'eng'ı Urungu Irmağı üzerinden *Bulun toktoy*'a bağlayan yol arabalar için uygundur.

146 Tanrı Dağları. Bu muazzam silsile 200 verst uzakta Cungar Çölünden görülebilir. Piassetsky, II, s. 490; Przewalsky, *Tibet*, s. 45.

147 *Huo-chou*, Fars tarihçilerinin *Karahoca*'sıdır. 1879'da Dr. A. Regel Turfan'ın 40 verst doğusundaki bu şehrin harabelerini incelemişti. Bkz. *Geogr. Mitth.*, 1880, s. 207 ve ilâvedeki harita 18.

148 Dr. Regel, s. 204'de Turfan'ın harikulade üzümlerinden bahseder.

Daha da batıya doğru ilerleyince *Bie-sz'-ma*[149] denen büyük bir şehre vardık. *Wang* (vâli veya prens), idâreciler ve halk, Budacı ve Taocu rahipler vb. herkes üstadı görmek için uzun yollar kat edip şehre geldiler. Şehrin batısındaki bir üzüm bağında kaldık. Hui-ho *wang*'ının hısımları üzümden yapılan şarap[150], çeşit çeşit meyve vb. getirdiler. Halkın üstada duydukları adanmışlık günden güne arttı. Arkadaşları arasında Budacılar, Taocular ve Konfüçyüsçüler vardı. Üstat ülke ve âdetleri hakkında daha fazlasını öğrenmek istiyordu. Oradakiler bize T'ang Sülâlesi devrinde (618-907) bu şehrin *Pei-t'ing*'in *tuan-fu*'su[151] olduğunu ve T'ang Sülâlesi tarafından kurulan sınır şehirlerinin bugünlere kadar geldiğini söylediler. Ayrıca birkaç yüz li doğuda *Si-liang* adında bir *fu*[152] (Çin idarî sisteminde bir tür şehir) ve 300 li batıda *Lun-t'ai* denen bir *hien*[153] (kaza) bulunduğunu söylediler.

Üstat imparatorun (Cengiz) olacağı yere uzaklığın ne kadar tutacağını sordu. Herkes güneybatıya doğru 10 bin küsur li olarak tahmin etti.

IX. ayın 2. günü (19 Eylül) tekrar yola koyulduk ve batıya doğru dört günlük bir yolculuktan sonra *Lun-t'ai* şehrinin doğusunda mola verdik; *Tie-sie*[154] reisi bizi karşılamaya geldi.

---

149 Bişbalık kastedilmektedir. Ye-lü Ch'u-ts'ai adı daha doğru bir şekilde *Bie-shi-ba* olarak kaydetmişti. Kadim devirlerde Moğollar yabancı kelimeleri telaffuz ederken genelde *m* harfi yerine *b* veya *p* koyarlar. Bu yüzden Reşidüddin Kai-ping-fu yerine Kai-min-fu yazmıştı. Marko Polo (I, s. 26) ise Kemenfu yazmıştı.

150 Çin şarabı pirinçten yapılır.

151 Çince *Pei-t'ing*, "kuzey sarayı" demektir. VII. yüzyılda (T'ang devri) Gök-Türk Kaganı'nın saraylarından birisi buradaydı. Gök-Türkler Çin'e teslim olduktan sonra 702 yılında Pei-t'ing Çinli vâli-generalin merkezi yâni *tu-hu-fu* oldu. Metinde neden *tuan-fu* olduğunu bilmiyorum. 981 yılında Wang Yen-te Uygur memleketini ziyaret ettiğinde Pei-t'ing Uygurlara âit idi. Cengiz devrinde bu yere Bişbalık ("beş şehir") diyorlardı ve Uygurların payitahtıydı. Klaproth (*Mém. rel. À l'Asie*, II, s. 355 vd.) eski Bişbalık şehrinin bugünkü Urumçi'ye denk düştüğünü öne sürmektedir.

152 Bu sıradaki *Si-liang* şimdiki Kansu Eyaletindeki *Liang-chou-fu*'dur. Bununla birlikte bu yer Bişbalık'ın doğusunda değil, güneydoğusundadır ve epey de uzaktadır. Ya bir yanlışlık vardır ya da müellif bu addaki başka bir şehirden bahsetmektedir.

153 Aynı yer Ye-lü Ch'u-ts'ai'ın kayıtlarında Bişbalık'ı 200 li batısında olarak kaydedilmektedir. Ch'ang Ch'un'un seyahatini kaleme alan bu müellif şehri Tanrı Dağlarının kuzeyine yerleştirmektedir. Not. 12'de görüldüğü gibi Han Sülâlesi devrindeki *Lun-t'ai* bu dağların güneyinde olmalıdır.

154 Palladius ("Ancient Traces of Christianity in China", *Russ. Orient. Record*, I, s. 25-63)'a göre *Tie-sie*, Sasanîler devrinden beri Farsların Hıristiyanlara ve bazen de Mecusîlere verdikleri *tersa* adının Çinceye çevriyazımıdır. *Tarse* adı Ermeni Hethum'un (XIV. yüzyılın başları) kayıtlarında açıkça Uygur Devleti'ne verilmektedir. *Montecorvinolu John* hemen hemen aynı devirlerde Pekin'de yazdığı bir mektupta Tarsic işaretlerden bahseder ki çok açık bir şekilde

Güneyde Yin Dağlarında göğe değen üç yalçın tepe gördük.[155] Üstat onlara uzun bir şiir ithaf etti.

İki şehri geçtikten sonra IX. ayın 9. günü (26 Eylül) *Ch'ang-ba-la*[156] denen bir Hui-ho şehrine vardık. Oradaki *wang* (vâli, prens) bir *Wei-wu-rh*'dir.[157] Bu Chen-hai'ın eski bir dostuydu ve akrabaları ve Hui-ho din adamlarıyla şehrin epey dışında bizi karşıladılar. Oraya varışımızdan sonra bize terasta akşam yemeği verdi ve karısı bizi şarapla şenlendirdi. Ayrıca büyük karpuzlar ve tatlı kavunlar sundular.

Bir Budacı rahip üstadı ziyaret etti ve bir tercüman vasıtasıyla üstatla konuştu. T'ang devrinde bu yerden doğusunun Çin'e âit olduğu bilinmelidir. Buranın batısı ise ne Budacılara ne de Taoculara âitti. *Hui-ho*'lar sadece batıya taparlar.[158]

Ertesi gün batıya doğru ilerlemeye devam ettik ve Yin Dağlarının (kuzey etekleri) boyunca yaklaşık 10 gün ilerledik. Kumlu bir çölden geçtik, burada gevşek kum rüzgâr tarafından yığılıp kum tepeleri oluşturuyordu ki denizdeki dalgaları andırıyordu.[159] Burada hiçbir bitki görülmez. Arabalar kuma saplandı ve yine atlar gömülüp kaldı. Bu kumlu çölü geçmek bütün bir günü aldı. Burası muhtemelen (Chen-hai'ın) ağarmış kemik tarlası dediği büyük çölün bir parçasıdır. Burası güneyde Yin Dağları ile hemhuduttur.[160]

Uygur harflerini kasteder. Yule (*Cathay*, s. 205) bu adın Uygurlara atfedilmesini onlar arasında Nesturî Hıristiyanlığın çok yaygın olduğunu gösterdiğini söylemektedir.

155 Ch'an Ch'un burada Urumçi, Turfan ve Ku-ch'eng arasında yer alan ve Tanrı Dağları silsilesine dâhil olan yüksek ve ıssız *Bogdo ola* Dağını görmüş olmalıdır. Bu dağ göğe doğru karla kaplı üç tepe hâlinde yaklaşık 14 bin fite kadar yükselir ve dağı çölden gören tüm muasır seyyahlarda aptallık tesiri yaratır. Przewalsky'e göre dağ 250 verst uzaklıktan görülebilir. Dr. A. Regel bu bölgelerin haritasında Bogdo ola'yı bir profilde sunmuştur. Pevtsoff dağı 1876'da ziyaret etmiştir.

156 Burası muhtemelen *Cambalık*'tır. *Balık*, "şehir" demektir. *Chang-ba-li* adlı bir şehir *Yüan Shih*'da sık sık geçmektedir. Çince Orta Çağ haritasında ise *Bie-shi-ba-la*'nın batısında görünmektedir. Ermeni Hethum Moğolistan'dan dönerken Bişbalık'ın batısında *Djmabalekh* adlı bir yeri zikreder. Cambalık, bugünlere kadar hâlâ işleyen ve Tanrı Dağlarının kuzey etekleri boyunca ilerleyip Sayram Gölüne ve daha da ilerleyip İli Vadisine giden büyük yolun üzerindeydi. Bu yolu kullanmak suretiyle Urumçi'den Kulca'ya giden Dr. A. Regel, haritasında çok sayıda harabe şehirden bahseder.

157 *Yüan Shih*'da *Wei-wu-rh* adı Uygurlar için kullanılmaktadır. Daha fazla tafsilat ileride verilecektir.

158 *Hui-ho* ile Müslümanlar kastedilmektedir. Bunlar ibadet ederken daimâ Mekke'ye doğru dönerler.

159 Bunlar XIV. yüzyılda *Armalec*'ten *Cambalec*(Pekin)'e giden Marignolli tarafından *Cyollos Kagon* veya "rüzgâr tarafından yığılan kum tepeleri" olarak tasvir edilmişti. Bkz. Yule, *Cathay*, s. 339. Yine krş. Arabşah, I, 45: "Arenarum cumuli, instar montium in regionibus Mogolorum."

160 Ch'ang Ch'un'un Tanrı Dağlarının kuzey etekleri boyunca Sayram Gölüne doğru takip ettiği

Kumlu çölü geçtikten sonra beş gün ilerledik ve Yin Dağlarının kuzey tarafında mola verdik. Ertesi gün sabah erkenden dağın eteği boyunca güneye doğru 70 veya 80 li ilerledik ve akşam mola verdik. Hava soğuktu ve hiç su bulamadık. Ertesi gün tekrar yola koyulduk ve güneybatıya doğru ilerledik ve 20 li uzakta aniden muhteşem bir göl belirdi; bunun etrafı 200 li idi ve dört bir tarafı suyun üstünde görüntüsünü aksettiren karlı tepelerle çevriliydi. Üstat buraya "Cennet Gölü" adını verdi.[161] Kıyıyı takip ederek güney istikametinde ilerledik ve her iki tarafta da dik yamaçlar ve keskin tepeler dışında hiçbir şey göremedik. Dağlar zirvelerine kadar yüz fitten fazla uzunluktaki huş ve çam ağaçlarından mürekkep kesif ormanlarla kaplıydı. Irmak boğazdan kıvrılarak 60 veya 70 li kadar hızla akmakta ve bazen şelâle hâlinde kırılmaktadır. İmparatora batıya giderken (1219'da) eşlik eden ikinci prens[162] ilk olarak bu dağların arasından kayaları parçalatarak ve dağlardan kestirdiği keresteyle 48 köprü inşa ettirerek bir yol açtırmıştı. Köprüler o kadar genişti ki iki araba yan yana gidebilirdi.[163]

Geceyi geçitte geçirdik[164] ve ertesi sabah ayrıldık. Bundan sonra batıdan doğuya uzanan geniş bir vadiye geldik; burada su ve türlü otlar boldu ve bazı dut ağaçları, hünnaplar vardı.[165]

---

istikamet Kulca'dan Urumçi, Ku-ch'eng gibi yerlere giden kervanların hâlâ kullandığı büyük bir ana yoldur. Dr. Regel seyahatinden dönerken Urumçi üzerinden Turfan'a gittiği zaman bu yolu kullandı. Ch'ang Ch'un'un geçmek zorunda kaldığı kumlu çöl yakınlarda neşredilen haritalarda *Ebinor*'un güneyi ve güneydoğusunda gösterilmektedir. Öyle görünüyor ki bu eski yol Sayram Gölüne varmadan önce *Botorala* Vadisinden geçerdi.

161 Aynı göl Ye-lü Ch'u-ts'ai'yın seyahatinde de geçmektedir. Burası hiç şüphe yok ki Kulca'nın kuzeyindeki dağlarda bulunan Sayram Gölüdür. Burası Kırgızca *Sutkul* adıyla Ermeni Hethum'un kayıtlarında geçmektedir. Rus seyyah Putimtsoff gölü 1811'de ziyaret eden ilk Avrupalıdır ve göl hakkında tam bir tasvir sunmaktadır. Bkz. Klaproth, *Magasin Asiatique*, I. Ancak 1871'de Rusların Kulca'yı işgalinden sonra Rus topograficiler Sayram Gölü ve havalisini tetkik etmişlerdir. 1873'de Bay Schuyler buraya gelmiş ve Ch'ang Ch'un'un tasviri mükemmel olarak değerlendirmiştir (Schuyler, *Turkestan*, II, s. 188). Dr. A. Regel buradaki bitki örtüsünü inceleyen ilk tabiat bilimcidir (Temmuz 1877).

162 Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çagatay.

163 Palladius, Ye-lü Ch'u-ts'ai'ın şiirlerinde bu köprülerden ve harikulade dağ gölünden bahsettiğini bildirmektedir.

164 Ch'ang Ch'un'un Sayram Gölünü kuşatan dağlardan inerek İli Vadisine giderken geçtiği geçit bugünlerde *Talki* Geçidi denmektedir; bu geçit Borokhoro silsilesine açılır. Schuyler (II, s. 188): "Küçük *Talki* Irmağı (aynı adı taşıyan derin vadide) bir hoş şelâleler silsilesinde kayaların üzerinden akıp gider. Kayalar yüksek setler teşkil ederler. Vadide bitki örtüsü harikuladedir; yaban elmaları, yaban kayısıları, karaağaçlar, kavaklar." Pekin'den Kulca'ya giden Çin posta yolu Sayram Gölünden, Talki Geçidinden ve Kulca'nın kuzeybatısındaki *Suydun*'dan geçer.

165 İli Irmağı vadisi.

Buradan sonraki durağımız *A-li-ma*[166] şehriydi ki buraya IX. ayın 27. günü (14 Ekim) vardık. Şehrin hâkimi *P'u-su-man*[167], Moğol *ta-lu-hua-chi*[168] ile birlikte üstadı karşılamak üzere şehrin dışına çıktı. (Şehrin) batısında bir meyve bahçesinde mola verdik. Buradaki halk bir meyveye *a-li-ma* diyorlar; şehir de bu meyvesi sebebiyle ün yaptığından aynı adı almış.[169] Orada *tu-lu-ma*[170] denen bir tür elbise vardır. Halk bunun *bitki yünü*nden örüldüğünü söyledi. Kışlık elbise olarak bundan yedi parça edindik. Bunun tüyü söğütlerimizin (tohumlarını kaplayan) tüy gibiydi. Çok temiz, güzel ve yumuşaktı. Halk bunu iplik, urgan, kumaş ve dolgu yapmak için kullanırdı.[171] Tarla eken insanlar su kemerleri vasıtasıyla sunî sulama yapıyorlar. Suyu taşımak için başlarının üzerinde taşıdıkları bir kavanoz kullanırlar. İnsanlar bizim su taşımak için Çin işi kovalar kullandığımızı görünce çok hoşlandılar ve şöyle dediler: *"Siz T'ao-hua-shi'lar çok kabiliyetli insanlarsınız."* Bunlar Çinlilere *T'ao-hua-shi*[172] diyorlardı.

Batıya doğru ilerlemeye devam edince dört gün sonra *T'a-la-su Mo-lien*'e[173]

---

166 Fars müelliflerin *Almalık*'ı. Bazı şarkiyatçılar eski Almalık'ı muasır Çin haritalarındaki *A-li-ma-t'u* ile özdeşleştirmektedirler ki Issık Gölün kuzeyindeki bugünkü *Verni*'dir. Ancak eski Almalık şehrinin İli Irmağı vadisinde, bugünkü Kulca'ya yakın olduğuna şüphe yoktur. Semenoff, Ritter'in *Asia*'sının Rusça tercümesinde (II, s. 96, not) Almalık'ın İli Irmağı vadisinde ve Kulca'nın yaklaşık 40 verst kuzeybatısında olduğunu bildirmektedir.

167 Bu Karpini'de Müslüman kelimesinin bozulmuş hâli *Bisermini* olarak geçer. Slavlar tarafından kullanılan bu kelime üzerine d'Avezac'ın notuna bakınız (Karpini, 749, 750). Kadim Rus yıllıklarında *Bussurman* sıklıkla zikredilir ve daimâ Müslümanlar kastedilir.

168 Moğolca *darugaçı* kelimesinin Çinceye çevriyazımıdır. Reşidüddin'e göre Moğol vâlilere *daruga* denir; bu ad Moğol devrindeki Fars paraları üzerinde de mevcuttur (d'Ohsson, III, s. 410).

169 Kelime tüm Türk dillerinde *alma* yâni "elma" olarak geçer. Dr. Regel'e göre galiba Almalık yakınlarında kurulan *Suydun* hâlâ elmaları ve armutlarıyla meşhurdur.

170 *Tolma* Doğu Türkistan'da hâlâ kullanılan yünlü bir kumaştır. Yüzbaşı Trotter'in 1874'de Hoten'ê yaptığı seyahate bakınız (s. 155).

171 Muhtemelen o esnada Çin'de çok az bilinen pamuktan bahsediliyor.

172 Palladius bu adın eski devirlerde Müslümanların Çin'e verdikleri *tamgaj* adından kaynaklandığı kanâatindedir. Albay Yule'nin bu terim hakkındaki güzel tetkiki için bkz. *Cathay*, lii; d'Ohsson, I, s. 203.

173 Talas Irmağı; *mo-lien* ise Moğolca müren yâni "ırmak"tan gelmedir. Kayıtta bir karışıklık vardır. Seyyahın Almalık'tan Talas Irmağına kadar verdiği mesafe dört günde yaklaşık 600 mildir ki imkânsız bir şeydir. Bay Lerch T'a-la-su mo-lien ile Talas değil Çu Irmağının kastedildiğini düşünmektedir. Bay Schuyler (*Turkestan*, I, s. 397) müellifin İli Irmağını kastettiğini ancak bir kalem kaymasıyla Talas dediğini öne sürmektedir. Seyyahın yol alırken yazdığı notları bir araya getirirken seyahatin bazı kısımlarını yanlışlıkla farklı yerlere yerleştirmesi bana daha çok mümkün görünüyor. Seyyahın Talas Irmağından sonra Karahıtay memleketi hakkında yazdıkları (ileride görülecek) bu gerçeği açıkça ortaya koymaktadır; Ye-lü Ch'u-ts'ai ve Chang Te (bir sonraki seyahatnâme) Talas Irmağına (veya şehrine) varmadan evvel

vardık. Derin ve geniş olan ırmak doğudan geliyordu ve Yin Dağları arasından geçerek kuzeybatı istikametine doğru akıyordu. Irmağın güneyi yine karlı dağlarla çevriliydi. X. ayın ilk günü (17 Ekim) ırmağı bir kayıkla geçtik ve güneye doğru ilerleyerek büyük bir dağa vardık; bu dağın kuzey tarafında küçük bir şehir vardı.[174] Sonra batıya doğru beş gün ilerledik. Üstat imparatorun emriyle yola çıktığından ve biz şimdi Cengiz'in ordugâhına yaklaşıyorken bilgenin gelişini imparatora bildirmek üzere Chung-lu ileriden gitti, Chen-hai ise üstatla beraber kaldı.

Tekrar batıya doğru 7 gün ilerledik ve bir dağı aştık ve orada Çin'e dönen bir Çin elçisiyle karşılaştık.[175] Elçi üstadın çadırı önünde eğildi ve üstat ona sordu: *"Ne zaman ayrıldın?"* Elçi cevapladı: *"Cengiz'i son kez VII. ayın 12. günü (1 Ağustos) gördüm. İmparator,* Suan-tuan Han'ın[176] *peşinde Yin-du(Hindistan)'ya gidiyor."*

Ertesi gün çok kar yağdı. Hui-ho(Müslüman)'ların küçük bir şehrine vardık. Kar bir ayak yüksekliğindeydi ancak güneş açınca hızla eridi.

1221 yılında X. ayın 16. günü (1 Kasım) güneybatı istikametinde ilerledik ve kalaslardan yapılma bir köprü vasıtasıyla bir ırmağı geçtik ve akşam *Güney Dağlarının* eteklerine vardık. Burası (önceleri) Liao Sülâlesi'nin bir neferi olan *Ta-shi Lin-ya*'nın topraklarıydı.[177] *Chin* orduları *Liao*'yu ezerken Ta-shi Lin-ya birkaç bin adamla kuzeybatıya çekilmişti. Diyardan diyara geçen on yıllık bir yolculuktan sonra nihayetinde bu ülkeye gelmişti.

Burada iklim Yin (Tanrı) Dağlarının kuzeyindeki bölgelerdekinden tamamen farklıdır. Ülkede çok sayıda düzlük vardır ve halk tarımla ve ipek böceği yetiştiriciliğiyle uğraşır ve üzümden şarap yapar. Buradaki meyveler

---

Karakıtay bahsini açmaktadırlar. Üstelik batıdan doğuya doğru Orta Asya'da geçerek ilerleyen Rubruk da bu iki Çinli ile benzer şekilde önce Talas şehrinden bahsetmekte ve ardından daha evvel Karahıtayların yaşadığı topraklara geldiğini bildirmektedir. Karahıtay hanlarının sarayı Talas'ın doğusundaki Çu Irmağındaydı ki bu Ch'ang Ch'un'un eve dönüş yolunda verdiği bir malûmattır. Burada ırmak ile Almalık arası için verilen mesafe bu gerçek göz önüne alındığında doğrudur. Bu sebeple Ch'ang Ch'un'un seyahatini kaleme alan müellifin Talas Irmağından Sayram'a yaklaşık 116 İngiliz mili olduğuna ve bir ay sürdüğüne inanması kolayca anlaşılabilirdir; öbür türlü Almalık'tan Talas'a mesafenin 600 mil olduğu ve sadece dört günde gidildiğini bildiriyordu.

174 Bu şehrin Talas veya Taraz olup olmadığını bilmiyorum.

175 Ch'ang Ch'un burada Chin elçisi Wu-ku-sun ile karşılaştı.

176 Harezm Sultanı Sultan Han Celaleddin kastedilmektedir. Karpini (750)'de *Alti-Soldanus* olarak geçer.

177 Karahıtay hakkındaki malûmat doğru yere koyulmamıştır. Ch'ang Ch'un'un bir kalas köprü vasıtasıyla geçtiği ırmak muhtemelen Çu Irmağıdır. Rubruk (280) da Karahıtay memleketinde büyük bir ırmaktan geçmek mecburiyetinde kalmıştır.

hemen hemen Çin'dekilerle aynıdır. Bütün yaz ve sonbahar yağmur yağmaz; bundan dolayı tarlalar sunî olarak ırmaklardan bağlanan kanallarla sulanır ve tahıl böyle yetiştirilir. Kuzeydoğuda dağlar, güneybatıda on bin li uzanan alçak ülkeler vardır.[178]

Bu (Karahıtay) ülkesi yaklaşık yüz yıl yaşamıştır. Naymanlar (reisleri *Tayank Han*'ın oğlu *Güçlük*) güçsüz düştüklerinde *Ta-shi Lin-ya*'ya sığınmışlar ve güçlerini geri kazandıklarında (Karahıtayları) devirdiler. Sonradan *Suan-tuan* (Harezm Sultanı) bunların topraklarının batı kısmını ele geçirdi. Bunun ardından ise Cengiz geldi. Naymanlar (Güçlük) tamamen yok edildi ve *suan-tuan* da mağlup edildi.

Bize geçeceğimiz yolun hâlâ güçlüklerle dolu olduğu söylendi. Arabalarımızdan biri kırıldı ve onu arkada bırakmak mecburiyetinde kaldık.

X. ayın 18. günü (3 Kasım) dağlar boyunca batıya doğru ilerledik. Yedi veya sekiz gün yolculuktan sonra dağlar aniden güneye kıvrıldı. Kızıl taşlardan inşa edilmiş bir şehir gördük ve orada eski bir askerî garnizonun izlerine rastladık. Batıda *tou-sing*("büyükayı takımyıldızı")'e benzeyen büyük mezar tümsekleri gördük. Taş bir köprüden[179] geçtik ve güneybatı dağları boyunca beş gün ilerleyerek *Sai-lan*[180] şehrine vardık. Sai-lan'da küçük bir kule vardır.

---

178 Öyle görünüyor ki Karahıtaylar hakkındaki tarihî malûmatta yukarıdaki haberler yanlışlıkla araya sokulmuştur. Ülkenin daha batıda, Seyhun yakınlarında olduğunu kabûl etmek daha makûldür.

179 Schuyler Ch'ang Ch'un'un burada Talas Irmağını geçtiğine ve burada kızıl taşlarla inşa edilen şehrin Talas olduğuna inanmaktadır. Ayrıca Çinli seyyah tarafından zikredilen şehrin hâlâ mevcut olduğunu bildirmektedir. Schuyler'in Ch'ang Ch'un'un seyahatnâmesindeki *T'a-la-su*'nun Talas değil İli Vadisi olduğu ve yine ırmağın kenarındaki mezar tümseklerinin Talas'a isabet ettiği yönündeki görüşlerinin haklı olup olmadığını bilmiyorum. Ardı ardına verilen coğrafî tafsilat sebebiyle kayıtta bir karışıklık vardır. Bununla beraber Çinli seyyahın Almalık (şimdiki Kulca yakınları)'tan ayrıldıktan sonra İli Irmağını geçtiğine şüphe yoktur. Burası Kulca'dan çok uzakta değildir ve seyyah sonra muhtemelen şimdiki *Verni*'nin olduğu yere ilerledi. Alatau Dağlarını takip ederek batıya doğru ilerleyerek muhtemelen Kastek Geçidinden geçti ki burası eski bir posta yolu üzerindedir (Verni'den Taşkent'e yeni posta yolu araç için uygundur ve burada kuzeye çepeçevre bir yol gider ve eski yolla tekrar Pişpek'te birleşir). Seyyah Çu Irmağını çok büyük bir ihtimal bugünkü Tokmak'ta geçmiş ve Aleksandrofsky silsilesinin eteklerine varmıştır. Ardından batıya doğru şimdi bir posta yolunun olduğu bu silsilenin eteklerini izleyerek ilerlemiş, Talas Irmağına varmış ve ırmağı şimdiki Evliya Ata yakınlarında geçmiştir.

180 Burası Çimkent'in 13 İngiliz mili doğusunda hâlâ var olan Sayram'dır. Evliya Ata'dan Taşkent'e giden posta yolu Sayram yakınlarından geçer. Lerch (*Archaeological Journey to Turkestan*, s. 35) Sayram'ın İbn Havkal'da ve diğer Arap coğrafyacılarda geçen İsficab olduğunu söylemektedir. Reşidüddin Sayram'da ve Talas'da Türklerin yaşadıklarını bildirmektedir (Berezin, I, s. 2).

Müslüman vâli bizi karşılamaya geldi ve konaklayacağımız yere götürdü. XI. ayın ilk günleri çok yağmur yağdı.

1221 yılında XI. ayın 4. günü (20 Kasım) oradaki halkın yeni yılbaşıydı. Bunlar bölük bölük birbirlerine gidip kutlamalar yapıyorlardı.[181]

Aynı gün *Chao Kiu-ku* (Ch'ang Ch'un'un şakirtlerinden biri) arkadaşlarından birine şöyle dedi:

"Süan-te'da üstada bağlandığım zaman uzun bir yolculuğa çıkacağımı hissetmiştim (yâni asla geri dönmemek üzere ayrıldığı içine doğmuştur) ve yolculuğum esnasında kalbim daimâ kederliydi. Ancak üstadımızın ölümün ve yaşamanın gerçek yola girmiş (Taocu) insan aklını karıştırmaması gerektiğine dâir kâidelerine uydum. Bu insanın kalbi sevinç ve üzüntü ile uyarılmamalıdır. Ne olursa olsun hayatta olan şey iyidir. Şimdi hissediyorum ki dönüş zamanım (yâni onun ölümü) yakındır. Siz, arkadaşlar, babamıza sadakâtle hizmet edin."

Birkaç gün süren kısa bir hastalıktan sonra XI. ayın 5. günü öldü.

Bundan sonra güneybatıya doğru ilerledik ve üç gün sonra bir şehre vardık. Aynı şekilde Müslüman olan şehrin vâlisi bizi karşıladı ve ağırladı. Ertesi gün bir başka şehri geçtik[182] ve iki günlük bir yolculuktan sonra *Ho-ch'an mu-lien*[183] Irmağına vardık. Yüzen bir köprüyle ırmağı geçtik ve batı kıyısında mola verdik. Köprü muhafızı Chen-hai'a kocaman ağızlı pulsuz balık hediye etti.[184] Bu ırmağın kaynakları güneydoğuda, iki karlı dağın arasındadır. Irmağın suyu çamurludur ve hızlı akar, derinliği ise birkaç *chang*'a[185] ulaşır. Irmak kuzeybatıya doğru akar, kaç bin li olduğu bilinmemektedir. Güneybatısında

---

181 Lerch (s. 35) bu ifadeyi yorumlayarak bildirilen tarihin Müslümanların yılbaşı olmadığını belirtmektedir; 618. hicrî yılın ilk günü 24 Şubat 1221'dir. Lerch ve Wylie Ch'ang Ch'un'un Ramazan Bayramına denk geldiğini düşünmektedirler. Bu ise 18 Kasım 1221 olmaktadır. Ancak kayıt XI. ayın 4. günü yâni 20 Kasım tarihini vermektedir. Wylie bunu Müslümanların astronomik hesaplara göre değil ayın görülmesine bağlı olarak hareket ettiklerini, dolayısıyla gecikmenin bundan kaynaklanmış olabileceğini söylemektedir.

182 Bu şehirlerden biri Şaş veya Taşkent olmalıdır.

183 *Mu-lien*, Moğolca *muren* yâni "ırmak"tan gelmektedir. Not. 179. *Ho-ch'an*, *Hocend* Irmağıdır. Buraya Arap coğrafyacıları *Sihun* derler, Şaş (Taşkent) Irmağı olarak da geçer. D'Herbelot, *Bibliothéque Orientale*'sinde Arapların Sihun'u genelde *nahar Hocend* yâni Hocend Irmağı olarak adlandırdığını söylemektedir. Aynı adı Sultan Babür (*Mémoires de Baber*, trad. P. Pavet de Courteille) de zikreder. Ad *Yüan Shih*'da daimâ *Ho-ch'an* olarak geçer. *T'ang Shu*'da Shi veya Che-chi (Şaş, Taşkent) Devleti bahsinde buranın güneybatısında *Yao-sha* (Seyhun) Irmağı olduğu bildirilir. Bugünlerde bu ırmak Sırderya veya Seyhun olarak bilinir. Ch'ang Ch'un ırmağı muhtemelen Semerkand'a giden posta yolunun olduğu Çinaz'dan geçmiştir.

184 Yayın balığı olduğu açıktır. Bu tür pullu olmayışıyla bilinir. Ağzı çok büyüktür. Muasır seyyahlara göre Seyhun Irmağında kocaman yayın balıkları mevcuttur.

185 Bir *chang*= 10 Çin fiti.

bir çöl vardır, hiçbir su ve ot olmadan 200 küsur li uzanır.[186] Bu yüzden orayı gece geçtik. Güneye doğru yüksek karlı dağlara doğru ilerledik ve ardından batıya döndük. Bu dağlar Sie-mi-sz'-kan (Semerkand)'ın[187] güney dağlarıyla bağlıdır.

Bir şehre varınca su ve ot bulabildik ve ilerleyip başka bir şehri geçtik, buranın Müslüman vâlisi bizi karşılamaya geldi ve bizi şehrin güneyindeki bir yerde akşam yemeği ve şarapla ağırladı. Onun emriyle oğlanlar bazı gösteriler yaptılar, kılıçlarla dans ettiler ve direklere tırmandılar. Bundan sonra iki şehir daha geçtik, dağların arasında yarım gün gittik ve güneyden kuzeye uzanan bir vadiye geldik.[188] Geceyi burada gözalıcı bir dut ağacının altında geçirdik ki bunun gölgesinde yüz adam barınabilirdi.

İlerleyip bir başka şehre vardık ve yolda yüz küsur fit derinlikte bir kuyu gördük. Orada bir Müslüman adam susayanlar için öküz sayesinde çevirdiği bir silindir vasıtasıyla su çekiyordu. İmparator Cengiz buradan geçerken bu adamı görmüş ve onun vergilerden ve angaryadan muaf tutulmasını emretmişti.

1221 yılında XI. ay 18. gün (3 Aralık) büyük bir ırmağı geçtikten sonra büyük Sie-mi-sz'-kan şehrinin kuzey tarafına vardık.[189] Şehrin dışında Moğol ordusunda (imparatordan sonra gelen) komutan ve Müslümanların başı olan *T'ai-shi Yi-la Kuo-kung*[190] ile karşılaştık. Orada çok sayıda çadır kurulduktan sonra mola verdik.

Üstadı bırakıp imparatora haber vermek için önden giden Chung Lu (emir subayı) yoldaki bazı engeller sebebiyle burada kalmıştı. Üstada şöyle dedi:

"Yaklaşık bin li mesafedeki yolumuzda büyük bir ırmak (Ceyhun) vardır. İsyancı-

---

186 Bu tam olarak Seyhun ve onun aktığı toprakların tasviridir. Bahsi geçen çöl Rus haritasında ırmak ile Cizak arasındadır. Semerkand'a giden posta yolu buradan geçer.

187 Taşkent'ten Semerkand'a ilerleyen seyyah kuzeydoğuya giderken Zerefşan Havzası sınırındaki dağ silsilesini geçmek zorunda kalmıştır. Cizak'ın güneydoğusunda "Timur Kapısı" olarak bilinen geçit vasıtasıyla burayı geçmiştir.

188 Seyyah artık güneydoğudan kuzeybatıya uzanan Zerefşan Vadisindedir.

189 Geçilen ırmak Zerefşan'dır. Bugün Cizak'tan Semerkand'a giden yol ırmaktan Semerkand'ın altı mil kuzeydoğusundaki Çupan Ata Tepesinin eteklerinde geçmektedir. Kayıttaki Sie-mi-sz'-kan adı Orta Çağ'daki *Semiscant* adının Çinceye çevriyazımıdır. Krş. Yule, *Cathay*, s. 192. Jordanus'un *Mirabilia*'sında bir Semiscant piskoposu zikredilir. Clavijo'dan Semerkand'ın *Cimesquinte* olarak da adlandırıldığını öğreniyoruz. *Yüan Shih*'da Semerkant *Sie-mi-sz'-kan* ve ayrıca *Sun-sz'-kan* olarak geçer. Bu sonraki ad Ch'ang Ch'un'un kayıtlarında da vardır.

190 *T'ai-shih* imparatorun baş müşaviri için kullanılan Çince bir terimdir ki imparatorluktaki en yüksek makamdır. *Yi-la* ise bir Kitan âile adı ve Kuo-kung ise bir şeref unvanıdır. Muhtemelen bir Kitan olan Ye-lü Ch'u-ts'ai kastedilmektedir. İlk seyahatnâmenin girişine bakınız.

ların orada yüzen köprüyü ve kayıkları yok ettiklerini öğrendim. Bunun dışında şimdi kışın ortasındayız. Bence beklemek ve ilkbaharda yola koyulmak daha iyi olacaktır."

Üstat aynı fikirdeydi. Biraz sonra şehre (Semerkand) kuzeydoğu kapısından girdik.

Semerkand su arıkları üzerine kurulmuştur. Yaz ve sonbahar yağmur yağmadığı için halk iki ırmağı şehre bağlamış[191] ve suyu tüm sokaklara dağıtmışlardır; böylece her ev sudan istifade edebilir. *Suan-tuan* (Harezm Sultanı) sülâlesi devrilmeden evvel Semerkand şehrinde 100 küsur bin âile vardı ancak işgalden sonra geriye sadece dörtte biri kaldı. Tarlaların ve bahçelerin çoğu Müslümanlara âittir, ancak bunlar tasarruf hakkına sâhip değildir. Mülklerini Kitanlar (Karahıtay), Çinliler ve *Ho-si*'den[192] gelenler ile beraber idâre etmek mecburiyetindedirler. Her yerde Çinli işçiler yaşamaktadır. Şehrin ortasında yaklaşık 100 fit yüksekliğinde bir yer vardır ve bunun tepesinde

191 Maveraünnehr'in payitahtı olan şehrin çehresinin Emir Timur'un devrinden beri değişmediği kesindir. Ancak eğer Cengiz Han 1220'de şehri yıktıysa Semerkand'ın aynı yerde kurulup kurulmadığını kestirilemez. Muasır Semerkand'ın etrafında çok harabe vardır, bilhassa şehrin kuzeyi ve batısında. Kuzeydeki harabeler halk tarafından Afrasyab adıyla bilinir ve eski devirlerde Semerkand olduğu farzedilir. Moğol istilâsı öncesine âit paralar genelde burada bulunmaktadır. Yukarıda belirttiğimiz gibi muasır Semerkand, Arap ve Fars coğrafyacıların Sogd Irmağı dedikleri Zerefşan Irmağının yaklaşık 6 mil güneyinde veya daha çok güneybatısında yer almaktadır. Şehrin kuzeydoğusunda şehir ile ırmak arasındaki Çupan Ata Tepesinde Zerefşan Irmağı ikiye ayrılır ve bu noktadan sonra iki kol, Ak Derya ve Kara Derya olarak batıya doğru akar. İlki esas ırmak ve güneyde olan ikincisi ise sunî ırmaktır. Bir diğer su yolu Semerkand'ın 6 mil güneyindedir. Bu Üst Zerefşan'dan yönlendirilen sunî bir arık olan *Dargam* da denen *Angar Arık*'tır ve Semerkand'ın yaklaşık 16 mil batısında Kara Derya ile birleşir. Bu sebeple Semerkand Zerefşan ve kendisinden yönlendirilen arıklarla çevrilen bir ada gibidir. Şehir güneyden gelen iki dere ile sulanır ve bunlar Dargam ile birleşir. Ana ırmaktan yönlendirilen ve bereketli Zerefşan Vadisini sulayan bu arıklar çok eski devirlerden kalmadır. İdrisî, II, s. 197, 198 ve Ebulfeda, II, ii, s. 213, 219 Sogd Vadisindeki sulama sistemini tafsilatlı olarak anlatırlar. İdrisî Dargam arığından bahseder. Çupan Ata Tepesi Semerkand'dan 480 fit yüksekliktedir. Ebulfeda (s. 220) İbn Havkal(X. yüzyıl)'a dayanarak bunu *Kuhak* ("küçük dağ") olarak zikreder. Sultan Babür (*Memoirs*, I, s. 97, 98) Zerefşan Irmağına *Kuhik* der ve Semerkand'ın iki *kuruh* kadar bir mesafe kuzeyden aktığını bildirir. Burası ile şehir arasında *Kuhik* Tepesini zikreder ki ırmak adını bundan alır. Babür'de ayrıca *Dargham* arığı Semerkand'ın güneyinden akar.
Rus işgalinden önce ve sonra Semerkand ve Zerefşan Vadisiyle alâkalı bazı muasır tetkikler yapılmıştır. N. Khanykoff ve A. Lehmann 1841'de Semerkand'ı ziyaret etmişlerdir. Khanykoff *Buhara Hanlığı* adlı Rusça kitabında bir Semerkand haritası vermektedir. Aynı harita 1865'de Petermann, *Geogr. Mitth.*, tab. 8'de vardır. Lehmann'ın tetkiki ölümünden sonra *Baer* ve Helmersen'in *Beitr. Z. Kenntn. D. Russ. Reichs*'in XVII. cildi olarak 1852'de neşredildi.

192 *Ho-si* ile Sarı Irmağın batısındaki topraklar kastedilmektedir. Bu, 1218'de Cengiz Han'ın kısmen itaat altına aldığı Tangut İmparatorluğu için kullanılan Çince bir addır.

Sultan'ın inşa ettiği yeni saray bulunmaktadır.[193] Önceleri T'ai-shi burada yaşıyordu, ancak şehrin bu kısmında türlü yağmalar sebebiyle güvenlik meselesi doğunca T'ai-shi ırmağın kuzey tarafına çekilmiştir. Üstat şakirtleriyle beraber saraya geldi ve Taocuların korkusuz olduklarını gösterdi. T'ai-shi üstadın gelişi üzerine burayı dayayıp döşedi ve günden güne ona karşı hürmeti çoğaldı. Orada birkaç bin li güneydoğudaki Yin-du(Hindistan)'dan gelme tavuskuşları ve filler[194] gördük.

Üstat kışı Semerkand'da geçirdi ve emir subayı yolu ayarlamak için birkaç yüz adamla ilerden gitti. Çinliler daimâ bizi ziyarete geldiler ve üstadın önünde eğildiler. Ayrıca bir gökbilimci de geldi, üstat ona V. ayın 1. günü vuku bulan güneş tutulmasını sordu. O şöyle cevapladı:

"Burada (Semerkand) sabah 7 ve 9 saatleri arasında tutulma had safhaya vardı ve güneşin onda altısı kapandı."

Bunun üzerine üstat, aynı tutulmayı *Lu-kü* ırmağında müşahede ettiğini, tam olarak öğle vakti vuku bulduğunu, ancak yolculuğunda güneybatıda Chin (Altay) Dağlarına vardığında insanların kendisine tutulmanın saat 10'da had safhaya çıktığını ve güneşin onda yedisinin kapandığını bildirdiklerini söyledi. Böylece aynı güneş tutulması farklı yerlerde farklı şekillerde görülmektedir. *Ch'un-ts'iu* (Konfüçyüs'ün "İlkbahar ve Sonbahar Yıllıkları")'ya haşiye düşen *Kung Ying-ta*[195] şöyle demektedir:

"Ay güneşin zıttında durduğunda güneş tutulur; ancak bunu sadece dosdoğru ayın altında olanlar görebilir. Bu noktadan uzak olanlar için güneş tutulmasının şekli her bin li'de değişir. Mesela biri bir yelpaze alır ve ışığın önüne koyarsa belli bir yer tamamen gölgede kalır ancak gölge kenarına doğru gittikçe, gölgeli alan terkedildikçe aydınlık olur."

1222 yılında XII. ilâve ayın sonunda (Şubat başı) emir subayı keşfinden döndü ve üstada şöyle dedi:

---

193 Bu tepe ve yakınındaki ırmak ile neresinin kastedildiğini bilmiyorum. Çupan Ata kastediliyor gibi görünmemektedir. Khanykoff, Vambery ve diğerlerine göre Semerkand'ın iç kalesi bir tepe üzerinde dikilmiştir. Burada Timur'un meşhur kabûl salonu ve Buhara Emiri'nin bir sarayı vardır. İleride Çin kaydı tepe ve üzerindeki sarayın ırmağın kuzeyinde olduğunu bildirmektedir (galiba müellifin bir hatasıdır). Ch'ang Ch'un'un kaldığı bu yer Ye-lü Ch'u-ts'ai'ın şiirlerinde de geçmektedir.

194 Fars müellifleri de Semerkand'daki fillerden bahsederler (d'Ohsson, I, s. 240).

195 Konfüçyüs'ün neslinden *Kung Ying-ta* M.S. 574-648 yılları arasında yaşayan meşhur bir âlimdir.

"İkinci prens[196] ordusuyla harekete geçmiş ve köprüler onarılmıştır. Üstadın imparatorun huzuruna çıkacağına dâir onun ordugâhına haber gönderdim. Prens imparatorun Ta-süe-shan'ın[197] güneydoğusunda bulunduğunu, ancak üstadın kat etmek durumunda olduğu yolun yaklaşık 100 li boyunca aşırı yoğun karla kaplandığını söyledi. Bu yüzden prens yola çıkması için uygun bir zamana kadar kalması için üstadı ordugâhına dâvet etti. Prens ayrıca Moğol askerlerinden bir konvoy vermeyi teklif etti."

Chung Lu raporunu bitirdikten sonra üstat şöyle cevap verdi (teklifi red etti):

"Irmağın (Ceyhun) güneyindeki topraklarda sebze türünden yiyeceklerin hemen hiç olmadığını duydum. Ben sadece pirinç, un ve sebze yerim. Lütfen prense özürlerimi bildirin."

1222 yılında ilk ay (Şubat ve Mart) *ba-lan* ağaçları çiçek açmaya başladı. *Ba-lan* (meyvesi) küçük şeftaliye benzemektedir, sonbaharda toplanır ve yenir. Bunun tadı *hu-t'ao*(ceviz)'nunki gibidir.[198]

II. ayın 2. günü (15 Mart) gündönümü vakti şeftali ağaçları çiçeklerini döktü. Gökbilimci Pang Li Kung ve diğerleri şehrin dışında batıya doğru yürümek üzere üstadı ziyarete geldiler. Emir subayı ve bazı subaylar bize eşlik etti ve yanlarında şarap getirdiler. Güzel bir gündü ve hava nefisti, çiçekler ve ağaçlar capcanlıydı. Heryerde göller, meyve bahçeleri, teraslar, kuleler ve çadırlar vardı. Otların üzerine serildik, herkes birlikte çok mutluydu, ulvî şeyler hakkında konuşuldu.

II. ayın 15. günü (28 Mart) tatil oldu (Taoculuğun bânisi Lao-tsz' onuruna). Subaylar şehrin batısında tekrar bir yürüyüş yapmak için üstada yalvardılar. Orada birbiri ardına 100 li boyunca bahçeler ve koruluklar vardı. Çin bahçeleri bile bunlarla mukayese edilemezdi[199]; ancak bu ülkedeki bahçeler çok sessizdi, kuş ötmesi duyulmazdı.

III. ayın başlarında (Nisan'ın ortaları) *A-li-sien*[200] imparatorun ordugâhından şu fermanla döndü:

"Kutsal kişi, siz güneşin doğduğu ülkeden geldiniz; siz dağları ve ovaları geçerken büyük meşakkatlere katlandınız; gerçekten büyük ıstıraplar çektiniz. Ben şimdi dönüy-

---

196 Cengiz'in ikinci oğlu Çağatay.

197 "Büyük Karlı Dağ". Hindikuş Dağları kastedilmektedir.

198 Farsça badam yâni "badem" kelimesinden gelmedir.

199 Semerkand'ı ziyaret eden tüm muasır seyyahlar şehrin surları dışındaki uçsuz bucaksız bahçelerden bahsederler. Buraların büyüleyici manzarası ve görülmeye değer bir tabiatı vardır.

200 Bu Cengiz'i kardeşi Temüge'nin üstadı kendisine dâvet etmek üzere Pekin'e gönderdiği A-li-sien olmalıdır; burada ise üstada batı seyahatinde eşlik etmektedir.

orum, ancak sizin Tao öğretisini bana açıklamanızı sabırsızlıkla bekliyorum. Benimle buluşmayı ertelemeyiniz."

Emir subayı Chung Lu ise şu emri aldı:

"Onu gelmesi için dâvet et. Eğer arzumu yerine getirirsen seni ödüllendiririm."

İmparator, Chen-hai'a da bir emir göndermişti:

"Seyahatinde üstada eşlik et ve onu koru, sonra benim cömertliğimi tecrübe edeceksin."

Bunun dışında *wan hu* (tümen komutanı) *Bo-lu-dji*[201], *Demir Kapı*'dan geçerken üstada eşlik etme emri aldı.

Üstat A-li-sien'e yolun durumunu sordu, o ise şöyle dedi:

"Buradan (Semerkand) ilk ayın 13. günü (23 Şubat) ayrıldım ve güneydoğuya doğru üç günlük bir yolculuktan sonra T'ie-men-kuan ("Demir Kapı")'ı ve beş gün sonra büyük bir ırmağı (Ceyhun) geçtim. II. ayın 1. günü (13 Mart) karın çok kalın olduğu yüksek karlı dağı aştım. Kamçımı soktuğumda karın ancak yarısına ulaştı, adımlanmış kar yolunda bile kalınlık beş fitti. Ardından güneye doğru ilerledim, imparatorun ordugâhına vardım.[202] *Sizin gelişinizi imparatora bildirdiğimde çok mutlu oldu. Birkaç gün dinlenmemi ve sonra dönmemi emretti."*

Üstat III. ayın 15. günü (26 Nisan) şakirtlerinden üçünü geride bırakarak tekrar yola çıktı. Yanında beş veya altı şakirdi vardı. Chung Lu ve diğerleri ona eşlik etti. Dört gün ilerledikten sonra *Kie-shi*[203] şehrini geçtik. Daha evvel emirleri alan Bo-lu-dji[204], *T'ie-men-kuan*[205] geçilirken yüz Moğol ve Müslü-

---

201 Bu muhtemelen Reşidüddin tarafından Cengiz'in ordusundaki dört kahramandan biri ve Cengiz'in hassa ordusu kumandanı olarak zikredilen *Burguci* veya *Burcic*'tir (d'Ohsson, I, s. 40; II, s. 4, 457). Bu dört kahraman *Yüan Shih*, 99'da da geçmektedir. Bu-lu-dji'nin biyografisi Bölüm 119'dadır.

202 Cengiz bu esnada Hindikuş'un güneyinde, Kabil yakınlarındaydı.

203 Semerkand'ın güneyinde, Timur'u doğum yeri olan *Kaş* veya daha yaygın adıyla *Şehr sabz* ("yeşil şehir")'dır. Muasır Rus haritalarında şehir sadece *Şahr* olarak geçer. Şehrin eski adı *Kaş*, X. yüzyılda İbn Havkal tarafından zikredilmektedir (Ebulfeda, II, ii, s. 218). Ancak daha da eski ad Çin kaynaklarında görülür. *T'ang Shu* VII. yüzyılda, Na-she-bo (*Nakhşeb*, bugünkü *Karşı*)'nun 150 li doğusunda *Shi* veya *Kü-sha* ve ayrıca *Kie-shuang-na* adında küçük bir ülkeden bahseder. *Kir-shuang-na* adı altında Kaş, Hsüan tsang'ın VII. yüzyıldaki seyahatinde de geçmektedir (Stan. Julien, *Mém. s l Contrées Occid.*, I, s. 22, 23; II, s. 283, 285).

204 Bo-lu-dji, Demir Kapı geçidinin muhafazasını sağlamak üzere oradaya gelmişti.

205 *T'ie-men-kuan*, "Demir Kapı" demektir. Bu geçit hakkındaki en eski malûmata yine Çin kaynaklarında rastlıyoruz, buna göre Kaş'ın 55 İngiliz mili güneyindedir. *T'ang Shu*'da *T'ie-men-kuan*, Ku-sha veya Kaş ile alâkalı olarak geçer. Hsüan Tsang burası hakkında şöyle demektedir: "Kie-shuang-na(Kaş)'dan güneybatıya 200 li gidildiğinde zorlu geçitlerin olduğu dağlardan geçen yola girilir. Ne bir köy ne bir insan ne de en küçük bir su veya bitki örtü-

sü vardır. Ardından 300 li güneydoğuya ilerlenirse Demir Kapı'ya varılır. Burası birbirine muvazî ve her iki tarafta dik olarak yükselen iki dağın arasındaki dar bir geçittir ve demir rengindedir. Geçitte demirle muhkem kılınmış ve üzerine çok sayıda demir çıngırak asılı olan katlanır kapılar vardır. Bu mevcudiyet ve ayrıca bu geçidi geçmenin zorluğu ve meşakkati sebebiyle buraya Demir Kapı denmiştir. Burada Demir Kapı'da *T'u-huo-lo* (Toharistan) Devleti'nin kuzey sınırı vardır." *Yüan Shih*(1224 yılına âit kayıtlarda)'ya göre Cengiz, Doğu Yin-du(Hindistan)'ya kadar ilerlemiş ve *T'ie-men-kuan*'da kendisine geri dönmesini ve işgali sonlandırmasını tavsiye eden *kue-tuan* adında acayip bir hayvanla karşılaşmıştır.

Demir Kapı'yı zikreden ilk Müslüman müellif burayı Farsça *dar-i-ahan* ("demir kapı") adıyla kaydeden Arap coğrafyacı Yakûbî'dir (IX. yüzyılın sonu). Ona göre bu bir şehrin adıdır. İbn Havkal (X. yüzyıl)'ın Nassaf(Nakhşab veya Karşı ile aynıdır)'dan Termed'e doğru izah ettiği yolda Demir Kapı görülür. İdrisî (XII. yüzyıl) Demir Kapı'ya kalabalık küçük bir şehir yerleştirmektedir.

Demir Kapı, Timur tarihine dâir Farsça eserlerde sıklıkla geçer. Şerafeddin (*Petis de la Croix*, III, s. 173) ordusuyla 1398'deki Hint seferinden dönen Timur'un takip ettiği yolu tarif etmektedir. Ceyhun'u geçtikten sonra iki gün Termed'de kalmış, ardından Kaş'a doğru yola çıkmıştır. İlk gün geceyi Cihan Şâh'ın Kışlak'ında, diğer geceyi Turki'de geçirmiş ve üçüncü gün *Koluga* veya *Demir Kapı*'dan geçmiş ve gece Barık Ormağı kenarında konaklamıştır. IV. gün *Cigdalık*'a, beşinci gün Kuzimondak'a, altıncı gün Duz Bilcen'e varmıştır. Timur bu son yerde oğlu Şâh Ruh ile buluşmuştur. Yedinci gün bir dere kenarında mola vermiş ve sekizinci gün Kaş'a girmiştir. Yine Sultan Babür buraya *Koluga* demektedir (I, s. 56, 269).

XV. yüzyılın başlarına kadar hiçbir Avrupalı seyyah Demir Kapı'yı görmemiştir. 1404 yılında III. Henry tarafından Timur'a gönderilen elçi Clavijo Ceyhun'u Termed'de geçmişti. 22 Ağustos'ta buradan ayrılmış ve geceyi düzlükte geçirmişti. 23. gün engin düzlüklerden ilerlemişti ki buralarda çok kalabalık şehirler vardı. 24. gün Timur'un bu yolda mola vermek için kullandığı büyük bir binada akşam yemeği yedi, ancak yoluna devam etti ve ırmağın kıyısında uyudu. 25. gün çok büyük bir dağın eteğinde, tuğlalarla iyi süslenmiş çok güzel bir evde akşam yemeği yedi. Bu dağlardan geçmeyi sağlayan ve Demir Kapı denen bir geçit vardı. Geçidin içinde geçtiği vadi sanki sunî olarak kesilmiş gibiydi, her iki taraftaki dağlar çok yükseklere uzanıyordu ve geçit oldukça derindeydi ve düzdü. Geçidin ortasında bir köy vardı ve arkasındaki dağ akıl almaz irtifadaydı. Tüm dağ silsilelerinde Demir Kapı dışında başka geçit yoktu ki bu geçit Semerkand'ı Hindistan tarafından koruyordu. Bu kapı Emir Timur Beg'e büyük gelir getiriyordu, çünkü Hindistan'dan gelen tüm tüccarlar bu geçitten geçerlerdi. Demir Kapı'nın ordaki dağlarda ağaç yoktu. Halk eski devirlerde geçidin bir başından öbür başına demirle kaplı büyük kapılar bulunduğunu söyledi. İzin olmadığı müddetçe kimse geçemezdi. Aynı gün elçi yoluna devam etti ve geceyi bir tepede geçirdi. Ertesi gün bir göçebe yaylası havalisinde dere kenarında öğle uykusuna yattı, sonra akşam tepelerde mola verdi ve kısa bir istirahattan sonra gece yarısı yola devam etti ve 28 Ağustos'ta büyük *Kaş* şehrine vardı (*Narrative of Clavijo's Embassy to Timur*, Trans. by R. Markham, 1859, s. 119-123.

Clavijo'dan sonra 471 yıl hiçbir Avrupalı buralara adım atmadı. 1875'te bir Rus ilim heyeti Demir Kapı'ya gitti. Binbaşı Mayeff'in başkanlığındaki bu heyet dağlık *Hissar*'ı ve Ceyhun'un üst akımlarındaki toprakları keşfe çıkmışlardı ve ilk önce Karşı'dan Baysun'a olan yolu takip ettiler. Çakça Vadisini geçtikten sonra Demir Kapı'ya geldiler. Yerliler buraya *Buzgola Khana* ("keçi kapısı") diyorlardı. Geçidin kuzey girişinin yakınlarında Şehr-sebz(Kaş)'den gelen yol

man askerle üstada eşlik etti. Güneybatı istikametinde dağları geçtik, dağlar çok yüksekti. Taş kütleleri her yere saçılmıştı. Muhafızlar arabaları kendileri çektiler ve dağların diğer tarafına geçmemiz iki günümüzü aldı. Irmak boyunca güneye doğru ilerledik ve askerlerimiz eşkıyaları kovalamak için kuzey tarafındaki dağlara gittiler. Beş gün sonra küçük bir ırmağı geldik ve kayıkla geçtik[206], ırmağın kıyıları kesif ormanlarla kaplıydı. Ardından yedi gün ilerledik ve büyük bir ırmağa vardık, ırmağı kayıkla geçtik; ırmağın adı *A-mu mu-lien*'di.[207] Güneydoğuya doğru ilerledik, akşam eski bir su kemerinin yakınında mola verdik, bunun etrafı kesif *lu-wei*[208] korularıyla kaplıydı. Büyük olanları yeşil yapraklarını bütün kış boyunca muhafaza eder. Biz bu bitkiden asalar yaptık; bunlar o kadar sağlamdı ki geceleri arabaların şaftına destek olarak kullandığımızda kırılmıyorlardı.[209] Bu bitkilerden biraz daha küçük olanının yaprakları ilkbaharda solar ve tekrar palazlanır. Daha güneyde dağlarda büyük bir tür bambu ağacı vardır ki askerler bundan mızrak yaparlar. Ayrıca koyu renkte ve üç fit uzunlukta kertenkeleler gördük.[210] Şimdi III. ayın

---

vardı. P. Lerch 1875'de neşrettiği *Russische Revue*'de Hissar ekspedisyonunun bir hülasasını bilhassa Demir Kapı üzerine kıymetli notlarıyla beraber sunmaktadır. Albay Yule bu makalenin İngilizce tercümesini 1875 yılında *Geographical Magazine*'de neşretti.

1878'de Afganistan Emiri'ne gönderilen Rus askerî misyonu Demir Kapı'dan geçti. Dr. Yavorsky, *Travels into Afghanistan and Nukhara*, I, s. 72'de tafsilat vermektedir. Daha tafsilatlı bir rapor Kostenko, *Turkestan*, II, s. 122, 123'de vardır. Buranın tam yeri Rusların hazırladığı büyük Türkistan haritasında vardır. Kapı bir buçuk İngiliz mili uzunluğunda, kuzeybatıdan güneydoğuya uzanmaktadır. Bu dağlar arasında bir gediktir ve böylece büyük bir ehemmiyete kavuşmaktadır. Bu harikulade güzellikteki geçit her iki taraftan yüksek tepelerle çevrilidir, en geniş yeri 30 ve en dar yeri sadece 5 adımdır. Çakça Irmağı bu geçitten akar ve kuzeye doğru ilerler. Geçidin güney akımında Şurab Deresi var ki daha güneyde Şırabad Derya'ya akar. Burada yol bölünür. Esas yol doğuya Derbend'e doğru ilerler, dereden yaklaşık 5 İngiliz mili uzaktadır ve Baysun ve Hissar'a gider. Güney istikametinde zorlu bir at yolu vardır ve Şirabad ve Ceyhun Irmağına gider.

206 Demir Kapı'dan güneye Şirabad ve Ceyhun Irmağına giden yol Şirabad Derya boyunca dağlık araziden, zorlu bayırlar ve geçitlerden ilerler. Ch'ang Ch'un'un kayıkla geçtiği küçük ırmak, Ceyhun'un bir kuzey kolu olan Şirabad'dır.

207 Amu Derya, Ceyhun Irmağıdır. Muren ise "ırmak"tır.

208 Çincede bu iki işaret kamışa işarettir. Ancak ben Çinli seyyahın çadıruşağı otunun (asafoetida) saplarını görmüş olduğunu ve bunları kamış sandığını düşünüyorum. Bu bitki Orta Asya'da ve tam da Ch'ang Ch'un'un geçtiği yerde çok yaygındır. Bu bitki beş ila yedi fit uzar, tamamen dalsızdır, çiçeklenme tepesinde olur. Mayeff Wakhş (Ceyhun'un üst akımları) Vadisinde halkın bu bitkiden çit yaptığını kaydetmektedir. Ayrıca bkz. Schuyler, *Turkestan*, I, s. 228.

209 Çin arabalarının sadece iki tekerleği vardı ve kullanılmadıkları zaman şaft toprağa değmesin diye şaftın uç kısımlarının altına dik olarak iki sopa yerleştirilirdi.

210 Schuyler (*Turkestan*, I, s. 323) bozkırda ve Ceyhun civarındaki çakıllı düzlüklerde dört fit

29. günündeydik (10 Mayıs) ve altı gün sonra IV. ayın 5. günü (16 Mayıs) imparatorun ordugâhına vardık. İmparator en üst düzeydeki subaylarından birini üstadı karşılamak üzere gönderdi. İkamet edeceği yere yerleştikten sonra üstat imparatorun huzuruna çıktı, imparator onu selamladı ve şöyle dedi:

"Siz diğer devletler tarafından (Chin ve Sung) dâvet edildiniz ancak dâveti reddettiniz. Şimdi on bin li yol kat ederek beni görmeye geldiniz. Çok şâdım."

Üstat cevap verdi:

"Dağların vahşî adamı haşmetmeabınızın emriyle ziyaretinize geldi; bu göğün arzusuydu."

Cengiz onu otutturdu ve önüne yemek konmasını emretti. Bundan sonra şöyle sordu:

"Kutsal kişi, çok uzak mesafeden geldiniz. Ölümsüzlüğün bir ilacı var mı?"

Üstat cevapladı:

"Hayatı muhafaza etmenin vasıtaları vardır ancak ölümsüzlüğün ilacı yoktur."

Cengiz onun samimiyetini ve açık sözlülüğünü methetti. Cengiz kendi çadırının doğusunda üstat için iki çadır dikilmesini emretti. İmparator ona *shen-sien* ("ölümsüz") unvanı verdi.

Sıcak mevsimin başlarında üstat imparatorla beraber yazı geçirmek üzere karlı dağlara gitti.[211]

1222 yılında IV. ayın 14. günü (25 Mayıs) imparatora Tao öğretisini öğretmek üzere ayarlandı; ancak bu tarih geldiğinde Müslüman isyancıların dağlarda hareketlendiği haberleri gelince savaş hâline geçildi. İmparator bizatihî düşmana hücum etmeye karar verdi. Bu sebeple üstadın öğretiyi öğreteceği gün X. ayın 1. gününe kadar ertelendi ki münasip bir gündü. Üstat (Semerkand'a) dönmek için müsaade rica etti ancak imparator şöyle dedi:

---

uzunluğunda ve koyu gri-kahverengi koca kertenkelelerin küçük bir timsahı andırdığını bildirmektedir.

211 Reşidüddin'e göre Cengiz 1222 yılının yazını *Bervan* veya *Pervan* yaylasında geçirdi; burada 1221 yılının ilkbaharında Moğollar ile Sultan Celaleddin arasında savaşın vuku bulduğu yerdi (d'Ohsson, I, s. 300, 301, 317). *Yüan Shih* şöyle diyor: "İmparator yazın aşırı sıcağından korunmak için *Ba-lu-wan* Irmağına (Vadisine) gitti." Parwan hâlâ Hindikuş Dağlarında Kabil ile Anderab Vadisi arasında yüksek bir geçidin adıdır. Burada ayrıca aynı adlı bir ırmak ve küçük bir şehrin adıdır (Yule, *Cathay*, s. 558 ve ilâvedeki harita). *Peruan*, İbn Hurdazbih (IX. yüzyıl) tarafından Bamyan'a bağlı olan şehirlerden biri olarak zikredilir (Sprenger, *Postrouten des Orientes*, s. 37). Sultan Babür (*Memoirs*, I, s. 285) Parwan geçidinin çok zorlu olduğunu ve burası ile büyük dağ geçidi arasında yedi küçük geçit bulunduğunu bildirmektedir. Ayrıca Kâbil'de yazın esen rüzgârın "Parwan rüzgârı" olarak bilindiğini söyler (I, s. 280). Türk amirali Sidi Ali, 1556'da Kabil'den Badakşan'a giderken Parwan geçidini kullanmış ve sonra Endere'ye varmıştı. Bkz. *Journal Asiatique*, IX, s. 203. Ayrıca bkz. Wood, *Journey to the Oxus*, 1838.

"Seyahati ikinci kez yapmak sizi çok yormayacak mı?"
Üstat şöyle cevap verdi:
"Sadece yirmi günlük bir yol."
Ancak imparator karşı çıktı:
"Size eşlik edecek kimse yok."
Üstat cevap verdi:
"Benimle beraber gitme emrini alan bir adam var, Yang Akou."

Bunun üzerine imparator razı oldu ve üç gün sonra Yang Akou'nun bin atlı alması ve üstadı (geldiği yol dışında) bir başka yoldan geri götürmesi yönünde emir verdi.[212]

Bu yolda ilerledik, üzerinde *shi-men* ("taş kapı") olan yüksek bir dağı geçtik. Belli bir uzaklıkta kayalar kandil gibi görünüyordu. Harikulade bir büyük yassı taş bu kayaların üzerinde bir köprü gibi duruyordu ve alt tarafta sel vardı. Askerlerin çoğunun eşeği bu selde boğuldu. Buranın kenarlarında çok sayıda ceset vardı. Bu geçit biz geçmeden kısa bir süre önce ordular tarafından ele geçirilmişti.[213]

Yolumuz üzerinde savaştan dönen adamlarla karşılaştık, bunlar çok fazla sayıda mercan taşıyorlardı. Bize eşlik eden subaylardan bazıları iki gümüş *yi*[214] mukabili elli mercan ağacı satın aldı. Ağaçlardan en büyüğü bir ayaktan uzundu. At üzerinde seyahat ederken bunları kırmadan götürmek mümkün değildi.

Gündüzleri yol aldık ve ayrıca açık gecelerden de istifade ettik. Beş veya altı günde *Sie-mi-sz'-kan*'a veya *Ta-shi* (Karahıtay) tarafından adlandırıldığı hâliyle *Ho-chung-fu*("ırmakların arasındaki şehir")'ya[215] vardık. Subaylar

---

212 Chen-hai imparatorla beraber kaldı.

213 Çin kaydındaki Taş Kapı ile ilgili tasvirin Şirabad'ın 3,5 İngiliz mili kuzeyindeki *Nandagan* Geçidinin hususiyetleri ile olan benzerliği Dr. Yavorsky(*Journey to Afghanistan*, I, s. 72)'nin dikkatini çekmiştir. Ancak bu özdeşleştirme mümkün değildir. Müellif Ch'ang Ch'un'un geldiği yoldan gitmediğini açıkça söylemektedir. Ayrıca bilge, şiirlerinden birinde Taş Kapı'nın Ceyhun'un güneyinde olduğunu imâ etmektedir. Bana göre Ch'ang Ch'un'un şimdi Hindikuş'tan Semerkand'a doğru takip ettiği yol daha da batıdadır. Çinlinin yolu, Burnes'in 1832'de Hindistan'dan Buhara'ya giderken takip ettiği yol ile kısmen aynıdır. Bu seyyah Hindikuş'un kuzeybatı eteğindeki yolu tasvir ederken Çinli müellifin Taş Kapı ile ilgili verdiği verdiği malûmatın hemen hemen aynısını vermektedir.

214 *Yi*, Çin parasıdır.

215 Bu Çince ifade Arapça *Bein naharcin*'ın kelimesi kelimesine tercümesidir. Bu yüzden d'Herbelot'un *Bibl. Orient.* adlı eserine göre Semerkand, eski devirlerde Ceyhun ve Seyhun arasındaki konumuna bağlı olarak adlandırılmıştır. Ancak Semerkand için kullanılan *Ho-chung-fu* adı, Zerefşan ve onun arıklarının arasındaki konumuna bağlı olarak da verilmiş olabilir. Palladius

üstadı karşılamaya geldiler ve onu ırmağın kuzey tarafında bulunan önceki ikametgâhına (yeni saraydaki) götürdüler. Bu ırmağın (Zerefşan) kaynakları (Semerkand'ın doğusundaki) karlı dağlardadır; bu sebeple suyu çok soğuktur. Üstadın kaldığı saray yaklaşık yüz fit yüksekliğinde bir tepenin üzerindedir. Buranın görüntüsü ırmağın parlak suyuna yansımaktadır. V. ayda (Haziran ve Temmuz) mevsim sıcakken, üstat kuzey penceresinde oturarak meltemin tadını çıkarıyordu; geceleri ise çatıdaki terasta uyuyordu.[216] Yılın en sıcak ayı VI. ayda (Temmuz-Ağustos) üstat havuzda çimiyordu. Böylece üstat vaktini uzak batıda geçirdi.

Hu-chung (Semerkand)'da ekilebilir topraklarda tüm tahıl cinsleri yetişir. Sadece *k'iao-mai* (kara buğday) ve *ta-tou* (soya fasülyesi) bulunmaz. IV. ayda (Mayıs) buğday olur ve halk buğdayı toplayıp ambarlara yığar. VI. ayda *t'ai-shi*'nin idârecisi[217] bu ülkede çok hoş kokulu ve tatlı olan devasa büyüklükteki karpuzlardan hediye etti. Bizim Çin'de böyle karpuzlarımız yoktur. VI. ayda İkinci Prens[218] döndü. Cheng Lu üstada karpuzlarından bazılarını hediye olarak prense vermesini rica etti. Ülke meyve ve sebze bakımından çok zengindir ancak *yü* (gölevez) ve kestane bulunmaz. Oradaki *k'ie*[219] koca bir parmak gibidir ve mora çalan renktedir.

Erkekler ve kadınlar saçlarını örerler. Erkeklerin başlıkları uzaktan tepe gibi görünür. Başlıkları nakış ve püsküllerle tezyin ederler. Tüm devlet görevlileri bu tür başlıklar takarlar. Aşağı tabakadan erkekler başlarını yaklaşık altı fit uzunluktaki beyaz bir *mo-sz'*[220] ile sararlar. Beylerin ve zenginlerin hanımları beş ila altı fit uzunluğunda kara veya kızıl renkli sargı beziyle sararlar. Bu başlığın üzerine bazen çiçekler, bitkiler veya diğer şekiller nakşedilir. Saçları dağınık hâlde başlığı takarlar. Bazen bunun altına dolgu yaparlar. Aşağı tabakadan kadınlar saçlarını keten veya diğer malzemelerle bağlamazlar; tıpkı bizim (Budacı) rahibelerimiz gibi. Elbiselere gelince hem erkekler hem de kadınlar yünlü malzemeden yapılma beyaz renkli bir tür gömlek giyerler, bunun görüntüsü torba gibidir; üst tarafı dar alt tarafı boldur

Ye-lü Ch'u-ts'ai'ın şiirlerinden birinde Hsi Liao veya Karahıtay Sülâlesi'nin Semerkand'a *Hu-chung-fu* dediğini söylemektedir.

216 İran'da bugün dahi sıcak mevsimlerde hava açıksa çatıda uyunur.

217 Sonraki Semerkad vâlisi Ye-lü Ch'u-ts'ai olacaktır.

218 Cengiz'in ikinci oğlu Çağatay.

219 Patlıcandır. İran'da gördüğüm bu bitkinin meyvesi daha silindir şeklindedir; Çin'dekiler top gibidir.

220 Burada *muslin*'in kastedildiği açıktır. Bu Arapça ad Musul'dan gelmedir ki Musul ince ve güzel pamuklu kumaşın ilk örüldüğü yerdir. Bkz. M. Polo, I, s. 62: "Mausul şehrinin Mosolinleri."

ve kolludur. Eğer bir adam fakir düşerse karısı bir başka koca bulur. Eğer koca bir seyahate çıkar da üç ay içinde geri dönmezse karısı bir başkasıyla evlenme hakkına sâhip olur. Ancak bu halk arasında bir şey çok ilginçtir. Bunların kadınlarından bazıları sakallı ve bıyıklıdır.[221]

Bu ülkedeki arabalar, kayıklar ve tarım aletleri Çin'dekinden epey farklıdır. Silahları çelikten yapılmadır. Kaplarının çoğu bakırdandır, ancak Çin'de olduğu gibi porselen olanlar da vardır. Şarap kapları sadece camdandır. Ticarette kullandıkları para altındır, ancak ortasında delik yoktur.[222] Her iki tarafında da Müslüman yazıları vardır.

Buranın insanları çok güçlü ve uzundur. Bunlar bazen çok ağır yükleri su ağacı kullanmadan sırtlarında taşırlar.[223] Kitaplar konusunda çok becerikli adamlar ve sadece yazma işiyle uğraşanlar vardır. Bunlara *Da-shi-ma*[224] denir. Kışın bütün bir ay oruç tutarlar[225], bu ayın her günü geceleri üstte olanlar yemek için bir koyun kestirirler, herkes bağdaş kurup çepeçevre oturur ve bütün gece sabaha kadar yerler.[226] Bunun dışında diğer aylarda altı oruçları vardır.

Tepesinde kiriş olan yerden 10 fit yükseklikte binalar vardır ve bu kirişlerin üzerinde püsküllerin asıldığı boş bir köşk yükselir.[227] Her sabah ve akşam efendi gider ve batıya doğru eğilir. Buna *kao-t'ien* ("göğe dua etmek") derler, çünkü bunlar Taoculuğa veya Budacılığa inanmazlar. Efendi köşkte yüksek sesle bağırır ve sesi duyan kadınlar ve erkekler bu yere gelir ve aşağısında ibadet ederler. Bu gelenek bütün ülke boyunca görülür. Bu merasime katılmaktan çekinenler idam edilirler. Efendi diğerleri gibi giyinir, sadece başı beyaz bir *mo-sz'* (muslin) parçasıyla sarılıdır.

Yeni ayın henüz göründüğü VII. ayda (8 Ağustos 1222) üstat *A-li-sien* ile imparatora bir mektup gönderdi ve Tao öğretisini öğreteceği zamanı sordu. İmparatorun cevabı aynı mektuba yazıldı ve VIII. ayın 7. günü (13 Eylül) geri geldi.

---

221 Wu-ku-sun da benzer şeyleri söylüyor.

222 İpe dizilen Çin bakır paraları daimâ ortadan deliklidir.

223 Çinliler yük taşırken daimâ su ağacı kullanırlar.

224 Farsça *Danişmend* "âlim insan" demektir. Çinli müellif *da-shi-ma* ile mollaları veya din adamlarını anlamıştır. Palladius aynı terimin *Yüan Shih*'da geçtiğini, *da-shi-man* olarak telaffuz edildiğini ve daimâ mollalara atfedildiğini bildirmektedir.

225 Ramazan ayıdır.

226 Sahur kastedilmektedir.

227 Müellifin kastettiği yapı minaredir.

Aynı ayın 8. günü (14 Eylül) imparatorun ordugâhına doğru yola çıktık. *T'ai-shi* üstada yirmi veya otuz li eşlik etti ve sonra geri döndü. 12. gün (18 Eylül) *Kie-shi* (Kaş) şehrini geçtik. 13. gün 1000 piyade ve 300 atlıdan oluşan bir konvoya katıldık ve yüksek dağlara gittik. Takip ettiğimiz yol şimdi *T'ie-men-kuan* (Demir Kapı) tarafına gidiyordu. Kızıl suyu olan bir ırmağı geçtik ve güneydoğuya doğru bir geçitten geçtik ki burada kayalar birkaç li yükseklikteydi. Dağların eteklerinde tuzlu bir bulak vardı, bunun suyu buharlaşmıştı ve geride beyaz tuz kalmıştı. Yanımıza bundan bolca aldık. Güneydoğuya doğru ilerleyip su yolunun şekillendirdiği bir dağdan indik. Batıda buzla dolu gibi görünen yüksek vadiler gördük, ancak bu tuz idi. Dağın tepesinde kızıl renkli tuz vardı, kaya gibi görünüyordu, üstat bizzat tadına baktı.[228] Doğu ülkelerinde (Çin, Moğolistan) tuz ancak alçak yerlerde çıkarılır ancak burada dağlarda da mevcuttur. Müslümanlar çöreği tuzla yerler. Susadıklarında ise kış olsa dahi su içerler.[229] Fakirler kavanozlar içinde su satarlar.[230]

VIII. ayın 14. günü (20 Eylül) Demir Kapı'nın güneybatı tarafına vardık. Burada geçidin çıkışı kocaman taşlarla bitişikti. Soldakiler aşağı düşmüş ve bir li boyunca ırmağın üzeri taşlarla kaplanmıştı.[231]

15. gün (21 Eylül) ırmağa (Ceyhun) vardık.[232] Irmak, Çin'deki Sarı Irmağa benzemektedir ve kuzeybatı istikametine akmaktadır. Bunu kayıkla geçtikten sonra güney kıyısında mola verdik. Batıda *T'uan-ba-la*[233] denen bir

---

228 Schuyler (*Turkestan*, II, s. 79) Karşı yakınlarında kendine has, harika gül pembesi renkli kaya tuzlarından bahsetmektedir; bunlar bütün Orta Asya boyunca satılıyorlardı ve bu tuz Karşı'nın 10 mil güneyindeki dağlardan elde ediliyordu. Mayeff (Hissar ekspedisyonu) ve Kostenko (*Turkestan*, III, s. 161, 162) gül pembesi renkli kaya tuzu madenlerinin *Hissar* bölgesindeki *Başkurt* Dağlarında bulunduğunu bildirmektedir. Ayrıca bkz. M. Polo, I, s. 160: "Telekan'ın güneyindeki tuz dağları."

229 Çinliler su içmez ve en sıcak mevsimlerde dahi çayı tercih ederler.

230 Bugün İran'da susamış yolcular için hâlâ su ve buz satılır.

231 Burnes benzer şeyin Hindikuş'ta da göründüğü ve sebebinin ise deprem olduğunu belirtir.

232 Ch'ang Ch'un'un Kaş'tan Ceyhun'a bu ikinci seyahatinde izlediği yolu kestirmek zordur. Müellif en kısa yol olan Demir Kapı'yı kullanmadıklarını ve etrafından dolandıklarını açıkça söylemektedir. Bunların ilerleyerek bu geçidin güneybatı tarafına vardıkları iddiası doğru değildir. Müellif başka bir geçidi Demir Kapı geçidi sanmış olmalıdır. Dağlardaki kaya tuzu ile ilgili ifadelerden yollarının Demir Kapı'nın batısındaki Hissar'dan geçtiği neticesine varabiliriz. Burada Rus seyyahların Kaş'tan Hissar'a keşfettiği bir yol vardır, yol sonra zorlu geçitlerin olduğu dağlık araziden ilerler ve Seyhun'daki *Kelef*'e gider (Kostenko, *Turkestan*, II, s. 131). Üstelik hâlâ daha batıda Semerkand'da başlayıp Karşı'dan geçen ve Kelef'e varan yol vardır. Ayrıca müellifin seyahatlerinin Kaş'tan Ceyhun'a sadece üç gün sürdüğünü bildirmesi bir yanlışlıktır. Bu mesafe yaklaşık 130 İngiliz milidir.

233 *Ba-la*, balık yâni "şehir"dir. *T'uan* ile *Kerduan*'ı kastettiğine şüphem azdır. Reşidüddin'e göre burası Moğollara karşı bir ay boyunca direnmişti (d'Ohsson, I, s. 294). Buranın ele geçiril-

dağ kalesi vardı ki muhkem bir konumdaydı. Yolumuz üzerinde üçüncü prensin (Ögeday) hekimi Chen-kun ile karşılaştık. Irmakta kayık vasıtasıyla ilerledik, ancak 30 li sonra su çok sığlaştı, kıyıya ulaştığımızda geceydi. Çok büyük bir şehir olan *Ban-li*'yi[234] geçtik, şehrin sakinleri kısa bir süre önce isyan çıkarmışlar ve kaçmışlardı. Şehirde köpek havlamaları duyuyorduk. Şafak söktüğünde kahvaltıdan sonra doğuda kuzeye akan bir ırmağa doğru 20 li daha ilerledik. Irmak at sırtında geçilebiliyordu ve gece bu ırmağın doğu kıyısına vardık.

VIII. ayın 22. günü (28 Eylül) *Chen-hai* üstadı görmeye geldi ve imparatorun ordugâhına kadar kendisine eşlik etti.[235] Varışından sonra Chen-hai üstada derhal imparatorun huzuruna çıkmak mı yoksa önce dinlenmek mi istediğini sordu. Üstat huzura çıkmayı rica etti. Şunu belirtmek gerekir ki Tao üstatları huzura çıktıklarında asla dizlerinin üstüne çökmezler veya alınlarını yere koymazlar. İmparatorluk çadırına girerken sadece başlarını eğerler ve ellerini birleştirirler.

Üstat imparatorun huzuruna çıktı, imparator önüne *tung-lo*[236] konulmasını emretti, ancak üstat içmeyi kesinlikle red etti. Üstat memnuniyetini dile getirdiğinde imparator üstada bulunmuş olduğu şehirde (Semerkand)

---

mesinden sonra Cengiz Hindikuş'u geçmiş ve Bamyan'ı kuşatmıştır. Kerduan'ın konumuyla ilgili daha net bir malûmat yoktur. Ch'ang Ch'un buradan geçmemiş, sadece burayı duymuştur. Ye-lü Ch'u-ts'ai kayıtlarında Ban (Belh) şehrinin batısında Chuan adlı bir yerden bahseder. Bu galiba *T'uan* ile aynıdır. Çince *chuan* işaretinin kolayca *t'uan*'a dönüşmesi mümkündür.

234 Belh şehridir. Ye-lü Ch'u-ts'ai burası için sadece *Ban* işaretini yazmıştır. *Yüan Shih*'da Belh'in Moğolların eline geçmesiyle ilgili bahiste *Ban-le-ho* adı geçmektedir. Çin Orta Çağ haritasında daha doğru bir telaffuzla *Ba-li-ho* yazılmıştır. Reşidüddin'e göre Belh 1221'de Cengiz'in eline geçmiştir. Sakinlerinin çoğu katledilmiştir (d'Ohsson, I, s. 272).

235 Cengiz bundan sonra Hindikuş'tan ayrıldı ve kuzeye gidip Ceyhun'dan üç gün ileride bir yerlere gitti.

236 *Tung-lo* sözlüklere göre kısrağın veya ineğin sütünden kımız veya bir tür kesilmiş süttür. Kımız, Asya'nın bozkırlıları tarafından kısrak sütünden yapılan geleneksel bir içkidir ve bugün de içilmektedir. M. Polo (I, s. 249) *kemiz* der. Rubruk 8227, 228) *cosmos*'un (kımız) hazırlanmasına dâir tafsilatlı malûmat vermektedir. Ayrıca hususî bir kımız türü olan ve zenginler tarafından içilen *cara cosmos*'dan (bugün yoktur) bahseder. *Yüan Shih*, 128'de Kıpçak Prensi *T'u-t'u-ha*'nın biyografisinde çok lezzetli olan "kara kısrak sütü"nün (Rubruk'un *cara cosmos*'u) Kıpçaklar tarafından Çin'deki Moğol sarayına gönderildiği kaydedilmektedir.

Rubruk (229, 234) bir başka hazırlama şeklini tasvir etmektedir: Kesilmiş süt güneşte kurutulur ki buna *griut*, *gruit* veya *grut* denir. Bu son grut okuyuşu Potanin (*Mongolia*, II, s. 112)'in de yaptığı tasvirlerden anlaşılabileceği gibi daha doğru gibi görünmektedir; Potanin Moğolların yedikleri başlıca yiyeceklerden sütten yapılan *kurt*(Pallas *kurut* yazar)'tan bahseder. Kırgızlarda da sert çörek gibi olan bir çeşit peynirdir. Moğollar buna *arul* derler.

yiyeceğini nasıl temin ettiğini sordu. Ertesi gün imparator üstadı her akşam yemeği kendisiyle beraber yemesi için dâvet etmek üzere bir adam gönderdi. Üstat şöyle cevap verdi:

"Ben dağların vahşî bir adamıyım; ben kendimi gerçek öğretiye (Tao) adadım ve bu yüzden inzivayı severim."

Bu yüzden imparator hoşlandığı gibi yaşamasına müsaade etti.

VIII. ayın 27. günü (3 Ekim) imparator kuzeye geri dönmek üzere yola çıktı (ve üstat ona eşlik etti). İmparator yolda devamlı olarak üzümden yapılmış şaraplar, karpuzlar ve yiyeceklerden üstada gönderdi.

1222 yılının IX. ayı 1. gün ırmağı (Ceyhun) yüzen bir köprüyle geçtik ve kuzeye doğru ilerledik.

15. gün (20 Ekim) üstadın teklifi üzerine Cengiz Taocu öğretinin öğretilmesi için bir çadır kurulmasını emretti. Chen-hai ve Chung Lu derste hazır bulundu. *T'ai-shi* (müşavir) *A-hai*[237] üstadın cümlelerini imparator için Moğolcaya tercüme etti. İmparator yüksek ahlâklıydı ve bilgenin dersi kalbini hoşnut etti. 19. gün (24 Ekim) gece açıktı ve imparator dersine devam etmesi için üstadı çağırdı ve bu dersten çok mutlu oldu. 23. gün üstat tekrar dâvet edildi. İmparator üstadın sözlerinin hem Çince hem de Moğolca yazıya geçirilmesini emretti.

Bundan sonra doğuya doğru (yâni Moğolistan'a) ilerleyen imparatoru takip ettik ve büyük Sie-mi-sz'-kan (Semerkand) şehrine yaklaşınca şehrin 20 li batısında ordugâh kuruldu. X. ayın 1. gününde (5 Kasım) üstat daha önce kaldığı yeri (Semerkand yakınlarında tepedeki saray) ziyaret etmek için müsaade rica etti, imparator da müsaade buyurdu. İmparatorun ordugâhı bundan sonra Semerkand'ın 30 li doğusuna geçti. 6. gün üstat (tercüman olan) müşavir A-hai tekrar imparatorun huzuruna çıktı. Cengiz üstada sordu:

"Buradakiler çıksın mı?"

Üstat kalabileceklerini söyledi ve şunları izah etti:

"Dağların vahşî adamı yıllar boyu kendisini Tao'yu öğrenmeye adamıştır ve inzivaya çekilmekten hoşlanır. Haşmetmeabınızın çadırı etrafında askerlerinizin gürültüsünü duyuyorum ve zihnimi sakin tutamıyorum. Bu yüzden bundan sonra ileride veya geride yalnız seyahat etmek için haşmetmeabınızdan müsaade rica ediyorum. Bu dağların vahşî adamı için büyük bir lütuf olacaktır."

İmparator kabûl etti.

Rubruk, 240: "Dederunt nobis bibere (Tartari) de lacto suo vacino, a quo contractum erat butirum, acetoso valde, quod ipsi vocant airam." Potanin (II, s. 3) Kırgızların kesilmiş süte ayran dediklerini bildirmektedir; Moğolcası *arık*'tır.

237 *Yüan Shih*, 110'da T'ai-shih yâni müşavir olarak zikredilir.

Bu sırada (Kasım) yağmur yağmaya başladı ve otlar tekrar yeşerdi. Bu ülkede XI. ayın ortalarında (Aralık) yağmur ve kar artar ve toprak ıslanır. Üstat Semerkand'a gitti ve erzakından kalanları sayısı çok olan açlara dağıttı.

1222 yılında XI. ayın 26. günü (29 Aralık) seyahatimize devam ettik. XII. ayın 23. günü (25 Ocak 1223) kar yağdı ve hava o kadar soğudu ki yolda çok sayıda öküz ve atımız öldü. Doğuya doğru ilerledik ve üç gün sonra (28 Ocak) *Ho-ch'an Mu-lien*(Seyhun)'e vardık ve imparatorun ordugâhına (imparator da yolculuktaydı) ulaştık. Geçen gece ırmağın üstündeki köprünün çöktüğü ve akıp gittiği söylendi.

İlk ayın 1. günü (yeni Çin yılı, 2 Şubat 1223) üstat yola koyuldu. Baş komutan, hususî hekim ve baş kâhin üstadı tebrike geldiler.

11. gün (12 Şubat) tekrar doğuya doğru ilerledik. Artık Sie-mi-sz'-kan bin küsur li arkamızda kalmıştı. 21. gün (22 Şubat) bir gün doğuya doğru ilerledik ve suyu ve otu bol olan geniş bir vadiye vardık.[238] Orada yorgun atlarımızı ve öküzlerimizi dinlendirmek üzere bir süre mola verdik. *Sai-lan* (Sayram) buranın üç gün kuzeydoğusundaydı.

II. ayın 7. günü (9 Mart) imparatorun huzuruna kabûl edildi ve şöyle dedi:

"Dağların vahşî adamı deniz kıyısından (Shan-tung) ayrıldığında üç yılda geri döneceğine söz vermişti. Bu üç yılda ana dağlarımı tekrar görmek için yanıp tutuşuyorum."

İmparator cevap verdi:

"Bizatihî ben doğuya dönüyorum. Benimle gelmeyecek misiniz?"

Bunun üzerine üstat şöyle dedi:

"Haşmetmeabınızın duymayı arzu ettiği herşeyi söyledim. Şöyleyecek başka bir şey yok. İleriden gitmek benim için daha iyi olacaktır."

Üstat ciddiyetle evine gitmek için izin istemiş olsa da imparator ona müsaade etmedi ve şöyle dedi:

"Biraz bekle; üç veya beş güne oğullarım gelecek. Öğretinizde benim hâlâ tam anlamadığım bazı hususlar var. Herşeyi anladıktan sonra eve dönmenize ses çıkarmayacağım."

8. gün imparator doğudaki dağlarda avlanıyordu ve bir domuzu vururken atı onu yere attı. Yaralı domuz durunca da imparator tehlike atlattı.[239]

II. ayın 24. günü üstat eve dönmek için tekrar müsaade isteme cüretini gösterdi, ancak imparator şöyle dedi:

---

238 Muhtemelen Seyhun'un bir kolu olan ve Taşkent yakınlarında akan Çirçik Irmağı kıyısında mola vermişlerdir.

239 Cengiz 62 yaşındaydı.

"Biraz bekleyin. Geri dönerken size vereceğim hediyeler üzerinde düşünmeliyim."

Bunun üzerine üstat kalmak zorunda kaldı. III. ayın 7. günü (8 Nisan) imparator kendisine öküzler ve atlar hediye ederken üstat ricasını tekrarladı. Üstat hediyeleri kabûl etmedi ve posta atlarının kendisi için kâfî olduğunu söyledi. İmparator ise tüm Tao üstatlarının vergiden muaf olduğunu gösteren bir imparatorluk mührü verilmesini emretti. Yine *A-li-sien*'e doğuya yolculuğunda üstada eşlik etmesi emredildi. *Meng-gu-dai* ve *Go-la-ba-hai* onun yardımcıları olarak atandı.

1223 yılında III. ayın 10. günü (11 Nisan) üstat nihayet imparatordan ayrıldı ve biz yola çıktık. *Ta-la-han*'dan[240] aşağı rütbelere kadar tüm subaylar üstada yirmi küsur li eşlik ettiler, yanlarında şaraplar ve nâdir meyveler getirdiler ve hepsi gözyaşı döktü.

Üç gün sonra *Sai-lan*(Sayram)'a vardık. Şehrin güneyindeki dağlarda yerliler tarafından sıklıkla görülen iki fit uzunluğunda iki başlı yılanlar vardı.[241]

15. gün (16 Nisan) üstadın şakirtleri (gelirken yolda ölen) şakirdin öldüğü yerdeki mezarında kurban kesmek üzere şehrin dışına çıktılar. Onun bedeni hakkında konuştuk, ancak üstat şöyle dedi:

"Geçici olarak dört unsurdan müteşekkil beden herhangi bir değere sâhip değildir ve yok olur; ancak ruh gerçek varlıktır, hürdür ve ele alınamaz."

Bunun üzerine artık daha fazla konuşmadık ve ertesi gün tekrar yola koyulduk (17 Nisan).

III. ayın 23. günü (24 Nisan) imparatorluk elçisi *A-gou, Ch'ui mu-lien*'in[242] güney kıyısı boyunca ilerleyen üstada eşlik etmek üzere bize katıldı. On gün sonra *A-li-ma*(Almalık)'nın yüz li batısına vardık ve büyük bir ırmağı geçtik.[243] IV. ayın 5. günü (5 Mayıs) A-li-ma şehrinin doğusunda bir bahçeye

---

240 *Tarhan*'dır. Bkz. d'Ohsson, I, s. 44. *Yüan Shih*'da *ta-la-han* kelimesi sıklıkla geçer.

241 Levshin, Kırgız-Kazaklar üzerine eserinde (I, s. 143) bu bölgedeki yılanları sıralamakta ve bu çeteleye halkın iki başlı yılanları ilave etmesindeki garabeti zikretmektedir. Türkistan bozkırlarında ve bilhassa Seyhun havzasında yılan sürüleri vardır. Schuyler, *Turkestan*, I, s. 231'de Cisak ve Semerkand arasındaki yılan geçitlerinden bahsetmektedir. Bu yılanlardan biri olan ve *Boa tatarica* olarak da adlandırılan *eryx jaculus*'un kısa ve kalın kuyruğu ve küçük bir kafası vardır. Yılan bu sebeple iki başlı sanılmış olmalıdır.

242 *Mu-lien*, Moğolca "ırmak"tır. Ch'ui ise muasır Türkistan haritalarındaki *Çu*'dur. Bu ırmak Tanrı Dağlarından, Issık Gölün güneybatısında doğar, bu gölün batı ucundan dört mil uzaklıktan akar; ötede düzlükte kuzeybatı istikametinde akar ve nihayetinde Suman Göl'e katılır. 185. notta belirtildiği gibi Pişpek'ten Vernoye'ye giden ve Çu Irmağını Tokmak'tan geçen eski yol, bu yollar Rusların eline geçtiğinden beri terk edilmişti. Yeni posta yolu yaklaşık 40 İngiliz mili aşağıdan gitmektedir.

243 Bu ancak İli Irmağı olabilir.

vardık. İkinci prensin[244] baş mimarı olan Chang Kung üstada karşı taraftaki bazı kalelerin açılışını yapmak maksadıyla ırmağı geçmesini istirham etti, ancak bu gezi gerçekleşmedi.

(A-li-ma'dan hareket ettikleri günün) akşamında Yin Dağlarının eteklerine vardık, geceyi orada geçirdik ve ertesi gün tekrar 48 köprüden geçtik ve Cennet Gölünün seline doğru 50 li ilerledik.[245]

Bundan sonra kuzeydoğu istikametinde ilerledik, Yin Dağlarını geçtik ve iki günlük bir yolculuktan sonra gelirken kullanmış olduğumuz ve Chin (Altay) Dağlarının güneyindeki büyük bir ırmağa[246] giden aynı posta yoluna geldik. Ardından güneyden kuzeye doğru ilerledik ve Chin Dağlarının doğu tarafını geçtik.[247]

IV. ay 28. günde çok kar yağdı ve ertesi gün civardaki tüm dağlar aklara büründü. Dağları takip ederek kuzeydoğuya doğru ilerledik ve üç gün sonra A-bu-han Dağının ön tarafına geldik. (Üstadın yeni inşa edilmiş bir manastırda bıraktığı) şakirtler ve diğerleri epey yakına gelip üstadı karşıladılar ve onu *Si-hia-kuan* manastırına götürdüler. Üstat arabadan iner inmez yağmur başladı, herkes çok mutluydu ve birbirlerini kutlayarak şöyle dediler:

"Bu ülkede yaz yağmuru çok nâdirdir. Güneydeki ve kuzeydeki dağlar hâriç yağmur ve gök gürültüsü pek görülmezdi, ancak bu yaz yağmur çok yağdı. Hiç şüphemiz yok ki bu yağmur üstadın kutsallığıdır."

Bu ülkenin halkı su kemerleri vasıtasıyla tarlalarını ve bahçelerini yıl be yıl devamlı sularlar.[248] 8. ayda (Eylül) buğday olur ve ondan sonra yağmur yağmaz. Tahıl olduğu zaman sıçanlar mahsule zarar verirler; bu sıçanların hepsi beyazdır. Bu ülkede soğuk hâkimdir ve meyveler geç olur. 5. ayda (Haziran) yaklaşık bir ayak derinliğindeki ırmağın yüzeyinin bir ayak kalınlığında buz tuttuğunu gördük; üstat ve hizmetçileri akşam yemeğinden sonra buraya

---

244 Cengiz'in ikinci oğlu Çağatay. Fars müellifler Çağatay'ın topraklarının Uygur memleketinden ve Kayalık'tan batıda Ceyhun'a kadar uzandığını ve Çağatay'ın yazları yüksek *Guk* ve *Kut* dağları civarındaki Almalık'ta geçirmekten hoşlandığını bildirirler. Prens kışları ise *Meruzık ila* denen yerde kalırdı (d'Ohsson, II, 2, s. 107). Bu ifadeler Cengiz'den sonraki bir devir içindir, ancak Çağatay topraklarını daha babası hayattayken Almalık civarında elde etmişti.

245 Sayram Gölüdür. Yin Dağları ile Tanrı Dağları kastedilmektedir. Seyyahın gölün yakınında geçmek zorunda kaldığı silsile Tanrı Dağlarının bir uzantısı olan Borokhoro silsilesidir.

246 Bu muhtemelen Bulgun Irmağıdır.

247 Altay'ı muhtemelen Ulandaban geçidinden geçmişlerdir.

248 Kobdo'dan Dsapkhan Irmağına giden Pevtsoff (*Mongolia*, s. 28). Aynı yazar (*a.e.*, s. 21, 30, 80) Kuzeybatı Moğolistan'da çoğu yerde, Moğollar (Durbotlar, Torgutlar) tarafından dahi tarım yapıldığını belirtmektedir. Ayrıca bkz. Potanin, *Mongolia*, I, s. 81.

gelip biraz buz alıyorlardı.[249] Güneyde karlarla kaplı yüksek bir dağ silsilesi görünüyordu ki en sıcak mevsimde dahi kar erimiyordu.[250]

Bu ülkede fevkalade pek çok şey vardır. Bu yerin biraz batısında, gölün kıyısında bir "rüzgâr tepesi" vardır, tepenin zirvesi birçok yerinden çatlamış beyaz kille kaplıdır. İkinci ve üçüncü ayda (Mart, Nisan) rüzgâr buradan doğar ve güney dağlarındaki ovuklarda ve kayalarda uğuldar. Bu sadece başlangıçtır; ilk rüzgâr, rüzgâr tepesinden geldiğinde koçun boynuzları gibi fırıl fırıl döner; ancak bir süre sonra bu fırıldaklar bir hortuma dönüşür ve kumları göğe kaldırır, taşları fırlatır, çatıları uçurur ve ağaçları köklerinden söker.[251] Güneydoğudaki ırmakta üç veya dört su değirmeni vardır, ancak su ovaya geldiğinde azalır ve nihayetinde yok olur. Dağlarda kömür vardır.[252] Doğuda iki bulak vardır ki kışın ırmak veya göl kadar çoğalır, biraz sonra su toprak tarafından emilir ancak aniden tekrar görünür ki balıklar ve karidesler getirir. Evleri sıklıkla su basar, ancak ilkbaharda gitgide azalır.[253]

---

249 Ch'ang Ch'un'un eve dönüş yolunda ikinci kez mola verdiği ve ilk sefer uğradığında manastır yapılan yerin nerede olduğunu tespit etmek imkânsız olsa da tarım için elverişli olan bu vaha Altay ile Hangay silsilesi arasında uzanan yüksek bir çölde olmalıdır. Dsapkhan ise bu düzlükteki tek ırmaktır. Bu ırmak *Kırgız nor*'a akmakta ve diğer iki büyük göle bağlanmaktadır. Bunun içinden geçtiği bazı topraklar bol otludur. Matussowsky 1870'de, Pevtsoff 1878 ve 1879'da bu çölü birkaç istikamette geçmiştir. Çöl yaklaşık 3500 ila 6000 fit yüksekliktedir. Yükseklik seyyahın Haziran ayında dahi buza rastladığına dâir kayda uygun düşmektedir. Dsapkhan'daki *Narbancı* manastırı Pevtsoff (*a.e.*, s. 40, 275) tarafından 5160 fit yükseklikte bulunmuştur.

250 Bu "güney dağları" geliş yolunda da zikredilmişti. Burası Doğu Altay silsilesidir.

251 Plano Karpini, 609'daki tasvirle mukayese ediniz: "Ibi etiam sunt frigidissimorum ventorum tam maximae tempestates, quod cum labore aliquando vix possunt homines equitare, unde cum essemus apud ordam, jacebamus in terra prae magnitudine venti prostrati, et propter pulveris multitudinem videremimme poteramus." Elias (*Journey to Western Mongolia*, s. 131) Moğol fırtınalarından bahsetmektedir. Potanin (s. 63, 100, 151) de Moğolistan'da hortumların çok sık görüldüğünü bildirir. Przewalsky (*Tibet*, s. 32) kışın Moğolistan'da meydana gelen hortumların sebebini araştırır. Morgan, Przewalsky'nin *Journey to the Lob nor*'unun tercümesinde (s. 199) Tatarlarda ve Kırgızlarda (Cungarya'daki) memleketlerindeki hortumların Kalmıkların taşla tıkadıkları oyuklardan geldiğine dâir bir efsane vardır; benzer hikâye Çinli seyyahta da vardır.

252 Pevtsoff (s. 21, 30) Kobdo'nun yaklaşık 100 verst güneydoğusundaki dağlarda bulunan kömür madenlerinden bahseder.

253 Pevtsoff (s. 243) da *Kunguy* ve *Mukhur-kunguy* ırmakları için benzer ifadeleri kullanmaktadır. İlki Ayrık Gölüne akar, diğeri Kara nor'a akar. Uliassutay'ın kuzeybatısından doğan bu ırmakların kaynağı birbirlerinden on İngiliz mili ayrı olmak üzere çöldeki bulaklardır. Moğollar Pevtsoff'a bunların asıl kaynaklarının bunlar arasında bulunan bir dağ olduğunu söylemişlerdir; buna göre su bir müddet sonra toprağın altına geçer, biraz ilerler ve çöldeki bulaklarda tekrar kendisini gösterir.

Bu ülkenin bin küsur li kuzeybatısında *Kien-kien-chou* denen bir ülke vardır; orada kaliteli demir çıkar, sincap boldur ve buğday ekilir.[254] Burada çok Çinli vardır ve bunlar türlü ipeklerin ve diğer malların imali ile uğraşırlar.

(Si-hia-kuan) manastırından Chin (Altay) Dağları görülmektedir, buraya çok dolu düşer. V. ve VI. aylarda kar on küsur fit kalınlığa ulaşır. Chin (Altay) Dağlarının kuzey eteklerinde yüz fit uzunluğa erişen çam ağaçları vardır.

Bölgeye çöller serpilmiştir. Bu ülkede *jou-ts'ung-jung*[255] yetişir. Yerliler (Moğollar) buna *so-yen* derler. Onların dilinde suya *wu-su* ve ota *ai-bu-su*[256] denir.

Toplananlar üstada şöyle dedi:

"Bu ülke büyük bir yabancılık içindedir. En eski devirlerden beri halk gerçek öğretiyi hiç duymamıştır. Sadece dağdaki cinlerin ve diğer kötü ruhların büyüleriyle uğraşıyoruz, ancak üstat burada bir manastır kurduğundan beri ibadet yapılmaktadır. Her ayın 1. ve 15. günü halk toplanıp yaşayan varlıkları öldürmemek için yemin eder. Muhakkak ki bu gerçek öğretinin (Tao) tesiridir; bu tahvilâtı başka ne yaratabilirdi? Başlarda Taocular burada kötü adamların fesadından çok şikâyetçilerdi ve sükûnet içinde kalamıyorlardı. Burada daimâ Taocuları rahatsız etmeye ve onlara zarar vermeye çalışan hekim Lo-sheng vardı; ancak bir gün Tao manastırının ordan geçerken atı onu savurdu ve bacağını kırdı. Bundan sonra tövbe etti, günahları yüzünden cezalandırıldığını itiraf etti ve af diledi."

---

254 Hiç şüphe yok ki burası Reşidüddin'in (d'Ohsson, I, s. 103) Kırgız topraklarına bitişik olarak zikrettiği *Kemkemcut*'tur. Burası ise Kem Irmağı veya Üst Yenisey'dedir. Bugün dahi Yenisey'de yaşayanlar buraya "ırmak" mânâsına gelen *Kem* derler. Esas ırmağa Ulu Kem ("büyük ırmak"), onun bir koluna Kemçik ("küçük ırmak") denir. Kemçik'in ağzında hâlâ *Kemkemcik* denen bir yer vardır. Kemkemcik *Yüan Shih*'da *K'ien-chou* şeklinde geçer. 63. Bölümde *Ki-li-ki-sz'*(Kırgız)'lara ayrılan bahiste K'ien-chou Kırgız topraklarının güneydoğu kısmı olarak zikredilir; ad *K'ien* Irmağından gelmedir. Bu ırmak *Yüan Shih*'da devamlı geçer. Ad bazen *Kien* olarak da yazılır. Aynı ad (*Kien* eski devirlerde *Kim* olarak telaffuz ediliyordu) Çinliler tarafından Üst Yenisey için daha VII. yüzyılda biliniyordu. *T'ang Shu*, Kırgızların ataları olan ve aynı yerde yaşayan *Hia-kia-sz'* (*Kia-kia-sz'*) üzerine uzun bir bahis açmıştır ki Kien Irmağı burada geçmektedir. Buna göre memlekette pirinç, arpa, buğday çıkıyordu ve halk vergi olarak samur ve sincap kürkü veriyordu. Albay Yule, Çinlilerin *Kien-kien-chou*'su ile Reşidüddin'in Kemkemcut'u ve M. Polo(I, s. 214, II, s. 538)'nun *Chingıntalas*'ı ile özdeşleştirmektedir. Nihayetinde Üst Yenisey'deki ormanlarda sincap ve samurun hâlâ bol olduğunu söyleyebilirim.

255 Tatarinoff (*Catal. Medicam. Sin.*) *Orobanche praeparata* demektedir. Gauger (*Repertorium fur Pharmacie, &c in Russland*, VII, 1948) buna *Chines Roharzneiwaaren* demektedir. Bu bitkiyi gördüm. Bu canavar otu (orobanchaceae) sınıfından büyük bir *phelipea*'dır, bir ayak uzunluğunda ve gövdesi iki veya üç inç kalınlığındadır. Bu sulu bitki Moğolistan'dan Pekin'e tuzlu bir kapta getirilmiştir. Bitki nahoş bir koku yaymaktadır. Moğol devrindeki bir müellifin zikrettiği gibi bir Moğol ilacı olan *so-yang* (seyahatteki *so-yen* ile aynıdır) vardır ve bu bir tür *jou-ts'ung-jung*'dur.

256 Muasır Moğolcada su *wusu* ve ot *ubusu*'dur.

A-li-sien ve diğerleri üstada şöyle dediler:

"Güney yolu[257] *çok kumlu ve taşlıdır; bu yolda su ve ot az bulunur. Yol arkadaşlarımızın sayısı fazladır, atlar fazlasıyla yorulacaklardır. Yolda çok oyalanacağımızdan korkmalıyız."*

Üstat cevap verdi:

"Öyleyse üç kısım hâlinde hareket etmemiz daha iyi olacaktır."

1223 yılında V. ayın 7. günü (6 Haziran) şakirtlerinden altısını önden gönderdi ve kendisi 14. gün (13 Haziran) altı şakirdiyle yola koyuldu. Bölgenin en önde gelenleri üstada yirmi li eşlik ettikten sonra atlarından indiler ve üstadın önünde eğilip gözyaşı döktüler. Üstat atını mahmuzladı ve hızla uzaklaştı. 18. gün kalan beş şakirdi yola çıktı.

Doğuya doğru ilerlediler ve 16. gün (15 Haziran) üstat karlarla kaplı yüksek bir dağı geçti.[258] Hava çok soğuktu. Çadırın yakınlarında posta atları değiştirildi.

17. gün üstat hiçbir şey yemedi, zaman zaman pirinç suyu içti. Güneydoğuya doğru ilerleyerek büyük bir kumlu düzlüğü geçtik, burada sivrisineklere bürünmüş otlar ve ağaçlar vardı. Geceyi ırmağın doğu kenarında geçirdik. Üstat daha sonra zaman zaman arabasında yola devam etti. Şakirtleri rahatsızlığına sebep olan şeyi sordular. Üstat buna şöyle cevap verdi:

"Hastalığım hekimler tarafından anlaşılamaz. Bu kutsal kişilerin ve bilgelerin yardımıyla bir arınmadır. Çok çabuk iyileşemem, ancak telaş etmenize lüzum yoktur."

Şakirtler üzülmüşlerdi ve onun sözlerine bir anlam veremediler. Ardından onlardan biri bir rüya gördü, rüyada bir ruh ona şöyle diyordu:

"Üstadın hastalığı için endişelenmeyin. Çin'e vardıktan sonra tekrar iyi olacaktır."

Kumlu bir yolda 300 li'den fazla ilerledik; burada su ve ot pek bulunmuyordu. Mola vermeden ilerledik, geceleri dahi atlarımız dinlenmiyordu. Nihayetinde iki gün sonra kumdan çıktık ve Hia (Tangut İmparatorluğu)'nın kuzey sınırına vardık. Burada barakalar ve çadırlar çoğaldı ve at bulmakta o kadar da sıkıntı çekmedik. Arkamızdan gelen şakirtler bize burada yetiştiler.

1223 yılında VI. ayın 21. günü (19 Temmuz) *Yu-yang-kuan*'da[259] mola verdik. Üstat hâlâ yemekten kaçınıyordu. Ertesi gün gümrük kapısını geç-

257 Geçici olarak kaldığı yerden ayrılan Ch'ang Ch'un Çin'e doğrudan yolu kullanarak dönerken güneydoğu istikametinde büyük Moğol çölünü geçmektedir; bu yol onu şimdiki *Kukukhoto* *(Kui-hua-ch'eng)*'ya götürecektir.

258 Hangay Dağları olmalıdır.

259 Palladius'a göre Kukukhoto'nun kuzeyinde Yin Dağlarına açılan bir geçidin Çince adıdır. Bu ad büyük Çin haritasında mevcut değildir, ancak Pevtsoff'un haritasındaki *Onghin*'dir. Ayrıca

tik ve *Feng-chou*'nun[260] 50 li doğusuna vardık. Yerin en üst rütbeli subayları üstadı karşılamaya geldiler, üstat tekrar daha önce alışık olduğu gibi yemek yemeğe başladı.

Artık yazın sonundaydık ve üstat âdeti olduğu üzere kaldığı evin kuzey penceresinde oturuyordu. Ev sâhibinin ricası üzerine ipek kâğıt üzerine bazı şiirler yazdı.

VI. ayın 1. günü (29 Temmuz) tekrar yola koyulduk ve üç gün sonra Hia-shui'ye vardık.[261] Ertesi gün yola çıktık ve 9. gün (6 Ağustos) *Yun-chung*'a[262] vardık. Üstat burada yirmi küsur gün kaldı. *Suan-te*'nın[263] kumandanı Yun-chung'a bir mektup göndererek üstada araba ve atlar vermeyi teklif etti.

VIII. ayın başlarında (Ağustos'un sonları) üstat yola çıktı ve doğuya doğru ilerledi. *Yang-ho*'ya vardık, *Po-teng, T'ien-ch'eng* ve *Huai-an*'ı geride bıraktık ve *Hun-ho* Irmağını geçtik.[264] Kumandan şehrin (Suan-te) epey dışında üstadı karşıladı ve onu *Chao-yuan-kuan* manastırına yerleştirdi. Taocular üstadı en üst düzeyde ağırladılar ve ona geçen kış bazılarının Ch'ao Kung(Sayram'da ölen şakirt)'u yularından çektiği bir atla manastıra girerken gördüklerini söylediler. Herkes onu karşılamaya gitmiş, ancak o aniden kaybolmuştu. Başka yerlerde de görülmüştü.

Kuzey Çin'deki prensler, yüksek mevkidekiler, kumandanlar ve diğer subaylar üstada mektuplar göndererek kendilerini ziyaret etmelerini istiyorlardı. Bu dâvetler dönen bir tekerlek gibi ardı ardına geliyordu; ancak üstat tüm arzuları hoşnut etmek için kendisini iki parçaya ayıramayacağı için üzgün olduğunu bildiriyordu.

Ch'ang Ch'un'un ağarmış insan kemikleriyle kaplanmış *Ye-hu-ling* savaş alanını geçerken edilen bir yemine göre 15. günde (10 Eylül) Ch'ang Ch'un'un

---

Richthofen'in Çin haritasına bakınız.

260 Çin İmparatorluğu'nun büyük coğrafya haritasına göre eski Feng-chou şimdiki *Kukukhoto* (*Kui-hua-ch'eng*) yakınlarındadır.

261 Palladius'a göre Çin ve Moğolistan arasındaki askerî bir noktadır ve Çin tarihinde devamlı geçmektedir. Tayha Gölü olmalıdır.

262 Shan-si'deki Ta-t'ung-fu şehrinin eski adıdır. *Ye-lü Ch'u-ts'ai* batı seyahatine *Yün-chung*'dan başlamıştı.

263 Şimdiki *Süan-hua-fu*'dur.

264 Ch'ang Ch'un Ta-t'ung-fu'dan Suan-hua-fu'ya doğru hâlâ kullanılan ticaret yolundan ilerlemişti. Yang-ho şehrine şimdi *Yang-kao-hien* denmektedir. Po-teng muasır haritalarda mevcut değildir. T'ien-ch'eng ve Huai-an şimdi ilçedirler. Müellif *Hun-ho* ile muasır Çin haritalarındaki *Yang-ho*'yu kastetmektedir. Bu *Suan-hun-fu*'dan geçmekte, güneydoğuda San-kan-ho'ya katılmaktadır. Irmak birleştiğinde güneydoğu istikametine yönelir ve Pekin'in yaklaşık 10 mil batısından akar. Bugün *Hun-ho* adı sadece düzlüğe girdikten sonraki akıma atfedilir.

şakirtleri tarafından ölenlerin sefil ruhlarına yardım etmek için *Te-hing*'deki[265] *Lung-yang-kuan* manastırında bir ayin yapıldı. Ayinden sonra imparatorun (Cengiz) üstadın yolculuğu, sağlığı gibi şeyleri öğrenmek üzere gönderdiği bir subay geldi. Ch'ang Ch'un kışı Lung-yang-kuan'da geçirdi.

Yen-king (Pekin) vâlisi ve diğer subaylar şehirlerinden bir mektup göndererek *Ta-t'ien-chang-kuan* manastırına dâvet ettiler; üstat kabûl etti. *Nan-kou*'da[266] *Shen-yu-kuan* manastırında Yen-king Taocuları üstadı karşıladılar. Ertesi gün dört bir taraftan muhterem yaşlı adamlar, erkekler ve kadınlar Yen-king'e giren üstada hoş kokulu çiçeklerle eşlik ettiler ve onun önünde eğilenler yolu kapattılar.

Üstat batıya sefere başlarken arkadaşları ne zaman döneceğini öğrenmek istemişlerdi ve o da şöyle demişti: *"Üç yıl sonra, üç yıl sonra."* Gerçekten de kehaneti gerçek oldu; üstat 1224 yılında I. ayın 7. günü (28 Ocak) Ch'ang-t'ien-kuan'a varmıştı.[267]

***

Muhterem seyyahın uzun ve meşakkatli bir seyahat sonunda vatanına avdet etmesinden sonra maceralarını aktarmayı burada bırakıyorum. *Hsi Yü Chi* bundan sonra Ch'ang Ch'un'un ölene kadarki hayatından bahsetmektedir. Ancak onun hayatının bundan sonraki kısmı pek ilgi çekici değildir ve konumuzla alâkasızdır. Sadece kısaca üstadın Pekin'de kaldığını zikredeceğim. Cengiz'in emriyle Chin'in kuzey sarayının bahçelerinde bir yer Tao manastırı inşa etmesi maksadıyla üstada verildi. Bu manastır K'iung-hua adasında dikildi ve halka bu adanın bahçelerinden yakacak toplamak ve buradaki gölden balık avlamak yasak edildi.[268] Burada yaşayan üstat bazen adadaki tepenin ucuna çıkar ve etrafı saran bahçelerin harikulade manzarasının tadını çıkarırdı. Kayıtta şunu da okuyoruz:

"1227 yılında VI. ayın 8. günü (8 Temmuz) üstada aşırı yağmur sebebiyle gölün güney bentlerinin yıkıldığı, suyun doğu gölüne doğru aktığı ve bunun birkaç li öteden duyulduğu söylendi. Bundan sonra bütün balıklar ve kaplumbağalar yok oldu ve göl kurudu."

---

265 Şimdiki *Suan-hua-fu*'daki *Pao-an-chou* şehridir. Ch'ang Ch'un 1220'de yazın burayı geçmiştir.

266 Nan-kou, Ku-yung geçidinin kuzey girişinde, Pekin'in yaklaşık 30 mil kuzeybatısında hâlâ var olan küçük bir yerdir.

267 Ch'ang Ch'un seyahatine üç yıl önce 1221 yılında I. ayın 8. günü Lung-yang manastırından başlamıştı.

268 K'iung-hua adası ve göl hâlâ vardır. Burası şimdi imparatorluk şehri dâhilindedir; Chin Sülâlesi devrinde bu sayfiye yerleri payitahtın kuzeyinde yer alıyordu.

Ch'ang Ch'un bunu ölümü için bir işaret olarak algılamış ve gerçekten de 1227 yılında VII. ayın 9. günü (23 Temmuz) ölmüştü.

Ertesi yıl şakirtleri, Çin'in dört bir tarafından gelen çok sayıda diğer Taocuların yardımlarıyla bilgenin naaşı için (buraya) kırk günde bir manastır diktiler. 1228 yılında VII. ayın 9. günü (10 Ağustos) naaşın nakli ve gömülmesi için merasim yapıldı. VI. ay boyunca (Temmuz) aşırı yağmur kesintisiz bir şekilde yağdı.[269] Halk merasimin aksayacağından korkuyordu ancak VII. ayın 1. günü (2 Ağustos) hava aniden açıldı ve herkes mutlu oldu. Tabut açıldığında üstadın görüntüsü tıpkı hayattaykenki gibiydi. Hemen her yerden prensler, subaylar ve diğerleri on binlerce kişi ziyarete geldiler. Herkes bu mucize karşısında afallıyor ve elleriyle alınlarını kapatıyorlardı. Cenaze merasimi üç gün sürdü.

VII. ayın 8. günü (9 Ağustos) saat 8'de güneybatıdan kara turnalar uçup geçti, onları ak turnalar takip etti.[270] Halk hayretler içinde bunları seyrediyordu. 9. gün gece yarısı son cenaze ayini yapıldı ve bundan sonra üstadın naaşı manastıra gömüldü. Bu manastır *Po-yün-kuan* ("ak bulutlar manastırı") adını aldı.[271]

4. HSİ SHİH CHİ

Batı Bölgelerine Giden Bir Elçinin Kayıtları (Başlangıç Notları)

Moğolistan'dan Batı Asya'ya giden seyyahımız Moğol İmparatoru Mengü Han tarafından o sırada Bağdat'ta Halifeyi henüz devirmiş olan kardeşi Hülagü'ye 1259 yılında gönderilmiş bir elçidir. Bu Çinli elçinin adı *Ch'ang-te*'dır. Dönüşünden sonra seyahatinin raporu Liu Yu tarafından yazıya

269 Öyle görünüyor ki Pekin'in iklimi bu devirden beri pek değişmemiştir; şimdi Pekin'de Temmuz ve Ağustos'da yağmur çok yağar, öyle ki yollar kesilir ve payitahtın büyük kısmını su basar.

270 Taocular turnaları ve leylekleri kutsanmış ve ölümsüz adamın kuşları olarak kabûl ederler. Turnalar üzerine Ustalığa erişen Taocuların turnalar üzerinde göğe süzüldükleri söylenir. Çinli ak turna *Grus montignesia*'dır. Bu büyüktür ve parlak ak renktedir. Sadece boyunları ve kanatlarındaki bazı tüyleri karadır. M. Polo (I, s. 286) bu yollardaki beş tür turnadan bahseder. Bu kuşlardan biri tamamen aktır ve en büyüğüdür.

271 Bu Tao manastırı *Po-yun-kuan* hâlâ Pekin'in batısındaki *Si-pien-men* kapısının bir li batısındadır. Palladius'un bildirdiği gibi bu hâlâ Çin'deki ilk Tao manastırıdır. Ch'ang Ch'un'un yattığı ana yapıda bilgeyi tasvir eden bir heykel vardır. Bir diğer kısımda yine onun ve altı şakirdinin heykeline rastlarız. Üçüncü kısımda seyahate çıkan on sekiz şakirdin heykeli vardır. Her I. ayın 19. günü Po-yu-kuan'da Ch'ang Ch'un'un doğum günü kutlanır ve Pekin halkından çok sayıda insan buraya gelir.

geçirilmiştir. Bu seyahat kaydı sonra Moğol devrinde neşredilen *Yü-t'ang-kia-hua*'ya katılmıştır (bkz. Wylie, *Notes on Chinese Literature*, s. 134). *Hsi Shih Chi*'nin diğer nüshaları Ming devri başlarında yazılan *Shu-fu*'da (Wylie, *a.g.e.*, s. 136); Moğol Sülâlesi'nin kısa bir tarihi olan ve 1693'de neşredilen *Yüan-shi-lei-pien*'de; 1844'de neşredilen bir Çin coğrafya eseri olan *Hai-kuo-t'u-chi*'da ve birkaç devasa *ts'ung-shu* veya külliyatta mevcuttur.

Liu Yu tarafından aktarıldığı şekliyle seyahat bir coğrafî bakış açısıyla Ch'ang Ch'un'un kayıtlarından çok daha aşağı seviyede, ancak edebî bakımdan bizim Avrupalı Orta Çağ seyyahlarının çoğu kaydından daha yüksek bir konumdadır. *Hsi Shih Chi*'nin üslûbu çok yorucudur (Çin kaynaklarında bundan daimâ şikâyetçiyizdir), fikirlerde belirsizlik vardır, ifadeler sıklıkla askıda kalır ve kayıttaki esaslı hadiselerin atlanması ve bazı saçma tafsilatın dikkatle ele alınması söz konusudur. Yerlerin coğrafî konumuna dâir işaretler açık olmaktan çok uzaktır ve hususî adlar genelde yanlış verilmiştir. Bunun dışında çok sayıda baskı hataları farklı nüshalarda yer edinmiştir ki sadece bir nüshayı edinen biri için anlamayı çok zorlaştırır. Ancak tüm bu olumsuzluklara rağmen *Hsi Shih Chi*'nin eski Asya coğrafyasını aydınlatmaktan çok uzak olduğu kanâatinde değilim. Çin'den çok uzak olan yerler hakkında eski Çin görüşlerinin doğruluğuna bakmak mecburiyetinde değiliz ve ilmimiz böyle eski bir devirden gelme tüm edebî metinleri minnetle kabûl etmelidir.

Hsi Shih Chi'nin dört nüshasını mukayeseli olarak kullandım ve yanlışlıkla yazılan işaretler ve atlamalar bereket versin ki farklı nüshalarda benzer değildi; böylece tercümem için kullanacağım tam orijinal nüshayı tekrar inşa edebildim.

Hsi Shih Chi iki meşhur sinolog tarafından iki kez Fransızcaya tercüme edilmiştir. Abel Rémusat, *Yüan-shih-lei-pien*, Bölüm 42'yi *Mélanges Asiatiques*, 1825, I, s. 171 vd.'de tercüme etmiştir. Pauthier ise *Hai-kuo-t'u-chi*'daki nüshanın tercümesini *Marco Polo*, 1865'in giriş kısmında vermiştir. Ancak daha önce ifade ettiğim gibi her iki nüsha da eksiktir ve Fransız sinologlar metnin büyük kısmını yanlış anlamışlardır. Bu sebeple ben bu ilginç ve eski edebî metnin yeni ve tam bir tercümesini sunmaya giriştim.

Hsi Shih Chi'nin büyük kısmının konusu Hülagü'nün Batı Asya'daki seferi ve orduların ardı ardına geçtiği ülkelerdir. Puthier, Ch'ang Te'nın seyahatini kaleme alan *Liu Yu*'nun seferde bulunduğunu farz ederek hataya düşmüştür. Müellif ona "commissire chinois de l'expédition" demektedir. Liu Yu hiçbir zaman Batı Asya'ya gitmemiş ve hatta Ch'ang Te'nın dahi Hülagü'nün işgalleriyle alâkalı bizzat görmediği hadiseleri kaydetmiştir.

Pauthier'in tercüme ettiği metnin girişi Ch'ang Te'nın Bağdat işgal edildikten sonra gönderildiğini açıkça kaydetmektedir.

Hülagü'nün Batı Asya'ya seferi için bir başka Çin kaydı daha vardır ve *Yüan Shih,* Bölüm 149'daki Kuo K'an'ın biyografisinde yer almaktadır. Çinli olan bu meşhur general (dedesi ve babası çoktandır Moğol ordusunda yüksek mevkilere gelmişlerdi) Hülagü ile birlikte İran, Bağdat gibi yerlere girmişti ve biyografisinde seferdeki hadiseler ve Moğol ordularının çiğnediği farklı ülkeler ve yerlerle ilgili malûmat *Hsi Shih Chi*'deki ile aynı düzendedir. Ancak her iki rapor da birbirinden habersiz yazılmış gibi görünmektedir ve hususî adların telaffuzu da farklı yapılmıştır. Yeri geldiğinde Ch'ang Te'nın raporunu doğrulamak için bunları mukayese edeceğim. Pauthier, "Çinli müelliflerin bu *Kuo K'an*'ı Reşidüddin'deki *Kuka İlka*'dır" derken haklıdır; bu Bukatimur ile beraber Hülagü'nün ordusunun sağ kanadına komuta ediyordu (d'Ohsson, II, s. 193).

Bu delili sunduktan sonra *Hsi Shih Chi*'de anlatılan seyahatin Fransız sinologların dediği gibi Hülagü'nün ordusunun sefer günlüğü olmadığı anlaşılacaktır. Bu prens, seferi ve ordusunun Orta Asya'da izlediği yol hakkında Çin ve Fars kayıtlarına değineceğim. Bu konuya dâir Çin haberleri *Yüan Shih*'da olduğu gibi çok eksiktir, ancak Reşidüddin Batı Asya'daki Moğol istilâsı hakkında epey tafsilat vermektedir. *Hsi Shih Chi*'nin tercümesine başlamadan önce Hülagü'nün seferine Reşidüddin ve diğer Müslüman müelliflerin kaydettiği gibi ana hatlarıyla değineyim. Bu bahis okuyucuya Çinli seyyahın güvenilirliği hakkında bir hüküm verme imkânı sağlayacaktır.

Hülagü'nün Batı Asya Seferi

(D'Ohsson, III, s. 134 vd.; Quatremére, *Histoire des Mongols*)

1219'da Cengiz Han ordusunu Batı Asya'ya ve bilhassa güçlü Harezm ülkesine yöneltti. Cengiz ve üç oğlu Maveraünnehr ve Doğu İran'ı yakıp yıktı. Bizzat Cengiz, İndus'a kadar Sultan Celaleddin'i takip etti; öte yandan ordusunun bir kısmı Subutay ve Cebe komutasında Batı İran, Gürcistan'a girdi, Kafkasları geçti ve 1223'de Rusya'da ilk defa görüldü. Cengiz Batı Asya'yı 1224'de terk etti ve ordusuyla Moğolistan'a döndü. Ele geçirilen yerlere bir Moğol vâli atandı. Cengiz 1227'de öldü. Oğlu ve halefi Ögeday Han (1229-1241), Celaleddin'in gücünü tekrar toparlamaya başladığı İran'a yeniden bir ordu gönderdi. Moğol General *Çarmogun*'un[272] komutasındaki bu ordu

[272] Bu generalin adı T'ung-kien-kang-mu'da geçer. Kaynakta 1258 yılı bahsinde bu tarihten önce *Cha-ma no-yen*'in Hsi-yü ("batı toprakları")'de birkaç ülkeyi çiğnediği kaydedilir. *Noyen,*

sultanın ordularını dağıttı ve Celaleddin 1231'de öldükten sonra İran'ın batı kısmını yakıp yıkmaya devam etti. Cengiz'in torunu Batu komutasındaki büyük bir Moğol ordusu 1235'te Hazar Denizinin kuzeyine yöneldi. Moğollar Rusya'yı çiğnediler, kendilerine tâbi kıldılar ve Polonya, Moravya ve Silezya'yı istilâ ettiler ve nihayetinde Macaristan'ı ele geçirdiler. Ancak 1241'de Batu ele geçirilen toprakları terk etti, ordularını geri çekti; sebep Ögeday Han'ın ölümüydü.

İran'ın doğu kısmı, Horasan'da, merkezleri *Tus* olan Moğol vâliler tarafından sükûnetle idâre ediliyor gibiydi; ancak batı tarafında Azerbaycan'da ve bitişik topraklarda Moğol orduları yirmi yıldır her türlü vahşeti sergiliyorlardı. Çarmogun'un 1241'de ölümünden sonra *Baycu* komutayı aldı. Bu Moğol komutanın adı o sırada Avrupa'da bile meşhurdu. Papa, 1246'da ona bir elçi gönderdi. Moğolların Asya'daki güçleri giderek artsa ve vahşetleri her yere yayılsa da Batı Asya'da başarılı oldukları söylenemezdi. Bağdat'ta Halife dimdik ayaktaydı ve Elburz'da ve Kuhistan'da İsmailîler veya Haşhaşîler geçit vermez istihkâmlarında ve kalelerinde Moğol ordularına meydan okuyorlardı. Mengü Han (1251-1259) bu yüzden dedesi Cengiz'in tahtına çıkar çıkmaz Batı Asya işlerine yöneldi. Mengü'nün tahtta çıktığı Büyük Kurultay'da Batı Asya'ya sefer edilmesi kararı alındı ve Mengü'nün küçük kardeşi Hülagü[273] sefere çıkacak ordunun başkomutanı olarak atandı. Ordunun teşekkülü için sülâlenin tüm prensleri her on askerinden ikisini göndermek mecburiyetindeydi. Çin'den bin mühendis yanıcı maddeleri fırlatabilmek üzere mancınık için her daim hazır olacaklardı. Atlı birliklerin tertibi için Karakurum ve Bişbalık arasında, *Tungat*[274] Dağlarının batısındaki otlaklar tahsis edildi. Bunun dışında yollar tamir edildi ve geçilmesi gereken ırmaklar üzerine köprüler atıldı. İran'da da ordunun erzağı için hazırlıklar başladı.

Moğol ordusunda tümen komutanıdır. *Yüan Ch'ao Pi Shih* ona *Chormahan* der.

273 Reşidüddin'e göre Cengiz'in dördüncü oğlu Tuluy (*Yüan Shih*, 115'deki biyografisinde *T'o-lei*)'un esas hatunu *Siurkukteni*'den (*Yüan Shih*'da *So-lo-ho-t'ie-ni*) dört oğlu vardı:

1. Mengü, Büyük Han, 1251-1259 (*Yüan Shih*'da *Meng-k'o*)
2. Kubilay, Büyük Han, Çin İmparatoru, 1260-1295 (*Yüan Shih*'da *Hu-bi-lie*)
3. Hülagü, İran İlhanı, 1258-1265 (*Yüan Shih*'da *Hu-lie-wu*)
4. Arıkbuka (*Yüan Shih*'da A-li-bu-k'o; Rubruk, 347'de Arabuccha).

274 Aynı ad Müslüman kayıtlarında ikinci kez geçer. İsmailîlerin reisi Rükneddin yakalandıktan sonra Mengü'ye gönderildiği ve Tungat Dağlarında öldürüldüğü söylenir (d'Ohsson, III, s. 201). Ad Kuzeybatı Moğolistan'da Hangay Dağlarına muvazî olarak onun kuzeyinde ve kuzeydoğusunda uzanan dağ silsilesi olan *Tangnu*'yu anımsatmaktadır. Yine de burada *Tungat* ile Hangay kastedilmiş olmalıdır.

General *Kitibuka*[275] 12 bin adamla ön muhafız olarak 1252 yılında Temmuz'un sonunda yola çıktı. Hülagü Karakurum'da kardeşinin sarayında kaldı ve ordusunu tertip etmek üzere 1253 yılı 2 Mayıs'ta *ordo*'suna[276] döndü. Aynı yılın 19 Ekim'inde herşey hazırdı ve Hülagü batıya ilerlemeye başladı. Almalık'ta Hatun *Organa*[277] tarafından çok iyi ağırlandı. Daha da ilerledi ve Türkistan ve Maveraünnehr Vâlisi Mesud[278] ile buluştu. Hülagü 1254 yılında bütün kışı *Türkistan*'da[279] geçirdi ve 1255 yılı Eylül ayına kadar Semerkand'a geçmedi. Bu şehrin yakınında şirin bir çayırda prens için muhteşem birer çadır dikildi. Prens burada içki ve sefahat içinde kırk gün geçirdi. Hülagü Keş(Kaş)'te (Doğu) İran Vâli-Generali Argun ile buluştu.[280] Burada bir ay geçirdi ve Batı Asya'daki tüm devletlere *Melahide*'nin yok edilmesinde kendisine yardım etmeleri çağrısında bulundu.

Melahide[281] veya İsmailîler Haçlıların kendilerine verdikleri *Haşhaşîler* (*Assasins*) adıyla da bilinirler, bunlar gizli bir İslâm tarikatıdır ve Elburz Dağlarında ve Kuhistan'da çok sayıda güçlü kalelere sâhiptirler. Melahide tarikatı, Hz. Ali taraftarları olan Şiîliğin bir koludur. Hz. Ali, Emevîler tarafından öldürüldü. Şiîler Emevîleri haksız yere halifeliği ele geçirmekle suçlarlar ve halifeliğin, İmamlarının yâni Hz. Ali'nin haleflerinin hakkı olduğunu öne sürerler. Beşinci imamın en büyük oğlu İsmail bir ayyaştı ve bu yüzden sürülmüştü. Onun yerine küçük kardeşi imam yapılmıştı. Bun-

---

275 *Yüan Shih*'da ad K'ie-di-bu-hua olarak geçer.

276 Hülagü'nün ordosunun nerede olduğu bilinmiyor, Karakurum'dan çok uzak olmasa gerekir.

277 Organa, Kara Hülagü(*Yüan Shih*'da *Ha-la-hü-lie*)'nün duluydu. Kara Hülagü, Cengiz'in ikinci oğlu Çağatay'ın torunudur. Yukarıda belirttiğim gibi Almalık Çağatay topraklarının merkeziydi. *Organa* burada 1252-1260'da hüküm sürdü. Albay Yule (*Cathay*, s. 522), Rubruk'un 1254 yılında geçtiği bölgenin adını *Organum* olarak vermesinin yanlış anlamadan kaynaklandığını bildirmektedir. Rubruk, hatunun adıyla bölgenin adını birbirine karıştırmıştır. Benzer yanlış anlama Huc(*Voyage dans la Tartarie*, &c., s. 56)'da vardır. Seyyah Moğolistan'da Efe adlı bir devletten bahsetmektedir ("le royaume de *Efé*). Kimse Moğolistan haritasında böyle bir yeri gösteremez. Ancak Huc, bu devletin hükümdarının Çin İmparatoru'nun damadı olduğunu bildirerek cevabı bilinçsizce kendisi vermektedir. Mançu dilinde *efe*, "damadın imparatoru" demektir. Kelime Çinliler tarafından da kullanılmaktadır.

278 *Yüan Shih*'da 1251 yılına dâir bahiste ad *Ma-su-hu* olarak geçer. Kayıt buralara vâli olarak atanması hakkında bilgi vermektedir.

279 Ermeni Kral Hethum, Karakurum'dan dönerken Hülagü'yü 1255'te *Talas*'ta gördüğünü kaydetmektedir.

280 Argun, *Yüan Shih*'da 1251 yılı kayıtlarında geçer. Burada A-rh-hun'un, *A-mu* Irmağında vâli olarak atanması kaydedilmektedir.

281 *Yüan Shih*'da Melahide (d'Ohsson'un açıkladığına göre kelime Arapça "égarés" (kayıp)) *Mu-li-hi* ve bazen de *Mo-lai* olarak geçer.

dan sonra Şiîlikte İsmail'i tutan bir kesim başkaldırdı. İsmailî tarikatı burdan doğmuştur. Bunların merkezi Suriye'deydi. XI. yüzyılın sonunda İsmailîlerden *Hasan Sabbah,* Selçuklu Sultanı Melik Şah'a âit olan Kazvin yakınlarındaki dağlarda *Alamut* kalesini merkez aldı. Daha sonra bitişik dağlık Rudbar bölgesini, *Lembasser, Meymundiz, Ghirdkuh* dâhil olmak üzere diğer kaleleri ele geçirdi.[282] Hülagü, Kuhistan'a casuslar göndererek dağdaki kaleleri ele geçirmenin yollarını araştırdı. Hasan Sabbah ve taraftarları istihkâmları Alamut kalesinden bütün Batı Asya'da terör estiriyorlardı. Her yerde İsmailî casusları vardı ve insanları suikastla tek tek öldürüyorlardı. Hükümdarlar dahi güvende değildi. İki halife İsmailîlerin reisinin emriyle öldürülmüştü. Cengiz İran'a geldiğinde, Celaleddin Hasan bu tarikatın başındaydı ve Cengiz'e bir elçi göndermişti. O 1221'de öldüğünde oğlu Alaeddin Muhammed sadece 9 yaşındaydı. Alaeddin Muhammed 1255'te öldürüldü ve oğlu Rükneddin Kurşah geçti ki Hülagü'nün orduları İran'a geldiğinde İsmailîlerin başındaydı.

Hülagü, 1256 yılında 2 Ocak'ta Ceyhun'u geçti. Rum Sultanı ve Fars Atabeyi prensi kutlamak üzere elçiler gönderdiler. Diğer hükümdarlar bizatihî geldiler. Burada bir aslan avı yapıldı ve on aslan öldürüldü. Ceyhun'u geçen Hülagü *Şuburgan*(Belh'in 53 İngiliz mili batısındaydı)'a doğru ilerledi ve kışı bu bölgenin kırlarında geçirdi. İlkbaharda Zaweh (Nişapur'un güneyi)'e doğru ilerledi ve generalleri *Kuka İlka* ve *Kitubuka*'ya Melahide'nin topraklarını ele geçirme emri verdi. Kitubuka Ghirdkuh kalesini kuşatmış, ancak iki yıldır düşürememişti. Bundan sonra Hülagü Tus'a gitti ve İsmailîlerin reisinin kardeşi olan ve tâbiliğini bildirmeye gelen Şahin Şah'ı kabûl etti (Haziran 1256). Hülagü, Tus'tan *Nişapur*[283] eyaletindeki *Kabuşan* üzerinden *Bistham*'a ilerledi. Buradan Rükneddin'e elçi gönderdi ve kalelerini yıkması ve bizatihî prensin ordugâhını ikmal etmesi çağrısında bulundu. Rükneddin kalelerinden iki veya üçünün bırakılması lütfunu istirham etti ve Ghirdkuh kumandanına kaleyi Moğollara teslim etmesi emrini gönderdi.

Ekim ayı başlarında Hülagü Demavend'e vardı.[284] Rükneddin'e tekrar kalelerini yıkma çağrısı yapıldı, ancak o müzakereleri uzatarak kışa gelme ve

282 Alamut ve Lembasser kaleleri 1330'un Orta Çağ Çin haritasında yer almakta ve adlar *A-la-mu-de* ve *Lan-ba-sa-rh* olarak telaffuz edilmektedir. Ghirdkuh, *Yüan Shih*'da *Ghi-rh-du-kie* şeklinde geçer.

283 Çin Orta Çağ haritalarında Tus, *T'u-sz'* olarak geçer. *Yüan Shih*'da sıklıkla zikredilen Nişapur ise *Ni-sha-bu-rh* şeklinde telaffuz edilir.

284 *Yüan Shih,* 120'de yer alan General *Ho-sz'-ma-li*(İsmail?)'nin biyografisinde (Cengiz'in İran seferi esnasında) *suan-tuan*(Harezm Sultanı)'ın birliklerinin T'u-ma-wen Dağı yakınlarında yok edildiği kaydedilmektedir. Demavend veya Ebulfeda(II, ii, s. 169)'nın yazdığı şekliyle Donbawend Elburz silsilesinde en yüksek tepedir. 20 bin fit yüksekliğindeki bu dağ daimî

böylece Moğol seferlerini durdurma maksadındaydı. Hülagü *Rey*'i[285] geçti ve tüm birliklerine aynı anda Rudbar'a farklı istikametlerden girme ve derhal Meymundiz kalesini kuşatma emri verdi. Bukatimur ve Kuka İlka sağ kanatta Mazanderan'dan geldiler. Negudar Ogul ve Kitubuka sol kanatta *Khar* ve *Semnan*[286] yoluyla geldiler. Prensler Bolgay ve Tutar, Alamut tarafından girdiler. Hülagü'nün kendisi ordunun merkezindeydi ve Meymundiz'e giden *Talekan*[287] yolundaki *Yeskele*'den hareket etti. Mancınıklar çeşitli kumanda yüksekliklerine yerleştirildi ve saldırı büyük bir gayretle yürütüldü. Meymundiz'de olan Rükneddin Moğollara teslim oldu (19 Kasım 1256) ve Rudbar, Kumes ve Kuhistan'daki tüm kalelerin teslim olmasını emretti. Sadece en muhkem olan iki kale Alamut ve Lembasser teslim olmayı reddetti. Hülagü bizatihî ordunun başına geçip Deylem[288] hükümdarlarının eski payitahtı Şeherek'ten geçen yolla Alamut'a ilerledi. Alamut, 20 Aralık 1256'da teslim oldu. Lembasser 1257 yılının Ocak ayında teslim alındı. Bundan sonra İsmailîlerin elliden fazla kalesi teslim oldu ve hepsi yıkıldı. Rükneddin Mengü Han'a gönderildi. Kötü karşılandı, Mengü onu huzuruna kabûl etmedi ve İran'a geri gönderilmesini emretti. Rükneddin İran'a dönerken Tungat Dağlarında öldürüldü. İran'da bütün İsmailî taraftarları yakalandı ve öldürüldü.

İsmailîleri yok eden Hülagü, *Kazvin*[289] civarında biraz vakit geçirdi ve ardından *Hemedan*'a doğru yola koyuldu. Bağdat'ta 1242'den beri iktidarda olan Halife Mustasım'a karşı sefer hazırlıkları başladı. 1257 yılında 21 Eylül günü Moğol prensi, halifenin şehrin etrafındaki surları yıkması ve bizzat prensin karşısına gelmesi çağrısında bulundu. Halife bu çağrıya mağrur bir cevap verdi. Hülagü Bağdat'a hücum kararı alınca *Rum*'da bulunan Moğol General Baycu harekete geçmesi yönünde emir aldı ve birlikleriyle sağ kanadı teşkil etti. Baycu Musul'da[290] Dicle'yi geçti ve Bağdat'ın batı taraflarına yanaştı.

karla kaplıdır. Bu tepenin eteklerinde Tahran'dan Asterabad'a ve Horasan'a giden yolda aynı adla bir şehir vardır.

285 Kutsal Kitap'ta geçen ve Büyük İskender tarafından ziyaret edilen Tahran'ın beş mil güneyindeki bu meşhur şehrin kalıntıları hâlâ görülebilir.

286 *Khar* veya *Khuar* (Pliny'deki Choara), Rey ve Simnan arasında, Horasan yolunda büyük bir şehirdir. Her iki yer Çin Orta Çağ haritasında *Hu-wa-rh* ve *Si-mu-niang* olarak geçer.

287 Kazvin'in doğusundaki dağlarda bir bölgenin adıdır. Bkz. Barbier de Meynard, *Dictionnaire Géogr., &c., de Perse*, s. 377, not. 2. Krş. d'Ohsson, IV, s. 349. Gazan Han'ın 1304'de öldüğü yer Kazvin yakınlarındaki *Yeksele-rud* idi.

288 Deylem, Ghilan'ın güneyindeki Elburz Dağlarında bulunan bir bölgeye atfedilir. Çin Orta Çağ haritasında *Di-lien* olarak telaffuz edilir.

289 Çin Orta Çağ haritasındaki *Ko-dsi-yun*'dur.

290 Çin Orta Çağ haritasında *Mao-si-li*'dir.

Burada Bukatimur, Suguncac, prensler Bolga, Tutar, Kuli'nin birliklerinden oluşan orduya dâhil oldu. Moğol ordusunun bu sağ kanadı şehrin batısına yöneldi. Bu arada sol kanada komuta eden *Kitubuka* ve *Kudussun* Luristan'ı işgal etti.[291] Hülagü ordunun merkeziyle Hemedan'dan yola koyuldu. Bağdat'a giden ve karlı dağlardan kıvrılan yol Irak'ı ikiye ayırıyordu. Kirmanşah yakıp yıkıldı.[292] 18 Aralık'ta Holwan'a vardı ve burada on üç gün bekledi. Generaller Kuka İlka ve Oroktu onunla beraberdi. Halife ordusunun başkomutanı Süleyman Şah idi. Küçük *Devatdar* (bir tür başbakan) Eybeg ve General Fetheddin İbn Corer Holwan yolunda Hülagü'ye hücum ettiler. Ancak Moğol ordusunun sağ kanadı Bağdat'a yaklaşırken Halife ordusunun bu birliği Dicle'yi tekrar geçti ve Anbar yakınlarında Moğol ordusunun keşif koluna saldırdı. Moğollar büyük bir Moğol ordusunun konuşlandığı Doceyl (Dicle ve Fırat'ı birbirine bağlayan kanal)'e çekildiler. Devatdar körü körüne düşmanın peşine düştü. Moğollar gece kanal açtılar ve böylece halife ordusunun arkasına çıktılar ve bu ordunun büyük kısmını kılıçtan geçirdiler. Generaller İbn Corer ve Cora Sinkor öldürüldü. Devatdar ordunun geri kalanıyla Bağdat'a kaçtı. Birkaç gün sonra Moğol ordusunun sağ kanadı Dicle'nin batı kıyısında Bağdat kırsalına vardı. Kitubuka da Luristan'ı çiğnedikten sonra Bağdat'a doğru ilerledi. 1258 yılında 18 Ocak'tan itibaren Hülagü şehrin doğu tarafında konuşlandı. Büyük şehir artık kuşatılmıştı. 30. gün her yönden saldırı başladı ve kapılardan birindeki kule kanadında büyük bir gedik açıldı. 1 Şubat günü tüm kule yıkıldı ve Moğollar şehrin doğu tarafındaki tüm suru yıktılar. Devatdar ve 10 bin adamı ırmağın aşağısına kaçmaya çalıştı, ancak orada bekleyen Moğollar onları püskürttü ve Bağdat'a geri dönmeye zorladı. Direnmenin faydasız olduğunu gören halife heyetler göndererek anlaşmanın yollarını aradı. Hülagü, Süleyman Şah ve Devatdar'ın kendisine gönderilmesini istedi. Onlar geldiğinde dönmelerini ve bütün kuvvetlerini ortaya çıkarmalarını emretti. Hülagü bunu müteakip her ikisinin idam edilmesini emretti. 10 Şubat'ta halife üç oğluyla beraber Hülagü'nün ordugâhına geldi ve payitahtı teslim etti. Bundan sonra Bağdat yedi gün yağmaya açıldı.[293]

1258 yılında 20 Şubat günü Hülagü çok sayıda cesetten kaynaklanan bulaşıcı hastalık sebebiyle Bağdat'tan ayrıldı. 21. Gün halife ve en büyük oğlu Vakaf denen bir yerin yakınlarında idam edildi. Hülagü burada 8 Mart'a kadar kaldı. *Kuka İlka* ve *Karabuka* 3 bin adamla Bağdat'ta kaldı. Bukatimur

291 Çin Orta Çağ haritasında *Lo-rh*'dir.

292 Çin Orta Çağ haritasında *Ki-li-mang-sha-hang*'dır.

293 Çin Orta Çağ haritasında Bağdat yoktur ancak haritaya ilâve edilen ülkeler ve şehirler listesinde *Ba-gi-da* olarak geçer.

(Hülagü'nün bacanağı) kendisine bırakılan Moğol kuvvetleriyle *Vassıt, Kufa*[294] ve diğer şehirleri almak üzere görevlendirildi. 17 Nisan Hülagü Hemedan'a döndü. Noyen Oroktu uzun bir kuşatma neticesinde Erbil'i aldı. Hülagü Urumiya Gölüne doğru ilerledi ve gölün ortasındaki Tala Adasında Bağdat'ta ele geçirilen muazzam hazinenin muhafaza edilmesi maksadıyla bir kale inşa edilmesini emretti. Bununla beraber yağmanın çok büyük kısmı Mengü Han'a gönderildi.

1258 yılında Ağustos ayının başlarında Hülagü'yü Musul prensinin tâbiliğini kabûl ettiği *Meraga*'da görüyoruz. Ancak çok geçmeden Tebriz'e doğru yola çıkmış ve sarayını burada inşa ettirmiştir. Bu sırada Fars prensleri ve Rum'un birbirine rakip iki Selçuklu Sultanı ve Batı Asya'daki diğer küçük devletler gelip tâbi oldular.

Hülagü'nün Batı Asya seferine dâir Fars kayıtlarını kullanarak yaptığım bu uzun giriş için özür dilerim. Ancak aynı hadiseler için *Hsi Shih Chi*'nin Çinli yazarının verdiği kısa ve genelde bağdaşmaz kayıtları vermeden önce hadiselerin kısa ve tutarlı bir girişini yazmak gerekliydi. Hülagü'nün 1259 Eylül'ünde Suriye'ye ve 1260'da Halep'e yaptığı seferin ve Mısır sultanlarıyla çatışmalarının tafsilatına değinmedim; çünkü bunlar Çin kaydında yoktur.

Şimdi ise bütünlüğü sağlama adına Hülagü'nün seferine dâir Çin yıllıklarından parçalar vermeme müsaade ediniz.

Yüan Shih'da 1252 yılına dâir kayıtlarda şöyle denir:

"İmparator (Mengü) General K'ie-di-bu-hua(Kitubuka)'yı Mu-li-hi(Melahide veya İsmailîler)'ye saldırmak ve Mo-lai Ghi-rh-du-k'ie (Melahide'nin Ghirdkuh) kalesini kuşatmak üzere gönderdi. Prens Hu-lie-wu (Hülagü), su-dan(sultan)'a âit batı topraklarındaki ülkelere boyun eğdirmek üzere emir aldı."

Kayıtta ertesi yıl *Hu-lie-wu*'ya *Wu-liang-ho-dai*[295] ile birlikte batıya doğru yola çıkma emri verildiği ve *Ha-li-fa Ba-ha-da* (halifenin Bağdat'ı) ve diğer ülkelere boyun eğdirdi.

Yüan Shih 1257 yılı kayıtlarında *Ghi-rh-du-kie* kalesinin *K'ie-di-bu-hua* tarafından alınışını zikredilir. 1258'de Hü-lie-wu'nun, Hsi-yü(Batı Asya)'deki Ha-li-fa İmparatorluğu'na boyun eğdirdiğini ve zaferleri imparatora bildirmek

294 Kadim Çin haritasında Kufa yoktur ancak yukarıda zikredilen listede *Wu-ki-ba-la* yâni Okbara (Chaldea'nın eski bir şehri) ve *Wa-si-di* yâni Vassi ile birlikte kaydedilen bir *K'u-fa* vardır.

295 *Wu-liang-ho-t'ai* meşhur Moğol Generali Subutay'ın oğludur. Subutay adı batıda çok bilinir çünkü zamanında Kafkasya, Rusya, Macaristan gibi birçok yeri dümdüz etmiştir. Rus yıllıklarında da çok geçer. Hem kendisinin hem oğlunun biyografisi *Yüan Shih*, 121'dedir. Burada *Wu-liang-ho-t'ai*'yın Rusya, Polonya ve Germaniya'daki seferlerde yer aldığı ve Çin eyaleti Yunnan'ın işgali esnasında parladığı kaydedilir.

üzere bir ulak gönderildiğini kaydeder. Bunlar dışında Çin yıllıklarında Hülagü'nün seferine dâir bir şey bulamıyoruz. Ancak buna dâir çok sayıda ilginç ifadeler *Yüan Shih*'daki bazı biyografilerde mevcuttur, bunları daha sonra göstereceğim.

Hsi Shih Chi Tercümesi

1252 yılında imparatorun (Mengü) küçük kardeşi Hü-lie-wu (Hülagü) birliklerin başkomutanı oldu ve Hsi-yü(Batı Asya)'ye hücum etme emri aldı. Hülagü altı yıl içinde imparatorluğun sınırlarını yaklaşık 10 bin li uzattı.

1259 yılında I. ayın 20. günü (13 Şubat) Ch'ang Te ulak olarak batıya (prens Hülagü'ye) gönderildi. Ho-lin'den[296] ayrıldıktan sonra *Wu-sun*[297] ülkesinden

---

[296] *Ho-lin*, Cengiz'in ilk haleflerinin ilk payitahtı olan Karakurum'un Çince adıdır. Buranın tam adı *Yüan Shih*, 58'de *Ha-la-ho-lin*'dir. Bu adın şehrin batısındaki bir ırmaktan geldiği söylenmektedir. Reşidüddin (d'Ohsson, I, s. 430) Karakurum'un bir dağ adı olduğunu ve şehrin adı buradan aldığını bildirmektedir. *Yüan Shih*'a göre Ögeday Han'ın 1235 yılının ilkbaharında *Ha-la-ho-lin*'e sur çekilmesini ve *Wan-an-kung* sarayı dikilmesini emrettiğinden bahsetmektedir. Halefleri Göyük ve Mengü burada kalmış, ancak Kubilay Han sarayı Ta-tu'ya veya şimdiki Pekin'e taşımıştır. Pl. Karpini 1246'da Karakurum'dan bahsetmektedir (s. 608). Şehrin yakınına gelmiş, ancak görmemiştir. Sekiz yıl sonra (1254'de) Rubruk burayı ziyaret etmiş ve Karakurum ile ilgili tasvirler yapmıştır (s. 345). M. Polo da kulaktan dolma malûmatla bazı tasvirler yapmıştır.

1825'de A. Rémusat, eski Moğol payitahtı üzerine *Recherches sur la Ville de Karakorum* adlı ilginç çalışmasını neşretmiş ve yerini eski Çinli seyyahların tasvirlerinden tayine çalışmıştır. Rubruk'tan sonra 450 yıl hiçbir Avrupalı buralara gelmemiştir. Kutsal şehrin kalıntıları 1713'de Orhon Vadisine gelen Cizvit papazlar tarafından görülmüştü. Urga'daki Rus Konsolosu Paderin, eski Karakurum'un yerini mahallî tetkiklerle tespite çalışmıştır. Ch'ang Te-hui'nin seyahatini esas alarak tetkikte ilerlemiş ve *Ughei nor*(göl)'un 30 ila 40 mil güneydoğusu, Orhon Irmağının 4 ila 6 mil batısında Moğolların *Kara Kherem* ("Kara Set") ve yine *Kara Balgasun* ("Kara Şehir") dedikleri eski bir şehrin kalıntılarını bulmuş ve buranın eski Karakurum olduğuna inanmıştır. Paderin'in değerlendirmeleri 1873'de neşredilmiştir. Bunun İngilizce bir tercümesi Mad. Fedchenko tarafından yapılmış ve Albay Yule tarafından notlanarak *Geographical Magazine*, 1874, s. 137 ve devamında neşredilmiştir. Ancak yine de Pederin faraziyesinde hatalıdır. En azından Moğol yıllığı *Erdenin Erikhe*(Rusçaya 1883'de Prof. Pozdneyeff tarafından tercüme edilmiştir)'de eski Moğol sarayının yeriyle örtüşmemektedir. Burada (s. 110, not. 2) 1585'de kurulan *Erdenidsu* Manastırı'nın, bir zamanlar Ögeday Han tarafından inşa edilen ve Moğollar Çin'den kovulduktan sonra Togontemur'un orada tekrar bir Moğol sarayı diktirdiği şehrin ve sarayın harabeleri üzerine kurulduğu bildirilmektedir. Bu büyük manastır hâlâ mevcuttur ve Orhon'un bir küsur mil doğusundadır. Buraya 1877'de giden Pozdneyeff, Erdenidsu Manastırı etrafındaki duvarların bir mil uzunluğunda olduğunu bildirmektedir ki eski Karakurum ile aynıdır.

[297] Milâttan önce ve milâdın başlarında buralarda *Wu-sun* denen bir halk yaşıyordu; bunlar önce

geçerek kuzeybatıya doğru 200 küsur li ilerledi, irtifa gitgide yükseliyordu. Bir moladan sonra seyyah *Han-hai*'ı geçti. Ülke çok yüksek ve soğuktu ve yazları çok sıcak olmasına rağmen kar asla erimezdi. Taşlı dağlar hemen tamamen çam ağaçlarıyla kaplıdır.[298] Ch'ang Te güneybatıya doğru 7 gün ilerledikten sonra *Han-hai*'ı[299] geçti ve gitgide 300 li yükselerek birkaç li enindeki bir ırmağa geldi. Buna *Hun-mu-lien*[300] deniyordu ve yazları genelde ülkede sele sebep oldu. Kayıkla ırmaktan geçti ve birkaç gün sonra *Lung-gu*[301] Irmağını geçti.

Ardından tekrar kuzeybatı istikametinde ilerledi. Güneydeki yol ile *Bie-shi-ba-li*'ya[302] en az 500 li sonra varılırdı. Orada çok sayıda Çinli vardı (seyyahın şimdi geçtiği topraklarda).[303] Halk buğday, arpa, *shu* (darı, panicum miliaceum) ve *ku* (setaria italica) eker.

Irmak (Lung-gu) batıya doğru akar, durgunlaşır ve etrafı bin küsur li'den fazla olan bir göl hâline gelir. Bunun adı *Ki-tse-li-ba-sz*"dır.[304] Gölde bolca nefis balık vardır. Irmak üzerinde suyun hareketiyle işleyen değirmenler vardır.

Kansu'da yaşıyorlardı ve gitgide Cungarya'ya göçmüşlerdi. Moğollar devrinde ise çoktan yok olmuşlardı. Bununla birlikte Çinliler kitaplarında ülkelerin eski adlarını kullanırlar.

298 Tercümesini verdiğim bu anlaşılmaz kısım muhtemelen doğru değildir; edebî olarak şöyle olmalıdır: "Dağlardaki taşların hepsi çam ağaçlarını andırıyordu."

299 Kayıtlarından anlaşıldığı gibi Ch'ang Te bu adı, Hangay ve Altay Dağlarına ve bu silsileler arasındaki yüksek düzlüğe atfetmektedir.

300 Hun Müren veya Hun Irmağıdır. Hun hem Moğolcada hem de Çincede "çamurlu" demektir. Ch'ang Te'nın muasırı bir başka Çinli seyyah buraya *Tula* Irmağına *Hun Tula* der. *Hsi Shih Chi*'nin yorumcuları Hun Muren'i günümüzün Dsapkhan'ı ile eşleştirmekte hemfikirdirler. Matussoffsky Temmuz 1870'de bu ırmağın orta akımında güney kıyısı boyunca 70 küsur li yol almıştır. Ona göre (Potanin, *Mongolia*, I, s. 367) ırmağın bir çok kolu vardır, derinliği çoktur ve sığ yeri pek yoktur. Hızlı akar ve bazen bitişik yerlere taşar. Irmağın aynı kısmını Eylül 1878'de gören Pevtsoff (s. 41) suyun sığ olduğunu ve nâdiren altı veya yedi fit derinliğe ve 80 ila 140 fit ene ulaştığını bildirmektedir. Bununla beraber Çinli seyyahın Hun Muren'ini Dsapkhan ile eşleştirmek şüpheden uzak değildir; çünkü Ch'ang Te, Hun Muren'i geçtikten birkaç gün sonra Ulungur Irmağına geldiğini bildirmektedir. Bu ırmak ile Dsapkhan arasında kuş uçuşu 230 küsur li mesafe bulunmaktadır ve bu mesafeye Altay'ın zorlu geçitleri dâhildir. Yine de Ch'ang Te bu dağ silsilesinden bahsetmemektedir. Belki de onun Hun Muren'i, Kara İrtiş idi.

301 Şüphesiz ki Kızılbaş Gölüne dökülen Ulungur Irmağıdır.

302 Bişbalık. Böylece Ch'ang Te'nın yolu Ch'ang Ch'un'unkinden biraz daha kuzeydeydi.

303 Seyyah Ulungur Irmağı boyunca ilerleyip Kızılbaş Gölüne doğru gitmektedir ki burada hâlâ bir araba yolu vardır. Şimdi Ulungur'un ağzında bir Çin şehri olan ve 1872'de kurulan *Bulun Tokhoy* vardır ve Przewalsky(*Tibet*, s. 14)'e göre bu zamandan önce de bir Çinli nüfus söz konusuydu. Potanin(I, s. 15)'e göre Çinliler ve Turgutlar şehir etrafındaki tarlalarda buğday, arpa, akdarı, *setaria italica* vb. ekiyorlardı.

304 Kızılbaş veya Ulungur Gölüne dâir ilk malûmat için 1873'de keşifler yapan Sosnoffsky ve Matussoffsky'e minnettarız. Bundan önce Kızılbaş adlı bir göl bize ancak Çin haritaların-

Gitgide batıya doğru ilerleyen Ch'ang Te, *Ye-man*[305] denen bir şehre vardı. Güneybatıya doğru ilerleyince *Bu-lo*[306] şehrine vardı. Bu ülkede buğday ve pirinç ekilir. Dağlarda bolca *po*[307] ağacı bulunur, ancak halk bunları iyice budamaz ve ağaçlar kayaların arasında kıvrıla kıvrıla büyür. Evler ve pazarlar bahçeler arasına serpilmiştir. Evler kilden yapılır ve pencerelerde cam vardır.

Bu yerin (Bu-lo) kuzeyinde *Hai-t'ie-shan* ("gölün demir dağı") vardır. Tepeden şiddetli bir rüzgâr gelir ve oradaki insanları göle savurur.[308]

---

dan ve Ch'ang Te'nın seyahatinden malûmdu. Potanin 1876'da gölü görmüş ve Przewalsky 1879'da Tibet'e giderken Ylyngur gölünden geçmiş ve aynı adlı ırmak boyunca ilerlemiştir ki belirttiğim gibi bu ırmak Bulun Toktoy yakınlarındaki göle dökülür. Przewalsky'e göre göl ve ırmakta balık boldur.

Kızılbaş *Yüan Shih*'da da geçmektedir. Bölüm 149'da Te Hai'yın biyografisinde Dje-bo (meşhur Moğol General) batıya seferinde *Ki-tse-li-ba-shi* gölünü geçmiş ve *T'ie-shan*("Demir Dağ")'a saldırmıştı.

305 Muhtemelen Emil veya İmil'dir ki Moğol devrinde aynı adlı bir ırmak üzerinde kurulmuştur. Irmak hâlâ aynı adla anılır. Alakul Gölüne akan bir doğu ırmağıdır.

306 Ye-lü Ch'u-ts'ai'ın seyahatindeki *Bu-la* şehri ile aynıdır.

307 Doğu Mazısı(Thuja orientalis)'nın Çince adıdır ve Doğu Asya'da bulunan bir türdür. Seyyahımız muhtemelen ardıç bodurları görmüştür.

308 Bu gölün Ala Kul olduğuna şüphe yoktur. Pl. Karpini ve Rubruk bu gölü geçmişlerdir. Karpini (s. 751) *Omyl* (Emil) şehrini zikrettikten sonra devam eder: "Inde exeuntes quoddam mare non multum magnum invenimus. In littore autem illius maris est quidam mons parvus, in quo est quoddam foramen ut dicitur, unde in hyeme exeunt tam magnae tempestates ventorum, quod homines vix et cum mango periculo possunt transire. In aestate autem ibi semper auditur quidam sonitus ventorum, sed tenuiter de foramine exit, sicut nobis incolae referebant. Per littora illius mans ivimus per plures dies; quod mare plures insulas habet; et illud demisimus a sinistris."

Rubruk (s. 294) Kaylak'tan ayrıldıktan dört gün sonra büyük bir göle varmıştı ki içinde büyük bir ada vardı. Güneydoğuda gölün baş tarafında bir vadi uzuyordu ve bu vadi çıkıldığında dağların arasında bir başka göle rast gelinirdi. Vakti geldiğinde bu geçitten esen kuvvetli rüzgâr yüzünden eğimli arazideki atlılar göle savrulurdu.

Alakul bugün üç gölden ibarettir. Bunlardan en büyüğünde sudan 630 fit yükseklikte bulunan ve *Aral Tube* denen volkanik siyah bir kayalık vardır. Bu muhtemelen seyahatnâmede ve yine *Yüan Shih*'da geçen *T'ie-shan*("demir dağ")'dır. Bunun yakınında küçük bir ada vardır ve birkaç verst kuzeyde sudan bir kaya yükselir ki adanın dar bir yakasıyla bu ikisi birleşir. Alakul'un güneydoğusunda Celanaşçkul yâni "açık göl" vardır; bu adı almasının sebebi civardaki birçok yerden görülebilmesidir. Bu galiba Rubruk'un gördüğü ikinci göldür ve Alakul ile bağlantısı yoktur. Rubruk'un gölün baş tarafındaki güneydoğuya açılan vadisi ile eşleştirilebilir. Burası Barlık ile Alatau silsilesini ayıran dar bir vadidir ve Moğol bozkırlarına doğru güneydoğu istikametinde uzanır. Kostenko (*Turkestan*, I, s. 55) Kaptagay adlı bu geçidin tüm Orta Asya'da şiddetli rüzgârıyla ve sıklıkla tüm ulaşımı kesmesiyle bilindiğini belirtir. Morgan, Kırgızlarda ve Tatarlarda bu rüzgârın Kalmıkların taşla tıkamaya çalıştıkları bazı oyuklardan çıktığına dâir bir efsane olduğunu bildirmektedir. Göldeki "Demir Dağ" hakkında konuşan

Güneybatıya doğru 20 li ilerleyen Ch'ang Te, *T'ie-mu-rh ts'an-ch'a* denen geçide vardı. Burasını Çinliler koruyordu. Geçitten geçen yol sarkık taşlarıyla çok engebeliydi.[309] Ch'ang Te bu geçidi geçtikten sonra *A-li-ma-li*'ye vardı.[310] Orada pazar yerlerindeki su depoları akan su ile birbirine bağlanmıştır. Meyvelere gelince orada kavun, üzüm ve nar mükemmel kalitededir. *A-li-ma-li*'deki *Hui-ho*(Müslümanlar)'lar Çinlilerle birarada yaşarlar ve onların âdetleri gitgide Çin'dekiler gibi olmuştur.

(Almalık'ın) güneyinde *Ch'i-mu-rh* denen bir şehir vardır. Buranın sâkinleri arasında *Ping*'den ve *Fen*'dan[311] çok sayıda Çinli vardı.

Bu ülkede kaplana benzeyen bir hayvan vardır, ancak bunun kılları daha sıktır, altın sarısı renktedir ve derisi çizgisizdir. Çok vahşî bir hayvandır ve insanlara saldırır.[312] Ayrıca örümceğe benzer bir böcek vardır. Bunun zehiri bir bedene girdiğinde şiddetli bir susama baş gösterir. Bu durumda olan biri eğer su içerse oracıkta ölür; ancak üzüm şarabıyla kusmayı sağlayacak kadar şarhoş olursa zehir etkisizleşir.[313] Ayrıca çok keskin kokulu bir tür şarap yaparlar.

Bu-lo şehrinden batıya doğru gidildiğinde kullanılan para altın, gümüş ve bakırdan yapılır, üzerinde yazılar vardır ancak ortasında delik yoktur.[314]

Ch'ang Te şimdi *Ma-a*[315] denen şehre girdi. Buradaki halk kışın atları kızaklara koşar ve ağır yükleri bir yerden diğerine böylece hızla taşırlar. *Ki-li-*

Ch'ang Te, sadece buranın geçtiği yerin kuzeyinde olduğunu bildirmektedir. Bizatihî Alakul'u görmemiştir.

309 Yirmi li yanlış gibi görünüyor. Metin bize Bu-lo şehrinden yirmi li demektedir. Wylie *T'ie-mu-rh ts'an-ch'a*'nın "temor çam" yâni "demir yol"dan gelmiş olabileceğini söylemektedir. Şüphe yok ki burada anlatılan geçit Ch'ang Ch'un'un kayıtlarındakiyle aynıdır; Ch'ang Ch'un Almalık'a varmadan önce buradan geçmişti.

310 Almalık.

311 *Ping* veya *Ping Chou* 4000 yıl önceki Çin'deki on iki eyaletten biridir ve şimdiki Chili ve Shansi eyaletlerinin kuzey kısmına denk düşmektedir. XIII. yüzyıldaki bir kayıtta, Çin haritalarında çoktandır silinen bu ada rastladığımız için şaşırmamalıyız. Bugün dahi Çinli müellifler bilinenlere başvurmayarak yerlerin en eski adını kullanan bir ilmî usûlü benimserler. *Fen* yâni *Feng Chou* bugünkü Shansi'deki Feng-chou-fu'dur.

312 Pallas (*Nachrichten uber die Mongol Volker*, I, s. 36) Kalmıkların kendisine Altay Dağlarında yaşayan *Kara Kulla* ("kara kulak") adlı bir hayvandan bahsettiklerini bildirir. Tasvire göre aslana benzer ve çok vahşîdir. Postu uzun kıllıdır ve koyu kahverengidir. Bu ve Çin kaydındaki hayvan çöl vaşağıdır (felis caracal).

313 Schuyler (*Turkestan*, II, s. 123) şöyle der: "Bu bölgeyi (Talas Irmağındaki Evliya Ata) karakurt örümcekler bürümüştür. Bunun zehirinin insanı öldürdüğü söylenir. Bu hayvanın ısırması sebebiyle her yıl Kırgızların çok sayıda hayvanı telef olur."

314 Çinlilerde sadece bakır para vardır ve paranın ortası deliktir.

315 *Ma-a* ile neresinin kastedildiğini kestirmek zordur; belki de Maveraünnehr kastedilmektedir.

ki-sz' (Kırgız)'ların (kızaklara) at yerine köpek koştukları söylenir.[316]

II. ayın 24. günü (18 Mart) Ch'ang Te, *I-tu*'nun[317] iki dağı arasından geçti. Burada toprak düzdür ve nüfus kalabalıktır. Ülke tüm istikametlerden tarlaları sulayan kanallarla örülmüştür. Çok sayıda eski sur ve diğer harabeler görülür. Halk önceleri burada *K'i-tan*'ların yaşadığını söyledi. Ch'ang Te bu ülkenin *Ho-lin* (Karakurum)'den 15 bin li uzakta olduğunu hesapladı.[318] Bitişikte *Yi-yun* denen bir ırmak vardı. Irmak fokurdayarak doğuya doğru akıyordu.[319] Yerliler bu ırmağın Huang-ho (Sarı Irmak)'nun kaynağı olduğunu söylemektedirler.[320]

II. ayın 28. günü (22 Mart) Ch'ang Te, *T'a-la-sze*'yı[321] geçti ve III. ayın 1. günü (25 Mart) *Sai-lan*'a[322] vardı. Burada bir kule vardır ve Hui-ho (Müslüman)'lar burada ibadet ederler.

III. ayın 3. günü (27 Mart) *Bie-shi-lan*'a[323] vardı. Burada Hui-ho'ların bir fuarı vardır ve ülkemizdekiyle tam da aynı günde yapılmaktadır.[324]

III. ayın 4. günü (28 Mart) *Hu-k'ien*[325] Irmağını Çinli kadınların ayakkabısını andıran bir kayıkla[326] geçti. Halk bu ırmağın kaynağının güney-

---

Burası Ceyhun ve Seyhun arasındaki topraklardır. Seyhun'dan öte topraklar genelde Türkistan olarak adlandırılır. D'Herbelot (*Bibl. Orient.*, "Sihoun" maddesi) Müslüman müelliflerin genelde Türkistan ile Maveraünnehr'i karıştırdığını söyler.

316 Türkistan'da kar yağışı çok olsa da kışın karın çoğu dağlarda birikir ve ben Ch'ang Te'nın geçtiği yerlerde kızak kullanıldığını sanmıyorum. Köpek koşulan kızaklara gelince M. Polo (II, s. 480) bunları Sibirya'da ve Schildberger (XV. yüzyılın başları) *İbir-sibir*'de zikretmektedir. XIII. yüzyılda Kırgızlar İrtiş ve Üst Yenisey havzasında yaşıyorlardı.

317 Albay Yule (*Cathay*, s. ccxiii) 1866'da Çinli seyyahın *I-tu*'sunun Ala-tag denen iki paralel dağ olabileceğini söylemişti. Ch'ang Te, tıpkı Ch'ang Ch'un'unki gibi *Alatau*'nun kuzey etekleri ve Issık Gölün kuzeyi boyunca ilerlemiş ve *Kastek* Geçidinden geçip Çu Irmağına gelmiştir; Çu Irmağı Alatau ile İskender silsilesi arasında geniş bir vadide akmaktadır.

318 Nüshalardan birinde 5 bin li'dir ki gerçeğe daha yakındır.

319 Hatalıdır, batıya olmalıdır.

320 *Yi-yun* Irmağı, Çu veya onun kollarından biri olmalıdır. Sarı Irmak adı ise Yule'nin dediği gibi suyun çamurlu olması sebebiyle verilmiş olmalıdır. Gerçekten de Büyük Çin İmparatorluğu Coğrafyası'nda (Stan. Julien, *Mélanges de Géogr. Asiat.*, s. 72) *Ch'ui* Irmağının Cungarların dilinde "çamurlu" mânâsına geldiği söylenmektedir.

321 Talas şehri.

322 Sayram şehri. Ch'ang Ch'un da Sayram'da bir kule zikretmektedir.

323 Ad muhtemelen yanlış telaffuz edilmiştir. Bununla beraber K'uo Pao-yu'nun *Yüan Shih*, 149'daki biyografisine göre bu general Ki-tanlara karşı seferde yer aldıktan ve Ku-chu-ko (Güçlük, Karahıtay Gürkanı; sarayı Çu Irmağı kenarındadır)'nun ordosunu yağmaladıktan sonra Bie-shi-lan'a gelmiş ve *Hu-ch'ang* (Seyhun) Irmağını geçmiştir. Öyle görünüyor ki Bie-shi-lan ile *Taşkent* kastedilmektedir.

324 Çin'de III. ayın 3. günü kutsal gündür ve yine fuar günüdür.

325 Sihun veya Seyhun.

326 Edebî olarak ayakkabı bir pruvayı temsil eder.

deki büyük bir dağda olduğunu söyledi. Bu dağın bolca *yu* (yeşimtaşı) bulunan *K'un-lun*[327] olduğu sanılmaktadır.

Batıya doğru ilerleyen biri devamlı beraber sürünen kaplumbağalara ve yılanlara rastlar. Bu ülkede posta istasyonları ve hanlar[328], hamam şeklindedir. Kapılar ve pencereler camlıdır.[329]

Halk yıllık olarak kelle başı azamî 10 altın vergi verir[330] ancak zenginler ve fakirler arasında farklar vardır.

III. ayın 8. günü (1 Nisan) Ch'ang Te, çok büyük ve kalabalık olan *Sun-sz'-kan*[331] şehrine vardı. Tam bu sırada orada çok fazla sayıda çiçek açmıştı. Bu ülkenin bitkileri arasında sadece *mo-li-hua* (yasemin), *ts'iang-wei* (bir çeşit gül) ve *mei-kui* (bir çeşit gül) Çin'deki ile aynıdır. Bundan başka adları sayılamayacak kadar çok çiçek vardır. Şehrin (Semerkand) batısında halk asma, pirinç ve sonbaharda ekilen buğday (kış buğdayı) yetiştirir.

Ülkede birçok tıbbî bitki vardır ki hiçbiri Çin'de bilinmez ve hastalıkları tedavide çok tesirlidir. Orada *k'u-shen*(bir baklagil bitkisi; Japonya'daki sophora angustifolia)'a benzeyen *a-rh-dji* atların yarasını iyileştirir. Bu bitki yaralanmalarda ve düşük doğumu engellemede de fayda sağlar. Fasülye büyüklüğünde bir tane yutan hasta iyileşir. *Ti-ku-p'i*(*cortex radicis Lycii;* kurt üzümü)'ye benzeyen *a-si-ri,* plasentanın korunmasına yardımcı olur. Bu keskin silahların sebep olduğu yaralarda iltihap boşalmadığı zamanda kullanılır. Yara iltihap bağladığında bu ilaç yaraya bastırılıp sürülür. *Kie-keng* (*platycodon grandiflorum*)'a benzeyen *nu-ko-sa-rh* keskin silahlarla açılan yarayı ve ayrıca adalelerdeki ve tendonlardaki kopmaları iyileştirir. Ağrıyan yere bu ilacı sürerek yedirildiğinde birbirinden ayrılmış kısımlar birleşir. Oradaki ilaçları saymanın imkânı yoktur.[332]

III. ayın 14. günü (7 Nisan) Ch'ang Te, *An-bu*[333] Irmağını geçti. Bu ülkede yazları yağmur yağmaz. Sonbaharda yağmur görülür ve bundan sonra toprak nemlenir.[334] Orada çekirge sürüleri vardır ve kuş yığınları onları yer.[335]

327 Tibet'i Doğu Türkistan'dan ayıran büyük dağ silsilesinin Çince adıdır.

328 Seyyah kervansarayları kastetmektedir.

329 Çinliler pencerelerinde asla cam kullanmazlar; bilhassa kuzeyde pencereye kâğıt koyarlar.

330 Reşidüddin (d'Ohsson, III, s. 127) şöyle der: "Mengü Han 1251'de İran'daki vergiler için en fakirden bir dinar (bir altın parçası) ve en zenginden on dinar toplanmasını emretti."

331 Semerkand.

332 Çinli müellif Semerkand'daki tıbbî bitkileri Çin'dekilerle mukayese ederken ilaçları kastetmektedir. Bu ilaçların ne olduğunu söyleyecek durumda değilim.

333 Amu Derya yâni Ceyhun Irmağı.

334 Bu ifade doğrudur. Bilakis Çin'de sonbaharda veya kışın yağmur çok nadirdir, ancak en sıcak mevsimlerde yoğun yağış görülür.

335 Burada zikredilen kuşlar bir tür sığırcıktır.

19. gün (12 Nisan) Li-ch'ou şehrinden geçti.[336] Burada bolca dut ağaçları ve hünnaplar bulunur. Ordunun batıya doğru ilerlediği sırada bir süreliğine konuşlandığı bir yer vardır.[337]

26. gün (19 Nisan) Ch'ang Te, *Ma-lan* şehrini geçti ve ilerleyip *Na-shang* şehrine vardı.[338] Buradaki tek bitki *mu-su*'dur.[339]

29. gün (22 Nisan) *Ti-sao-rh*[340] şehrini geçti. Buradaki dağlarda *shui-tsing* (kaya kristali)'i andıran bir tür tuz bol bulunur.[341]

Bu yerin altı veya yedi li (yanlış olduğu kesindir) güneybatısında yakınlarda ele geçirilen *Mu-nai-hi*[342] toprakları vardır. Buradaki tüm öküzler siyahtır ve boyunlarında bir hörgüç vardır.[343] Ülkede su kıtlığı vardır, halk dağların tepesinde su kuyuları vurmuştur ve suyu tarlaları sulamak üzere düzlüğe doğru onlarca li akıtır.[344]

Bu topraklarda (İsmailîlerin) 360 dağ kalesi vardır ki hepsi ele geçirilmiştir. Bununla beraber *Dan-han*'nın batısında çok dik kayalıklarda, (mancınıkla fırlatılan) okun ve taşın ulaşamayacağı bir dağ kalesi olan *Ki-du-bu-gu*[345] vardır. 1256 yılında imparatorluk ordusu bu kalenin eteklerine geldi.

---

336 Ch'ang Te'nın Ceyhun'u geçtikten sonra zikrettiği bu yeri tayin etmek mümkün değildir. Orası hakkında verdiği malûmat onun Horasan üzerinden Hülagü'nün sarayının olduğu Tebriz'e doğrudan giden yolu takip ettiği hususunda çok az şüphe bırakmaktadır.

337 Cengiz Han'ın (1220) mı yoksa Hülagü'nün (1256) mü seferi olduğu bildirilmese de muhtemelen Hülagü'nündür. Hülagü Belh'in batısında Şuburgan çayırlarında ordusuyla birkaç ay kalmıştı. Metinde geçen *ao-lu-t'un*'u Rémusat Alaeddin adı olarak tercüme etmiştir. Pauthier ise Ao-lu-t'un'un Moğol ordusundaki bir Müslüman general olduğunu söylemektedir. Ancak Fransız Sinologlar yanılmaktadırlar. *Ao-lu, Yüan Shih*'da devamlı geçmektedir ve "karargâh" mânâsına gelmektedir. Çoğu Asya dilinde *aoul* bozkırlıların ordugâhını veya karargâhını ifade eder. Kelime Rusçaya da geçmiştir. *T'un* askerî kışla demektir.

338 *Ma-lan* ve *Na-shang* ile muhtemelen Merv ve Nişapur kastedilmektedir. İki şehir de *Yüan Shih*'da devamlı geçer. Çin Orta Çağ haritasında bu adlar *Ma-lu* veya *Ma-li-wu* ve *Ni-sha-bu-rh* olarak yazılmıştır.

339 Rémusat *mu-su*'yu akdarı olarak tercüme etmiştir. Ancak bu bitki kabayoncadır ve bugün dahi atların ve sığırların çok sevdiği bol biten bir bitkidir.

340 Ad, *Hi-sao-rh* olarak da okunabilir ve Nişapur'un batısıdaki *Sebzivar* olmalıdır.

341 Hindistan'ın kuzeyine giden Conolly (I, s. 250) Nişapur yakınlarındaki kaya tuzu madenlerinden bahseder.

342 Melahide veya İsmailîler.

343 Seyyah hörgüçlü öküz (*zebu*) görmüştür ki Hindistan ve İran'da çok yaygındır. Zebu daha önceki Çin kaynaklarında da geçer. *Ch'ien Han Shu*'da, İran dolayları olan *T'iao-chi*'da *feng-niu* yâni hörgüçlü öküzlerden bahsedilir.

344 İran'da hâlâ böyle yapılmaktadır. Su kemerleri suyun buharlaşmasını engellemek üzere tamamen yer altındadır. İran'da yazları yağmur yağmadığından sunî sulama olmaksızın tarım yapmak mümkün değildir.

345 Ghirdkuh kastedilmektedir; Dan-han ise *Damghan*'dır.

Kayalar çok dikti, yukarı bakan birinin başlığı düşerdi. Ancak ordu aynı anda tüm yönlerden ilerledi ve düşman vahşetle ele geçirildi. Müşavir *Da-dje Na-shi-rh* tâbiliği bildirmek üzere gönderilmişti.[346] Bundan sonra *Wu-lu-wu-nai su-an-t'an* teslim oldu. Suan-t'an (onların dilinde) *kuo-wan* (hükümdar) demektir. Onun babası ordunun bir kısmıyla bir diğer dağ kalesinde kaldı. Ardından bu kaleleri almak üzere (Hülagü'den) emir aldı ve yedi günde kalelerin hepsi teslim oldu.[347] Altın, kıymetli taşlar ve diğer pahalı şeylerden oluşan ganimet akıl almazdı. Ganimet içinde her biri bin gümüş *hu* eden kemerler vardı.[348]

İsmailî kalelerinin ele geçirilmesi hakkında mukayese yapmak üzere Mezkûr General Kuo K'an'ın biyografisinden kayıtlar sunmama müsaade edin.

Kuo K'an'a Prens Hu-li-wu (Hülagü) tarafından komuta edilen batı seferinde yer alması emredildi. 1253 yılında ordu (Kitubuka'nun komuta ettiği keşif kolu) Mu-nai-hi ülkesine geldi. Düşman hendekler ve çukurlarla yolları geçilmez hâle sokmuştu ve çukurlar zehirliydi. Ancak Kuo K'an Mu-nai-hi ordusunu yendi, 128 şehri ele geçirdi ve kumandan Hu-du-da-rh wu-dju su-t'an'ı öldürdü. 1256'da Kuo K'an, Ki-du-bu(Ghirdkuh)'ya geldi. Kale Da-han Dağının tepesindeydi. Buraya ancak asma merdivenlerle çıkılabiliyordu ve buralar en cesur birlikler tarafından korunuyordu. Kuo K'an burayı kuşattı (Fars müelliflere göre Moğollar çevresine sur çekti) ancak alamadı. Ardından burayı mancınıklarla (kia-p'ao) dövdürdü ve komutan Bu-djo Na-shi-rh teslim oldu. Hu-lie-wu, Kuo K'an'ı bizzat gelip teslim olma çağrısını bildirmek üzere Wu-lu-wu-nai su-t'an'a gönderdi. Onun babası A-li batı kalesinde kalmaya devam etti. Kuo K'an orayı aldı ve doğudakine doğru ilerledi. Orayıda teslim aldı ve herkesi öldürdü.[349]

Mu-la-hi ordusu sırf Haşhaşîlerden mürekkeptir.[350] Bunlar genç bir adamı

346 Rémusat bu müşaviri meşhur gökbilimci ve müşavir Tuslu Nasreddin ile eşleştirmektedir. Çinli seyyah bunu yüksek rütbeli bir subay sanmış olabilir; ancak Fars müellifler Hoca Nasreddin'in Ghirdkuh'da değil, Rükneddin ile beraber Meymundız'da olduğunu söylemektedirler. Yine de galiba Ch'ang Te, Meymundız saldırısı ile Ghirdkuh'un ele geçirilmesini birbirine karıştırmıştır.

347 Bazı hadiseler için Fars müelliflerin verdiği malûmata göre Rükneddin bizzat teslim olmuş ve kumandanlarına kaleleri teslim etme emri vermişti. Ancak Çin kaydında zikredilen babası bahsi geçen zamanda hayatta değildi. 1255 yılının Aralık ayında öldürülmüştü.

348 İran'da bugün de değerli taşlarla süslenmiş kemerler pek kıymetlidir.

349 A-li, Rükdeddin'in babası Alaeddin'dir. Bahsi geçen zamanda bu artık ölmüştü, ancak kalenin kuşatılması başlarken hayattaydı. Alaeddin'in Ghirdkuh kalesi kuşatılırken takviye birlikler gönderdiği bildirilmektedir (d'Ohsson, III, s. 189).

350 Çin metninde *tz'e-k'o* olarak geçer. İlk işaret "hançerlemek"i ikincisi ise "misafir" mânâsına gelir. İkisi bir araya getirildiğinde sadece suikast değil, aynı zamanda bir başkası tarafından birini hançerlemek üzere gönderilen suikastçı demektir. Bu yüzden Çince *tz'e-k'o* terimi İs-

gördüklerinde bazı faydalar temin ederek onu baştan çıkarırlar ve babasını ve kardeşini öldürmekte hiçbir beis görmeyecek hâle getirirler. Bundan sonra onu aralarına alırlar ve şarapla sarhoş ettikten sonra bir mağaraya götürürler ve mağarada müzik ve güzel kızlarla eğlendirirler. Birkaç gün tüm arzuları yerine getirilir. Nihayetinde tekrar yaşadığı önceki yere götürürler, kendine geldiğinde neler görmüş olduğunu sorarlar ve eğer bir *tz'e-k'o* (Haşhaşî) olmayı kabûl ederse öldürdükten sonra esiri olduğu tüm mutluluklara kavuşacağını söylerler. Bundan sonra ona hergün okuması ve yerine getirmesi için belli dualar ve ibadetler verirler. Nihayetinde (kalbi o kadar büyülenmiştir ki) herhangi bir görevi gözünü kırpmadan ifa eder, ölüm korkusundan uzak işini bitirir. Mu-la-hi kendisine tâbi olmayan yerlere oranın hükümdarlarını hançerletmek üzere gizlice casuslar gönderir. Aynı şey kadınlar için de geçerlidir (kadınlar da suikast için gönderilir). Batıdaki ülkeler Mu-la-hi ülkesinden nefret ederler. Kırk yılda komşu ülkelerde terör estirdiler ancak imparatorluk ordusu geldiğinde hepsi yok edildi, hiçbiri kaçamadı.

IV. ayın 6. günü (28 Nisan) Ch'ang Te, *Ghi-li-rh* şehrini geçti.[351] Buradaki yılanların hepsi dört ayaklıdır ve beş fit uzunluğundadır. Kafaları siyahtır ve vücutları sarıdır. Derileri sha-yü(köpekbalığı)'nünküne benzer. Ağızlarından parlak kırmızı bir madde fışkırtırlar.[352]

Kuo K'an'ın biyografisinde şunu okuyoruz: *"1257 yılının ilk ayı (Ocak, Şubat), Kuo K'an, Wu-li-rh (Ghi-li-rh ile aynı olmalıdır)'ye vardı. Düşman şaşırtılıp pusuya düşürüldü ve mağlup edildi. Hai-ya su-t'an (Sultan Giath?) teslim oldu.*

Ch'ang Te, A-la-ding (Alaeddin; Alaeddin'e âit) ve *Ma-tze-ts'ang-rh*[353]

---

mailîleri tarif etmede Haşhaşî(Assassin)'den daha münasiptir. Assassin terimi Avrupa'ya Haçlılar tarafından getirilmiştir. De Sacy'e göre, bunlara Haşhaşiye veya Haşhaşîn denir çünkü bunlar haşhaş kullanıyorlardı. Bundan başka kurdukları suikast sistemi bugünlere *assassin* ("suikast") terimini getirmiştir.

Rubruk (s. 265) şöyle diyor: "Mare Caspium habet montes Mulich, hoc est Axasinorum ad orientem." Yine (s. 347): "Mangu Chan misit fratrem suum uterinum in terram Hasasinorum qui dicitur Mulihat an eis, et precepit quod omnes interficiantur."

M. Polo (I, s. 145) İsmailî topraklarını Muhalet demektedir. Onun Haşhaşîlerin mistik tarikatına dâir kayıtları Çinli müellifin kayıtlarıyla birebir örtüşmektedir.

351 Buranın neresi olduğunu tespit etmek imkânsızdır, ancak muhtemelen Mazanderan eyaletinin doğu sınırı civarlarındadır.

352 Seyyah bukalemun (*chameleon*) görmüş olmalıdır. Bilindiği gibi bu kertenkeleler uzun ve tutmaya yarayan bir kuyruğa sâhiptir. Dilleri uzun ve kırmızıdır, yapışkan salyayla kaplıdır ve bu salyayı kurbanlarına fırlatırlar. Ancak bukalemunlar seyyahın dediği kadar uzun değildir.

353 Galiba Mazanderan kastediliyor. Ancak Kuo K'an'ın biyografisinde hemen hemen aynı ad bir sultana verilmişti.

şehirlerinden geçti. Buradaki halkın saçları dağınıktır ve başlarını kırmızı bir başörtüsüyle örterler.

> Kuo K'an'ın biyografisi: *Batıya doğru daha da ilerleyip A-la-ding'in topraklarına vardı ve onun 30 bin kişilik ordusunu dağıttı. Ma-dsa-da-rh su-t'an teslim oldu (adlar karıştırılmıştır).*

Bundan sonra Ch'ang Te'nın seyahati bir günlük mahiyetini yitirir. Takip ettiği yol ve Hülagü'ye gidiş vazifesi hakkında hiçbir şey söylemez. Günlüğünde verdiği son tarih IV. ayın 6. günüdür (28 Nisan). Karakurum'dan Ghi-li-rh(Mazanderan yakınları)'ye olan seyahati 13 Şubat-28 Nisan 1259 tarihleri arasında 74 gün sürmüştür. Fars müelliflerin dediği gibi Hülagü o sırada Tebriz'de sarayını inşa ettirmişti. Ancak 1259 yılında Eylül ayında Suriye seferi için yola çıkmıştır. Görebildiğimiz kadarıyla *Hsi Shih Chih*'in geri kalanı Ch'ang Te'nın gelişinden önce Batı Asya'da yeni işgal edilen ülkelerdeki askerî işler, ürünler, halkın âdetleri vesaire hakkındadır. Seyyah sadece duyduklarını kaydetmiş gibi görünüyor. Seyahatnâmenin sonunda seyyahın yabancı ülkelerde on dört ay kaldığı bildirilmektedir. Seyahat günlüğü sadece iki buçuk aylık bir devreyi kapsamaktadır. Geri kalan zamanı nerede geçirdiğine dâir hiçbir iz yoktur. Şimdi seyyahın başka neler yazdığına bakalım.

İmparatorluk (Moğol) orduları Hsi-yü(Batı Toprakları)'ye girdiğinden beri yaklaşık 30 ülke ele geçirildi.

K'i-shi-mi (Kaşmir) denen ve Yin-du(Hindistan)'nun kuzeybatısında bulunan Budacı bir devlet vardır. Orada *Shi-kia*(Sakiamuni veya Buda)'nın elbiseleri ve başlığı[354] nesilden nesile aktarılarak saklanır. Bu ülkedeki erkekler muhterem ve eli öpülesi görünüştedirler. Bunlar Çin'de *Ta-mo*'yu[355] temsil eden resimler gibidirler. Bunlar sadece perhiz yemekleri yerler. Bir kişi bir günde sadece bir *ho* pirinç yer.[356] Bütün gün gece geç saatlere kadar dinî faaliyet ve derin düşünce içindedirler.[357]

---

354 Budacı rahibin şapkası (Sanskritçede *patra*).

355 *Ta-mo, Bodhi-dharma*'dır. Bu kişi, Çin'e VI. yüzyılın ilk yarısında giden ve orada Buda öğretisini tesis eden Hindistan'daki Budacı rahiplerden yirmi sekizincisidir (Edkins, *Chinese Buddhism*, s. 99). Önceleri Çin'deki eski Hıristiyanlık izlerini ispata teşebbüs eden Fransız misyonerler *Ta-mo* adını Çince kitaplarda ilk kez gördüklerinde bunu hemen Hıristiyan inancını Çin'e götüren havari *Thomas* olarak kabûl etmişlerdir. Bkz. Gaubil, *Histoire de l'Astronomie Chinoise*, s. 56.

356 İki el birleştirildiğinde içine dolacak kadar pirinçtir.

357 M. Polo (I, s. 175) Kaşmir ile ilgili şöyle der: "Bu ülke gerçekten de dışarıdaki putperestliğin

Kuo K'an'ın biyografisi ayrıca K'i-shi-mi (Kaşmir) ve Moğol ordusuna teslim olan Sultan Hu-li'den bahseder.[358]

1258'de[359] *Bao-da* Devleti[360] alındı. Burası kuzeyden güneye 2 bin li uzanır. Hükümdar *Ha-li-fa* (Halife) ünvanı taşır. Şehir batı ve doğu olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Büyük bir ırmak şehrin ortasından akar. Batı şehrinde sur yoktur; doğu şehri istihkâmlıdır ve büyük tuğlalarla etrafına sur çekilmiştir. Surun üst kısmı harikulade bir işçiliktir.[361]

İmparatorluk ordusu surların önüne geldiğinde savaş başladı ve 400 bin adama karşı büyük bir zafer kazandı. Önce batı şehri alındı ve nüfus kılıçtan geçirildi; ardından ordu doğu şehrini kuşatmaya devam etti. Altı günlük hücumdan[362] sonra şehir düştü ve on binlerce adam öldürüldü. Ha-li-fa kayıkla kaçmaya çalıştı ancak yakalandı.

Kuo K'an'ın biyografisinde Bağdat'ın düşüşü üzerine bazı ilâve malûmatlar buluruz:

Bao-da batıda büyük bir devlettir. Etrafı 8 bin li'dir. İki şehir arasında büyük bir ırmak akar. Kuşatma esnasında Kuo K'an düşmanın ırmak üzerinden geri çekilmesini engellemek için yüzen köprü inşa ettirdi. Şehir alındıktan sonra Ha-li-fa kayıkla kaçmaya teşebbüs etti, ancak ırmağa set çekildiğini görünce bizzat ordugâha (Moğolların) gitti ve teslim oldu.

Aynı biyografide Ha-li-fa'nın Kuo K'an tarafından takip edilen Djou-da-rh adlı generali zikredilmektedir. Akşam Moğol ordusu yorulmuştu ve dinlenmek is-

---

(yâbi Budacılığın) asıl kaynağıdır." Şöyle devam eder: "Bu ülkede inzivaya çekilmiş olanlar vardır; bunlar herkesten uzak, yemekten ve içmekten kaçınarak yaşarlar."

358 *Yüan Shih*'da 1253 yılına dâir kayıtlardan şunu okuyoruz: "İmparator (Mengü) generalleri *Ta-ta-rh-dai* ve *Sa-li tu-lu-hua*'yı *Hin-du-sz"*a ve *K'ie-shi-mi-rh*'e gönderdi.". Aynı malûmatı veren Reşidüddin Hülagü'nün İran'a sefer emri aldığında *Salı Noyen*'i işgal edip idâre altına alması için 2 bin adamla Hindistan'a ve Kaşmir'e gönderildiğini bildirir. Bu komutan Hülagü'ye bağlıydı. *Salı* çoğu yeri işgal etti ve Hülagü'ye sunduğu büyük yağmalar yaptı ve çok sayıda Hindu esir aldı.

Reşidüddin'e göre Sali Tatar Tutukalıut kabilesine mensuptu. Böylece *Ta-ta-rh-dai Sa-li tu-lu-hua*'daki *tu-lu-hua* muhtemelen *daruga* yâni vâliden gelmedir. Krş. D'Ohsson, II, s. 280 ve Berezin, *Rashid*, I, s. 63.

359 Rémusat ve Pauthier 1257 demektedir. Çin metni *ting-sze* tarihini vermektedir ki kesinlikle 1257'dir. Ancak Çin yılı Şubat'ta başladığından yılın sonu *ting-sze* Ocak 1258'dedir ve yine Fars müelliflere göre Bağdat Ocak 1258'de düşmüştür.

360 M. Polo (I, s. 64) Bağdat'a, *Baudas* demektedir.

361 Bağdat hakkındaki tasvirler Müslüman müelliflerinkiyle birebir örtüşmektedir. Kadim Bağdat Dicle'nin doğu kıyısındadır ve istihkâmlıdır; batı tarafındaki varoş *Karşı*'da sur yoktur.

362 Fars müellifler de Bağdat'ın altı gün sonra alındığını bildirirler.

tiyordu, ancak Kuo K'an buna müsaade etmedi ve 10 küsur li daha ilerledi. Aynı gece çok yağmur yağıyordu ve dinlenmek istedikleri ilk yeri su bastı ki su birkaç fit yüksekliğe erişti. Ertesi gün Djou-da-rh yakalandı ve idam edildi.[363] *Kuo K'an 300 şehri daha ele geçirdi.*

Bu sırada Ha-li-fa Devleti zenginliği ve kalabalık nüfusu göz önünde bulundurulduğunda batıdaki ülkeler içinde en tepede duruyordu. Ha-li-fa'nın sarayı hoş ve kıymetli ahşaptan inşa edilmişti.[364] Buranın duvarları siyah ve beyaz yeşim taşlarıyla yapılmıştır. Orada bulunan altının ve kıymetli taşın miktarı hayal bile edilemez. Ha-li-fa'nın tüm eşleri Çinlidir.[365] Burada *tai-sui-tan*[366], *lan-shi*[367], *se-se*[368], *kin-kang-tsuan*[369] denen büyük inciler ve diğer kıymetli taşlar vardır. Bin *liang* altın değerinde olduğu tahmin edilen kemerler vardır.

Bu devlette yok olan Ha-li-fa'nın devrine kadar 600 küsur yılda kırk hükümdar hüküm sürmüştür.[370]

Buranın insanı diğer ülkelerinkinden daha güzeldir. Orada beslenen atlara *t'o-bi-ch'a*[371] denir.

Ha-li-fa'nın kendisi şaraptan hoşlanmazdı. Onun içeçeği şekerli portakal suyuydu.[372] Onların 36 telli sazları vardır. Bir keresinde Ha-li-fa'nın başı ağrıyordu ve hekimleri onu tedavi edemeyince biri yeni bir icat olan 72 telli bir saz çalan birini gönderdi. Ha-li-fa bu müziği duyduktan sonra başağrısı hemen geçti.

---

363 *Djou-da-rh,* Halifenin müşaviri ve generali Devatdar'dır.

364 Bu ahşap metinde tek tek sıralanmıştır: 1. Ch'en (Ch'en-hiang), ödağacındandır 2. T'an (T'an-hiang), sandal ağacındandır 3. Wu-mu, abanoz ağacındandır 4. Hiang-chen-hiang, Hint Takımadalarından kırmızı hoş kokulu bir ağaçtandır.

365 Saçma bir malûmattır. Kesinlikle bir yanlışlık vardır.

366 *T'ai-sui,* "Jupiter gezegeni"dir; *tan,* "küre" demektir. Chardin(*Voyages en Perse,* III, s. 31)'e göre Türkler ve Tatarlar inciye ışık küresi derler.

367 Kıymetli bir taş adıdır.

368 *Se-se,* Pauthier'in inandığı gibi bir müzik aleti değil, Müslümanların ülkesindeki kıymetli bir taşın adıdır (*Pen-ts'ao-kang-mu,* VIII, s. 55). Bu mavi-yeşil ve deniz rengindedir ve T'ang devrinde *se-se* denirdi. Muhtemelen türkuazdır.

369 Elmasın genel Çince adıdır.

370 Bağdat'ta 632-1258 yılları arasındaki 626 yılda 51 halife hüküm sürmüştür.

371 *Yüan Ch'ao Pi Shih*'e göre Ögeday Han devrinde General Çarmagan Moğol sarayına Batı Asya'dan diğer mallar yanında bir miktar *t'obichaut* (*t'obich'a*'nın Moğolca çoğul formudur) gönderdi. Bu terim orada şöyle açıklanmaktadır: "Bageda atları uzun boyunlu ve bacaklıdır." Bu tasvir bugün dahi Batı Asya'da çok pahalı olan Türkmen atlarına âittir. XV. yüzyıla âit bir Uygurca-Çince sözlükte *t'obich'a*'nın karşılığı *ta-si-ma* ("büyük batı atı") olarak yer alır. Ayrıca bkz. Shaw, *Vocabulary of the Turki Language,* s. 71: "topchaq=uzun boyunlu Türkmen atı.

372 Batı Asya'da yaygın soğuk içeçek olan şerbettir.

Ha-li-fa, batı ülkelerinde kendisine tâbi olan herkesin başı olarak sayılır.

Bao-da'dan at üzerinde yirmi gün batıya gidilirse *T'ien-fang*'a[373] varılır. Burada Göğün Resülü, batı halklarının efendisi gömülüdür. Bu bilgenin adı *Pei-yen-ba-rh*'dir.[374] Tapınağın içinde demir bir zincir vardır. Zincir tutulmaya çalışıldığında sadece gerçek inananlar muvaffak olabilir; gerçekten inanmayanlar asla tutamazlar. Ülkenin halkı *Pei-yen-ba-rh* tarafından yazılan çok sayıda kutsal kitaba sâhiptir. Halk zengindir. Yirmiden fazla şehir vardır.

> Kuo K'an'ın biyografisinden şunları okuyoruz: *"Bao-da'nın batısında 3 bin li mesafede T'ien-fung denen bir yer vardır. General Dju-shi (Hülagü'ye) tâbilik için yalvaran bir mektup gönderdi. Herkes bu niyetin samimî olduğuna inanıyordu. Tâbiliği kabûl edildi ve önleyici hiçbir tedbir alınmadı. Ancak Kuo K'an şu itirazı yaptı: "Düşman tarafının ihanetinin ordumuzu tehlikeye düşürebileceğini unutmayın. Savaş zamanı hepsi aldatmacadır. Önlemler almalıyız yoksa girdiğimiz tehlike bize utanç getirir." Gerekli önlemler alındı ve gerçekten de Dju-shi ordumuza saldırdı, ancak Kuo K'an onu mağlup etti. Ba-rh suan-t'an (Sultan Bar) teslim oldu."*[375]

T'ien-fang'ın batısında *Mi-si-rh*[376] Devleti vardır; çok zengin bir ülkedir. Orada yerlerde altın vardır. Geceleri bazı yerlerde parlaklık görülebilir. Halk bunu bir kuştüyüyle ve kömürle işaretler. Gündüz yer kazılmaya başlandığında hünnap kadar büyük parçalar çıkartılır.[377] Mi-si-rh, Bao-da'dan 6 bin li uzaktadır.

---

373 *T'ien-fang*, "Cennet Evi" demektir. Bu terim mübarek Kâbe'yi içeren Mekke'ye atfedilir.

374 Peygamber.

375 Bu karışık ifadeleri Moğolların Müslüman müelliflerin kaydettiği herhangi bir askerî seferiyle eşleştirmek çok zordur. Belki de Suriye'deki Nasır Salaheddin Yusuf'a karşı yapılan sefer kastedilmektedir. Vassaf Nasır'ın savaş başlamadan önce Hülagü ile olan mektuplaşmalarından ikisini zikretmektedir (d'Ohsson, III, s. 294). Sultan Bar muhtemelen Mısır ordusunu komuta eden ve 1260'da Suriye'ye giren Emir Baybars'tır.

376 Mısır.

377 Bu malûmat Strabo, xvi, 198'dekine benzemektedir: "Mısır yakınlarındaki Ophiodes adasında bulunan topaz (topazion) altın renkli yarı saydam bir taştır ki parlaklığı gündüz görünmez. Bunları toplayan kişi ancak geceleri görebilir." Keferstein (*Mineralogia Polyglotta*, s. 59, 60)'a göre Strabo'nun topazı bizim bildiğimiz topaz değil, billur kalsiyum florünün bir türü olan chlorophan'dır. Bu madde ısıtıldığı zaman fosfor gibi ışıldar. Gündüz güneşten emdiği ışığı gece saçar. Diodorus Siculus ve Pliny aynı taştan bahsetmektedir. Ada Nil'in üst akımlarındadır. Çinli elçi Kan Ying milâdî yaklaşık 100 yılında Akdeniz'e varmış ve Ta-ts'in (Roma İmparatorluğu)'de geçe ışık saçan bir taştan bahsetmiştir. Ch'ang Te aynı şeyi altın için söylemektedir; muhtemelen parlayan taşla ilgili hikâyeyi yanlış duymuştur.

Ko K'an'ın biyografisi: *Mi-si-rh Tien-fang'ın batısında 4 bin li uzaktadır. Buranın hükümdarına K'o-nai suan-t'an denir*[378].

Mi-si-rh'ın batısında bir deniz vardır ve denizin batısında Fu-lang Devleti bulunur. Oradaki kadınların başlarını örtme şekli *P'u-sa*'yı[379] temsil eden resimlerimizdeki şekle çok benzer. Erkekler Hu (batılı) geleneğine göre giyinir ve iyi kişiliklidirler. Yattıkları zaman elbiselerini çıkarmazlar.[380] Karı koca ayrı yaşarlar.

Kuo K'an'ın biyografisi: *1258 yılında (veya 1259 yılı başlarında) Prens Hü-lie-wu (Hülagü) Kuo K'an'a denizi geçmesini ve batıdaki Fu-lang'a boyun eğdirmesini emretti. O ise hükümdara tâbi olması çağrısında bulundu. Wu-du suan-t'an şöyle dedi: "Geçen gece rüyamda kutsal birini gördüm. Şimdi bu kişinin bir general olduğunu görüyorum." Bundan sonra derhal teslim oldu. Bunun üzerine imparatorluk ordusu döndü.*[381]

---

378 *Nai* işareti muhtemelen *to* yerine yanlışlıkla yazılmıştır. Böylece ad Sultan K'o-to olur ki o esnada Mısır'da hüküm süren *Sultan Kutuz*'a tekabül eder.

379 Budacı azizlerden biri olan P'u-sa (Sanskritçede Bodhisatva) sevgisi ve varlıkları koruması ile Buda'dan sonra en meşhur kişidir. Bunun heykeli hemen her Buda manastırında bulunur ve genelde kadındır. Bilhassa başında ilginç tezyinatlarla tasvir edilir.

380 Çinliler çıplak yatarlar.

381 *Fu-lang* ile şüphesiz ki Avrupa'nın batı kısmındaki Franlar kastedilmektedir. Franklar V. yüzyıldan beri Bizans kaynaklarında devamlı geçmektedir. Bizans müellifleri bunları daimâ Latin ve Cermen kökenli olarak kabûl etmişlerdir. Kadim Cermen kabilesi Franklar Roma tarihinde ilk kez İmparator Valerianus devrinde (M.S. 246-253) görülür. Bunlar Aşağı Ren havzasında yerleşmişlerdi. Ardından Büyük Charles hükümdarlığında güçlü Frank İmparatorluğu'nu kurarak Avrupa'nın çoğuna hükmetmişlerdi ki böylece Fransa ve Almanya tarihi başlamaktadır. Du Cange eski müelliflerden Frank adının mânâsını araştırmıştır. Hiç şüphe yok ki Farsça *Farang* adı bugün dahi tüm Avrupalılara atfedilmektedir. D'Herbelot, *Bibliothéque Orientale*'sinde Müslüman müelliflerin *Farange* veya *Afrange* (Arapçası) adını Rum (Bizans veya Grek İmparatorluğu; Çin kaynaklarındaki Fu-lin) hâriç olmak üzere tüm Avrupalılara verdiklerini bildirmektedir. Sasanî Sülâlesi iktidardayken (M.S. 226-652) İran'da Frank adı bilinmiyordu. Rum'un devamlı zikredildiği *Şahname*'de adları geçmez. Arap coğrafyacı ve tarihçi Mesudî Franklar hakkında epey malûmat sâhibiydi. Şair Sadî (XIII. yüzyılın başları) Frank adını kullanan ilk Fars müellif gibi gözükmektedir. Onun *Gülistan*'ından Franklar tarafından Tripoli'de esir edildiğini öğreniyoruz. Bu adın Müslüman müellifler tarafında kullanışları için bkz. Yule, *Cathay*, s. 336. Orta Çağ seyyahı Marignolli şöyle demektedir: "Bize Franklar derler, Fransa'dan değil, Frank topraklarından." Pegolotti (*Notices of the Land Route to Cathay*): "Onlar Romanya'dan batıda yaşayan tüm Hıristiyanlara Frank derler." Romanya, Müslüman müelliflerin Bizans İmparatorluğu'dur.
Çinli müellifin Moğol generalin denizi geçtiği ve Frank hükümdarına tâbi olma çağrısı yaptığı kaydı saçmadır. Bununla beraber Moğolların Franklarla Sidon'da ihtilafa düştükleri bir gerçektir. Bunun üzerine Hülagü Suriye'deki Frankların sürülmesini emretmişti.

Orada (Batı Asya'da) on küsur fit yüksekliğinde büyük bir kuş vardır, ayakları deveninki gibidir ve mavimsi gri renktedir. Yağmur yağdığında kanatlarını çırpar. Bu kuş ateş yer (?) ve yumurtası bir *sheng* büyüklüğündedir.[382]

İnci bulunan bir *Shi-lo-tze* (Shiras) Devleti vardır. Hükümdarın adı *Ao-sz' A-t'a-bei*'dir. Güneybatıda bir deniz vardır (Fars Körfezi). İnci avcılığıyla uğraşanlar deri bir torbaya girerler, sadece elleri serbest kalır. Bellerine bir

---

Yüan Shih'da 1341 veya 1342 tarihine dâir kayıtlarda Fo-lang Devleti'nin barış karşılığı olarak yaklaşık on bir fit uzunluğunda ve altı fit sekiz inç yüksekliğinde güzel bir siyah at gönderdiğini bildirilmektedir. At beyaz olan ayakları hâriç kapkaraydı. Yule (*Cathay*, s. 340) *Yüan Shih*'da geçen bu atın ve diğer büyük atların Marignolli tarafından 1342'de Pekin'e getirildiğini söylemektedir.

Notes on Chinese Mediaeval Travellers adlı eserimin ilk baskısında *T'ang Shu*'da geçen Fu-lin veya Fu-lan adının çok uzak batıdaki bir ülke olduğu ve hatta Franklara atfedildiği kanâatindeydim. Ancak şimdi tafsilatlı bir tetkikle bu görüşün yerinde olmadığı neticesine vardım. *T'ang Shu*'daki Fu-lin (ad P'ei Ku'nun VII. yüzyılın başlarında batı topraklarıyla ilgili kayıtlarında geçer) adı Bizans İmparatorluğu veya Müslüman müelliflerin Rum'udur. Dr. Hirth kıymetli çalışması *China and Roman Orient*'te bunu ortaya koymuştur. Ayrıca Yule (*Cathay*, s. lvii)'nin konu hakkındaki makûl tetkiklerine bakınız.

Yüan Shih'da eski Fu-lin adı bir kez geçmektedir. Bölüm 134'de Ai-sie (muhtemelen Joshua veya Joseph)'nin memleketinin Fu-lin olduğu kaydedilmektedir. Ayrıca batıdaki tüm dilleri iyi bildiği ve astronomi ve tıp sahasında âlim olduğu bildirilmektedir. İlk önce Göyük Han'a hizmet etmişti. Kubilay Han 1263'de onu Hsi-yü (Batı Asya, İran)'deki astronomi ve tıp işleri için görevlendirmişti. Sonradan bu Fu-lin Wang ("Fu-lin Prensi") unvanı almıştı.

382 Deve ayaklı büyük kuş Farsçası *shuturmurg* olan devekuşudur. Yağmur yağdığında kanatlarını çırptıkları malûmatı kesinlikle doğrudur. Devekuşu sadece Afrika ve Batı Asya'da bulunsa da batı ile olan münâsebetleri sebebiyle Çinliler çok eski devirlerden beri haberdardılar. *Ch'ien Han Shu*, 96'da İmparator Wu'nun (M.Ö. 140-86) ilk kez batı topraklarındaki Anhsi(Part)'ye bir elçi gönderdiği bildirilmektedir. Çin kaynağı bu ülkede sekiz ila dokuz fit yüksekliğinde ve ayağı, göğsü, boynu deveyi andıran bir kuş vardı. Kuş arpa yiyordu. Adı *ta-ma-tsio* ("büyük at kuşu") idi. Kaynak yine An-si Hükümdarı Çin İmparatoruna elçi gönderip bu büyük kuşun yumurtalarından göndermiştir. *Hou Han Shu*, 118'de An-si Hükümdarı tekrar M.S. 101'de elçi gönderdi. Elçi aslan ve büyük kuşlardan götürdü. İran'a atfedilen *Po-sz*"nın ilk kez geçtiği *Wei Shu*'da ülkede deveye benzeyen büyük kuşlar ve bu kuşların büyük yumurtaları vardır. Kanatları vardır, ancak uçamaz. Ot ve et yer ve insanı yutar. *T'ang Shu*'da devekuşları, Fars kuşları olarak geçer. Ayrıca *T'u-hou-lo* (Toharistan) Hükümdarının Çin İmparatoruna devekuşu gönderdiği kaydedilir. XVI. yüzyılda yazılan *Pen-ts'ao-kang-mu*, 49'da eski müelliflerden derlenen güzel bir tasviri vardır. Diğer şeyler yanında kuşun bakır, demir, taş vb. yediği kayıtlıdır ve ayaklarında sadece iki tırnak vardır. Bacakları güçlüdür ve bir insana vurduğunda çok ciddî yaralar açabilir. Bir günde 300 li ilerler. Kuşun esas memleketi *A-dan* (Aden), *Dju-bo*(Doğu Afrika kıyısında)'dur. Pen-ts'ao'da devekuşunun kaba ancak yerinde tasviri kuşun Çin'de çok önceden beri bilinmekte olduğunu göstermektedir. *Ming Shih*, 326'da *Hu-lu-mo-sz'* (Fars Körfezi'ndeki Hürmüz) ülkesinde bu kuşlardan bulunduğu zikredilmektedir.

ip bağlarlar ve böylece denizin dibine doğru süzülürler. İnci istiridyesini çamur ve kumla beraber alırlar ve torbanın içine atarlar. Dipte bazen deniz canavarları onlara saldırırlar. Onlar ise canavarlara karşı sirke püskürtürler ve onları kaçırtırlar. Torba istiridye ile dolduğunda yukarıdakileri ipi çekerek uyarırlar ve yukarıdakiler onu çekerler. Bazen inci avcılarının (denizde) öldüğü olur.

> Kuo K'an'ın biyografisi şöyle der: *"İmparatorluk ordusu (Mısır ve Suriye'den döndükten sonra güneybatıya (hangi yerden olduğu belirtilmiyor) Shi-lo-tze Devleti'ne gitti. Düşman birlikleri savaşa başladı ancak ilk hücumda yenildiler. Sultan Huan-sze-gan A-t'a-bei teslim oldu.*[383]

Yin-du (Hindistan) Ülkesi (zikredilen ülkeler arasında) Çin'e en yakın olanıdır. Buranın nüfusu 12 milyon aile olarak tahmin edilmektedir. Bu ülkede meşhur ilaçlar, büyük cevizler, kıymetli taşlar, *ki-she*[384], *pin-t'ie*[385] ve diğer ürünler vardır. Bu devlette hükümdarın sarayı yakınlarına asılan büyük çanlar vardır. Bir maruzatı olanlar çana vururlar. Ardından adları kaydedilir ve meseleleri araştırılır. Evler kamışlardan yapılmadır. Yazları çok sıcak olduğundan insanlar bütün vakitlerini suyun içinde geçirirler.[386]

Kuo K'an'ın biyografisini yazan Şiraz'dan sonra bir Pin-t'ie ülkesi hakkında bahis açarken hata yapmaktadır; Hsi Shih Chi'den gördüğümüz gibi Hint mallarından bahsedilmektedir. Bu biyografide açıkça imparatorluk ordusunun Pin-t'ie'ye vardığı söylenmektedir. Kuo K'an düşmanı mağlup etmiş ve Sultan Gia-ye teslim olmuştur.

---

383 *Shi-lo-tze*, Şiraz gibi görünüyor. Moğol orduları Batı Asya'ya girerken atabeyler veya önceki Selçuklu vâlileri tarafından idâre edilen müstakil ve küçük bir yerdi. Çince *A-t'a-bei* işaretleri kesinlikle *Atabey*'dir. Moğol orduları İran'a geldiğinde Fars Atabeyi Ebubekir derhal Cengiz'e tâbiliğini bildirmiş ve böylece hâkimiyeti sarsılmamıştır. Oğlu II. Saad, Hülagü'nün ordusuyla beraberdi. Onun ölümünden sonra Muhammed, atabey olarak sivrilmiş, ancak kardeşi Selçuk tarafından alt edilmişti. Hülagü, Selçuk'un üzerine bir ordu göndermiş ve onu öldürtmüştü. Ondan sonra Fars Atabeyleri Sülâlesi'nin bir hatunu olan Ayşe Hatun, Hülagü'nün oğlu ile evlenmiş ve tahtta çıkmıştır. Bkz. Malcolm, *History of Persia*, I, s. 388-398; d'Ohsson, III, s. 400 vd. Çinli müellifin zikrettiği inci avcılığı kesinlikle doğrudur ve bazı kısımlarının İran Körfezindeki inci avcılığından bahseden eski Arap Coğrafyacıların kayıtlarından bir tercüme yapıldığı anlaşılmaktadır. Mesudî, I, s. 328; İdrisî, I, s. 373, 374; İbn Batuta, II, s. 246. Baharam Adası bugün dahi inci istiridyesi yataklarıyla bilinmektedir.

384 *Ki-she-hiang* ("tavuk-dil-ıtır") daha çok *ting-hiang* (çivi ıtırı) adıyla bilinen karanfildir.

385 *Pen-ts'ao-kang-mu*, VIII, s. 36'daki *t'ie* "demir" maddesine göre pin-t'ie İran'dan getirilen çok kaliteli bir çeliktir ki bundan çok keskin kılıçlar yapılır. XII. yüzyılda *pin-t'ie*, Çin'e Ta-shi (Arap) ülkesinden getiriliyordu. Öyle görünüyor ki Yule(*M. Polo*, I, s. 93)'nin tetkiklerine göre M. Polo'da "çelik ve ondanique" olarak karşılanan bu ad meşhur "Hint çeliği"dir.

386 Suyun içine uzanma Sind ve Mekran'da hâlâ çok yaygındır. Yule, *M. Polo*, I, s. 123.

1259 yılının VII. ayında (Temmuz, Ağustos) Wu-lin Devleti Sultan *A-dsao* gelip tâbi oldu. Küçüklü büyüklü 120 şehri ve buralarda yaşayan 70 bin aileyi teslim etti. Buranın dağlarında çok gümüş bulunur.

> Kuo K'an'ın biyografisini yazan aynı hadise için şunları kaydetmektedir: *"1259 yılında Wu-lin Devleti'nin 40 bin askerden oluşan yayılmış ordusu mağlup edildi. Sultan A-bie-ding teslim oldu ve 124 şehir ele geçirildi."*[387]

Hei K'i-tan (Karahıtay) Devleti'ne *K'i-li-wan*'dır. Hükümdarın adı *Hu-kiao-ma-ding*'dir. Prensin (Hülagü) ihtişamını duyunca gelip teslim oldu. *Ba-li-sz'*[388] denen büyük bir şehri vardı.

Kuo K'an'ın biyografisinde ayrıca Wu-lin'in güneyinde bir K'i-li-wan zikredilir. Hükümdarına Hu-du-ma-ding denir. Bundan sonra biyografide Hsi-yü (Batı Asya)'nün tâbi olduğu ve Kuo K'an'ın ülkesine geri döndüğü ve dönüşünden kısa bir süre önce Mengü Han'ın öldüğü kaydedilir. Mengü Han 1259 yılının Ağustos ayında ölmüştür.

Ch'ang Te, Kirman ile beraber Moğol orduları tarafından istilâ ve işgal edilen ülkeleri saymayı tamamlamaktadır. Seyahatnâmenin geri kalanı batı ülkelerindeki hayvanlar, bitkiler, değerli taşlar ve diğer mallarla alakalıdır. Ayrıca o sırada Farslar arasında dolaşan çeşitli mucizevî hikâyelerden de bahsetmektedir.

Shi-tze (Aslan).[389] Erkek aslanın yelesi ve kuyruğu püskül gibidir. Kuyru-

---

387 *Wu-lun* ülkesinin neresi ve Çinli müellifin bildirdiği idârecisinin kim olduğunu bulamadım.

388 *K'i-li-wan*, şüphe yok ki Kirman'dır. Çincede man yazarken yanlışlıkla wan yazmak an meselesidir. Çinli müellif Karahıtay Devleti'ne Kirman derken haklıdır. Doğu Asya'dan gelen bu sülâle 1218'de Cengiz tarafından yok edilene kadar Orta ve Batı Asya'da bir yüzyıla yakın hükmetmiştir. Cengiz İran'dan çıkınca önceleri Karahıtay Hanı'nın bir subayı olan ve sonraları Harezm Sultanı'nın hizmetine giren Borak Hadjib Kirman'ı kendisine merkez almış ve orada 1309'a kadar sürecek olan bir sülâle kurmuştu (d'Ohsson, III, s. 5-7). Sultan *Hu-kiao-ma-ding* veya *Hu-du-ma-ding*i o esnada Kirman'da hüküm süren Kutbettin'dir ve 1258'de ölmüştür (d'Ohsson, III, s. 133).
Ba-li-sz' şehrine gelince, burası muhtemelen Kirman'ın eski merkezi olan *Bardasır* veya diğer bir adla *Kewaşir*'dir. Bkz. Ebulfeda, II, ii, s. 102; d'Ohsson, III, s. 6.

389 Aslanın Çincedeki adı *shi*'dır. Tze ise kelimeye eklenen ve bir mânâya gelmeyen bir işarettir. Aslan sadece Afrika'da ve Batı Asya'da bulunmasına rağmen çok önceden beri Çin'de bilinmektedir. İlk kez M.Ö. II. yüzyılda *Ch'ien Han Shu*, 96'da Wu-i-shan-li (İran'ın doğu kısmı) Devleti'nde aslan bulunduğu bildirilmektedir. Bu konuda yaklaşık M.Ö. 128'de Batı Asya'ya giden Chang Ch'ien'in kayıtları söz konusudur. Shi işareti aslanın Farsça adı olan *şir*'den gelmesi çok büyük bir ihtimaldir. *Hou Han Shu*, 118'de M.S. 87 yılında An-si (Part) ülkesinin Çin İmparatoruna bir aslan ve devekuşu ve yine 101 yılında tekrar bir aslan gönderdiği kaydedilmektedir. *Wei Shu*'da İran ilk kez Po-sz' adıyla aslanların bulunduğu bir memleket olarak zikredilir. *T'ang Shu*'da K'ang (Semerkand) Hükümdarı'nın VII. yüzyılda Çin İmpara-

ğunu birine sallarsa ciddî zarar verir. Kükrediğinde sesi karnından gelir. Sesi duyan atlar dehşete kapılır ve kan işerler.

Bu ülkedeki kurtların da yelesi vardır.[390]

Batı ülkelerindeki *k'ung-ts'io* (tavus kuşu) bizim resimlerimizdeki tavus kuşu gibidir, ancak bunların kuyrukları kanatlarla kaplanmıştır. Her gün öğlen vakti kuyruk göz kamaştırıcı yeşil bir perde gibi açılır.[391]

Ayrıca bir *hiang-mao* (misk kedileri)[392] vardır ki bizim *t'u-pao*'ya[393] benzer. Bunun dışkısı ve çişi misk gibi hoş kokar.

Orada rengârenk papağanlar vardır.

---

toru'na bir aslan gönderdiği bildirilir. *Ming Shih*'da ise sıklıkla Batı Asya'dan getirilen aslanlardan bahsedilir.

Aslan bugün dahi Çinliler ancak eski resimlerden veya imparatorların veya prenslerin sarayları önündeki aslan heykellerinden görseler de Çin'de çok bilinir. XVI. yüzyılın ikinci yarısında yazılan *Pen-ts'ao-kang-mu*'nun 41. bölümünde aslana dâir ilginç bilgiler vardır. Buna göre aslan batılılarda olduğu gibi Çinliler üzerinde de mağrur bir his yaratır. Eserin müellifi Li Shi-chen aslanın Çince adını açıklarken bunun hayvanların kralı olarak esasen *shi* ("üstat") olarak adlandırıldığını bildirir. Bunun Sanskritçe adı *seng-gia* (*singha*)'dır. Batı ülkelerinde bulunur. Kaplanı andırır ancak biraz daha küçüktür. Derisinin rengi yeşildir veya altın gibidir. Büyük başı bakıra, alnı demire, pençeleri demir kancalara, dişleri testereye benzer. Kulakları yuvarlaktır, burnu düğme gibidir ve gözleri ışık gibi parlar. Aslanın kükremesi gök gürlemesi gibidir. Aslan kızdığında dişlerini gösterir; neşeli olduğunda kuyruğunu sallar. Erkek aslanın kuyruğunun ucunda büyük bir kıl topağı vardır. Yüzü sakallıdır. Aslan kükrediğinde diğer tüm hayvanlar kaçar ve atlar kan işer. Aslanın güzel bir tasviri eski Çin sözlüğü *Rh Ya*'da vardır. Bu sözlüğe II. yüzyılda haşiyeler düşenler aslanı *Er Ya*'da geçen *suan-ni* hayvanıyla eşleştirirler ki tamamen saçmadır.

Aslan eski devirlerden beri tüm Batı Asya'da ve Maveraünnehr'de yaygındır. Curtius, Büyük İskender'in şimdiki Semerkand ve Buhara arasında bir aslan öldürdüğünü bildirir. Fars müellifler ise Hülagü'nün 1256'da Ceyhun civarındaki aslan avında on aslan öldürdüğünü bildirirler.

390 Müellif galiba sırtlandan bahsetmektedir.

391 Çin kitaplarında tavus kuşunun daimâ "Konfüçyüs kuşu" olarak tercüme edildiğini gördüm. Gerçekten de k'ung işareti, Konfüçyüs'ün adındaki işaretini temsil etmektedir ve ts'io ise kuş demektir. Ancak Çinliler bunu kastetmemişlerdir. K'ung ulu, harikulade gibi mânâlara da gelmektedir ve ayrıca Konfüçyüs'ün devrinde Çin'de tavus kuşu bulunmamaktaydı. Bu kuş ilk kez *Hou Han Shu*, 118'de, T'iao-chi (İran)'daki hayvanlar arasında sayılır. *Pen-ts'ao-kang-mu*, 49, s. 17'de kuşun adı Sanskritçedeki *mo-yu-lo* (Sanskritçe ad *mayura*'dır ancak Tamil dilinde *myloo*'dur) olarak verilmektedir. Kuş Çin'de daimâ nadir olmuştur ve seyyahımız Ch'ang Te bunu sadece Çin'deki resimlerde görmüştür.

392 Müellifin misk kedisini kastettiği şüphesizdir. Bu kedi bir ıtır salar ki doğuda çok pahalıya satılır.

393 Pekin'in batısındaki dağlarda bu vahşî kediye *felis microtis* denir.

Feng-t'o (rüzgâr devesi) gönderilen ulaklara verilir. Bunlar bir günde bin li yol alır.[394] Ayrıca yine güvercinler bir günde bin mil öteye haber uçururlar.[395]

Shan-hu (mercan) güneybatı denizinde (Akdeniz) yetişir. Bunlar demir ağlarla yakalanır. Bunlardan bazıları üç fit uzunluğundadır.[396]

Lan-chi güneybatı ülkelerinde dağlardaki kayalıklarda bulunur. Ayrıca beş değişik renkte *ya-sze* bulunur ki çok yüksek fiyattan gitmektedir.[397]

Kin-kang-tsuan (elmaslar) Yin-du(Hindistan)'dan gelir. İnsanlar et alır ve büyük vadilere bırakırlar. Ardından kuşlar gelir ve bu eti yer. Bundan sonra elmas kuşların dışkısında bulunur.[398]

Sa-ba-rh[399] batı denizindeki bir mahsuldür. Bu kaplumbağa kabuğunun özüdür. *Kiao-yu*[400] (timsah) kaplumbağa yer ve ardından kusar. Bir yıl sonra kusulan şeyler sertleşir (bu *sa-ba-rh*'dır). Bunun kıymeti altın ile eşdeğerdir. Bu gergedan dışkısıyla karıştırılır.

---

394 Müellif tek hörgüçlü deveyi kastetmektedir. *Pen-ts'ao-kang-mu*, 1, s. 83'de Feng-kio-to adının rüzgâr gibi esen mânâsına geldiğini söylemektedir. Strabo rüzgâr develerini Büyük İskender'in Darius'u Baktriya'ya doğru kovalaması hadisesinde zikretmektedir.

395 Güvercinle haber uçurma bir Doğulu âdetidir. Fars müellifleri savaş zamanında Batı Asya'da haber taşıyan güvercinlerden bahsetmektedirler. 1262'de Moğolların Musul kuşatması esnasında kuşatılan yere giden ve yorgun düşen bir güvercin mancınıklardan birine düşmüş ve yakalanmıştı. Güvercin Musul'a takviye olarak gelen bir orduyu haber veren mektubu taşıyordu. Bunun üzerine Moğollar derhal düşmana karşı bir ordu gönderdiler (d'Ohsson, III, s. 372). Posta güvercinleri Çin'de de bilinmektedir.

396 *Pen-ts'ao-kang-mu*, 8, s. 53'te mercanla ilgili malûmat vermekte, ancak *shan-hu* adına dâir bir açıklama yapmamaktadır. Bu galiba Çince bir ad değildir. Mercan Çin'de bulunmaz. Çin kaynaklarında bu ada ilk kez *Hou Han Shu*, 118'de *Ta-tsin*(Roma İmparatorluğu)'deki mallar sıralanırken rastlıyorum. Yine *T'ang Shu*, 258'deki Fu-lin (Bizans İmparatorluğu) bahsinde geçer.

397 *Lan-ch'i* ve *ya-sze* ile kıymetli taşların yabancı adları kastedilmektedir. *Lan-ch'i* muhtemelen Farsça *lacivert* ve ya-sze ise Arapça *yeşim* adlarından gelmektedir.

398 Bu efsane çok öncelerden gelmektedir ve IX. yüzyıldaki Sinbad hikâyesiyle alakalıdır. Bu bir elmas vadisi ve elmasları elde etmek için tüccarların müracaat ettikleri hilelerle ilgilidir. Kartalların etraftaki dağlarda karınlarını doyurdukları mevsimde elmas saçılmış erişilmez vadiye et bırakırlar. Etler bırakıldığı noktalardaki elmaslara yapışırlar. Kartallar bunları yerler ve ardından yüksek yerden ağların kurulduğu yere giderler. Avcılar uygun bir zamanda ortaya çıkarlar ve büyük gürültüler çıkararak kartalları bu değerli taşları dışkısıyla beraber bırakmaya sevk ederler (Major, *India in the Fifteenth Century*, s. xxxvi). M. Polo (II, s. 348) da benzer hikâyeyi anlatır.

399 Çinli müellifin *Sa-ba-rh*'ı, Arapların amberidir; sahabiri olarak da adlandırılır. Misk olarak doğuda pek kıymetlidir.

400 *Pen-ts'ao*'da *kiao-yu*, pullu ejderhalar arasında sıralanmaktadır. Müellif kiao-yu'nun Sanskritçe adından *gung-bi-lo*'yu vermektedir. Timsah Sanskritçede *kumbhira*'dır.

Gu-du-si, uzun bir yılanın çıngırağıdır. Zehri etkisizleştirme hususiyetine sâhiptir.[401]

Batı denizinde Lung-chung-ma (ejderha at) bulunur. Bunların pulları ve boynuzları vardır. Halk taylı kısrakların (deniz kenarında) otlamasına müsaade etmez. Taylar denize doğru çekilir ve bir daha geri gelmezler.[402]

Orada ayrıca siyah kartallar vardır (*ts'ao-tiao*). Kuluçkada sadece üç yumurta tutar. Bu yumurtalardan birinden köpek çıkar ki gri renktedir ve kısa tüylüdür. Bu (uçarken) anasının gölgesini takip eder. Av oyununda bu daimâ işe yarar.

Batı ülkelerinde *Lung-chung-yang* (harfi harfine "tepeye ekilen koyun") da üretilir. Bir koyun göbeğinden alınır, göbeği bir yere gömülür ve sulanır. Hayvan gök gürültüsü duyduğunda büyür ve göbek yerle bir bağlantı kurar. Hayvan tam olarak büyüdüğünde bir çubuk alınır ve korkutulur. Bunun üzerine göbek kopar ve koyun yürümeye ve otlamaya başlar. Sonbaharda bu yenebilir. Kesilmiş et tekrar ekilebilir.[403]

Bu batı ülkelerinde atların dilinden anlayan ve iyiyi ve kötüyü önceden haber verebilen bir kadın vardır.

Orada çok daha başka mucizevî şeyler vardır, ancak hepsi zikredilemez.

Ch'ang Te'nın batı ülkelerine seyahatinde gidiş ve dönüşü on bir ay tutmuştur (Hai-kuo-t'u-chi'da on dört ay geçer).

Burada Ch'ang Te'nın seyahati sona erer. *Hsi Shih Chi*'nin müellifi Liu Yu şunları yazmıştır:

Hsi-yü (batı toprakları) (Çin için) ilk kez General *Chang Ch'ien* tarafından açılmıştır. Bu ülkeler, dağları ve ırmakları bugünlere kadar aynı kalmıştır an-

---

401 *Gu-du-si* kelimesinde gu=kemik, du=sert, si=gergedandır. Ancak kelime bir ilacın yabancı adıdır ve bu işaretler tercüme edilemez. Daha fazla malûmat için bkz. *Pen-ts'ao,* 43, s. 40. XIV. yüzyılda yazılan *Cho-keng-lu* adlı eser de *gu-du-si*'nin büyük bir yılanın çıngırağı olduğunu bildirmektedir.

402 Çinli müellif muhtemelen büyük balinaları duymuştur. Bu hayvan Hint Okyanusu, Kızıl Deniz ve İran Körfezinde bulunur ve denizin ve kıyıların sığ yerlerinde devamlı görülür.

403 Bu efsanevî bitki gibi büyüyen kuzu hikâyesinin nerden geldiğini kestirmek o kadar güç değildir. Bu Orta Çağ'daki *ekilen-kuzu, İskit kuzusu, Agnus scythicus*'tan başka bir şey değildir. Bunu ilk zikreden Avrupalı seyyah XIV. yüzyıldaki Keşiş Odoric'tir (Yule, *Cathay,* s. 144). Çin kaynakları bundan IX. yüzyılda bahsetmektedir. *T'ang Shu,* 258'deki Fu-lin (Bizans) bahsinde şöyle denir: "Ülkede yerden biten Fu-lin koyunu vardır. Halk koyunlar filizlenene kadar beklerler ve ardından vahşî hayvanlardan korumak için koyunun etrafına bir duvar çekerler. Eğer koyunla yeri birbirine bağlayan göbek bağı kesilirse koyun ölür. Bir adam uygun bir şekilde süslediği bir ata biner ve kuzunun üzerine doğru gider. Aynı zamanda kuzuyu korkutmak için büyük gürültü çıkartılır. Bunun üzerine kuzu bağırır, göbek bağı kopar ve otlamaya gider."

cak bu zamanlar çok önceleridir. Ülkelerin adları değişmiştir ve siyasî değişikliklerini bilmek güçtür. Bugün *Han-hai* denen yer eski devirlerde *Chin* Dağlarıydı.[404] Günümüzdeki *Yin-du*, Han devrindeki *Shen-du*'dur.[405] (Şimdi batı ülkelerinde bulunan) deve kuşu, An-si'nin *ta-ma-tsio*'sudur. *Mi-si-rh*, T'ang devrinde zikredilen Fu-li Devleti'dir.[406] Bu söz konusu ülkelerdeki ürünlerin, âdetlerin vb. mukayesesiyle ispat edilebilir. Mesela T'ang Shu, Fu-lin'in Çin payitahtından 40 bin li uzakta olduğunu söylemektedir; ülke deniz kıyısındadır, nadir ve kıymetli mallar bakımından zengindir. Herkes (Mi-si-rh) hakkındaki bu ifadeler hususunda hemfikirdir ve eşleştirmede hiçbir şüphe olamaz.

Liu Yu tarafından 1263 yılının III. ayında yazılmıştır.

5. YE-LÜ HI-LIANG'IN ORTA ASYA SEYAHATİ (1260-1263)

(*Yüan Shih*, 180'deki biyografisinden tercüme edilmiştir)

Ye-lü Hi-liang, Cengiz Han'ın ve Ögeday'ın müşaviri ve *Hsi Yü Lu*'nun müellifi Ye-lü Ch'u-ts'ai'yın torunudur.

Hi-liang'ın babasının adı Chu idi. Hi-liang, *Ho-lin* (Karakurum) yakınlarında doğmuştur. Baba ve oğul âlimlikleriyle sivrilmişlerdi ve Hien Tsung (Mengü Han) devrinde yüksek makamlara gelmişlerdi. 1258'de imparator *Liu-p'an*[407] Dağında ordugâhını kurduğunda Hi-liang onunla beraberdi. Mengü

404 Çinli müellif hatalıdır. Han-hai ve Chin Dağları aynı yer değildir.

405 General Chang Ch'ien, Shen-tu hakkında ilk malûmatı vermektedir.

406 Müellif yine hata yapmaktadır.

407 Bu dağ hâlâ aynı adla anılır. Muasır Çin haritalarında Kansu'daki Ku-yüan-chou şehrinin güneyinde gösterilir. Çin kaynağı *T'ung-kien-kang-mu*'ya göre Cengiz Tangutları mağlup ettikten sonra 1227'de Liu-p'an şehri yakınlarında ölmüştür. Bununla beraber *Yüan Shih* Cengiz'in Kuzey Moğolistan'da öldüğünü bildirmektedir. Kaynakta 1227 yılına dâir kayıtlarda V. ilave ayda imparatorun yazın sıcağından uzaklaşmak için Liu-p'an Dağına geldiği bildirilmektedir. VI. ayda Hsia (Tangut) İmparatoru teslim oldu. Cengiz, *Ts'ing-shui* bölgesindeki (şimdiki Kansu'da aynı adla hâlâ vardır) *Si-kiang* Irmağı kenarında mola verdi. Sonbaharda VII. ayda (Ağustos) *jen-wu* günü imparator hastalandı ve sekiz gün sonra *Sa-li* Irmağı kenarındaki *Ha-lao-t'u* sarayında öldü. Bu Sali Irmağı *Yüan Shih*'da çok geçer. Reşüddiddin (d'Ohsson, I, s. 58) Cengiz'in 1199'da *Sarı Kihar*'daki sarayında dinlendiğini kaydeder. *Yüan Ch'ao Pi Shih* aynı adı *Saarı keher* olarak kaydeder (*keher* Moğolcada "düzlük" demektir). *Yüan-shi-lei-pien*'deki eski Moğol haritasında yer *Sa-li k'ie-rh* olarak *Wa-nan*(Onon)'ın güneyinde zikredilir. Kaynakta *Sa-li k'ie-rh* için şöyle denir: "Burası Yüan(Moğollar)'in asıl ikametgâh yeridir." Böylece *Yüan Shih*'da tercümesini verdiğimiz kısım Cengiz'in genel olarak kabûl edildiği gibi Liu-p'an Dağı yakınlarında değil, Moğolistan'da öldüğünü göstermektedir. *Yüan Ch'ao Pi Shih* ve *Ts'in Cheng Lu*, Tangut İmparatorluğu teslim olduktan sonra Cengiz'in evine döndüğü ve sonra

Han sonradan ordusunu güneye doğru sevk ettiğinde Hi-liang ve babası ona eşlik etmişlerdi. 1259 yılında imparator *Shu* da[408] öldü. Bu esnada Hi-liang ağır askerî ağırlıklarla kuzeye, *Shensi*'ye doğru ilerliyordu. Ertesi yıl 1260'da Shi Tsu (Kubilay Han) imparator seçildi, o sırada *A-li-bu-ko*[409] (kardeşine karşı) isyan etti. Kubilay onu *Hun-du-hai*'a[410] ortaya çıkmasını söylemek için gönderdi. (Hi-liang'ın babası) Chu onu ikna etmeye çalıştı ancak Hun-du-hai reddetti. Chu bunun üzerine karısını ve oğullarını bırakarak Kubilay Han'a hizmetini sunmak için acele etti. Hun-du-hai sonra çok sinirlendi ve yüz atlıyı onun peşine gönderdi, ancak onu yakalayamadılar. Hun-du-hai bunun üzerine Hi-liang'ı, annesini ve oğlunu tutukladı ve kendi yanında götürdü. Bunlar Ling-wu'dan[411] yola çıktılar, *Ying-ghi-li*'den[412] ve *Si-liang*'dan[413] geçtiler ve *Kan-chou* (şimdiki Kan-chou-fu)'ya vardılar.

Bu arada *A-li-bu-ko*'nun birliklerinin[414] başkumandanı *A-lan-da-rh*, Hun-du-hai ile birleşmek üzere Ho-lin(Karakurum)'den yola çıktı ve *Yen-chi*[415] Da-

---

öldüğü hususunda hemfikirdirler. Yule (*M. Polo*, I, s. 240) şöyle der: "Reşidüddin Cengiz'in öldüğü yeri Leung shan olarak zikreder ki burası Shensi'nin merkezinde bir dağ silsilesidir." Yule'nin Reşidüddin'in hangi kaydından böyle bir hükme vardığını bilmiyorum. Ancak d'Ohsson (I, s. 375) galiba Reşidüddin'deki aynı yeri şöyle tercüme etmiştir: "Liu-pan Dağı, *Churche* (Chin İmparatorluğu), Nangias (Sung İmparatorluğu) ve Tangut sınırındadır." Bu ifade kesinlikle doğrudur.

1258'de Mengü Han, Sung ile savaştayken ve bizatihî ordusunun başındayken bir süre ordugâhını Liu-p'an Dağında kurmuş ve sonra *Sze-ch'uan*'a geçmiş ve burada ölmüştü.

408 Shu, Çinlilerin şimdi Sze-ch'uan dedikleri eyaletin eski adıdır. Mengü'nün ölümü üzerine Batılı ve Doğulu kaynaklar arasında bazı farklılıklar vardır. Çin kaynağı *T'ung-kien-kang-mu* 1259 yılında VII. ayda (Temmuz veya Ağustos) Sze-chuan'ın bir şehri olan Ho-chou'nun surları önünde öldüğünü kaydetmektedir. Şehir birkaç aydır kuşatılmış, fakat düşürülememişti. *Yüan Shih*, 1259'da VII. ayın 13. günü (3 Ağustos) birkaç hafta süren bir hastalıktan sonra *Tiao-yu* Dağı civarında öldüğünü bildirmektedir. Ebulfarac ok ile vurularak, Hethum suda boğularak ve Reşidüddin dizanteriden öldüğünü söylemektedirler.

409 Mengü ve Kubilay'ın en küçük kardeşi Arıkbuka'dır. Mengü 1257'de Çin'e gittiğinde Karakurum'un idâresini yardımcısı *Alemdar* ile beraber kardeşi Arıkbuka'ya teslim etmişti. Mengü'nün ölümünden ve Kubilay'ın seçilmesinden sonra Arıkbuka tahtta hak iddia etti. D'Ohsson, II, s. 324, 346.

410 Mengü'nün ölümünden sonra General Kondukai, Liu-p'an Dağının yakınlarında Moğol birliklerinin başında kaldı ve Arıkbuka'yı destekledi. D'Ohsson, II, s. 346.

411 Kansu'da şimdiki Ling-chou yakınlarında, Nin-hia-fu'nun güneydoğusunda bir şehirdir. Eski yerlerin, dağların, ırmakların vb. eski adlarıyla ilgili eşleştirmelerde Ta-ts'ing I-t'ung-chi'yi esas aldım.

412 Şimdiki *Ning-hia-chung-wei*'dir.

413 Şimdiki Liang-chou-fu'dur.

414 Alemdar. D'Ohsson, II, s. 346.

415 Bu dağ Kan-chou'nun güneydoğusunda, Shan-tan-hien'dedir ve Çin kaynaklarında Hunlarla

ğına vardı. Hi-liang'ı gördüğünde babasını sordu. Hi-liang babasından hiçbir haber almadığını ve eğer kaçtığı yere dâir bir fikri olsaydı onunla birlikte olmuş olacağını söyledi. (Kubilay'ın) imparatorluk ordusu geldikten sonra A-lan-da-rh ve Hun-du-hai öldürüldüler. Birliklerinin geri kalanı kuzeye gitti ve orada *Ha-la-bu-hua*'nın[416] komutası altında tekrar toparlandılar. Hi-liang kaçmayı başardı ve *Sha-t'o*'da[417] saklandı ki Kan-chou'nun kuzeyinde ve *Hei-shui*'nin[418] doğusundadır. Ha-la-bu-hua, Hi-liang'ın farkına varmadan ordusuyla oradan geçti. Ancak biraz sonra bazı başıboş askerler at aramak için gelince, yaşlı bir kadın onun gizlendiğini ağzından kaçırınca yakalandı ve *Su-chou*(şimdi *Su-chou-fu*)'ya, başkomutana götürüldü. Ha-la-bu-hua Hi-liang'ın baba tarafından akrabasıydı ve bunlar Shu(Sze-ch'uan)'daki son seferde beraber hareket etmişlerdi. Yine Ha-la-bu-hua bir kez hastalandığında Chu ona bir hekim göndermiş ve et ve şarap temin etmişti. Bu hadiselerin hatırına Ha-la-bu-hua, Hi-liang'ı serbest bıraktı ve şöyle dedi: *"Baban bana dostça hizmet etti, bunun karşılığını şimdi seni serbest bırakarak ödemekten dolayı mutluyum."*

Hi-liang bunun üzerine *Sha-chou-pei-ch'uan*'a[419] ilerledi. Kardeşleriyle beraber yaya olarak gitmek mecburiyetinde kaldılar. Yüklerini kendileri taşıdılar, günlerce sıcak yemek yemediler. Sonra kış geldi, karlar içinde yürüdüler. Hi-liang Tanrı Dağlarını geçtikten sonra *Pei-t'ing-tu-hu-fu*'ya[420] vardı.

1261'de *Djang-ba-li*'ye vardılar. Yazın *Ma-na-sz*'[421] Irmağını geçtiler ve nihayetinde Ye-mi-li'ye[422] girdiler. Şehir Ting Tsung(Mengü'nün selefi Göyük Han) veliahtken kendisine ayrılan toprakların merkeziydi.[423] Bu sırada (orada) altıncı hatunun küçük bacısı naip-hatun idi.[424] Bu ve prens *Ho-hu*[425] kendi-

olan savaşlar sebebiyle daha miladın başlarında geçmektedir.

416 Arıkbuka'nın generallerinden Karabuka'dır.

417 Kumlu çöl.

418 Hei-shui (Kara Su) Su-chou-fu'nun doğusunda bir ırmağın Çince adı olarak hâlâ vardır. Moğollar buraya *Etsina* derler. Krş. M. Polo, I, s. 225. *Etzina* şehridir.

419 Bu ad "Sha-chou'nun kuzeyindeki ırmak" olarak tercüme edilebilir. Ancak muhtemelen iki yer kastedilmektedir: Sha-chou (Kan-chou-fu'nun batısında) ve Pei-ch'uan.

420 Bişbalık'tır. Hi-liang, Sha-chou'dan çöl üzerinden Kumul'a ve ardından Karahoca'ya ve ordan Tanrı Dağlarını aşıp Bişbalık'a gelmiştir.

421 Cungarya'daki Manas şehridir. Urumçi'den başlayıp Tanrı Dağları'nın kuzey etekleri boyunca ilerleyip Sayram Gölü ve Kulca'ya giden yol üzerindedir. Irmak da aynı adı taşır.

422 Emil şehri.

423 Reşidüddin ayrıca Emil'in Göyük'ün de toprağı olduğunu bildirmektedir. Burası babası Ögeday'dan kalmaydı (d'Ohsson, II, s. 2, 195, 234).

424 Göyük'ün altıncı karısı kastediliyor olmalıdır.

425 Ho-hu, Göyük Han'ın üçüncü ve en küçük oğludur. *Yüan Shih*, 107'deki şecere tablosuna bakınız.

lerini imparatora (Kubilay) takdim etme arzusundaydılar. Onların konumunu çok iyi bilen Hi-liang'ın anası oğlunun naip-hatunu görmesi gerektiğinin çok iyi farkındaydı, ancak bu imkânsızdı. Aynı yıl kışın Hi-liang, *Huo-bu*[426] ülkesine doğru ilerledi.

1262'de Ting Tsung(Göyük)'un en küçük oğlu olan ve evine dönemeyen Hi-liang'a bahtsızlığı sebebiyle acıyan *Ta-ming-wang*[427] ona ipek kumaşlar ve eyerlenmiş bir at hediye etti. Hi-liang, *Hu-gji-rh*[428] ülkesine giderken prense eşlik etti.

Bunlar olurken Prens *A-lu-hu*[429], *A-li-bu-ko* tarafından atanan subayların öldürülmesini emretti. Kendisi imparatora (Kubilay'a) tâbi olma arzusundaydı. Hi-liang A-lu-hu'ya ve Ye-mi-li'ye dönen Ta-ming-wang'a katıldı. Ta-ming-wang, Hi-liang'a fındık büyüklüğünde iki inciden yapılan ve bin *liang* değerinde bir çift küpe hediye etti, kulaklarına takmasını istiyordu. Fakat Hi-liang hediyeyi kabûl etmedi ve ana ve babasından aldığı bedeni yaralamak istemediğini söyledi; bundan başka bir gerekçesi yoktu. Prens bunun üzerine çokça altınla tezyin edilmiş kendi kemerini çözüp Hi-liang'a verdi ve şöyle dedi: *"Bu hediyenin bedeninizi yaralamayacağını ümit ederim."*

V. ayda (1262) A-li-bu-ko'nun ordusuyla karşılaştılar ve 1500 li batıya çekilmek mecburiyetinde kaldılar. Bu-lie-sa-li ülkesine ve VI. ayda ise *Huan-dja-sun* ülkesine geldiler. *Bu-la*[430] şehrinden geçtiler ve batıya doğru 600 li ilerlediler, *Ch'e-ch'e-li-tse-la* Dağına vardılar. Naip-hatun ve ağırlıklar geride bırakıldı. Hi-liang'ın anası ve kardeşleri de orada kaldılar. Hi-liang tek başına at sırtında yol aldı ve 200 küsur li ilerledikten sonra *Ch'u-bu-rh* ve 100 li sonra *Ye-li-k'ien* şehrine vardı ki burada *Ha-la-bu-hua*(Karabuka)'nın ordusuyla karşılaştı. Bundan sonra tekrar birliklerini toplayan iki prense katıldı ve Bu-la şehrine döndü. Şehirde Ha-la-bu-hua ile bir savaş oldu. Ha-la-bu-hua mağlup

---

426 *Yüan Shih*, 2'de Cengiz'in ölümünden sonra Ögeday'ın *Ho-bo* şehrinden gelip cenazeye katıldığı bildirilmektedir. Bu muhtemelen Huo-bu ile aynıdır.

427 Ta-ming Prensi. Ta-ming, Chili eyaletindeki bir yerin adıdır. *Yüan Shih*'ın 1236 yılına dâir kayıtlarında Ta-ming Göyük'e tahsis edilen bir toprak olarak görünmektedir. Bu yüzden Ta-ming Prensi Göyük'ün oğullarından biri olmalıdır.

428 Su-bu-tai'yın biyografisinde aynı adlı bir yer veya ülke zikredilmektedir. Burada generalin batıdaki seferi tamamladıktan sonra *Ye-mi-li* (Emil) ve *Ho-dji* yoluyla geri döndüğü kaydedilmektedir.

429 Kara Hülagü'nün ölümünden sonra torunu Çağatay, dul eşi Organa sekiz yıl (1252-1260) devlete Almalık'ta hükmetti. Arıkbuka Organa'yı devirdi ve Çağatay tahtına *Algu* adlı torununu çıkardı. Sonradan Algu, Kubilay'ın Arıkbuka'yı yendiğini duyunca Kubilay'a tâbi oldu ve Arıkbuka tarafından gönderilen üç müşavirin idam edilmesini emretti. Bunun üzerine Arıkbuka Algu'nun üzerine yürüdü. D'Ohsson, II, s. 350 vd.

430 Müslüman müelliflerin *Pulad*'ıdır.

oldu ve öldü. Kellesi paketlenip bir ulakla imparatora (Kubilay'a) gönderildi.[431]

XI. ay *Yü-yi-sze-kuan* ülkesine gittiler ve 1263'de *K'o-shi-ha-li*(Kaşgar?)'ye vardılar. IV. ay *Ha-la-bu-hua*'nın ordusu *Hun-ba-sheng* şehri yakınlarında tekrar saldırdı.[432] Bu sırada Hi-liang'ın anası hâlâ yazı *A-ti-ba-sheng'da*[433] geçiren naip-hatun ile beraberdi.

Bu arada Chu (Hi-liang'ın babası) imparatora oğlunun hâlâ kuzeybatı sınırındaki memleketlerde olduğunu hatırlattı. Bunun üzerine imparator iki prense Hi-liang'ı ulak olarak göndermelerini emretti. Hi-liang VI. ayda *K'u-si-en*[434] şehrinden geçti ve *Ha-la-huo-djo*'ya[435] ve *Yi-chou*'ya[436] vardı, *ta-mo* ("büyük çöl")'dan geçti ve VIII. ay *Shang-tu*'da[437] imparatorun huzuruna çıktı ve sınırda vuku bulan hadiseler hakkında raporunu sundu.

431 Bu-la savaşı Müslüman müelliflerde genelde Arıkbuka ile Algu arasındaki savaş olarak zikredilir. Arıkbuka'nın Algu'yu cezalandırmak için üzerine yürüdüğü ve Karabuka komutasındaki öncü birliklerin Algu'nun birlikleriyle Pulad ve Sut (Sayram) Gölü yakınlarında karşılaştıkları belirtilir (d'Ohsson, II, s. 353; Quatremére, *Hist. Des Mongols*, s. 146). Burada bir savaş olmuş ve Karabuka yenilip ölmüştü.

432 Müslüman müellifler Algu'nun Karabuka'nın mağlubiyetinden sonra İli Irmağı kenarındaki sarayına döndüğünü ve birliklerini dağıttığını bildirmektedir. Ancak Arıkbuka'nın bir diğer generali Assutay *Timur-kahlakah* ("demir kapı", Talki Geçidi) denen geçidi geçtikten sonra İli Irmağına gelmiş, Almalık'ı almış ve Algu'yu Hoten ve Kaşgar'a ve nihayetinde Semerkand'a çekilmeye zorlamıştı. Assutay ile birleşen Arıkbuka, Almalık'ı ele geçirmişti. Çin kaydındaki yer adlarını bu seferle alakalı olarak eşleştirmek durumunda değilim.

433 Galiba Çin Orta Çağ haritasında, Kaşgar'ın kuzeybatısında gösterilen *A-t'e-ba-shih* ile aynıdır. Burada hâlâ Atapaşa denen bir ırmak vardır; *Narın* veya Seyhun'un üst akımının bir güney koludur.

434 Muhtemelen Doğu Türkistan'daki Kuça'dır.

435 Karahoca.

436 Kumul.

437 Kubilay'ın Güney Moğolistan'daki yazlık sarayıdır.

B) Küçük Ermenistan Kralı Hethum'un Moğolistan'da Seyahati ve Dönüşü (1254- 1255)

Çinli Orta Çağ seyyahlarından tercümeler ve notlar sunduğum bu çalışmada devamlı atıf yaptığım bu ilginç seyahatnâmeye göz atmak yersizlik olmayacaktır zannederim. Seyahatnâme Orta ve Batı Asya'nın Çin Orta Çağ haritasında işaretlenen çoğu yeri zikretmektedir.

Hethum'un seyahati ilk olarak Kral Hethum'un maiyetindeki *Kirakos Gandsaketsi*[438] tarafından Ermenice kaleme alınmıştır. Seyahatnâmenin 1616'da istinsah edilen bir nüshası Güney Gürcistan'daki Sanahin Manastırı'nda bulunmaktaydı ve Ermeni Prens Argutinsky tarafından Rusçaya tercüme edilmiş ve *Sibirskiy Vestnik*, 1822, s. 69 ve devamında neşredilmiştir. Klaproth ise Rusçadan Fransızcaya tercüme etmiştir. Bkz. *Nouv. Jour. Asiat.*, XII, 1833, s. 273.

1870'de M. Brosset, Hethum'un seyahati ve ayrıca Kirakos tarafından bırakılan tüm yazıları tercüme etmiştir (*Mémoires de l'Académie des Sc. de. St. Pétersb.*). Aynı Ermeni müellif Prof. Patkanoff tarafından 1874'de Rusçaya tercüme edilmiştir. Burada seyahatnâmeyi sunarken mezkûr tercümelerle de mukayese yapılacaktır.

Constantine Rupen'in oğlu I. Hethum, Küçük Ermenistan Kralı II. Leon'un tek çocuğu olan kızı İsabella ile evlenerek kral olmuştur. Hethum 1224'de tahta çıkmış ve 1269'da oğlu III. Leon lehine tahttan feragat etmiş ve ardından bir keşiş olmuştur.[439] 1271'de ölmüştür. Seyahati şöyle başlamaktadır:

Ermenilerin Dindar Kralı Hethum'un Batu ve Mengü Han'a Seyahati 703-704 (1254-1255)

İsa'nın dindar dostu, Kilikya'daki Sis şehrinde ikamet eden Ermenistan Kralı Hethum ordusunun başkomutanı kardeşi Sempad'ı hediyelerle Giug

---

438 Bir zamanlar şimdiki Gence'de bulunan Gandsak'ın yerlisiydi.

439 Kral I. Hethum, yine sonradan bir keşiş olan Gorhigos Prensi ile karıştırılmamalıdır.

(Göyük) Han'a gönderdi. Sempad çok iyi ağırlandığı hanın sarayından döndü ve imparatordan mektup getirdi.[440]

Mengü Han'ın tahtta çıkışından sonra kuzeyde, Hazar Denizine dökülen ve *Etil*[441] denen büyük bir ırmağın kenarında konuşlanan büyük basiliopator ve general Batu, Kral Hethum'a gelmesini ve Mengü Han'ın sarayına yol almasını emretti. Ondan korkan Hethum, Rum Sultanı tarafından idâre edilen Türklerin topraklarından geçmek zorunda olduğundan gizlice ve tebdil-i kıyafetle yola çıktı; Sultan Tatarlardan yardım alması sebebiyle Hethum'dan nefret ediyordu. Sultan'ın adı *Aghadin*[442] idi. Kral sultanın topraklarını hızla geçti, on iki günde *Kars*[443] şehrine vardı ve burada kendisini doğudaki Moğol ordusunun başkomutanı Bachu noyan'a takdim etti.[444] Kral onuruna verilen ziyafette büyük kişilerle de tanıştı. Bundan sonra *Aragatsotn*[445] bölgesinde, *Arai* Dağının önünde, *Vardenis* köyünde, *Kürt* denen bir prensin evinde kaldı. Bu prens oğulları *Vache* ve *Hasan* gibi bir Ermeni ve Hıristiyan idi. Mamikonyan ırkından olan karısı Khorişah *Marzpan*'ın kız ve *Aslanbek* ve *Gregory*'nin bacılarıydı.

Hethum sarayındaki mülkü ona getirilene kadar burada bekledi. Bu mülk içinde babası prensler prensi yaşlı adam Constantine'nin, yokluğunda tahtı bıraktığı oğulları Leo ve Thorose'nin, karısının, dindar Zabel'in gönderdiği ve kendisinin sunması gereken hediyeler vardı.

Büyük hükümdar Constantine kralın herhangi bir aksilik olmadan geçtiğini ve Büyük Ermenistan'a vardığını öğrenince ona daha önce Greklerin kralına gönderdiği Asya'yı bilen akıllı ve belagatli adam Jacob'u dostluk ve ittifak kurmak üzere gönderdi. Lord Ter-Stephen, piskopos ve Skevra Manastırı'nın *Mikhitar*'ı da aynı maksatla yola çıktılar. Batu tarafından gönderilen Papaz Basil; onunla beraber gelen Papaz *Thorose*, kraliyet sarayı papazı nazik ve bilgili adam *Karapet*. Tüm bunlar çok sayıda prens gelip krala *Aghovans*[446] ülkesi ve *Çor* kalesi gibi olan *Derbend*[447] Kapısı boyunca eşlik ettiler. Bunlar Batu'yu ve

---

440 Brosset'e göre Sempad ülkesinden 1248'de ayrılmış ve 1250'de geri dönmüştür. Sempad'ın seyahati esnasında yazdığı bir mektup elimizdedir. Bkz. Yule, *Cathay*, cxxvii.

441 İtil Irmağıdır.

442 Patkanoff bunu Alaeddin olarak okumuştur. Ancak müellif muhtemelen Gıyaseddin'in oğulları İzzeddin veya Rükneddin'i kastetmektedir. Rum tahtındaki bunların Büyük Han'a gönderdikleri küçük kardeşleri Alaeddin dönüş yolunda ölmüştü (d'Ohsson, III, s. 92 vd.).

443 Türkiye'deki Kars şehridir.

444 Bu Moğol generali sonradan İran'ın batı kısmını yakıp yıkmıştır. Papa 1246'da Keşiş Anselm ile Baycu'ya bir mektup göndermişti (d'Ohsson, II, s. 221; III, s. 79).

445 Klaproth'un tetkiklerine göre Echmiadzin civarıdır.

446 Patkanoff Ptolemy ve Strabo'nun Albaniya'sı ile eşleştirir.

447 Kafkaslarda Derbend kalesinden Hazar Denizinde dağ silsilesi boyunca uzanan eski bir settir.

Hıristiyanlığı kabûl eden ve ziyaretçilerle mest olan oğlu *Sartakh*'ı[448] ziyaret ettiler. Hethum bunlar tarafından Hazar Denizi ötesinde çok uzun bir yola, Mengü Han'a doğru gönderildi.

1254 yılında 13 Mayıs günü yola çıktılar. *Ayekh*[449] Irmağını geçtikten sonra Batu Han ile Mengü Han arasında bir yarı yol olan *Or*'a[450] vardılar. Bundan sonra *Ertich* (İrtiş) Irmağını geçtiler, *Nayman*[451] ülkesine girdiler ve ardından *Khara Khetai*'a[452] vardılar.

13 Eylül'de Hethum Tataristan(Moğolistan)'a vardı.[453] Haç çıkarma töreni gününde (14 Eylül) olağanüstü ve muhteşem hükümdar Mengü Han ile konuştu. Ona hediyeler sundu ve Han tarafından rütbesine göre onurlandırıldı. Kral ordo'da 50 gün kaldı.[454] Mengü Han ona kendisine ve ülkesine gelebilecek herhangi bir zararı önlemek için üzerinde mühür olan bir berat verdi. Aynı şekilde ülkedeki kiliseleri azat eden bir mektup verdi.

Kral, 1 Kasım'da yola çıktı. 30 günde *Gumagur*[455] (veya Gumsgur)'a, buradan *Berbaligh* ve ardından *Beşbaligh*'a[456] vardı. Bundan sonra başlarında at kılı olan çıplak vahşî insanlarla meskûn kumlu bir bölgeden geçtiler. Kadınların göğüsleri çok büyük ve sarkıktı. Bu halkın dili yoktu.[457] Ayrıca sarı ve siyah renkte vahşî atlar vardır.[458] Beyaz ve siyah (vahşî) katırlar alelâde attan ve eşekten büyüktür.[459] İki hörgüçlü vahşî develer de görülür.[460]

---

448 Batu, Cengiz'in torunudur. Rusya'yı işgal etmiş ve merkezini İtil'in kolu olan Aktube kıyısındaki Saray şehrine kurmuştur. Batu'nun ikinci oğlu Sartakh, Rubruk tarafından da zikredilmektedir. Bar Hebraeus bunun Hıristiyanlığa ilgi duyduğunu, nihayetinde vaftiz olduğunu, okumayı öğrendiğini ve bir diyakoz (yardımcı papaz) olduğunu bildirmektedir. Babasının 1255'te ölümünden sonra İtil'den ayrılarak Kıpçak hâkimliğini tasdik ettirmek üzere Mengü Han'a gitmiş, ancak yolda ölmüştü. *Yüan Shih*'te adı *Sa-li-ta* olarak yazmaktadır.

449 Yayık (Ural) Irmağıdır.

450 Belki de Rubruk'un Organum'u olan şimdiki İli eyaletidir.

451 Nayman kabilesi.

452 Karahıtaylar.

453 Rubruk (s. 375) Moğolistan'dan dönüş yolunda 1254'de Karakurum'dan 20 gün uzaktayken sürüleri, karıları ve çocuklarıyla Mengü Han'a giden Sartakh ile karşılaştığını bildirmektedir.

454 Mengü Han sonradan Karakurum veya buna yakın bir yerdeydi.

455 Neresi olduğunu bilmiyorum. Hethum çok büyük bir ihtimal Ye-lü Ch'u-ts'ai ve Ch'ang Ch'un ile aynı yolu kat etmiştir.

456 Bişbalık.

457 Cungarya çölündeki vahşî insan hikâyesi Orta Çağ'da çok yaygın gibi görünmektedir. Karpini (s. 648, 649) de bundan bahsetmektedir.

458 Przewalsky (*Tibet*, s. 41 vd.) Cungarya çölündeki vahşî atlardan bahsetmektedir. Bunlardan bazıları alaca idi.

459 Çinlilerin bahsettiği vahşî katırlar Moğolistan çölündeki *djigetai*'dır (*equus hemionus*).

460 Przewalsky (s. 43) de Cungarya Çölünde bunlardan bahseder.

Buradan *Arlekh, Kuluk, Enkakh, Djambalekh*[461], *Khutapai*[462], *Ankibalekh*'e[463] geldiler. Ardından *Türkistan*'a girdiler ve *Yekoprak, Dinkabalekh, Pulad*'a vardılar, *Sütköl*[464] veya Süt Denizini geçtiler ve *Aloalekh*[465] ve *İlan balekh*'e[466] vardılar. *İlan su*[467] Irmağını geçtiler, *Thoros*[468] Dağlarının bir uzantısını aştılar ve *Talas*'a[469] geldiler. Burada Mengü Han'ın doğu topraklarını kendisine ayıran kardeşi Hülagü ile görüştüler.[470]

Böylece kuzeybatı istikametinde ilerlediler, *Khutukhçikhan, Berkyand, Sugulkhan, Urusogan, Kaykiand, Khuzak* veya *Kamots, Khendakhuir* ve *Kharçuk* Dağının olduğu *Segnakh*'ı geçtiler ve Selçuklulara geldiler. Bu dağ *Thoros*'tan başlar ve *Parçin*'e[471] kadar gider. Yolda Mengü Han'a giden Batu'nun oğlu Sartakh[472] ile görüştüler ve ardından *Sengakh*'a[473] ve çok büyük bir şehir olan *Savran*'a[474]

---

461 Ch'ang Ch'un'daki *Chang-ba-la*'dır. Hethum dönüş yolunda Ch'ang Ch'un ve Ye-lü Ch'u-ts'ai ile aynı yolu kullanmıştır.

462 Cambalık'ın batısında Çin Orta Çağ haritasında *Gu-t'a-ba* olarak geçer. Burası Urumçi'nin kuzeybatısında, Kulca yolu üzerindeki Khutukbay'dır.

463 Çin Orta Çağ haritasında *Gu-t'a-ba*'nın batısındaki *Yang-gi-ba-li*'dir.

464 Bu ad Kırgızlar tarafından Kulca'nın kuzeyindeki dağlarda Sayram Gölüne verilen bir addır.

465 Bu kesinlikle Almalık için yanlış yazılmış bir addır.

466 Çin Orta Çağ haritasındaki *I-li-ba-li* ile aynıdır ve *A-li-ma-li*'nin güneybatısında yer alır.

467 *İan*, İli'dir. *Su*, ise "ırmak" demektir.

468 Muhtemelen Issık Gölün kuzeyinde doğudan batıya uzanan dağ silsilesi *Alatau* kastedilmektedir. Kulca'dan Taşkent'e giden biri Alatau'yu *Kastek* Geçidinden geçmek zorundadır.

469 Bugünkü Evliya Ata'nın yakınlarındaki Talas şehridir.

470 "Doğu" ile Batı Asya kastedilmektedir.

471 Yukarıda zikredilen yerlerin çoğunu bilmiyorum. Segnakh, Reşidüddin'de geçer. Cengiz 1219'da Otrar'a vardığında ordusunu dörde bölmüş ve birini oğlu Cuci'nin komutasına vermiş ve Sihun boyunca aşağıya doğru göndermişti. Moğolların ele geçirdiği ilk şehir *Signac*'tır. Bkz. d'Ohsson, I, s. 221. Lerch (*Archaeological Journey to Turkestan*)'e göre bu şehrin harabeleri Culek Kalesinin (Seyhun'un kenarında) 42 verst güneydoğusunda bulunur ve bu ırmaktan 18 verst uzaktadır. Bu harabeler *Sunak kurgan* adıyla bilinir.
Thoros'tan başlayan ve Parçin'e kadar giden *Kharchuk* Dağı Talas ve Seyhun ırmakları arasında kuzeybatı istikametinde uzanan dağ silsilesidir ve muasır haritalarda Karatau olarak geçer. Ermeni müellifin Thoros'u Alatau ve batıya doğru olan devamıdır.
Signac'tan sonra Cuci, *Barkhaligkend*'i almıştır (d'Ohsson, I, s. 222). Bu ad Çin Orta Çağ haritasında *Ba-rh-ch'i-li-han* ve *Yüan Shih*'da *Ba-rh-djen* ve Pl. Karpini'de *Barchin* olarak geçer.

472 Bu ifadeyi Sartakh'ın altı ay önce Mengü'ye gittiğini söyleyen Rubruk'un kayıtlarıyla doğrulamak zordur.

473 Klaproth Sengakh ile daha önce zikredilen Segnakh'ı aynı kabûl etmektedir ki haklı gibi görünmektedir. Hethum Sartakh ile görüşmek üzere Signac'tan dönmüş ve sonra tekrar Signac'a dönmüştür.

474 1867'de eski Savram veya Sabran harabelerini gezen Lerch'e göre burası Türkistan şehrinin elli verst kuzeybatısında, Petrovsky'e giden yolun üzerindedir. İdrisî ve Yakut'ta ve Timur

gittiler. Bundan sonra *Kharaçuk, Ason, Sori* (veya *Savri*), *Otrar, Zurnukh*'u geçtiler ve *Dizak*'a vardılar.[475]

Dizak'tan yola çıkıp 30 günde *Semerkand*'a[476] vardılar. Ardından *Sarıpul, Kerman* ve *Bokara*'ya[477] geldiler ve ilerleyip büyük *Ceyhun*[478] Irmağını geçtiler. Ardından *Mermen, Saraskh* ve *Rogastan* da denen *Horasan*'dan önceki *Tus*'a vardılar.[479] Bundan sonra *Mazanderan*'a girdiler, *Bestan*'dan ve ardından *Mulhed* sınırındaki *Erak*'tan geçtiler ve *Damgan*'a ve nihayetinde büyük *Rey* şehrine vardılar.[480]

Sonra Khazvin, Avkher, Zanghian, Miana'ya vardılar. Buradan yola çıktıktan on iki gün sonra *Tavrej*'e vardılar.[481] Yirmi altı gün sonra *Eraşk* (Aras)'ı geçip Tatar ordusunun generali *Bayçu nuyen*'in otağının olduğu *Sisian*'a vardılar.[482] Bayçu nuyen, Hethum'u kendisi yerine ordunun komutasına atadığı *Hoca nuyen*'e gönderdi. *Hoca nuyen* doğudan gelen Mengü Han'ın kardeşi Hülagü ile birleşmek için onun birliklerinin büyük kısmını almıştı.

---

devri tarihlerinde Sabran olarak geçer.

475 Lerch Ason'un Yesi ile aynı olduğu fikrindedir ki şimdiki Türkistan şehrinin XIV-XVI. yüzyıllardaki adıdır. Burası Timur devri tarihçileri ve Mirkhond tarafından zikredilmektedir. Şerifeddin ve Abdürrezak, Yesi ile Sabran arasında *Kharaçuk* denen bir yerden bahsetmektedirler. Bu husus Hethum'un seyahatiyle örtüşmektedir. Muasır Rus haritasında *Karaçık*, Türkistan'ın batısında görünmektedir. Irmak, Seyhun'a birleşmektedir.

Rusların büyük Türkistan haritasında Otrar harabeleri, Seyhun'un bir doğu akımı olan Arıs'ın ağzının yaklaşık 6 mil kuzeydoğusunda ve Sayram'ın yaklaşık 50 mil güneydoğusunda gösterilmektedir.

Orta Çağ Müslüman müellifleri tarafından *Zurnuk* denen bir yer zikredilmektedir. Cengiz Otrar'ı ele geçirdikten sonra Zernuk'u kuşatmış, teslim almış ve ardından Buhara'ya doğru ilerlemişti (d'Ohsson, I, s. 227). Yakut buranın Türkistan'daki Hocend'in ardında olduğunu ancak tam yerinin bilinmediğini bildirmektedir.

Hethum'un seyahatindeki *Dizak*, Semerkand'ın yaklaşık 66 mil kuzeydoğusundaki *Cisak*'tır.

476 Bir hata olduğu kesindir.

477 Patkanoff, Sarıpul'un Zerefşan Irmağı kenarında olduğunu söylemektedir ancak ben yerini bulamadım.

Kerman, Semerkand'dan Buhara'ya giden yol üzerindeki Kermineh'dir.

478 Ceyhun'u muhtemelen şimdiki Çarcuy yakınlarındaki *Amol*'dan geçmişlerdir.

479 *Mermen*, Merv-Şahcan'dır. Serakhs ve Tus çok iyi bilinen Horasan şehirleridir.

480 Hethum'un Merv'den sonraki seyahatinin takibi kolaydır. Mulhed (Melahide) sınırındaki Erak, İran'ın en büyük eyaleti *Irak-ı Acemi*'dir.

481 Kuzey İran'daki Kazvin, Abhar, Zencan, Maine, Tavris'tir.

482 Papa tarafından bir mektupla Baycu'ya gönderilen Keşiş Anselm, 1247'de bu generalin Sitiens kalesi yakınlarındaki ordugâhına gitmişlerdi. Bu Sitiens adı, Hethum'daki Sisian ile aynı olabilir. Patkanoff'a göre bu yer Gökçe Göl ile Aras arasındadır.

Nihayetinde dindar Kral Hethum, subaylarını ve eşyalarını bıraktığı *Vardenis* köyündeki Kürt prensinin evine vardı. Burada Papaz Basil'in dönmesini bekledi. Basil Mengü Han'ın kendisine tevdi edilen mektubunu ve emirlerini iletmek üzere tekrar Batu'ya gönderilmişti.

Seyahatnâmenin coğrafî hiçbir malûmat içermeyen kalanını almadım.

Mengü Han'ın ordugâhından sekiz ay önce ayrılan Hethum, Ermenilerin ülkesine vardı. Tarih 1255 idi (Temmuz sonu).

C) Batıdaki Kıymetli Taşlar İçin Bir Orta Çağ Çin kaydı

XIV. yüzyılda yazılan ve Moğol Sülâlesi devrine dâir çok farklı konular içeren *Cho-keng-lu*'nun VII. kısmında *Hui-hui-shih-t'ou* ("Müslümanların Kıymetli Taşları") adlı bir bölüm vardır. Kayıt şöyledir:

Müslümanların ülkesinde kıymetli taşlar, şekil ve fiyat bakımından farklılık arz eder. Kubilay Han'ın saltanatının sonlarına doğru (XIII. yüzyılın sonlarında) zengin bir Müslüman tüccar imparatora kırmızı bir *la* (lal; *balas ruby*) sattı. Bir *liang* üç *ts'ien* ağırlığındaydı ve banknot olarak 140 bin *ting* fiyatındaydı.[483] İmparator bunu papağının üstüne koydurdu ve böylece taş ardı ardına imparatordan imparatora geçti. İmparatorlar bunu daimâ yeni yılda, doğum günlerinde ve diğer hususî durumlarda başlarına takarlar. Benim (Çinli müellifin) bildiğim ve çetelesini verebileceğim taşlar şunlardır:

1. Kırmızı taş: Dört türü vardır.

La. Soluk bir kırmızıya büründüğünde çok güzel olur.[484]

Bi-dje-da. Koyu kırmızı ve narin olan bu taş en değerlisidir.[485]

Si-la-ni. Loş kırmızıdır.[486]

Gu-mu-lan. Değişken renge sâhiptir. Siyah ve yeşille karışık bir kırmızıdır. Bu taş büyük parçalar halinde bulunur ve mezkûr taşlar içinde en az kıymetli olanıdır.[487]

2. Yeşil taşlar. Aynı madenden üç tür bulunur.

Dju-ba-li. İlk sırada gelir. Koyu yeşil renktedir.[488]

---

483 Bir liang= 10 ts'ien'dir. Kubilay Han devrinde bir ting=elli liang gümüş değerindeydi.

484 *La*, gül kırmızısı renkte *balas ruby*'nin Farsça adı olan *lâl*'dan gelmedir. Bkz. Keferstein, *Mineralogia Polyglotta*, 1849, s. 20; Emanuel, *History of Precious Stones*, 1876, s. 220.

485 Keferstein(s. 23)'e göre Farsların *bicade* dediği Hindistan'dan gelme kırmızı bir taştır ve *lâl* olmalıdır.

486 *Si-la-ni*, muhtemelen "Seylon'dan gelen" mânâsında *Seylonî*den gelmedir. Çok değerli yakutların ve diğer kıymetli taşların buradan geldiği bilinir.

487 Hangi taşın kastedildiğini bilmiyorum. Keferstein (s. 68) kıymetli bir taşın Malayca adını olan *kumala* olduğunu söylemektedir. Muhtemelen opaldir.

488 Kesinlikle zümrüttür. Bkz. Keferstein, s. 43. Arapça *dsobab* yeşil kanatlarıyla uçan kuduzböceğidir ve bunun adı en kaliteli yeşil taşa verilmiştir.

Dju-mu-la. Orta kalitededir.[489]
Sa-bu-ni. Loş yeşildir. Kıymeti düşüktür.[490]

3. *Ya-hu veya ya-gu* denen taşlar.[491]
Kırmız *ya-gu*. Yüzeyinde beyaz bir su vardır.[492]
Ma-sze-gen-di. Parlak değildir. Rengârenk bir taştır. Bu taş ve kırmızı *ya-gu* ile aynı madenden çıkarılır.[493]
Mavi *ya-gu*'nun üç türü vardır:
Birinci kalite. Koyu mavidir.[494]
Ni-lian. Orta kalitedir. Loş mavi renktedir.[495]
Wu-p'o ni-lan. Düşük kalitededir ve bulanık mavi renktedir.
Sarı *ya-gu.*[496]
Beyaz *ya-gu.*[497]

4. *Mao-tsing* sınıfındaki taşlar.[498]
(Gerçek) *mao-tsing* içinde parlak bir dokuya sâhiptir.
Tsou-shui-shi. Madenden çıkarıldığında *mao-tsing*'e benzerdir.[499]

5. *Tien-tze* denen taşlar.[500]
Ni-she-bu-di (yani *ni-she-bu* veya Nişabur'dan). Bu, Müslümanların ülkesinde bulunan bir türdür. Narin yapısıyla göze çarpar.[501]
K'i-li-ma-ni (yani Kirman'dan). *Ho-si-tien-tze*[502] (Ho-si'den gelme tien-tze) da denir ve kaba bir yapısı vardır.

---

489 Zümrüt adından gelmedir. Bugün dahi Pekin'de zümrüt *dszu-mu-lu* adını taşımaktadır.
490 Bir zümrüt türü olan ve Farsça "sabun yeşili" mânâsına gelen sabunîdir.
491 Yakuttan gelmedir.
492 Bu bir lâldır.
493 Keferstein'de buna benzer bir şey bulamadım.
494 Safirdir.
495 Mavi safire Hindistan'da verilen *nilan* adıdır.
496 Sarı korindon veya safirdir (Keferstein, s. 17).
497 Beyaz safir (Keferstein, s. 17).
498 Kedigözüdür.
499 İçinde dalgalı bir doku vardır. *Chrysoberyl* ile eşleştirilebilir.
500 *Pen-ts'ao-kang-mu*, VIII, s. 55'de pao-shih ("kıymetli taşlar") bahsinde *tien-tze*'nın yeşile çalan bir mavi renkte olduğu T'ang devrinde se-se adıyla bilindiği kaydedilir. Çinli müellif kesinlikle türkuazı kastetmektedir.
501 Nişapur yakınlarında çıkarılan türkuazdır.
502 *Ho-si* (Sarı Irmağın batısı), Orta Çağ'da Tangut ülkesi için verilen Çince bir addır.

King-chou taşı. *Siang-yang*'dan gelme *tien-tze* da denir.[503] Rengini değiştirir.

***

Çin ve bilhassa başkent kıymetli taşlar bakımından çok zengindir; ancak çok azı bu ülkeden çıkarılır, genelde dışarıdan alınır. Pekin'de satılan güzel taşların, safirlerin, zümrütlerin vb. Pekin'de satıldığını ve bunların büyük çoğunun yoksullaşan prenslerden ve soylulardan geldiğini ve taşların erken devirlerde bilhassa çiğnenip yağmalanan Batı Asya'dan Moğollar tarafından Çin'e getirildiğini zannediyorum.

503 King-chou, bir Çin eyaletinin eski adıdır. Hu-nan ve Hu-pei eyaletlerinin bir kısmını kapsıyordu. *Siang-yang* Hu-pei'dedir. Türkuazın rengini bazen değiştirdiği doğrudur.

D) Orta ve Batı Asya Coğrafyası Hakkında Malûmat

Bu bölümde Çin ve Moğol kaynaklarındaki malûmata dayanarak Asya tarihi ve coğrafyasıyla ilgili tetkikler yapan Avrupalı âlimlerin Moğol devri Orta Asya'sına dâir görüşlerini açıklayacağım. Doğu Asya literatürüyle alakalı çoğu hususî kaynağa ve malûmata ulaşırken bu devre âit tarih ve coğrafya kayıtları içeren ve daha önce neşredilmemiş çok fazla sayıda malzeme toplama imkânı buldum. Bu Doğu kaynakları genelde kıt ve bölük pörçüktür ve bazen ancak Arap ve Fars kaynaklarıyla mukayese edildiğinde bir mânâ ifade eder. Yine de bu kaynaklar dikkate değer bir mahiyettedir ve Çin ve Moğol kaynaklarından edinilen çok yeni bilgiler Asya'ya giden Avrupalı Orta Çağ seyyahlarının kayıtlarıyla doğrulanarak Asya tarihi ve coğrafyasıyla ilgili birçok meseleyi aydınlığa kavuşturacaktır. Şimdi bütün ilim dalları tarafından kabûl edilen bir kaide, ilmî tetkikimizde gerçeği ortaya çıkarmak için kullanılacaktır. Coğrafya gibi bazı ilimlerde bu maksat doğrudan müşahedeler ile sağlanabilir. Ancak tarihe ve bilhassa eski tarihe gelince tamamen eski müelliflerin görüşlerine ve ifadelerine bağlı oluruz ki bunları üslubu genel olarak açık olmaktan uzaktır ve kayıtları her zaman doğru değildir. Aynı şey eski coğrafya kayıtları ve seyahatnâmeler için de geçerlidir. Bu sahalarda tetkikler yapmak için aynı konuda yazan devrin birkaç müellifinin ifadelerini mukayese etmek büyük bir ehemmiyeti haizdir. Bu bakış açısıyla Çinlilerin Batılı müelliflerin bahsettiği kavimler, ülkeler ve hadiselere dâir eski tarih ve coğrafya kayıtları pek kıymetlidir. Her şeyden önce müelliflerin kavimler hakkında aynı konuda kendi bakış açılarıyla birbirine zıt ifadelerini mukayese etmek zorundayız.

Kaynak Tetkiki[504]

Bu tetkikin başına bilgilerin edinildiği kaynakları kritik bir bakış açısıyla sunmak ihtiyacı hâsıl olmuştur. Çin ve Moğol kaynaklarıyla başlayabilirim.

---

504 Müellifin eserini yazdığı 19. yüzyılın sonlarında ana kaynaklar üzerindeki çalışmalar çok azdı. Bu sebeple müellifin bahsettiği ana kaynak tercüme ve tetkiklerinin bazıları devrine

XIII. ve XIV. yüzyıl Asya'sının tarihi ve coğrafyası hakkındaki Çin kaynakları arasında *Yüan Shih* veya Moğol Sülâlesi'nin Çince Tarihi şüphe yok ki ilk sırada gelir. Tek teessüf sebebi kaynağın Ming Sülâlesi tarafından görevlendirilen tarihçilerin büyük titizliğiyle yazılmasıdır. *Ming Shih* veya Ming Tarihi'nde 1369 yılı (Moğollar Çin'i terk ettikten bir yıl sonra) için tutulan kayıtta *Yüan Shih*'in yazılmasıyla ilgili şunlar denir:

"Bu yıl on üç Yüan imparatorunun saltanatlarına dâir tafsilatlı kayıtlar tutuldu ve imparator (Hung Wu), Sung Lien ve Wang Wei'in nezaretinde Yüan Tarihi yazılmasını emretti. On altı âlimin kaleme aldığı kitap 1369 yılının II. ayında başladı ve aynı yıl VIII. ayda tamamlandı. Ancak o sırada Shun(Çin'deki son Moğol imparatoru)'un saltanatına dâir kayıtlar henüz elde yoktu. Âlim Ou Yang-yu ve diğerleri malûmat toplamaları için Pei-p'ing'e[505] *gönderildiler. 1370 yılında VI. ay* Yüan Shih *tamamlandı."*

Yüan Shih'ın yeni bir nüshası Kia Tsing'in saltanat devresi esnasına (1522-1567) neşredildi. Benim genellikle kullandığım nüsha 1603'te basılmıştır. Ming devrinde başka nüshalar da neşredilmiştir.

Bildiğim kadarıyla *Yüan Shih* söz konusu Ch'ing Sülâlesi devrinde üç kez neşredilmiştir: 1659'da, XVIII. yüzyılın sonlarında ve XIX. yüzyılda. Önceki nüshaların yetersiz bir revizyonu olan bu ikincisine ihtiyatla yaklaşmak gerekir.

Çinliler, Mançular, Moğollar ve Batılı Müslümanlardan oluşan ilmî bir heyet İmparator K'ien Lung (1736-1796) tarafından *Yüan Shih*'ı ve bilhassa eserde çok geçen yabancı kişi, yer vb. adlarını revize etmek üzere görevlendirilmişlerdir. Reform heveslisi bu âlimler Moğollar devrindeki resmî kayıtlarda tüm has adların yanlış yazıldığını ve değişmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Aynı hükmü *Liao* ve *Chin* devirleri için de taşıyorlardı. Böylece Liao, Chin ve Yüan tarihlerinin yeni nüshalarında tüm asıl has adlar yeni icat edilmiş adlarla yer değiştirdiler ki bu yeniler aslına çok az benziyordu. Çin dilinin imkânları çerçevesinde çevriyazıma tâbi tutan asıl tarihlerdeki adları bu surette bozması sebebiyle K'ien Lung nüshaları tarih ve coğrafya tetkikleri için hiç uygun değildir. K'ien Lung eski has adların değiştirilmesi fikrinden dolayı çok gururluydu ve gelecekte hiçbir Çinli âlimin eski adları kullanmaya teşebbüs etmemesi için bir ferman yayınladı.

---

göre çok iyi sayılsa da bugün için artık ilmî bakımdan itibar görmemektedir. Bu münâsebetle okuyucuyu yanlış yönlendirmemek için ana kaynak tercüme ve tetkiklerine yer vermeyeceğiz. Müellifin kendi devri için mükemmel saydığı araştırma eserleri hakkındaki uzun ve bugün için pek bir anlam ifade etmeyen görüşlerini de atlamak durumunda kaldık (Çev.).

505 Pei-p'ing, Ming Sülâlesi'nin başlarında Pekin'e verilen addı. Heyet *Yüan Shih*'ı yazma işini o esnada Ming'in payitahtı olan Nan-king'de üstlenmişti.

Bu üç tarih tahrifata uğradığında K'ien Lung aynı komiteye yeni adların mânâlarını açıklama emri verdi ve böylece *Liao Kin Yuan Shi Yu Ki-ai* adlı yeni bir eser ortaya çıktı. Bu eser Liao, Chin ve Yüan tarihlerindeki kelimelerin (adların) açıklanması üzerine kuruludur. Üç tarihteki tüm kişi, yer, ülke, dağ, ırmak vb. adları sistematik olarak ancak yeni okuyuşa göre tasnif edilmiştir. Bununla beraber adın asıl okunuşu, görüldüğü yerler de verilmiştir. Kaynak olarak bu eser pek kıymetlidir ve ilim heyetinin yeni icat edilen adları izah etme gibi saçma misyonlarını göz ardı edebiliriz. Bu *âlimlerin* etimolojik izahlarındaki bilgeliği göstermek için birkaç misâl verebilirim. *Yüan Shih*'ın asıl nüshasında halife kelimesi çok doğru olarak *Ha-li-fa* şeklinde geçer. Heyet *Ha-li-fa*'yı *farkha*'ya çevirmiş ve bunun Mançu dilinde köy mânâsına geldiğini söylemiştir. Asıl *Yüan Shih*'daki *Bie-shi-ba-li,* Bişbalık'tır. Manası "beş şehir"dir. Ancak heyet bunu *ba-shi-bo-li* olarak yazmış ve Müslümanların dilinde "baş" ve *boli* "böbrek" demişlerdir.

Yüan Shih'ın en son nüshası (bu da adları bozmuştur) 1824'e âittir ve ancak 1848'de tamamlanabilmiştir. Pauthier'in *Marco Polo*'sundaki Moğol tarihine dâir çok sayıda tercüme bu nüshadan yapılmıştır. Rémusat ve Klaproth yazarken Avrupa'da *Yüan Shih* bilinmiyordu ve hatta Pekin'deki Katolik misyonerler bile haberdar değillerdi.

Yüan Shih resmî belgelere dayanarak yazılmıştır. Belki de genelde hususî kaynaklardan edinilen malûmatla yazılan biyografileri hâriç tutabiliriz. Metinlerin çok büyük bir kısmı Çince idi, ancak bazen de Moğolcadan tercümedir. Bu kanaate varmamın sebebi ise *Yüan Shih*'daki yer adlarının genelde yapıldığı gibi Çince değil Çin işaretleriyle Moğolca zikredilmesidir. Birkaç misâl verebilirim ve bunu yer adlarını genelde Moğolca zikreden Marco Polo ve Reşidüddin'in ifadeleriyle doğrulayabilirim.

Çin'in güneybatısındaki Yun-nan eyaleti *Yüan Shih*'da bu adı taşır ve kaynağın coğrafya bölümünde Çin'in on iki eyaletinden biri olarak zikredilir. Ancak M. Polo ve Reşidüddin buraya daimâ *Curajang* (M. Polo, II, s. 36; d'Ohsson, II, s. 639) olarak geçer ki Moğollar tarafından verilen mahallî bir addır. Polo ve Reşidüddin bu eyaletin başkentini Yaçi olarak zikreder. Klaproth bu yeri *Wei-ch'u* ve Pauthier ise *Li-kiang-fu* ile eşleştirir. Reşidüddin, Curajang'ın bazı sakinlerinin beyaz olduğunu ve Moğolların bunlara *Çagan jang* dediklerini bildirir. Bu adlar ne Çin kaynaklarında ne de *Yüan Shih*'daki Yun-nan bahsinde görünür. Cara jang ve Çagan jang, Wu-man ve Po-man (Kara veya Ak Yabancılar)'dan gelmedir. Ancak *Djao-a-k'o-p'an, A-rh-sze-lan* (*Yüan Shih,* 123) ve diğerlerinin biyografilerinde bu kabileler Moğolların verdiği *Ha-la-djang* ve *Ch'a-han-djang* adları ile geçmektedir. Yine Yun-nan fatihi *Wu-liang-ho-t'ai*'yın

biyografisinde Kara Yabancıların merkezine Ya-ch'i denmektedir. Orası üç tarafından gölle çevrili bir şehir olarak tasvir edilir.

Yüan Shih'da Reşidüddin'in bahsettiği Ongut kabilesi (Polo *Ung* der; I, s. 276) Çince adı olan *Po Ta-ta* (Ak Tatarlar), biyografilerde ise *Wang-gu* ve bazen de *Yung-gu* olarak yazılır. Po Ta-ta'nın Wang-gu ile aynı olduğuna şüphe yoktur. *A-la-wu-sze T'i-gi Hu-li*(bölüm 118)'nin biyografisinde Wang-gu kabilesinin reisi olarak zikredilmektedir. Cengiz kızlarından birini onun oğluna eş olarak bahşetmişti.[506] Ancak *Yüan Shih*'da 1203 yılına dâir kayıtlarda aynı *A-la-wu-sze*, Cengiz'e teslim olan *Po Ta-ta* kabilesinin reisi olarak geçer.

Si-hia (Batı Hia) veya Ho-si (Sarı Irmağın batısı), Tangut İmparatorluğu'nun Çince adıdır. *Yüan Shih*'da daimâ bu adla geçer, ancak biyografilerde bu devlet ve halk genelde Tang-wu şeklinde yazılır. Bu ad devamlı zikredilir. Moğol ordusunda çok sayıda Tangut cengâver vardı. M. Polo (I, s. 206) büyük Tangut eyaletinden bahsetmektedir.[507]

Sarı Irmak *Yüan Shih*'da genelde *Ho*[508] olarak geçer. Moğollar buraya Kara Muren yâni "Kara Irmak" derlerdi ve bugün de böyle derler. M. Polo'da ve diğer Orta Çağ seyyahlarında ve Reşidüddin'de ırmağın adı yine *Kara Muren* şeklinde kaydedilmiştir. *Yüan Shih*'da bu ad bir kez *Ha-la mu-lien* (bölüm 100'de) yazılır.

Yüan Shih, 4 kısım 210 bölümden oluşur.

İlk kısım, *Pen-ki* (47 bölüm) Cengiz'den başlayıp 1368'de Ming tarafından devrilen Shun'a kadar Moğolistan'daki ve Çin'deki 13 Moğol imparatorunun biyografisini ve saltanatlarının tarih kayıtlarını içermektedir. İlk bölüm Cengiz'den önceki Moğol tarihine ve ardından Cengiz ve saltanatına ayrılmıştır. İkinci bölüm Ögeday, Göyük ve üçüncü bölüm Mengü'ye ayrılmıştır. Sonraki 14 bölüm (4-17) Kubilay Han'a ayrılmıştır. Bu kısmın kalanı sülâlenin çöküşüne kadar Çin'deki tarihini anlatmaktadır.

İkinci kısım, *Chi* yâni kayıtlar, bölüm 48-105'i kapsamaktadır.

Bölüm 48, 49 *t'ien-wen*[509], astronomi; 50-51 *wu-hing* bahsinde atmosfer ve diğer fenomenler kayıtlıdır.

---

506 Reşidüddin Ongutların reisine *Alakuş Tikin Kuri* der; *Tikin Kuri* bir unvandır (d'Ohsson, I, s. 84).

507 Moğollar Tangut ülkesini Kaşı veya Koşı adıyla da bilirlerdi (d'Ohsson, I, s. 95). Klaproth (*Nouveau Journ. Asiat.*, Reşidüddin'den bir parça tercüme XI, s. 464) etmektedir ki burada Tangut ülkesine *Hoa-si* de dendiği ve adın *Katayan*ların dilinde "büyük ırmağın batısı" mânâsına geldiği kaydedilmektedir.

508 Ho, "ırmak" demektir ve *Shu King* ve *Yu Kung*'da da geçen Çin topografisindeki en eski addır. *Huang-ho* adı ilk kezX. yüzyılda yazılan *T'ai-p'ing-huan-yü-ki*'de geçer.

509 Bölüm 48'de Pekin'e 1279'da getirilen astronomi aletlerinden bahsedilmektedir ki çok il-

Bölüm 52-57'de *li*, riyazî kronoloji ve takvim.

Bölüm 58-63'de *ti-li* bahsinde Çin'deki ve kısmen Moğolistan ve hatta Mançurya ve Kore'deki imparatorluk coğrafyası, eyaletler, iller, kazalar vb. bazı istatistikî ve tarihî notlarla sıralanır.[510] Bundan sonra bölüm 63 sadece Sarı Irmağın kaynağı (*Ho-yuan*) bahsine ayrılmıştır. Burada Orta ve Batı Asya'daki ve *Si-pei-ti*(kuzeybatıdaki ülkeler)'deki ve yerler zikredilmektedir. Ayrıca *K'i-li-gi-sz'* (Kırgızlar) hakkında ilginç malûmat vardır. Bölüm Annan (şimdiki Tung-kung) şehirleri ve etrafındaki yerler hakkında bir çetele sunmaktadır.

Bölüm 64-66 *Ho-ku*. Çin'deki ırmaklar ve kanallar.

Bölüm 67-71 Li-yo. Merasimler ve müzik.

Bölüm 72-77 Tsi-sze. Kurban.

Bölüm 78-80 Yu-fu. Araba mevzuatı ve resmî elbiseler.

Bölüm 85-92 Po-kuan. Hükûmet birimleri.

Bölüm 93-97 Shi-hua. Siyasî ekonomi. Bu başlık altında şunlar yer alır:

Bölüm 93 Kung-li. Genel kurallar. Nung sang, tarım ve ipekböcekçiliği. Shui-liang, gümrük mevzuatı. K'o-ch'ai, (derebeylik) arazisi mevzuatı. Sze-k'o, ham ipek ve diğer malzemelerin ekipmanı. Pao-yin, gümüş mevzuatı. Hai-yun, deniz yoluyla nakliyat mevzuatı. Ch'ao-fa, kâğıt para.

Bölüm 94 Sui-k'o. Yıllık vergilerin toplanması. Yen-fa, tuz mevzuatı. Tsiu-ts'u-fa şarap, sirke vb. mevzuatı. Ch'a-fu, çay mevzuatı. Shang-shui, ticaret rüsumları mevzuatı. Shi-po, deniz ticareti mevzuatı.[511] O-wai-k'o, fevkalade vergiler.

Bölüm 95 Sui-sze. İmparatoriçeler, prensler, prensesler ve üst düzey memurlar için yıllık ödül ve ödenekler.

Bölüm 96 Feng-chi. Memurların maaşı. Chi-t'ien-shu, kadastro. Hui-min-yao-ku, dispanserler. Shi-ti, tahıl mevzuatı. Chen-su, kıtlık zamanı mevzuatı.[512]

Bölüm 97. Deniz ticareti, kâğıt para, tuz, çay mevzuatı.

Bölüm 98-101 ping. Askerî mevzuat.

Bölüm 98 Ping-shih. Ordu teşkilatı.

---

ginçtir. A. Wylie bu kaydı Moğol astronomi aletleri üzerine makalesinde tercüme etmiştir. Bu aletlerden ikisi hâlâ durmaktadır ve Wylie bunların bir resmini vermektedir.

510 Yüan Sülâlesi altındaki Moğol İmparatorluğu'nun tafsilatlı bir tasviri *Yuan-i-t'ung-chi*'de vardır. Bu kaynak bugüne gelmemiştir ve ancak diğer Çin kaynaklarındaki atıflarda rastlıyorum.

511 Bu bahiste 1277'de Ts'uan-chou'da bir dış ticaret müsteşarlığı kurulduğu kaydedilmektedir. Diğer müsteşarlıklar K'ing-yuan, Shang-hai ve Gan-p'u'da kuruldu.

512 Krş. M. Polo, I, s. 429.

Bölüm 99 Su-wei. İmparatorluk hassa birlikleri.

Bölüm 100 Ma-cheng. İmparatorluk atlårının idâresi. Tun-t'ien, tımarlar.

Bölüm 101 Djan-ch'i.[513] Posta teşkilatı. Kung-shou, kafile. Ki-ti-p'u-ping, piyade postacılar.[514] Ying-fang-pu-lie, şahinciler.[515]

Bölüm 102-105 hing-fa. Hukuk mevzuatı.

Üçüncü kısım, bölüm 106-113 piao. Şecereler ve diğer tablolar.

Dördüncü kısım, bölüm 114-208 lie-chuan. Moğol devrinde etkili olan kişilerin biyografileri. Yaklaşık bin biyografi vardır.

Bölüm 115-117'de Moğol prenslerinden en tanınmış olanlarının biyografileri bulunmaktadır:

Bölüm 116 T'o-lei, Cengiz'in oğlu.[516] Chen-kin, Kubilay'ın oğlu.[517] Chen-kin'in oğulları Gan-ma-la ve Ta-la-ma-ba-la.[518]

Bölüm 116. Yukarda geçen prenslerin eşleri.

Bölüm 117. Cengiz'in ağabeyi Bie-li-gu-dai.[519] Cengiz'in büyük oğlu Dju-ch'i.[520] Çağatay'ın torunu Tu-la. Ya-hu-du, T'o-lei'in torunu. K'uan-chi-bu-hua ve T'ie-mu-rh-bu-hua, Kubilay'ın oğulları.

Biyografilerin geri kalanı meşhur devlet adamları, subaylar, generaller, âlimler, sanatçılar, din adamları ve hatta bazı kadınların biyografileridir. *Yüan Shih*'ın biyografi bölümü Asya'nın eski tarihi ve coğrafyası için çok önemli malûmat içerir. Bununla beraber yüz cilde yayılan, genelde kısa ve parça hâlinde olan bilgileri yazıya dökmek kolay değildir ve mukayeseli tetkiklerle kıymet kazanabilir. *Yüan Shih*'da bulunan biyografiler Moğol imparatorlarının liyakate önem veren liberal dünya görüşü taşıdıklarını göstermektedir. Hiçbir millî düşünce içinde olmadıkları anlaşılmaktadır. Biyografileri kaydedilen adamların çoğu Moğol ordusunun ele geçirdiği yerlerdeki Çinliler, K'i-tan'lar, Nu-chi'lar, Tangutlar, Ongutlar, Uygurlar, Kanglılar, Alanlar, Kıpçaklar, Karluklar, Merkitler, Farslar ve diğer Müslümanlardır. Bu yabancıların bazıları Moğol imparatorlarının sarayında yüksek mevkilere gelmişler ve diğerleri cengâver savaşçılar olarak öne çıkmışlardı. Moğollar daha gelişmiş medeniyetlerin ilmî üstünlüğünün farkındaydılar. Kubilay Çin'de hâkimiyeti sağla-

---

513 Krş. M. Polo, I, s. 419. Moğolca *cam* (*yam*) yâni posta teşkilatıdır. Yam muhtemelen Türkçeden gelmedir.

514 Bkz. M. Polo, I, s. 421.

515 Bkz. M. Polo, I, .s 389.

516 Reşidüddin'de Tuluy.

517 Reşidüddin'de Çingkim (d'Ohsson, II, s. 500). M. Polo (I, s. 351) ona Çinkin der.

518 Kambala ve Tarmah; M. Polo, I, s. 353.

519 Reşidüddin'de Bilgutei.

520 Reşidüddin'de Cuci.

dıktan sonra Çinlilere Moğolca öğrenmeyi mecbur kılmamıştı. Aksine Moğol devrinde parlak günlerini yaşayan Çin edebiyatının hamiliğine soyunmuştu. Elbette *Yüan Shih*'daki biyografiler bölümünün büyük bir kısmı Moğollara ayrılmıştı, ancak birkaç istisna dışında tüm bu Moğollar askerlerdi veya eyaletlerdeki darugaçı (vali) vazifesine atanmışlardı.

Yüan Shih'ın dördüncü kısmı Çin'in doğusunda ve güneyinde ve Hindistan'daki bazı limanlardaki türlü yabancı kavimlere ve ülkelere ayrılmıştır (Bölüm 208-210). Tetkikimizin dışında kaldığından sadece adlarını vereceğim:

Bölüm 208. Kao-li, Kore (M. Polo, I, s. 335'de Cauly); Tan-lo, Jeju eyaleti; Jı-pen, Japonya (M. Polo, II, s. 235'de Chipan-gu).

Bölüm 209. Annan, Annam veya Tornking; Mien (şimdi Mien-tien, Burma); Chen Ch'eng, Campa (Kamboçya'da bir Malay yerleşimi); Sien (şimdi Sien-lo, Siyam); Djao-wa, Java; Liu-k'iu, Lew Chew adaları; San-yu, Mijako sima; Ma-ba-rh, Hindistan'ın güneydoğu kıyısı; Ku-lan, güney Hindistan'da liman; Su-mu-ta Devleti; Su-mu-tu-la Devleti, Sumatra; Na-wang Devleti, Nicabar Adaları); Su-men-na (Gujerat); Seng-ghi-li, Cyngilin.

Biçurin 1828'de *Yüan Shih*'ın ilk üç bölümünü Cengiz Han Sülâlesi *Yüan Shih*'ın bozulmuş nüshasını kullanmıştır. Bu yüzden eseri asıl Çince metinle mukayese etmeden kullanmak mümkün değildir. Asıl *Yüan Shih* metninin tam bir tercümesi Orta Çağ Asya tarihi ve coğrafyası için büyük bir katkı olacaktır. Bu bilhassa Moğol tarihinde birçok şeyi açıklığa kavuşturacaktır ve Avrupalı seyyahların kayıtlarındaki belirsizlikleri giderecektir.

Kiai Shan Moğol Sülâlesi'nin muhtasar tarihini 1699'da 42 bölüm hâlinde *Yuan-shi-lei-pien* adı altında neşretmiştir. Kaynak *Su-hung-kien-lu* (yani "Hung-kien-lu'nun devamı") adıyla da bilinir. Hung-kien-lu, Wu-tai devri (907-960), Sung, Liao, Hia ve Chin sülâlelerinin kaynaklarını ele alan bir tarih çalışmasıdır. Yuan-shi-lei-pien, *Yüan Shih*'a sadece bir giriş mahiyetinde olsa da kaynak olarak pek kıymetlidir, müellif çok ilginç konulara değinmiş ve eserin büyük kısmında Moğol devrindeki nadir kaynaklardan istifade edilmiştir. *Yüan Shih*'a bir methal olan ilk on bölüm Gaubil tarafından tercüme edilmiştir (*Histoire de Gentchisean et de toute la Dynastie des Mongous,* 1739). *So-mo-t'u* ("çöl haritası") adını taşıyan bu kısım Moğol bozkırı ve etrafındaki yerleri kapsıyordu. Harita Moğollar devrinde hazırlanan bir haritanın tekrar çizilmiş hâli gibi görünüyor. Bilhassa Karakurum civarında bazı yer adları bildirilmektedir ki *Yüan Shih*'da veya başka yerlerde yoktur. Kiai Shan'ın ele aldığı kaynaklara dayanarak haritayı çizmesi mümkün görünmüyor. A. Rémusat, *Recherches sur la Ville de Kara-koroum,* 1817'de eserin bir kısmını kullanmıştır. Ayrıca bkz. Klaproth, *Mém. Rel. à l'Asie,* I, s. 93, 164.

Palladius 1866'da neşrettiği eserinin (*"Pekin'deki Rus Kilise Misyonu Kayıtları"*) dördüncü cildinde *Yüan Ch'ao Pi Shih*("Moğolların Gizli Tarihi")'ın Rusça tercümesini vermiştir. Palladius tercümenin girişinde eserin tarihini dikkatle sunmaktadır. Bundan, eserin Moğolca yazıldığını ve 1240'da, Kerulun Irmağı kenarındaki kurultayda tamamlandığını öğreniyoruz. Kaynak Moğolların erken tarihi, Cengiz devri ve Ögeday devrinin başlangıcını kapsamaktadır. Ming devrinin başlarında bunun Çince bir tercümesi yapılmıştır. Palladius tarafından tercüme edilen metin Ch'ang Ch'un'un seyahatnâmesinin de bulunduğu aynı külliyattan alınmıştır. *Yüan Ch'ao Pi Shih, Hung-wu-shi-lu*("Hung-wu saltanatının tafsilatlı kayıtları", 1382 yılında bitirilmiştir)'da zikredilmektedir.

XVII. yüzyılın ortalarında Moğol prensi *Ssanang Ssetsen* tarafından yazılan Moğol tarihinden de bahsetmeliyim. Bunun Almanca bir tercümesi 1829'da J. Schmidt tarafından St. Petersburg'da neşredilmiştir. Kaynağın Çince tercümesi *Meng-gu-yuan-lu* adıyla neşredilmiştir. Bu Moğol tarihi esasen geleneklere dayanmakta ve resmî belgeleri kullanmamaktadır. Tarihler bakımından tamamıyla güvenilmezdir. Prof. Berezin Reşidüddin'in tercümesinde Ssanang Ssetsen tarihinin tarih ilmi için hiçbir katkısı olmadığını söylemektedir.

Nihayetinde Moğol tarihinin Çince ve Moğolca kaynakları arasında XIV. yüzyılın ortalarında T'ao Tsung-yi tarafından yazılan *Cho-keng-lu*'yu zikretmeliyim. Kaynak 30 bölümden oluşmaktadır ve Moğol Sülâlesi'ne dâir farklı konuları ele almaktadır. Bunda Moğolların adetleri, kurumları vb. ile alakalı kayda değer malûmat vardır. Ayrıca devre âit ilginç tarihî ve coğrafî kayıtlar vardır. *Archaeological Researches on Pekin* adlı eserimin ilk bölümünde bu kaynaktan tercümeler yapma fırsatı buldum. Kaynağın ilk bölümünde yetmiş iki Moğol kabilesinin ve Çin, Doğu ve Orta Asya'daki diğer milletlerin ve kabilelerin çeteleleri sunulmaktadır.

Alaeddin Atamelik Cüveynî tarafından yazılan *Tarih-i Cihan Güşa,* Cengiz Han devrinin son on yılını anlatmaktadır. Kaynak ilk olarak Moğolların Maveraünnehr ve İran işgaline değinmektedir. Bundan sonra Ögeday ve Göyük devirlerini ve Mengü devrinin başlangıcını ele almakta ve 1257'de sona ermektedir. Kaynakta Uygurlar ve Karahıtaylarla alakalı ilginç bilgiler vardır ki bunlardan bazılarının tercümesini sunacağım.

Vassaf el-Hazret unvanını taşıyan Fazullah'ın oğlu Abdullah, *Tarih-i Cihan Güşa*'nın devamını kaleme almıştır ki bu 1257'den 1327'ye kadar olan Moğol tarihini kapsamaktadır.

Orta ve Doğu Asya'daki Moğollar ve diğer milletler ve XIII. yüzyıl Asya'sındaki farklı konular bakımından ilk sıradaki kaynak tartışmasız Reşidüd-

din'in *Camiü't-Tevarih*'idir. Kaynakta Cengiz devrinde Orta ve Doğu Asya'daki Türk ve Tatar kabileleri hakkında geniş malûmat edinebiliyoruz. Bir bölüm XIII. yüzyıldaki Çin ve etrafındaki yerler hakkında çok ilginç ve doğru tasvirler yapmaktadır.

Reşidüddin 1247'de Hemedan'da doğan bir hekimdi.[521] Gazan Han onu 1298'de Fars İmparatorluğu'nun veziri yaptı ve o da 1307 yılında eserini takdim ettiği Olcaytu devrinde vezirlik yapmaya devam etti. Reşidüddin 1318'de Ebu Said'in emriyle idam edildi. Eserinin girişinde büyük noyen, imparatorluk müşaviri, "Türklerin menşeini ve tarihini ve bilhassa Moğollarınkini en iyi bilen" *Pulad Çinksank*'tan[522] (Moğol gibi görünmektedir) büyük yardımlar gördüğünü kaydetmektedir. Reşidüddin ayrıca Gazan Han'ın arşivinde bulunan Moğol tarihiyle alakalı önemli tarihî belgeleri zikretmektedir. Yine hanın imparatorluk hazinesinde tutulan *Altan Depter* ("Altın Kitap") adlı bir kaynaktan bahsetmektedir (Berezin'in Rusça tercümesi, I, s. 8 ve 183).

Kadim Çince ve Moğolca metinlerde geçen Orta ve Batı Asya'daki coğrafî adları genelde aynı devrin Müslüman müelliflerin eserleriyle mukayese ettim.

Meşhur tarihçi ve coğrafyacı Mesudî 915'te Hindistan, Seylan ve Çin sahillerini gezmiştir. Müellif tarih, coğrafya ve diğer konuları içeren *Murucu'z-Zeheb*("Altın Bozkırlar")'i kaleme almıştır.

İbn Hurdadbih 912'de bir coğrafya çalışması olan *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*("Yollar ve Ülkeler Kitabı")'i yazmıştır.

X. yüzyılda yaşayan Istahrî *Kitabu'l-Buldan*'ın müellifidir.

Istahrî'nin muasırı İbn Havkal, 977 yılında Istahrî'nin eserine ilavelerle *Kitabu Sûreti'l-Arz* adlı eserini yazmıştır.

Tuslu Firdevsî(931-1020)'nin yazdığı *Şahname*, 641 yılında Araplar tarafından devrilen III. Yezdigerd devrine kadarki İran hükümdarlarından haberler vermektedir.

---

521 *Tarih-i Khata* yâni "Çin Tarihi"nde (1677'de Latinceye A. Müller Greiffenhag tarafından tercüme edilmiştir, biz 1689 nüshasını kullandık) rastladığımız iki yerde (s. 5-6, 12-13) Reşidüddin'in bir Çinli olduğu açıkça söylenmektedir. Ancak Quatremére (*Histoire des Mongols*, s. 4, 85, 99) Müller'in tercümesini doğru bulsa da Müller'in Farsça metninde bir atlama vardır. Reşidüddin'e *Camiü't-Tevarih*'in yazımında yardım eden Pulad Çinksank'ın bir Çinli olduğu unutulmamalıdır. Bunun dışında Quatremére, 1317'de yazılan ve Müller'in müellifini Badallah Beydavî (ki ölümü 1292'dir) olduğunu farz ettiği *Tarih-i Khata*'nın aslında Benaketî tarafından yazıldığını bildirmektedir. British Museum'daki *Tarih-i Benaketi* nüshası Quatremére'yi haklı çıkarmaktadır. Bu kaynağın sekizinci kitabı Khata tarihine ayrılmıştır. Benaketî bu bahiste tamamen Reşidüddin'i kopya etmiş, ancak Benaketî *Camiü't-Tevarih*'in elimizdeki nüshalarında bulunmayan bazı tafsilat vermektedir.

522 Müellif Çince "prens" veya "müşavir" mânâlarına gelen cheng-siang'ı yazmıştır.

İdrisî, *Nüzhetü'l-Müştâk fi İhtirâkı'l-Âfâk* adlı eserini 1153 yılında tamamlamıştır.

Yakut (1178-1229) *Mu'cemu'l-Büldân* ile bir ülkeler sözlüğü hazırlamıştır.

Ebulfeda (1273-1331) bir coğrafya çalışması olan *Tarihu'l-Ebulfeda*'nın müellifidir.

1304 yılında doğan Arap seyyah İbn Batuta Asya ve Afrika'yı gezmiş ve *Rıhletü İbn Batuta*'yı yazmıştır.

Asya tarihi ve coğrafyasına dâir asıl kaynaklara ulaşamayanlar ve Arapça ve Farsça bilmeyenler için harikulade bir kitap d'Herbelot'un *Bibliothéque Orientale* adlı eseridir. Bunun ilk baskısı 1697'de Paris'te ve ikinci baskısı 1776'da Maestrich'te neşredilmiştir. Bu meşhur şarkiyatçıya getirilen tek tenkit herhangi bir tetkike tâbi tutmadan Müslüman müelliflerin eserlerinden tercümeler yapmasıdır. *Bibliothéque Orientale*'nin ikinci baskısına çok kıymetli bir ilave yapılmıştır: C. Visdelou ve A. Galland, *Supplément à la Bibliothéque Orientale.* Bu ilavenin Visdelou'nun kaleminden çıkan yaklaşık 200 sayfası Orta ve Doğu Asya coğrafyasına dâir Çin kaynaklarından mükemmel malûmat sunmaktadır.

J. De Guignes'in İslâm, Çin ve diğer kaynaklardan yazarak beş cilt hâlinde neşrettiği *Histoire des Huns, Turcs, Mogols et autres Tartares occidentaux,* Paris, 1756-58 çok yeni bilgiler sunmaktadır; ancak bir araya getirilen dünya kadar malzeme kötü işlenmiş ve müellif hükümlerinde ve eşleştirmelerinde hayal gücüne çok fazla dayanmıştır. Görüşlerine dâir deliller çok nadir sunulmaktadır. Çoğu kez bir hükmü De Guignes'in mi yoksa eski bir müellifin mi verdiğini anlamak imkânsızdır. Bu yüzden müellifin Asya tarihi çalışmalarının ilmî değeri düşüktür, hatta bazı meseleleri aydınlığa kavuşturmaktan çok karıştırmaktadır. Mesela Klaproth, De Guignes'in Hunlar ve Hsiung-nu hakkındaki görüşlerine herkesin karşı çıktığını göstermektedir.[523]

De Guignes'ten sonra daha ilmî ve açık bir tarih kaleme alınmıştır. 1825'de Baron C. D'Ohsson, *Histoire des Mongols depuis Tchinguiz Khan jusqu'à Timour Bey ou Tamerlan* adlı eserini dört cilt hâlinde neşretmiştir. Tetkikimizde bu güzel esere sık sık atıflar yapılmıştır.

Yakınlarda H. H. Howorth üç ciltlik *History of the Mongols* adlı eserini neşretmiştir ki İngiliz dilindeki ilk Moğol tarihidir. Müellif eserini geniş bir tetkik ve kendisinden önceki tetkikleri ilmî bir kritik ile ele almaktadır. Aynı müellif bunun dışında *Journal of the Royal Asiatic Society*'de "The Northern Frontagers of China" başlığı altında 1875'den 1883'e kadar bir dizi makale

523 Klaproth, *Tableaux Hist. de l'Asie,* s. 241, 242.

neşretmiştir. Bu makalelerde Kitan veya Liao, Chin, Hia veya Tangut ve Mançu tarihlerinden bir hülasa sunulmuştur.

Tetkikimizde ayrıca XIII. yüzyılda Doğu Asya'ya giden Avrupalı seyyahlara yer verilmiştir.

Plano Carpini ve Rubruk'a gelince *Recueil de Voyages etde Mémoires publié par la Société de Géographie*, tom. IV, 1839'daki orijinal Latince nüshaları kullandım.

Papa tarafından Göyük Han'a gönderilen Plano Carpini 1245 Nisan ayında Lyons'dan yola çıktı ve 4 Nisan 1246'da Batu'nun İtil'deki ve 22 Temmuz'da Büyük Han'ın Karakurum yakınlarındaki ordugâhına vardı. Göyük Han'dan 13 Kasım'da ayrılmış ve 9 Mayıs 1247'de tekrar Batu'nun ordugâhına ve 1247'nin sonbaharında memleketine varmıştı.

Rubruk, St. Louis tarafından Moğollara gönderildi. 7 Mayıs 1253'te Kara Deniz'e geldi ve Kırım Yarımadasında kaldı. 1 Haziran'da uzun seyahatine başladı. Don (Tın) Irmağı ardındaki Sartakh'ın ve ardından ordugâhı İtil yakınlarında olan Batu'nun huzuruna çıktı. 14 Eylül'de Batu'dan ayrıldı ve 27 Aralık'ta Mengü Han'ın Karakurum yakınlarındaki ordugâhına vardı. 10 Temmuz 1254'de dönüş yoluna girdi ve 16 Eylül tekrar Batu'nun huzuruna çıktı. Buradan Hazar Denizinin batı kıyısı boyunca ilerleyerek Derbent'e geldi, oradan Büyük Ermenistan'ı geçti, Kilikya'ya, sonra Kıbrıs'a geldi, tarih 1255'ti. Seyahatini Filistin'de kaleme aldı.

XIII. yüzyılda Asya'da seyahat eden üçüncü seyyah Marko Polo'dur ki Orta Çağ Asya coğrafyası için en muteber kaynaklardan biri olarak kabûl edilir. Marko Polo Asya'dan ilerleyip Hanbalık veya Pekin'e giden tüccarlar olan amcalarına eşlik ederken gençti. 1271'de yola çıktı, Bağdat üzerinden İran Körfezindeki Hürmüz'e, ardından kuzeye yönelip Kerman, Horasan, Belh, Badakşan'ı geçerek Pamir bozkırına vardı. Sonra Kaşgar, Yarkend, Hoten yolundan ilerledi ve 1275'te Kubilay'ın sarayına vardı. M. Polo Çin'de on yedi yıl kaldı. 1292'de dönüş yoluna girdi, deniz yoluyla ilerledi ve Hindistan'daki birçok limana uğradı. 1295'de memleketi Venedik'e vardı. Ben Yule'nin 1875'de neşredilen iki ciltlik *Book of Ser Marco Polo* adlı eserini kullandım.

XIV. yüzyılda Çin'e giden Odoric, Marignolli'nin kayıtlarını ise Yule'nin 1866'da neşrettiği *Cathay and the Way Thither* adlı eserinden aldım.

İstifade ettiğim kaynaklar arasında nihayetinde Karamzin'in 1815-1829'da 12 cilt hâlinde neşrettiği *Istoriya Gosudarstvo Rossiyskogo* adlı eserini zikretmeliyim. Bu eser tüm eski Rus yıllıklarından orijinal metinler vermektedir. III. ve IV. cilt Rusya'daki Moğol istilâsına ayrılmıştır.

Bunun yanında Çin, Moğolistan, Mançurya ve Doğu Türkistan'daki eski adlarla alakalı eşleştirmelerin yapıldığı bazı muasır Çin coğrafya tetkiklerine genel olarak değineyim.

Bu tetkiklerden en önemlisi *Ta-ts'ing-i-t'ung-chi* veya "Büyük Ts'ing İmparatorluğu Coğrafyası"dır.[524] İlk kez 1743'de ve ikinci nüshası 1764'de neşredilen ve 500 bölümden oluşan kaynak Doğu ve Batı Türkistan'a dâir tafsilatlı malûmat verir.

Aynı tarihlerde Doğu ve Batı Türkistan'ın haritalarla eşlik edilen hususî bir coğrafî tetkiki İmparator K'ien Lung'un emriyle yazılan ve 1763'de neşredilen *Si-yu-t'u-chi* adlı eserdir. Dostum C. Imbault-Huart bunun bir kısmını 1881'de *Recueils de Dovuments sur l'Asie Centrale* adıyla neşretmiştir.

1820 yılında neşredilen *Sin-k'iang-chi-lo, Si-yu-t'u-chi* ile aynı konuyu işlemekle beraber müstakil bir eserdir ve birçok yeni konuyu ele almaktadır.

Çin imparatorluk topraklarının en mükemmel muasır haritası 1863'de Wu-chang-fu'da neşredilen *Ta-tsing-i-t'ung-yu-t'u*'dur.

Kaynak olarak çok değerli bir eser ve coğrafya sözlüğü olan *Li-tai-ti-li-chi-yun-pien-kin-shi*'dır. Bu eserde Çin, Mançurya ve Moğolistan'daki yerlerin eski ve yeni adları 1600 işaretlik bir sistem altında verilmektedir. Bu tetkikte yerlerin eski adları çok doğru yazılmıştır, çünkü müellif, malûmatı Çin yıllıklarının coğrafya bölümlerinden almıştır ve eserde adların ilk göründüğü zamandan bugüne kadarki değişimlerine yer verilmiştir. Yakınlarda bu sözlüğün tarihî haritalarla yeni bir neşri yapılmıştır. E. Biot'un 1842'de neşrettiği *Dictionnaire des Noms anciens et modernes des Villes et Arrondissements de l'Empire chinois*, tafsilatlı tetkikler için çok eksiktir.

1. K'İ-TANLAR VEYA KARAHITAYLAR

K'i-tanlar'ın asıl yerleşim yerleri M.S. IV. yüzyıldan beri Çin kaynaklarında zikredildiği gibi Güney Mançurya(Liao-tung)'dadır. A. Rémusat (*Langues Tatares*) ve Klaproth (*Asia Polyglotta*) bunları Chin ve Mançularla aynı köke sâhip Tunguzlar olarak kabûl eder. Kadim Çin kaynaklarındaki bazı K'i-tan kelimelerinden anlaşılabileceği gibi bunlar Tunguz ve Moğolların karışımı olan bir halktır.

---

524 Yukarıda zikrettiğim gibi Moğollar devrinde imparatorlukla ilgili Çince bir kaynak *Yuan-i-t'ung-chi* vardı. Benzer şekilde *Ming-i-t'ung-chi* yâni "Ming İmparatorluğu Coğrafyası" 1461'de neşredilmiştir.

K'i-tan'lar hakkında daha önce neşredilmemiş çok ilginç değerlendirmeler Prof. Vassilieff'in X. ve XIII. yüzyıllar arasındaki devri ihtiva eden Rusça *"Doğu Asya'nın Orta Kısmına Dâir Tarih ve Arkeoloji Tetkikleri"* (1857) adlı eserinde mevcuttur. Bu değerlendirmeler esasen Liao (K'i-tan) Sülâlesi'nin yıllığı olan *Liao Shih*'dan ve K'i-tan milletinin bir tarihi olan *Liao-kuo-chi*'dan alınmadır. *Liao Shih*'ın ilk bölümü Mançuca metinden Almancaya H. C. v. d. Gabelentz tarafından tercüme edilmiş ve oğlu tarafından 1877'de neşredilmiştir. Yine W. Schoot, *Kitai and Karakitai*, 1879 ile mukayese ediniz.

X. yüzyılın başlarında K'i-tan Hükümdarı Ye-lü Apaoki tüm K'i-tan kabilelerini kendisine tâbi kıldı, Moğolistan'ın büyük kısmını ele geçirdi ve 916'da Çince *T'ai Tsu* adıyla kendisini imparator ilan etti (saltanatı 916-927). Bu imparatorun oğlu T'ai-tsung (Te-kuang; 927-947) Kuzey Çin'in bir kısmını ele geçirdi ve sülâlesine Liao adı verdi. K'i-tan veya Liao İmparatorluğu Kuzey Çin'de (Chili'nin -şimdiki Pekin dâhil- ve Shansi'nin kuzey kısmındaki illeri) ve etrafındaki Mançurya ve Moğolistan topraklarında iki yüz yıl hüküm sürdü (916-1125). Müslüman müellifler ve Avrupalı Orta Çağ seyyahlarının Çin'e ve bilhassa Kuzey Çin'e atfettikleri Kathay adı K'i-tan kelimesinden gelmedir. Bugün dahi Ruslar, Farslar ve Türkistan Türkleri Çin'e Kitay derler. K'i-tan veya Liao İmparatorluğu Chin tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Reşidüddin Khatai için şöyle der[525]:

"Khatai'ın kuzeyinde Çinlilerin Khidan, Moğolların Kara Kitai dedikleri göçebe bir halk yaşar. Bunların yaşadıkları yer Moğolistan çöllerine sınırdır. Geçmişte Kaolichi Aia denen göçebelerden biri Khatai'ı işgal etti, hükümdar unvanı aldı ve tahtı haleflerine devretti ki onlar burada uzun zaman hüküm sürdüler."

Müellif ayrıca Kaolichi Aiaki'nin adının Liao olduğunu ve bu adın hükümdar mânâsına geldiğini kaydetmektedir. O dünyayı ele geçirmişti ve sekiz halefi 219 yıl saltanat sürdüler. D'Ohsson(I, s. 114)'a göre Reşidüddin bu adı *Djulidji Apaki* olarak kaydetmiştir.

Liao İmparatorluğu yıkılmadan birkaç yıl önce Liao İmparatorluk âilesinden bir prens batıya kaçmış ve ordu teşkil ederek Doğu ve Batı Türkistan'ı işgal etmişti. Harezm ise ona vergi veriyordu. İmparatorluk Batı Asya'da Karahıtay olarak biliniyordu ve yaklaşık bir yüz yıl süregelmişti. Bunun hükümdarları XII. yüzyılda Müslüman ülkelerinde büyük eziyetler yapmışlardı. Bu imparatorluk Cengiz Han tarafından yıkıldı. Cengiz Han Moğolistan'daki kabileleri toplamış ve Çin'e ve Tangut İmparatorluğu'na birkaç istilâ harekâtı

525 Bkz. Müller Greiffenhag, *Abdallae Beidavaei Historia Sinensis*, s. 14, 63; Quatremére, *Hist. d. Mongols*, s. 86-90.

yapmıştı ve ardından batıya, Karahıtay İmparatorluğu'na yönelmişti ki Karahıtaylar da onun yenilmezliğini tadacaklardı.

Karahıtay adı Batı Asya'da görülmez, Türkçe veya Moğolca kökenlidir; her iki dilde de "kara" bilinen mânâya gelmektedir ve Hıtay ise K'i-tan veya Liao için kullanılırdı. Kadim Moğol kaynakları bu adı Karakita olarak vermektedir. Neden kara sıfatını aldıkları bilinmemektedir. Karahıtay İmparatorluğu'nun banisi bir Liao prensi olduğundan Çin kaynakları bu devlete Si Liao yâni Batı Liao derler; diğer adları Çinlilerce bilinmez.[526]

Karahıtaylar ve Orta Asya'daki imparatorlukları hakkındaki kayıtlar iki farklı kaynaktan edinilmektedir. Doğudaki (Çince ve Moğolca) kayıtlar *Liao Shih*'da, *Kang-mu*'da, *Yüan Ch'ao Pi Shih*'de ve diğer Orta Çağ Çin kaynaklarında mevcuttur. Öte yandan aynı halka dâir malûmatları *Tarih-i Cihan Güşa* ve *Camiü't-Tevarih*'ten edinebiliyoruz.

Si Liao (Batı Liao) hakkındali Çin kayıtları Fransızcaya Visdelou ve Du Mailla tarafından tercüme edilmiştir. İlk sinoloğun tercüme ettiği *Liao Shih*, 30, son Liao İmparatoru T'ien Tso(1101-1125)'nun saltanat devresini kapsamaktadır ve tercüme *Suppl. à la Bibl. Orient*, s. 10 ve devamında yer almaktadır. Burada Çince metnin çok doğru ve edebî bir tercümesi sunulmuştur. Bununla beraber müellif muhtemelen önemsiz addederek bazı tafsilatları (bilhassa has adları) atlamıştır. Du Mailla, *Kang-mu*'yu tercüme etmiştir. Bkz. *Histoire de la Chine*, VIII, s. 408-419. *Kang-mu*'nun müellifleri *Liao Shih*'dan müstakil bilgiler elde etmiş gibi görünmektedirler.[527]

Ben *Liao Shih*'daki Si Liao bahsinin tam ve yeni bir tercümesini sunacağım. Bu tercümeyi Chin, Yüan ve diğer Çin ve Moğol Orta Çağ kaynaklarından daha önce neşredilmemiş başka tercümeler takip edecektir. *Liao Shih*'dan şunları okuyoruz:

Si Liao denen sülâlenin banisi Ye-lü Ta-shi'dır.[528] T'ai-tsu(veya ilk Liao İmparatoru Apaoki)'nun sekizinci kuşaktan torunudur. Ona saltanat unvanı olarak *Cheng-te* ("övgüye çok değer") bahşedilmiştir. Çin edebiyatında olduğu kadar Liao ve edebiyatını da çok iyi öğrenmişti. Bundan başka zeki bir at binicisi ve kabiliyetli bir okçuydu. 1115'te *shi* (doktor) derecesini aldı, akademide *lin-ya*[529] idi ve ona genelde *Ta-shi lin-ya* denirdi. Sonraları kuzeydoğu eyaletlerine sivil ve askerî vâli olarak atandı. 1220'de Chin'in yoğun tazyikine maruz

---

526 Çin kaynaklarında Hei K'i-tan yâni Karakıtay adına sadece bir kez rastladım.

527 Bu iki kaynakta aynı hadiseler için birbirine zıt ifadeler vardır. Yine *Kang-mu*'daki tarihler bir veya iki yıl ileriden gitmektedir.

528 Ye-lü, K'i-tan veya Liao sülâlesinin saltanat adıdır.

529 Lin-ya, K'i-tan dilindeki bir terimdir. Visdelou bunu "académicien" olarak tercüme etmiştir.

kalan İmparator T'ien Tso tahtını terketti ve sürgüne gitti. Ye-lü Ta-shi bundan sonra imparatorluğun yüksek mevkidekilerini kurultayda toplayıp tahta imparatorluk âilesinden bir prens olan *Shun*'u çıkardı. Ancak Shun hastaydı ve öldü. Ardından karısı Siao-te saltanat naipliğine ve Yen (Liao İmparatorluğu'nun payitahtı olan şimdiki Pekin'dir) Muhafızlığına getirildi. Chin ordusu Yen'e vardığında (Liao kayıtlarında göre 1120'de) Siao, İmparator T'ien Tso'ya[530] kaçtı ki o bu duruma çok sinirlendi ve kadının öldürülmesini emretti ve meşru imparator henüz hayattayken Shun'u tahtta çıkardığı için Ta-shi'yı[531] azarladı. Bunun üzerine Ta-shi şöyle dedi:

"İmparatorluk gücünün zirvesindeyken dahi haşmetmeabınız bir keresinde düşmanı püskürtememiş ve halkı felaketle baş başa bırakıp uzaklara kaçmıştı. Ben de bunun üzerine atamız T'ai-tsu'nun halefi saltanat âilesi devam etsin diye Shun'u tahta çıkardım. Düşmana merhamet için yalvarmaktansa böyle davranarak daha şerefli hareket etmiş olmadım mı?"

Buna cevaben imparator hiçbir şey söylemedi. İmparator Ta-shi'nın onuruna ziyafet verdi ve onu affetti ise de Ta-shi kendisini güvende hissetmiyordu ve *Ki-sie* ve *Po-li-kuo*'yu[532] öldürdükten sonra kendisini hükümdar ilân etti. Ardından iyi silahlanmış iki yüz atlıyla geceleyin kaçtı (T'ien-te'den) ve kuzeye doğru ilerledi.

Üç günlük bir yoldan sonra *Hei-shui*'yi[533] geçti ve orada *Po Ta-ta*'ların reisi *Chuang-gu-rh*[534] ile buluştu. Reis ona 400 at, 20 deve ve yaklaşık bin koyun sundu. Ardından batıya doğru ilerledi ve *K'o-tun*[535] şehrine vardı. *Pei-t'ing-tu-hu-fu*'da[536] biraz mola verdi ve *yedi chou* (şehir)'nun[537] ve on sekiz pu (kabile)'nun reislerini topladı. Yedi chou şunlardır: Wei-wu (Uygur), Ch'ung-te, Hui-fan, Sin, Ta-lin, Tze-ho, T'o.

On sekiz kabilenin adı ise şunlardır[538]:

530 Liao İmparatoru bu sırada T'ien-te'da idi. *Liao Shih*'da 1220 tarihine dâir kayıtlara bakınız. T'ien-te muhtemelen M. Polo (I, s. 275)'nun *Tenduc*'udur; bu yer Sarı Irmağın büyük kuzey dirseğinin yakınlarındadır.

531 Ta-shi'nın Pekin'den çekilişi üzerine bazı tafsilat *Chin Shih*'da mevcuttur.

532 Muhtemelen Liao İmparatoru'nun sarayında yüksek mevkilerde bulunanlardır.

533 Etsina Irmağı.

534 Ongut kabilesine Çinlilerin verdiği addır.

535 Böyle bir yer *Chin Shih* ile doğrulanabilir. *Chin Shih*'ın coğrafya bölümünde Hu-tun, siang-wen(vali)'ın idâresindeki dokuz yerden biri ve Si-king (Moğolistan'ın kuzeybatı kısmı ve Kuzey Shan-si) eyaletine bağlı bir yer olarak zikredilir.

536 Bişbalık.

537 *Kang-mu* şöyle demektedir: "Batı sınırındaki yedi chou".

538 Burada zikredilen kabileler Moğolistan'ın batı ve hatta doğu kısmındaki kabileler gibi görünmektedir. Shi-wei (1), IV. yüzyıldan beri görülen bir kabiledir ve birçok kola ayrılmıştır.

1) Ta-huang Shih-wei 2) Ti-la 3) Wang-gi-la 4) Ch'a-ch'i-la 5) Ye-si 6) Pi-ku-te 7) Ni-la 8) Ta-la-ch'ui 9) Ta-mi-li 10) Mi-rh-ki 11) Ho-chou 12) Wu-ku-li 13) Tsu-pu 14) Pu-su-wan 15) T'ang-gu 16) Hu-mu-sze 17) Hi-ti 18) Kiu-rh-pi.

Ta-shi toplanan reislere şöyle dedi:

"Atalarım büyük bir imparatorluk kurmuşlar ve birçok meşakkate katlanmak mecburiyetinde kalmışlardı. Dokuz imparator iki yüz yıl boyunca hükmetmişti. Tebaamız olan Chin şimdi halkımızı katletmekte ve şehirlerimizi yıkmaktadır. Utanç verici bir şekilde kaçıp imparatorluğu terk etmek mecburiyetinde kalan imparatorumuz T'ien Tso bugün meşakkat içindedir. Şimdi davamın haklılığına dayanarak gelip sizden ortak düşmanımızın yok edilmesi ve imparatorluğumuzun tekrar tesis edilmesi için yardım istiyorum. Bizim derdimizle kederleneceğinize eminim. Koruyucu meleklerimizin kalelerinin yıkılmasına vicdanınız elverebilecek mi? Ne imparatorumuza ve babamıza yardım edeceğinize ne de halkımızın uğradığı zulme kayıtsız kalacağınıza şüphe vardır."

Meclisteki reisler bunun üzerine 10 bin atlıdan oluşan bir ordu tertip etti, Ta-shi komutanlığa getirildi ve birlikler silahlandırıldı.

Ertesi yıl (1121), II. ayda, *kia-wu* gününde Ta-shi, kara bir boğa ve beyaz bir atı göğe, yere ve atalara kurban ettikten sonra ordusunu düzene koydu ve batıya doğru ilerledi. Hui-ho (Uygur) Hükümdarı Pi-le-ko'yu şu satırların yazıldığı bir mektupla önden gönderdi:

"Kadim devirlerde, ordusunu kuzeye süren atam İmparator T'ai-tsu, Bu-gu-han[539] *şehrinden geçerken senin Kan-chou'daki*[540] *atan Wu-mu-chu'ya bir elçi gönderip şöyle dedi: 'Hâlâ eski ülkenin hatırasını aziz tutuyor musun? Eğer geri almak istiyorsan senin için orayı alacağım.' Ancak senin atan imparatora teşekkür etmiş ve halkının eski yerlerini on kuşaktır terk etmiş olduklarını ve şimdiki ülkede çok mutlu yaşadıklarını ve asıl topraklarını geri almak gibi bir arzularının olmadığını söyledi. Bu husus senin halkınla çok uzun zaman iyi geçindiğimizi gösterir. Şimdi batıya, Ta-shi'ya*[541] *doğru*

Bunlar Baykal Gölü civarında yerleşmişlerdi. Bkz. Wei Shu ve T'ang Shu. Yukarıdaki ad "Büyük Sarı Shih-wei" demektir. Ti-la (2) belki de T'ang Shu'daki T'ie-le ve Reşidüddin'deki Telengüt'lerdir. Wang-gi-la (3), Kongrat; Ch'a-ch'i-la (4), Cacerat ve Mi-rh-ki (10) Merkit'ler olmalıdır. T'ang-gu (15) ile galiba Tangutlar kastediliyor. Aynı ad *Chin Shih*'ın coğrafya bölümünde görülür. Orada Wu-ku-li (12) kabilesinin adını da görürüz. *Chin Shih*'dan Ta-shi'nın nüfuzunu tüm Moğolistan'a yaydığını görebiliriz.

539 Meşhur Uygur Hanı Boka Han'dır. Sarayı Karakurum'dan sonra bir yerlerdeydi.

540 Şimdiki Kan-su'daki Kan-chou-fu'dur.

541 Araplara Çin kaynaklarında verilen addır. Benim 1871'de neşredilen *On the Knowledge Possessed by the Chinese of the Araps* adlı eserime bakınız.

ilerleme niyetindeyim ve topraklarınızdan geçmek için müsaade buyurmanızı rica ederim. Herhangi bir şüpheye kapılmayınız.'"

Pi-le-ko, bu mektubu alınca hemen Ta-shi ile görüşmeye gitti ve onun ordugâhına vardıktan sonra üç gün eğlence düzenlendi. Ta-shi tekrar yola çıktığında, hükümdar ona 600 at, 100 deve ve 3 bin koyun hediye etti, samimiyetini ispat etmek için bazı oğullarını ve torunlarını rehin olarak bıraktı. Ta-shi'ya bağlılığını bildirdi ve ülkesinin sınırlarına kadar ona eşlik etti.

Bunun üzerine Ta-shi batıya doğru ilerledi, yolda karşısına çıkan tüm düşmanları yok etti ve kendiliğinden tâbi olanlarla barışı sürdürdü. Ordu 10 bin li ilerledi, devletler yıktı, sayısız deve, at, sığır, koyun ve diğer mallardan ele geçirdi. Ta-shi'nın ordusunun gücü ve askerlerinin cengâverliği günden güne arttı. *Sun-sz'-kan*'a[542] vardığında tüm Batı devletlerinden müteşekkil *Hu-rh-shan*[543] komutasında 100 bin kişilik bir orduyla karşılaştı. İki ordu cephe cepheye birbirinden iki li uzaktaydı ve Ta-shi birliklerine şu emirleri verdi:

"Bizden önce çok düşman gördük ancak onların kabiliyetli bir komutanı yoktu. Onlara cepheden saldırınca kurtarmak için geri gelemeyecektir ve hiç şüphe yok ki zafer ordumuzun olacaktır."

Bundan sonra ordusunu üçe ayırarak *Siao Wa-li-la, Ye-lü Sung-shan* ve diğerlerinin emrine verdi ve 2500 adamla düşmanın sağ kanadına hücum ettirdi. *Siao La-abu* ve *Ye-lü Mu-sie* 2500 adamla sol kanada saldırdı. Merkezdeki birliğin başında kalan Ta-shi ise düşmanın merkezine doğru ilerledi. Bu üç birlik Hu-rh-shan'a doğru aynı anda hücum etti, büyük bir galibiyet elde etti ve on li uzunluğundaki bir saha cesetlerle kaplandı. Ta-shi ordusuyla beraber 90 gün Sun-sz'-kan'da kaldı. Hui-hui (Müslüman) Hükümdarı tâbiliğini bildirmeye geldi ve ülkesinin mallarını vergi olarak sundu. Bundan sonra Ta-shi batıya, *Ki-rh-man*'a[544] kadar ilerledi. Burada asker ve sivil herkes toplandı ve Ta-shi'yi imparator ilan ettiler. 1124 yılında II. ayın 5. günüdür (*Kang-mu*'da 1125 yılı). İmparator o sırada 38 yaşındaydı, *Go-rh-han*[545] ile Çince *T'ien-yu Huang-ti* unvanını aynı anda aldı, saltanatının başladığı yıla *yen-k'ing* adı veril-

542 Semerkand.

543 Hu-rh-shan, Harezm Şah ile aynı olabilir. İlk kez Kutbeddin Muhammed (1097-1127) Harezm Şah unvanını almıştır. Selçuklulara tâbi olarak Maveraünnehr ve Fergana'da hükmediyordu. Bununla beraber Müslüman müellifler Karahıtaylar ile Harezmşahlar veya Selçuklular arasında Semerkand'da geçen bir savaştan bahsetmezler. Sadece elli yıl sonra Karahıtay Gürhan'ının Horasanlı Selçuklu Sultanı Sencer'i büyük bir mağlubiyete uğrattığını kaydederler.

544 Güney İran'daki Kerman'ın kastedildiğini zannetmiyorum. Burası Semerkand ve Buhara arasındaki hâlâ mevcut olan *Kermaneh*'dir.

545 Gürhan.

di. Ta-shi ayrıca atalarına ve karısına onur unvanları bahşetti. Bundan sonra subaylarını topladı ve şunları söyledi:

"Birlikte 40 bin li yoldan geldik. Çölleri geçtik ve gece gündüz bin bir meşakkate uğradık. Siz benim zaferimi paylaşabilirsiniz, atalarınıza onur unvanları vereceğim."

Bundan sonra prens Siao Wa-li-la ve 49 diğer seçkin subayın atalarına unvanlar verdi. 1126 yılında Ta-shi ordusunu geriye, doğuya çekti. At üstünde yirmi günlük bir yolculuktan sonra bereketli bir toprağa vardılar, orada bir payitaht kuruldu ve adı *Hu-sz' wa-rh-do*[546] kondu. Bundan sonra saltanat yılının adı *k'ang-kuo*[547] yapıldı.

Aynı yıl Siao Wa-li-la başkomutanlığa atandı. 70 bin atlıdan oluşan bir ordu doğuya gönderildi. Göğe siyah bir öküz ve beyaz bir at kurban edildikten sonra Ta-shi bir bayrak yapılmasını emretti ve birliklerini bu bayrak etrafında topladı, bayrakları asmak için şunları söyledi:

"Bizim büyük Liao İmparatorluğu'muz zor şartlar altında kuruldu ve atalarımızın liyakati sayesinde (büyük işler) başarıldı. Ancak onların halefleri sefahate ve ayyaşlığa düştüler ve halklarının idâresini boşladılar. Karışıklık çıktığında ise imparatorluğumuz dağıldı. Şimdi sizleri So-mo(Moğol çölü)'ya göndermek ve orada eski ihtişamımızı tekrar tesis etmek arzusundayım."

Bundan sonra Ta-shi, başkomutan Siao Wa-li-la'ya hareket işareti verdi ve şu emirleri bildirdi:

"Şimdi ilerle. Liyakati ödüllendirmeye ve vazifelerini yapmayanları cezalandırmaya dikkat et. Talihi ve talihsizliği birliklerinle paylaşmaya çalış. Konaklamak için otun ve suyun bol olduğu yerleri seç. Savaşa girmeden önce düşmanın gücünü hakkıyla tahmin etmeye dikkat et. Kendini mağlubiyete uğratacak bir çekilme hususunda daimâ uyanık ol."

Bundan sonra ordu harekete geçti ve herhangi bir netice almadan 10 bin küsur li ilerledi. Ordu çok sayıda at ve sığır kaybetti ve geri dönmek zorunda kaldı, birlikler çok yorgundu. Bunu gören Ta-shi şöyle dedi:

"Gök yüzüme gülmedi."

K'ang-kuo saltanat devresinin 10. yılında (1135; *Kang-mu*'ya göre 1136) Ta-shi öldü. Yirmi yıl hüküm sürmüştü.[548] *Te-tsung* olarak kutsandı.

---

546 Wa-rh-do kesinlikle *ordo*dur. Hu-sz', Mançucadaki Hosun yâni "güçlü" kelimesini andırmaktadır.

547 Bu iki işaret "barış devleti" mânâsına gelir. Aynı zamanda Semerkand için kullanılan eski bir addır.

548 Eğer saltanatını 1124'ten itibaren alırsak imparator ancak 11 yıl hüküm sürmüş olur.

Ta-shi öldüğünde oğlu Yi-lie yeterli yaşta değildi ve Kan-t'ien Huang-hou da denen eşi *T'a-bu-yen* saltanat naibi oldu. Saltanat devresine *hien-ts'ing* adı verildi. Yedi yıl sonra Yi-lie idâreyi bizzat ele aldı ve 1142-1155 yılları arasındaki saltanat devresinin adı *shao-hing* oldu. On sekiz yaşından büyük herkesin sayılmasını emretti. Toplamda 84500 âile tespit edildi. Ölümünden sonra *Jen-tsung* olarak kutsandı. Oğlu P'u-su-wan hâlâ çok küçük olduğundan merhum imparatorun bacısı saltanat naibi oldu ve 1155-1169 yılları arasında hükmetti. Saltanat devresinin adı *ch'ung-fu* idi ve ona Ch'eng-t'ien T'ai-hou unvanı verildi. *Siao Wa-li-la* ile evlenmiş, ancak kayınbiraderi *P'u-gu-dji-sha-li* ile ile gayrı meşru ilişki kurmuştu. Kocasına *Tung-p'ing-wang* unvanı vermiş, ancak sonradan onun öldürülmesini emretmişti. Bununla beraber Siao Wa-li-la birlikleriyle sarayı kuşatmış ve saltanat naibini ve âşığını okla öldürmüştü.

Bunun üzerine Jen-tsung'un ikinci oğlu *Dji-lu-gu* imparatorluğunu ilan etti. 1169-1203 yılları arasındaki 34 yıllık saltanat devresine *t'ien-hi* adı verildi. 1203 yılının sonbaharında imparator bir av gezisindeyken 8 bin askerle pusuya yatan *Nayman* Prensi *K'u-ch'u-lu*[549] tarafından esir alındı. Prens Dji-lu-gu'nun tahtını ele geçirdi ve Liao'nun âdetlerini ve elbiselerini benimsedi. Önceki imparatora *T'ai-shang-huang* ve saltanat naibine *Huang-t'ai-hou* unvanı verdi. Yaşadıkları müddetçe *K'u-ch'u-lu* onları günde iki kez ziyaret etti. Dji-gu-lu öldükten kısa bir süre sonra onunla beraber Liao Sülâlesi ortadan kalktı.

Yukarıda Si Liao veya Karahıtaylarla alakalı Çin kaydı dışında aynı konuda Çin kaynaklarında, bilhassa Chin ve Moğol devirlerinde çok sayıda parça parça malûmat vardır. Bunlardan bazılarından tetkikimi tamamlamak için bahsedeceğim.

Si Liao ve Ta-shi'nın maceraları tercümesini verdiğimiz *Pei Shih Chi*'de veya 1220'de Chin İmparatoru'nun Cengiz'e gönderdiği elçinin seyahatnâmesinde bazı tafsilatta verilmektedir. Chin elçisinin Ta-shi'nın seyahatine dâir verdiği ipuçlarından Moğolistan'dan Maveraünnehr'e giden yolun şimdiki Kulca'nın kuzeyindeki *Talki* Geçidinden geçtiğini anlayabiliriz. Ch'ang Ch'un'un batıya seyahatinin müellifi tıpkı Ch'ang Te ve Ye-lü Ch'u-ts'ai'ın Türkistan'da geçtiği gibi K'i-tan İmparatoru'nun yolunu zikretmektedir. Avrupalı Orta Çağ seyyahları Karpini ve Rubruk da bu tafsilatı vermektedir.

Karahıtaylara dâir bazı ilginç bilgiler *Chin Shih*'da biyografilerden birinde kayıtlıdır. Bunun tercümesini sunacağım. Doğu Asya'da Liao veya K'i-tan İmparatorluğu'nun 1125'te yıkılmasından sonra Kuzey Çin'de ve ayrıca Moğo-

549 Reşidüddin'deki *Güçlük*'tür. Cengiz tarafından devrilen Nayman Hanı T'ai-yang'ın oğluydu. *Yüan Shih*'da Güçlük adı *K'u-ch'u-lu-han* olarak yazılır.

listan'ın büyük kısmında hâkimiyeti sağlayan Chin İmparatorluğu Türkistan'da bir Liao İmparatorluğu kurulmasından oldukça rahatsızdı ve bu devlet hakkında hiçbir istihbarat fırsatını kaçırmıyor ve hatta elçiler gönderiyordu. Aşağıdaki tercüme *Chin Shih*, 121'deki *Nien-ko Han-nu*'nun biyografisindendir ki bu yerde XII. yüzyılda Chin ile Karahıtay arasındaki bazı görüşmelerden bahsedilmektedir.

Nien-ko Han-nu, XII. yüzyılın ilk yarısında Chin ordusunda başarılı bir subaydı. İmparator, alâmetifarika olarak ona bir koşum takımı, ok ve yay ve bir savaş atı ihsan etmişti. Bu ifadelerden sonra müellif Si Liao'yu ve Han-nu'nun onların sarayındaki vazifesini uzun uzadıya anlatır. Bu kayıt şöyle devam eder:

T'ai-tsu[550] devrinde bir Liao Prensi olan *Ye-lü Ta-shi*, *Ku-yung*'dan[551] geçti ve *Ku-pei-k'ou*[552] Geçidinden geri çekildi (*Liao Shih*'da 1120 yılı kayıtlarında Yen yâni Pekin'in Chin tarafından ele geçirilmesi anlatılmaktadır). Ancak tekrar harekete geçti, *Feng-sheng-chou*'yu[553] ele geçirdi ve *Lung-men*'ın[554] 25 li doğusunda askerlerine siper kazdırdı. Bu siper *Lou Shi* (bir Chin generali) tarafından ele geçirildi ve Ta-shi birlikleriyle teslim oldu. Ts'ung Wang (Chin generali), Liao İmparatoru'nun ağırlıklarını *Ts'ing-chung*[555] denen yerde ele geçirdi ve bunda Ta-shi kılavuzluk etti. Chin İmparatoru tutuklu olan tüm prensleri ve askerleri serbest bıraktı ve Ta-shi ile münâsebet kurulmasını emretti; Ta-shi ordunun elinde olmasına rağmen imparator onun yararlılıklarını, bilhassa (Chin) ordusuna yaptığı kılavuzluğu kabûl ediyordu. Bu 1121'de oldu. Ancak sonradan Ta-shi bilinmeyen bir yöne doğru kaçtı.[556]

1124'de Chin'e tâbi olan bazı kabile reislerinden (Moğolistan'daki) alınan bir istihbarat Ta-shi'nın kuzey bölgelerinde kendisini hükümdar ilan ettiğini bildiriyordu. Ülkesi iki eyaletten, kuzey ve güneyden oluşuyordu. 10 bin atlı askeri, kalabalık sürüleri ve zengin bir hazinesi vardı. İmparator, Liao prensinin peşine düşülmesini ve yine doğru istihbarat temininde ihmal edilmemesini emretti.

550 İlk Chin İmparatoru Aguta, 1115-1123.

551 Pekin'in kuzeybatısında içinde kale olan bir geçittir.

552 Pekin'in kuzeydoğusundaki önemli bir geçittir.

553 Şimdiki Pekin'in kuzeybatısındaki Pao-an-chou'dur.

554 Pekin'in kuzeyinde ve batısındaki dağlarda bu adla ("ejderha kapısı") birkaç geçit vardır.

555 Bu hadise 1121'de oldu.

556 Ta-shi'nın Chin ile olan münâsebeti hakkında Liao ve Chin tarihçileri zıt görüşlere sâhiplerdir veya en azından *Liao Shih*, Ta-shi'nın Chin ordusu tarafından esir alındığını söylememekte, sadece Pekin'in düşüşünden sonra Liao İmparatoru'na gittiğini kaydetmektedir.

Ertesi yıl 1125'te sınırdaki vâlilerden biri Hia(Tangut İmparatorluğu)'nın Ta-shi ile Shan-si eyaletini işgal etmek üzere gizli ittifak kurduğu söylentisini bildirdi. İmparator tekrar meselenin aslının araştırılması ve aynı zamanda ordunun hazırlanmasını emretti.

1129'da T'ai-chou(Doğu Moğolistan)'daki bir bir generalden gelen raporda Ta-shi'nın kuzey kabileleri bölgelerinde yer alan iki askerî garnizonu ele geçirmeyi başardığı bildirildi. General mezkûr yerlerden çok uzak olmayan imparatorluk otlaklarının güvenliği hususundaki endişelerini bildirdi. İmparator başlarda eğer bu bölgelerde asker toplanırsa kuzeydeki kabilelerin isyan edeceği endişesindeydi. Bununla beraber 1130'da *Ye-lü Yu-ta*[557] ve diğer iki komutan Ta-shi'nin peşine gönderildi. Bunlara ayrıca (kuzeydeki) kabilelerden asker toplanmasını emredildi, ancak kabileler reddettiler. Bu sefer *Wu-na* Irmağına kadar devam etti ve sonra geri dönüldü. Yu-ta kendisine Ta-shi'nın bir süreliğine *Huo-chou*[558] ülkesinde kaldığı ve Hia (Tangut) ile gizli ittifak içinde olduğu yönünde malûmat geldiğini bildirdi.[559] Bunun üzerine imparator Hia'ya bir elçi gönderdi ve açıklama istedi. Ancak Tangutlar Ta-shi hakkında hiçbir şey bilmediklerini ve ülkelerinin Huo-chou'ya bitişik olmadığını bildirdiler.

(*Chin Shih*, 1130 yılına dâir kayıtlarda Huo-chou Hui-ho(Uygur)'larının Ye-lü Ta-shi'nın bir taraftarı olan *Sa-ba-ti-t'u-tie*'yi ele geçirdikleri ve Chin İmparatorluğu'na teslim ettikleri bildirilmektedir.)

1144'de Hui-ho(Uygur)'lardan bir elçi haraç sunmak üzere Chin sarayına geldi ve Ta-shi'nın hayatta olmadığını ve onun halkının kendilerinin yakınlarında yaşadıklarını bildirdi. Bunun üzerine *Han-nu*(biyografisinde tüm bu hadiseler kayıtlıdır)'ya ülkesine dönerken Hui-hu elçisine eşlik etmesi emredildi. Bu yola çıktı ve sonra ondan bir daha haber alınamadı.

Ta Ting'in saltanatı esnasında, 1160-1190, *I-si-lan* adlı bir Hui-hu tüccarı üç arkadaşıyla beraber (Chin'in) güneybatı sınırına geldi. Bu tüccarlar şunları söyledi:

557 Kaçıp Chin ordusuna giren bir Liao prensidir.

558 Huo-chou, Turfan yakınlarındaki Karahoja'dır.

559 *Kang-mu*, Ye-lü Yu-ta'nın seferi ilgili (1131 yılı) 10 bin adamla Huo-chou'ya yaklaştığı söylenen Ta-shi'ya karşı harekete geçtiğini kaydeder. Chin bu generale tam mânâsıyla güvenmediği için âilesi rehine olarak alındı. Çölün kuzeyinde Ho-tung'a kadar 3 bin küsur li ilerledi. Ancak bu sefer hedefine ulaşamadı ve yalnızca Yen (Kuzey Chili), Yun-chung ve Ho-tung eyaletleri tahrip edildi. *Chin Shih* ve *Kang-mu*'da kaydedildiği gibi Ta-shi'nın 1130'da Huo-chou'ya yaklaştığı yönündeki söylenti Ta-shi'nın aynı sırada doğuya doğru yaptığı büyük, ancak başarısız seferle alakalıdır.

"Bizim ana yurdumuza Dsou-gua denir. Payitahtın adı Gu-sz'-o-lu-do'dur.[560] *Bu ülkenin halkı savaşçı şahsiyette değildi, tarımla uğraşır ve her yıl mahsulünün onda birini hükûmete verirdi. Yaşlı adam diyor ki eski devirlerde K'i-tan geldiğinde Dsou-gua hiçbir mukavemet göstermeden teslim oldu. Burada K'i-tan'ların yaşadığı garnizon çok büyüktür ve etrafı atla yarım günde turlanır.*[561] *Kısa bir süre önce K'i-tan Hükümdarı Ye-bu-lien ve diğer kabileleri itaat altına almak üzere damadı A-ben-sze'yı 10 bin adamla gönderdi. Ancak sefer başarısız oldu. Bununla beraber savaş daha bitmedi."*

İmparator, bu Hui-hu'nun *Hien-p'ing-fu*(şimdiki Güney Mançurya'dą *T'ie-ling-hien*)'ya yerleştirilmesini emretti ki buradaki Hui-ho yerleşimleri eski devirlerden beri vardı.

Aynı yıl *Nien-ba-en* reisi *Sa-li-ya* ve *K'ang-li* reisi *Bo-gu*[562] ve diğer kabileler elçiler gönderip Chin İmparatoru'na tâbi olmak için yalvardılar. Bunlar kendilerine Ta-shi tarafından verilen bir mührü sundular ve Chin'den yeni bir mühür rica ettiler. İmparator güneybatıdaki vâliye kabilelerin samimiyetini araştırmak üzere bu ülkelere görevliler göndermesini emretti. Bunun üzerine bir elçi tercümanla yola çıktı. Bunlar samimiyetini sürdüren Sa-li-ya'yı gördüler ve ondan Han-nu'nun akıbetini öğrendiler. Sa-li-ya onlara yıllar önce Chin İmparatoru'nun Han-nu adında bir elçiyi Huo-chou (Karahoca) yoluyla Ta-shi topraklarına gönderdiğini bildirdiler. Elçi Ta-shi ile av gezisindeyken görüşmüş ve Ta-shi ona neden attan inmediğini sormuştu. Han-nu ise Chin İmparatoru'nun elçisi olduğunu ve imparatorun mektubunu dinlemek üzere Ta-shi'nın attan inmesi gerektiğini söylemişti. Bunun üzerine Ta-shi, Han-nu'nun öldürülmesini emretmişti. Elçi Çin'e böyle bir malûmatla döndü.

Nihayetinde *Sung Shih*'dan Karahıtaylarla alakalı bir bahsi sunacağım. Kaynakta 1185 yılı için şöyle denmektedir:

"Bu yılın II. ayında casuslardan edinilen istihbarata göre K'i-tan Sülâlesi'nin başı Ta-shi Ling-ya, Hia İmparatoru'na gitmiş ve Chin İmparatorluğu'nu işgal etmek için onun topraklarından geçme müsaadesi istemişti."

Şimdi de Batı Liao veya Karahıtaylarla alakalı Müslüman müelliflerin kayıtlarına dönelim. Bkz. d'Ohsson, I, s. 441-443.

Reşidüddin bu sülâleye dâir şu malûmatı toplamıştır:

---

560 *Hu-sz'-wa-rh-do'*dur.

561 Karahıtay garnizonunun harabeleriyle ilgili Rubruk'un ifadeleriyle mukayese ediniz.

562 Kanklılar. Tafsilat ileride verilecektir.

Çurçe[563] Devleti, Karahıtay İmparatorluğu'nu[564] yıktıktan sonra, Karahıtayların ülkesinde yüksek itibara sâhip *Nushi Taifu*[565] adındaki bir prens önce Kırgızların ülkesine kaçtı, ardından Uygurların topraklarından geçti ve nihayetinde Türkistan'a vardı. Üstün bir zekâya ve kabiliyete sâhip bir adam olarak bu ülkelerde büyük bir güce kavuşmuş, tüm Türkistan'ı ele geçirmiş[566] ve "Büyük Han" mânâsına gelen *gürhan* unvanı almıştır. Bu hadiseler 1128 ve 1129 yıllarında vuku bulmuştur.[567]

Nushi Taifu'nun ölümünden sonra sadece yedi yaşında olan oğlu gürhan ilan edildi. Bu, 95 yaşına kadar yaşadı ve 1213 yılında öldü. Cengiz doğduğunda gürhan 44 yaşındaydı ve 25 yıldır tahttaydı.[568]

---

563 Çin kaynaklarındaki Nu-chi'dır. Çince asıl telaffuzu Ju-chen'dır (Klaproth, *Asia Polyglotta;* Plath, *Mandschurey*, I, s. 107). Bunların asıl yerleşim yerleri Amur Irmağı civarıdır ve K'i-tan'lara tâbidirler. XII. yüzyılın başlarında Nu-chi'lar isyan ettiler. Bu isyana başlık eden Çin kaynaklarında *A-gu-da* olarak kaydedilir. Bu K'i-tan'lara karşı birkaç savaş kazanmış, 1115 yılında imparator unvanı almış ve sülâlesine Çince Chin ("altın") adı vermişti. Halefi *U-ki-mai*, Mançurya, Moğolistan ve Kuzey Çin'deki K'i-tan hâkimiyetini 1125'te nihayete erdirmiş ve ayrıca Kuzey Çin'de Sung İmparatorluğu'nun elindeki toprakları almıştı. Chin İmparatorluğu'nun sınırları güneyde Huai Irmağına kadar uzanmaktadır. Mançurya, Moğolistan ve Kuzey Çin'deki Chin hâkimiyeti yüz yıldan fazla sürdü. Chin İmparatorluğu 1234'de Moğollar tarafından yıkıldı. Nu-chi veya Chin'ler şimdiki Mançuların atalarıdır. Tarihleri *Chin Shih*'da verilmektedir.

Fars müellifleri Çurçe adını muhtemelen Moğollardan duymuşlardır ki bu halkın gerçek adı gibi görünmektedir. Ta-kin-kuo-chi'da Nu-chi veya Chin'in aslen *Chu-li-djen* olarak telaffuz edildiği kaydedilmektedir. M. Polo (I, s. 227) Tatarların aslen kuzeyde, Çurçe sınırında yaşadıklarını bildirmektedir.

Not. 532'de zikrettiğim Benaketi'nin *Tarih-i Khata*'sında (Reşidüddin'den intihaldir) Çurçe için şunlar kaydedilmektedir (Müller Greiffenhag, *Abd. Beidav. Hist. Sin.*, s. 15):

"Kidan veya Karahıtaylara bitişik tarımla uğraşan bir başka kavim vardır. Kathayan'lar buna *Niu che*, Moğollar ve diğerleri *Çurçe* derler. Bu halklar arasında *Huonyen Agudai* adında bir adam vardı, lakabı *Daigim* idi. Moğollar ona *Akuda* derlerdi. Bu Khatai'daki Karahıtay Sülâlesi'ni devirdi. Hem Cengiz devrinde yaşayan Altun Han'a hem de Ögeday Han devrinde yok edilen hükümdara *Daigim* deniyordu."

Huonyen, Nu-chi dilinde prens demektir. Wan-yen, Chin tarihi boyunca değişken kullanımlara konu olmuştur. Daigim, Çince *T'ai Kin* yâni Büyük Kin demektir.

564 Reşidüddin Doğu Asya'daki Liao Sülâlesi'ne de Karahıtay demektedir.

565 D'Ohsson (I, s. 163) Reşidüddin'in Karahıtay Sülâlesi'nin banisini *Tushi Taifu* olarak zikrettiğini bildirmektedir. Böylece buradaki *Nushi* d'Ohsson'un tercümesinde yanlış yazılmış olmalıdır. *Tushi*, Batı Liao Sülâlesi'nde görülen Ta-shih için yazılmış olmalıdır. D'Ohsson, Çince Tai-fu'nun "général en chef" olduğunu söylemektedir. Bu doğru değildir. T'ai-fu, "büyük adam" demektir.

566 Reşidüddin (Berezin, I, s. 98) Kerait kabilesi bahsinde Karahıtay Gürhan'larının Maveraünnehr ve Türkistan'da hüküm sürdüğünü kaydetmektedir.

567 Liao Shih'a göre dört veya beş yıl erken (1124).

568 Liao Shih'a göre Ta-shi'nın halefi oğlu ve torunudur. Torunu 1169-1203 yılları arasında 13

Tarih-i Cihan Güşa'nın müellifi Karahıtaylarla alakalı daha tafsilatlı malûmat vermektedir:

Karahıtay hanlarının aslı Kitay'dan gelmedir. Bu imparatorluğun bânisi halkı nezdinde büyük itibar sahibiydi, ancak siyasî hadiseler sebebiyle ana yurdunu terk etmek mecburiyetinde kalmıştı. Gürhan unvanı aldı ki "Cihan Hanı" demektir. Kitay'dan ayrıldığı zaman yanında sadece altmış kişi[569] olduğu bildirilse de bazıları kalabalık bir ordunun başında olduğunu söylemektedir. Bu göçmenler ilk önce Kırgızların sınırına vardı, onların topraklarında istilâlar yaptı. Kırgızlar işgalcileri püskürtmek için önlemler alınca Karahıtaylar *Imıl* Irmağı topraklarına çekildiler ve orada bir şehir kurdular ki harabeleri hâlâ görülebilir. Türk kabileleri Kitan prensine tâbi oldular ve kısa bir süre sonra prens artık 40 bin âilenin başındaydı. Ardından şimdi Moğolların Gu-balık dedikleri *Balasagun*'a ilerledi.[570] Afrasyab'dan gelme olan bu ülkenin hüküm-

yıl hüküm sürmüştür. Böylece Reşidüddin bir Gürhan'ı atlamıştır ancak son Karahıtay Gürhan'ının 1213'de öldüğü şeklindeki kaydı Liao Shih'dan daha doğrudur. Liao Shih biraz daha erken bir tarih vermektedir. Yüan Shih'da Karahıtaylara dâir verilen tarihler Reşidüddin'dekilerle örtüşmektedir.

569 *Liao Shih*'da 200 kişi.

570 *Tarih-i Cihan Güşa*'ya göre (d'Ohsson, I, s. 433) Balasagun şehri, sulak ve otlu bir Türkistan düzlüğünde Uygur Hükümdarı Buku Han tarafından kurulmuştur. Arap coğrafyacıları Balasagun'dan ilk defa IX. yüzyılda Sihun yâni Seyhun'un ardında ve Taras'ın doğusunda İsficab (Lerch'e göre Sayram)'a bağlı bir şehir olarak bahsetmektedirler. Onlar Türkistan halkının Balasagun'u "dünyanın merkezi" olarak kabûl ettiklerini bildirirler. Buna göre şehir doğu ve batının, güney ile kuzeyin ortasında yer almaktadır. Ebulfeda, II, ii, s. 127'de X. ve XI. yüzyıldaki iki müellife dayanarak Balasagun'un Kaşgar'dan çok uzak olmadığını bildirmektedir. XII. yüzyılda yazan Arap tarihçi İbnü'l-Esir'in kayıtlarından Balasagun'un X. ve XI. yüzyıllarda Türkistan hanlarının payitahtı olduğunu anlıyoruz. İleride göreceğimiz gibi (Uygurlar bahsinde) bir Uygur sülâlesi olan bu sülâlenin İlek Hanlar adıyla da bilindiğine, Karahıtay gürhan'ı tarafından devrilen Balasagun Hanı'ın bir Uygur prensi olduğuna dâir bazı deliller vardır.

Balasagun'un XII. yüzyılda ve XIII. yüzyılın başlarında Karahıtayların payitahtı olarak tanımlayan Müslüman müellifler buranın coğrafyasına dâir çok genel tasvirler vermektedirler. Ancak devrin Moğol ve Çin kayıtları Karahıtay payitahtının gerçek konumuna dâir daha kesin malûmat vermektedir.

Liao Shih'a göre Batı Liao veya Karahıtay Sülâlesi banisinin sarayının Kermane (Semerkant ve Buhara arasındadır)'nin yirmi gün doğusundadır. Bu saraya *Hu-sze-wa-rh-do* denir. Batı Liao yâni Karahıtayların hâkim olduğu topraklardan Çin'e giden bazı Müslüman müelliflerin kayıtlarından Karahıtay ordugâhının *Gu-sze-o-lı-do* şehri yakınlarında olduğu anlaşılmaktadır. Bu yer ile Hu-sze-wa-rh-do aynı yerdir. Ye-lü Ch'u-ts'ai, Si Liao payitahtı Hu-sze-wo-lu-do'nun İli Irmağının batısında olduğunu bildirmişti. *Yüan Shih*, 120'deki Ho-sze-mai-li'nin biyografisinde onun Hsi-yü(Türkistan)'deki *Gu-dse-wa-rh-do* şehrinden olduğu ve Si Liao *K'uo-rh-han*'ının bir yoldaşı olduğu kaydedilmektedir. Çinli müelliflerin kaydettikleri bu ad-

darı gücünü kaybetmiş ve *Karluklar* ve *Kankaliler* üzerindeki hâkimiyeti ortadan kalkmıştı ki bunlar onun topraklarını istilâ ettiler. Karahıtaylar onun ülkesine yaklaştığında hükümdar Karahıtayların hükümdarına elçiler gönderip kendi toprağına almalarını söyledi.[571] Kitan prensi bunun üzerine Balasagun'a geldi, Afrasyab'ın torunu tahttan çekildi ve sadece İl-Türkan yâni "Türklerin başı" unvanını korudu. Bundan sonra Karahıtay Gürhan'ı *Kum-kicik*'ten *Barsercan*'a ve *Taras*'tan *Tamic*'e imparatorluğunun her eyaletine vâliler atadı.[572]

ları Karahıtay payitahtına atfettikleri ve Balasagun'u kastettikleri hususunda pek şüphem yoktur; *Tarih-i Cihan Güşa*'ya göre Moğollar devrinde buraya Gu Balık deniyordu.

Yüan Ch'ao Pi Shih'da buranın konumuna dâir daha net ifadeler buluyoruz. Kaynakta Ung Han'ın Ch'ui Irmağı kenarındaki K'i-tan Gürhan'ına kaçtığı bildirilmektedir. Bu ırmak Çu'dur ve muasır Çin haritalarında hâlâ Ch'ui olarak geçmektedir. Burası Ch'ang Ch'un'un seyahatnâmesinde geçer. Çu Irmağı havzası bereketli otlaklarıyla meşhurdur (Kostenko, *Turkestan*, I, s. 268). Bu husus *Tarih-i Cihan Güşa*'da da zikredilmektedir ki Balasagun sulak ve otu bol bir düzlükte kurulmuştur. Balasagun veya Balasgun adının Moğolca şehir demek olan *balgassun*'dan gelme olduğunu zannediyorum. Bu kelimenin Türk boyları tarafından da kullanılmış olması pek mümkündür. *Tarih-i Cihan Güşa*'nın müellifi Moğolların Balasagun'a Gu-balık dediklerini kaydetmişti. Kelime Gu-dse-wa-rh-do ile benzerlik arzetmektedir; balık ve ordo aynı mânâları taşımaktadır.

Kadim Balasagun şehrinin aynı yerde kurulmuş olması ihtimal dışı değildir. *T'ang Shu*'ya göre Batı Gök-Türklerin Kaganı'nın sarayı VII. yüzyılda buradaydı. Kaynak VII. yüzyılın ilk yarısında hüküm süren İşbara Kagan'ın sarayının Sui-ye Irmağının kuzey sınırında olduğunu kaydetmektedir. Bu ırmak ve aynı adlı şehir T'ang devri kaynaklarında devamlı geçer. Sui-ye, İli'den Talas şehrine giden yol üzerindedir.

629 ve 630 yılında Tanrı Dağlarının güney eteklerini takip ederek Çin'den Semerkand'a giden Budacı keşiş Hsüan Tsang bu silsileyi Ling (buz) Dağı veya Musart Geçidinden geçmiş ve Ts'ing-ch'i("duru göl")'ye varmıştı. Bu göl hakkında verdiği tafsilattan Issık Göl olduğu anlaşılmaktadır. Bu gölün 500 li kuzeybatısında Su-ye Irmağının kenarındaki şehre varmıştı, gölün etrafı altı veya yedi li uzunluğundaydı ve etraftaki ülkelerden tüccarlar burada toplanırdı. Burada ayrıca Gök-Türklerin Kaganı otururdu. Budacı keşişin Su-ye'si ile *T'ang Shu*'daki Sui-ye aynı yerdir ve ancak Çu Irmağı olabilir. Şehrin adı Suyab'dır.

571 *Chin Shih*'da Müslüman tüccarlarla ilgili tercümesini verdiğimiz kayıttaki Gu-sze-o-lu-do'nun mukavemet göstermeden Ta-shi'ya teslim olması hadisesi ile mukayese ediniz.

572 Taras hâriç olmak üzere burada zikredilen yerleri veya memleketleri bilmiyorum. Not. 23'te Taras'ın konumuyla alakalı değerlendirmeler yaptım. Bu şehrin Talas adlı ırmağın kenarında kurulduğuna şüphe yoktur ve burası galiba şimdiki Evliya Ata'dan çok uzakta değildir. Budacı keşiş Hsüan Tsang 630'da Su-ye'den ayrıldıktan sonra 400 li batıda sulak bir yere gelmişti ki buranın adı Ts'ien-ts'uan ("bin bulak") idi. Kuzeyde karlı dağlar vardı ve her iki taraf da ovaydı. Bin Bulak'tan batıya doğru 140 veya 150 li ilerleyince Ta-lo-sz'a varmıştı. Burada her yerden tüccarlar yerlilerle beraber yaşıyorlardı.

Vivien de TS. Martin'in Stan. Julien'in Hsüan Tsang Seyahatnâmesi tercümesine eklenen coğrafya notlarında Ts'ien-ts'uan, Karakul gölünün güneyindeki *Ming Bulak* ile eşleştirilir. Seyyahın kuzeybatıya doğru ilerlemesiyle onun Ta-lo-sz' şehrini mezkûr göl ile Seyhun ara-

Sonradan *Kankali*lere[573] boyun eğdirdi. Birlikleri *Kaşgar* ve *Hoten*'i işgal etti. *Kırgızlar* üzerine de bir sefer yaptı, Bişbalık'ı aldı ve *Fergana* ve *Maveraünnehr*[574] teslim oldu. Böylece Osman (Semerkandlı)'ın selefleri gürhana tâbi olmuşlardı. Bu işgalleri tamamladıktan sonra generali Ernuz'u Harezm üzerine gönderdi. Ernuz ülkeyi baştanbaşa yakıp yıktı. Atsız Harzemşah teslim oldu ve Ernuz çekilirken ona yüksek meblağlı bir haraç verdi. Gürhan öldükten kısa bir süre sonra dul eşi *Keuyunk* tahtta çıktı. Bundan sonra kadın gayrı meşru ilişkiye girdi ve âşığıyla beraber öldürüldü.[575] Merhum gürhanın iki kardeşinden biri tahtta çıktı.[576] Atsız'ın halefi Sultan Tekeş, Karahıtay Gürhan'ına haraç vermeye ve iyi münâsebetler kurmaya devam etti. Ayrıca oğlu ve halefine de aynı Gürhan siyasetini sürdürmesini tembihledi. Gürhan'ın imparatorluğu Harezm'i doğunun dehşetli halklarından koruyan güçlü bir setti.

Müslüman müellifler tıpkı *Liao Shih*'ın yaptığı gibi Karahıtay gürhanlarının adlarını vermiyorsa da bu sülâlenin Nayman Prensi Güçlük tarafından devrilen son gürhanının saltanatı hakkında tafsilatlar kaydetmektedirler. Aşağıdakiler Müslüman müelliflerin kayıtlarıdır (d'Ohsson, I, s. 105, 166 vd.):

Güçlük, babası Nayman Hanı Taiyang öldürüldüğünde ve kabilenin gücü Cengiz tarafından kırıldığında Merkit Hanı Tukta ile 1208'de bir ittifak kurdu. Cengiz'in ordusu asıl birliklerini İrtiş Irmağı kenarında toplayan Güçlük'e ve Tukta'ya saldırdı ve onları *Cem*[577] Irmağı civarında mağlup etti. Tukta öldü-

sına yerleştirir. Ancak bu görüş doğru değildir. Ming Bulak adı Moğolistan ve Orta Asya'da çok yaygındır. Bana göre Çinli seyyahın kuzeyinde karlı dağlarla çevrili ve etrafı düzlük olan Ming Bulak'ı Issık Gölden batıya doğru uzanan yüksek dağ silsilesinin kuzey eteklerindedir. Çu'nun çoğu kolu su kaynağı bol olan bu dağlardan gelir. Kulca'dan Taşkent'e veya Semerkand'a giden ana yol tüm bu ırmaklardan geçer. Hsüen Tsang'ın bu dağ silsilesinin kuzey etekleri boyunca Çu'dan Che-shi(Taşkent)'ya giden yolunun aynı istikametten ilerlediğine ve onun Ta-lo-sz' veya Talas şehrinin şimdiki Evliya Ata yakınlarında olduğuna şüphem yoktur. Ta-lo-sz' adı VII. ve VIII. yüzyıl Tang devri kaynaklarında devamlı geçer ve Sui-ye ve Ts'ien-ts'uan ile beraber anılır. Burada Shi (Taşkent) Devleti'nin Ta-lo-sz' şehrinde bir garnizonu olduğu kaydedilir. XIII. yüzyılda Türkistan sahasına giden Çinli seyyahların çoğunun Ta-lo-sz' şehri ve ırmağından geçtiğini görüyoruz.

573 K'ang-li'lerin Karahıtay mührünü Chin İmparatoru'na sunduğuna dâir yukardaki Çin kaydıyla mukayese ediniz.

574 *Bibl. Orient.*'de Selçuklu Sultanı Sencer'in (Horasan ve Maveraünnehr'de hüküm sürüyordu) ordusunu Karahıtay Gürkan'ına gönderdiğini okuyoruz (De Guignes'e göre 1141'de); ancak sultan mağlup oldu ve Karahıtaylar haremini ele geçirdiler. Sencer Termed'e kaçtı. Ayrıca bkz. Weil, *Khalifen*, III, s. 276.

575 Ta-shi'nın halefinin bacısı P'u-su-wan kastedilmektedir. Bu âşığıyla beraber öldürülmüştü. Yukarıdaki Çin kaydına bakınız.

576 Çin kaynaklarına göre Ta-shi'nin torunlarından biri tahtta çıktı.

577 *Yüan Shih*'da 1208 yılına dâir kayıtlarda aynı hadiseler yer alır, ancak savaşın cereyan ettiği

rüldü, Güçlük kurtuldu ve önce Bişbalık'a, ardından Kuca'ya kaçtı ve nihayetinde 1208'de Karahıtay Gürhan'ının topraklarına[578] vardı. Burada saklandı ve sarayda iyi ağırlandı, hatta gürhan kızını onunla evlendirdi. Ancak bir müddet sonra Güçlük bir darbeyle velinimetini tahttan indirdi. Bişbalık, İmil, Kayalık'ta yayılan Nayman kabilesinin geri kalanlarını imparatorluğuna getirmek için gürhandan müsaade alan Güçlük, Naymanlardan ve Merkitlerden oluşan hatırı sayılır bir güç toplamış ve her ikisi de gürhana tâbi olan Harezm Sultanı Muhammed ve Semerkand Prensi Osman ile ittifak kurmuştu. Muhammed ve Osman Karahıtaylara saldırmış ve aynı anda Güçlük ise payitaht *Balasagun*'u ele geçirmeye çalıştıysa da birlikleri Çinbuce Irmağı yakınlarında Karahıtaylar tarafından mağlup edilince geri çekilmek zorunda kalmıştı. Bu arada Muhammed ve Osman'ın birlikleri gürhanın topraklarına girerek Taras şehri ardında büyük bir zafer kazanmıştı. Bu durumdan istifade eden Güçlük kayın babasını devirmeyi başarmıştı. Bu hadise 1211 veya 1212 yılında vuku buldu. Bununla beraber Güçlük devrik gürhana ömrünün son günlerine kadar çok hürmet gösterdi. Güçlük Karahıtay tahtındaki konumunu sağlamlaştırınca Almalık Prensi Ozar'ın üstüne yürüdü, onu esir etti ve idamını emretti. Gasıbın müttefikliğinden ayrılan Kaşgar ve Hoten halkı, Güçlük'ün birkaç yıldır bu ülkeleri çiğneyen birlikleri tarafından bastırılıp tâbi kılındı. Güçlük zalim bir İslâm düşmanıydı. Kendisi Naymanların çoğu gibi Nesturî Hıristiyan idi, ancak gürhanın kızıyla evlendikten sonra Budacı oldu.

XII. yüzyılda yazan Arap tarihçi İbnü'l-Esîr, Karahıtay Sülâlesi banisinin askerî işleri hakkında bazı malûmatlar vermektedir:

522 (1128) yılında Kaşgar sınırında "topal" lakaplı Sin (Çin) Gürhanı göründü. Devasa bir ordunun başındaydı. O esnada Kaşgar'a hükmeden Hasan'ın oğlu Ahmet kuvvetlerini topladı ve düşman üzerine yürüdüyse de mağlup oldu ve öldü. Gürhan Sin'den ayrılıp Türkistan'a vardığında daha evvel oraya göçen birçok memleketlisi ile karşılaştı. Bunlar Türkistan Hanı'nın emri altındaydı, Han onlara doğu sınırının güvenliğini tevdi etmişti.

---

yer zikredilmez. Moğollar ile Güçlük ve Tukta arasındaki savaş ayrıca bölüm 122'deki Uygur Kaganı *Ba-rh-dju a-rh-te-te-gin*'in biyografisinde okunabilir. Burada Güçlük ve Tukta'nın mağlup olduğu ırmak *Ch'an* olarak geçer. Su-bu-t'ai'ın biyografisinde (bölüm 120) aynı ırmağa Ch'en veya Shen denir. *Ts'in-cheng-lu*'da bu ad Ts'ien olarak geçer. Muhtemelen Üst İrtiş'in bir kolu Moğol devrinde benzer adı taşıyordu.

578 Burası Uygurların payitahtıydı. D'Ohsson Kudja'yı Doğu Türkistan'daki Kuça ile eşleştirmektedir. *Yüan Ch'ao Pi Shih*'de Güçlük'ün yenildikten sonra Wei-wu (Uygur) ve Kharlu (Karluk) topraklarından geçip Ch'ui Irmağına gittiği ve orada *Kara Kita* Gürhan'ı ile ittifak kurduğu kaydedilmektedir. Müslüman müelliflerin Güçlük'ün Karahıtaylara varışı için verdikleri 1208 tarihi *Yüan Shih*'daki kayıt ile örtüşür.

Gürhan'ın varmasıyla beraber tüm bu insanlar ona katıldı ve gürhan onların yardımıyla tüm Türkistan'a hâkim olmayı başardı. Fakat gürhan işgal ettiği ülkelerin idâresine karışmadı. Halktan hane başına bir dinar vergi toplayarak ve tâbi olan hükümdarlara kemerlerine tâbi olduklarını gösteren gümüş bir tablet takmayı mecbur kılarak kendisini tatmin etti. Bundan sonra gürhan ordusunu o esnada Muhammed'in oğlu Mahmud'un idâresindeki Maveraünnehr'e sevk etti. Bu prens düşmanın karşısına çıkmak için Hocend'den yola koyuldu. 531 (1137) yılının Ramazan ayında savaş oldu. Mahmud mağlup oldu ve kaçtı. Semerkand'a döndü ve tüm ülkedeki orduyu harekete geçirdi. Ayrıca Selçuklu Sultanı Sencer'den yardım istedi ve tüm Müslümanların gâvurlara karşı tek vücut olması için yalvardı. Bunun üzerine Horasan, Mazanderan, Secestan, Gazne ve diğer Müslüman ülkelerden takviye kuvvetler geldi. 1141'de Sencer birlikleriyle Ceyhun'u bizatihî geçti. Ancak gürhan da Türklerden, Çin'den, Khata(K'i-tan)'dan ve diğer ülkelerdeki halklardan oluşan devasa bir ordu kurmuştu. Gürhan, Sencer ile Katwan'da karşılaştı ve onu *Dirgham* Vadisine çekilmeye zorladı ki burada 1142'de nihaî bir savaş oldu. Müslüman ordusu tamamıyla mağlup oldu. Sencer kaçtı, ancak çok sayıda Müslüman reislerle beraber Sencer'in karısı, Arslan Han'ın bir kızı da esir alındı. Bundan sonra Khata halkı ve Türkler Maveraünnehr'de güçlendiler. Gürhan öldüğü 1143'e kadar orada kaldı. İmparatorluğun idâresi kızına geçti, ancak o da çok geçmeden öldü. Anası kızın yerine tahta çıksa da nihayetinde gürhanın oğlu Muhammed iktidarını tesis etti.

Müslüman müelliflerde Karahıtay İmparatorluğu'nun Moğollar tarafından yıkılışı ile alakalı şu kısa malûmat mevcuttur (d'Ohsson, I, s. 172):

Cengiz, Batı Asya'daki Müslüman ülkelere karşı sefer hazırlığı yaparken 1218'de *Noyen Çebe*[579] komutasındaki 20 bin kişilik bir orduyu o esnada Kaşgar'da bulunan Güçlük'ün üzerine gönderdi. Çebe yaklaşırken Güçlük kaçtı. Moğol general din serbestliği ilân etti, halk Güçlük'ün askerlerini katletti. Bundan sonra Moğollar Güçlük'ü takip etti ve Bedekşan Dağlarında ele geçirdi. Çebe kellesinin alınmasını emretti.

Aynı hadiselere dâir Çin ve Moğol kaynaklarındaki kayıtlar parça parça olsa da İslâm kaynaklarını doğrulamakta ve hatta yeni bir şeyler söylemektedir.

---

579 No-yen bir Moğol unvanı olarak *Yüan Shih*'da sıklıkla geçer. Kovalevsky, *Moğolca Sözlük*'ünde buna "prens, komutan, üstat" karşılıklarını vermektedir. Çebe, Cengiz'in ordusundaki meşhur bir generaldi. Reşidüddin onun Moğol Yissut kabilesine mensup olduğunu kaydetmektedir (d'Ohsson, I, s. 172; Berezin, I, s. 208). Sıklıkla geçtiği *Yüan Shih*'da *Dje-bo* veya *Dje-bie* olarak kaydedilir. Böyle meşhur bir generalin biyografisinin *Yüan Shih*'da yer almaması gariptir.

Yüan Shih, bölüm 120'deki *Ho-sze-mai-li*(İsmail?)'nin biyografisinde Hsi-yü(Türkistan)'deki *Gu-dse-wa-rh-do* (Karahıtay payitahtı) şehrinde gelme ve Si Liao (Karahıtay) *k'uo-rh-han*(Gürhan)'ının bir yoldaşı olduğu kaydedilmektedir. Gu-dse-wa-rh-do'ya bağlı *Ko-san* ve *Ba-sze-ha* şehirlerini idâre ediyordu. Cengiz'in batıya doğru sefere çıktığı esnada bu şehirlerin idârecileriyle beraber teslim oldu[580] ve *Dje-bie*'nin komutasındaki ön muhafız kıtasına girdi. (Karahıtay'daki) Naymanlara saldırıldığında, Ho-sze-mai-li kendi hanı K'u-ch'u-lu(Güçlük)'yu öldürdü ve Dje-bie kurbanın kellesini alıp imparatorluğunun (yani Karahıtay) şehirleri boyunca gezdirmesini emretti. Bundan sonra *K'o-shi-ha-rh* (Kaşgar), *Ya-rh-k'ien* (Yarkend) ve *O-duan* (Hoten) Moğollara teslim oldu.

Yüan Ch'ao Pi Shih şöyle der: Cengiz, Dje-bie'ye Güçlük'e saldırmasını emretti. Dje-bie onu *Salıkhkun* denen ülkeye kadar kovaladı ve öldürdü ve sonra döndü. Bu hadise yanlış olarak 1206 yılındaymış gibi kaydedilir. Halbuki *Ts'in-cheng-lu,* Reşidüddin ile hemfikir olarak Karahıtay İmparatorluğu'nun yıkılış tarihini 1218 olarak verir. Burada Cengiz'in büyük General Dje-bie'yi *K'u-chu-lu ko-han*'ın üzerine gönderdiği kaydedilir. Onu *Sa-li-huan*'a[581] kadar kovalamış ve orada öldürmüştü.

Karahıtaylardan sıklıkla bahseden Plano Karpini (1246) yıkılışları hakkında şöyle demektedir:

"Naimani etiam et Kara-Kitai, id est Nigri Kitai, ex adverso plurimi in quandam vallem strictam inter duos montes, per quam nos euntes ad imperatorem eorum transivimus[582] *similiter convenerunt: et commissum est proelium, in quo Naimani et Kara-Kitai a Mongalis sunt devicti, et major pars eorum fuit occisa, et alii qui evadere non potuerunt in servitutem redacti sunt."*

Karpini'nin kaydından bahsettiği savaşın Batı Türkistan'da vuku bulduğu neticesi çıkarılabilir.

Birkaç yıl sonra 1253'te Karahıtay ülkesinde seyahat eden Rubruk önceleri *Kara Katay* veya *Nigri Katay*'ların yayıldıkları bazı dağ otlaklarından geçmişti (s. 259). Bu dağlardaki belli düzlüklerde onların *Coir chan*(Gürhan)'ı yaşıyordu ve bir Nayman reisi (Güçlük) tarafından devrilmişti. Sayfa 280'de

580 Ko-san ve Ba-sze-ha galiba M. Polo'da geçen *Casem* ve *Pashia*(I, s. 160, 172)'dır. İlki Bedekşan'da ve diğer Bedekşan'ın güneyinde bir yerdir. İbn Batuta aynı bölgede bir Başai Dağından bahsetmektedir.

581 Müslüman müelliflerin kaydettiği gibi Güçlük yakalanmış ve Bedekşan'da idam edilmiştir. *Salikhun* veya *Salihuan* buralarda bir yerlerde olmalıdır.

582 inli seyyah Ch'ang Te, K'i-tan veya Karahıtay ülkesinde Talas'a varmadan dört gün önce *I-tu*'daki iki dağın arasından geçmişti.

dağlar arasındaki Karahıtay ülkesinin içinden büyük bir ırmak (Çu) geçiyordu, ırmağın aktığı vadide eski hendekler vardı ve hendeklerin üzerinden sabanlar geçmişti vb.

2. UYGURLAR

Uygur, eski devirlerden beri Doğu Asya'daki bir Türk halkının adıdır ve bu halk yüzyıllardır Doğu ve Orta Asya'nın kaderinde mühim bir rol oynamıştır. Çin kaynaklarından VII. yüzyılda Moğolistan'ın kuzeybatı tarafında yayıldıkları ve VIII. yüzyılda Kağanlarının saraylarını XIII. yüzyılda Moğolların inşa ettikleri Karakurum yakınlarında inşa ettiklerini öğreniyoruz. Güçlerinin zirvesindeyken Uygurlar epey batıya nüfuz ettiler ve hatta Maveraünnehr'e hâkim oldular. IX. yüzyılın ortalarında Moğolistan'daki imparatorlukları Kırgızlar tarafından yıkılan Uygurlar dağıldılar. Aradan çok geçmeden Kanchou'da, Çin'in kuzeybatı sınırında ve Tanrı Dağlarının kuzey ve güney tarafında devletler kurdular. Moğollar ve Çinliler Cengiz Han devrinde Uygurları bilhassa Tanrı Dağları civarından biliyorlardı. Orta Asya'da Batı Uygurları hakkında çok az şey biliniyordu. XI. ve XII. yüzyıldaki Müslüman müellifler bunlara genel olarak Doğu Türkleri diyorlardı. Müslüman kaynaklarında Uygur adına ilk kez XIII. yüzyılda rastlanmaktadır ve yine aynı devirde ad Çin-Moğol kaynaklarında Wei-wu-rh şeklinde geçiyordu. Bu devirden önce Çin kaynaklarında ad Hui-ho olarak geçiyordu ki Moğol devrindeki Çin kaynakları bu adı Müslümanlara atfediyorlardı.

Uygurlar Doğu Asya'dan gelme olduğundan tarihleri için elbette hacimli bahisler yer alan Çin kaynaklarına bakacağız. Niyetim bu kayıtların tam bir tercümesini sunmak değildir; bu iş okuyucu için çok sıkıcı olur. Çin kaynaklarındaki Uygur tarihi Avrupalı âlimler tarafından ne zamandır tetkik edilmektedir. Bu tercümelerden en önemlisi Visdelou (*Suppl. Bibl. Orient.*), Biçurin (Sobraniye) tarafından yapılmış ve böylece Çin kaynaklarına göre Hiu-ho tarihi incelenmiştir. Ancak bu tetkikler IX. yüzyıl ile alakalıdır. Bunlar dışında Klaproth Uygurlar ve onların tarihi ve dili üzerine pek kıymetli makaleler neşretmiştir (bkz. Klaproth, *Fundgruben des Orientes*, 1811; *Sprache und Schrift der Uiguren;* Verzeichniss der Chines und Mandschur Bucher der Koniglichen Bibliotek in Berlin, 1822; *Asia Polyglotta*, 1823; *Tableaux Hist. de l'Asie*, 1826; *Mém. Rel. à l'Asie*, II, 1826, s. 301 vd.).

Uygurlar ve dilleri hakkında bir değerlendirme Vambery (*Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik*, 1870) tarafından yapılmıştır. Vambery,

1070 yılında yazılan *Kutadgu Bilig*'in tercümesini ve Uygur dilinin bir sözlüğünü sunmaktadır.

Ben Uygur tarihini Çin kaynaklarına dayanarak inceleyeceğim, ancak bazen daha önce pek değinilmemiş ve halledilmemiş bazı konular üzerinde daha fazla duracağım.

T'ang Shu (T'ang Sülâlesi 618-907), Hui-ho yâni Uygurlara bölüm 257a'da uzun bir bahis açmıştır. Kayıtta Kuzey Wei (386-558) devrinde bu halka *Kao-ch'e* dendiği bildirilmektedir.[583] Sui Sülâlesi (589-618) devrinde Wei-ho adıyla bilinirlerdi. Wu-ho, Wu-hu ve Yuan-ho adları da geçmektedir. Bunlar Kao-ch'e'ların Yuan-ho denen bir boyuydu ve *T'ang Shu*'ya göre Hui-ho'lar bunlardan gelmeydi. Bunlar önceleri Gök-Türklere bağlıydılar ancak VII. yüzyılın başlarında T'ie-le'lerin diğer kabileleriyle beraber isyan ettiler, müstakilliklerini ilan ettiler ve Hui-ho adını aldılar. Sze-gin'i hükümdar seçtiler. Bu hükümdar *T'e-gien*[584] unvanı taşıyordu. Sülâlenin adı *Yo-lo-ge* idi. Hui-ho toprakları *Sie-yen-t'o*'ların kuzeyindeydi.[585] Hükümdarın sarayı *Soling*[586] Irmağı kenarındaydı. Burası T'ang payitahtından (Ch'ang-an; şimdiki Shensi'deki Si-an-fu'dur) 7 bin li uzaktadır.

Sze-gin'in halefi P'u-sa sarayını *Tu-le*[587] Irmağı kenarında kurdu. 629'da Çin İmparatoru'na bir elçi gönderdi.

P'u-sa'nın halefi *Hu-lu Sze-li-fa Tu-mi-du*, Sie-yen-t'o kabilesine boyun eğdirdi, *Ho-lan*[588] Dağını geçti, Sarı Irmağa vardı ve 630'da Çin İmparatoru'na bir elçi göndererek hükümdarlığını tanımasını istedi. Bunun üzerine Çin İmparatoru Hui-ho Devleti'ni T'ie-le'nin on dört boyuyla beraber kendisine tâbi devlet olarak tanıdı. Bu kabilelerin yaşadıkları tüm topraklar Çin adları aldılar. Hükümdarları Çin vâlileri olarak kabûl edildi. Hui-ho boyunun yaşadığı yer ise Han-hai vâliliği oldu.

T'ang Shu'da Hui-ho'ların yirmi Kağanı ve onların savaşları (bilhassa Gök-Türklerle) hakkında çokça tafsilat zikredilir. Hui-ho'ların sadece en bilinenlerinden bahsedeceğim.

---

583 *Wei Shu*'da Kao-ch'e'ların Hunlardan geldiği bildirilmektedir. Bunlar aslen Güney Moğolistan'da ve Sarı Irmağın batısında yaşıyorlardı, ancak IV. yüzyılın sonlarına doğru kuzey tarafına göçmüşlerdi. Kao-ch'e, "yüksek araba" demektir. Kullandıkları yüksek arabalar sebebiyle bu ad verilmiş olmalıdır. Bunlara bazen T'ie-le de deniyordu ancak Kao-ch'e büyük T'ie-le (Türk) âilesinin sadece bir boyuydu.

584 Tegin unvanı.

585 Güçlü bir T'ie-le boyu.

586 Selenga Irmağı.

587 Orhun'un bir kolu olan ve Selenga'ya katılan Tula veya Tola.

588 Sarı Irmağın sol kıyısındaki Alaşan'dır.

Gu-li P'ei-lo 742 yılında tahtta çıktı. *Gu-du-lu P'i-k'ie-kue K'o-han*[589] unvanı aldı. Bu 745'de Gök-Türk Kağanı'nı öldürdü ve devlete son verdi. Sonra eski Hun topraklarında hüküm sürdü. Toprakları doğuda *Shi-wei*, batıda Chin (Altay) Dağları ve güneyde Ta-mo("büyük çöl")'ya kadar uzanıyordu. *P'ei-lo*, sarayını *Wu-te-kien* Dağları ve *Kun* Irmağı arasına kurmuştu.[590] Hui-ho halkı bu sırada dokuz kabileye bölünmüştü: Yo-lo-go (kağan sülâlesi), Hu-du-go, A-wu-chai, Yo-wu-go, Du-lo-wu, Go-sa, Hi-ye-wu, Mo-go-sze-go ve Hu-wen-so.

Hui-ho'lar başlarda Çinlilerle iyi geçiniyorlardı, ancak sonradan güçlendiklerinde devamlı Çin sınırlarına inip yağmalar yağtılar. P'ei-lo'nun halefi Mo-yen-djo 756'da tahtta çıktı. *Go-le-k'o-han* unvanı aldı. Yiğit bir cengâverdi ve An-lu-shan isyanına karşı Çin İmparatoru'na destek verdi. İmparator ona Ning-kuo adlı bir Çin prensesi verdi. Prenses Uygur sarayına giderken bir elçisi eşlik etti. Mo-yen-djo bu evliliğin ertesi yılı öldü ve prenses Çin'e geri döndü.

Mo-yen-djo'nun halefi I-di-ghien, 759'da tahtta çıktı ve Mou-yu k'o-han unvanı aldı. Tahta çıkışından önce ona bir Çinli prenses gönderilmişti ve kızın ölümünden sonra 768'de başka bir Çinli prenses gönderildi. Mo-yu 779'da öldü. Halefi Ho-gu-du-lu, P'i-k'ie k'o-han unvanıyla 779'da tahta çıktı ve 789'a kadar hükmetti.

788'de Hui-ho(Uygur)'lar Çin İmparatoru'ndan Çince adlarının Hui-hu'ya çevrilmesini istediler, çünkü yeni adın savaşçı yapılarını daha iyi yansıttığını düşünüyorlardı (Çince hu, "şahin" demektir). İmparator bu ricayı kabûl etti ve birkaç yıl sonra Uygurlar, T'u-fan(Tibetliler)'a karşı olan savaşında Tibetlileri işgal ettikleri Pei-t'ing'den püskürterek ve ele geçirdikleri esirleri imparatora göndererek Çinlilere destek verdiler. 822 yılında Uygur Kağanı'na tekrar bir Çinli prenses gönderildi.

Bu arada Uygurların kuzeybatı komşuları Hia-gia-sz' (veya Kie-gia-sz'; Kırgızlar) çok güçlenmişlerdi. Yirmi yıldır daimî saldırılarla Uygurlara zayiat verdiriyorlardı ve nihayetinde 840 yılında Uygur Kağanı'nın sarayını ele geçirip yıktılar. Kağan öldürüldü ve halkı dağıtıldı. Son kağanın müşavirlerinden P'ang-t'e-le adında biri on beş Uygur kabilesinin başında Ko-lo-lu (Karluk)'lara kaçtı. Bazıları ise Tibet ve Ansi'ye gitti. Uygurların geri kalanı

589 Kutluk, Türkçe "saadet" demektir. K'o-han ise kagan'dır. Çin kaynaklarında kagan adı galiba ilk kez 312'de görülmektedir. Buna göre *I-li* adındaki T'o-ba Kaganı Hunlara karşı Çinliler ile birlik olmuştu.

590 Reşidüddin'e göre Uygurlar Orhun Irmağı yakınlarındaki Karakurum Dağlarında yaşıyorlardı. Wu-te-kien, Ötüken ve Kun ise Orhun olmalıdır.

güneye göçtüler ve nihayetinde *Ts'o-tze* Dağı civarına yerleştiler ve yeni bir kağan seçtiler. Ardından devamlı Çin sınırına hücum ettiler ancak 847'de Çinliler ve Kırgızlar onları dağıtmayı başardılar. Son kağan batıya kaçtı. Bu arada P'ang-t'e-le ile kalan Uygurlar Kan-chou'ya (şimdiki Kansu) ve Tsi Çölünün batısındaki şehirlere yerleştiler. P'ang-t'e-le nihayetinde Çin İmparatoru tarafından kağan olarak tanındı. Bununla beraber Uygurlar bir daha asla eski güçlerine erişemediler. Uygurlara dâir en dikkate değer kayıtlar *T'ang Shu*'da bulunmaktadır.

Liao Shih'da, Liao İmparatorluğu'nun Uygurlarla olan münâsebetleri hakkında aşağıdaki malûmatları ediniyoruz.[591]

Kaynakta 913 yılında *Huo-chou* Uygurları Liao İmparatoru'na haraç sundular. 917'de Uygurlar elçi gönderdiler. Uygur *Ba-li* tarafından gönderilen bir başka elçi 924'de Liao sarayına geldi. Bu sırada ilk Liao İmparatoru A-pao-ki eski Uygur şehri (Karakurum) yakınlarında konuşlanmıştı. Aynı yıl Wu-mu-dju k'o-han tarafından atanan vâlilerden Kan-chou Uygurlarının başı Bi-li-k'o (Liao tarafından) ele geçirildi. Bundan sonra A-pao-ki subaylarından birini kağana gönderdi (bu hadiseyi Ye-lü Ta-shi'nın batıya seferiyle ilgili kayıtla mukayese ediniz). 925 yılında Wu-mu-dju'dan bir elçi geldi. 932'de Uygur (Hükümdarı) A-sa-lan (Arslan) elçi gönderip haraç sundu. 970 yılında Liao İmparatoru Uygur Arslan'a bir elçi gönderdi. 988'de aynı Uygur Arslan haraç sundu; 996'da Liao sarayına bir elçi gönderip bir evlilik ittifakı kurulmasını rica ettiyse de Çin İmparatoru reddetti. *Liao Shih*'da XI. yüzyılda 1053 yılına kadar Uygur Arslan'dan gelen birkaç elçi kaydedilmektedir. 1008'de K'i-tan(veya Liao)'lar Uygurları Kan-chou'dan sürdüler, onların Kağanı Ye-la-li'yi hapsettilerse de sonradan Uygurlar K'i-tan'ları mağlup ettiler. Yirmi yıl sonra 1028'de Ordos'ta güçlü bir devlet kuran Hia veya Tangutlar Uygurlara saldırdılar ve sınırlarını Kan-chou, Kua-chou, Su-chou ve Uygurlara âit diğer topraklara kadar genişlettiler. Tao Tsung'un (1055-1101) ve Liao'nun son imparatoru T'ien Tso'nun (1101-1125) saltanat devresi esnasında Liao sarayına gelen on Uygur elçiden bahsedilmektedir.

591 Uygurlar güçlerinin zirvesindeyken bir K'i-tan reisini esir ettikleri ve onu sığır gütmeye zorladıkları şeklinde Çinli müelliflerin tuhaf kaydını zikretmeliyim. Bu kaydı hangi kaynakta gördüğümü hatırlamıyorum ancak bu hikâyeye bir ima X. yüzyılın sonlarında Sung İmparatoru'nun Kao-ch'ang Karahoca)'a gönderdiği *Wang Yen-te'nin Seyahatnâmesi*'nde vardır. İçinden geçtiği bir vadide Uygurların sürülerini güden K'i-tan'lardan bahsetmektedir. Benzer hikâye *Yüan Ch'ao Pi Shih*'de görülür. Buna göre Wang Han (Ong Han) Tatarlar tarafından esir edilmiş ve anasıyla beraber sığır gütmeye zorlanmışlardı.

Liao'yu yıkıp Kuzey Çin'de yüz küsur yıl hükmeden Chin İmparatorluğu'na da Uygurlardan elçiler geldiler. *Chin Shih,* 1127'de Uygur Hükümdarı *Ho-li K'o-han*'dan ve yine Uygur Huo-la-san'dan gelen elçiyi zikretmektedir. Chin devrinde zikredilen son Uygur elçisi 1172'dedir.

960'dan 1127'ye kadar Orta ve Güney Çin'de hüküm süren Çinli Sung Sülâlesi Çin'in kuzeybatısındaki Uygurlarla daimî münâsebet içindeydi. *Sung Shih,* 490'da Uygurlara ayrılan bir bölüm vardır. Bölümde Uygurların erken tarihi kısaca anlatıldıktan sonra T'ang İmparatoru Hui Ch'ang (841-847) devrinde Uygur Devleti'nin iç isyanlar sebebiyle yıkıldığı kaydedilmektedir. Müşavir P'ang Le (*T'ang Shu*'da P'ang T'e-le)· An-si(şimdiki Turfan)'ye kaçtı. Ardından kendisini kağan ilan etti ve Kan-chou, Sha-chou ve Si-chou (Kao-ch'ang veya Karahoca) toprakları üzerinde yeni bir devlet kurdu. Ancak Uygurlar eski güçlerine tekrar kavuşamadılar. T'ang Sülâlesi'nden sonraki Beş Sülâle devrinde, X. yüzyılın başlarında Çin saraylarında Uygur elçileri görülür. Bu elçiler X-XII. yüzyıllarda Sung devrinde de görülürler. Bunlardan bazılarının Kan-chou ile Sha-chou ve diğerlerinin ise Si-chou Kağanları tarafından gönderildiği bildirilmektedir. *Sung Shih*'da zikredilen son Uygur elçisi, Suan Ho (1119-1126) devrinde gelmiştir.

Sung Shih'ın aynı bölümündeki Kao-ch'ang bahsinden sonra Sung İmparatoru Çinli elçi Wang Yen-te'nin 981 yılındaki seyahati anlatılır. Bunun Fransızcaya bir tercümesi Stan. Julien tarafından *Journ. Asiat.,* IX, 1847'de neşredilmiştir. Julien, Ma Tuan-lin'den tercüme etmiştir. Ancak XIV. yüzyılın başlarında yazan bu tarihçi *Sung Shih*'dan intihal yapmıştır. Han devrinde, M.Ö. I. yüzyıl civarında Doğu Tanrı Dağlarının kuzey ve güneyinde ön ve arka Ch'e-shi (Ku-shi veya Ku-sze olarak da telaffuz edilir) devletleri vardı. T'ang Devrinde aynı devletin adı Kao-ch'ang idi ve 640 yılında bir Çin eyaleti haline gelince adı Si-chou yapıldı. T'ang Sülâlesi'nin X. yüzyılda çökmesinden sonra Kao-ch'ang Uygurlarla meskûn müstakil bir yerdi ve Liao ve Sung ile münâsebet kurmuştu. Wang Yen-te burayı ziyaret ettiğinde buranın hükümdarına A-sz'-lan Han (Arslan Han) deniyordu ki Çinli tarihçi doğru bir şekilde bunu *shi-tze-wang* yâni "Arslan Hükümdar" olarak açıklıyordu. Bu devlet batıda ve güneybatıda Ta-shi (Arap toprakları), Po-sz' (Fars) ve Si-t'ien(Batı Tibet)'e kadar uzanıyordu ve güneyde Yu-t'ien (Hoten) ile komşuydu. *Sung Shih*'daki Kao-ch'ang bahsi X. yüzyılı anlatır.

XI. yüzyılda Sung İmparatorları Kui-tze Uygurlarından elçiler aldı. Kui-tze Devleti, ilk Han tarihlerinden beri zikredilmektedir. *T'ang Shu*'da K'u-tze ve K'u-chi (Hsüan Tsang'ın VII. yüzyıldaki seyahatnâmesinde) olarak geçer. Bu yer Doğu Türkistan'daki Kao-ch'ang'ın batısındaki Kuça'dır. *Sung Shih,*

490'da XI. yüzyılda buranın Uygurlara âit olduğu bildiriliyordu. Ayrıca hükümdarının Shi-tze-wang (Arslan Han) olduğu ve sarı elbise giydiği bildirilmektedir. Kuça'dan (hanın payitahtı) batıdaki Ta-shi (Arap) topraklarına 60 günlük yol vardır. Doğudaki Hia İmparatorluğu'na ise 90 günde gidilir. Kuça Uygurlarına Si-chou Uygurları da denir. 1029'dan 1097'ye kadar devamlı olarak Sung sarayına gitmiş ve haraç sunmuşlardır. Bu ifadelerden IX. yüzyılda Çin ile siyasî münâsebetler kuran Kao-ch'ang Uygurlarının veya Uygur Arslan'ın payitahtını batıya doğru Kuça'ya taşıdığını anlıyoruz.

Çin kaynaklarından seçilen yukarıdaki kayıtlardan IX. yüzyılda Kuzey Moğolistan'daki Uygur İmparatorluğu'nun yıkılmasından ve Uygurların dağılmasından sonra arta kalan ve güneye göç edenlerin güçlerini belli ölçüde toparlayıp Çin kaynaklarında X. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar zikredilen iki ayrı devlet kurduklarını anlıyoruz. Bunların biri Çinli müelliflerin zikrettiği Kao-ch'ang'da Arslan Han'ın Uygurları idi ve Tanrı Dağlarının doğu çıkıntılarındaki topraklarda yerleşiyorlardı, ülkeleri batıda İran'a ve Arap topraklarına kadar uzanıyordu. Bu devirde Çin'in kuzeybatısı sınırında kurulan diğer Uygur Devleti Kan-chou, Kua-chou, Sha-chou ve çöldeki diğer yerleri kapsıyordu.

Klaproth (*Tableau Hist. de l'Asie*) Tanrı Dağlarının kuzeyinde ve güneyinde kurulmuş olan devletin Han devrinde Che-shi veya Ku-sze, T'ang ve Sung devrinde Kao-ch'ang olarak anıldığını ve M.Ö. I. yüzyılda Uygurların merkezi olduğunu söylemektedir. Klaproth Uygurların çok eski devirlerden beri buralarda meskûn olduğunu söylemekte haklıdır, ancak Çin tarihinde bunu doğrulayacak bir işaret yoktur. Han ve T'ang tarihlerinde Che-shi ve Kao-ch'ang'da Uygurların yaşadığına dâir bir kayıt yoktur. *Sung Shih*'daki Kao-ch'ang bahsinde yukarıda zikredilen yerlere ilk defa IX. yüzyılda kuzeyden göçmüşlerdir ve kaynak bu yüzden buralara Uygur toprakları demiştir.[592]

Yüan Shih'da Uygurlar bu sefer farklı bir adla zikredilmektedirler. Ad, *Wei-wu-rh*[593] olarak geçmekte ve Tanrı Dağlarının güney ve kuzey uzantılarında yerleşen halka atfedilmektedir. Bundan sonra payitahtları Bie-shi-ba-li (Bişbalık). Bir başka önemli şehir Ho-la-ho-djo (şimdiki Turfan yakınlarındaki Karahoca, Huo-chou ve Kao-ch'ang) idi. *Yüan Shih*'da Uygurlarla ilgili

592 Bu hükmün doğru olmadığı ve Doğu Türkistan'ın ilk sakinlerinin Türkler olduğu yönünde bkz. Kürşat Yıldırım, "Doğu Türkistan ve İlk Sâkinleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1, 2012, s. 195-214.

593 Bununla beraber *Yüan Shih*'daki Wei-wu-rh adı ilk kez zikredilmiş değildir. *Liao Shih*, 69'da K'i-tan'lara haraç verenler arasında Wei-wu-rh'lerin şehri zikredilmektedir. Ye-lü Ta-shi'nın seyahatinin kaydedildiği bölüm 30'da *Wei-wu*, reislerini Ta-shi'ya gönderen yedi şehirden biri olarak geçmektedir.

kayıtlar genelde parça parçadır ve bilhassa Moğol imparatorların hizmetindeki Uygurların biyografilerinde mevcuttur. Cengiz devrinde Uygurların prensi olan *Ba-rh-dju a-rh-t'e di-ghin*'in bölüm 122'deki biyografisinde Uygurların eski tarihine dâir ilginç tafsilat verilmektedir. Biyografiyi kaleme alanın Uygurlara dâir tarihî kayıtlara aşina olduğu anlaşılmaktadır. Ba-rh-dju'nun biyografisinden şunları okuyoruz:

I-du-hu[594], eskiden Wei-wu-rh denen ülkede yaşayan Kao-ch'ang hükümdarlarının unvanıdır. Bu (eski) ülkede *Ho-lin*[595] denen bir dağ vardı ve bundan *T'u-hu-la* ve *Sie-ling-k'o*[596] denen iki ırmak doğar. Bir keresinde gece vakti gökten iki ırmağın arasındaki bir ağacın üzerine bir ışık seli indi. Bundan sonra ağaç hamile bir kadın gibi şişmeye başladı ve dokuz ay on gün sonra beş oğlan doğurdu. En genci *Bu-k'o-han* adını aldı. Sonra bu hükümdar seçildi ve etrafındaki ülkeleri tâbi kıldı.[597] Haleflerinden otuzuncusu[598] *Yu-lun di-gin*'dir. Cengâver ve güçlüydü ve T'ang imparatorlarıyla daimî savaş halindeydi ki bu imparatorlar evlilik yoluyla onunla ittifak kurmak istiyorlardı. *Kin Lien* adlı bir Çinli prenses Yu-lun'un oğlu *Go-li di-gin* ile evlendirildi. Kız Ho-lin yakınlarında, *Bei-li-bo-li-da* ("Karıların Yaşadığı Tepe") denen bir yerde yaşıyordu. Ayrıca *T'ien-ko-li Yu-da-ho*[599] ("Tanrı Hikmeti Dağı") denen başka bir dağ vardı. Bunun güneyinde *Hu-li-da-ho*[600] yâni "Kut Dağı" vardır. T'ang elçisi Wei-wu-rh sınırına geldiğinde ona Ho-lin Kağanı'nın Kut Dağına sâhip olarak hükmettiği söylendi; eğer T'ang bu taşı yok edebilirse Wei-wu-rh gücü kırılacaktı. Bunun üzerine Çinli elçi Uygur Kağanı'na evlilik için verilen prenses karşılığında sadece bu dağı istedi ve Kağan da razı oldu. Dağ büyük olduğundan Çinliler etrafında büyük bir ateş yaktılar ve ardından sirke boca ettiler.. Dağ çatladığında taşları arabalara yüklenip Çin'e götürüldü. Sonra hayvanlar ve kuşlar hep birlikte ağlamaklı bir halde felaketi haber verircesine çığlıklar attılar. Yu-lun yedi gün sonra öldü ve imparatorluk patlak veren isyanlar ve türlü türlü belalar içine düştü. Birkaç kuşak sonra Uygur Devleti yok oldu ve halk göçe mecbur kaldı.[601] Uygurlar Huo-chou denen Kiao-chou topraklarından çekildiler ve hep birlikte *Bie-shi-ba-li* (Bişbalık) adı verilen ülkede toplan-

---

594 *Camiü't-Tevarih*'te *İdikut*.

595 Karakurum'un Çince adıdır. Reşidüddin bu adı taşıyan bir dağdan bahsetmektedir.

596 Tola ve Selenga.

597 *T'ang Shu*'daki *P'i-k'ie k'o-han* ile aynı gibi görünüyor.

598 Yanlış yazılmış olmalıdır.

599 Tengri, "Tanrı"; tagh, "dağ".

600 Hu-li, Türkçe "kut, saadet" ve *da-ho* ise "dağ".

601 Bu Uygur hikâyesini, *T'ang Shu*'da aynı konu üzerine kayıtlarla mukayese ediniz. Kağanların ve prenseslerin adları değişik olsa da hikâyeler esasen aynıdır. Bunun dışında Uygurlarla

dılar. Toprakları kuzeyde *A-shu*'ya, güneyde *Tsiu-ts'uan*'a[602], doğuda *Wu-tun* ve *Gia-shi-ha*'ya[603] ve batıda *Si-fan*'a[604] kadar uzanırdı. Burada Ba-rh-dju devrine kadar 970 küsur yıldır[605] yaşıyorlardı.

Ba-rh-dju, K'i-tan(Karahıtay)'lara tâbi idi. Ancak Cengiz'in *So-fang*'a[606] bir sefer düzenlemekte olduğunu duyunca (1209) ülkesinde konuşlanan K'i-tan subaylarının öldürülmesini emretti ve Cengiz'e kendisine tâbi olduğunu bildirdi. İmparator I-du-hu'ya elçiler gönderdi. I-du-hu çok memnun oldu ve Cengiz'e şu cevabı ileten bir elçi gönderdi:

> *"Kulunuz haşmetmeabınızı duydu. K'i-tan'lardan nefret ederim ve ne zamandır sizin kudretinize sığınmak arzusuyla yanıp tutuşuyordum. Şimdi yücelik tebliğiniz bana ulaştı ve arzumu yerine getirme fırsatına eriştiğim için mutluyum. Tüm milletlerin haşmetmeabınızın kudretinize sığındığını duyunca şad olacağım."*

Cengiz bu esnada *T'ai-yang-han*'ya[607] ve *T'o-t'o*'ya[608] saldırdı. T'o-t'o öldürüldükten sonra onun dört oğlu[609] babalarının kellesiyle *Ye-rh-di-shi* (İrtiş) Irmağına kaçtılar. Ba-ru-dju (Moğol ordusuna) katıldı ve oğlanları *Ch'an* (veya Ts'an) Irmağı kenarındaki savaşta mağlup edip öldürdü. Bundan sonra imparatora kıymetli hediyelerle elçi gönderdi. Cengiz *K'ie-lu-lien* (Kerulun) Irmağı kenarında konuşlandığında I-du-hu bizzat geldi (*Yüan Shih*'a göre 1211 yılının ilkbaharında) ve imparatorun oğullarına atlar ve köpekler hediye etmek için müsaade rica etti. Cengiz I-du-hu'nun sözleri sebebiyle duygulandı ve ona kızı *Ye-li-an-dun*'u[610] verdi ve onu oğul olarak kabûl etti.

Ardından Ba-rh-dju, Müslümanların Hükümdarı *Han Mien-li so-tan*'a karşı savaşta Dje-bie no-yen'e eşlik etti.[611] *Ni-sha-bu-li* (Nişabur) kuşatmasında

ilgili kayıt anakronizm gibi görünmektedir. Goli digin, *T'ang Shu*'daki Go-le K'o-han ile eşleştirilebilir.

602 Han devrinde, M.Ö. 11. yüzyılda kurulan bir yerdir; şimdiki Kansu'daki *Su-chou*'dur.

603 Muhtemelen Hoten ve Kaşgar kastedilmektedir. Ancak konum hususunda bir karışıklık vardır.

604 *Si-fan*, "batı yabancıları" demektir, fakat bu ad en azından Ming devrinden beri Tibet'in kuzeybatı kısmına atfedilmektedir.

605 Bir yanlışlık söz konusudur.

606 "kuzey bölgeleri".

607 Nayman Hanı.

608 Merkit Hanı Tukhta. Merkitler Yüan Shih'da Mie-rh-ghi-de olarak geçer.

609 Huo-du, Ch'i-la-wen, Ma-dja-rh, T'o-su-gan. Reşidüddin (Berezin, I, s. 73) Merkit Hanı'nın altı oğlunu şöyle sıralamaktadır: Khudu, Djilaun, Tusa, Hultugan-Merghen, Tukius, Djiuk.

610 *Yüan Ch'ao Pi Shih*'da Alçe Altun olarak geçer. Reşidüddin (Berezin, I, s. 128) ona Aladji Bighi der. Prensesler için kullanılan Bei-ghi unvanı *Yüan Shih*'da da geçer.

611 Han Melik Sultan (?). Harezm Sultanı Muhammed kastediliyor olmalıdır.

yıldızı parladı ve (batıdan döndükten sonra) Ho-si (Tangut İmparatorluğu)'ye yapılan sefere katıldı. Önceden bir tümen askeriyle yeni düzene uymak istemeyenlerin çıkardığı bir isyanı bastırmıştı. Ölümünden sonra I-du-hu unvanı oğullarına ve torunlarına geçti.[612]

Yüan Shih'da Moğol imparatorlarının hizmetine girmiş Uygurlara dâir çok sayıda biyografi mevcuttur.[613]

Şimdi de Uygurlara dâir Batılıların Orta Çağ'da verdiği bilgilere bakalım. Batı Asya'da XIII. yüzyıldan veya Moğol devrinden evvel bu adla bilinmiyorlardı, ancak Arapların çok daha erken devirlerde bunlarla temasa geçtiği bilinmektedir. Çinli seyyah Wang Yen-te X. yüzyılda Kao-ch'ang Uygurlarını ziyaret ederken devletlerinin toprakları batıda Arap ve Fars topraklarına kadar uzanıyordu. *Tarih-i Cihan Güşa*'dan Balasagun şehrinin Uygur Hükümdarı Buku Han tarafından kurulduğunu öğreniyoruz. Çin tarihlerinden Kara Hıtay İmparatorluğu banisinin payitahtını Uygurların meskûn olduğu bir ülkede (Çu Irmağında) kurduğu anlaşılmaktadır.

Reinaud (*Abulfeda*, s. 360 vd.) Arap coğrafyacıların IX. ve X. yüzyılda zikrettiği Türk halkı *Tokuzguz*'ların Uygurlar olduğunu bildirmektedir. Mesudî (ölümü 956) yaşadığı devirdeki Tokuzguzların Türkler içinde en cesur, kalabalık ve iyi idâre edilen halk olduğunu kaydetmektedir. Devletleri Horasan'dan Sin(Çin)'e uzanmaktadır. Payitahtlarına *Kuşan* denirdi ve hükümdarları *İrkhan* unvanı taşırdı. Mesudî Tokuzguzların Mani dinine mensup olan tek Türk halkı olduğunu söylemektedir. Reinaud Kuşan'ı Doğu Türkistan'daki Kuça ve Barbier de Meynard ise Çin kaynaklarındaki Kao-ch'ang ile eşleştirmektedir. Mani dinine dâir Wang Yen-te, Kao-ch'ang'da bir Mani tapınağının varlığından ve papazların İran'dan geldiğinden bahsetmektedir. Bunlara göre Budacılar sapkındırlar.

İbnü'l-Esîr (1160-1233), *Kâmilü't-Tevarih*'te X. yüzyıldan 1213'e kadar Maveraünnehr'e hükmeden İlhanlar veya Türkistan hanları hakkında malûmat vermektedir. De Guignes, Fraehn, Rainaud ve diğer müsteşrikler bunları haklı olarak bir Uygur sülâlesi olarak kabûl etmektedirler. Profesör Grigoriev (*Archaeol. Soc.*, XVII, 1874) bu sülâle üzerine bir makale neşretmiş ve İslâm'ı kabûl eden ilk hükümdarları Satuk Karahan'ın adına binaen bunlara Karahanlılar demiştir. Bununla beraber Karahanlılar arasındaki ilk güzide

---

612 Cengiz'in ölümünden sonra Uygur ülkesi Çağatay topraklarına dâhil oldu. Uygur prensleri I-du-hu unvanıyla vâli olarak atanıyorlardı.

613 Bu konuda bakınız. Bahaeddin Ögel, *Sino-Turcica Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, Taipei, 1964; T'ang Ch'i, *Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler*, İstanbul, 1970 (Çev.).

hükümdar Buğra Han'dır. Onun devrinde imparatorluk doğuda Sin (Çin)'e kadar uzanmıştı. Balasagun payitahtıydı. Ayrıca Türkistan'ın payitahtı Kaşgar (Ordukent), Hoten, Karakurum, Taras ve Farab(Otrar)'da hüküm sürmüştür. Buğra Han Maveraünnehr'e bir sefer düzenlemiş, Buhara'yı ele geçirmiş ve 993'te Türkistan'a geri dönerken yolda ölmüştür.

Halefi İlek Han 1008'de Maveraünnehr'de Samanî Sülâlesi'nin yerini aldı ve burada hâkimiyetini sağlamlaştırdı. Yerine kardeşi Toghan geçti. Arap tarihçiler 1017'de Sin(Çin)'den yola çıkan kalabalık bir ordunun Türkistan'a geldiğini ve Balasagun'a kadar ilerlediğini bildirmektedir. Ancak öğrendiğimize göre Toghan ordusunu toplayıp düşmanı yendi[614] ve üç ay boyunca onları kovaladı.

Sonraki hükümdarlar Arslan Han, Kadir Han, Arslan Han ve Buğra Han'dır. Bu son hükümdarın saltanatı esnasında *Kutadgu Bilig*, 1070 yılında Kaşgar'da yazıldı.

Mahmud Han'ın saltanatı esnasında Kara Hıtaylar Türkistan'ı (Balasagun ve Kaşgar'ı) işgal ettiler.[615] İlkhanlar Maveraünnehr'de (Semerkand, Buhara) Karahıtay Gürhanlarına tâbi olarak hüküm sürmeye devam ettiler. Sultan Mahmud Harezm Şah, hanlardan sonuncusu Osman'ı 1213'te öldürdü ve bu yerleri ele geçirdi.

Yukarıda belirtildiği gibi Müslüman kayıtlarında Uygur adı ilk kez XIII. yüzyılın ortalarında ortaya çıkmıştır. Bu ad Çin kaynaklarında Wei-wu-rh olarak Tanrı Dağlarının doğu uzantılarında (Bişbalık, Karahoca) yaşayan Uygurlara atfediliyordu. Müslüman müelliflerin Uygurlarla alakalı kayıtları gördüğümüz kadarıyla *Yüan Shih*'daki kayıtlarla esasen örtüşmektedir.

Tarih-i Cihan Güşa Uygurlarla alakalı epey tafsilat vermektedir (d'Ohsson, I, s. 430 vd.):

Uygurlar aslen *Orhun*[616] Irmağı kıyılarında yaşıyorlardı ki bu, Karakurum denen dağlardan doğuyordu. Bu sebeple yakınlarda han (Ögeday) tarafından kurulan şehir bu adı almıştır. Bu dağlardan otuz ırmak doğar ve otuz kabile bunların kıyılarında yaşar.[617] Orhun Vadisinde yaşayan bu Uygurlar iki kabileye bölünmüştür. Dikkate değer bir sayıya eriştikten sonra bir hükümdar

---

614 Bu hadise Bizans kaynaklarında da geçmektedir. Muralt, *Essai de Chron. Byzant.*, I, s. 590'da 1017 yılı için şunu okuyoruz: "Toghan Balasagun yakınlarında Türkleri mağlup etti." Çin kaynakları Uygurlar tarafından yapılan bu seferden bahsetmemektedir.

615 Çin kaynaklarına göre işgal 1124'de gerçekleşmiştir.

616 *T'ang Shu*'daki *Kun* Irmağıyla aynı olmalıdır.

617 Bu bölgelerde su boldur. Çok sayıda ırmak ve dere Hangay Dağının kuzeydoğu eteklerinden akıp gelir; hepsi Orhun ve Selenga'nın kollarıdır.

seçtiler ve beş yüz yıl sonra *Buku Han* ortaya çıktı. Halk onun *Afrasyab*[618] ile aynı olduğunu söylüyordu. Karakurum Dağlarında eski *Pijen*[619] kuyusu vardır. Orhun Irmağının kıyılarında bir şehir ve sarayın kalıntıları görülebilir. Bu şehrin eski adı *Ordu Balık* idi, ancak şimdi *Mao Balık* adıyla bilinmektedir.[620] Sarayın önünde üzerinde yazılar olan bazı taşlar gördük. Hanın (Ögeday) devrinde içinde ve üzerinde yazılar olan büyük bir taş tabletin olduğu bir oyuk keşfedildiğinde bu taşlar taşındı. Han farklı milletlerden insanlara bunları tetkik ettirdi, ancak yazıları okuyacak kimse bulunamadı. Nihayetinde han, Kames denen birileri için Çin'e adam gönderdi. Yazıt onların dilinde ve yazısında şunları söylüyordu:

Karakurum Dağlarında doğan *Tugola* ve *Selinga*[621] ırmaklarının birleştiği *Kumlandju* denen yerde birbirine yakın iki ağaç vardı; biri çama benzeyen, servi gibi yaprak dökmeyen ve kozalak gibi meyve veren fistuk ağacı[622] ve diğeri yabanî çam idi. Bu ikisi arasında bir tepe vardı, tepenin üzerine gökten bir ışık kümesi inmişti. Bunun üzerine tepe büyümeye başlamış ve mucizevî şeyler görülmüştü. Tam bir kadının hamilelik süresi kadar bir vakit geçtikten sonra tepe açıldı ve çadıra benzeyen beş tepe görüldü. Her çadırda küçük bir oğlan vardı ve halk bu çocuklara büyük hürmet gösterdi. Oğlanlardan *Buku Tekin* denen en küçüğü çok zekiydi ve sonradan Uygurlar onu han yaptılar. Buku Han'ın devri refah içinde geçti. Gökten gönderilen üç kuzgun akıl almaz bir şekilde hana yardım ediyorlardı. Bunlar bütün dünya dillerini biliyorlardı ve gerektiğinde herhangi bir yerden haberler getiriyorlardı. Bir keresinde bir ruh genç bir kız kılığında Buku Han'ın rüyasına girdi ve hanı *Kut Tag*'a[623] götürdü. Yedi yıl, altı ay ve yirmi iki gün boyunca her gece orada buluştular. Son gece genç kız ayrıldı ve Buku Han'a tüm dünyaya hâkim olacağını vahiy etti. Bunun üzerine han ordusunu topladı ve kardeşlerini Moğollar, Kırgızlar, Tangutlar ve Kitay üzerine savaşa gönderdi. Hepsi Orhun'a büyük ganimetler ve çok sayıda esirle döndüler. Bundan sonra *Ordu Balık* şehri inşa edildi.[624] Buku

618 *Şahname*'de geçen Türklerin meşhur hükümdarı.

619 *Şahname*'deki hikâyeye göre Afrasyab tarafından esir edilen ve bir müddet kuyuda tutulan bir Fars kahramanıdır. Meşhur Rüstem tarafından kurtarılmıştı.

620 D'Ohsson, Mao Balık için "mauvaise ville, ville ruinée" ("harap şehir, viran şehir") demektedir.

621 Tola ve Selenga.

622 Fıstık ağacıdır, ancak sunulan tasvir fistık ağacı ile pek örtüşmemektedir. Ayrıca bu ağaç Moğolistan'da bulunmaz.

623 Muhtemelen Çin kaydındaki Hu-li-da-ho yâni "Kut Dağı"dır.

624 T'ang devri kaynaklarına göre Uygurların Hükümdarı *Gu-du-lu P'i-k'ie-k'ue K'o-han* VIII. yüzyılın ortalarında sarayını Kun (Orhun) Irmağı kıyısında inşa etmiştir. Ben Gu-du-lu P'i-k'ie-

Han bir başka rüyada bir adamın beyaz elbiseler giydiğini ve kendisine çam ağacı şeklinde bir parça yada taşı verdiğini ve kendisine *"Bu yada taşını elinde tuttuğun müddetçe dünyanın dört bir tarafına hâkim olacaksın."* dediğini gördü. Müşaviri de aynı rüyayı görmüştü. Bunun üzerine Buku Han ordularını batıya sevk etti, Türkistan'a vardı. Sarayını suyu ve otu bol olan güzel bir ovaya dikti. Burada şimdi Gu Balık denen Balasagun şehrini inşa etti. On iki yıl içinde Buku Han tüm dünyaya boyun eğdirdi. Orduları insanların vahşî hayvanlara benzediği ve ardında hiç kimsenin yaşamadığının söylendiği yerlere kadar gitti. Tâbi olan tüm ülkelerin hükümdarları Buku Han'a geldiler, han onlara cömertlik gösterdi. Sadece çok çirkin olması sebebiyle huzura çıkmasına müsaade edilmeyen Hindistan Hükümdarı istisnadır. Kendilerine yüklenen haraçlardan sonra herkesin ülkesine dönmesine izin verildi. Buku Han bu büyük işi başardığında Balasagun'dan ayrıldı ve asıl memleketine döndü.

Zikredilen devirdeki Uygurların dinine gelince; onlarda *Kam*[625] denen bazı büyücüler vardı. Aynısı bugün dahi Moğollarda vardır. Bu büyücüler cinli olduklarını söylerler ve bu cinler bilmek istedikleri her şeyi haber verir. Bugün dahi Cengiz'in evladının çoğu onlara katiyen inanır. Onlara danışmadan önemli hiçbir iş yapılmaz. Bu Kamlar hastalıkları da iyileştirir. Uygurlar *Numi* denen adam için (putperest ülke) Kitay Hanı'na adam gönderdi. Bunlar *num*[626] denen kutsal kitaplara sâhipti. Bu kitaplar içine iyilik kaidelerinin ser-

k'ue K'o-han'ın Fars kaydındaki Buku Han ve *Yüan Shih*'daki Bu-k'o-han olduğu düşüncesindeyim. *Yuan-shi-lei-pien*'e eklenen eski Moğolistan haritasında Karakurum'un kuzeydoğusunda bir Bo-ko-han-ch'eng yâni Buku Han şehri yer almaktadır. Uygurların daha sonra Moğollar tarafından kurulacak Karakurum yakınlarındaki eski payitahtlarının ve yazıtlarının varlığı *Liao Shih* tarafından da doğrulanmaktadır. *Liao Shih*, 2: İmparator T'ai Tsu (Apaoki, 916-927) 924'de Shan-yü(Hun Hükümdarlarının unvanı)'nün eski topraklarına bir seyahat yaptı. IX. ayın ilk gününde eski Uygur şehri yakınlarında konuşlanılmasını ve orada zaferlerinin kaydedildiği bir mermer taş dikilmesini emretti... İmparator ayrıca Kin-ho("altın ırmak")'dan su ve Wu-shan ("kara dağ"; muhtemelen Karakurum Dağı)'dan taşlar alınmasını ve gelecek nesillere ırmakların ve dağların haraç sunmak için geldiklerini gösteren bir abide dikmek üzere arabalarla Huang-ho (Doğu Moğolistan'daki Şara muren) ve Mu-ye (Lo-ha Irmağı ve Şara muren'in birleştiği yerdeki kutsal Liao Dağı) Dağına, taşınmasını emretti... Aynı ayın 29. günü (imparator hâlâ aynı yerde kalıyordu) eski P'i-k'o-han abidesinin restore edilmesini emretti. Bunun dışında K'i-tan, Türk ve Çin harfleriyle P'i-k'o-han'ın kahramanlıklarını yücelten bir yazıt dikildi.

625 Kam ile şamanların kastedildiğine şüphe yoktur. Bunlar tabiatüstü güçleri olan büyücülerdir ve bugün dahi Moğolistan ve Sibirya'da mühim rol oynarlar. *T'ang Shu*, 259b'deki Kie-gia-sz' (Kırgız) bahsinde (IX. yüzyıl) bu ülkedeki müneccimlere veya büyücülere *Kan* (yani Kam) dendiği bildirilmektedir.

626 D'Ohsson, *numi*'nin "lama" olduğunu söylemektedir. Muasır Moğolcada num, "kutsal kitap" demektir.

pildiği hikâyeler ve masallar toplamı olan bir ahlak düzeniydi. Bu kitap diğer şeyler yanında başkalarını ve hatta dilsiz hayvanları incitmeyi yasak eder. Numi'nin birkaç mezhebi vardır, bunların öğretileri farklılaşır. Ruhun başka bedene gittiği öğretisine inanan mezhep en yaygın olanıdır. Numi, Kitay'dan geldiği zaman Uygurlar iki dinin meziyetlerini yoklamak için Kam ile onu tartıştırdı, ancak Numi kitaplarından bazı bölümleri okuyunca Kam cevap olarak hiçbir şey söyleyemedi. Bunun üzerine Uygurlar Numi dinine girdiler. Doğudaki tüm putperestler için de bunlar İslâm'ın en şiddetli düşmanlarıdır. Uygur kitaplarında bulunan saçmalıkların yüzde birinden fazla olmayan bir misâl dahi bu halkın cehaletini ve aptallığını gösterir. Dostlarımdan biri yukarıdaki iki ağaç hikâyesini, izahıyla bir kitapta okuduğunu söyledi; bir adam bu ağaçların gövdesine bir oyuk açmış, oğlanları oyuklara koymuş ve yakınlara bir ışık yerleştirmiş.

Buku Han ölene kadar mutlu yaşadı ve oğullarından biri yerine geçti. Sonraları Uygurlar vahşî ve evcil tüm hayvanların ve hatta küçük çocukların *geç, geç* dediklerini gördüler; "geç, git" mânâsına gelir.[627] Uygurlar bunu kutsal bir işaret olarak kabûl ettiler ve göçtüler; ancak onlar aynı sesleri sonraları Bişbalık şehrinin kurulacağı ovaya varana kadar duymaya devam ettiler.[628] Halk buraya yerleşmiş ve sahayı beş bölgeye ayırmıştı ki Bişbalık ("beş şehir") denir.[629] Bu zamandan sonra Buku Han'ın halefleri burada hüküm sürmeye devam ettiler ve hükümdarları İdikut unvanı taşıdı.

Reşidüddin, Uygurlarla ilgili bazı ilave bilgiler vermektedir (d'Ohsson, I, s. 436, 109; Berezin, I, s. 124). Uygur adı, Türkçede "müttefik, yardımcı" demektir. Buna göre tüm Türklerin atası Oğuz Kağan bu adı kendisine diğerleri saldırdığında, kendisine bağlanan bazı akrabalarına vermişti. Reşidüddin ayrıca şöyle demektedir:

Uygurların (eski) ülkelerindeki dağların iki tepesi vardır. Birine *Bukratu buzluk* ve diğerine *Uskunluk tangrin* denir. Bunların arasında Karakurum Dağı vardır ki bu ad Ögeday Han tarafından inşa edilen şehre verilmiştir. İki silsile yakınında *Kut tag* denen bir başka dağ vardır. Kadim devirlerden beri Uygurların meskûn olduğu bu bölgelerde bir yer *on* ırmakla ve diğer yer *dokuz*

627 "Geçmek" fiilinin emir halidir.

628 Fars tarihçiler bu Uygur göçünün ne zaman olduğunu zikretmezseler de Uygurlara dâir Çin kayıtlarına göre P'i-k'ie K'o-han veya Buku Han VIII. yüzyılın ortalarında yaşamış, Kuzey Moğolistan'daki Uygur İmparatorluğu 840'da yıkılmış ve Uygurlar galiba bu hadiseden hemen sonra Tanrı Dağlarına göçmüşlerdi.

629 D'Ohsson'un bir şehrin beş kısmından mı yoksa beş ayrı şehirden mi bahsettiği belli değildir.

ırmakla sulanırdı. On ırmağın kıyılarında oturanlara *On Uygur*; dokuz ırmağın vadilerinde oturanlara *Tokuz Uygur* denir.[630] Şunlar on ırmağın adıdır, *On Orhun* da denir: İşkil (bazı nüshalarda İşlik), Onigher, Tukair, Uzkaider (bazı nüshalarda İskender), Bular (Berezin Tula okuyor), Badar (bazı nüshalarda Tardar), Ader, Uç tabin, Kamlandju, Utikian (*T'ang Shu*'da Kun (Orhun) Irmağı yakınlarındaki Wu-te-kien Dağının adıdır).

Dokuz kabile bu ırmakların ilk üçünde yerleşiyordu, beş kabile ise sonraki dört ırmaktaydı. Dokuzuncu ırmak Kamladju, *Ong* kabilesinin topraklarına çapraz geçer ve onuncusu Utikian'ın kıyılarında ise *Kamen ati* (*Kumuk ati*) kabilesi yaşar.[631] Mezkûr kabileler dışında adları bilinmeyen yüz yirmi Uygur kabilesi daha vardır. Başlarda Uygurların uzun zaman hükümdarı olmadı, her kabilenin ayrı reisi vardı. Nihayetinde kabileler iki reis seçtiler, biri İşkil kabilesi reisi *Munke bay* idi ve *İl-İlturır* unvanı taşıyordu; diğeri ise *Urkandur* kabilesi reisi *Kül-İrkin* idi. Bunlar beraberce idâre ediyorlardı. Bunların nesilleri Uygurları yüz yıl idâre etti. Son devirlerde Uygurlar *İdikut* unvanı taşımaktadır.

Cengiz devrinde *Bardjuk*, Uygurların İdikut'u idi. (Karahıtay) Gürhan'ın Maveraünnehr ve Türkistan'ı işgal ettiğinde Bardjuk ona tâbi oldu. Zalimliği sebebiyle Uygurların ülkesinde nefretle anılan gürhan, *Şadkem*'i oraya vâli olarak atadı. Sonraları Bardjuk Cengiz'in zaferlerini işitince o esnasa Karahoca'da bulunan Karahıtay vâlisinin öldürülmesini emretti ve derhal tâbilik bildirmek üzere Katalmış-Kata, Omur-ugul ve Tatarı, içinde şunlar yazan bir mektupla Cengiz'e gönderdi:

"Bulutlar dağılır ve ışıldayan taze ışıltısıyla güneşi gösterir, yerde çatlayan buzun saf mavi suyu açığa çıkarması gibi. Bana gelen sizin elçileriniz kederimi en canlı neşeye çevirdi."[632]

Cengiz önceden İdikut'un *Djem* Irmağında yenilen *Tukta*'nın kardeşi ve oğullarının sığınma taleplerini reddettiğini öğrenmişti ve bu yüzden elçileri iyi karşıladı. Cengiz İdikut'a bizzat gelip tâbilik sunma ve hazinesindeki en kıymetli şeyleri hediye olarak getirme çağrısında bulundu. Bardjuk geldiğinde Cengiz tarafından büyük bir samimiyetle karşılandı ve evine birçok rütbe işaretleriyle döndü. Cengiz sonradan Güçlük'e (Nayman Hanı'nın oğlu ve Ka-

630 *On*, "on" ve *tokuz*, "dokuz"dur.

631 Uygurların *T'ang Shu*'da sayılan dokuz kabilesini Reşidüddin zikretmez. Büyük Çin Coğrafyası Selenga'nın altı kaynağı ve üç kolu olduğunu göstermektedir, ancak burada sadece ana kaynaklar sayılmıştır.

632 Bu kısım *Yüan Ch'ao Pi Shih*'ın kelimesi kelimesine tercümesi gibi görünmektedir ve bu ise Cengiz'in Moğol tarihinin müellifinin Reşidüddin ile aynı kaynakları kullandığı hususunda bir delildir. Cengiz'in İdikut ile olan münâsebetleri için bkz. *Yüan Ch'ao Pi Shih*, XI, 9.

rahıtay Gürhanı) saldırdığında Bardjuk 500 adamıyla sefere katıldı ve zafer elde etti. Cengiz ordusunu Taciklere (İran'a) sevk ettiğinde İdikut birliğiyle beraber prensler Çağatay ve Ögeday'a eşlik etti, Otrar'ın ele geçirilmesinde ön plana çıktı ve bundan sonra Cengiz'in maiyetine girdi. Cengiz batıdan dönüp Tangutlara doğru sefere çıktığında Bardjuk birliğiyle Bişbalık'tan yola çıktı ve Cengiz'in ordusuna katıldı. Cengiz tüm bu meziyetleri karşılığında Bardjuk'a kızı *Altum bighi*'yi verme sözü verdi, ancak Cengiz'in ölümü üzerine evlilik ertelendi. Bu prenses evlilik gerçekleşmeden önce öldüğünden Ögeday Uygur prensine bir başka prenses *Aladji bighi*'yi verdi, fakat Bardjuk öldü ve prenses, Uygur İdikut'u olarak babasının yerine geçen oğlu *Kişmain*'a verildi. Kişmain'in ölümünden sonra kardeşi *Salendi* yerine geçti.

Nihayetinde Uygurlara dâir bazı kayıtlar tutan Hıristiyan Orta Çağ müelliflerine değineceğim. Uygurlar çok daha önceleri, V. yüzyıldan beri Asya'daki halklar arasında dinlerini yaymaya çalışan Nesturî Hıristiyanlar tarafından biliniyordu. Daha VII. yüzyılda Orta ve Doğu Asya'da birçok kiliselerinin bulunduğunu biliyoruz.

Meşhur müsteşrik G. S. Assemani (1687-1768), *Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana*'da Nesturîlerin tarihinde *Ighur* veya *Iaghur* adının çok sık geçtiğini ve Khatay'ın Doğu Türklerine atfedildiğini söylemektedir.

Ebul Farac veya Bar Hebraeus (1226-1286) Süryanice kroniğinde Doğu Hıristiyanları hakkında epey tafsilat vermekte ve Khatay'daki Doğu Türklerine mensup kalabalık *Ighur*lardan haber vermektedir.

Uygurların yazılarını Nesturî misyonerlerden aldıkları bilinmektedir ancak tam bir tarih vermek mümkün değildir. Moğol ve Mançu yazıları da Uygur yazısından gelmedir.

Pl. Karpini (1246) Uygurların Nesturî Hıristiyan olduklarını söylemekten çekinmez (650, 651).

Bununla beraber birkaç yıl sonra Uygur topraklarını ziyaret eden Rubruk onların putperest olduklarından bahsetmektedir. Rubruk Uygurların ibadetleriyle alakalı epey tafsilat vermektedir.

Hethum, *Iogur* dediği Uygurların ülkesine *Tarse* adını vermektedir.

Pl. Karpini (651, 708) Cengiz'e tâbi olan ülkeler veya milletler arasında Sarı Uygurları sıralamaktadır.

Su-bu-tai'ın *Yüan Shih*, 121'deki biyografisinde 1226 yılında bu Moğol generalin *Ta-tsi*("büyük taşlı çöl")'den geçerek *Sa-li Wei-wu-rh* (Sarı Uygur), *T'e-le* ve *Ch'i-min* kabilelerine boyun eğdirme emri aldığı kaydedilmektedir. *Ming Shih*'da Sarı Uygur toprakları daha net tasvir edilir. Bölüm 330'da Kan-chou'nun 1500 li güneybatısındaki An-ting askerî garnizonunun *Yüan Shih*'da

kaydedilen Sa-li Wei-wu-rh ülkesinde olduğu kaydedilmektedir. Bu sebeple Sarı Uygurları Saydâm'ın kuzeyinde bir yerlerde, taşlı çölün güney ucunda aramalıyız. 1081'de Hoten'den Çin sarayına gönderilen bir elçi, Hoten ile Tangut İmparatorluğu arasında Sarı Başlı Hui-ho (Uygur) çölünden geçmek zorunda kaldığını bildirmiştir (bkz. Rémusat, *Ville de Khotan*, s. 95). Bunlar muhtemelen Sarı Uygurlardı.

Sarı Uygurlar XIV. yüzyılın sonlarında Timur'un Cet'lere karşı seferlerinde devamlı zikredilir. Müslüman müelliflerin kayıtlarından bu kabilenin Çerçen'in batısında yayıldığı anlaşılmaktadır. Bkz. Bellew, "History of Kashgar", *Mission to Yarkund*, Ed. Forsyth, 1873, s. 147, 153. Aynı tarihte s. 167'de şunu okuyoruz:

"Kaşgar Said'i 1515'te Hoten'den on iki gün uzakta olan Sarı Uygurlara karşı bir sefere çıktı."

3. MÜSLÜMANLAR

İmparator Wu devrinde (M.Ö. 140-86) Çinliler ilk kez Orta Asya hakkında malûmat edinmişlerdi. Çinli General Chang Ch'ien, Ceyhun ve Seyhun ülkelerinde geçirdiği on yılın ardından M.Ö. 126 yılında ülkesine dönmüştür. Çin'in Batı ile olan münâsebeti başladıktan sonra zaman zaman kesintiye uğrasa da denizden ve karadan yüzyıllar boyu devam etmiştir. Böylece Çinliler, şimdi Müslüman olan milletlerle onlar Müslüman olmadan önce tanışmıştı. Partlar (Arşak Sülâlesi, M.Ö. 256-M.S. 226) *An-si* adıyla biliniyordu. M.S. V. yüzyılın ortalarından beri Çin kaynaklarında bu ad *Po-sz'*[633] olarak geçer ki kesinlikle Pers adıdır. Çin tarihinde Po-sz''dan Çin'e gelen çok sayıda elçi zikredilir ve hatta *T'ang Shu*'da 652'de öldürülen son Sasanî Hükümdarı *Yi-sze-sze* (III. Yezdejerd) hakkında bazı tafsilat buluruz.

Çin kaynaklarında Araplar İslâmiyet'in doğuşundan sonra geçer. T'ang Sülâlesi (618-907) ile Arap gücünün doğuşu ve yükselişi aynı döneme denk düşer. T'ang kayıtlarında Araplar daimâ Ta-shi adıyla geçer. Bu iki işaretin Farsça *Tazi*'yı temsil ettiğine şüphe yoktur. Bu Farsların Araplara verdiği bir addır.[634] Hz. Muhammed ile ilgili Arapların anlattıkları Çinli tarihçiler tarafından Arap müelliflerle örtüşür bir şekilde aktarılmaktadır. Yine ilk Arap yayılmalarına dâir kayıtlar Müslümanlarınkine kısmen benzemektedir. *T'ang Shu*'da Çin sarayına VII. ve VIII. yüzyılda gelen bazı halifelik elçilerinden bah-

633 Meşhur Çinli seyyah Hsüan Tsang VII. yüzyılın ortalarında Pers ülkesine *Po-la-sz'* der.

634 Bkz. Quatremére, *Hist. d. Sultans Mamlouks d'Egypte*, II, s. 154, 155.

sedilir. Adlar ise *Han-mi-mo-mo-ni* (*Emîr el-müminîn*), *A-p'u-ch'a-fo* (*Abu Cafer*), *A-lu* (*Harun el-Reşid*) olarak geçer. Çin kaynaklarından VIII. yüzyılda Çin'e giden Arap seyyahlar vasıtasıyla Arap tüccarların Kanton'daki büyük imalâthanelerinden haber alırız.

Araplar ile Çin arasındaki münâsebetler kara ve deniz yoluyla X., XI. ve XII. yüzyılda devam etti. *Sung Shih*'da (960-1280) Ta-shi tarafından gönderilen yirmi elçi kayıtlıdır. Sung Sülâlesi tüm Çin'e hâkim olmadı; Kuzey Çin önce K'i-tan veya Liao ve sonra Chin İmparatorluğu'nun hâkimiyetine girdi. Kuzeydeki Liao İmparatorluğu da Araplarla münâsebet halindeydi. *Liao Shih*, 2'de ilk Liao İmparatoru'nun Hui-ho(Uygur)'ların eski payitahtı yakınlarında konakladığı esnada, 924 yılında Ta-shi'dan elçi kabûl ettiği kaydedilmektedir.[635]

Palladius ("Pekin'deki Rus Kilise Misyonu Kayıtları", IV, s. 438) Çin'deki Müslümanlar üzerine makalesinde T'ang devrine âit meşhur Nesturî tabletinin bulunduğu Si-an-fu'da İslâm'ın Çin'e girişine dâir eski başka bir yazıtın keşfedildiğinden bahseder. Bu İslâm yazıtının 742 yılında dikildiği ve İslâm'ın Çin'e ilk girdiği Sui İmparatoru K'ai Huang (581-600) devrini ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. Palladius yazıt hakkında hiçbir tafsilat vermemekle beraber bana İslâm ile ilgili bazı Çin eserlerinde yazıttan bahsedildiğini söyledi. 1461'de neşredilen *Ming I-t'ung-chi*("Ming Coğrafyası")'de söz konusu yazıttan haber verilmektedir. Bölüm 90, fol. 12'de Müslümanların eski şehri *Mo-de-na* (Medine) bahsinde Sui İmparatoru K'ai Huang devrinde bu şehirden *Sa-ha-ba Sa-a-di Gan-go-sz'*[636] adlı birinin dinini yaymak için Çin'e geldiği bildirilmektedir.

Palladius ayrıca Çinli bir Müslüman tarafından kaleme alınan Hz. Muhammed'in hayatını aktarmaktadır ki burada Çin İmparatoru'nun 587 yılında Hz. Muhammed'e bir elçi gönderip kendisini Çin'e dâvet ettiği kaydedilmektedir. Kayda göre Hz. Mumammed dâveti kabûl etmemiş, ancak resmini göndermişse de sonradan kanvaz üzerine işlenen resim kaybolmuştu; çünkü resme tapmayı engellemek istiyordu.

Bir başka Çinli Müslüman kaynağı *Hui-hui-yuan-lai*'dır. Bu kaynak İslâmiyet'in Çin'e girişi üzerine 1754'te yazılan uydurma bir kitaptır. Buna göre Çin İmparatoru 628 yılında Müslümanların Hükümdarına bir mektup göndermiş ve bu elçi geri dönerken sarıklı bir Müslüman hoca ve 3 bin mümin ona eşlik etmişlerdi. Çin'de Müslüman toplumunun temelini atanların bunlar oldukları söylenir.

---

635 Araplar ile Çin arasındaki münâsebetler için benim şu eserime bakınız: *On the Knowledge Possessed by the Ancient Chinese of the Arabs and Arabian Colonies*, London, 1871.

636 Sa-ha-ba, "sahabe" ve Sa-a-di, "Saad" olmalıdır.

Bu anlatılanlar Sui ve T'ang devri Çin kayıtlarıyla örtüşmez. Bununla beraber T'ang devrinde çok sayıda Müslüman'ın Çin'e yerleştiği bir hakikattir.

Çinlilerin batıda nüfuz kazanmaya başladıkları erken devirlerde Çin'in batısı Hsi-yü ("Batı Ülkeleri") olarak adlandırılmıştı. Bu ad ilk kez Chang Ch'ien Çin'e döndükten sonra telaffuz edilmiş gibi görünmektedir. Batıdaki ülkeler ilk kez *Ch'ien Han Shu*, 96'da tasvir edilmiştir. Burada Hsi-yü'nün Yü-men-kuan ve Yang-kuan'dan sonra başladığı kaydedilmektedir. Bu iki yer şimdiki Kansu'nun batı kısmında ve Çin Seddi'nin ana kapılarından biri olan *Kia-yu-kuan*'ın batısında yer alır. Bugün Hsi-yü hâlâ Orta ve Batı Asya'ya atfedilmektedir. Çin tarihçiliğinde Müslümanlar XII. yüzyıla kadar genel bir adla anılmamışlardı. İlk defa zikredildikleri *T'ang Shu*'da Ta-shi (Arap) adı altında görünürler. Şimdi *Hui-hui*, tüm Müslümanlara verilen genel bir addır. Bu terim ilk kez *Liao Shih*'da görülür. Yukarıda tercümesini verdiğimiz Batı Liao veya Karahıtay bahsinde Hui-hui Hükümdarının Karahıtaylara haraç verdikleri kaydedilir (1124). *Chin Shih*'da bu ad bir kez geçer. Buna göre XII. yüzyıldaki Chin ordusunda bir Hui-hui alayı vardı ve bunlar çok çevik idiler. *Yüan Shih*'da Müslümanlar için kullanılan Hui-hui adına birkaç kez rast gelinir; ad genelde *Hui-ho* veya *Hui-hu* şeklinde geçer. Bu son adlandırmalar Çin tarihçiliğinde büyük karmaşaya sebebiyet vermiştir; çünkü bu ad T'ang devrinde ve hatta XII. yüzyılda sadece Uygurlara atfedilmiştir. Bununla beraber *Yüan Shih*'da Uygurlara *Wei-wu-rh* şeklinde yeni ad verilmiş ve Hui-ho ve Hui-hu adları daimâ Müslümanlar için kullanılmıştır. Bu ad karışıklığının sebebini açıklamak güçtür. Belki de Çinliler Türkistan sahasındaki Batı Uygurlarının Müslüman olması sebebiyle Uygurlarla Müslümanları karıştırmışlardır.

Yüan Ch'ao Pi Shih'da Müslümanların ülkesine Sart-ol (Sart-aul) denmiştir. Aynı ad halka da verilmiştir. Moğol metninin 1388'de yapılan Çinceye tercümesinde *Sartol*, *Hui-hui* ile karşılanmıştır. Moğolların Sart'ı veya Sartol'u, Pl. Karpini'deki (s. 170) *Sarti* ile aynıdır. Bugün Sart, Türkistan, Maveraünnehr, Hive'de bozkır hayatı sürmeyen Müslümanlara verilen genel bir addır. P. Lerch (*Russ. Revue.*, I), Sart kelimesinin *Yaxartes*(Seyhun)'ten türetir; buna göre eski müellifler Seyhun'un aşağı vadilerinde yerleşen halk için bu adı kullanıyordu. Ayrıca tüccarların çoğu Sartlardı(bugün de böyledir).[637]

Moğol devrinden bahis açan bazı Çinli müellifler Müslüman adını aynen vermektedirler. *Yüan Shih*, 5'e göre 1262 yılında yayınlanan bir fermana göre

---

637 D'Ohsson (I, s. 216)'un Moğolların Müslümanlara Tacik dedikleri hükmü doğru değildir. Erken devirlerde Farslara Tacik deniyordu ve bugün Türkistan sahasındaki İran kökenlilere hâlâ Tacik denmektedir.

Mu-su-man (Müslüman), *Wei-wu-rh* (Uygur), *Ye-li-k'o-wen* (Hıristiyan) ve *Da-shi-man* (Molla) âilelere mensup gençler askere alınacaktı.

Chin elçisi Wu-ku-sun 1220 yılında İran'daki *Mu-su-lu-man Hui-ho*'lardan bahsetmektedir.

Ch'ang Ch'un Seyahatnâmesi'nin müellifi Orta Asya'da bir P'u-su-man ülkesinin olduğunu ve hükümdarının Almalık'ta ikamet ettiğini kaydetmektedir. P'u-su-man, Rus kroniklerinde daimâ Müslümanlara atfedilen *Bussurman*'dır (Karamzin, IV, s. 104). Pl. Karpini (749, 750) şöyle der:

"De terra Cangitarum (Kankalis) intravimus terram Biserminorum. Isti homines linguam Comanicam (Kıpchak) loquebantur, et adhuc loquuntur; sed legem Sarracenorum tenent."

Ancak Pl. Karpini, Rubruk ve M. Polo gibi, Müslümanlara *Sarracen*'ler der.

Yüan Ch'ao Pi Shih'de gördüğüm, Cengiz devrinden evvel dahi Müslüman tüccarların Moğolistan'ın en doğu uçlarında bozkırlı halklarla ticaret yaptığı gerçeğini zikretmeliyim. Kaynakta şöyle yazar:

"Cengiz (1203'te) Baldjuna[638] *Gölü kenarında konuşlandığında* Wangut *kabilesinin* Alahuşi digit huri*'sinden Asan (Hasan) adında bir* Sartatai *(Sart ülkesinden biri, bir Müslüman) geldi.*[639] *Bu yanında getirdiği bin koyun ve beyaz deveyi samur ve sincap kürkü ile takas etmek üzere* Ergunie[640] *Irmağına gelmişti. Göl kenarında mola verdiğinde Cengiz ile karşılaştı."*

Cengiz ve haleflerinin istilâsı Doğu ve Batı Asya arasında bir ana yol açtı ve Batılılar sık sık Uzak Doğu'ya gidip geldiler ve hatta oralara yerleştiler. Moğol İmparatorları da yabancıların Çin'e yerleşmelerini himaye etti. Mengü Han'ın kardeşi Hülagü Batı Asya'ya hâkim olduktan sonra İran'dan Çin'e göç gitgide arttı. Bugün tüm Çin'de ve bilhassa Kansu, Shansi ve Chili eyaletlerinde yayılan kalabalık Müslüman nüfusun büyük kısmının M. Polo tarafından aynı yerlerde zikredilen *Saracen*'lerin torunları olmaları büyük ihtimaldir. Reşidüddin Çin tasvirinde (Yule, *Cathay*, s. 269) *Karadjang* (Yunnan)'ın tüm sakinlerinin Müslümanlar olduğunu bildirmektedir. Yunnan Müslümanlarının geçmişinin Moğol imparatorları devrine kadar uzandığı kanaatindeyim. Burmalıların *Panthay*'lar dediği bu Müslümanlar *Ta-li-fu*'yu Çinlilerden aldılar ve 1873'e kadar güçlerini korudular.

---

638 Müslüman müellifler de bundan bahseder, ama Baldjuna Irmağı derler (d'Ohsson, I, s. 72). Baldjuna Gölü, Chita'nın güneyinde Transbaykaliya'dadır.

639 Reşidüddin'de Ongut kabilesinin reisi *Alakuş tikin kuri*'dir (d'Ohsson, I, s. 84).

640 Amur'un kolu olan Argun'dur.

Yüan Shih Moğolların hizmetine giren çok sayıda Müslüman'ın biyografisini ihtiva etmektedir. Bunlardan çoğu yüksek mevkilerdeydiler.[641*]

4. 1331 TARİHLİ KİNG-SHİ-TA-TİAN ADLI ÇİN HARİTASINDA YER ALAN TÜRKİSTAN ŞEHİRLERİNİN TETKİKİ

Çin ve Moğolistan'ın batısındaki toprakları tasvir eden ve Çinlilerin XIII. ve XIV. yüzyılda sâhip olduğu coğrafya malûmatını gösteren Orta Çağ haritacılığının ilginç bir numunesi elimizdedir. XIV. yüzyılın ilk yarısında neşredilen bu haritanın adı *King-shi-ta-tien*'dir. Bu haritadan günümüze sadece parçalar kalmıştır. Pekin'deki Rus Kilise Misyonu bu kaynağın bir bölümünün bir nüshasına sâhipti. Kaynak şimdi Moskova'daki Rumiantsov Müzesi'ndedir.

Bu Çin Orta Çağ haritası, *Yüan King-shi-ta-tien-si-pei-pi-ti-li-t'u* yâni "Yüan Sülâlesi Kuzeybatı Ülkelerini Gösteren King-shi-ta-tien Haritası" adıyla tekrar çizilmiştir. Ben bunun iki nüshasını gördüm.

Orta ve Batı Asya ve hatta Doğu Avrupa'daki yüz küsur yer ve ülke Çin Orta Çağ haritasında Çince adlarla geçmektedir. Bu adlar devrin İslâm kaynaklarındaki ve Avrupalı seyyahların kayıtlarındaki adlarla kolayca eşleştirilebilir.

Yüan Shih, 43'de *Si-pei-ti* "Kuzeybatıdaki Ülkeler" bölümü vardır. Bu bölüm yerleri ve ülkeleri sıralamakta ve bazen de tafsilat vermektedir.

King-shi-ta-tien'in Orta ve Batı Asya haritası en eski Çin haritasıdır. Çinlilerin Çin'in batısı ve Orta Asya'ya dâir daha önceki devirlere âit haritaları olduğu kesindir. Stan. Julien (*Mél. De Géogr. Asiat.*, s. 199 vd.) batıdaki ülkelerle alakalı VII. yüzyıla âit haritalar eklenmiş çalışmalar vardır. *Sui Si-yü-t'u-ki* 606 ve yine *T'ang Si-yü-t'u-chi* 650 yılında neşredilmiştir. Bununla beraber haritalarıyla beraber kayıptır ve sadece diğer kaynaklarda yapılan bazı atıflarla bunlardan haberdar oluyoruz. Haritadaki şehirler ve yerler aşağıdaki gibidir.

641 * Müellif bundan sonra *Yüan Shih*'daki Müslüman biyografilerinden bahsetmektedir ki Bahaeddin Ögel ve T'ang Ch'i'nın zikrettiğimiz çalışmalarına bakılmalıdır.

Çağatay Devleti'nin Doğusu ve Güneyindeki Yerler ve Şehirler

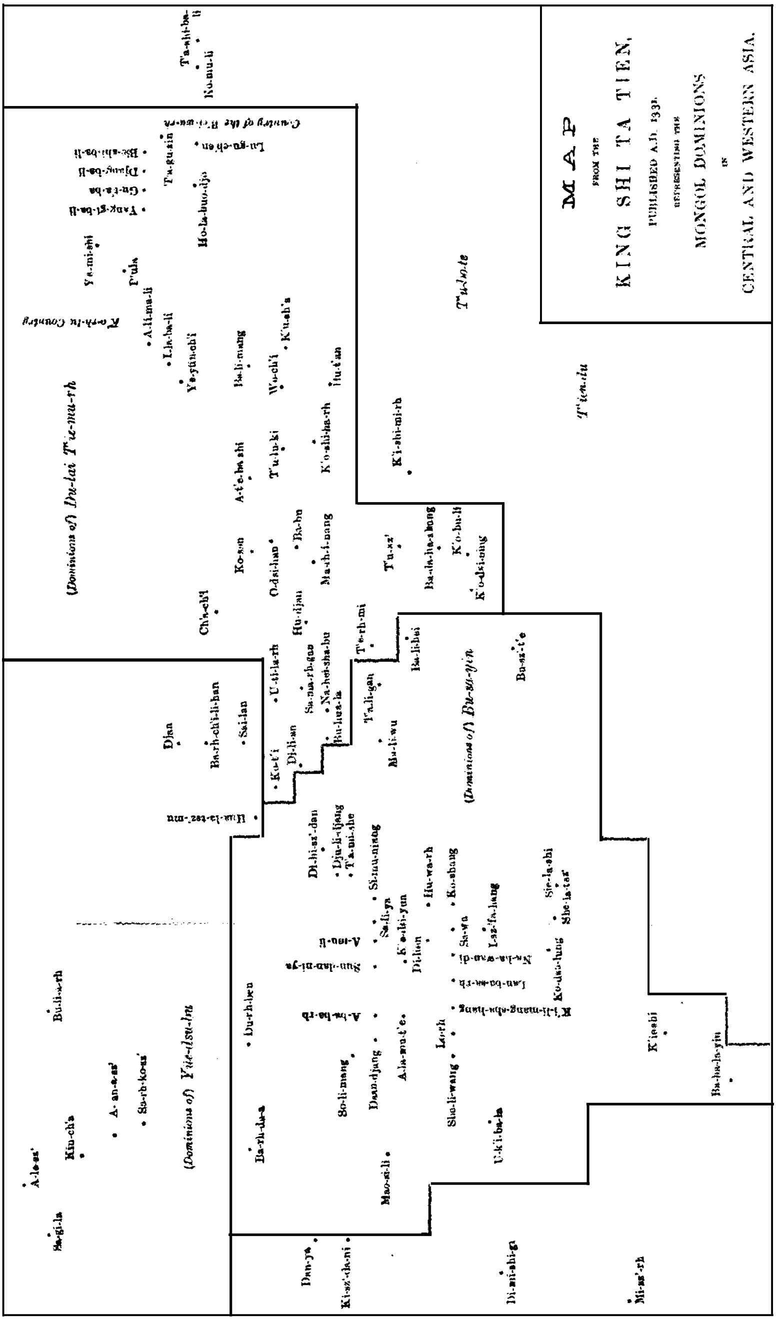
1. SHA-CHOU

Sha-chou, Çincede "kumlu şehir" veya "çöl şehir" mânâsına gelir. Bu ad, T'ang Sülâlesi'nin ilk imparatoru tarafından kurulduğu zaman, 622 yılında verilmiştir. Ancak bu yerde veya civarında, geçmişi M.Ö. II. yüzyıla kadar giden bir Çin ileri karakolu vardı. Çin Seddi'ndeki Kia-yü-kuan'ın batısında ve çok eski devirlerden beri Çinlilerce *Liu-sha* ("yüzen kum") olarak bilinen çölün doğu sınırında kalan bu yerde Han İmparatoru Wu, M.Ö. 111'de Tun-huang denen istihkâmlı bir şehir kurmuştu. Burası Çinlilerin en eski devirlerden beri batıya sefer ederken hareket noktası olmuştur. Çinli seyyah Hsü-an Tsang 629 yılında Çin'den Orta Asya'ya giderken Kua-chou'yu geçtikten sonra Tun-huang'a varmıştı. Seyyah altı yıl sonra evine dönerken Tun-huang yerine Sha-chou adı geçer. VIII. yüzyılda Sha-chou Tibetlilerin ve ardından Kan-chou Uygurlarının eline geçti. XI. yüzyılda şehir Hia veya Tangut İmparatorluğu'na âitti ve bu devlet Moğollar tarafından 1227'de yıkıldıktan ve Moğol-Çin İmparatorluğu kurulduktan sonra Sha-chou Kan-su'ya bağlı bir il (*lu*) haline geldi.

M. Polo, Lop şehrinden Çin'e doğru giderken Sha-chou'dan geçmiştir. Şöyle der (I, s. 206):

"Bir çölde (Çinlilerin "yüzen kum"u) otuz günlük bir yolculuktan sonra kuzey-doğu ve doğu arasında uzanan Sachiu denen bir şehre gelinir; burası Büyük Han'a âittir."

Kadim devirlerde Çin'den Orta Asya'ya giden ve Sha-chou'dan geçen ana yol sadece M. Polo'nun kullandığı Lopnor yolundan ilerlemezdi, ayrıca kuzeyde Sha-chou komşusu Kumul'dan geçiyordu. En eski devirlerden beri Çinli seyyahlar burayı kullanıyorlardı. Ming Sülâlesi devrinde önemli bir askerî noktaydı. XVIII. yüzyılda Sha-chou'nun adı tekrar asıl adı olan Tun-huang'a

MAP
FROM THE
KING SHI TA TIEN,
PUBLISHED A.D. 1331,
REPRESENTING THE
MONGOL DOMINIONS
IN
CENTRAL AND WESTERN ASIA.
(Dominions of) Du-lai Tu-mu-rh
(Dominions of) Yue-dsu-bu
(Dominions of) Bu-su-yin
Tu-bo-te
T'ien-du

çevrildi. Şimdi Kan-su'da bir şehirdir. 1879 yılında Cizvit papazlardan sonra Sha-chou vahasına giden ilk Avrupalı olan General Przewalsky Sha-chou'ya Tun-huang da dendiğini bildirmektedir (*Tibet*, s. 93). Bununla beraber "Büyük Çin İmparatorluk Haritası"nda eski Sha-chou, Tun-huang'ın yaklaşık 100 li güneybatısında gösterilmekte ise de bir yanlışlık olmalıdır.

2. KO-MU-Lİ=KUMUL

M. Polo'daki Camul olduğuna şüphe yoktur. Seyyah (I, s. 212) bu eyaletin ve aynı adlı merkez şehrin iki çöl arasında (büyük Lop Çölü ve diğer yanda küçük çöller) kurulduğunu söylemektedir. Burası Büyük Han'a âitti. XIII. yüzyılda eserini kaleme alan Reşidüddin (d'Ohsson, II, s. 640), Kaydu Çağatay Hanlığı'nın büyük kısmına hâkim olup sonradan Kubilay ile çatışınca bir Uygur şehri olan Karahoca'nın iki devlet arasında tarafsızlığını koruduğunu kaydetmektedir. Bizim eski haritamız Kumul'u Çağatay Hanlığı'nın doğusuna, ama sınırın yakınlarına yerleştirmektedir. Karahoca, Kumul'un batısında, hanlığın içindeydi.

M. Polo, Kumul'dan bahseden ilk Batılı müelliftir; Kamul dediği bu yere bizatihî gitmemiştir. Marignolli 1342'de Kumul'a gelmiş ve epey bir zaman burada kalmıştır. Öyle görünüyor ki XIII. yüzyılda şehirde bir Nesturî piskopos vardı (Yule, *Cathay*, s. 390; M. Polo, I, s. 213). Katalan haritasında *Camull* diye okunmaktadır.

Kumul şehrin Türkçe adıdır. Moğollar *Khamil* (Potanin, *Mongolia*), Çinliler *Ha-mi* derler. Bununla beraber bu Çince ad Çin kaynaklarında ilk kez Moğol devrinden önce görülmez. Kadim devirlerde bu bereketli vahaya Çinliler başka adlar veriyorlardı. Çin tarihinde ilk kez miladî I. yüzyılda I-wu-lu veya I-wu olarak geçmektedir. Hou Han Shu, 118'deki Hsi-yü ("Batı Ülkeleri") bahsinde I-wu-lu'nun Yü-men-kuan istihkâmından 1000 li kuzeyde yer alan ve Hsi-yü'nün anahtarı olan önemli bir yer olduğu bildirilmektedir. Çinliler aslında Hunlara âit olan bu vahayı M.S. 73 yılında ele geçirdiler ve orada bir askerî koloni kurdular. Birkaç yüz yıl sonra Türkler topraklarını geri aldılar. T'ang devrinde, VII. ve VIII. yüzyılda I-wu-lu Çin'e tâbi idi ve o sırada şehrin adı I-chou'ya çevrildi. Bu yer 981 yılında Sung Sülâlesi'nin Kao-chang Uygurlarına gönderdiği elçi Wang Yen-te'nin seyahatnâmesinde zikredilir. Bu esnada Uygurlar Kumul'a hâkim idiler.

Şimdiki Çince Ha-mi adına ilk kez *Yüan Shih*'da rastlarız. Bu ad Uygur Prensi Ba-rh-dju'nun bölüm 122'deki biyografisinde geçer; ancak *Yüan*

Shih'da genelde *Ho-mi-li* veya *Ko-mi-li* denir. 1286 yılına dâir kayıtlarda Homi-li ve Ha-la-ho-djo (Karahoca)'nun fakir halkına imparatorun para ve sığır bağışladığından bahsedilir. 1289'da ise Ko-mi-li halkının uğradığı kıtlıktan söz açılır. Bunun üzerine imparator Han-su'dan Ko-mi-li'ye tahıl gönderilmesini emretmiştir.

3. T'A-SHİ-BA-Lİ=TAŞBALIK

Çince ad Türkçe "taş şehri" demek olan *Taşbalık*'tan gelmedir. Burası eski haritada Kumul'un doğusunda gösterilmektedir. Bu adı Batılı ve Doğulu hiçbir müellifin eserinde takip edemedim. Bununla beraber Wang Yen-te, 981 yılında Çin'den Kao-chang'a giderken I-chou(Kumul)'ya varmadan önce Siao-shi-chou yâni "küçük taşlı şehir"den geçmişti.

4. T'U-BO-T'E=TİBET

Çin'in batısındaki dağlık ülke için Batıda kullanılan *Tibet, Tübet, Tebet* adlarının Arapçadan geldiği aşikârdır. Batılı müelliflerde Tibet adı ilk kez Arap tüccar Süleyman'ın *Doğu Seyahatnâmesi*'nde görülür; Reinaud'a göre bu IX. yüzyılın ortalarında Çin'e gitmiştir. Aynı yüzyılda Arap coğrafyacı İbn Hurdadbih denizin, Tibet ve Türk ülkelerinin ve Çin'in etrafını sardığını haber verir. Mesudî (X. yüzyılın başları) sık sık Tibet'ten bahseder.

Bugün Tibet adı, Tibetliler tarafından bilinmemektedir; onlar ülkelerine Hintçe *Bot* derler. Ancak Tibet'in Farsça bir ad olduğunu söyleyen Markham (*Missions to Tibet*, s. 136) yanılmaktadır. İleride değinileceği gibi bu ad erken devirlerde Tibetlilerin doğu ve kuzey komşuları tarafından biliniyordu ve Arap seyyahların adı ilk kez Çin'de duydukları besbellidir. Kadim devirlerde Tibetlilerin ülkelerine bu adı verdikleri ihtimali büyüktür.

Tibet'in erken tarihiyle alakalı en tafsilatlı malûmat Çin kaynaklarında bulunmaktadır. Biçurin, Tibet ve Kukonor tarihini Çin yıllıklarından ve Tibetliler ve Tangutlara dâir Çin kaynaklarından tercümeler yaparak bir harita ilavesiyle iki cilt halinde 1833'de neşretti; ancak tercümesi XII. yüzyılın başlarıyla beraber sona ermektedir. 1880'de dostum S. W. Bushell, T'ang Sülâlesi (618-907) tarihindeki Tibet bahislerinin tercümesini *Journal R. A. Soc.*'te neşretti.

Çinlilerin Çin'in batısında yaşayan yabancılara dâir eski tarih kayıtlarında ad K'iang veya Si-k'iang (Batı K'iang) olarak geçer. Bu adlar Çin klasiklerinde yer alır. VII. yüzyıldan itibaren ise Tibet için *T'u-fan* adına geçilir. T'ang devri tarihlerinde bu ad Çin'in batısında yer alan ve Çin'e büyük zayiatlar verdiren güçlü bir devlete verilir. Bu kayıtlarda T'u-fan halkının K'iang halkından gelme olduğu bildirilir. Addaki *fan* işaretinin ilk kez Rémusat tarafından gösterildiği gibi *po* olarak okunması daha doğrudur (işaret hem *fan* hem de *po* olarak okunabilir). Bu gerçeklik Lhassa'da bulunan 822 yılına âit Tibetçe ve Çince bir taş yazıtta kendisini göstermektedir. Bushell'in faksimilesini verdiği yazıtta *Bod,* Çince aynı *Fan* işareti ile karşılanmaktadır. Böylece T'u-fan, T'ubod'a eşit olur.

960-1280 tarihlerinde Çin'in büyük kısmına hâkim olan Sung Sülâlesi'ne âit kayıtlarda hâlâ T'u-fan adı görülmektedir ancak Kuzey Çin'de hüküm süren Liao Sülâlesi (916-1125) kayıtlarında 1047 yılında *T'ie-bu-te* Devleti'nden bir elçinin Liao sarayına gelip Hia (Tangut) İmparatorluğu'na karşı yardım istediği bildirilmektedir. 1060 yılında ise Liao İmparatorunun T'u-bot'e Hükümdarı'nın oğluna bir prenses verdiğini öğreniyoruz. Aynı hadise adı T'u-fan olarak yazan *Sung Shih*'da da geçer.

Moğollar Orta Çağ'da Tibet'i Tubot adıyla bilmektedirler. *Yüan Ch'ao Pi Shih*'in Moğolca metninde Moğolların cesareti ve sertliği *Tubot* köpeklerininkiyle mukayese edilmektedir. Çinli tercüman (XIV. yüzyıl) "Tubot köpekleri" ifadesini "Si-fan köpekleri" olarak yazmıştır.

Yüan Shih'da Tibet farklı adlarla kaydedilir. Moğolların Çin tarihlerinde bazen eski T'u-fan adı kullanılır. 1251 yılına dâir kayıtlarda şunu okuyoruz: *"Mengü Han, Ho-li-dan'ı T'u-fan'a karşı gönderdiği ordunun başına getirdi."* Kubilay, Yün-nan kabilelerine boyun eğdirdikten sonra 1254'de T'u-fan'a girdi. Bu sırada ülkenin hükümdarı olan *So-ho-to* teslim oldu. Yine 1275 için şunlar kaydedilir: *"Prens A-lu-chi (Kubilay'ın yedinci oğlu) T'u-fan'a sefere çıktı."* Kubilay'ın resmî alfabesini icat eden Lama rahibi *Ba-sz'-ba*'nın bölüm 202'deki biyografisinde bu Lama'nın T'u-fan'daki *Sa-sz'-kia*'lı olduğu belirtilir.

Ming devrinde *Wu-sz'-tsang* adı Tibet'e atfediliyordu. Bu ad daha *Yüan Shih*'da *Djao-a-k'o-pan*'ın bölüm 123'teki biyografisinde ve bir kere de bölüm 87'de Moğol birliklerinin oradaki konuşlanmasıyla alakalı olarak geçer. Wu-sz'-tsang adının yazımı, Merkez veya Büyük Tibet'i oluşturan U ve Tsang adlı iki eyaletin adlarının birleşiminden kaynaklanan bir yanlışlıktır (Markham, xxvi).

Çinliler Tibet'in kuzeydoğu kısmına bazen *Si-fan* derler ve Biçurin (ix) eski devirlerde bu adın tüm Tibet'e atfedildiği kanaatindeydi. Çincede Si-fan, "Batılı Yabancılar" mânâsına gelir. Seyahatnâmesinden anlaşıldığı kadarıyla Hsüan Tsang 629'da *Liang-chou*(Kansu eyaletinde)'ya geldiğinde şehir Si-fan'dan ve Ts'ung-ling Dağlarının doğusundaki ülkelerden gelen tüccarların toplandığı bir ticaret merkeziydi.

Sung Shih'da Hia (Tangut) İmparatorluğu ile alakalı bahiste 1003 yılında imparatorluğun banisinin Si-fan'ı işgal ettiği ve ardından *Si-liang* (Liang-chou)'a ilerlediği bildirilmektedir.

Yüan Shih'da 1268 yılı için şunlar kaydedilir: *"İmparator, Meng-gu-dai'ya 6 bin adamla Si-fan'ı işgal etme emre verdi."* Si-fan adı Dan-ba'nın bölüm 202'deki biyografisinde de yer alır.

Reşidüddin, Çin ve Doğu Asya'daki diğer ülkeler ile ilgili bahsinde *Tubbet*'i zikreder. Yine onun Moğol tarihinde Ong Han'ın oğlu Singun'un, babası Cengiz'e yenilince 1202'de kaçtığı yer olan *Buri-tibet* geçer. Bu adlı bir ülke *Burithabet* ülkesindeki Moğol işgalinden bahseden Plano Karpini(658)'de görülür. Yine *Ts'in-cheng-lu*'da (Pallad., s. 176) Ong Han'ın oğlunun *Bo-li-t'u-fan* halkına kaçtığı kaydedilir. T'u-fan, Tibet'tir.

Rubruk, Tangutlardan bahsettikten sonra Tibetliler hakkında da birkaç söz söyler (s. 289): *"Post istos sunt Tebet..."*. Yine s. 329'da: *"Thebet scribunt sicut nos..."*.

M. Polo (II, s. 33-44) *Tebet*'e iki uzun bahis ayırmıştır ve I, s. 292'de Büyük Han'ın sarayındaki *Tebet*li ve *Kesimur*lu sihirbazları anlatır.

Yule (II, s. 38), Tibet'in daimâ Moğol-Çin İmparatorluğu'nun bir parçası olarak sayıldığını bildirmektedir. Ancak buranın Moğol hâkimiyetine nasıl girdiği pek malum değildir. Hiçbir Çin ve Müslüman kaydı Moğol ordularının işgalinden bahsetmez; gerçekten de Çin kaynağından yukarıda aktarılan kısım haricinde Moğolların Tibet'i işgal teşebbüsleriyle ilgili hiçbir malûmat yoktur.

Bugün Moğolların Tibet'in bütününe verdikleri umumî Tangut adı söz konusu olsa da Przewalsky'nin tetkiklerine göre *Tangutan*lar Tibet'in kuzeydoğu kısmında, Kukonor havzasında yaşayan ve Tibetçe konuşan ayrı bir ırktır. Bu Tangutanlar Orta Çağ'da Çin'in kuzeybatı sınırında müstakil bir devlet kurmuşlardı.

5. T'İEN-DU[642]=HİNDİSTAN

T'ien-du adı Hindistan'a verilir. Hindistan, Budacılığı Çin'e ihraç ettiği zamandan, miladî birinci yüzyıldan beri Çinlilerce malumdur. Bkz. *Hou Han Shu,* 118. Hindistan'ın daha eski bir Çince adı *Shin-du*'dur. Bu ad, Sanskritçe "ırmak" mânâsına gelen Sindhu'dan gelmedir ve Çin kaynaklarında ilk kez M.Ö. 120'de General Chang Chien'in Batı Asya'ya seferinde kulaktan dolma bir şekilde Shin-du'dan bahsetmesinde görünür.

Moğol devrinin Çinli müellifleri Hindistan'a genelde *Hin-du-sz'* veya *In-du* derler. Bu adlar Farsça *Hindistan* adından gelmiş olmalıdır.

6. K'İ-SHİ-Mİ-RH=KAŞMİR

Buraya dâir sadece birkaç söz söyleyebilirim. Kaşmir, Çinlilere VII. ve VIII. yüzyıllarda T'ang devrinde malum olmuştur. *T'ang Shu*'da 713 yılında *K'o-shi-mi*'den bir elçinin Çin İmparatoru'nun huzuruna çıktığı kaydedilmektedir. Bir yüz yıl önce Hsüan Tsang burayı *Kia-shi-mi-lo* olarak kaydetmişti. Kaşmir, Moğol devrindeki Doğulu ve Batılı seyyahlar ve tarihçiler tarafından devamlı zikredilmektedir. Ch'ang Te (1258) Hindistan'ın kuzeybatısındaki Budacı *K'i-shi-mi* Devleti'nden bahsetmektedir. Ad, *Yüan Shih*'da *K'ie-shi-mi-rh, Yüan Ch'ao Pi Shih*'da *Keşimir,* Pl. Karpini'de *Kasmir* ve M. Polo'da *Keshimur* olarak geçer.

---

642 Daha doğru bir şekilde chu olarak okunan işaret yukarıdaki Çin adında du olarak okunur. Bkz. William, *Chinese Dictionary,* s. 95.

Dulai T'ie-Mu-Rh (Dure Timur) İmparatorluğu (Çağatay Hanlığı)'ndaki Yerler ve Şehirler

1. WEİ-WU-RH=UYGUR

Wei-wu-rh veya Uygur ülkesi, Çağatay Hanlığı'nın doğusundaydı. *Si-pei-ti*'deki "Wei-wu-rh Ülkesi" bahsinde 1283 yılında dört şehirde posta istasyonu ve yine kâğıt para mübadelesi sağlamak üzere bir hazine kurulduğu aktarılmaktadır. Uygurlara dâir bir etüt daha önce yapılmıştır.

2. BİE-SHİ-BA-Lİ=BİŞBALIK

Fars müellifleri ve Çin kaynakları sayesinde Uygurların payitahtı olan bir Bişbalık şehrinden haberdarız. Bu ad bazen Tanrı Dağlarının güney ve doğu uzantılarındaki tüm Uygurların yaşadıkları Bişbalık, Karahoca, Lukçak gibi Cengiz'e tâbi olan şehirlerin tümüne atfedilir. Türkçe Bişbalık, "Beş Şehir" demektir.

Si-pei-ti'deki yerler ve ülkeler çetelesinde *Bie-shi-ba-li* bahsinde şunları okuyoruz:

1278'de *Ba-sa-ch'a-li*, Bie-shi-ba-li, (diğer) Wei-wu-rh (Uygur) şehirlerinde ve *Tsz'-li* (?)'deki askerî posta istasyonlarını idâre yetkisi veren bir kaplan levha aldı. 1280'de *wan-hu* (tümen komutanı) K'i-kung-chi (*Yüan Shih*, 165'deki biyografisine bakınız) Bie-shi-ba-li sınırının korunması için (İmparator Kubilay tarafından) gönderildi. 1281'de Prens *A-dji-ghi*[643], *T'ai-ho-ling* (?) Dağı ile Bie-shi-ba-li arasında otuz yeni posta istasyonu kurulmasını rica etti. 1283'te imparator Bie-shi-ba-li, Huo-chou ve (Uygurların) diğer şehirlerine

---

643 *Yüan Shih*, 107 ve 108'deki şecere tablosuna göre Çağatay'ın torunu ve Ha-la-hü-lie (Kara Hülagü)'nin oğludur. Reşidüddin Adjighi'yi zikretmemektedir.

vâliler tayin etti. 1284'de Prens A-dji-ghi, İmparatora bir elçi gönderip önceden *Dji-bi-t'ie-mu-rh*'ın[644] hâkimiyeti altında olan şehirler arasında *da-lu-hua-chi* (Moğol vâli) tarafından idâre edilen *Ch'a* ve *Dai* adlı iki şehrin Bie-shi-ba-li'ye değil *K'uo-duan*(Hoten)'a dâhil edildiğini bildirdi. Prens bu şehirlerin Bie-shi-ba-li'ya dâhil edilmesini rica ediyordu. İmparator bu ricayı kabûl etti. 1287'de yakınlarda teslim olan Bie-shi-ba-li'de bin kişilik bir askerî garnizon kuruldu ve ayrıca tüm ülkenin başkomutanlığı buraya taşındı.

Bie-shi-ba-li, *Yüan Shih*'da devamlı geçer. Bu yerin Kubilay ile isyancı prens Kaydu arasındaki savaşta kilit rol oynadığı anlaşılmaktadır (1278, 1284 yılına dâir kayıtlara bakınız). *Yüan Shih*'da bazen "Bie-shi-ba-li ve diğer yerler" (Uygurların diğer şehirleri *Karahoca, Lu-gu-ch'en, T'a-gu-sin* vb.) ifadesine rastlarız. Bişbalık adının kelimesi kelimesine tercümesi olan Wu-ch'eng ("beş şehir") ifadesi *Yüan Shih*'da da devamlı görülür. Si-pei-ti'deki A-li-mali bahsindeki not ile mukayese ediniz; burada Shang-tu(Güneydoğu Moğolistan'daki Kubilay'ı yazlık sarayı)'nun 6 bin li kuzeybatısında Wei-wu-rh Wu-ch'eng bulunduğu, T'ang devrinde Pei-t'ing ("kuzey sarayı") dendiği ve bir general vâlinin burada kaldığı kaydedilmektedir. Wu-ch'eng veya "beş şehir" terimi T'ie-k'o-shu'nun *Yüan Shih*, 135'teki biyografisinde de bulunmaktadır.

Klaproth (*Mém. Rel. à l'Asie*, II, s. 355 vd)'un tetkiklerine göre Bişbalık, Doğu Tanrı Dağlarının kuzey eteklerindeki şimdiki Urumçi'dir.[645]

981 yılında Sung İmparatoru T'ai Tsung tarafından Kao-ch'ang veya Karahoca'ya gönderilen Wang Yen-te'nin tasvirleri eski Pei-t'ing'in yerini tayin etmemize imkân vermektedir. Çinli elçi çölü kat ettikten sonra I-chou (Kumul)'dan geçti ve Karahoca'ya vardı. Kao-ch'ang Beyi sıcaklar yüzünden Pei-t'ing'e çekildi ve Wang Yen-te'yi yazlık sarayında kabûl etti. Elçi, Kiao-ho'dan geçti ve altı gün sonra Kin-ling("altın dağ")'deki geçidin girişine ve iki gün sonra da *Han-kia-chai*'ya ulaştı. Bu noktadan beş küsur gün ilerledi ve sonra Kin-ling'e tırmanmaya başladı. Dağı aştıktan sonra ağır bir yağmura ve kar fırtınasına yakalandı. Geçidin tepesinde "küçük karlı dağ" adlı taş yazıt

644 *Yüan Shih*, 107'ye göre Ögeday'ın oğlu ve K'uo-duan (Cotan)'ın oğludur.

645 Urumçi, bir Cungar adıdır ve Çin kaynaklarında ilk kez 1717'de görülmektedir. Kumul, Turfan ve Urumçi'ye dâir bir topografi ve tarih eseri olan *San-chou-tsi-lio* ile mukayese ediniz. Çinliler adı *Wu-lu-mu-ts'i* şeklinde kaydeder. İmparator K'ien Lung'un XVIII. yüzyılın ortalarında Cungarya'yı işgalinden sonra Çinliler Urumçi'yi daha yakından tanıdılar. *Si-yü-wen-kien-lu* (1733) adlı eserde 1765 yılında Çinlilerin Urumçi'nin sekiz li uzağında, *Hung-shan-tsui* (Kızıl Dağ Burnu)'nin yakınında yeni bir şehir kurdukları kaydedilmektedir. Şehir sekiz tepe üzerine kuruldu ve üç bin Mançu yerleştirildi. Şehir Çinli bir generalin idâresindeydi. 1775'te burası *Ti-hua-chou* olarak adlandırıldı.

vardı. Dağ karlarla kaplıydı. Seyyah kışlık elbiselerini giymek zorunda kaldı. Elçi ertesi gün uzun bir vadide kurulan Pei-t'ing'e vardı.[646]

Cengiz ve evladı devrinde Moğolistan'dan Batı Asya'ya giden ana yol Bişbalık'tan geçiyordu. Bu sebeple Tanrı Dağlarının kuzey eteklerinde bir şehir olarak 1221'de Ch'ang Ch'un tarafından zikredilmektedir. Seyyaha eski Pei-t'ing'in aynı yerde kurulduğu söylenmişti. Cengiz'e batı seferi esnasında eşlik eden Ye-lü Ch'u-ts'ai, ondan iki yıl önce Bişbalık'tan geçmiş ve şehrin Huo-chou(Karahoca)'nun 500 li güneyinde olduğunu bildirmişti. Yine Ermeni Hethum'un yolu da Bişbalık'tan geçmişti. Pl. Karpini, Rubruk, M. Polo Bişbalık'ı zikretmemektedir; hâlbuki Karpini ve Rubruk Uygurların payitahtını görmüş olmalıdırlar. Bişbalık adı İbn Batuta'nın *Seyahatnâme*si'nde geçer (Yule, *Cathay*, s. 506). Seyyah Hanbalık'a vardığında (1346) Karakurum ve Bişbalık'ta isyan çıkaran amcaoğlu Firuz ile savaşmak üzere gittiğinden Moğol Hanı yerinde yoktu.

Bie-shi-ba-li adı *Yüan Shih*'daki biyografilerde devamlı geçer. Bazen eski Pei-t'ing adıyla kaydedilir. Bir Uygur olan *Meng-su-s*z''nın 124'deki biyografisinde atalarının Bie-shi-ba-li'de yaşadığı belirtilir.

3. HO-LA-HUO-DJO=KARAHOCA

Karahoca Reşidüddin tarafından Uygurların bir şehri olarak devamlı zikredilir. Uygur Prensi Bardjuk, Cengiz'e tâbi olmaya karar verdiğinde Karahoca'daki Karahıtay vâlilerinin öldürülmesini emretmişti (d'Ohsson, I, s. 109). Reşidüddin *Kathay* bahsinin sonunda (d'Ohsson, II, s. 640) Büyük Han'ın sınır muhafız birliklerinden birinin Uygur şehri olan Karahoca yakınlarında konuşlandığını, buranın Büyük Han'ın toprakları ile Kaydu ve Dua (isyancı prensler)'nın toprakları arasında olduğunu ve tarafsızlığını muhafaza ettiğini kaydetmektedir.

Karahoca'nın Çince adı Moğol devrinde *Huo-chou* ("ateş şehri") idi. Bazen ilk ses bir başka eşsesli işareti temsil edebilir ve böylece bazen *Ho-chou* olarak da yazılabilir. Hsi-yü-chi ve Hsi-yü-lu'da, Huo-chou'nun Bişbalık'ın 500 li güneyinde olduğu ve T'ang devrindeki Kao-chang ile eş olduğu kayde-

646 1879 yılının Kasım ayında A. Regel Karahoca'dan Urumçi'ye gitmişti. Haritasına göre bu yerler arasındaki mesafe 133 İngiliz miliydi. Regel Bogdo Ola'nın güneyinden, 4 bin fit yükseklikteki Dabanşan'dan geçmişti. Wang Yen-te'nin Karahoca'dan Pei-t'ing'e yolculuğu on beş gün sürmüştü. Seyahatnâmedeki King-ling, Dabanşan olmalıdır. Bununla beraber Çinlilerin Urumçi ile eşleştirdikleri Pei-t'ing'in yazlık saray olup olmadığı tam belli değildir.

dilmektedir. *Yüan Shih*'da aynı yer birkaç ad altında geçer. 1286 yılına dâir kayıtlarda Kubilay'ın kıtlığa uğrayan *Ho-la-huo-djo* ve *Ho-mi-li* (Kumul) halkına sığır ve tahıl verilmesini emrettiği bildirilir. Karahoca yine meşhur Subutay'ın torunu A-shu'nun bölüm 128'deki biyografisinde geçer. A-shu 1286'da isyancı prense karşı gönderilmiş ve Ha-la-ho-djou'da ölmüştü.

Karahoca bugün Turfan'ın 40 verst güneydoğusundadır. Burayı 1879'da ziyaret eden Regel, adı *Karagudsha* şeklinde yazmıştır.

4. LU-GU-CH'EN=LUKÇAK

Kadim haritalarda bu ad *Ho-la-huo-djo*'nun doğusunda görülmektedir. *Ming Shi*'da *Liu-ch'eng* ("söğüt şehri") veya *Lu-ch'en* adıyla burası hakkında kısa bir bahis vardır. Han devrinde buraya *Liu-chung* deniyordu. *Hou Han Shu*, 118'de M.S. 123 yılından beri Hsi-yü'deki askerî vâlinin Liu-chung'da ikamet ettiği kaydedilmektedir. T'ang devrinde Liu-chung, Kao-ch'ang'a bağlıydı.

Wang Yen-te'nin Seyahatnâmesi'nde de bu yer geçer; seyyah Kao-ch'ang'a varmadan önce Liu-chung'dan geçtiğini anlatır.

5. T'A-GU-DİN=TOKSUN (?)

Bu yer eski haritalarda Kumul ve Bişbalık arasında gösterilir. Muasır Çin haritalarında *T'o-k'o-sun*, Turfan'ın güneybatısında görünür.

6. DJANG-BA-Lİ=CAMBALIK

Burası eski haritalarda Bişbalık'ın batısında görülür. *Ch'ang-ch'un'un Seyahatnâmesi*'nde (1221) Bişbalık'ın batısında bir Ch'ang-ba-la şehri göze çarpar. Şehir o esnada bir Uygur Prensi tarafından idâre ediliyordu. Aynı şehir *Ye-lü Hi-liang'ın Seyahatnâmesi*'nde de geçer; buna göre şehir *Ma-na-sz'* Irmağının doğusundadır. Hâlâ söz konusu ırmağın adı Urumçi'den Kulca'ya giden ana yoldaki bir şehre ve ırmağa atfedilir. Hethum, Karakurum'dan Batı Asya'ya dönerken (1254) Bişbalık'ın batısında bir Djambalekh şehri zikretmiştir.

7. GU-T'A-BA=KÜTÜKBAY

Cambalık'ın batısındaydı. Bu şehrin Urumçi'den Kulca'ya giden yol üzerinde, Urumçi ile Manas arasındaki Kütükbay şehri olduğuna şüphem yoktur. Regel burayı *Kotuby* olarak kaydetmiştir. Ermeni Hethum'un Seyahatnâmesi'nde (1254) *Cambalık* ile *Yenkibalık* arasında *Khutaiyai* denen bir yer görülür.

8. YANG-GHİ-BA-Lİ=YANGBALIK

Kütükbay'ın batısındaydı olan bu yer Hethum'da *Yankibalekh* olarak geçer. Muasır haritalarda Kütükbay ile Manas arasında, yine Kulca yolu üzerinde *Yang balgasun* denen bir istasyon zikredilir. *Balgasun*, Moğolca'da "şehir" demektir.

9. A-Lİ-MA-Lİ=ALMALIK

A-li-ma-li yâni Almalık Moğol devrindeki tarihçiler ve Batı Asya'dan Moğolistan'a giden seyyahlar tarafından zikredilir. Daha önce Almalık ile alakalı Çinli seyyahların malûmatını tetkik ederken belirttiğim gibi eski Almalık Moğolistan'dan İran'a giden ana yol üzerinde, şimdiki Kulca'nın yakınlarındadır.[647]

Fars müelliflerin Almalık'ı ilk kez 1211'de zikrettiği anlaşılmaktadır; bu yıl Almalık Prensi Ozar, Cengiz'e tâbiliğini bildirmişti. Bu prens sonradan Karahıtay Gürkanı Güçlük tarafından öldürüldü. Cengiz'in emriyle oğlu *Siknak Tekin* tahta çıktı. Cengiz ona oğlu Cuci'nin kızını verdi. Cengiz ordusunu Batı Asya'ya sevk ettiğinde Siknak ona iştirak etti (d'Ohsson, I, s. iii, 212). Cengiz devrindeki Almalık hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Sonraları burası Çağatay Hanlığı'na payitahtlık etmiş gibi görünüyor. *Tarih-i Cihan Güşa*(d'Ohsson, II, s. 100)'da Çağatay'ın karargâhlarını Uygur ülkesinde (Bişbalık) bulundurduğu kaydedilmektedir. Aynı kaynaktan hanın yazları *Gueuk*[648] ve *Kut* dağları yakınlarında Almalık'ta ve kışları *Meruzik İla*'da geçirdiğini öğreniyoruz. Çağatay Hanı'nın sarayının bulunduğu yere bazen *Oluk iff* deniyordu (d'Ohsson,

---

647 Lerch (*Archaeol. Journey in Turkestan*), Issık Göl'ün kuzeyindeki muasır *Verny* şehrinin eski Almalık olduğu görüşü doğru değildir.

648 Bu dağ *Zafername*'de geçer (II, s. 13 vd.). Buna göre Timur 1375'te Moğolistan'daki Cet'lere karşı sefere çıktığında Cet'lerin kumandanı Kamareddin'in *Gheuk topa*("gök tepe")'da konuşlandığı ve burasının *Ab İle*(İli Irmağı)'den çok uzak olmadığı kaydedilmektedir.

II, s. 100, 107; III, s. 119, 122). Hülagü 1253'te Almalık'tan geçerken orada Çağatay'ın oğlu Kara Hülagü'nün dulu Hatun Organa tarafından çok iyi ağırlanmıştı.

XIII. yüzyılın ikinci yarısında Almalık Cengiz'den inme hanlar arasındaki çarpışmada mühim bir rol oynamıştır. Kubilay 1260'da tahta çıktığında kardeşi Arıkbuka taht iddiasında bulundu ve kuzeyde ordu teşkil etti. Kubilay tarafından mağlup edildikten sonra ordusunun geri kalanıyla beraber batıya çekildi ve o esnada Çağatay Hanlığı'nın başında olan Çağatay'ın torunu Algu'ya saldırdı. Algu, Arıkbuka ile ittifak kurdu, ancak Arıkbuka mağlup olunca Kubilay'ın tarafına geçti. Arıkbuka'nın Karabuka komutasındaki öncü birliği *Pulad* şehri ve *Sut* (Sayram) Gölü yakınlarında Algu'nun birlikleriyle karşılaştı ve mağlup oldu. Bundan sonra Algu, İli Irmağı kenarındaki sarayına döndü ve birliklerini dağıttı. Bu sırada Arıkbuka'nın generallerinden Assutay bir başka birliğin başında aniden "Demir Kapı"[649] denen geçide doğru ilerleyip İli Irmağını geçti ve *Almalık*'ı ele geçirdi. Algu Hoten'e ve Kaşgar'a çekildi. Arıkbuka bizzat gelip ordugâhını İli Irmağına kurdu ve kışı orada geçirdi. Algu ise Semerkand'a çekildi. 1264'te Arıkbuka kardeşi Kubilay ile barış yaptı. 1266'da Algu'nun ölümü üzerine *Çağatay Ulusu*'nu Kara Hülagü'nün oğlu Mübarek Şah'a verdi.

Kubilay ve Arıkbuka arasındaki savaşı zikreden Çin kaynakları Arıkbuka ve Algu arasındaki savaş için susmaktadır. *Yüan Shih*'da A-li-ma-li ilk kez Kaydu'ya karşı savaşla alakalı olarak 1277'de zikredilir. Yirmi beş yıl süren bu savaş Kubilay'a çok zarar verdi; Kubilay yeğenine karşı kuzeybatı sınırında devamlı devasa bir ordu bulundurmak mecburiyetinde kaldı. Kaydu'ya karşı seferler benzer tafsilatla Çin ve Fars kaynaklarında da mevcuttur. M. Polo (II, s. 457 vd.) da Büyük Han ile Kaydu arasındaki savaş için bir bahis açmıştır.

M. Polo'ya göre 1266'da Kaydu ve *Yesudar*[650] denen diğer prens, Büyük Han'ın prenslerinden Çağatay'ın oğulları *Çibay* ve *Çiban*'a saldırdılar ve onları mağlup ettiler. 1268'de Kaydu, Büyük Han'ın oğlu *Nomogan*'a ve *John*'un torunu George'ye *Caracoron*'da saldırdı. Her iki taraf da savaşta üste çıkamadı, ancak Kaydu Büyük Han'ın devasa bir ordu gönderdiğini duyunca Büyük Türkiye'ye ve Semerkand'a çekildi.

M. Polo'nun verdiği malûmatla Çin kayıtları arasında, bilhassa tarihler bakımından bazı zıtlıklar vardır. *Yüan Shih, Si-pe-ti* bahsinde A-li-ma-li ve Kaydu'ya karşı seferler hakkında şunları söylemektedir:

---

649 Kulca'nın kuzeyindeki Talki Geçidi.

650 *Yüan Shih*'da Ye-su-da-rh.

Prens *Hai-du*'nun ordugâhı A-li-ma-li ve diğer yerlerdeydi.[651] Shang-tu (Kubilay'ın yazlık sarayı)'dan kuzeybatıya doğru 6 bin li gidilirse Wei-wu-rh (Uygur)'lerin *Beş Şehri*(Bişbalık)'ne varılır. Dört veya beş bin li batıda A-li-ma-li vardır. 1268'de Hai-du isyan etti, orduyu harekete geçirdi ve güneye (doğuya yazılması gerekirdi) ilerledi. *Shi Tsu* (Kubilay) onu Pei-t'ing (Bişbalık) yakınlarında püskürttü. Hai-du A-li-ma-li'ye kadar kovalandı. İmparator takibatın durdurulmasını söyledi ve A-li-ma-li topraklarındaki birliklerin başkomutanı Prens *Pei-p'ing-wang*'a[652] emirler verdi. Müşavir *An-tung*[653] prense takviye sağladı.

Kaydu'ya karşı Kubilay'ın gönderdiği orduların bazen çok uzak mesafelere gittikleri anlaşılmaktadır. Yü-wa-shi'nın *Yüan Shih,* 122'deki biyografisinde bu generalin Hai-du ile *I-bi-rh Shi-bi-rh*[654] ülkesinde savaştığı söylenmektedir. Vassaf 1301 yılında Kaydu ve Dua'nın birleşik ordusunun *Kayalık*'a birkaç gün uzakta Büyük Han'ın ordusuyla karşılaştığını kaydetmektedir. Kaydu burada son savaşını verdi; galip gelmişti ancak çok geçmeden öldü. Bununla beraber *Yüan Shih*'a göre bu savaş Karakurum ile Tamir Irmağı arasında vuku bulmuştur (d'Ohsson, II, s. 516).

Orta Çağ'da Orta Asya'da gezen seyyahların çoğu Almalık'ı zikrederler. Plano Karpini ve Rubruk seyahatnâmelerinde Almalık'a benzer bir ad yoktur ancak Rubruk'un *Organum* adını Almalık'a atfettiği anlaşılmaktadır.

Ermeni Hethum Moğolistan'dan evine dönerken *Halualekh* (Almalık)'ten geçmişti. Daha da ilerleyip *Ilanbalekh*'e varmış ve *Ilan* (İli) Irmağını geçmişlerdi.

XIV. yüzyıldaki Almalık bir Latin misyoner piskoposluğuydu ve görünene göre Nesturî kilisesinin başpiskoposluğuydu. Bir Fransisken papazın mektubu 1318 yılında *Armalec* şehrinden bahsetmektedir (*Cathay*, s. ccxliv, 231).

---

651 Kaydu'nun mülkü galiba *Kayalık*'taydı (Rubruk'ta *Cailac*). *Yüan Shih*'da 1252 yılına dâir kayıtlarda Mengü Han'ın tahta çıktıktan sonra Hai-du'ya *Hai-ya-li* (Kayalık) topraklarında yaşamasını emrettiği bildirilmektedir.

652 Kubilay'ın dördüncü oğlu *Na-mu-han*'ın unvanıdır. *Yuan-shi-lei-pien*, 30, fol. 16'da kısa bir biyografisi vardır.

653 Reşidüddin'deki *Noyan Hantum*'dur (d'Ohsson, II, s. 452). Biyografisi *Yüan Shih*, 126'dadır. Kuzey Çin'i alan Meşhur Moğol General Mu-hua-li'nin torunudur. 1275'de Na-mu-han ile beraber Hai-du'ya karşı Karakurum'a gönderilmişti.

654 Sibirya olmalıdır. Reşidüddin (d'Ohsson, I, s. 103) Kırgızlar bahsinde ülkelerinin *Aber Sibir* sınırlarına akan büyük Angara Irmağına kadar uzandığını bildirir. *Yüan Ch'ao Pi Shih*'de 1206 yılında Cengiz'in oğlu Cuci'nin Sibir'in güneyindeki tüm orman halklarına boyun eğdirdiği kaydedilmektedir. İbn Arapşah Kıpçakların kuzeyinde *Abir* veya *Sibir*'in olduğunu kaydetmektedir. 1394-1427'de Asya'da dolaşan ve Timur'a seferlerinde eşlik eden J. Schildberger bir *Ibissibur* ülkesinden bahsetmektedir.

Marignolli *Armalec*'i 1341'de ziyaret etmişti.

İbn Batuta (1330-1334'lerde) Almalık'ın Maveraünnehr'in uzak noktasında, Çin'in başladığı yerde bulunduğunu söylemektedir. Bir başka yerde ise Almalık'ın Tatar Sultan *Alaeddin Tarmaşirin*'in imparatorluk payitahtı olduğunu bildirmektedir.

Pegolotti, Çağatay'a giden yolu tarifinde (XIV. yüzyılın ilk yarısında) *Oltrare* (Otrar) ve Armalec arasında 45 ve Armalec'ten *Camexu*(Çin'deki Kanchou)'ya 70 günlük mesafe olduğunu bildirmektedir.

Zafername, III, s. 9'da Timur'un 1390'daki Moğolistan seferleriyle alakalı olarak *Almalegh* adı geçer.

Sultan Babür XVI. yüzyılda *Almalık*'tan daha önce Moğollar ve Özbekler tarafından yıkılan harap bir şehir olarak bahsetmektedir.

10. KO-RH-LU=KARLUK

Almalık'ın kuzeyinde zikredilen bu ad ile bir Türk boyu olan Karlukların kastedildiği kesindir.

X. yüzyılda yaşayan İstahrî Karlukların Hazar Denizi ile Seyhun arasında yaşayan *Guz*'ların doğusunda ve Uygurlar ile eşleştirilen *Tokuzguz*'ların batısında yayıldıklarını bildirmektedir.

Çin kaynakları Karlukları iki veya üç yüz yıl önce zikretmektedirler. *T'ang Shu*'da Batı Moğolistan ve Orta Asya'daki *T'ie-le*'ler hakkında uzun bir bahis vardır. Birçok kola ayrılan bunların bir kolunun *Ko-lo-lu* olduğu ve Gök-Türklerden geldikleri bildirilmektedir. Karluklar Pei-t'ing(Urumçi)'in kuzeybatısındaki dağlık bölgede, *P'u-gu-ch'en* Irmağının her iki yakasında yaşıyorlardı. Topraklarında birbirine kesişen çok sayıda dağ silsilesi vardır. VIII. yüzyılın ikinci yarısında doğu komşuları Uygurlarla çatıştılar ve topraklarını batıya doğru uzattılar. *Sui-ye* (Çu Irmağı) şehrini dahi ele geçirdiler.

Çin kaynaklarına göre Uygurlar IX. yüzyılda Kırgızlar tarafından dağıtıldıktan sonra kısmen batıdaki *Ko-lo-lu* ülkesine kaçtılar.

Karlukların kökenini tüm Türklerin atası olan Oğuz Kağan'a dayandıran Reşidüddin onların XIII. yüzyıldaki yurtları hakkında malûmat vermemektedir. *Tarih-i Cihan Güşa*'daki bir ifadeden Kayalık'tan çok uzakta olmadıkları anlaşılmaktadır.[655] Kaynakta 1211'de Türk Karlukların reisi ve Kayalık pren-

---

655 Vassaf Kayalık'ı, Kubilay ile Kaydu ve Dua arasında 1301'de cereyan eden savaşla alakalı olarak zikretmektedir (d'Ohsson, II, s. 516). Burası Rubruk'ta *Cailac* şeklinde geçer. Yule (*Cathay*, s. ccxiii) bu şehrin şimdiki *Kopal* şehri yakınlarında olduğunu söylemektedir.

si Arslan Han, Almalık prensi Ozar (her ikisi de Karahıtaylara tâbidir) ile beraber Cengiz'e tâbi olduklarını bildirmektedir. Cengiz Arslan'a bir Moğol prensesi vermişti.[656]

Yüan Shih'da 1211 yılına dâir kayıtlarda Hsi-yü("batı ülkeleri")'den Ha-la-lu kabilesinin reisi *A-si-lan* Han'ın Cengiz'e tâbi olduğu bildirilmektedir.

Yüan Ch'ao Pi Shih'da şöyle denilmektedir: Cengiz, *Kharluut* (Kharlu'nun Moğolca çoğul hali) halkını tâbi kılmak üzere Kubilay'ı gönderdi; ancak onların reisi *Arselan* kendiliğinden teslim oldu ve Cengiz'in huzuruna çıktı. Cengiz ise ona kızlarından birini verdi.

Benzer kayıt Reşidüddin'de de vardır (Berezin, I, s. 132):

"Cengiz devrinde, Karlukların reisi Arslan Han'dı. Cengiz, Berulas[657] *kabilesinden Kubilay noyen'i Karukları tâbi kılmak üzere gönderdi ancak Arslan Han kendiliğinden teslim oldu. Cengiz hanesinden bir prensesi ona verdi ve ona Sart unvanı bahşetti."*

Pl. Karpini (709) tarafından Moğollara tâbi halklar arasında zikredilen *Corola*'nın Karluklar olduğuna şüphe yoktur.

Yüan Shih'da Karluklar *Ha-la-lu* olarak geçer. *Ye-han di-ghin*'in bölüm 133'deki biyografisinde ad, *Hia-la-lu* yazılmıştır. Kubilay Han'ın generallerinden biri olan Ye-han di-ghin bu kabileye mensuptu. Biyografisinde Cengiz'in Batı Asya'yı istilâsı esnasında dedesinin üç bin Karluk askeriyle *Wa-sz'-gien*(Üzkend)'de olduğu kaydedilmektedir; gelip imparatora teslim olmuş ve çok sayıda sığır ve koyun sunmuştu. Bunun Ye-han'ın babası olan oğlunun adı *Ye-mi huo-dji* idi. Ye-han'ın oğulları *Ho-na-ch'i di-ghin* ve *Ye-su-sha* idi. Bunların hepsi Moğol imparatorlarının hizmetindeydi.

Sha-ts'üan (biyografisi bölüm 132'de)'ın bir Ha-la-lu veya Karluk olduğu kaydedilmektedir. Babası Sha-di, Cengiz'in generallerinden biriydi ve Kuzey Çin'de Chin ile olan savaşta sivrilmişti.

11. P'U-LA=PULAD

Burası Fars müelliflerin Arıkbuka ile Algu arasındaki savaşta zikrettikleri Pulad'dır. Burası *Sut* Gölünden çok uzakta değildir. Hethum Moğolistan'dan dönerken *Pulad*'dan geçmiş ve ardından *Sutkul*(Sayram Gölü)'e vardı.

---

656 *A-rh-sz'-lan*'ın bir Moğol prensesi ile evliliği *Yüan Shih,* 109'daki prensesler çetelesinde geçmektedir.

657 *Yüan Shih,* 107 (yine *Yüan-shi-lei-pien,* 30, fol. 1'de)'de *Ba-lu-la-sz'* şeklinde geçer. Bunlar büyük ve küçük Ba-lu-la-sz' olarak ikiye ayrılırdı.

Rubruk (280), Prens Buri'nin hizmetindeki Cermenlerden bahsederken *Bolat* şehrini zikreder.

Reşidüddin (Berezin, I, s. 2), Pula'yı da Türk boylarının meskûn olduğu yerler arasında saymaktadır.

Orta Çağ'da Orta Asya'ya giden Çinli seyyahlar aynı yerde aynı şehri zikretmektedirler. Cengiz'in maiyetindeki Ye-lü Ch'u-ts'ai, Yin Dağlarının kuzeyindeki *Bu-la* şehrinden geçmişti. *Ye-lü Hi-liang'ın Seyahatnâmesi*'nde yine *Bu-la* adı geçer. Ch'ang Te'nın *T'ie-mu-rh-ts'an-ch'a* (Kulca'nın kuzeyinde Talki geçidinde) geçidini geçmeden önce geldiği *Bo-lo* şehri de Pulad ile eşleştirilebilir. Bu şehir Moğolistan'dan İran'a giden anayol üzerinde, Sayram Gölü yakınlarında, galiba Ebinor'a akan *Boro Tala* Irmağının bereketli vadilerinde kurulmuştu. Kadim Çin haritası P'u-la'yı Karluk ülkesine ve yakınlarına, Almalık ve Emil arasına yerleştirmektedir.

12. YE-MI-SHI=EMİL (İMİL)

Pulad'ın kuzeydoğusundaki bu yerin Moğol devrindeki Çinli ve Müslüman müellifler tarafından şehir ve ırmak adı olarak zikredilen Emil veya İmil olduğuna şüphem yoktur. Çince addaki shi işaretinin bir yazım veya baskı hatası olduğuna şüphe yoktur. *Yüan Shih*'da ad Ye-mi-li olarak yazılmıştır. Bugün *Alak Kul*'a dökülen Çuguçak'ın güneyinde hâlâ bir Emil şehri vardır. Bu ırmağın vadileri bereketli otlaklarıyla meşhurdur ve Rus seyyahlardan öğrendiğime göre eski yerleşimlerin izlerine rastlanmaktadır.

Tarih-i Cihan Güşa'dan Karahıtayların atasının 1122'de İmil ülkesinde bir şehir kurduğunu biliyoruz. Plano Karpini (648, 751) de bu hadiseden bahsetmektedir.

Tarih-i Cihan Güşa'ya göre Cengiz'in üçüncü oğlu Ögeday'ın ordugâhı İmil[658] Irmağındaydı. Aynı kaynak Ögeday'ın oğlu Göyük(Büyük Han, 1246-1248)'ün 1248 yılının ilkbaharında hususî *ulus*u olan İmil kıyısına hareket ettiğini ve oradaki havanın bozulan sağlığına iyi geleceğini umduğunu kaydetmektedir. Ancak Bişbalık'tan ayrıldıktan yedi gün sonra öldü (d'Ohsson, II, s. 234).

Bir yer veya ülke olarak Ye-mi-li, *Yüan Shih*'da birkaç kez geçer. Su-butai'ın bölüm 121'deki biyografisinde Kafkasların kuzeyindeki toprakları ele

---

658 *Yüan Shih*'da Cengiz'in ölümünden sonra Ögeday'ın *Ho-bo* ülkesinden geldiği kaydedilmektedir. *Ho-bo* galiba *İmil* yakınlarında bir yerdi. En azından *Ye-lü Hi-liang'ın Seyahatnâmesi*'nde Ye-mi-li(İmil)'den sonra bir *Huo-bu* ülkesi zikredilmektedir.

geçirdikten sonra ülkesine *Ye-mi-li* ve *Ho-dji*[659] üzerinden döndüğü bildirilmektedir.

1252 yılına dâir kayıtlarda Mengü Han'ın 1252'de tahta çıktıktan sonra *T'o-t'o*'ya[660] Ye-mi-li ülkesinde yaşamasını emrettiği bildirilir.

Aynı ad *Ye-lü Hi-liang'ın Seyahatnâmesi*'nde de geçer.

13. İ-Lİ-BA-Lİ=İLİBALIK

Şimdiki İlibalık'tır. Almalık'ın güneybatısındaydı. Hethum Almalık'tan batıya doğru ilerlerken İlanbalek'e varmış ve ardından İlan Irmağını geçmişti.

Bu adın geçtiği tek yer Hethum'un kayıtlarıdır. Şehir İli Irmağı kıyısında, Kulca'dan Taşkent'e giden ve ırmağı geçen posta yolu üzerinde olmalıdır.

14. YE-YÜN-CH'İ

İlibalık'ın batısında kalan bu adı herhangi bir yerle eşleştiremiyorum. Bununla beraber *Hsi Shih Chi*'de benzer adlı bir ırmak geçmektedir. Seyahatnâmede, Karahıtay ülkesinde, Çu Irmağı havzasında *Yi-yün* adlı bir ırmak vardı.

15. K'U-CH'A=KUÇA

Doğu Türkistan'daki Kuça kastedilmektedir. Muasır Çin haritalarında ad *K'u-ch'e* olarak geçer. *Han Shu*'da, milattan önceki devirlerde *Kui-tsz'* adıyla görülür.

Reşidüddin, Nayman Hanı'nın oğlu Güçlük'ün Moğollara mağlup olunca Bişbalık üzerinden *Kudja*'ya, Karahıtay Hanı'na kaçtığını kaydetmektedir. Reşidüddin *Sunit* bahsinde Moğol ordusunda bir birliğin Uygurlar, Karluklar, Türkmenler ve Kaşgar ve Kuça ahalisinden teşkil edildiğini söylemektedir (Berezin, I, s. 46).

---

659 *İmil* burada *Ho-dji* ile beraber anılmaktadır. Timur'un 1389'da ele geçirdiği Moğolistan'daki yazlık sarayın adı *Aymul Guja* idi. *Zafername*, III, s. 5.

660 Ögeday'ın torunu, Ha-la-ch'a-rh'ın oğludur. Ha-la-ch'a-rh Reşidüddin'de *Karadjar* olarak geçer.

16. WO-CH'İ=UÇ

Kuça ve Kaşgar arasındaki bir yere atfedilmektedir. Doğu Türkistan'da, Aksu'nun batısında, Kumul'dan Kaşgar'a giden ana yol üzerinde, Tanrı Dağlarının güneyinde bulunan bugünkü Uç veya Uç Turfan şehridir. Muasır haritalarda Wu-shi olarak geçer. İmparator K'ien Lung XVIII. yüzyılın ortalarında, Doğu Türkistan'ı ve İli'yi işgalinden sonra buradaki şehir adlarını değiştirdi ve Uç'a *Yung-ning-ch'eng* adı verdi. Çinli coğrafyacılar *Uç*'u, Han devri kaynaklarındaki *Yü-t'ou* ile eşleştirir. *Si-yü-wen-kien-lu*, Türkistan halkının buraya genelde Uç Turfan dediklerini kaydeder.

Kadim Çin haritalarında ve *Si-pei-ti*'deki çetelede Uç adı Moğol devrinde geçer.

Timur'un 1375'te *Cet*'lere karşı yaptığı seferde *Uç Ferman* adlı bir yer zikredilir (*Zafername*, II, s. 14).

17. BA-Lİ-MANG

Wo-ch'i veya Uç'un kuzeyindeki bu yer için hiçbir şey söyleyemiyorum.

18. K'O-SHİ-HA-RH=KAŞGAR

Orta Çağ İslâm kaynaklarında ve Firdevsî'nin eski İran tarihi olan *Şahname*'sinde devamlı geçer.

Ebulfeda (II, ii, s. 229) Kaşgar'a dâir X. ve XII. yüzyılın müelliflerini zikreder.

X. yüzyılın sonlarına doğru yazılan *Tarih-i Taberî*'de (tercüme Zotenberg, IV, s. 198) Halife Süleyman (715-717) devrinde Generali Kuteybe'nin (Fergana'dan yola çıkıp) Çin sınırına yakın olan Kaşgar'ı işgal ettiği ve buradan bir elçiyi atlar ve diğer hediyelerle Çin İmparatoru'na gönderdiği kaydedilmektedir. Kuteybe elçi vasıtasıyla imparatora Çin'in teslim olması halinde Çin topraklarına girmeme sözünü verdi. Buna karşılık imparator prenslerinden dördünü Arap komutana gönderdi ve ayrıca Kuteybe'nin sözünü tutması için Çin'den biraz toprak iletti.[661]

---

661 Aynı Arap elçi *T'ang Shu*'da 713 yılı için geçer. Elçi hediye olarak atlar ve harikulade kemerler sundu ve secdeye kapanmadı. Benim *Chinese Knowledge of the Arabs*, 1871, s. 8'e bakınız.

XII. ve XIII. yüzyılda yazan İbnü'l-Esîr'e göre Doğu Türkistan'da X. ve XI. yüzyıllarda Kaşgar, Hoten, Yarkend ve hatta Batı Türkistan'a hâkim olan İlhanlar Sülâlesi vardı. XIII. yüzyılın başlarında ve muhtemelen daha XII. yüzyılda bu yerler Karahıtayların oldu (d'Ohsson, I, s. 170 vd.). Moğollar 1218'de bu imparatorluğu yıktıktan sonra Doğu Türkistan'a hâkim oldular ki burası Cengiz'in ölümünden sonra Çağatay'a kalmıştı.

Çinli coğrafyacılar ve onlardan sonra bizim Sinologlar Kaşgar'ı, Han devrinin kaynaklarında milattan önceki devirlerden beri geçen *Shu-le* ile eşleştirmektedirler. T'ang devrinde (VII. ve VIII. yüzyıl) yine aynı adla geçiyordu. *T'ang Shu*, Shu-le'nın payitahtına *Kia-shi* veya *Ka-sha* dendiğini kaydetmektedir ki bu adlar Kaşgar adını andırmaktadır.

Yüan Shih'da Kaşgar genelde *K'o-shi-ha-li* olarak kaydedilir. Bu ad genelde Hoten ve Yarkend ile beraber zikredilir.

Yarkend, *Yüan Shih*'da sıklıkla geçer ve Ye-li-k'ien şeklinde yazılır. *Ye-lü Hi-liang'ın Seyahatnâmesi*'nde de geçer. Ancak *Ming Shih*'da yer almaz. Bugünlerde Çinliler buraya *Ye-rh-kiang* derler ve Han devrindeki *So-kü* ile eşleştirirler.

M. Polo (I, s. 189, 196), *Cascar* ve *Cotan*'ın Büyük Han'a ve Yarkend'in (I, s. 195) Kaydu'ya tâbi olduğunu kaydetmektedir. Bu ifade Kaydu ile Han'ın toprakları arasındaki sınırla alakalı Reşidüddin'in kayıtlarıyla örtüşmemektedir.

Kaşgar (Kaşimgar) o esnada Nesturî Kilisesi'nin bir başpiskoposluğu idi (*Cathay*, s. 245).

19. HU-T'AN=HOTEN

Doğu Türkistan'daki Hoten ile ilgili ilk kayıtları Çin kaynaklarında buluyoruz. A. Rémusat 1820'de neşrettiği *Histoire de la Ville de Khotan, tirée des Annales de la Chine* adlı eserinde bu eski yerle ilgili Çin kaynaklarındaki tüm coğrafî ve tarihî malûmatı bir araya getirmiştir. Bu yüzden Hoten ile alakalı Çin kayıtlarından genel olarak bahsedeceğim.

Bu yer ve devlet miladın başlarından beri devamlı geçer ve Yü-t'ien olarak yazılır. Hoten günümüze kadar kaynaklarda neredeyse hep aynı adla geçer. İlk işaret genelde "yeşim taşı" mânâsına gelen işaretten gelmedir ve muhtemelen Hoten'in en eski devirlerden beri harikulade yeşim taşlarına sâhip olmasına bir imadır. Budacı keşiş Fa Hien, M.S. 400'lerde Hindistan'a giderken Hoten'den geçmişti.

T'ang devri kaynaklarında Hoten için şu adlar görülür: *Kü-sa-tan-na, Huan-na* ve *K'ü-tan*. İlk ad Sanskritçe formdur. Bu ad VII. yüzyılda Hsüan Tsang'da da görülür. K'ü-tan Türkçe ad olmalıdır. *T'ang Shu* bunun dışında Kuzeyli halkların *Yü-tun* ve Batılı halkların (Fars, Arap) *Huo-tan* dediklerini bildirmektedir.

Yüan Shih'da Hoten devamlı geçer ancak Çince Yü-t'ien adı nadiren görülür. Moğol devrinin Çinli tarihçileri genelde Moğolların kullandığı Hoten adını Çinceye çevirmişlerdi.

Ho-sze-mai-li'nin bölüm 120'deki biyografisinde Karahıtay Hanı öldüğünde K'o-shi-ha-rh (Kaşgar), Ya-rh-k'ien (Yarkend) ve O-duan(Hoten)'in Moğollara teslim olduğu kaydedilmektedir. Ye-lü Ch'u-ts'ai Wu-duan olarak yazdığı adın T'ang devrindeki Yü-t'ien ile aynı olduğunu bildirir.

Yüan Shih'da 1274 yılına dâir kayıtlarda şöyle okuyoruz: Yü-t'ien (Hoten) ile Ya-rh-k'an (Yarkend) arasında on üç su istasyonu[662] ve Sha-chou'nun kuzeyinde iki kara istasyonu kuruldu. Aynı yerde Hoten halkının (imparator için) yeşim taşı toplama mesuliyetinden azat olduğunu okuyoruz.

Aynı yıl imparator, *Siang-yang-fu* ve *Fan-ch'eng* kuşatmaları esnasında ölen *Ho-shi-ha-rh, Ya-rh-k'an* ve *Wu-duan* (Hoten)'dan 249 askerin âilelerinin her birine 100 *liang* gümüş verilmesini emretti[663].

1271'de Hoten Wa-duan olarak yazılır.

Hoten erken İran tarihinde, *Şahname*'de devamlı geçer. Araplar doğuya doğru genişlemelerinde Hoten'e kadar ilerlemişlerdir. Gördüğümüz kadarıyla Kaşgar, Kuteybe'nin 715'de doğuda vardığı en uç noktaydı.

Hoten X. ve XI. yüzyıllarda İlhanlar idâresindeydi. XIII. yüzyılın başlarında Karahıtay Gürhanı'nın Doğu Türkistan'a hâkim olduğunu görüyoruz. 1218'de bu imparatorluğun yıkılmasından sonra buralar Moğolların eline geçti ve Cengiz'in ölümünden sonra Çağatay topraklarına dâhil oldu. M. Polo Kubilay devrinde *Cotan*'ın Büyük Han'a tâbi olduğunu bildiriyordu.

Hoten adı Orta Çağ İslâm kaynaklarında da devamlı geçer. Batıdakiler Hoten'i yeşim taşı ve miskiyle biliyorlardı. Ayrıca Klaproth'un bir Türk coğrafyacıdan yaptığı tercüme olan "Histoire de la Ville de Khotan"a (*Mém. Rel. à l'Asie*, II, s. 281-301) bakınız.

---

662 Hoten ile Yarkend arasında su ulaşımı sağlandığı anlaşılıyor. Her iki yer de Tarım'ın kolları olan ırmaklar üzerinde kuruludur veya bu şehirler arasında doğrudan bir su yolu mevcuttur.

663 Moğollar Siang-yang-fu'yu 1273 yılının Mart ayında aldılar. Fan-ch'eng, Siang-yang'ın karşısında, Han Irmağının sol kıyısındaydı. Krş. M. Polo, II, s. 140.

20. T'U-LU-KI=TÜRKİSTAN

Uç'un batısında ve Kaşgar'ın kuzeyindeydi. Ne bir haritada ne de *Si-pei-ti*'de T'u-lu-ki'nin bir ülke adı olduğuna dâir işaret vardır; ancak ben yine de Türkistan'ın kastedildiğini düşünüyorum. Burası Marko Polo'daki Büyük Türkiye'dir (I, s. 198; II, s. 455, 456, 460).

Plano Karpini ile beraber seyahat eden Keşiş Benedict şöyle demektedir (777): *"Post terram Kangitarum (Kankali) venerunt Turkyam ubi primum invenerunt mangam civitatem Janckynt (Yanghikend) facientes circa decern dietas per eandem Turkyam: habet Turkya legem Mahometi. Post Turkyam intraverunt terram quas vocatur Kara-Kytai."*

Benedict'in *Turkya*'sı Pl. Karpini'de *Biserman*'ların ülkesi olarak geçer.

Si-pei-ti'de T'u-lu-ki adı Çağatay Hanlığı'nı oluşturan yerler ve ülkeler bahsinin başına konmuştur ki tüm Türkistan'ı ifade eder.

21. A-T'E-BA-SHİ=ATBAŞ

Kaşgar'ın kuzeybatısı ve O-dsi-han(Üzkend)'ın kuzeydoğusundaydı. *Yelü Hi-liang'ın Seyahatnâmesi*'nde Kaşgar'dan sonra bir *A-t'e-ba-sheng* Dağı zikredilir.

Atbaş Seyhun'un üst akımlarında, Issık Göl'ün güneyinde bir dağ ve ırmak adıdır. Atbaş, Seyhun'un kollarından biri olan Narın Irmağının bir güney koludur. Atbaş ovası bereketli olmasıyla bilinir. 1867'de Atbaş ovasını ziyaret eden Baron Fr. V. d. Osten-Sacken çok ilginç eski kale harabelerinden bahsetmektedir.

Zafername(II, s. 14)'de Timur'un 1375-1376'da Moğolistan'a yaptığı seferler bahsinde bir Atbaşı köyü geçer.

22. O-DSİ-HAN=ÜZKEND

Atbaş ile Marginan arasındaki bu yer *Si-pei-ti*'de O-dsi-han veya O-dsi-dsien olarak geçer. Ad, Fergana'nın doğu kısmındaki Üzkend'i andırmaktadır. 1871 yılında buraya giden Fedchenko harabelere rastlamıştır.

Üzkend ilk kez İbn Hurdadbih tarafından IX. yüzyılda zikredilir. Müellif Tibet dağlarına giderken hareket noktası olan bir Fergana şehrinden bahseder. Prof. Grigorieff(*Turkestan*, s. 219)'in bildirdiği gibi Araplar Tibet ile Doğu

Türkistan'ı kastetmektedirler. İstahrî ve İbn Havkal buraya *Urkend* ve İdrisî ise *Aderkend* der.

İbnü'l-Esîr Selçuklu Melik Şah'ın 1089'da Üzkend'e gittiğini ve Kaşgar reisinin orada tâbiliğini bildirdiğini kaydetmektedir.

D'Ohsson'un *Hist. des Mongols* adlı eserinden Moğol devri İslâm kaynaklarının Fergana'daki Üzkend'den bahsetmedikleri anlaşılıyor. Sadece esere eklenen haritada Fergana'da bir *Euzkend* geçmektedir. Bunun dışında bir Özkend şehri Seyhun'un kenarında, Otrar ve Signak'ın aşağısında yer almaktadır. *Tarih-i Cihan Güşa*'da Moğollar tarafından 1219'da ele geçirildiği kaydedilen bu şehirdir (d'Ohsson, I, s. 222).

Müslüman müellifler Özkend'i ayrıca Karahıtay Gürhanı'nın hazinesinin bulunduğu yer olarak zikrederler. Güçlük burayı yağmalamıştı (d'Ohsson, I, s. 167). Yine 1209 yılında Muhammed Harezmşah gürkanın topraklarını ele geçirdi ve Türkistan sahasında Özkend'e kadar ilerledi. Türkistan'daki bu Özkend şehri XV. yüzyılın ortalarında hâlâ vardı. *Tarih-i Ebulhayır*'da Özbek Hanı Ebulhayır'ın Türkistan'da ele geçirdiği yerler arasında Signak ve Suzak ile beraber anılmaktadır (Howorth, *Mongols*, II, s. 687).

Fergana'daki Üzkend'e gelince; Sultan Babür (I, s. 32, 226) Üzkend'in Fergana'nın eski payitahtı olduğunu bildirmektedir.

Yüan Shih bir Wa-sz'-gien şehrinden bahsetmektedir ki Üzkend'i andırmaktadır. Muhtemelen Aşağı Seyhun'daki Özkend kastedilmektedir.

23. KO-SAN=KASAN

Kadim haritadaki konumu Fergana'daki Kasan şehri ile eşleştirmemize imkân vermektedir. Yine Namangan'ın 30 verst kuzeybatısında aynı adlı küçük bir ırmak vardır. Bugün önemsiz bir yer gibi görünen şehir bir zamanlar Fergana'nın payitahtıydı.

İlk Arap tarihçilerinin (Taberî; bkz. Weil, *Gesch. D. Chalifen*, I, s. 503) kaydettiği gibi Halife ordusunun başkomutanı Kuteybe 712 veya 713'te Şaş (Taşkent), Hocend ve Kasan'ı ele geçirdi. Yakubî 892'de (akt. Grigoriev, *Turkestan*, s. 196) Fergana Vadisinde, Arapların ele geçirdiği toprakların doğu sınırında bir Kasan şehrini zikretmektedir. İbn Havkal, İdrisî ve Ebulfeda da şehirden bahsetmektedir (II, ii, s. 226). Ebulfeda, Kasan'ın Fergana'nın merkezi ve önemli bir yer olduğunu anlatan bir IX. yüzyıl müellifini zikretmektedir. Yakut (XIII. yüzyılın başları) da aynı şeyi söylese de onun devrinde Kasan önceki ihtişamını kaybetmişti. *Ye-lü Ch'u-ts'ai*, Fergana'daki K'u-djan

(Hocend), Ba-p'u (Pap) ve Ba-lam (Kanibadam) şehirleriyle beraber bir K'o-san şehrinden bahsetmektedir.

XV. yüzyılın sonlarında Sultan Babür (*Memoirs*, I, s. 9)'e göre Kasan, Fergana'nın payitahtı *Aksu* veya *Akhsiket*'in[664] kuzeyindedir ve Aksu'ya akan aynı adlı küçük ırmağın kenarındadır.

24. BA-BU=PAP

Kasan'ın kuzeyindeydi. *Ye-lü Ch'u-ts'ai*'da Ba-p'u olarak geçer.

Sultan Babür (I, s. 238) Fergana'da Aksu Irmağı yakınlarında *Pap* denen bir yerden bahsetmektedir.

Rus haritasında Seyhun'un kuzeyinde, Namangan'dan Hocend'e giden yol üzerinde Pap denen bir yer vardır. Burası Aksu'nun yaklaşık 16 İngiliz mili batısındadır.

25. MA-RH-İ-NANG=MARGHINAN

Burası X. yüzyılda İbn Havkal tarafından bir Fergana şehri olarak zikredilen Marghinan'dır (*Abulfeda*, II, ii, s. 215). Sultan Babür (I, s. 5) Fergana tasvirinde Marghinan'ın narları ve diğer meyveleriyle meşhur olduğunu bildirmektedir.

1813-1814 yıllarında Hokand'da bulunan ve üç ay Marghilan'da kalan Rus seyyah P. Nazarov şehir hakkında tafsilatlı malûmat vermektedir (Klaproth, *Magaz. Asiat.*, I, s. 53).

664 Fergana'nın eski payitahtlarından biri olan burası IX. ve X. yüzyılda İbn Havkal ve diğer müelliflerce zikredilir. Ayrıca bkz. İdrisî, II, s. 210; Ebulfeda, II, ii, s. 226. Burası Babür devrinde Seyhun'un kuzey kıyısında hâlâ önemli ve istihkâmlı bir yerdi.

Çinliler Fergana'yı çok eski devirlerden beri biliyorlardı. M.Ö. II. yüzyılda Chang Ch'ien ilk defa Ts'ung-ling dağlarının batısına vasıl olmuştur. VII. yüzyılın ilk yarısında Hsüan Tsang, Che-shi(Şaş, Taşkent)'nın 1000 li güneydoğusundaki Fei-han şehrinden bahsetmektedir. Şehrin etrafı 4 bin li idi ve dört bir yanı dağlarla çevriliydi. Toprağı bereketliydi. Çok iyi atlar, koyunlar vb. vardı. Aynı devirde *T'ang Shu*'da Ts'ung-ling Dağlarının batısındaki ülkeler arasında Po-han, Po-han-na veya Fa-han-na (Fergana) zikredilir. Buranın payitahtı *Chen-shu* Irmağının kuzey kıyısındaki *Si-kien* (Akhsiket?) idi. Orada altı büyük şehir ve yüz küçük yerleşim yeri vardı. İlki *Ko-sai* (Kasan?) idi. Fa-han-na Hükümdarı Çin'e tâbi olmayı kabûl edince 744 yılında buraya Çince Ning-yüan adı verildi.

26. HU-DJAN=HOCEND

Daha önce belirttiğimiz gibi Hocend, Kuteybe tarafından 712'de ele geçirilen yerler arasındadır. Ebulfeda (II, ii, s. 225) şehre *Khodjanda* der.

Moğol orduları 1220'de Batı Asya'yı istilâ ederken Timur Melik Hocend'i müdafaa etmişti.

Sultan Babür (I, s. 6) Hocend'in çok eski bir şehir olduğunu ve lezzetli meyveleri ve bilhassa narlarıyla meşhur olduğunu söylemektedir.

Ye-lü Ch'u-ts'ai da K'u-djan hakkında konuşurken narlardan bahis açmaktadır.

Cengiz Han'ın generallerinden Sie-t'a-la-hai'ın *Yüan Shih,* 151'deki biyografisinde Hocend, *Hu-ch'an* olarak geçer.

Rus Hükûmeti tarafından 1813'te Hokand Hanı'na gönderilen Philippe Nazarov galiba Hocend'i gören ilk Avrupalıdır. Ruslar 1866'da burayı aldılar.

Çinli Orta Çağ seyyahları Seyhun Irmağının kuzey kıyısındaki şehre *Hoch'an* veya *Hu-k'ien* derler. Araplar ise Seyhun'a genelde "nahar Hocend" yâni "Hocend Irmağı" derler.

27. CH'A-CH'I=ÇAÇ (ŞAŞ) VEYA TAŞKENT

Yukarıda zikredilen Fergana şehirlerinin kuzeybatısındaydı. Burası eskiden Çaç (Şaş) olarak adlandırılan şimdiki Taşkent'dir.

Sultan Babür (I, s. 97) Taşkent hakkında buraya kitaplarda genelde Şaş dendiğini ve bazı müelliflerin Çaç dediklerini söylemektedir.

Kuteybe 712 yılında Şaş'ı ele geçirmişti. İbn Havkal ve aynı devirdeki diğer müellifler de Şaş'tan bahsetmektedir. XII. yüzyılda yazan El-Birunî burayı Ptolemy'nin Seres(Çin)'e giden kervanların hareket noktası olarak yer verdiği "Taş Kule" adı ile eşleştirmektedir. Bkz. Ebulfeda, ccclxix; II, ii, s. 221.

D'Ohsson'da Çaç veya Şaş adı geçmez. Taşkent ise bir kez telaffuz edilir (IV, s. 557). Timur devrinde Taşkent önemli bir yerdir ve Timur'un seferleriyle alakalı olarak devamlı değinilmektedir.

Çinliler T'ang devrinde, VII. ve VIII. yüzyılda Şaş veya Çaç'ı çok iyi biliyorlardı ve burayla münâsebet yürütüyorlardı. *T'ang Shu*'da buraya *Shi*[665] ve yine *Che-chi* veya *Che-che* deniyordu. Buranın Han devrinde M.Ö. 130'da Çinli General Chang Ch'ien'in ilk gittiği Ta-wan'ın kuzey sınırını teşkil ettiği bildi-

665 *Shi*, Çince "taş" demektir. Böylece Taşkent, "taş şehri" mânâsındadır.

rilmektedir. Kayıtta şehir Che-che olarak geçmektedir. *Yao-sha* Irmağının güneybatısında *Chen-chu* veya *Chi* denen bir yer de geçmektedir. Buranın 500 li güneybatısında *Kang* (Semerkand) vardı. Shi'nın kuzeydoğusunda Batı GökTürklerin topraklarıyla komşuydu. Ta-lo-sz' (Talas) 'da Shi Hükümdarı'nın bir garnizonu vardır. Shi, atlarıyla meşhurdu.

Çinli seyyah Hsüan Tsang, VII. yüzyılın ilk yarısında şehre gelmişti. Seyyah Talas'ta batıya ve güneybatıya doğru yola çıkmış ve *Che-shi* (Çaç)'ya varmıştı.

Çin kaynaklarında Taşkent adı Moğol devrinin başlarında çıkmış gibi görünmektedir. *Yüan Shih*'da 1309 yılına dâir kayıtlarda vergi toplanması gereken yerlerden bahsedilirken *Sa-ma-rh-kan* (Semerkand), *T'a-la-sz'* (Taras) ve *T'a-shi-yüan*[666] (Taşkent) zikredilir. *Ming Shih*'da Ta-shi-gan olarak geçer.

28. U-TI-LA-RH=OTRAR

Otrar adı ilk kez XIII. yüzyıldaki Müslüman müelliflerde görülür. Buranın eski adı veya Otrar yakınlarındaki bir şehrin adı, Farab olarak IX. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar geçer. İbn Havkal buranın Şaş (Seyhun) Irmağı kıyısında kurulduğunu anlatır. Müellif ayrıca Şaş Irmağından doğan Farab Irmağından bahseder. Ebulfeda (II, s. 78; II, ii, s. 220) Farab veya Otrar ve buranın merkezi *Kadar*'ı kaydeder.

Otrar tarihte iki büyük hadisede geçer. Moğolların 1219'da burayı ele geçirmesi Batı Asya istilâsını da beraberinde getirdi. Yine Timur Çin'e karşı sefere başlamak üzereyken 18 Şubat 1405'de Otrar'da öldü.

Hethum buraya Türkistan'ın en büyük şehri olarak *Hotocar* (Otrar) der. Kral Hethum ise seyahatnâmesinde aynı adı daha doğru bir şekilde *Otrar* yazar.

Pl. Karpini'nin Barchin ile beraber aktardığı *Ornas* veya Orpar, Otrar olmalıdır.

Çin kaynaklarında Otrar'ın kuşatılması hadisesi anlatılmıştır. *Yüan Shih* adı *Wa-t'o-lo-rh* ve *O-ta-la* olarak yazar. Ye-lü Ch'u-ts'ai, Hocend'in kuzeybatısında bir *O-ta-la*'dan bahseder.

Pegolotti'nin XIV. yüzyılda kaleme aldığı Çağatay topraklarında geçen seyahatnâmesi (Yule, *Cathay*, s. 288)- bu kaynak ilk kez *Gintarchan* (Astar-

666 Yüan işareti birbirine benzeyen gan işareti yerine yanlışlıkla yazılmış olmalıdır.

han), *Sara* (Sarai) ve *Saracanco*[667] (Yayık veya Ural Irmağı civarı)'dan bahseder- develerle *Saracanco*'dan *Organci*(Ürgenç)'ye yirmi günde ve Organci'den *Oltrarre*(Otrar)'ye otuz beş ila kırk günde gidildiğini kaydeder. Ancak Saracanco'dan Oltrarre'ye doğrudan giden yolun (muhtemelen Aral Gölünün kuzeyinden geçerek) sadece elli gün tuttuğu tahmin edilmektedir. Pegolotti Oltrarre'den Armalec(Almalık)'e giden yolun yükle kırk beş gün tuttuğunu tahmin etmektedir.

Lerch (*Archaeol. Journey in Turkestan*)'e göre Otrar'ın bakiyeleri Seyhun Irmağının bir doğu kolu olan Arıs Irmağı ağzının biraz kuzeyinde hâlâ görülebilir.

29. SA-MA-RH-KAN=SEMERKAND

Semerkand Asya'nın en eski ve bilinen şehirlerinden biridir. Semerkand'ın kurulduğu Zerefşan Irmağının bereketli vadisi eski İran geleneğinde *Sogdo* olarak adlandırılırdı. *Zend Avesta* burayı *Hürmüz*'ün yarattığı bereketli yerler arasında sayar. Grek ve Romalı müellifler *Sogdo* adından *Sogdiana* adını türetmişlerdir. Büyük İskender'in girdiği *Maracanda*'nın Semerkand olduğu kabûl edilmektedir. Firdevsî'nin *Şahname*'sinde Sogd ve Semerkand adı devamlı geçer. İbn Hurdadbih (IX. yüzyıl), İstahrî, İbn Havkal ve diğerleri Semerkand'ın Sogd'un merkezi olduğunu söylerler. Semerkand'ın eski tarihi hakkında çok az şey bilinmektedir. Araplar Maveraünnehr'i işgal etmeden önce buralar ve Sogdiana Türklerindi. Maveraünnehr'de X. yüzyılda ise Samanî Sülâlesi hüküm sürüyordu. XI. ve XII. yüzyıllarda Türkistan İlekhanlarının topraklarına dâhildi. Karahıtaylar 1125'lerde Türkistan'ı işgal ettiklerinde Gürhanlara tâbi olarak Maveraünnehr'de hükmetmeye devam ettiler. Sultan Mahmud Harezmşah bu hanlardan sonuncusu Osman'ı 1213'de öldürüp Maveraünnehr'e hâkim oldu ve payitahtını Semerkand'a taşıdı. Cengiz'in orduları geldiğinde sultan buradaydı. 1220'de Moğollara teslim olan şehir yıkıldı.

Moğollar devrinde Avrupalılar ve diğer Hıristiyanlar Semerkand'a geldiler. Şehirde XIV. yüzyılda bir Nesturî Kilisesi Başpiskoposluğu ve yine bir Latin misyoner piskoposluğu vardı (Yule, *Cathay*, s. ccxliv, 192). Orta Çağ'daki Hıristiyan misyonerleri şehre *Semiscant* diyorlardı. M. Polo (I, s. 191) büyük *Samarcan* şehrine bir bölüm ayırsa da oraya gitmemiştir. Ermeni Hethum buraya *Semergent* der.

---

667 İbn Batuta (III, s. 1)'da *Seraçuk* olarak geçer. Jenkinson, *Saraycık*'ın 1558'de kurulduğunu bildirmektedir.

Semerkand ile ilgili Çin malûmatı şöyledir: Meşhur Çinli General Chang Ch'ien M.Ö. II. yüzyılda batıya gittiğinden beri Çinliler Sogdiana'dan haberdardırlar. Han devrinin kaynaklarındaki genel ifadelerden Çince adları Batı Asya'daki ülkelerle eşleştirmek pek kolay değildir. Bununla beraber ilk defa *Ch'ien Han Shu*'da M.Ö. II. yüzyılda geçen K'ang-kü, Sogdiana'yı da içine alıyor gibi görünmektedir. Kuzey Wei Sülâlesi (386-558) yıllığında batıda bir K'ang ülkesinden ve Han devrindeki eski K'ang-kü Sülâlesi'nin bir kolunun K'ang'da hüküm sürdüğünden bahsedilmektedir. *T'ang Shu*'da K'ang Devleti tekrar zikredilir. Buraya ayrıca Sa-mo-kien denir ki Semerkand olduğuna şüphe yoktur. VII. ve VIII. yüzyıllarda K'ang hükümdarları Çin sarayına elçiler göndermişlerdir. VII. yüzyılın ilk yarısında Budacı keşiş Hsüan Tsang, *Sa-mo-kien*'e gitmişti ki seyahatnâme bu adı kesinlikle Semerkand olduğuna delildir.

XII. yüzyılın ilk yarısında Çin kaynaklarında Semerkand adına tekrar rastlıyoruz. Karahıtay Sülâlesi'nin banisi Ye-lü Ta-shi Semerkand'a kadar ilerlemiş ve hatta buranın da ötesine geçmişti. Seyyahın seyahatnâmesinde ad *Sün-sz'-kan* şeklinde yazılmıştır. Aynı Çince ad Moğol devrinde de kullanılmaktadır. XIII. yüzyılda batıya giden Çinli seyyahlar Semerkand'a *Sün-sz'-kan* ve yine *Sie-mi-sz'-kan* demişlerdir. Bu son ad Semerkand'a Orta Çağ'da verilen Semiscant adından gelmedir. Ch'ang Ch'un aynı şehre *Ho-chung-fu* ("ırmaklar arasındaki şehir") dendiğini de bildirmektedir: Ho-chung-fu adı Arapça "Beyn nahareyn" adının birebir tercümesidir. Ye-lü Ch'u-ts'ai, *Sün-sz'-kan* (veya *Sie-mi-sz'-kan*) adı hakkında ilginç bilgiler vermektedir. Seyyah Batılıların adın "şişman" mânâsına geldiğini ve buradaki toprak çok verimli olduğundan şehre bu adın verildiğini söylediklerini kaydetmektedir. Gerçekten de Türkçe *semiz*, "şişman" demektir.[668]

Yüan Shih'da Cengiz'in batı seferleri bahislerinde Semerkand için yukarıdaki iki ad da geçmektedir. Mesela 1309 yılında şehre Sa-ma-rh-kan denmiştir.

Semerkand için nihayetinde eski bir Çin kaynağından bahsetmeliyim. Metin Palladius (VI, s. 108) tarafından tercüme edilmiştir. *Chin-kiang-fu*'da Semerkandlı bir Hıristiyan olan Ma-sie-li-ki-sz' hatırasına dikilen eski bir yazıtta Ye-li-k'o-wen (Hıristiyan) dininin hâkim olduğu *Sie-mi-sz'-hien* adlı bir ülkeden, oradaki göz kamaştırıcı bir tapınaktan, tapınağın bir sütununun asılı durmasından vb. bahsedilmektedir. Bu ifade çok ilginçtir. M. Polo (II, s. 162) Ching-hian-fu vâlisi olan Nesturî Hıristiyan Mar Sarghis'i zikretmektedir.

668 El-Birunî (+1038) Türklerin Semerkand'a *Samezkend* adı verdiklerini ve adın "güneş şehri" mânâsına geldiğini bildirmektedir. Bkz. Sprenger, *Post und Reiserouten des Orientes*, s. 21.

Yine Polo (I, s. 191) Samarcan'daki Hıristiyan kilisesinde sütunlardan birinin desteksiz durduğu mucizeden haber vermektedir.

30. NA-HEİ-SHA-BU=NAKŞEB (KARŞI)

Semerkand'ın güneybatısında ve Buhara'nın güneydoğusundaki bu yer ile ancak bugünkü *Nakşeb* veya *Karşı* şehri anlaşılabilir. Şehir Buhara Hanı'na âittir.

Şehir Wei Sülâlesi (386-558) yıllığında geçmektedir. En azından K'ang bahsinde *Na-she-bo* geçer. K'ang'a bağlı olan küçük bir yer olarak tasvir edilen yer çok büyük bir ihtimalle Nakşeb'tir. Aynı ad *T'ang Shu*'da da geçer.

Nakşeb eski bir şehirdir. Bu ad *Şahname*'de de geçer; buna göre Sasanî Hükümdarı *Nuşirvan* (531-579) devrinde Çin Hanı Maveraünnehr'i işgal etmiş ve Nakşeb yakınlarında *Heitaleh* Hanı'nı yenmiştir.

İbn Havkal (Abulfeda, II, ii, s. 219), Nakşeb'in Kaş Dağlarından iki gün uzaklıkta bir düzlükte kurulduğunu bildirmektedir. Nakşeb ile Ceyhun arasında bir çöl uzanıyordu.

Nakşeb, Reşidüddin ve diğerleri tarafından çok kereler zikredilmektedir. Moğollar Maveraünnehr'e ilk geldiklerinde Muhammed Harezmşah Semerkand'dan Nakşeb yoluyla kaçmıştı. Semerkand'ın ele geçirilmesinden sonra Cengiz 1220 yazını Semerkand ile Nakşeb arasında geçirdi.

Bugünkü Karşı adı XIV. yüzyıldan beri görülmektedir. *Zafername*, I, s. 14'ten şunu okuyoruz:

"Karşı adı, Moğolca saraya "karşı" denmesinden kaynaklanmaktadır. Burası 1321'de Türkistan Hanı Kepek tarafından Nakşeb'ten iki buçuk fersah uzaklıkta inşa edilmiştir. Timur ortaya bir iç kale dikmiştir."

31. BU-HUA-LA=BUHARA

Tüm İslâm kaynakları Buhara'nın dünyanın eski şehirlerinde biri olduğunu kabûl etmektedirler. İran tarihinde de bu görüş hâkimdir. Maveraünnehr'deki siyasî değişimlerde Buhara genelde Semerkand ile aynı kaderi paylaşmıştır. Şehir VIII. yüzyılın başlarında Arap istilâsına maruz kaldı. X. yüzyılda ise Samanî Sülâlesi'nin payitahtıydı. Türkistan İlek Han'ı XI. yüzyılın başlarında şehri ele geçirdi. Cengiz Han geldiğinde şehre Harezm Şah hâkimdi. Buhara 1220'de Moğollara teslim oldu.

Çin kaynaklarında Buhara adı VII. yüzyıllarda ortaya çıkmaktadır. *T'ang Shu*'da, K'ang bahsinden sonra önceleri Semerkand'a bağlı olan dokuz küçük devletten bahsedilmektedir. Bunlardan *An* ve yine *Bu-huo* veya *Bu-ho* denen birinin hükümdarı 527 yılında Çin sarayına elçi göndermişti. Bu-ho Devleti'nin batı sınırının *Wu-hu*[669] Irmağı olduğu kaydedilmektedir. Hsüan Tsang aynı Bu-ho Devleti'ni 630'da ziyaret etmişti. Seyyah buranın doğu-batı yönünde geniş ve kuzey-güney yönünde dar olduğunu söylemişti. Buranın iklimi ve mahsulleri *Sa-mo-kien* (Semerkand) ile aynıydı.

Cengiz'in Buhara'yı ele geçirişi *Yüan Shih*'da geçmektedir; kaynakta ad P'u-hua ve yine Bu-ha-rh şeklinde kaydedilmektedir.

Ye-lü Ch'u-ts'ai P'u-hua'nın Semerkand'dan daha zengin olduğunu bildirmektedir.

32. DI-LI-AN=DARAN

Bu ad, Si-pei-ti'deki çetelede mevcuttur, ancak eski haritada Di-an-li olarak yazılıdır ve Buhara ile Kath arasına yerleştirilir. Muhtemelen Ebulfeda (II, ii, s. 211)'nın Harezm'in güney sınırında zikrettiği Harezm şehri olan Daran kastediliyor olmalıdır.

---

669 Ceyhun veya Oxus Irmağıdır. Burası *T'ang Shu*'daki T'u-huo-lo (Toharistan) ve Ho-li-si-mi (Harezm) bahsinde de geçer. Hsüan Tsang Harezm ve Toharistan boyunca akan ırmağa *Fotsu* adını vermektedir. Her iki Çince ad da *Wakhş* adından gelmiş olmalıdır. Yule (*Cathay*, s. ccxxxiv) klasik Oxus adının Wakhş'dan geldiği düşüncesindedir. Ceyhun hakkında tafsilatlı malûmat veren İdrisî *Wakhş-ab*'ın Türk ülkelerinden doğduğunu ve sonra Wakhş ülkesine aktığını söylemektedir.
Orta Çağ İslâm kaynakları Ceyhun'a *Amu* veya *Amuyeh* derler. Quatremére (*Mongols*, s. 141) bu adın Ceyhun kenarında kurulan ve *Amuyeh* de denen *Amol* şehrinin (Hazar Denizi kenarında Taberistan'daki *Amol* ile karıştırılmamalıdır) adından gelme olduğunu söylemektedir. Ebulfeda (ii, s. 78; II, ii, s. 77)'ya göre *Amol, Amu* veya *Amuyeh* şehri Ceyhun'un bir mil batısında, Buhara'nın paralelindedir. Müslüman coğrafyacılar ve tarihçiler devamlı *Amol*'dan bahsederler. Bu yerin yakınında Ceyhun'dan geçen bir köprü devamlı zikredilir. Biruni (1038) bu köprünün Amol ile Ceyhun'un doğusundaki *Faraber* arasında olduğunu bildirmektedir. Rus Türkistan haritasında Buhara'dan Merv'e giden yol üzerinde, Ceyhun'un sağ kıyısından yaklaşık sekiz verst uzaklıkta, Çarcuy'un karşısında Farab denen bir yer vardır. Çarcuy'un eski Amol olduğuna şüphe yoktur.
Moğol devrinde Batı Asya'ya giden Çinli seyyahların Ceyhun'a A-mu veya An-bu dediklerini biliyoruz.

33. KO-T'İ=KATH

Harezm'in güneydoğusundaki Kath kastediliyor olmalıdır. Bkz. Ebulfeda, II, ii, s. 210. P. Lerch, "Khiva" (1873) makalesinde İstahrî ve İbn Havkal devrinde (X. yüzyıl) Ceyhun'un kuzey (sağ) kıyısındaki Kath şehrinin Harezm'in payitahtı olduğu tespitinde bulunmaktadır. Biruni'nin yazdığına göre XI. yüzyılın ilk yarısında şehir güney (sol) kıyıya taşındı; Rus haritalarında bugünkü *Kät* şehri bulunmaktadır. D'Ohsson'un aktardığı Müslüman müelliflerde Kath adı geçmez; ancak Timur'un Harezm ile savaşında ad devamlı zikredilir.

34. T'E-RH-Mİ-=TERMED

Belh'in kuzeyindedir. Rus haritasında Termez(Termed)'in harabeleri Ceyhun'un kuzey kıyısında, Surkh-ab Irmağı ağzının 11 mil kuzeybatısında gösterilmektedir.

Termed çok eski bir şehirdir. İstahrî'ye göre Buhara'dan ve Semerkand'dan Belh'e giden yol üzerindedir. XIV. yüzyılın sonlarında Semerkand'dan Belh'e ilerlenirken ırmak daimâ Termez'den geçilirdi. Bugün Demir Kapı'dan Belh'e giden yolda Ceyhun üzerindeki köprü daha batıdadır.

İdrisî, Wakhş-ab'ın dağdan doğduktan sonra Belh sınırı boyunca aktığını ve *Tarmedh*'e vardığını ve ardından *Kılıf*'a, *Zam*'a, *Amol*'a doğru ilerlediğini ve nihayetinde Harezm Gölüne döküldüğünü bildirmektedir.

İslâm kaynaklarına göre Cengiz 1220 yılının sonbaharında saldırıp Termed'i ele geçirdi (d'Ohsson, I, s. 271).

Termed'den bahseden Çinli müelliflerden ilki VII. yüzyıldaki Hsüan Tsang gibi görünmektedir. Seyyahın kaydındaki *Ta-mi*, büyük Fo-tsu (Ceyhun) Irmağı üzerindeydi ve Tu-ho-lo (Toharistan) ile beraber anılıyordu.

Çin kaynağı *Kang-mu*, T'ie-li-mi(Termed)'nin Cengiz tarafından ele geçirilişini kaydetmektedir. *Sie-t'a-la-hai*'ın *Yüan Shih*, 151'deki biyografisinde ad T'ie-li-ma şeklinde geçer.

35. T'U-SZ'=TUS

Bilindiği gibi Moğol devrinde İran'ın vilayeti Horasan'ın payitahtı olan ve Belh'in doğusunda yer alan Tus, çok eski ve meşhur bir şehirdi. Şehri İranlıların mitolojik hükümdarı Cemşid'in kurduğu söylenir. Halife Harun el-Re-

şid 809 yılında Tus'ta ölmüştü. Mezarı 1221'de Moğollar tarafından yıkıldı. Yine meşhur Fars şairi Firdevsî (940-1020) ve büyük gök bilimci Nasreddin (1201-1274) Tus ahalisindendiler. Şehir Moğol istilâsında büyük tahribata uğradı; ilk olarak 1220'de Subutay yakıp yıktı ve ertesi yıl Tuluy şehri tamamen yok etti. Horasan'a atanan Moğol vâli Kuerguez 1239 yılında şehri tamir ettirdi ve sarayını orada inşa ettirdi (d'Ohsson, III, s. 116, 117). Hülagü 1256'da İran'a seferi esnasında birkaç gün Tus'da kaldı. (d'Ohsson, III, s. 190). Ermeni Hethum Moğolistan'dan dönerken Tus'tan geçmişti. Bütün İslâm kaynakları Tus'tan bahsederler.

Eski devirlerde şehirde Nesturî Kilisesi'nin bir piskoposluğu vardı. Yule (*Cathay*, s. xc) piskoposluğun Merv'de ve Tus'ta 334'de kurulduğunu ve 420'de başpiskoposluğa yükseldiğini bildirmektedir.

Yüan Shih'da 1222 yılına dâir kayıtlarda *T'o-lei*'yin *T'u-sz*' şehrini ele geçirdiğinden bahsedilmektedir.

36. BA-DA-HA-SHANG=BEDEKŞAN

Ceyhun havzasının üst kısımlarındaki toprakları kapsayan dağlık Bedekşan bölgesi Arap ve Fars coğrafyacıların çoğu tarafından zikredilmektedir.

Erken devirlerde Bedekşan'dan geçen önemli bir ticaret yolu Tanrı Dağlarını Karakurum silsilesi ve yüksek Pamir düzlükleri ile birleştiren yüksek ve çapraz dağ silsilelerini aşıyordu. Bu yol, Tarım Havzasından (Kaşgar'dan) Toharistan'a giden doğrudan yoldu. *Bolor tagh* denen bu birbirine çapraz silsile erken devirlerde Çinli keşişler tarafından aşılmıştı. M.Ö. II. yüzyıldan beri Çinli coğrafyacılar bu silsileye *Ts'ung-ling* ("soğan dağları") derler. Pamir'den Bedekşan'a giden yol Orta Çağ'da şimdikinden çok daha önemliydi. Bu yolu kat eden M. Polo (I, s. 165, 181) *Badashan* vilayeti ve *Pamier* düzlüğünden bahsetmektedir.

Bedekşan adı eski İran tarihinde, *Şahname*'de görülür. İbn Havkal, İdrisî, Ebulfeda ve diğerleri az veya çok Bedekşan'dan bahsederler.

Moğol devrinin İslâm kaynakları siyasî ve askerî hadiselere binaen Bedekşan'dan bahsederler. Karahıtay Gürhanı Güçlük 1218'de Bedekşan'da öldürüldü (d'Ohsson, I, s. 172). 1221'de Moğollar burayı işgal ettiler (d'Ohsson, I, s. 272). D'Ohsson aynı yerde Yakut(1229)'un Bedekşan ile ilgili kısa kaydını aktarır. Buna göre Bedekşan dağlık bir bölgedir, kıymetli taşlarıyla, bilhassa *balakhş* denen lâl taşlarıyla meşhurdur. İran'dan Tibet'e giden tüccarlar Bedekşan'dan geçmek mecburiyetindedir.

Çinliler Bedekşan'ı çok erken devirlerde tanıdılar; V. ve VI. yüzyıllarda *T'u-ho-lo* (Toharistan) ile münâsebet sürdürdüler ve Ts'ung-ling Dağlarından geçen yola vakıf oldular. Bedekşan adı ilk kez *Hsüan Tsang'ın Seyahatnâmesi*'nde 630 yıllarında geçmektedir; seyyahın Ceyhun'un üst taraflarında zikrettiği *Po-to-chang-na*, Bedekşan'dır.

*Yüan Shi*h'daki *Ba-da-ha-shang* adı sadece *Si-pei-ti*'deki çetelede kayıtlıdır.

37. K'O-BU-Lİ=KABİL

Bedekşan'ın güneybatısındaki Kabil kastedilmektedir. Ritter (s. 237) Ptolemy'deki *καβοῦρα* olduğunu söyler. Ritter eski Arap ve Fars tarihlerinde geçen *Zabulistan* adını Kabil ile beraber ele alır. Gerçekten de Ebulfeda (II, ii, s. 204) Kabil'i Zabulistan şehirleri arasında sayar; ancak *Şahname*'de Kabil ve Zabulistan iki ayrı yer olarak zikredilir.

Arap orduları hiçbir zaman buralara gelmemişlerdi.

Kabil, XI. ve XII. yüzyıllarda Gazne Devleti'ne âitti ve 1182 yılından sonra Gurlular Devleti'ne dâhil oldu. Moğollar 1219'da Batı Asya'ya doğru ilerlerken Gazne ve Kabil birkaç yıl önce Muhammed Harezmşah'ın eline geçmişti.

Devrin İslâm kaynakları zikretmese de Cengiz orduları Kabil'e girmiş olmalıdırlar. İslâm kaynakları Moğol ordularının bu bölgelerdeki faaliyetleriyle alakalı olarak Kabil'den çok uzak olmayan Beruan'dan bahsetmektedirler.

Çinliler çok eski devirlerden beri Kabil'i biliyorlardı. Kabil'i Rémusat (*Extension de l'Empire Chinois*) *T'ang Shu*'da geçen *Kao-fu* ve Ritter (s. 682) *T'ang Shu*'da geçen *Ki-pin* adı ile eşleştirmektedir. Ancak Rémusat, *Ki-pin*'in Kandahar olduğu fikrindedir. Çin kaynaklarında bu yerlere dâir verilen haberler yerlerin tayinini zorlaştıracak kadar çok geneldir. Bizim Ts'ung-ling Dağlarının ardındaki yerleri anlamamız kâfidir.

38. K'O-DSİ-NING=GAZNE

Gazne de *Şahname*'de geçen eski bir şehirdir. Zabulistan'ın payitahtı olan burası Kabil'in güneybatısındadır. Bu bölgelere ve Hindistan'ın büyük kısmına hâkim olan Gazne Devleti (976-1184) sultanlarının sarayı Gazne'deydi. Bu sülâle Gurlular Sülâlesi'nin yerini almıştı. Muhammed Harezmşah 1216'da Gazne ve Kabil'i ele geçirdi.

Gazne, İran'daki Moğol istilâsı esnasında önemli rol oynadı. Celaleddin Harezmşah İran'ı terk etmek mecburiyetinde kalınca birliklerini Gazne'ye çekti. Moğollar 1222'de şehri yıktılar ancak sonradan tekrar inşa ettiler.

Çinli keşiş Hsüan Tsang, *Tsao-kü-cha* Devleti'nin payitahtı olarak *Ho-si-na* şehrinden bahseder. Her iki ad da *T'ang Shu*'da geçer. Vivien de st. Martin, Ho-si-na'yı Gazne ile eşleştirir.

Yue-Dsu-Bu (Özbek) İmparatorluğu (Altın Orda Devleti) Topraklarındaki Yerler ve Şehirler

1. KIN-CH'A=KIPÇAK

Çinli Orta Çağ müellifleri Kin-ch'a adını 1223 yılından beri Kıpçak ülkesine veya Deşt-i Kıpçak'a atfetmektedirler. İslâm kaynakları bu toprakları Karadeniz'in kuzeyi, Kafkas Dağları ve Hazar Denizini kapsayan engin bir bozkır olarak tarif etmektedirler. D'Herbelot, (*Bibl. Or.*) Farsça Deşt kelimesini şöyle izah etmektedir: *"campagne déserte où il n'y a ni villes ni villages."* Charmoy ("Expéd. De Timour", *Mém. Acad. St. Petersb.*, 1836, s. 125) adın Çağatay-Fars lehçesinde "çöl" demek olduğunu bildirmektedir.

Reşidüddin Kıpçaklar ile alakalı şu menşe efsanesini anlatmaktadır:

Oğuz Han, *İtbarak* kabilesi tarafından mağlup edilince iki ırmak arasındaki bir adaya çekilmeye mecbur oldu. Bu esnada savaşta kocası ölen bir kadın aniden hastalandı ve bir ağaç kovuğuna sığınmak durumunda kaldı ve orada bir oğlan doğurdu. Oğuz bunu duyunca şöyle dedi: *"Bu kadının kocası olmadığından onun oğlunu evlat edineceğim."* Oğlan Kıpçak adını aldı ki Türkçe ağaçta çürüyerek açılan kovuk mânâsındaki "kubuk" kelimesinden gelmedir. Tüm Kıpçak halkı Oğuz'un bu evlatlık oğlundan türemiştir. On yedi yıl geçtikten sonra Oğuz İtbarak kabilesine üstünlük sağladı. İran'ı ele geçirdi ve sonra ülkesine döndü. Sonradan İtbarak isyan ettiğinde Oğuz, Kıpçakları onların topraklarıyla Yayık (Ural) Irmağı arasına yerleştirdi. Bu zamandan beri Kıpçaklar yaz kış bu topraklarda yayılmışlardır.

Kıpçaklardan ilk bahseden Müslüman müellif XII. yüzyılın ortalarında çeşitli Türk boylarını sıralayıp onlardan birine *Kıfçak* diyen İdrisî'dir. XIII, XIV ve XV. yüzyıldaki Müslüman coğrafyacılar ve tarihçilerin hepsi az veya çok Kıpçaklardan bahsetmektedir (Ebulfeda, İbn Batuta vb.). Kıpçakların doğu komşuları *Kanklı*lardı.

Orta Çağ'da Kıpçaklara kuzeydeki ve batıdaki komşuları farklı adlar veriyorlardı. Rus yıllıkları onlara *Polovtsı* demekte ve onları ilk kez XI. yüzyılın ortalarında Karadeniz, Kafkasların kuzeyindeki bozkırlarda yayılan bir halk olarak zikretmektedir (Karamzin, II, s. 67). Bu devirden önce mezkûr topraklarda Peçenekler yayılıyordu. Polovtsı cesur ve ata binmede mahir bir halk olarak tasvir edilmektedir. Ruslar devamlı bunlarla savaş halindeydiler ancak Kıpçaklar Moğollara mağlup oldukları esnada Ruslarla ortak düşmana karşı birleşmiş idiler.

Rus tarihçiler Polovtsı adının, *polye* "tarla" adının sıfat hâli olan *polevoi*'dan türediği hususunda hemfikirdiler. Böylece ad "tarlada (düzlükte) yaşayan kişiler" mânâsına geliyordu.

Bizans ve Macar kaynakları aynı halka *Kuman* adı verirler.[670] Bizim Orta Çağ seyyahlarımız da bu adla bilirler.

Pl. Karpini (742, 743) şöyle der:

"Ivimus autem per totam terram Comanorum, quae tota est plana, et habet quatuor flumina magna: primum Neper (Dnyeper, Özi) appellatur, juxta quod, ex parte Eusciae, ambulabat Corenza (bir Moğol general), et ex parte altera, per ilia campestria, Mauci, qui major est quam Corenza; secundum Don, super quod ambulat quidam princeps qui habet sororem Bati in uxorem, qui Cartan appellatur; tercium Volga, istud flumen est valde magnum, super quod vadit Bati; quartum Jaec appellatur (Yayık, Ural), super quod millenarii duo, unus ex una parte fluminis et alter ex altera parte, vadunt". "Comania vero habet ab aquilone, immediate post Eusciam, Morduinos[671], Bileros id est Magnam Bulgariam, Bascartos id est Magnam Hungariam (Başkırtlar)."

Rubruk (246) Kuman bozkırlarından geçerken şu tasvirleri yapmaktadır:

"Et tendebamus recte in orientem ex quo exivimus predictam *provinciam Gasarie, habentes mare ad meridiem et vastam solitudinem ad aquilonem, que durat per xxx. dietas alicubi in latitudine, in qua nulla silva, nullus mons, nullus lapis, herba est optima. In hac solebant pascere Commani qui dicuntur Capchat".*

M. Polo (I, s. 52) *Comanian*lar dediği bir halktan ve *Comania* dediği bir ülkeden bahseder.

Alman seyyah J. Schildberger (XV. yüzyılın başları) *Distihipshah* ülkesini zikreder. Bu adı muhtemelen Timur'un sarayındayken duymuştur.

Moğollar Kıpçaklarla ilk kez 1223'te, Subutay ordusuyla Kafkaslardan geçerken karşılaştılar. Kıpçak ülkesi sadece on iki yıl sonra, Batu Hazar De-

670 Bu ad, Hazar Denizine dökülen Kuma Irmağından gelmiş olmalıdır.

671 Hâlâ Orta İdil'in batısındaki Rus topraklarında yaşayan bir Fin ırkıdır.

nizi ve Karadeniz'e meşhur seferi yaptığında teslim oldular. Batu 1242'de Macaristan'dan dönerken sarayını Deşt-i Kıpçak'ta Aşağı İdil yakınlarında kurdu.[672]

Cengiz'e Batı Asya seferinde eşlik eden Ye-lü Ch'u-ts'ai, Kıpçaklardan *K'o-fu-ch'a* adı altında bahseden ilk Çinli müelliftir. Ülkeyi şehirlerin olmadığı, çok sayıda at ve sürünün otladığı engin düzlükler olarak zikreder.

Kıpçaklara *Yüan Ch'ao Pi Shih*, Kibcha ve *Yüan Shih* Kin-ch'a der.

Çin kaynağı *Kan-mu*, 1237 yılına dâir kayıtlarda *Kin-ch'a*'nın Çin'den 30 bin li uzakta olduğunu bildirir. Yazın geceleri çok kısadır; güneş batar batmaz doğar. Orada iyi atlar vardır ve zenginler çok sayıda at beslerler. Halk deri ve metal işlemede ustadır. İnsanlar mavi gözlü ve kızıl saçlıdırlar.

Bir Kıpçak prensi olan ve Kubilay'ın ordusunda general olarak hizmet eden T'u-t'u-ha'nın biyografisinde (*Yüan Shih*, 128) Kin-ch'a'ya dâir şu müphem ifadeler kayıtlıdır:

Kin-ch'a halkının ataları aslında *Wu-p'ing*'in kuzeyinde, *Dje-lien* Irmağı kenarında, *An-da-han* Dağı yakınlarında yaşıyorlardı. *K'ü-ch'u* kuzeybatıya, *Yü-li-bo-li* denen dağa göç etti ve bu ad idâreci sülâlenin adı oldu. K'ü-ch'u'nun *So-mo-na* adlı bir oğlu ve onun da *I-no-sz'* adlı bir oğlu vardı. Bunların hepsi Kin-ch'a'nın meşru prensleriydi. Cengiz *Mie-li-ki* (Merkit)'ler ile savaştayken onların prensi *Huo-do*, Kin-ch'a'ya[673] kaçtı. Cengiz onun teslim edilmesini istediyse de reddedildi. Bunun üzerine imparator Kin-ch'a'ya saldırı emri verdi. *I-no-sz'* yaşlanınca ülkesi isyanlarla karıştı ve oğlu *Hu-lu-su-man* Cengiz'e elçi gönderip tâbiliğini bildirdi. Meng-k'o (sonradan Büyük Han olacak Mengü) Kin-ch'a'yı işgal etme emri aldı. Hu-lu-su-man'ın oğlu *Ban-du-ch'a* halkıyla beraber teslim oldu. Kin-ch'a'dan Büyük Han'ın Çin'deki sarayına çok lezzetli

---

672 Bu Altın Orda payitahtı Orta Çağ'da Rus yıllıkları, Batılı seyyahlar ve Müslüman coğrafyacılar tarafından Saray adıyla biliniyordu. Karpini İdil yakınlarındaki Batu'nun sarayına 1246'da gitmiş, ancak Saray adından bahsetmemişti. Sekiz yıl sonra aynı bölgede Batu'yu gören Rubruk Saray'dan bahseden ilk kişidir. M. Polo Saray'ı Batu Han'ın kardeşi ve halefi olan ve Kıpçak topraklarında hüküm süren (1257-1265) *Barca Kaan*'ın saraylarından biri olarak zikreder. Orta ve Aşağı İdil'de eski şehirlerin harabelerini keşfeden Profesör Grigoriev mesele üzerine ilginç makaleler neşretmiş ve Saray'ın çok büyük bir ihtimalle 1253'te kurulduğunu öne sürmüştür. İdil'in kolu olan Aktöbe'nin sol kıyısında bugünkü Tsarev şehri yakınlarındaki harabeleri eski Saray ile eşleştirmektedir.

673 Reşidüddin (Berezin, I, s. 73) bir Merkit prensi olan *Khudu*'nun Kıpçaklara kaçmaya teşebbüs ettiğini, ancak Moğollar tarafından öldürüldüğünü bildirmektedir. Subutay'ın biyografisinde de Merkitlerin reisi Huo-du'nun Kıpçaklara kaçtığı kaydedilmektedir. Subutay onu takip etmiş ve *Yü-yü*'de Kin-ch'a ordusunu yok etmişti. Müslüman müellifler (d'Ohsson, I, s. 108) Merkitlerin reisleri *Tuk Togan* idâresinde Aral Gölünün kuzeyinde ortaya çıkışlarını ve Moğollar tarafından uğradıkları takibatı anlamaktadırlar.

olan kara kısrak sütü[674] gönderildi; bu nedenle Kin-ch'a'ya *Ha-la-ch'i*[675] da dendi. Bu tafsilatın kaydedildiği biyografide T'u-t'u-ha'nın Ban-du-ch'a'nın oğlu olduğu bildirilmekedir. Bu 1279'da öldü. Yine meşhur bir general olan oğlu *Chuang-wu-rh,* 1322'de öldü. Oğlu *Yen-tie-mu-rh* (biyografisi bölüm 138'de) 1328-1333 yılları arası Çin'deki Büyük Han Tob Temur'un müşavirliğini yaptı. Yen-tie-mu-rh'un kardeşi San-tun da müşavirdi, San-tun'un oğlu da öyle.

2. A-LO-SZ'=RUSYA

A-lo-sz', Moğolca Oros adından gelmedir. Muasır Çincede ad *Wo-lo-sz'* şeklinde yazılır.

Rusya (Rus) adı galiba 862 yılında Doğu Slavları arasında büyük bir imparatorluk kuran Rurik devrinden beri vardır. Adın kökeni çok açık değildir ve tartışmalıdır. Bu ada ilk kez Bizans kaynaklarında 865 yılında rastlarız. Dorn (*Caspia,* s. 37), Arap ve Çinli müelliflerin Doğu Avrupa Slavlarını çok erken devirlerde bildiklerini, ancak Rurik'ten önce ne Bizans ne Arap kaynaklarında ne de diğer Orta Çağ müelliflerinde Rus adının geçmediğini bildirmektedir. Rus yıllıklarında buna dâir hiçbir izahat yoktur. Erken Rus tarihinden bahseden Rus kronikçi Nestor XI. yüzyılın ikinci yarısında ülkesine *Rus* diyordu.

Bizans kaynakları 865 yılında Mikhael III'ün devrinde bir halkın İskitya'dan iki yüz gemiyle boğaza geldiğini ve İstanbul'u kuşattığını bildirmektedir. Bu halkın adı *Ros* idi. Bu esnada Asya'da Araplarla savaş hâlinde olan imparator derhal payitahtına doğru yola koyulunca Ros gemileri kaçıp gittiler. Sonraları Patrik Photius (815-891) Ros'ların arasına misyonerler gönderdi. Çoğu Ros Hıristiyan oldu ve Kiev'e bir piskopos atandı.

Rus yıllıklarına göre İstanbul'a yapılan bu seferi Rurik'in yoldaşları Askold ve Dir idâre etti. Bunlar Kiev'den yola çıkmışlardı.

Dorn'a göre Ruslardan bahseden ilk Müslüman müellif 890'larda eserini kaleme alan Yakubî'dir.

Halife Muktedir, İbn Fazlan'ı İslâm'ı yaymak üzere 921'de İdil Bulgarlarına gönderdi. Ruslarla karşılaşan bu seyyah çok kıymetli bilgiler aktarmaktadır.

---

674 Bu zenginler için yapılan hususî bir kımız türüdür. Rubruk (228) *caracosmos* der. Ayrıca bkz. M. Polo, I, s. 252.

675 Reşidüddin Kıpçakların da mensup olduğu Halaçları zikretmektedir.

X. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar Arap ve Fars tarihçileri ve elbette Reşidüddin ve Moğol devrinin diğer Müslüman tarihçileri Ruslardan bahsetmektedirler.

İslâm, Çin ve Moğol kaynaklarından Moğolların Ruslarla ilk kez 1223'te, Subutay Kafkasların kuzeyini işgal ederken karşılaştıklarını öğreniyoruz. Ruslar Kıpçaklarla beraber *Kalka* Irmağı kıyılarında mağlup oldular. On dört yıl sonra Moğollar tekrar Ruslara saldırdı. Doğu sınırına geldiler, 1237-1238 kışında Kuzey Rusya'yı ve 1240'da Çernigov, Kiev gibi güneydeki illeri tahrip ettiler. Batu 1242'de Macaristan'dan döndükten sonra sarayını Aşağı İdil'de inşa etti. Batu'nun kurduğu devlete Müslüman müellifler Deşt-i Kıpçak, Rus yıllıkları *Zolotaya Orda* (Altın Orda) adını verdiler. Ruslar 250 küsur yıl Moğol boyunduruğunda yaşadılar. Rus knezleri ve diğer tüm prensler Altın Orda sarayına gidip tâbiliklerini bildirdiler. İsyan etmeye kalkışanlar veya hanı memnun edemeyenler Moğol cellâtların ellerinde öldüler. Moğol putları önünde eğilmeyi reddeden Çernigov'lu Mikhael 1246'da Batu Han'ın ordosunda idam edildi. Rus yıllıklarında geçen bu hadiseyi Pl. Karpini (621) bizatihî gördüğünü bildirmektedir. Bir başka Rus knezinin idamı Özbek Han devrinde vuku bulmuştur.

Rusya Moğollara teslim olduktan sonra Knez II. Yaroslav (1238-1246) bizatihî diğer Rus knezliklerine boyun eğdiren Batu'nun huzuruna çıktı. Yaroslav oğlu Konstantin'i Karakurum'a, Büyük Han Ögeday'a gönderdi. Knez iki yıl sonra 1245'te geri döndü. Yaroslav ertesi yıl tekrar âilesiyle beraber Batu'nun ordosuna gitti ve ardından bir Rus soylusu tarafından kendisine yöneltilen bazı suçlamalara cevap vermek üzere hanın huzuruna çıktı. Göyük Han ile konuşmasından sonra dönmesine müsaade edildi. Bununla beraber 30 Eylül 1246'da dönüş yolunda öldü. Cenaze Vâlidimir'e taşındı.

Göyük'ün Karakurum yakınlarındaki sarayında üç ay kalan Pl. Karpini Yaroslav'ı görmüştü (761, 762). Karpini kendisi oradayken Yaroslav'ın zehirlenip öldüğünü bildirmektedir.

Yaroslav'ın oğlu Novgorod Knezi Aleksander Nevsky de Büyük Han'ın sarayına gitmek üzere meşakkatler çekmişti. Küçük kardeşi Andrey de yanındaydı. Bunlar 1249'da döndüler. Han, Aleksander'i tüm Güney Rusya (Kiev)'nın hâkimi olarak atadı ve 1252'de knez Vladimir tahtına çıktı.

Rusya'nın Altın Orda hanlarına tâbiliği esasen Rusların vergi vermek mecburiyetinde olmasıydı. Başlarda hanlar Ruslardan vergi toplama işini Müslüman tüccarlara ve vergi memurlarına tevdi etmişlerdi ki bunlar sert ve zalim muamele gösteriyorlardı. Bunlara, Rus yıllıklarının *baksak* dediği Moğol subaylar eşlik ediyordu. Pl. Karpini de benzer şey söylemektedir (703). Rus

knezleri XIV. yüzyılda vergileri kendileri toplama ve doğrudan hana sunma müsaadesini elde ettiler. Ağır vergilerden başka Moğolların yüklediği bir başka iş daha vardı. Ruslar hanın talebi üzerine asker toplamak ve hanın düşmanlarına karşı savaşmakla mükelleftiler. Bununla beraber Rusya'nın iç işlerine ve siyasetine Moğol dahli yoktu. Knezlere halklarını istedikleri gibi idâre etme hakkı tanınıyordu ve Hıristiyanlığa saygı gösteriliyordu. Karamzin (IV, s. 179) XIV. yüzyılın başlarında ruhban sınıfını vergiden muaf tutan bir Özbek Han yarlığının tercümesini sunmaktadır.

Özbek Han(1312-1342)'ın ölümünden sonra Altın Orda Hanlığı düşüşe geçti. Bunu fırsat bilen Moskova Knezi Dimitri 1380 (8 Eylül) yılında Han Mamay'ı büyük bir mağlubiyete uğrattı. Rus tarihinde Kulikova Savaşı olarak bilinen bu önemli savaş Nepriadva Irmağı kenarında vuku buldu. Yine de bu büyük mağlubiyet Moğol gücüne son vermedi. Birkaç yıl sonra Mamay'ın halefi Toktamış, beklenmedik bir şekilde Moskova'ya girdi ve payitahtı yakıp yıktı. Bunun üzerine Dimitri tekrar Moğollara tâbi oldu. XIV. yüzyılın sonlarında Altın Orda, Timur'un seferleriyle büyük kayıplar verdi. Timur, Toktamış'ın peşine düştüğünde Don Irmağı civarında, Orel taraflarındaki *Yelets*'e kadar ilerledi ve bu ırmağın etrafındaki toprakları çiğneyip geçti. Timur Rusya'dan ayrıldıktan sonra Knez I. Vasili (1389-1425) Toktamış'a vergi vermeyi reddetti; hanın gücünü küçümsemişti. Han 1408'de büyük bir orduyla hücum etti ve tazminat olarak büyük bir meblağ kopardı. XV. yüzyılın ilk yarısında Kıpçak'ın Moğol İmparatoru Kazan ve Kırım hanlıklarının kuruluşu sebebiyle artık çok zayıftı. Rusya'nın Altın Orda'ya tâbiliği tamamen sözdeydi ve hanlara verilen vergi Kırım Hanlığı'yla iyi geçinen knezlerin ara sıra gönderdikleri hediyelerden mürekkepti. Kırım Hanı Mengli Giray 1502'de Altın Orda Hanlığı'nı yıktı. Bu hadiseyle Rus tarihinde Moğol boyunduruğunun sona erdiği kabûl edilmektedir. Ruslar Moğol ve Çin kaynaklarında Subutay'ın 1223'te Güney Rusya'yı işgalinden sonra ilk kez zikredilmektedirler. *Yüan Ch'ao Pi Shih*, Rusya'ya veya Ruslara Moğolların adlandırdığı gibi *Orus* der. Moğol devrinin Çinlileri ise *A-lo-sz'* ve bazen de *Wa-lo-sz'* veya *U-lu-sz'* şeklinde yazarlar. Tüm bu adlar Moğolca *Orus* adından gelmedir.

Yüan Shih'da Rusya devamlı zikredilir. 1253 yılına dâir kayıtlarda İmparator Meng-k'o(Mengü)'nun *Bi-dje Bir-rh-k'o*'yu sayım yapmak üzere Wu-lo-sz' halkına gönderdiği bildirilir.

Yüan Shih'da XIV. yüzyılın ilk yarısında Pekin yakınlarına Rusların yerleştirildiğine dâir ilginç bir haber vardır. Bölüm 34'de, 1330 yılında İmparator Wen Tsung(Kubilay'ın torunu Tob Timur, 1329-1332)'un *U-lo-sz'* veya Ruslardan bir birlik teşkil ettiği bildirilmektedir. Bu birlik bir wan-hu (tü-

men komutanı) komutasındaydı ve "Ölümüne Sadık Rus Muhafızlar" adını almıştı. Bu birlik savaş konseyinin doğrudan idâresi altındaydı. Aynı bölümde Ta-tu(Pekin)'nun kuzeyinde 140 *king* toprağın köylülerden alınıp askerî garnizon kurmaları için Ruslara tahsis edildiği kaydedilmektedir. Yine aynı bölümde Ruslara tarım teçhizatları verildiği ve yerleştirildikleri yerdeki ormanlarda, ırmaklarda ve göllerdeki av hayvanları, balık vesaireyi Moğol sarayına sunmakla vazifelendirildikleri yazılmaktadır. Bu Ruslar bölüm 35'te de geçmektedir.

Bölüm 36'ya göre 1332 yılında Prens Djang-ghi, 170 Rus esir sundu ve para ödülü aldı. Aynı yerde bin Rus'a elbise ve tahıl bahşedildiği bildirilir. Bu yıl Prens Yen-t'ie-mu-rh Çin İmparatoru'na 1500 ve bir diğer Prens A-rh-ghia-shi-li 30 Rus esir sundu.

Nihayetinde Bo-yen'in bölüm 138'deki biyografisinde 1334 yılında Moğollar, Kıpçaklar ve Ruslardan teşkil edilen imparatorun hassa birliğinin komutanlığına atandığı kaydedilir.

Bu bilgiler *Yüan Shih*'da Ruslarla ilgili tüm bulabildiklerimdir. Galiba hiçbir Rus Çin'deki Moğol imparatorlarının hizmetine girmemiştir. En azından *Yüan Shih*'da Kıpçak, Kanklı, Alan veya diğer milletlerin yanında hiçbir Rus'un biyografisi yoktur.

3. BU-Lİ-A-RH=BULGAR

Si-pei-ti'de geçen ad şüphe yok ki İdil'in doğusundaki Bulgar'dır. Müslüman müellifler Bular veya Bolar da derler (Abulfeda, II, s. 234).

Bulgar İdil'in doğu tarafında, Kama'nın kıyılarında kalan bereketli topraklardır. *Yüan Ch'ao Pi Shih*'de Bulgar adı *Bular* olarak geçer. *Yüan Shih,* Moğolların Bulgar şehrini ele geçirmesinden bahsetmez.

4. A-LAN (A-SZ)=ALAN (AS)

Çok eski devirlerden beri Kafkasların kuzey taraflarında yayılan Alanlar miladın başlarından beri Roma ve Grek ve daha sonra Bizans ve Arap kaynaklarında geçmektedir. (Bkz. Klaproth, *Asia Polyglotta,* s. 85 vd.; Yule, *Cathay,* s. 316.)

Mesudî (II, s. 42 vd.) Alanlar hakkında tafsilatlı malûmat vermektedir. Buna göre payitahtları *Maas* idi ve Alan Devleti ile Kafkaslar arasında bir kale

ve geniş bir ırmağın üzerine çekilen bir köprü vardır. Bu kaleye "Alan Kalesi" adı veriliyordu. Kale, eski devirlerde İran Hükümdarı İsfendiyar tarafından İran'ı Alan istilâsından korumak üzere dikilmişti. Mesudî Alanların Hıristiyan olduklarını, ancak sonradan İslâmiyet'e girdiklerini söylemektedir.

Rus kaynaklarında Alanlar, *Yas*lar olarak geçer. 936 yılında Svyatoslav, Hazarlara âit olan Don'da Bielowei şehrini ele geçirdi ve *Yas*lar ve *Kosag*lar ile savaşa tutuştu. Rus yıllıkları aynı Yas halkını XIII. yüzyılda Kafkaslarda, Terek Irmağı ardında zikreder (Karamzin, IV, s. 119, 355).

Moğollar 1223'te Kafkasları geçtiklerinde Alanlar Kafkasların kuzey taraflarında yaşıyorlardı. Moğollara karşı on beş yıl kahramanca direnen Alanlar sonunda Batu Han'a tâbi oldular. Alanlara karşı yapılan seferlerden bahseden Müslüman müellifler ayırt etmeden Alanlar veya Aslar derler (d'Ohsson, II, s. 619, 620).

Pl. Karpini ve Rubruk da Alanlar ile Asları bir tutar. Karpini onlara Alani sive Asi der (709) ve onların topraklarını Comania'nın güneyine yerleştirir (246). M. Polo, Alania'yı Moğolların ele geçirdiği ülkeler arasında sayar (II, s. 491) ve tam bir bölümü Kubilay'ın ordusunda bir birlik teşkil eden ve katledilen Hıristiyan Alanlara ayırır. Bu katliam Chinginchu (Kiang-su'daki Chang-chou-fu) şehrinde vuku bulmuştu.

Marignolli, XIV. yüzyılın ortalarında Alanlar için şunu söyler (Yule, *Cathay*, s. 373):

"Bu devirde dünyadaki en büyük ve soylu millettir, insanların en tatlısı ve cesurudur. Onların yardımlarıyla Tatarlar doğuda imparatorluklarını kurmuşlar ve onlarsız tek bir zafer dahi kazanamamışlardır. Tatarların ilk hükümdarı Chinguis Caan Tanrı'nın takdiriyle dünyaya bela olduğunda yetmiş iki Alan prensi vardı."[676]

Abulfeda(II, s. 287)'da atıf yapılan İbn Said (XIII. yüzyıl) Alanlar ile Asları birbirinden ayırmakta, ancak Asların Hıristiyanlığı kabûl eden Türkler olan Alanların yakınlarında yaşadıklarını, aynı ırka ve dine mensup olduklarını kabûl etmektedir.

Bu arada Josafo Barbaro (1436) Seyahatnâmesi'nde şöyle demektedir: *"L'Alania e derivata da' populi detti Alani, li quali nella lor lingua si chiamano As."*

Klaproth Alanları ve Asları Kafkaslarda hâlâ yaşayan Ossetler ile eşleştirmektedir. Vivien de St. Martin bu eşleştirmeye karşı çıkmış ve her iki halkın

676 Marignolli'nin Alanlarla ilgili söyledikleri *Yüan Shih*'daki kayıtlarla tam olarak örtüşmektedir. Bununla beraber Cengiz Han'ın hizmetindeki Alanlarla ilgili hatalıdır. Bildiğimiz gibi Alan ülkesi Ögeday devrinde ele geçirilmiştir.

da tek bir *Asi* halkından gelme olduğunu ve bunların farklı yollardan farklı zamanlarda teker teker Orta Asya'dan Kafkaslara geldiklerini bildirmektedir.

De Guignes (II, s. 279) ve ondan sonra Klaproth (*Tabl. Hist. As.*, s. 174) Alanların M.Ö. II. yüzyıldan beri Çinlilere malum olduğunu söylemektedirler. *Ch'ien Han Shu,* 96'da K'ang-kü'nün 2 bin li kuzeybatısında bir *Yen-ts'ai* ülkesinin bulunduğu, bu ülke halkının bozkırlı olduğu ve K'ang-kü halkına benzediği bildirilmektedir. Buna göre Yen-ts'ai, Kuzey Denizi denen düz kıyılı büyük bir gölün kenarındaydı. *Hou Han Shu,* 118'de Yen-ts'ai tekrar bu kez *A-lan-ya* adıyla geçer. Wei Sülâlesi tarihine (386-558) göre K'ang-kü'nün kuzeybatısında, büyük bir gölün kenarında bir *Su-t'e* Devleti vardır ve buraya önceleri *Yen-ts'ai* ve *Wen-na-sha* deniyordu. Bu adları eşleştirebilecek durumda değilim.

Yüan Shih'dan Moğol devrindeki Alanların Çin'de sadece çok iyi bilindikleri değil aynı zamanda birçok Alanın Moğol-Çin İmparatorluğu'nda vazife aldığını öğreniyoruz. Bu Alanlardan bazıları yüksek mevkilere geldiler ve bazıları orduda üst düzey komutalara çıktılar. *Yüan Shih*'daki biyografilerde yirmi küsur Alan adı geçmektedir.

Alanlar genelde *A-su* ve bazen de A-sze olarak yazılır. A-lan adı sadece bir kez Si-pei-ti'deki çetelede geçmekte ve *A-su* ile beraber anılmaktadır.

Yüan Shih, A-su adını ilk kez 1223 yılında zikreder.

5. SA-RH-KO-SZ'=CİRCASSİA

Bu ad, *A-lan A-sz'* topraklarının güneydoğusundaki *Circassian*lar veya *Çerkes*ler için verilmektedir. Ebulfeda (II, s. 2) adı *Djerkes* şeklinde yazmaktadır. İlk Rus yıllıklarında *Cherkassy* devamlı geçer. Klaproth'a göre Çerkesler eski devirlerden beri Kafkasların batı kısmında ve yine Kırım'da yaşamaktadırlar. Pl. Karpini sık sık bir *Kerkis* halkından bahsetse de bu adla alakalı bir karışıklığa düştüğü kesindir. Sayfa 678, 679'da Kerkis ile Circassian'ları kastetmektedir. Bununla beraber ad sayfa 659'da Kırgızlarla alakalı olarak geçer. Sayfa 708'de ise coğrafî düzende Moğollara tâbi olanları sayarken Kergis'i Bascart (Başkırt), Sarracen vb. ile beraber yazar, Alani, Georgiani ile beraber değil. Ayrıca *Circasi*'yi *Rutheni* ile beraber zikreder.

6. HUA-LA-TSZ'-MU=HAREZM

Kath'ın kuzeybatısındadır. Bu ad çok eski devirlerden beri Ceyhun'un aşağı taraflarına ve Harezm veya Aral Gölünün güneybatısına atfedilmektedir. Bu ad *Avesta*'da ve Persepolis'teki çivi yazılarında dahi geçer. Lerch (*Historical and Geographical Account of Khiva,* 1873) Harezm adının eski Farsça "alçak toprak" mânâsına geldiğini söylemektedir. Herodotus M.Ö. V. yüzyılda *Qarasmiah* adını zikretmektedir.

İstahrî ve İbn Havkal X. yüzyılın ikinci yarısında Harezm ile alakalı tafsilatlı malûmat vermektedirler. O esnada ülkenin payitahtı, Ceyhun'un kuzey kıyısındaki *Kath* idi. Bu şehir *Şahname,* III, s. 77'de geçer. İbn Havkal'a göre Kath'dan sonra Harezm'in en önemli şehri *Ürgenç* (Arapça adı *Curcaniye*)'tir. Sıralanan şehirler arasında Hive de geçer.

Cengiz Batı Asya'yı istilâ ederken kudretli Harezm Sultanı Maveraünnehr ve İran'da da hüküm sürüyordu. O esnada Harezm'in merkezi Ürgenç idi. XII. yüzyılın ilk yarısında yazan İdrisî Curcaniye (yani Ürgenç)'yi Harezm'in merkezi olarak tanımlamakta ve Ceyhun'un her iki yakasında kurulduğunu söylemektedir.

Moğollar Ürgenc'i 1221'de aldılar ve şehri yıktılarsa da sonraki birkaç yüz yıl şehrin bir şekilde devam ettiğini Pegolotti ve İbn Batuta'dan anlıyoruz. Pegolotti (XIV. yüzyılın ilk yarısı) buraya *Organci* der (Yule, *Cathay,* s. 294). Timur 1388'de Ürgenç'i yıksa da çok geçmeden şehir tekrar inşa edildi (*Zafername,* III, s. 1).

Hethum XIII. yüzyılda *Corasm* Devleti'nin doğuya doğru yüz günlük yolculuk ve batıya doğru *Chaspis* Denizine kadar uzandığını bildirir. Buranın kuzeyinde *Comania* Devleti ve güneyinde *Türkistan* vardır. Ülkede çok sayıda şehir vardır. Payitahtta *Corasm* denir.

Çinliler Harezm'i VII. yüzyıldan beri bilmektedirler. *T'ang Shu*'da yabancı ülkelerle ilgili kısımda *Hua-sin* ve *Kuo-li* de denen *Ho-li-si-mi* hakkında şu kayıtları buluruz: Bu ülke Wu-hu (Ceyhun) Irmağı kıyılarında kuruludur. Güneybatısında *Po-sz'* (İran) vardır. Kuzeybatıda T'u-chüeh(Türk)'lere mensup *K'o-sa* (Hazar) topraklarına kadar uzanır. Bu (Harezm) ülkesinde Han devrinde *Ao-kien*[677] şehri vardı. *Ho-li-si-mi* Hükümdarı'nın sarayı *Tsi-to-pei-che*'dadır. Hu halkları (Batı Asya halkları) arasında burası öküzlerle çekilen arabaların (kağnı) bulunduğu tek yerdir. Tüccarlar diğer ülkelere bu arabalarla giderler. VIII. yüzyılda *Ho-li-si-mi*'den Çin sarayına giden birkaç elçi vardır.

677 *Ch'ien Han Sh*u'da K'ang-kü bahsinde Ao-kien, K'ang-kü'ye tâbi ve ondan 1400 li uzakta bir yer olarak zikredilir.

Çinli Budacı keşiş Hsüan Tsang Çin'den Hindistan'a gittiği 630 yıllarında Harezm'den de geçmiştir. Seyyah adı *Ho-li-si-mi-kia* şeklinde yazmış ve bu devletin *Fo-tsu* (Ceyhun) Irmağı kıyılarında kurulduğunu ve kuzeyden güneye 500 ve doğudan batıya 20 veya 30 li uzandığını bildirmiştir.

Yüan Shih'da Harezm adı sadece Si-pei-ti'deki listede geçer. Moğolların Ürgenç'i ele geçirmesiyle ilgili kayıtlarda ad *Yü-lung-ghie-ch'i* ve *Yüan Chao Pi Shih*'de ise *Urungechi* şeklinde telaffuz edilir.

Ye-lü Ch'u-ts'ai ise şöyle demişti:

"P'u-hua(Buhara)'nın batısında batıya doğru akan ve denize dökülen büyük bir ırmak vardır. Bu ırmağın batısında So-li-t'an'ın annesinin (Muhammed Harezm'in annesi Türkân Hatun) yaşadığı U-li-ghien şehri bulunmaktadır."

7. SAİ-LAN=SAYRAM

Sayram Taşkent'in kuzeydoğusunda ve Çimkent'in 6,5 mil doğusundaki küçük bir şehirdir. Bu şehir önceleri Almalık(Kulca)'dan Semerkand'a giden ana yolun üzerindeydi. İlk Arap coğrafyacılar Sayram'dan bahsetmezler. Lerch (*Archaeol. Journey to Turkestan*) İbn Havkal'a göre Seyhun ardında Türkistan yolunda olan İsficab'ın sonraları Sayram olarak adlandırıldığını bildirmektedir. Ebulfeda da Sayram adını vermez.

Bu ad Çin kaynaklarında Türkistan'daki Moğol istilâsıyla alakalı olarak geçse ve Çinli seyyahların kayıtlarında devamlı görünse de Müslüman müellifler Cengiz'in ele geçirdiği şehirler arasında Sayram'ı zikretmezler. Çinliler bu şehre *Sai-lan* derler.

Reşidüddin (Berezin, I, s. 2) çok eski devirlerden beri Türklerle meskûn olan yerler arasında Talas ve Sayram'ı zikretmektedir. Kaynakta görünen o ki aynı yer *Karı Sayram* olarak adlandırılır. Reşidüddin Talas ve Karı Sayram'ın Abulca Han(Oğuz Han'ın atası)'ın kışlağı olan yerden çok uzak olmadığını bildirir ve Karı Sayram'ın kırk kapısı olan çok büyük ve eski bir şehir olduğunu ekler. Şehrin içinden geçmek bir günü alır. Reşidüddin'in devrinde şehirde Kaydu'ya tâbi olan Müslüman Türkler meskûndu. Oğuz Han kendisine saldıran akrabaları üzerinde hâkimiyet sağladıktan sonra *Telaş* ve *Syrim* (Talas ve Sayram)'dan Buhara'ya kadar olan tüm toprakları ele geçirdi.

Yüan Shih'da Moğolların Sai-lan'ı ele geçirmeleri Cengiz Han'ın generallerinden biri olan *Sie-t'a-la-hai*'ın bölüm 151'deki biyografisinde kaydedilir.

8. BA-RH-CH'İ-Lİ-HAN=BARKHALİGHKEND

Reşidüddin'e göre Seyhun'un kenarındaki bu şehir 1219 (veya 1220'de) Cuci tarafından ele geçirildi. *Yüan Shih* burayı *Ba-rh-djen* şeklinde kaydetmektedir. Ad Pl. Karpini'de *Barchin* ve Hethum'da *Parchin* olarak geçer.

Lerch, üzerinde *Barchin* yazan eski paralardan bahseder. Bu şehrin tam konumu belli değildir.

9. DJAN-Dİ=CEND

Bu şehir Seyhun'un aşağısındaki topraklardadır. Ebulfeda (II, ii, s. 216) İbn Havkal'a dayanarak buranın Yengikend civarında olduğunu bildirmektedir.

Muhammed Harezmşah birliklerinin, asıl Cengiz ordusu Türkistan'a gelmeden önce Moğollarla ilk çarpıştığı yer Cend idi. Cuci Cend'i 1220'de ele geçirdi.

Lerch, Korkut'taki eski Cend şehrini Seyhun'un sağ kıyısına, *Karmakçı*'nın on mil kuzeybatısına yerleştirmektedir. Korkut eski bir Kırgız mezarlığıdır. Şimdi Taşkent'ten Orenburg'a giden Rusların posta yolunda bir istasyondur.

Bu-Sa-Yın (Ebu Said) İmparatorluğu (İlhanlılar Devleti) Topraklarındaki Yerler ve Şehirler

1. BA-MOU=BAMYAN (?)

Bu ad Ebu Said'in İmparatorluğu'na yâni İran'a âit olan bir şehir olarak sadece Si-pei-ti'de geçer ve başka tafsilat da bildirilmez. Ba-mou, Hindikuş'taki önemli bir kale ve bölge olan ve Cengiz tarafından 1221'de yıkılan Bamyan için yazılmış olabilir. Bu adlı bir yer hâlâ vardır.

Bununla beraber Kerman'ın güneydoğusunda da Bam denen bir yer vardır. Ba-mou adını andıran bu yer de İbn Havkal tarafından eski bir şehir olarak gösterilir.

2. T'A-BA-SIN=THABESSAN

Si-pei-ti'de bir İran şehri olarak gösterilen bu yer Kuhistan'daki Thabessan veya Thabes ile eşleştirilebilir. Bkz. Barbier de Meynard, *Dictionary de la Perse*, s. 388. *Thabessan* veya Ebulfeda (II, ii, s. 189)'nın yazdığı gibi *Tabasayn*, Arapça "iki Thabas" demektir; bu yer iki şehirden oluşmaktadır.

3. FA-YIN=KAYN (?)

Bu ad bir tek Si-pei-ti'de sadece bir İran şehri olarak kaydedilir. Kuhistan ülkesinin eski payitahtı Kayn kastediliyor olmalıdır. Hülagü İran'ı işgale başladığında şehir İsmailileri âitti (D'Ohsson, III, s. 158, 175). Şehir hâlâ mevcuttur.

4. BU-SZ'-T'E=BOST

Hilmend Irmağı kenarında bir Seyistan (Sistan) şehri olan *Bost*'tur. Çok eski bir şehir olan burası *Zendavesta*'da *Asbeste* ve *Isidorus Characenus*'ta (M.S. I. yüzyıl) *Bis* adıyla geçer. Bkz. Ritter, *Asia,* VI, s. 64, 120.

İslâm kaynakları Cengiz'in Batı Asya'daki seferleriyle alakalı olarak da şehirden bahseder (d'Ohsson, I, s. 195, 298). Bkz. Ebulfeda, II, ii, s. 108: Sicistan'daki Bost, Herat ve Gazne arasında Hindmand Irmağı kenarındadır.

Ts'ing-cheng-lu'da şu kayıt yer almaktadır:

"Cengiz 1223 yılının ilkbahar ayında ordusuyla beraber kuzeye doğru, *Sin* (Sind, İndus) Irmağının akış yönünde ilerledi... Üçüncü prens *Bu-si-sz'-dan* şehrine vardı ve saldırı için Cengiz'in müsaadesini istediyse de Cengiz yaz sıcaklarının başlangıcı sebebiyle oğlunu geri çağırdı."

Öyle görünüyor ki buradaki Çince ad *Bost* ve *Sistan* adlarından oluşturulmuştur.

Yüan Ch'ao Pi Shih'da Cengiz'in dördüncü oğlu Tuluy'un Sistan'ı işgali bahsinde ad geçer. Bununla beraber Reşidüddin, Cengiz'in üçüncü oğlu Ögeday'ın Gazne'yi yıktıktan sonra *Sistan* şehrine saldırı için müsaade istediğini, ancak Cengiz'in aşırı sıcaklar nedeniyle bunu reddettiğini ve oğlunu geri çağırdığını bildirir (d'Ohsson, I, s. 317).

Bugünkü Bost önemsiz bir yerdir. Rusların büyük Asya haritasında Dori Irmağının Hilmend'e aktığı yerde *Kala Bist* denen bir yer vardır. Burası muhtemelen Bost'tur.

5. T'A-Lİ-GAN=TALEKAN

İlk Arap coğrafyacılara göre Talekan adı Batı Asya'da birkaç şehre veya bölgeye atfedilir.

İstahrî X. yüzyılda Talekan'ın Kazvin'in (yani Elburz Dağlarının) üstünde ve Deylem'in yakınlarında küçük bir şehir olduğunu yazar. Krş. Abulfeda, II, ii, s. 168. Barbier de Meynard, Fars coğrafyacı Mustafî'ye (1330) dayanarak Talekan'ın Kazvin'in doğusunda dağlık bir bölge olduğunu bildirmektedir.

İstahrî'nin coğrafyasında (119, 122) geçen bir başka Talekan Belh'in doğusunda, Bedekşan yakınlarında Toharistan'ın merkezi olarak kabûl edilir. Müellif adı *Taikan* olarak da yazar.

Sprenger(*Post und Reiserouten des Orientes*)'ın aktardığı IX. ve X. yüzyıllardaki Arap coğrafyacıları Merv el-Rud(şimdi Meruçak)'a tâbi *Taliqan* ile bir

Toharistan şehri olan *Tayiqan* (Taykan) arasında bir ayrım yapmaktadır. Birunî'nin (1038) Belh ve Toharistan haritasında (Sprenger'in 5 numaralı haritası) Taliqan, Belh'in batısında ve Merv el-Rud ile Belh'in doğusundaki *Tayiqan* arasında görünmektedir.

İdrisî (XI. yüzyıl) Toharistan'da Belh'in doğusunda ve yine Horasan'da Belh'in batısında bir Talikan şehrinden bahsetmektedir (1468). Ayrıca bkz. Ebulfeda, II, ii, s. 207'de Toharistan'daki *Taykan* ve sayfa 198'de Horasan'daki *Talekan.*

Batı Asya'daki Moğol istilâsından bahseden Fars kaynaklarında Talekan iki ayrı şehir veya bölge olarak geçmektedir. Bir Talekan bölgesi, Hülagü'nün Elburz Dağlarında 1256'daki seferinde ve aynı adlı bir başka bölge Cengiz'in Harezmşah'ın güneydoğu topraklarını ele geçirmesi esnasında zikredilir. Reşidüddin (d'Ohsson, I, s. 273, 292, 294) dağlık Talekan bölgesindeki *Nussretkuh* kalesinin uzun kuşatmalardan sonra bizzat Cengiz tarafından 1221'de alındığını bildirir. Bununla beraber Fars tarihçiler bu Talekan'ın Belh'in doğusunda mı yoksa batısında mı olduğunu söylemezler. D'Ohsson haritasında, şehri Toharistan'daki Kunduz'un doğusuna yerleştirir. 1838'de bölgeyi ziyaret eden Wood'a göre burası fakir bir yerdir. Rus haritasında Belh ile Meruchak arasında Talekan'a benzer bir ad bulamadım. Çin Orta Çağ haritasında ise Müslüman müellifleri doğrular şekilde *T'a-li-gan* Belh ile Merv arasına yerleştirilir.

M. Polo (I, s. 160) Belh'ten doğuya doğru on iki gün gittikten sonra *Taican* denen bir yere gelmişti.

Hsüan Tsang 630'larda batıda *Po-la-sz'* (İran) ile komşu olan *Ta-la-kien* adlı bir yerden bahsetmektedir. Burası kesinlikle ilk Arap coğrafyacıların bahsettiği Horasan'daki *Talekan*'dır. *Hsüan Tsang* Kitap XII'de on iki devletten bahsetmektedir. Buna göre *An-ta-lo-po* (Anderab), *K'uo-si-to* (Khost), *Huo* (Kunduz) ve *Ki-li-si-mo* (Kishm) *Tu-ho-lo*(Toharistan)'ya tâbidir. Toharistan'da bir Talekan'dan bahsetmemektedir.

Yüan Shih, 1222'de *T'a-li-han*'ın Cengiz ve oğlu Tuluy tarafından ele geçirildiğini kaydetmektedir.

6. BA-Lİ-HEİ=BELH

Horasan'daki Belh çok eski bir şehirdir ve İranlıların eski tarih kayıtlarında geçmektedir. Yine Grek müelliflerin *Bactra*'sı olduğu düşünülmektedir. Büyük İskender'in Baktriya'yı işgal ettiği ve buranın yüzyıllarca Grek kültürünün tesirinde kaldığı bilinmektedir.

Cengiz Belh'e karşı çok acımasız davrandı. Şehir karşı koymadan teslim olmasına rağmen Moğollar 1221'de tüm nüfusu kesti. İki yıl sonra Cengiz tekrar Belh'ten geçerken oradaki nüfusu tekrar katlettirdi.

M. Polo (I, s. 158), Tatarlar ve diğer milletler tarafından yok edilen "soylu ve büyük Balc" şehrinden bahseder. Seyyah orada çok sayıda harabe görmüştür. Halk ona İskender'in Darius'un kızını eş olarak burada aldığını söylemiştir. Polo buranın İran'daki İlhanlı Devleti'nin sonu olduğunu söylemektedir. Yine bu şehir doğu ve kuzeydoğu istikametleri arasında İran'ın sınırıdır.

Sınırla ilgili ifade doğrudur ancak İran ile Çağatay Hanlığı arasındaki sınır devamlı değişikliğe uğramıştır. Çağatay Hanı Dua, 1300 yılında oğlu Kutluk Şah'a Gazne, Sicistan, Belh, Bedekşan ve Merv'in idâresini teslim etmişti (D'Ohsson, IV, s. 268).

Çinliler Belh'i çok erken devirlerden beri biliyorlar ise de Çin kaynaklarında Batı Asya'ya dâir genel ifadelerden bir eşleştirme yapmak zordur.

A. Rémusat seyyah Chang Ch'ien'in M.Ö. 128 yılında gittiği *Ta-hia* Devleti'ni Baktriya ile eşleştirmektedir. Burada Ta-hia'da Chang Ch'ien ilk kez Ta-hia'nın yaklaşık 1000 li güneydoğusundaki Hindistan'ı duymuştu.

Hsüan Tsang batıdaki ülkelerle ilgili kayıtlarında Fo-tsu(Ceyhun)'nun kuzeyine bitişik *Fo-ho-la* Devleti'nden bahsetmektedir. Vivien de st. Martin Fo-ho-la'yı Belh ile eşleştirmektedir. Ben *fo* işaretinin eskiden *bo* olarak telaffuz edildiğini düşünüyorum.

Yüan Shih'da Belh çok geçer. 1221 yılına dâir kayıtlarda Cengiz'in *Ban-le-ho*'yu ele geçirişi anlatılır. Ad, Subutay'ın biyografisinde ise *Bi-li-han*; Ho-sze-mai-li'nin bölüm 120'deki biyografisinde A-la-hei; Ch'a-han'ın bölüm 137'deki biyografisinde ise *Ban-le-ho* şeklinde kaydedilir.

Ch'ang Ch'un Semerkand'dan Hindikuş'a giderken *Ban-li* şehrinden geçmişti ki Belh'tir. *Ye-lü Ch'u-ts'ai* ise adı sadece *Ban* işaretiyle yazar.

7. NAİ-SHA-BU-RH=NİŞABUR

Si-pei-ti'de geçen bu ad Ebulfeda'nın Horasan'ın eski payitahtı dediği Nişabur'dur. Şehir *Yüan Shih*'da İran'daki Moğol istilâsı bahsinde hemen hemen aynı adla yazılır. 1221 yılına dâir kayıtlarda Nişabur adı *Ni-ch'a-wu-rh,* Uygur Prensi Ba-rh-chu'nun biyografisinde *Ni-sha-bu-li* ve Ho-sze-mai-li'nin bölüm 120'deki biyografisinde *Ni-sha-bu-rh* olarak yazılır.

İslâm kaynaklarına göre Moğollar 1221 yılının Nisan ayında Nişabur'u ele geçirip yıktılar.

Nişabur eski bir şehirdir. Grek ve Roma kaynaklarında Nisaea ve Aves-*ta*'da Niçaia adıyla bilinir (Ritter, *Asien*.). Arap ve Fars müellifleri Nişabur'un Sasanî Sülâlesi'nden Hükümdar *Şapur* (II. Şapur; 310-380) tarafından kurulduğunu bildirirler. Şehir banisine binaen bu adı almıştır.

8. SA-LA-HA-Sİ=SERAKHS

Si-pei-ti'de geçen bu ad ile Horasan'daki *Sarakhs* şehri kastedilmektedir. Burası eski İran hükümdarları tarafından kurulmuştu. Merv'in güneybatısında, Herirud Irmağı kıyısında bu adlı bir şehir hâlâ mevcuttur. Bu ad Cengiz'in Batı Asya'ya seferiyle alakalı olarak İslâm kaynaklarında geçer (d'Ohsson, I, s. 281). *Yüan Shih*'da 1221 yılına dâir kayıtlarda *Si-la-sz'* şehrinin Moğollar tarafından ele geçirilişi anlatılır. Merv ve Maruçak ile beraber anılan bu ad muhtemelen Sarakhs'tır.

9. BA-WA-RH-Dİ=BAVERD

Si-pei-ti'deki çetelede Merv ve Sarakhs ile beraber geçmektedir. Arap ve Fars coğrafyacıların Horasan'da zikrettikleri *Baverd* veya *Abiverd* şehri kastediliyor olmalıdır. Sprenger(*Post und Reiserouten des Orientes*)'in Birunî'ye göre hazırladığı 4 numaralı haritada Sarakhs'ın kuzeybatısında, bu şehirle *Nasa* arasında *Abiverd* şehri vardır. Bununla beraber d'Ohsson haritasında *Nessa*'yı Serakhs ile Abiverd arasına yerleştirmektedir. Abiverd Rus haritasında yer almamaktadır. Petermann'ın 1879'daki İran ve Turan haritasında Abiverd'i Aşkabad'ın 62 mil doğusunda, çölün sınırında buldum.

D'Ohsson'un eserinde Baverd veya Abiverd adlarına rastlamadım.

A-la-wa-rh-sz''nın *Yüan Shih*, 123'teki biyografisinde bu ad görülür; buna göre ülkesinde binbaşı olan A-la-wa-rh-sz', *Ba-wa-rh*'lı bir Müslüman idi. Cengiz ordusu *Ba-wa-rh*'a geldiğinde A-la-wa-rh-sz' teslim olmuş ve Moğolların hizmetine girmişti.

Ebulfeda (II, ii, s. 185, 186) ve Barbier de M. (s. 13, 563)'de de ad geçer. *Zafername* (II, s. 37, 48; III, s. 18)'de Baverd adı Timur'un 1382-1392'deki Horasan seferleriyle alakalı olarak Abiverd şeklinde yazılır. Clavijo, Kuzey İran'dan Semerkand'a giderken ve 1404'de dönüş yolunda Baverd'den geçmişti; seyahatnâmede ad yanlış olarak *Buela* ve *Baubartel* şeklinde geçer (110, 181). Türk Amiral Seyid Ali 1566'da Baverd'e gelmişti (*Journ. Asiatique*, IX).

10. MA-Lİ-WU=MERV VEYA MARU

Buhara'nın güneyindeki bu yer Horasan'ın Orta Çağ'daki dört merkezinden (Merv, Herat, Nişabur, Belh) biri olan Merv'dir. *Avesta*'da *Maru* adlı bereketli bir yer geçer (Ritter, s. 52). *İsidorus Characenus*'taki *Margiana* adlı yer Merv'dir.

İlk Arap coğrafyacılar *Maru, Meru* veya *Marv* adlarından bahseder ve bu adlı iki şehri birbirinden ayırırlar; bunlardan biri *Meru Şahican* ve diğeri *Meru el-Rud*'dur. Her iki şehir de *Meru-rud* Irmağı kıyılarında kuruludur ve Murghab da denir (İstahrî, s. 116, 118; Ebulfeda, II, ii, s. 195, 196).

İstahrî'ye göre son Sasanî Hükümdarı Yezdigerd, *Meru Şahican* yakınlarında bir mengenede öldürülmüştür (652).

Cengiz'in Batı Asya'ya olan seferi esnasında Moğollar Merv'i birkaç kez yağmalamışlardı. Fars müelliflerinin kayıtlarındaki bu yer muhtemelen iki şehirden daha önemlisi olan Merv Şahican'dır. Bu durumda Meruçak (d'Ohsson, I, s. 280) ise Merv el-Rud'dur. *Yüan Shih* her iki şehri de zikreder. Burada 1221 yılında T'o-lei'in *Ma-lu-ch'a-ye-k'o, Ma-lu* ve *Si-la-sz'* şehirlerini ele geçirdiği kaydedilir. Meruçak'tan gelme olan ilk ad Ritter (s. 229) tarafından Merv el-Rud ile eşleştirilmektedir. Meruçak şehri bugün Merv'in 110 mil güneydoğusunda, Murghab Irmağı kıyılarında hâlâ mevcuttur.

11. Dİ-Hİ-SZ'-DAN=DİHİSTAN

Dehistan, Hazar Denizinin güneydoğu kıyısında, Atrek Irmağının kuzeyinde bugün hâlâ var olan bir yerdir. Hammer bu adı Herodotus'daki *Da'oi* ve Strabo'daki bir Hyrcania halkı olan *Daai* ile eşleştirmektedir.

İstahrî (103) Dehistan'ın Abeskun'dan elli *parasang* (eski bir Fars ölçüsü) uzaklıkta olduğunu söylemektedir. Ebulfeda (II, ii, s. 181) adı, *Dihistan* olarak yazar. Yine müellife göre bu ad yukarıda zikredilen tüm bölgeye atfedilir.

Tarih-i Cihan Güşa'da da Dihistan olarak yazılır (d'Ohsson, I, s. 259). Muhammed Şah'ın anası Türkân Hatun Ürgenç'ten Mazanderan'a giderken Dihistan'dan geçerdi.

Katalan haritasında *Deystam* Bakü (Hazar) Denizinin güneydoğu ucundadır.

12. DJU-Lİ-DJANG=CURCEN

Curcen veya *Gurgen,* güneydoğusundan Hazar Denizine akan Guren veya Giurghen Irmağının kıyılarında kurulu meşhur bir şehirdir.

Curcen'in *Avesta*'da Vehrkana ve Grek ve Roma kaynaklarında Hyrcania olarak geçtiği kabûl edilmektedir. Bkz. Ritter, *Asia,* s. 61.

Gurgen, *Şahname*'de Dehistan ile beraber anılır. Tüm Arap coğrafyacıları Gurgen veya Curcen'den bahsederler. Yakut'a göre Curcen Arap telaffuzudur. (Barbier d. M., s. 481).

Mesudî'ye göre Rusya'nın X. yüzyılda Belh, Rey, Bağdat ile ticareti Curcen üzerinden yürümektedir (Ebulfeda, 59).

Timur 1392'de Mazanderan'ı ele geçirdikten sonra Curcen yakınlarına Shasman sarayının inşa edilmesini emretti (*Zafername,* III, s. 20).

Kadim Curcen şehri harabeleri hâlâ durmaktadır. Fraser 1822'de Curgen'e gitmiş ve çok uzalardan Curcen'e âit eski bir kuleyi gördüğünü yazmıştır (Ritter, s. 358).

13. T'A-Mİ-SHE=THAMİSEH

Curcen ve Simnan arasındaki bu yerin Taberistan şehri olan Thamiseh veya Tamis olduğuna pek az şüphem vardır. Bkz. İstahrî, 98; Sprenger, *Postrouten;* Ebulfeda, II, ii, s. 178. Yakut (Barbier de M., s. 394) Taberistan ve Horasan arasında sınır olan bu yerin Tabar düzlüğünde ve Saryah'tan 16 fersah uzaklıkta kurulduğunu kaydetmektedir. Farslar buraya *Nemiseh* adı da verirler.

14. Sİ-MU-NİANG=SİMNAN

İstahrî (98) Simnan'ın Komeş bölgesinde bir şehir olduğunu bildirmektedir. Diğer coğrafyacılar (Yakut) Damegan'ı Kumess'in merkezi olarak kabûl ederler. Hâlâ mevcut olan Simnan şehri Damegan'ın güneybatısında, Horasan'dan Tahran'a giden ana yoldadır.

15. SA-Lİ-YA=SARYA VEYA SARI

Sarı, Mazanderan'da hâlâ mevcut bir şehirdir. Bu eski şehir *Şahname* (I, s. 297)'de Amol ile birlikte geçmektedir. Arap coğrafyacılar burayı Taberistan şehirleri arasında sayar. Şehre İstahrî (100) *Sarie,* Birunî *Saria* (Sprenger) ve Ebulfeda (II, ii, s. 178) *Sariyah* adı verirler.

Ritter (*Asien*, s. 478, 529) Sarı'yı Isidorus Characenus'taki (I. yüzyıl) Saulоe ile eşleştirir.

T'ang Shu'da Sarı, VIII. yüzyıldaki bir Taberistan şehri olarak geçer. Kaynaktaki Po-sz' (İran) bahsinin sonunda üç tarafı dağlarla çevrili ve kuzeyinde küçük bir deniz (Hazar) olan bir *T'o-po-sz'-tan* Devleti'nden haber verilmektedir. Bu devletin hükümdarlık sarayı *So-li*'deydi.[678] Kadim devirlerden beri buranın prensleri Farsların doğu ordusunda başkomutanlık yapıyorlardı. *Ta-shi*(Arap)'lar İran'ı ele geçirdiklerinde, T'o-po-sze-tan teslim olmayı reddetti. Bu ülkenin Hu-lu-han adlı bir prensi 746'da Çin sarayına elçi gönderdi. Çin İmparatoru ona bir unvan bahşetti. Sekiz yıl sonra Hu-lu-han'ın oğlu *Tze-hui-lo* Çin hizmetine girdi. T'o-po-sze-tan Devleti nihayetinde Kara Elbiseli Ta-shi(Arap)'lar tarafından yok edildi.

16. A-MU-Lİ=AMOL

Amol, Sarı'nın batısındaydı. Bugün Mazanderan'da, Hazar Denizinden sekiz mil uzakta, Harhaz Irmağı kıyılarında bu adı taşıyan bir şehir vardır.

Şahname'de de geçen eski Amol şehrini Arap coğrafyacılar Taberistan'ın merkezi olarak kabûl ederler. İbn Havkal burayı ipek ticaretinin önemli bir merkezi olarak tasvir eder. Burası Halife Harun el-Reşid devrinde meşhur bir ticaret yeriydi. Dorn (*Caspia*, s. 20) 1216'da yazılan bir Taberistan tarihinden bir kısım tercüme etmiştir; buna göre Amol, Bulgar ve Saksin'den gelen tüccarlar için bir Pazar yeridir.

Cebe komutasındaki Moğol birlikleri Muhammed Harezmşah'ı kovalarken 1220 yılında Amol'u yağmaladılar (d'Ohsson, I, s. 252).

17. HU-WA-RH=KHOVAR

Sarı'nın güneyindedir. Ritter(s. 118)'e göre Khovar, İsidorus Characenus'ta *Choarene*, Pliny'de *Choara* olarak geçer. İstahrî (99) Khovar'ın *Denbavend*'den akan bir ırmak kıyısında kurulu küçük bir şehir olduğunu bildirmektedir. Ebulfeda (II, ii, s. 171) buranın Simnan ve Rey arasında Rey'e bağlı bulunduğunu söylemektedir. İslâm kaynaklarında şehir devamlı zikredilir (d'Ohsson, III, s. 193; IV, s. 177, 687).

---

678 Çince metinde Po-li şeklindedir ancak *po* işareti kolaylıkla *so* yerine yazılmış olabilir. *So* işareti ise eskiden *sa* olarak okunurdu. Böylece *Sa-li* veya *Sarı* okunabilir.

Bugün şehrin izini sürmek imkânsız ise de adını Tahran'ın güneydoğusunda bir geçitte ve düzlükte görüyoruz. Bu geçit Pliny'deki *Portae Capiae* ve Arrian'daki *Pylae Caspiae*'dir. Burası Veramin'i düzlüğünü Khavar veya Khar'dan ayıran ve Elburz silsilesinin güney etekleri boyunca uzanan düzlüktür.

18. DI-LIEN=DEYLEM

Deylem adı genelde Fars Gilan eyaletinin dağlık kısmına atfedilir; ancak bazı eski coğrafyacılar bu adı bugünkü Gilan'ın tamamına atfederler. Bu yüzden İstahrî (97) Deylem'in Hazar Denizi boyunca uzanan dağlık ve düzlük bir yer olduğunu bildirir. Düzlük yere Gilan denir. Mukaddesî X. yüzyılda Taberistan, Gurgen, Kumess ve hatta Hazar Denizi ardındaki Hozar'ın umumî Deylem adıyla bilindiğini kaydeder. Ebulfeda (II, ii, s. 172) Deylem ve Gilan arasında ayrım yapar ve Gilan'ın güneyindeki dağlık sahaya Deylem adı verir. Kazvin'den Reşt'e giderken Elburz silsilesini geçen biri Deylem'den geçmek mecburiyetindedir.

X. yüzyılda Deylem Hükümdarları İran'ın çoğuna hâkim idiler. Devletleri *Deylemliler* olarak bilinen bunlar, 934'den 1056'ya kadar hüküm sürmüşlerdir.

Moğollar İran'ı ele geçirdiklerinde Deylem İsmailîlerin elindeydi. Burada *Alamut, Lembasser, Meymundiz* gibi güçlü kaleler vardı (d'Ohsson, III, s. 157-160). Hülagü 1256'da Alamut'a hücum ettiğinde Deylem hükümdarlarının eski sarayı olan *Şaherek* yolundan geçmişti.

İran Hanı Olcaytu, 1307 yılında hâkimiyetini kabûl etmeyen Deylemlilere karşı bir sefere çıkmak mecburiyetinde kalmıştı.

19. A-LA-MU-T'E=ALAMUT

XIII. yüzyıl İran'ında İsmailîlerin dağ kaleleri arasında en muhkemi Alamut kalesiydi. Kale, bir Deylem prensi tarafından Elburz Dağlarındaki geçit vermez kayalıklar arasında 860 yılında inşa edilmişti. Bahir Irmağının suyu bu yere yönlendirilmişti ve kısmen de kalenin etrafını kuşatıyordu. 1090 yılında İsmailîlerin başı Hasan, o esnada İran'a hâkim olan Selçuklu Sultanı Melik Şah'a âit olan bu kaleyi ele geçirmişti. Böylece Alamut İsmailî reislerinin sarayı hâline geldi. Bu reis Haçlılar tarafından "Dağın Yaşlı Adamı" olarak adlandırılıyordu ve bu yüzden M. Polo (I, s. 145) da aynı tabiri kullanmıştı.

Hülagü 20 Aralık 1256'da Alamut'u ele geçirdi. Nessalı Muhammed Kazvin'in Alamut'a en yakın şehir olduğunu bildirmektedir. Ad, "kartal yuvası" mânâsına gelmektedir.

Albay Monteith 1832'de İsmailîlerin eski topraklarına gitti ve Kazvin'in kuzeydoğusunda Alamut kalesini tekrar ortaya çıkardı. Kalenin kalıntıları hâlâ görülebilirdir. Şah Rud Alamut Dağı civarlarında doğmaktadır (Ritter, s. 592).

20. LAN-BA-SA-RH=LEMBESSER

Lembesser veya Lemşer İsmailîlere âit bir başka kalenin adıdır, bu da Deylem'de ve Alamut'a yakın olan Rudbar bölgesindedir (Quatremére, *Mongols*, s. 143, not). Yine de buranın tam yerini kestirmek güçtür. Moğollar Lembesser'i 1257 yılının Ocak ayında ele geçirdiler. Bkz. D'Ohsson, III, s. 160, 164, 191, 192, 200.

21. K'O-DSİ-YÜN=KAZVİN

Meşhur Kazvin şehri Tahran'dan Tebriz'e giden ana yol üzerinde, Elburz silsilesinin güneyindedir. Buranın Sasanî Hükümdarı II. Şapur (310-380) tarafından kurulduğu söylenir (Barbier de M., s. 441).

Kazvin 1221'de Moğolların eline geçti ve buranın sakinleri katledildi (d'Ohsson, I, s. 325). Hülagü 1256 ve 1257 yıllarında Deylem'de İsmailîlerin kalelerine saldırırken ordugâhını Kazvin'de kurmuştu (d'Ohsson, III, s. 200). Gazan Han 1304 yılında Kazvin civarında ölmüştü (d'Ohsson, IV, s. 349).

Bu şehre Ermeni Hethum *Khezovin* ve M. Polo (I, s. 84) İran'daki sekiz devletten biri olarak *Casvin* der.

22. SA-WA=SAVA

Yakut(Barbier de M., s. 298)'a göre Rey ve Hemedan arasında bir şehirdir. Ebulfeda(II, ii, s. 168)'nın atıf yaptığı İbn Havkal, şehri Rey'in batısına ve Talekan'ın güneyine yerleştirmektedir. Sava 1224'de Moğollar tarafından yıkılmıştır (d'Ohsson, I, s. 349).

23. I-SZ'-FA-HANG=İSFAHAN

Bütün Müslüman coğrafyacılar İsfahan'ın çok eski bir şehir olduğunu bildirmektedirler. İkinci Fars sülâlesini kuran Keykubad'ın sarayını İsfahan'da inşa ettiği söylenir; ancak İran hükümdarları saraylarını sonradan sırasıyla Susa, Persepolis ve Medain'e taşımışlardır. Selçuklular XI. ve XII. yüzyılda tüm İran'a hâkim olduklarında İsfahan tekrar bir süreliğine payitaht oldu. XIII. yüzyılın başlarında Sultan Harezm İran'ı ele geçirdi. Moğollar İran'a ilk girdiklerinde İsfahan'a kadar ilerlememişlerdi. Hülagü tüm İran'a hâkim olduğunda da bu şehir diğer şehirlerle aynı kaderi paylaşmamıştı. En azından d'Ohsson İran'daki Moğol istilâsıyla alakalı olarak İsfahan'dan bahsetmemiştir.

Yüan Shih'da Ögeday'ın saltanatı esnasında, 1229 yılına dâir kayıtlarda Si-yü (Batı Asya)'deki *I-sz'-ba-la-na* şehri hâkiminin teslim olduğu bildirilmektedir. *Ts'in-cheng-lu*, aynı yıl I-sz'-ba-la-na şehrinin vergiyle beraber Moğol sarayına elçi gönderdiğini kaydetmektedir. Burada galiba İsfahan kastedilmektedir. D'Ohsson, II, s. 92'de Fars Hükümdarı'nın kardeşinin kıymetli hediyelerle Ögeday'ın sarayına geldiğini bildirmektedir.

24. A-BA-HA-RH=ABHAR

Abhar Kazvin'in batısında ve güneybatısında bulunan bir şehrin ve ırmağın adıdır. İstahrî (100), İbn Hurdadbih ve Ebulfeda (II, ii, s. 166) burayı Kazvin ve Zencan arasına yerleştirir. Bu şehir Moğol devri İslâm kaynaklarında devamlı geçer (d'Ohsson, III, s. 49; IV, s. 8, 566, 706, 734). D'Ohsson adı *Ebher* olarak zikreder.

Moğollar devrinde Rey'den Tebriz'e giden yol Abhar'dan geçiyor gibi görünmektedir. Hethum'un Moğolistan'dan dönerken Dameghan'ın batısında olduğunu kaydettiği istasyonlar şunlardır: *Hreï, Khezovin, Avakhr* (Abhar).

25. SUN-DAN-Nİ-YA=SULTANİYE

Sultaniye, Kazvin ile Zencan arasındaki Medya'da 1305'te yılında Hülagü'nün torunu Olcaytu tarafından kuruldu. Tafsilat için bkz. d'Ohsson, IV, s. 485. Olcaytu sarayını burada inşa etti ve halefi Ebu Said de burada oturdu.

Ebu Said 1335'te öldüğünde hayattayken Sultaniye'de inşa ettirdiği türbesine gömüldü.

Sultaniye'yi 1320'de gören Odoric şöyle demektedir (Yule, *Cathay*, s. 49):

"Tauris şehrinden ayrıldıktan sonra on gün ilerledim ve Fars İmparatoru'nun yazları kaldığı Soldania denen şehre geldim."

Katalan haritası burayı Sodania olarak kaydeder. 1330'larda burası bir başpiskoposluktu (*Cathay*, s. 238). Krş. Ebulfeda, II, ii, s. 157 ve Barbier de M., s. 315.

Sultaniye XIV. yüzyılın sonlarında Timur tarafından yıkıldı. Sadece buradaki büyük camiye dokunmadı ki oradan geçenler hâlâ büyük bir hayranlıkla seyrederler. Chardin (II, s. 378) Şah Abbas'ın Sultaniye'de ikamet eden babasının bu caminin yakınına gömüldüğünü bildirmektedir. Bilindiği gibi Şah Abbas payitahtı Sultaniye'den İsfahan'a taşıdı.

26. DU-RH-BEN=DERBEND

Derbend Fars coğrafyasında çok rastlanan bir addır. D'Herbelot'a göre kelime "passage étroit et fermé" mânâsına gelir. Eski Çin haritasında İran'ın kuzeybatı kısmına yerleştirilen Du-rh-ben ancak Hazar Denizinin batı kıyısında her daim stratejik bir nokta olan Derbend olabilir.

Arap coğrafyacılar Derbend'e Babu'l-abvab demektedirler; "kapıların kapısı" mânâsına gelir. Türkler ise "Demir Kapı" derler.

Mesudî (II, s. 2, 3) *Kabkh* (Kafkas) Dağlarından bahsederken Fars Hükümdarı Hüsrev Anuşirvan(531-579)'ın dağlar ile Hazar Denizi arasında bir yere Babu'l-abvab denen bir şehir inşa ettirdiğini kaydeder. Hükümdar ayrıca meşhur seti de çektirdi; settin bir tarafı denizin içinde yaklaşık bir mil ilerliyor ve diğer yandan da en dik tepeler ve dağların en derin geçitleri üzerinden Taberistan denen istihkâmlı yere doğru kırk parasang uzanıyordu. Sette iki ila üç mil demir kapı vardı. Orada konuşlanan birlikler geçitleri beklemek ve Hazarlar, Alanlar, Türkler vesaire gibi Kabkh Dağları civarında yaşayanlara karşı İran'ı korumak ile vazifeliydi. Klaproth(*Nouv. Journ. Asiat.*, III, s. 439 vd.)'un tercümesini verdiği *Derbend Na*me veya "Derbend Tarihi" ile mukayese ediniz.

M. Polo'nun aktardığı bir Doğu hikâyesi daha vardır. Buna göre söz konusu set Büyük İskender tarafından çekilmiştir ve bu yüzden Farslar buraya aynı zamanda *Sedd Eskanderî* derler (d'Herbelot, *Bibl. Or.*).

Yanlışlıkla 440'lardan biraz sonra yazan Moses Horenaci'ye atfedilen bir Ermeni coğrafyasında Derbend setti zikredilir. Profesör Patkanoff bu kaynağın VII. yüzyılda kaleme alındığını ispat etmiştir.

VII. yüzyılın sonlarında Derbend Arapların eline geçti. Bu yer Orta Çağ boyunca önemini korudu ve İslâm kaynaklarında Batı Asya'daki Moğol istilâsı ve Fars hanlarının Kıpçak hanlarıyla olan savaşları ile alakalı olarak daimâ kaydedildi.

İlk kez 1222 yılında Moğol ordularını Kafkasların kuzeyine getiren Subutay, o esnada küçük Şirvan Devleti'ne bağlı olan Derbend'den geçmişti. Subutay, Reşid Şirvan Şah'ın sığındığı iç kaleyi ele geçiremedi (d'Ohsson, I, s. 336).

1262'de Kıpçak Hanı Berkay, Nogay komutasındaki 30 bin kişilik bir orduyu Hülagü'nün üzerine gönderdi. Nogay Derbend'den geçti ve Şirvan prensine doğru ilerledi. Başlarda başarılı olsa da sonradan çekilmek mecburiyetinde kaldı. Hülagü ise Derbend'den geçerek onun peşine düştü. Çok geçmeden Berkay, Hülagü'nün oğlu Abaka'yı mağlup etti ve Derbend'e kadar kovaladı (d'Ohsson, III, s. 379). Bu savaş M. Polo (II, s. 495) tarafından da kaydedilmektedir. 1266'da Derbend yakınlarında Berkay ve Abaka arasında bir savaş daha gerçekleşti ve Berkay yok edildi (d'Ohsson, IV, s. 180).

1318'de Kıpçak Hanı Özbek Ebu Said'in topraklarını işgal etti ve Derbend'e saldırdı. 1325'de Ebu Said'in generallerinden biri Çoban, Derbend'den geçti ve Terek Irmağına kadar ilerledi (d'Ohsson, IV, s. 666).

Derbend'i gören ilk Avrupalı seyyah Rabbi Benjamin'dir (1170). Buraya "İskender'in Demir Kapısı" der.

Rubruk 1255'te şöyle der (252): *"Post hos (Lesgos) est Porta ferrea quam fecit Alexander ad excludendos Barbaros gentes de Perside."*

Ermeni Hethum Derbend'i Farsça adıyla anar. Marko Polo (I, s. 52) da Demir Kapı'dan bahseder.

XIII. yüzyıl Rus yıllıkları *Jeleznya Vorota* (Demir Kapı)'dan bahseder (Karamzin, IV, s. 355).

Timur devrinde Derbend hâlâ stratejik önemini koruyordu. Timur 1387'de Aras'a konuşlandığında birliklerini Derbend'i geçen Kıpçakların üzerine gönderdi. 1395'te Şirvan'dan hareket ederek ordusunun başında Derbend'i geçti, Kıpçakları mağlup etti ve Rusya'yı istilâ etti (*Zafername*, II, s. 56; III, s. 51).

İdrisî (II, s. 329), Kafkaslarda geçilebilecek on iki geçit saysa da eski devirlerde İran'dan Kafkas bölgelerine giden kullanılabilir tek yolun Derbend'den geçtiği anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi Kafkas silsilesinin ortalarından, Kazbek

Dağı yakınlarından geçen sunî yol 1800'den beri Rusya'yı Kafkasya topraklarına bağlamaktadır. 1806 yılından beri Rusya'ya âit olan Derbend bu bölgede eski setleriyle Kafkasların ve Hazar Denizinin doğu ucundaki en güzel şehirlerden biridir. Derbend ile alakalı güzel bir tetkik Yule, *Marco Polo*, I, s. 57'de vardır. Yule Derbend'deki meşhur Kafkas setti hakkında herhangi bir muasır malûmat bulamamaktan şikâyetçidir. Bununla beraber ben Legkobytov (Rusça "Kafkasya Ardında Rus Topraklarını Tetkik", 1836, IV, s. 158-161)'un ve Dubois de Montpéreux (*Voyage autor du Caucase*, 1840, VI, s. 291-298)'un çalışmalarından şu neticeye varabiliyorum: Derbend şehri denize doğru inen dağların eteklerinde kuruludur. Üç tarafı setlerle çevrili şehrin kuzey ve güneyindeki set üç verst uzunluğundadır. Bu setler denize çıkıktır ve güneybatıya doğru bin küsur fit yükseklikteki dik bir tepeye çıkar ve *Narın Kale* denen iç kaleye birleşir.

Meşhur *Dagh Barı* (dağ seti veya duvarı) şimdi Derbend'in dört verst güneybatısındaki Celgan köyünde başlar, ancak XVIII. yüzyılın başlarına kadar set şehrin güney kapısına kadar uzanıyordu. Bu eski set batıya doğru yüksek *Tabasseran* (Mesudî'deki Taberistan olmalıdır) Dağlarına kadar ilerliyordu. Settin dış taşları çok iyi yontulmuştur, kare tarafı 3,5 fit ölçüsündedir ve kalınlığı yaklaşık bir ayaktır. Settin ortaları daha küçük taşlarla örülmüştür, yontulmamış olsa da yerli yerine oturtulmuştur. Bazı yerlerde set 20 fitten yüksektir ve kalınlık 7 fitten daha az değildir. Settin üzerinde çok büyük ağaçlar bitmiştir ve bu ağaçlar sık sık sette parçalanmalara sebep olur. Bin ila bin dört yüz fit arayla kuleler ve tabyalar vardır. Derbend'den 36 verst uzaktaki Licili köyünde setteki bir kapı çok net görülebilir. Daha da batıya gidildiğinde sete bağlanan *Keceli Kala* adında eski bir kale vardır. Kale 28 fit yükseklikte, 84 fit uzunlukta ve 24 fit genişliktedir. Kafkas setinin bu batı kısmı bazı kesintilerle *Kazikumık* bölgesindeki *Maghal Kuşandaga*'ya uzanır. Hazar Denizinden başlayıp Kafkasları aşarak Karadeniz'e ulaşan kesintisiz bir dağ olduğunu söylemek hata olur. Bizatihî Kafkaslar aşılmaz engellerle doludur ve kuzeyden gelecek istilâları önlemek için sadece dağlar arasındaki geçitleri kapamak kâfidir. Bu sebeple settin çoğu kısmı Kafkas silsilesinin kuzey eteklerindeki düzlüklerde ve bilhassa orta kısımda, Kazbek Dağı civarındadır.

27. BA-RH-DA-A=BARDAA

Yakut'a göre eski Bardaa şehri Fars Hükümdarı Kubat (491-531) tarafından kurulmuştur. Bkz. Barbier de M., s. 91. Burası tüm Arap ve Fars kay-

naklarında Arran Devleti'nin payitahtı olarak zikredilir. Arran adı, Müslüman müellifler tarafından Aras ve Kura arasındaki topraklara atfedilir. Ermeni müellifler buraya *Aghovania* derler. Orta Çağ'daki Bardaa büyük ve zengin bir şehirdi. Mesudî (II, s. 75) Kur'un Bardaa'nın üç mil uzağından geçtiğini bildirir.

Ermeni ve İslâm kaynakları 944 yılında Rusların Bardaa'yı yağmaladıklarını bildirirler (Dorn, *Caspia*, s. 285-304).

X. yüzyılın ortalarında veya sonlarına doğru yaşayan ve Berdaa yakınlarında doğan Moses Caghancatovatsi anılan yılda *Ruzik* denen bir kuzey halkının Hazar Denizi üzerinden gemilerle gelip birden bire *Aghovania*'nın payitahtı Partav'a geldiklerini ve şehri yağmalayıp sakinleri öldürdüklerini bildirmektedir. Altı ay sonra arkalarında harabe bir şehir bırakmışlardı (Dorn, s. 285, 286).

İbnü'l-Esîr (1233) aynı yıl Rusların Hazar Denizi üzerinden Kura Irmağına geldiklerini ve Bardaa'yı yağmaladıklarını kaydetmektedir (Dorn, s. 296).

D'Ohsson Bardaa'yı sadece bir kez zikreder (III, s. 178). Sultan Celaleddin'in vezirlerinden biri 1228'de bir süreliğine orada kalmıştı.

Şehir XIV. yüzyılda Nesturî Kilisesi'nin bir piskoposluğuydu (Yule, *Cathay*, s. CCLV).

Bardaa Timur devri tarihçileri tarafından da devamlı anılmaktadır. Timur 1400 yılında o esnada *Karabağ*'ın merkezi olan Bardaa düzlüğünde on gün konaklamıştı (*Zafername*, V, s. 8). Dorn (s. 263), İran Hükümdarı Nadir Şah'ın (1735-7147) Bardaa'yı yıktığını bildirmektedir.

28. SHE-LI-WANG=ŞIRVAN

Kadim Çin haritasındaki She-li-wang, Kafkasya'nın doğu kısmı olan Şirvan'dır; ancak haritada çok güneye yerleştirilmiştir.

Mesudî (II, s. 4), Anuşirvan'ın (531-579) Derbend'i kurduktan sonra Kafkasya'daki bazı küçük devletlere destek çıktığını bildirmektedir. Bu devletler arasında Şirvan Devleti vardır. Devlet hükümdarı Şirvan Şah unvanı taşır. Araplar Şirvan'ı Halife Abbas (842-847) devrinde ele geçirdiler. Sonraları Deylemlilerin eline geçti.

Batı Asya'daki ilk Moğol istilâsı başladığında Şirvan müstakil bir hükümdar olan Reşid Şirvan Şah tarafından idâre ediliyordu. Moğollar 1221 veya 1222'de ülkeyi işgal ettiler ve payitaht Şemahı'yı yaktılar. Reşid kaçtı ve Derbend'deki iç kaleye saklandı (d'Ohsson, I, s. 336).

Ho-sze-mai-li'nin *Yüan Shih,* 120'deki biyografisinde Subutay ve Cebe'nin Kafkaslardaki faaliyetleriyle alakalı olarak *Shi-rh-wan-sha* adı geçer.

29. SA-Lİ-MANG=TAHT-I SÜLEYMAN (?)

Kadim haritada Sa-li-shi olarak geçen adı Si-pei-ti, Sa-li-mang olarak yazar. Si-pei-ti'deki ad daha doğru bir okuyuş ise Süleyman kastediliyor olmalıdır.

So-limang, Tath-ı Süleyman olmalıdır.

30. MAO-Sİ-Lİ=MUSUL

Dicle üzerinde Mezopotamya'daki meşhur Musul şehri Arap kaynaklarında ilk kez Arap istilâlarının başlangıcıyla beraber zikredilir (Ritter, VII, s. 176).

Hülagü Batı Asya'yı işgal ederken, Musul Bedreddin Lulu'nun idâresindeki küçük bir yerdi. Bu 1258'de Meraga'ya gidip Moğol prense bizatihî tâbilik bildirdi (d'Ohsson, III, s. 258). Böylece Musul başlarda Moğol tahribatından kurtuldu ise de Bedreddin'in ölümünden sonra şehir sakinleri isyan ettiler. Moğollar şehri sekiz ay kuşattılar ve 1262'de ele geçirir geçirmez yıktılar.

Musul, Orta Çağ'da Nesturî Kilisesi'nin piskoposluğu idi (Yule, *Cathay,* s. CCLIV).

M. Polo kitabında *Mausul* için bir bap ayırmıştır (I, s. 61). Seyyah bir yerde şöyle demektedir:

"Mosolin *denen altın ve ipekli tüm elbiseler bu ülkede üretilir."*

31. SİE-LA-SHİ=ŞİRAZ

Fars payitahtı Şiraz'ın tarihi çok gerilere gitmez; Farsların eski payitahtı *İstakhr* (Persepolis)'dır. İbn Havkal'a dayanan Ebulfeda (II, ii, s. 97) Şiraz'ı Müslümanlar tarafından kurulan yeni bir şehir olarak tanımlamaktadır. Yine de Şiraz adına erken İran tarihi olan *Şahname*'de rastlıyoruz (IV, s. 191).

Moğolların güçlendiği devirde bir Fars vâlisi olan Salgar'dan gelme Salgar Atabeyleri Sülâlesi Fars'ta hüküm sürüyordu. Salgar'ın torunu Sankor Selçukluların zayıflığından istifade ederek 1148'de müstakilliğini ilân etti.

Bunun halefleri Fars Atabegleri unvanıyla hüküm sürdü, sarayı Şiraz'daydı. Moğollar Batı Asya'yı istilâ ederken Şiraz'a ulaşmamışlardı. Atabeg Ebubekir (1231-1260) Büyük Han ile iyi geçinme hususunda endişeliydi, kardeşini büyük hediyelerle Ögeday Han'a gönderdi ve Kutlug Han unvanı aldı (d'Ohsson, II, s. 92). Hülagü 1256'da Ceyhun'u geçtiğinde Ebubekir torununu gönderip Moğol prense methiyeler düzdü (d'Ohsson, III, s. 140). Böylece Şiraz 1262 yılına kadar Moğol istilâsına maruz kalmadı. Bu yıl Hülagü, Ebubekir'in halefi Selçuk Şah'ı cezalandırmak üzere şehre ordu gönderdi. Katı bir mukavemetten sonra Selçuk Şah Kazerun'da esir edildi ve öldürüldü. Bu zamandan sonra Fars Atabegi unvanını taşıyan tek kişi olan bir Salgar prensesi Hülagü'nün oğullarından biriyle evlendirildi. Böylece burası Moğol idâresi altına girdi.

M. Polo (I, s. 84), Fars *Serazy* Devleti'nden bahsetmektedir.

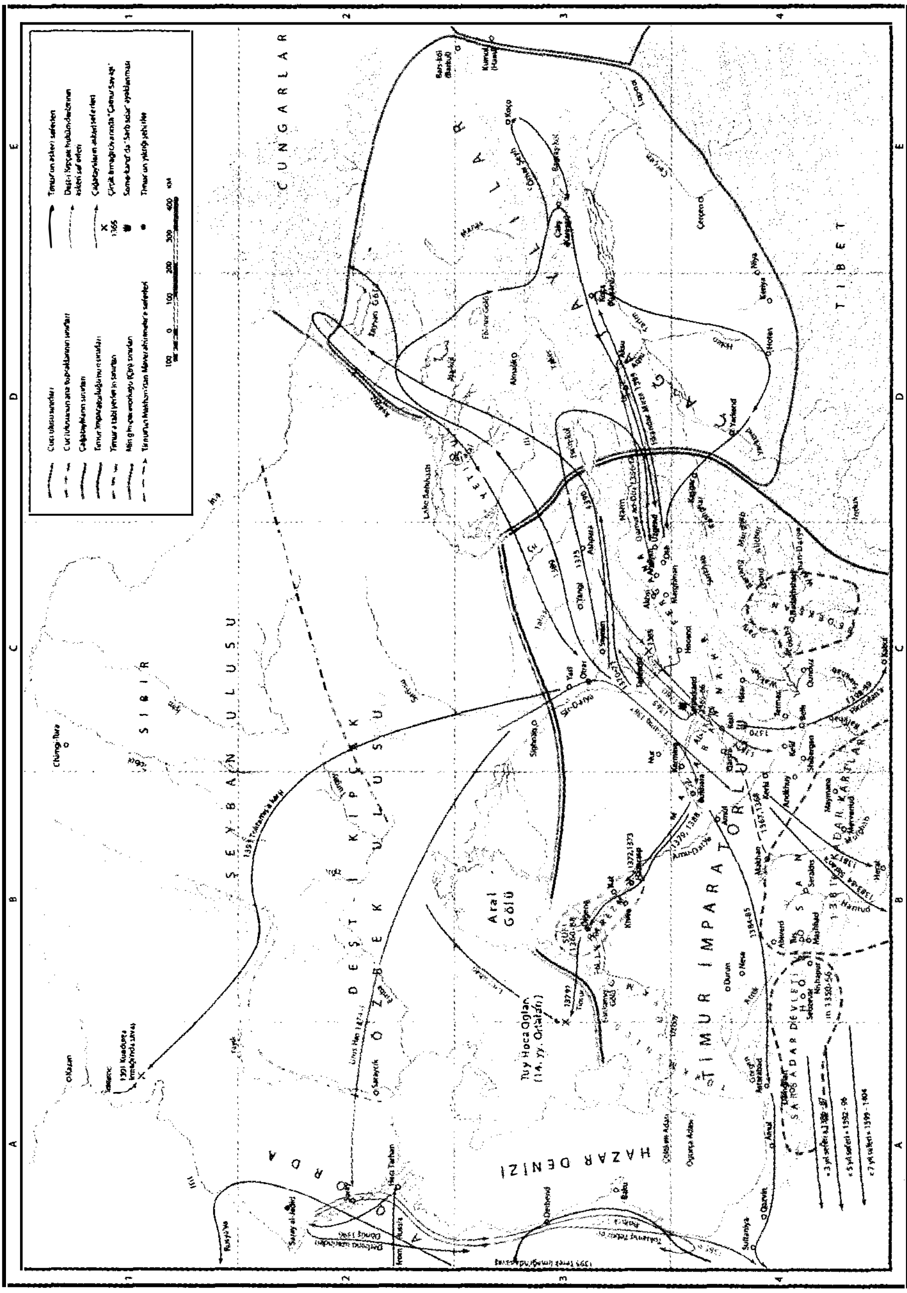
Ch'ang Te Seyahatnâmesi'nde ve Kuo K'an'ın biyografisinde Şiraz, Shi-lo-tsz' olarak kaydedilir ve Atabeglere ise *a-t'a-bei* denir.

BÖLÜM IV
TİMUR VE TİMURLULAR DEVRİ*

EMIL BRETSCHNEIDER

Tercüme:
ELVİN YILDIRIM

* Emile Bretschneider, *Mediæval Researches from Eastern Asiatic Sources*, II, London, 1910.

Timur, Çağataylılar ve Cuci Ulusu

Giriş

Cengiz evladının hünerli ve sıkı ellerinde kısa süreliğine şekillenen Doğu Asya'daki Moğol gücü, payitahtı Çin'e taşıyan Kubilay Han tarafından tesis edilmiştir. Kubilay'ın 1294'de ölümünden sonra kudretli imparatorluk kabiliyetsiz ve sefahat düşkünü halefler elinde gerilemeye başladı. Büyük Han'ların zayıflığı yeni bir Çin sülâlesinin doğuşuna ve güçlenmesine imkân tanıdı. Sıradan bir Çinli olan Chu Yüan-chang 1353 yılında kalabalık bir isyancı ordusunun başına geçti ve komuta kabiliyeti sayesinde nihayetinde Çin'deki Moğol hâkimiyetini sonlandırdı. Moğollar 1368 yılında Kuzey Çin'i terk ettikten sonra kendisini imparator ilân etti ve Hung-wu unvanı aldı. Ming Sülâlesi'ni kuran meşhur kişi budur.

Moğolistan bozkırlarındaki asıl yerlerine dönen Moğollar orada Çin İmparatorluğu'nun yeni belalı komşuları olarak hüküm sürmeye devam ettiler.

Moğolların Oyrat veya Kalmık olarak bilinen bir batı kolu XIV. ve XV. yüzyıllarda Tanrı Dağlarının doğu ve kuzey tarafındaki topraklarda yâni Doğu Cungarya'da yayıldılar. Sonraları bunlardan bazıları Batı Moğolistan'ın güney kısmında ve Kukunor'da görüldüler.

Doğu ve Batı Türkistan ve yine Cungarya Ming devrinde Cengiz'in ikinci oğlu Çağatay evladının toprakları olmaya devam etti. Buraya Orta İmparatorluk da deniyordu ve esasen Maveraünnehr'i de kapsıyordu. Bununla beraber XIV. yüzyılın ilk yarısında Çağatay toprakları bölündü ve Maveraünnehr Çağatay Sülâlesi'nden ayrı hanlar tarafından idâre edildi. Yaklaşık elli yıl sonra 1370'de yine Cengiz soyundan gelen Emîr Timur, Semerkand'da Çağatay tahtına çıktı ve yeni bir sülâle kurdu. 1405 yılında ölümünden sonra evladına dünyanın o güne kadar gördüğü en büyük imparatorluğu miras bıraktı.

Çağatay topraklarının (Doğu ve Batı Türkistan ve Batı Cungarya) Timur devrindeki Müslüman müelliflerin Moğolistan dedikleri doğu kısmı, Çağatay Sülâlesi'nin idâresi altında kalmaya devam etti ve düşman ordularının sayısız saldırılarından ve tahribatından sağ çıktı. Timur'un ölümünden sadece bir yüz yıl sonra Moğolistan'ın son hükümdarı Orta Asya'da Özbek gücünü tesis eden Şeyban tarafından öldürüldü; Timurlular birkaç yıl önce Şeyban'ı

Maveraünnehr'den kovmuşlardı. Bununla beraber Moğolistan Hanları yıllarca Çağatayların Turfan'daki ve daha doğudaki topraklarında hüküm sürmeye devam etti. Bunun dışında XIV. yüzyılın sonlarında Kaşgar'da bir başka Moğul Hanlığı zuhur etti ve galiba XVI. yüzyılın ortalarına kadar devam etti.

1259 yılında Hülagü tarafından kurulan ve İran, Irak, Mezopotamya, Ermenistan topraklarını kapsayan Moğol İlhanlı İmparatorluğu çözüleli yüz yıl olmuştu. Hülagü'nün dördüncü nesil torunu Ebu Said (1317-1335) imparatorluk içinde tam otoritesi olan son İlhan idi. Ondan sonra beş İlhan hüküm sürdü ve bunların kısa saltanatları esnasında imparatorluk parçalandı ve müstakil eyaletler hâsıl oldu. Nihayetinde Timur tüm Batı Asya'ya hâkim oldu ve Horasan, Mazanderan, İran gibi yerlerdeki küçük devletleri kendisine bağladı. Abu Said'in ölümünden sonra Bağdat'ta yeni bir devlet kuran ve Azerbaycan'a da hâkim olan Sultan Ahmet Celayir 1384 yılından 1410 yılında kadar Timur ve halefleriyle boş yere mücadele edip durdu. Nihayetinde Türkmen Kara Yusuf tarafından esir edildi ve öldürüldü.

Çağatay topraklarının ve yine İlhanlıların kuzeyinde Cengiz'in büyük oğlunun toprakları olan Deşt-i Kıpçak vardı. Deşt-i Kıpçak'taki engin bozkırlar Aral Gölünün doğusu ve batısı, bugünkü Sibirya'nın bir kısmı, Hazar Denizi ve Aşağı İdil'in her iki yakasını kapsıyordu ve Batu'nun istilâsından sonra Güney Rusya'nın büyük kısmını da ihtiva etti. Bu engin imparatorluk Cuci'nin 1225'teki ölümünden sonra ikiye ayrıldı. Bir kısım Cuci'nin büyük oğlu Orda'nın idâresinde doğudaydı ve *Ak Orda* adıyla bilinirdi. *Altın Orda* olarak bilinen batı kısmı ise Güney Rusya fatihi, Orda'nın kardeşi Batu'nun idâresindeydi. Batu 1254 yılından beri Aşağı İdil'deki Saray şehrinde kalıyordu. XIII. yüzyılın ikinci yarısında Cuci neslinin bir başka kolu Kırım'da hâkim oldu ve çok geçmeden orada güçlü bir hanlık kurdu ki bu hanlık XVIII. yüzyılın sonlarına kadar devam etti. Ak Orda ve Kırım kolunun rakip âileleri Saray'daki tahtta çıkmak için uzun süren mücadelelere giriştiler. Her iki kesimin hanları ordularının gücüne göre bir çıkıp bir indiler. Timur tüm saltanatı esnasında Kırım koluna mensup olan Deşt-i Kıpçak hâkimi Toktamış ile daimî savaş hâlinde oldu. 1502 yılında Kırım Hanı Mengli Giray Saray'daki Altın Orda payitahtını dağıttı ve böylece Rusya'yı Moğol boyunduruğundan kurtardı. Bulgar Devleti'nin bakiyeleri üzerinde Ulu Muhammed tarafından 1439'da kurulan Kazan Hanlığı uzun bir mücadeleden sonra 1552'de Rus orduları tarafından yok edildi.

Orta Asya'da Özbek olarak bilinen bir başka Cuci kolu XV. yüzyılda iyice güçlendi. Bunlar Cuci'nin beşinci oğlu olan Şeyban'ın mirasını taşıyorlardı. Şeyban'ın asıl toprakları Ak Orda'nınkine bitişik gibi görünüyordu. Özbek

gücünü asıl tesis eden kişi Şeyban'ın altıncı nesil torunu olan Ebulhayır'dı. 1413'te doğan Ebulhayır Ak Orda'da asıl yerinden sürülmüştü. Moğolistan Hanı Ak Orda'ya hâkim olunca Ak Orda hanlarına Moğolistan'ın batı sınırlarında, Çu Irmağı dolaylarında bazı topraklar verildi. Oraya yerleşen Ak Orda halkına sonradan *Kazak* dendi. Ebulhayır Harezm'i ele geçirdi ve tüm Türkistan'a hâkim oldu. Oğlu Şeyban XVI. yüzyılın başlarında Semerkand ve Maveraünnehr'i ele geçirdi ve çok geçmeden Timurluları Horasan'dan sürdü. Bu devirde Özbekler tarafından Maveraünnehr ve Harezm'de kurulan devletler Rus istilâsına maruz kaldı.

Çin'de kurulan Ming İmparatorluğu denizde[1] ve karada bildikleri dünyanın uçlarına doğru yayılmak için çok beklemedi. İlk Ming İmparatoru Hung Wu (1368-1399) Türkistan'a hâkim olmaya başlayan Timur ile iyi geçinmek için hususî bir çaba sarf ediyordu. Çin kaynakları Hung Wu'dan Timur'a gönderilen birkaç elçiden bahsederler. Timur da karşılık olarak hediyelerle elçilerini yola çıkardı. Ancak Timur nihayetinde Çin'e savaş açmaya karar verdi, ancak bilindiği gibi Çin'e yöneldiği esnada 1405 yılında Otrar'da öldü. Aynı Çin kaynakları Timur'un oğlu ve Herat Hâkimi Şah Ruh'un XV. yüzyılın ilk çeyreğinde Çin sarayına devamlı elçiler gönderdiğini bildirmektedir. XIV. ve XV. yüzyılda Semerkand'a ve Herat'a giden Çin elçileri gidip döndükleri yollarda ve bunların da ardındaki yerlerde başka yerleri ve ülkeleri de ziyaret etmişlerdir. Öyle anlaşılıyor ki bu elçilerin raporları sayesinde Ming devri kaynaklarında batıdaki ülkelerle ilgili bahisler yazılmıştır.

1606 yılında neşredilen türlü hatıraların külliyatı *Ye-hu-pien*, 9'da şunları okuyoruz:

Si-yu-sheng-lan-shi ("batıya seyahatte görülen ilginç şeyler üzerine şiirler") *An* tarafından yazıldı. Kitabı neşreden müellifin dostu, methal kısmında

---

[1] Çin'in denizden yabancı ülkelerle kurduğu münâsebet XV. yüzyılın başlarında kurulmuştur. Üçüncü Ming İmparatoru Yung Lo (1403-1425), tahttan indirdiği ve deniz ardındaki ülkelerde saklandığına şüphelendiği yeğeni Kien Wen'ı yakalamak üzere haremağalarından biri olan Cheng Ho'yu 1405 yılında yola çıkarmıştı. Yung Lo yeğeninin saklanması sebebiyle huzursuzdu. Cheng Ho büyük bir filoyla yola çıkmıştı. Otuz yılda birkaç kez yaptığı seferlerinde Hint Okyanusu, İran ve Arap körfezleri ve Afrika kıyıları boyunca birçok ülkeye gitti ve bu ülke hükümdarlarının sembolik bağlılıklarını elde etti.

Cheng Ho'nun seferleri esnasında topladığı bilgilerin yer aldığı Çin kayıtları bazı tanınmış Sinologlar tarafından kısmen tercüme ve izah edilmiştir. Bazı tercümeler Amiot tarafından *Ming Shi*'da Güney Asya ile alakalı kayıtlar vesilesiyle yapılmış ve *Mémoires concern. Les Chinois*, 1789, XIV'de neşredilmiştir. 1874 yılında W. F. Mayers, *China Review*, III'de konuyla ilgili iki makaleyi "Chinese Explorations of the Indian Ocean during the Fifteenth Century" başlığıyla neşretmiştir.

An'ın *Chi-tao* lakabı taşıdığını ve Kuzey Çin'de en dikkate değer adamlardan biri olduğunu yazmaktadır. An, 1395 yılında İmparator Hung Wu tarafından *Sa-ma-rh-han*(Semerkand)'a gönderildi. Bu ülkenin hükümdarının (Timur) Çin'de dönen elçilik heyetine eşlik etti. *Kia-yü-kuan*'dan[2] 800 li ilerledi, *Liu-sha*[3] ("yüzen kum")'yı geçti ve 2 bin li ilerledikten sonra Ha-mi-li (Kumul)'ye vardı. Bundan sonra Han-hai'dan geçti ve 1300 li ilerleyip eski Kao-ch'ang şehrine vardı. Batıya doğru ilerleyip İ-la-ba-li(İlibalık)'ya geldi. Buradan bütün ırmaklar batıya akarlar. Batıya doğru 3 bin li daha ilerleyip Sa-ma-rh-han(Semerkand)'a girdi. Bu ülkenin hükümdarı ve müşavirleri topraklarının genişliğiyle böbürleniyorlardı ve elçiyi imparatorluğun en göz alıcı yerlerine götürdüler. Bir subay ona eşlik etti. Batıya doğru ilerleyip *T'ao-lo-sz'*(Tauris veya Tebriz)'ya vardılar. *İ-sz'-bu-han*(İsfahan)'ı ziyaret ettikten sonra güneydeki Shi-la-sz'(Şiraz)'ya ilerlediler. Şehri gezdikten sonra geri dönüş yollarında Hei-lu (Herat) ve diğer şehirlerden geçtiler. 10 bin li'den fazla yol kat ettiler ve Semerkand'a döndüklerinde aradan altı yıl geçmişti. *An Chi-tao* Semerkand hâkiminin tekliflerine uyma eğilimi göstermeyince tutuklandı. Ancak onun (Timur) ölümünden (Şubat 1405) sonra ülkesine dönmesine müsaade edildi. *Ming Shih*'a göre bu Çinli elçi on iki yıl sonra 1407 yılında Çin'e döndü. Sonraları An Chi-tao tekrar elçi olarak batı ülkelerine gönderildi.

Çinli elçiyle aynı yolları kat eden Avrupalı seyyahların iki kaydı bulunmaktadır. 1404 yılında 8 Eylül-21 Kasım tarihlerinde Timur'un sarayında kalmış olan Kastilyalı meşhur elçi Clavijo şöyle demektedir (Markham'ın tercümesi, s. 133 vd.):

"Cathay (Çin) Lordu, İmparator Chuyscan Timur Beg'e daha önce ödenen yıllık verginin ödenmesini istedi. Timur (yabancı elçilerin toplandığı mecliste) elçilerin (Clavijo ve diğerleri) Cathay elçilerinden daha aşağı oturtulduğunu görünce diğer elçilerin Çinli elçiden daha yükseğe oturtulmalarını emretti. İspanya Kralı'ndan gelen elçi, onun oğlu ve arkadaşı Timur'un düşmanı olan hırsız ve alçak elçiden aşağıya oturtulmadı. Chuyscan ("dokuz imparator" demektir) adındaki bu Cathay İmparatoru'na Zagatay (Çağatay)'lar Tangus demektedirler ki "domuz imparator" mânâsına gelir. Bu büyük bir ülkenin lordudur ve Timur Beg ona vergi veriyordu; ancak bundan sonra vergi vermeyi ret etti..."

Yine sayfa 173'te Clavijo aynı Çinli elçilerden bahsetmektedir:

"Lord (Timur) yedi yıl sonra (Batı Asya'daki savaştan) Semerkand'a döndüğünde Cathay'dan elçiler geldi. Cathay İmparatoru'na göre Timur ona bağlı olan bazı

[2] Çinlilerin batıya açılan kapısı Yü-men geçididir.

[3] Yü-men geçidinin batısında ve kuzeybatısında uzanan kumlu bir çöldür.

yerleri işgal ediyordu. Buralara âit vergileri vermek lazımken Timur yedi yıldır bu vergileri vermemiştir. Bu yedi yıllık verginin verilmesi bekleniyordur."

Timur Cathay elçisine: "Cathay İmparatoru bunu istemekte halkıdır. Fakat elçilerin yedi yıldır birikmiş olan vergileri taşıması çok zordur. Onun için bizzat kendisi bu vergileri toplayarak Cathay'a götürecektir." dedi. Geçen yedi yıl boyunca Timur Cathay'a bir para göndermediği gibi bir talep de olmadı. Sebebi Çin'deki karışıklıklardı. Bu yılların başında Çin hükümdarı hastalanarak ölmüştü."

Bundan sonra Clavijo imparator ve oğulları arasındaki mücadeleye dâir bazı karışık ve yanlış bilgiler vermektedir:

"Onun vasiyetine göre memleket üç oğlu arasında bölüşülecekti. Fakat imparatorun en büyük oğlu bütün ülkeye hâkim olmak niyetindeydi. Fakat ortanca kardeş onunla harbe tutuşmuş ve sonunda mağlup etmişti. Yenildiğini anlayan büyük kardeş bir yangın çıkarıp yanan karargâhındaki adamlarıyla beraber telef olmuştu. Bundan sonra geride kalan oğul bütün ülkeye hâkim oldu. Karışıklık sona erdiğinde yeni imparator Timur'a işte bu elçileri gönderip vergileri istedi. Timur elçilerin darağacında idamlarını emretti. Fakat bunun tatbik edilip edilmediğini bilmiyoruz.

Semerkand'dan Cathay payitahtına mesafe altı aydır. Cathay'ın payitahtı Kambaluk'tur. Cathay devleti içinde bundan daha büyük bir şehir yoktur. Semerkand ile bu şehir arasındaki yolu geçebilmek için hiçbir insanın bulunmadığı bir çölü aşmak lazımdır.

Bizim Semerkand'a varışımızdan birkaç ay önce Cathay'dan 800 develik bir kervan gelmiş. Kervan Cathay'dan birçok ticaret malı getirmiş. Timur seferinden dönüşünde Cathay İmparatoru'nun mektubunu almış ve derhal bütün kervan ile gelen adamları tutturmuştu. Bunların birine dahi geri dönmek için izin verilmeyecekti."

Clavijo ile aynı zamanda Semerkand'da bulunduğu anlaşılan Bavyeralı J. Shildberger aynı Çinli elçilerden bahsetmektedir (ed. Neumann, s. 81):

"Şimdi bu zamanda, Thämerlin'in on iki yıl yokluğundan sonra Chetey Kralı 400 atla Thämerlin'a elçi gönderdi ve yedi yıldır ödemekten imtina ettiği vergiyi talep etti. Bunun üzerine Thämerlin elçilik heyetini kendisiyle beraber Semerchent'te tuttu. Ardından elçiyi gönderdi ve ne imparatora vergi vereceğini ne de ona tâbi olduğunu ve bizatihî ona gideceğini söyledi. Sonra topraklarına ulaklar gönderdi ve Cetay'a doğru sefer için hazırlanmalarını emretti. 1 milyon 800 bin kişi toplandığında bir ay ilerledi ve ardından yetmiş günde geçilecek bir çöle geldi. Çok adam ve at susuzluktan öldü. Ayrıca çok soğuktu. Bunun üzerine Thämerlin payitahtına döndü, orada hastalandı ve öldü."

On yıl sonra batıya giden bir başka Çin elçisi *Ming Shih,* 332'de kaydedilmektedir:

1415 yılında Ch'en Ch'eng Si-yü("batı toprakları")'den döndü. Şu on altı devleti veya yeri ziyaret etti: Hami (Kumul), Liu-ch'eng (Lukçak), Hu-chou (Karahoca), T'u-lu-fan (Turfan), Bie-shi-ba-li (Bişbalık), Sai-lan (Sayram), Yeng-gi (Yengikend), Ta-shi-kan (Taşkent), Sha-lu-hai-ya (Şahrukya), Sa-ma-rh-han (Semerkand), K'o-shi (Kaş veya Keş), Bu-hua-rh (Buhara), Halie (Heri veya Herat), An-du-huai (Andhuy), Tie-li-mi (Termed), Ba-da-hei-shang (Bedekşan), Yen-tse (Lopnor).

Ch'en Ch'eng bu ülkelerdeki dağlar, ırmaklar, ürünler, âdetlere dâir malûmatlar topladı. Bu kayıtları *Shi-si-yü-ki* "Batı Ülkelerine Elçilik Raporu" adıyla neşretti.

1567 yılında neşredilen *Huang-ming-ta-cheng-ki* adlı Ming Sülâlesi'nin önemli hadiselerini ele alan eser Ch'en Ch'eng'ın elçiliğinden bahsetmektedir. Buna göre elçi Su-chou(Kan-su'da)'dan yola çıkmış, Kia-yü-kuan'ı geçerek Ha-mi(Kumul)'ye varmıştı. Yine yukarıdaki çetelede zikredilen yerlerden bahsetmektedir; tek istisna olarak *Bie-shi-ba-li* yerine *İ-li-ba-li* adı geçmektedir. Bunun dışında aynı kayıtta Ch'en Ch'eng'ın seyahat ettiği yerler arasında Yü-t'ien (Hoten) görünmektedir. Bu yüzden seyyahın Bedekşan, Hoten, Lopnor yolundan Çin'e geri döndüğü neticesine varabiliriz.

Çin'den Batı Asya'ya gönderilen ve *Ming Shih*'da devamlı geçen iki başka Çinli elçi daha vardır: Li Ta ve Li Kui. İlki XV. yüzyılın ilk çeyreğinde ve ikincisi 1432'lerde yol almıştır. Li Ta, Çin İmparatoru'nun Şah Ruh'a 1417 yılında gönderdiği mektuplardan birinde geçer. Mektup Farsçaya Abdurrezak tarafından tercüme edilmiştir. Bunun İngilizce bir tercümesi W. Chamber tarafından yapılmış ve *Asiatic Miscellany,* I, 1785'de neşredilmiştir.

Çin'in XV. ve XVI. yüzyıllarda Türkistan sahasıyla münâsebetleri hakkında esas kaynak Ming Sülâlesi'nin (1368-1644) tarihi olan *Ming Shih* ("Ming Tarihi")'dır. Bu devasa eserin sonunda bölüm 320-332 arasındaki on iki bölüm Çin'in ilgili devirde münâsebette bulunduğu yabancı devletlere ayrılmıştır.

Yabancı ülkeler hakkındaki malûmat *Ta-ming I-tung-chi*(Büyük Ming İmparatorluğu Coğrafyası)'da da bulunur. Bu kaynağın 1461 yılında basılan nüshasını tercih ediyorum. Bölüm 89'da ve 90'da Çinlilerin bu devirde Asya coğrafyasına dâir ilginç bilgilerine rast gelinir. *Ming Shih*'ın ve *"Ming Coğrafyası"*'nın müellifleri farklı kaynakları kullanmışlardır. Bununla beraber her iki kaynaktaki ifadeler birbirine zıt değildir ve hatta birbirini tamamlar

keyfiyettedir. Ming devrinde yabancı ülkelerle alakalı çok sayıda Çin kaynağı olsa da tetkikimde kendimi *Ming Shih* ve *"Ming Coğrafyası"* ile sınırlayacağım.

Ming İmparatorluğu'nun hulasa coğrafyası olan *Kuang-yü-ki* XVII. yüzyılın başlarında neşredilmiştir ve sınır bölgeleri ve yabancılar üzerine iki bölüme sâhiptir.

1632 yılında neşredilen *Tsien-k'io-lei-shu*'yu da zikretmeliyim. Kaynağın 11. ve 14. bölümleri sınırdaki ülkeler ve yabancı milletlerle alakalıdır.

Amiot, *Mémoires conc. Les Chinois*, XIV, 1789, s. 238-308'de Çin sarayına elçiler gönderen Asyalı hükümdarların mektuplarından ve yine bu elçilerin raporlarından bir külliyatın tercümesini vermiştir. Amiot tercüme ettiği Çince metinleri farklı Asya dillerindeki asıl mektupların birer nüshasıyla beraber Paris'e göndermişti. Rémusat (*Mél. Asiat.*, II, s. 249) bu metinleri değerlendirmektedir. Mektupların mevcut sülâledeki İmparator Kang Hi'ye gönderildiğini söyleyerek yanılmaktadır. Amiot'un kendisi bu metinlerin hangi devre âit olduğunu bildirmemiştir. Fakat bu mektuplar dikkatle okunduğunda hepsinin XV. yüzyıla âit olduğu ve Ming imparatorlarına gönderildiği görülecektir. Bu belgeler XV. yüzyılda neşredilen *Sz'-yi-kuan*'da bulunmaktadır.

Ming devrinde Türkistan sahasıyla alakalı Çinli tarihçiler ve coğrafyacıların yazdıklarını aydınlatmak için Batılı tarihçilerin ve seyyahların aynı konudaki kayıtlarıyla mukayese etmek gerekmektedir.

Türkistan ve bilhassa Moğolistan tarihinin anlaşılması için kıymetli malûmat W. Erksine, *History of India under Baber and Humayun*, 1854, I, s. 35-68, 537-540'da mevcuttur. Erksine esasen Moğolistan hanları soyundan Mirza Haydar Duğlat tarafından 1544'de yazılan *Tarih-i Reşidî*'yi tercüme etmektedir. Erksine Moğolistan ve Kaşgar'da XVI. yüzyılın ortalarına kadar Çağatay Sülâlesi'nin tüm tarihini vermektedir.

Maveraünnehr'deki Çağatay hanlarının Timur'un Semerkand'da tahtta çıkışına kadarki tarihini anlatan Hvandmir'in *Habibü's-Siyer*'i (1535) Défremery tarafından tercüme edilmiş ve *Journal Asiatique*, 4e série, XIX, XX, 1852'de neşredilmiştir.

Timur'un ve seferlerinin tarihi Mevlana Şerafeddin Ali Yezdî tarafından yazılmıştır. *Zafername* adlı eseri 1424'de neşredilmiştir. Müellifin methal kısmında belirttiği gibi daimâ Timur'a eşlik eden Uygur kâtiplerin yazdıklarına dayanmaktadır.

Ebu Talip Hüseynî tarafından XVII. yüzyılda kaleme alınan bir başka kaynak Timur'un hayattayken Çağatay Türkçesinde yazdığı otobiyografik eseri *Malfuzat-i Timurî*'nin Farsça tercümesidir.

Bir başka Timur tarihi *İbn Arapşah* tarafından yazılan *Acayiu'l--Makdur*'dur. Kaynak çeşitli dillere tercüme edilmiştir.

Abdurrezak (1413-1483) Timur'un oğlu Şah Ruh ve torunu Ebu Said'in tarihini yazmıştır. *Matlacu's-sacdeyn* adlı eseri Quatremére tarafından kısmen Fransızcaya tercüme edilmiş ve *Notices et Extraits des Manuscrits, &c.*, XIV, i'de 1843'de neşredilmiştir. Fakat bu tercüme sadece Şah Ruh'un hayatının bir kısmını ihtiva etmekte ve 1421 yılına kadar gelmektedir.

Timurluların Maveraünnehr ve Horasan'da Özbekler tarafından XVI. yüzyılın başlarında devrilene kadarki tam bir tarihî sırasıyla Mîrhând (ölümü 1498) ve Hvandmir (ölümü 1535) tarafından kaleme alınan *Ravzatü'ş-Şafâ* ve *Hulasatu'l-Ekber* adlı kaynaklarda verilmektedir.

Timur'un haleflerinden Sultan Babür, Özbekler tarafından Fergana'dan sürüldükten sonra Maveraünnehr'de hâkimiyet kurmak için birkaç beyhude teşebbüste bulundu. Sonra Kabil'e yerleşti ve 1520'lerde Kuzey Hindistan'a hâkim olarak bölgede XIX. yüzyılın başlarına kadar süren büyük Moğul Sülâlesi'nin baniliğini yaptı. Babür 1530'da öldü ve geride hatıralarından oluşan ve Çağatay Türkçesiyle yazılan *Babürname*'sini bıraktı. Kaynakta Fergana, Maveraünnehr, Horasan, Kabil ve Kuzey Hindistan'a dâir tafsilat pek kıymetlidir.

Ming devrinde Batılı seyyahların batıdan doğuya doğru karadan yaptıkları seyahatler konusunda H. Yule'nin 1866'da neşrettiği *Cathay and the Way Thither* adlı takdire değer eserine bağlı kaldım. Eser Asya coğrafyasına dâir malzemeleri bir araya getirmiştir.

Seyahatlerden en önemlisi Timur'un oğlu Mirza Şah Ruh'un Çin İmparatoru'na gönderdiği Gıyasettin Nakkaş tarafından 1419-1422 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Bu seyahatnâme Abdurrezak'ın *"Şah Ruh Tarihi"*nde ve *Ravzatü'ş-Şafâ*'da muhafaza edilmiştir. Seyahatnâmenin Batı dillerine çeşitli tercümeleri yapılmıştır.

Bir süre Pekin'de bulunan Seyid Ali Ekber tarafından 1516'da İstanbul'da Farsça yazılan *Hıtayname* Kuzey Çin hakkında malûmat vermektedir. Fransız Ch. Shefer eserin bazı kısımlarını tercüme ederek *Mélanges Orientaux*, IX, 1883, s. 31-67'de neşretmiştir.

1340'da Orta Asya'dan geçip Pekin'e giden Marignolli'den sonra aynı yollardan XVII. yüzyılda B. Goës geçti. Seyyah Hindistan'dan başlayıp Ceyhun'un üst taraflarından geçerek Doğu Türkistan'a ve oradan Su-chou'ya vardı ve 1607'de orada öldü. Goës, ilk kez Kathay ile Çin'in aynı olduğu gerçeğini ortaya koydu. Yule bu seyahatnâmeyi iyi tetkik etmiştir.[4*]

---

[4] Müellifin kaynak tetkik kısmı tercümesini sunduğumuz eser çok eski olduğu veya bazen de konumuzla alakasız olduğu için mümkün olduğunca atlanmıştır (Çev.).

Çin'in Batısındaki Ülkeler ve Şehirler

Ming Shih, 329-332 bölümleri Si-yü ("Batı Toprakları") bahsine ayrılmıştır. Bu bahiste Doğu ve Batı Türkistan ve civarı tafsilatlı olarak ele alınmıştır.

1. HA-Mİ (KUMUL)

Ming Shih, 329'da Ha-mi yâni Kumul için uzun bir bahis açılmıştır. Bu kayıtlara göre Kumul, *Kia-yü-kuan* (Yü-men geçidi)'ın 1600 li batısındadır (kuzeybatısında yazması gerekirdi).

Kumul kuzeyde Wa-la (Oyrat), batıda T'u-lu-fan (Turfan) ve Huo-chou (Karahoca), güneyde Sha-chou, Han-dung, Ch'i-ghin gibi yerlere komşudur. Kumul'un 1500 li güneydoğusunda Su-chou şehri vardır.

Han devrinde burası I-wu-lu şehriydi; İmparator Ming (M.S. 58-76) orada askerî bölge ve garnizon kurdu. T'ang devrinde (618-907) buraya I-chou deniyordu. Sung devrinde (XI. ve XII. yüzyıl) şehir Hui-ho(Uygur)'lara âitti. Yüan Sülâlesi'nin sonlarına doğru (1368'de yıkıldı) *Na-hu-li* adlı bir Uygur prensi bu şehirde hüküm sürüyordu. Bu, *Su-wang* ("Su Prensi") unvanı da taşıyordu. Öldüğünde kardeşi *An-ko T'ie-mu-rh* yerine geçti.

Kumul çok önemli bir yerdir; batıdan gelip Çin'e giden tüm elçiler Kumul'dan geçmek mecburiyetindedirler. Şehir Çin'in batı sınırı için bir kaledir.

Kumul'da *Hui-hui* (Müslüman), *Wei-wu-rh* (Uygur) ve *Ha-la-hui* (?) yaşar. Bunlar dışında Kumul'un kuzeydoğusundaki dağlarda *Siao-le-t'u* ve *Me-k'o-li*[5] kabileleri vardır.

Buraya *Ming Coğrafyası,* 89'da yer alan Kumul'un dağları, ırmakları ve ürünleri hakkındaki kaydını ekleyeceğim.

---

[5] Bu ad *Ming Shih*'da birkaç kez geçer. Han-dung bahsinde bu kabile Ye-me-k'o-li adıyla sunulur ki "vahşî Me-k'o-li" mânâsına gelir. Bunların Kumul'un iki gün kuzeybatısında yaşadıkları bildirilir.

T'ien-shan (Tanrı Dağları) Kumul şehrinin kuzeyindedir. Burası *Süe-shan* ("Karlı Dağ") adıyla da bilinir. Fan (yabancı) dilinde *Dje-lo-man* denir. Geçmişte Hsiung-nu(Hun)'lar bu dağdan geçtikleri zaman atlarından inip dua ederlerdi. Dağın iki li güneyinde bir tuz gölü vardır.

Ma-tsung-shan ("At Yelesi Dağı") Kumul'un güneydoğu sınırındadır. Bunun yakınlarında *Wang-hiang-ling* geçidi vardır. Tepesinde kayada bir oyuğun içinde *Li Ling*'e[6] atfedilen bir yazıt vardır.

Wei-wu-rh Irmağı Kumul'un 130 küsur li doğusundadır. Bu ırmağın kıyıları çok kumludur ve burada söğüt ağaçları bol biter.

Niang-tz'-ts'üan ("Hatun Bulağı") Wei-wu-rh Irmağının doğusundadır. Hu (Türk) halkı buna *K'o-t'un Bu-la* (Hatun Bulak) derler. T'ang devrinde bir Uygur Prenses buraya yaşıyordu. Şehrin harabeleri hâlâ görülebilir. Burada ayrıca sıcak su bulağı olan bir gölet vardır.

Ho-lo-ch'uan Irmağı, Kumul'un güneydoğu sınırında akar. T'ang devrinde bir Uygur Prensesi burada yaşıyordu. Şehrin harabeleri hâlâ mevcuttur. Burada da sıcak su bulağı olan bir gölet vardır.

Kan-lu-ch'uan Irmağı Kumul'un 300 li kuzeybatısındadır.

Bundan sonra *Ming Coğrafyası* Kumul'daki ürünleri sıralar: At, deve, büyük kuyruklu koyunlar, buğday, akdarı, *wan-tou* (bezelye), *hiang-tsao*[7] (kokulu hünnap), *ts'iu-tsz'* (alıç), *hu-t'ung-lü*[8], *yin-ya-küe*, yeşim taşı, *pin-t'ie*, *ch'i-t'ie-shi*("demir yiyen taş")'dan üretilen bir tür demir (veya çelik), mıknatıslı demir cevheri.

Şimdi *Ming Shih*'da Kumul ile ilgili bilgilere dönebiliriz.

Ming İmparatoru Hung Wu, Wei-wu-rh (Uygur) ile ittifak sağladıktan sonra *An-ting*, *A-du-an*, *K'ü-sien* gibi yerlere askerî garnizonlar kurdu ve ayrıca imparatorun beyanatını bildirmesi için bir subayı *An-k'o T'ie-mu-rh*'e gönderdi. An-k'o T'ie-mu-rh oldukça iyi bir yaklaşım gösterdi ve Çin İmparatoru'na bir elçi gönderdi. Elçi 1403 yılında geldi ve 190 atı haraç olarak sundu. Bunun dışında Kumul Hükümdarı Çin Hükûmeti'ne Kumul'dan 4710 at sattı. 1410 yılında tekrar haraç sundu ve İmparator Yung Lo ona *chung-shun-wang* ("sadık ve vefalı prens") unvanı bahşetti ve ona altın bir mühür gönderdi. Fakat

---

6 Ma-tsung-shan ve Li Ling yazıtı *Wang Yen-te Seyahatnâmesi*'nde (982) geçer. Li Ling M.Ö. 98 yılında Hunlar tarafından mağlup edilip esir alınan bir Çinli generaldir.

7 *Sha-tsao* (kum hünnabı) olarak okunması gerektiği kanaatindeyim. Bu Türkistan sahasında çok yaygın olan iğde türleri için verilen Çince addır.

8 Hu-t'ung ağacından akan bu ürün *Wang Yen-te Seyahatnâmesi*'nde (982) geçer. Çinliler çok daha önce bunu biliyorlardı. *Pen-ts'ao-kang-mu*, 34'de daha doğru bir şekilde *hu-t'ung-lei* ("hu-t'ung ağacının gözyaşı") olarak geçer. Kaynakta bundan T'ang devrinde bahseden birine göre akmaya bir böcek sebep olur. Bu ağaç *paulownia* olmalıdır.

ertesi yıl An-k'o T'ie-mu-rh (Moğol) Hanı *Gui-li-ch'i* tarafından zehirlendi. İmparatorun emriyle An-k'o T'ie-mu-rh'un bir savaş esiri olarak gençliğini Çin'de geçiren yeğeni *T'o-t'o* tahta çıktı ve babasının unvanını aldı. 1406 yılında Kumul'da bir (Çin) askerî istasyon (*wei*) kuruldu. T'o-t'o, Çin'e karşı kötü niyet besliyordu ve imparatorun elçisini rencide etti. Bunun dışında kendisini içkiye vermiş ve ülkesinin idâresini boşlamıştı. Halk isyan etti. İmparator onu ikaz etmek için bir subay gönderdi, ancak subay daha Kumul'a varmadan T'o-t'o 1410 yılında öldü. Amcaoğlu *T'u-li T'ie-mu-rh, chung-i-wang* ("sadık ve dürüst prens") unvanıyla tahta çıktı. 1425 yılında öldü. İmparator T'o-t'o'nun oğlu *Bu-sa-shi-li*'yi *chung-shun-wang* olarak tanıdı, ancak yaşı çok küçük olduğundan *T'u-li T'ie-mu-rh*'in kardeşi *T'o-huan T'ie-mu-rh, chung-i-wang* unvanıyla ona eşlik etti. T'o-huan T'ie-mu-rh 1437'de öldü. Oğlu *T'o-t'o T'a-mu-rh* yerine geçti ancak kısa süre sonra öldü. Bu-sa-shi-li da öldü ve onun oğlu *Dao-wa-da-shi-li, chung-shun-wang* unvanıyla tahta çıktı. Tüm bu prensler her yıl Çin sarayına haraç gönderdiler. Dao-wa-da-shi-li'nin saltanatı esnasında Wa-la (Oyrat) Hanı *Ye-sien* 1440 ve 1445 yıllarında iki kez Kumul'u aldı ve Dao-wa-da-shi-li'nin anası ve eşlerini esir etti. Dao-wa-da-shi-li 1457'de öldü. Kardeşi ve halefi *Bu-lie-go* 1460 yılına kadar tahtta kaldı ve bir oğul bırakmadan öldü. Anası *Nu-wen-da-shi-li* saltanat naibi oldu. Halk yeni hâkimin seçilme usulünü ve ayrıca ülkenin bir kadın tarafından idâre edilmesini kabûl edemedi. Karışıklıklar meydana geldi ve 1463 yılında saltanat naibi *K'u-yü*'ye çekilmek mecburiyetinde kaldı. 1472 yılında T'o-huan T'ie-mu-rh'un büyük yeğeni *Ba-t'a-mu-rh,* imparator tarafından Kumul bölgesine vâli olarak atandı, ancak aynı yıl öldü ve oğlu Han-ch'en Kumul Vâlisi oldu. Bu esnada *T'u-lu-fan* Hükümdarı *Su-t'an A-li*(Sultan Ali)'si Kumul önlerine geldi, şehri ele geçirip yağmaladı ve (Çin İmparatoru tarafından verilen) altın mührü aldı. Ayrıca saltanat naibi dul hatunu da esir etti ve kendisiyle beraber götürdü. Ali kayınbiraderi *Ya-lan*'ı Kumul'u idâre etmesi orada bıraktı. Çin askerî garnizonu bundan sonra yeni inşa edilen K'u-yü şehrine taşındı. 1473 yılında Çin İmparatoru Su-chou Başkomutanı Li Wen'a, Ch'i-ghin, Han-dung askerî bölgelerindeki birlikleri harekete geçirmesini- ki bunlar arasında Me-k'o-li ve diğer kabileler vardı- ve Ali'ye hücum edilmesini emretti. Kışın bu ordu *Bu-lung-gi-rh* Irmağına kadar ilerledi, ancak düşmana saldıramadı ve döndü. Wei-wu-rh ve Me-k'o-li kabileleri de K'u-yü'ye taşındı.

1482 yılında yine sarayı K'u-yü'de olan Han-ch'en Ch'i-ghin ve Han-dung'daki birlikleri topladı, kendi adamlarıyla beraber 10 bin asker toplanmıştı. Bu ordu aniden Kumul'a hücum etti. Ya-lan kaçtı ve Han-ch'en şehre girdi. 1488'de chung-shun-wang unvanı ona bahşedildi. Bu arada Sultan Ali

öldü (1478). Halefi A-hei-ma 1488'de Kumul önlerine geldi. Han-ch'en'ın kızıyla evlenme teklifi yapma bahanesiyle onu ayarttı ve öldürdü. Bundan sonra A-hei-ma Kumul'a hâkim oldu ancak ertesi yıl çekilmek mecburiyetinde kaldı. Han-ch'en'ın halefi Shan-ba, T'o-t'o'nun yeğeninin bir nesliydi. 1493 yılında Kumul'u tekrar ele geçiren A-hei-ma tarafından esir edildi. 1495 yılında şehir takrar Ku-yü, Ch'i-ghin, Han-dung birliklerinin eline geçti ancak Shan-ba ancak iki yıl sonra serbest bırakıldı. 1505 yılında öldü. Yerine geçen oğlu Bai-ya-dsi, *Su-t'an* (Sultan) unvanı aldı. Bu kabiliyetsiz bir hükümdardı. 1513'te Turfan Hükümdarı *Su-t'an Man-su-rh* Kumul'u ele geçirdi ve bu zamandan beri Çin oradaki nüfuzunu kaybetti.

Kumul 1696 yılına kadar Turfan'a tâbi kaldı. Çin kaynaklarına göre 1696 yılında Kumul Hükümdarı Abdullah Beg, Çin İmparatoru Kang-hi'ye tâbi olduğunu bildirdi. Bkz. Rémusat, *Extension de L'Empire Chinois.*

Nihayetinde Amiot, *Mémoires conc. Les Chinois,* XIV, s. 242, 245, 247'de Kumul hükümdarları veya onların elçileri tarafından Çin imparatorlarına yazılan dört mektubu zikretmeliyim.

Ming devrinde Kumul ile ilgili Batılı kaynaklar babında Şah Ruh'un Çin İmparatoru'na gönderdiği elçinin 1420'de *Kamul*'dan geçişine atıf yapabiliriz (Yule, *Cathay,* s. cc).

B. Goës, Marignolli'den sonra 1605 yılında buraya gelen ilk Batılıdır. Bir yüz yıl sonra 1710 ve 1716 yıllarında Cizvit misyonerler, İmparator Kang Hi'nin emriyle Kumul ve etrafındaki bazı yerlerin konumu için astronomi çalışmaları yapmak üzere görevlendirilmişlerdi (De Mailla, *Hist. de la Chine,* XIII).

Bundan yüz elli küsur yıl sonra Avrupalılar tekrar bölgeye girebildiler. 1875 yılında Sosnovsky'nin başkanlığındaki Rus ekspedisyonu Çin'den dönerken Kumul'dan geçti. Ekspedisyondaki Dr. Piasetsky ve Albay Matusovsky şehirle ilgili bazı ilginç çalışmalar neşrettiler. İki yıl sonra 1877'de Potanin ve 1879'da Przevalsky bölgeye gittiler (Potanin, *Mongolia,* I, s. 162; Przevalsky, *Tibet,* s. 68). Potanin'e göre Çince Ha-mi'ye Moğollar *Khamil,* Sartlar *Kumul* derler. Buna göre Kumul adı "kumlu" demektir.

Nihayetinde V. Uspensky'nin 1873 yılında *Proceedings of the Russian Geogr. Soc.,* IX'da neşredilen kıymetli makalesini zikretmeliyim. Bu makale Kumul'un Çin kaynaklarına dayanarak tarihî ve coğrafî açıdan ele alınmasıdır.

2. LİU-CH'ENG (LUKÇUN, "SÖĞÜT ŞEHRİ")

Liu-ch'eng(Lu-chen veya Liu-chen), Han devrindeki Liu-chung("söğütler arasında")'dur, Çin'in Si-yü'deki vâlisinin sarayı buradaydı. T'ang devrinde burası *Liu-chung-hien* idi. Liu-ch'eng ile batısındaki Huo-chou arasında 70 li vardı. Kumul, Liu-ch'eng'ın 1000 li doğusundaydı. Şehrin içinden büyük bir ırmak geçer (galiba Kumul ve Liu-ch'eng arasında). Bu yolda çok sayıda (insan ve yük hayvanı) kemiğine rastlanır. Halk yolda ilerleyenleri kandıran kötü ruhlar olduğunu, kandırılanların yolda diğerlerinden kopup kaybolduğunu ve bu yüzden öldüklerini söylemektedir. Büyük ırmağı aşan biri *Liu-sha* ("yüzen kum")'yı geçmek mecburiyetindedir. *Ateş Dağı*(ileriye bkz.)'nın eteğinde iki ila üç li genişliğinde tecrit hâlde iki şehir vardır. Orada tarlalar, bahçeler, gölge veren ağaçlar, akan sular her yerdedir. Buranın toprağında akdarı, buğday, fasulye, kenevir yetişir. Şeftali, armut, hünnap, kavun ve sukabağı da üretilir. Yine burada küçük taneli ancak çok tatlı ve çekirdeksiz üzümden bol bulunur. Halk bu üzüme *so-tsz'-p'u-t'ao*[9] ("küçük üzüm") der. Evcil hayvanlar sığır, koyun, at ve devedir. Burada hava hoştur. Halk iyi huyludur. Erkekler saçlarını bağlarlar, kadınlar siyah kumaşlarla örtünürler. Konuştukları dil Wei-wurh (Uygur) dilidir.

1406 yılında İmparator Yung Lo müşaviri Liu T'ie-mu-rh'i, *Bie-shi-ba-li* (Bişbalık)'ye gönderdi ve elçiye şehrinden geçerken Liu-ch'eng Hükümdarı'na biraz ipek sunmasını emretti. Bunun üzerine ertesi yıl Liu-ch'eng Hükümdarı binbaşılarından biri olan *Wa-ch'i-la*'yı haraç ile Çin sarayına gönderdi. 1409 yılında *An* (Semerkand'a gönderilen bir elçi) batıdan döndüğünde Liu-ch'eng Hükümdarı An'a eşlik eden bir elçi daha gönderdi. Bu elçi haraç sundu ve imparator tarafından ödüllendirildi. Liu-ch'eng Hükümdarı 1413'te *Bo-a-rh-hin-t'ai*(Huo-chou'dan bir elçi)'ya eşlik eden bir elçi gönderdi ve aynı yılın kışı Binbaşı *Kuang-yin-nu* tekrar Çin sarayına doğru yola çıkarıldı. Liu-ch'eng 1422 yılında Kumul ile beraber elçi gönderdi ve 2 bin koyunluk haraç sundu. 1430'da Liu-ch'eng Hükümdarı kabile reislerinden biri olan *A-hei-ba-shi*'yı Çin sarayına gönderdi. Liu-ch'eng'dan elçiler 1440 ve 1448 yıllarında da geldiler. Sonraları T'u-lu-fan (Turfan) bölgeye hâkim olunca Liu-ch'eng'ı ilhak etti.

Liu-ch'ang, *Wang Yen-te Seyahatnâmesi*'nde geçmektedir. I-chou (Kumul)' dan batıya doğru ilerleyen seyyah *P'ao-ch'uang* (galiba şimdiki Pi-chan)'a ve ardından Lu-chung'a varmıştı. Seyyah ayrıca cinler çölünden bahsetmekte-

[9] Kuşüzümü için kullanılan Çince bir addır.

dir. Çin Orta Çağ haritasında bu yer Lu-gu-ch'en olarak geçiyordu. Muasır Çin haritasında Turfan'ın yaklaşık 60 li güneydoğusundaki *Lu-k'o-ts'in* şehriyle aynıdır. 1756 yılında İmparator K'ien Lung'un emriyle Doğu Türkistan ve Cungarya'daki bazı şehirleri astronomik olarak tetkik eden Cizvit papaz d'Espinha Turfan'ın doğusundaki Lukotsin'i de ele almıştır. Buraya Lukikin demiştir (Peterm., *Geogr. Mitth.*, 1880, s. 467).

3. HUO-CHOU (KARAHOCA)

Ha-la[10] da denen *Huo-chou* ("ateş şehri") Liu-ch'eng'ın 70 li batısında ve Turfan'ın 30 li doğusundadır. Burası Han devrindeki *Ön Ch'e-shih* ile aynıdır. Sui Sülâlesi (589-618) devrinde buraya Kao-ch'ang dendi. T'ang Sülâlesi'nin İmparatoru T'ai-tsung Kao-ch'ang Devleti'ni ortadan kaldırdı ve ilhak ederek *Si-chou* adlı bir Çin vilayeti hâline getirdi. *Sung* devrinde (X-XIII. yüzyıl) Hui-hu(Uygur)'lar burada yaşıyorlardı ve Çin'e haraç veriyorlardı. Yüan (Moğol) Sülâlesi bu ülkeye Huo-chou ("ateş şehri") diyordu. O esnada şehir An-ting, Kü-sien gibi şehirlerle beraber anılmaktadır. Wei-wurh ülkesi bir *da-la-hua-ch'i* (daroga=Moğol vâli) tarafından idâre ediliyordu.

1406 yılında V. ayda Çin İmparatoru Yung Lo yüksek rütbeli subaylarından biri olan *Liu T'ie-mu-rh*'ı Bie-shi-ba-li'den dönen elçiye eşlik etmesi için gönderdi. Liu T'ie-mu-rh, Huo-chou Hükümdarı'nın oğlu Ha-san'a bir miktar ipek vermesini yönünde emir aldı. Ertesi yıl Huo-chou Hükümdarı bir parça yeşim taşı ve ülkesine has bazı ürünleri haraç olarak gönderdi. 1409 yılında Huo-chou'dan bir elçi *Ha-lie* (Herat) ve *Sa-ma-rh-han* elçileriyle beraber Çin sarayına geldi ve haraç sundu. 1413 yılında Huo-chou Hükümdarı'nın bir subayı olan *Bo-a-rh-hin-t'ai* elçi olarak gelip haraç sundu. Aynı sırada *An-di-gan* (Andican) ve Shi-la-sz' (Şiraz) ve diğer ülkelerden toplam dokuz elçi Çin payitahtına gitti. Bunun üzerine imparator Ch'en Ch'eng, Li Sien ve diğerlerini kendisinin beyanlarını Huo-chou'ya götürmeleri ve hükümdara ipek ve diğer mallardan vermeleri doğrultusunda emir verdi. Bundan sonra 1448'e kadar yıllarca bu ülkeden hiçbir elçi Çin sarayında görülmedi. 1448 yılında son kez haraç gönderildi (şehir XV. yüzyılın ikinci yarısında Turfan'a bağlıydı).

Huo-chou ülkesi çok dağlıktır. Dağlar mavimtırak kırmızı renkte, ateş rengi gibidir ve bu yüzden ateş şehri denmiştir. İklim sıcaktır. Halk tahıl eker ve evcil hayvanlar Liu-ch'eng'ta olduğu gibidir. Huo-chou şehrinin etrafı 10

[10] Çince metinde iki işaretin olmadığı açıktır. Moğol devrinde buraya *Ha-la-hu-djo* yâni *Karahoca* deniyordu. Muasır Çin haritasında Ha-la-huo-djo, Turfan'ın 60 li güneydoğusunda ve Lu-k'o-ts'in'in 50 li güneybatısındadır.

küsur li'dir. Burada halkın yaşadığı evlerden daha çok Buda tapınağı vardır.[11] Huo-chou'nun doğusunda eski bir şehrin harabeleri, eski Kao-ch'ang payitahtının kalıntıları vardır. Huo-chou ülkesi kuzeyde *Bie-shi-ba-li* ile komşudur. Huo-chou küçük bir devlet olduğu için müstakilliğini sürdürememiş ve Turfan'a tâbi olmuştur.

Huo-chou'nun dağları, ırmakları, ürünleri vesaire hakkında T'u-lu-fan bahsine bakınız.

Amiot, *Mém. conc. Les Chinois*, XIV, s. 272'de Huo-chou Hükümdarı'nın Çin İmparatoru'na gönderdiği bazı elçilerden bahseder ve sırasıyla güven mektuplarını tercüme eder. Huo-chou Hükümdarı Sa-ha-la haraç olarak yeşim taşı ve at göndermişti. Hou-chou Hükümdarı elçi olarak gönderdiği Hanwan ile beraber ipekler de sunmuştu. Bu mektupların tarihleri verilmemektedir.

Huo-chou veya Karahoja Şah Ruh'un Çin İmparatoru'na gönderdiği elçinin seyahatnâmesinde geçer.

Karahoca'yı ziyaret eden ilk Avrupalı Dr. A. Regel 1879'da bölgeye gitmişti. Regel (Peterm., *Geogr. Mitth.*, 1880, s. 206) adı *Karagudja* olarak yazmış ve buranın önemli bir yer olduğunu, çöldeki bir vahada kurulduğunu ve Turfan'ın 40 verst doğusunda olduğunu bildirmiştir. Karahoca yakınlarında eski bir şehrin harabelerini görmüş ve mezara benzeyen 400 yıllık bir camiden bahsetmiştir. Regel halkta kendisinin *eski Turfan* dediği bu yerin putperest İmparator *Takianus* tarafından kurulduğuna ve 400 yıl önce yıkıldığına dâir inanış olduğunu kaydetmektedir. Bence bu harabeler eski Karahoca şehrine âittir. *Takianus* hususuna gelince; Yule (M. Polo, I, s. 116) tüm Müslüman Asya'da tüm eski şehirlerin *Dakianus* veya İmparator *Decius* tarafından kurulduğuna dâir inanış olduğunu bildirmektedir.

4. T'U-LU-FAN (TURFAN)

Ming Shih, 329; *T'u-lu-fan*, Huo-chou'nun 100 li batısındadır. Kumul'dan 1000, Kia-yü-kuan'dan 2600 küsur li uzaktadır. Burası eski *Ön Ch'e-shi* Devleti veya Sui devrindeki adıyla *Kao-ch'ang* topraklarında kurulmuştur. T'ang Sülâlesi Kao-ch'ang'ı lağvetti ve yerine merkezi *Kiao-ho-hien* olmak üzere *Si-*

---

[11] Bu ifade Şah Ruh'un Çin İmparatoru'na gönderdiği, 1420'de şehirden geçen elçinin kayıtlarıyla örtüşmektedir. Elçi Turfan ve Karahoca'dan bahsetmekte, Turfan halkının çoğunun Budacı olduğunu ve Sakya Muni'nin figürünün olduğu büyük bir tapınağa sâhip olduklarını bildirmektedir.

chou bölgesi kuruldu. T'u-lu-fan şehri, Kiao-ho-hien'e bağlı *An-lo-ch'eng* şehrinin olduğu yerde kurulmuştur. Sung devrinde (960-1127) *Kao-ch'ang* adı tekrar gelmiştir. Bu devirde şehirde Hui-hu(Uygur)'lar yaşıyor ve Çin'e haraç veriyorlardı. Yüan (Moğol) Sülâlesi şehre bir tümen kurdu.

Ming Coğrafyası, 89'da Turfan, Huo-chou ve Liu-ch'eng'ın dağları, ırmakları, ürünleri vesaire hakkında bazı malûmat mevcuttur.

Ling Dağı ("esrarengiz dağ") T'u-lu-fan şehrinin kuzeybatısında yer almaktadır. Oradaki taşlar saç gibi incecik bir his bırakır. Ayrıca kemiğe benzeyen çok sert ve beyaz parlak taşlardan bir tepecik vardır. Halk bu yerde bir milyon *lo-han*("aziz")'ın saçlarını kestiğini ve nirvanaya ulaştığını söylemektedir.[12]

Ch'i-shi ("kızıl kaya") Dağı T'u-lu-fan'ın kuzeybatısında resmedilmeye değer bir dağdır. Dağ, kayalarının kızıllığı sebebiyle bu adı almıştır.[13]

T'an-han Dağı Ch'i-shi Dağının 70 li kuzeyindedir. Yazları dahi dağda epey kar durur. Bu dağın kuzeyinde *T'ie-le*[14] kabilesi yaşar.

Huo-yen ("ateş") Dağı Liu-ch'eng şehrinin doğusundadır. *Sung Shih* bu dağ hakkında şunları kaydeder:

"Pei-t'ing(şimdiki Urumçi olduğuna inanılır)'in kuzeyinde bir dağdır, dağın içinde nao-sha (amonyak tuzu) vardır. İçeride daimâ yanan bir ateş vardır ve ondan çıkan duman hiç kesilmez. Dağın etrafında dumanlar veya bulutlar görülür. Akşamları dağdan çıkan alevler meşale ateşini andırır."[15]

Ting-ku Dağı Liu-ch'eng'ın kuzeyindedir. Burada T'ang devrinden kalma eski bir tapınak ve tapınakta bir anıt kitabe vardır. *Sung Shih*'daki Kao-ch'ang bahsinde burada elli küsur Buda tapınağı olduğu ve hepsinin T'ang devrinde kurulduğu kaydedilir. Bunlar devasa bir Buda eserleri külliyatına ve bazı Çince sözlüklere sâhiptiler.[16]

T'ien (Tanrı) Dağları *Kiao-ho-ch'eng* şehrinin kuzeyindedir. Burası K'i-lien Dağları adıyla da bilinir. T'ang devrinde burada T'ien-shan-hien şehri vardı.

---

12 XVIII. yüzyılda yazılan *Si-yü-wen-kien-lu,* 1, fol. 6'ya göre Urumçi'nin güneyindeki bir dağ olan Ling Dağı Tanrı Dağlarına dâhildir. Bu ad dağda görülen esrarengiz hadiselere binaen verilmiştir. Ling Dağı galiba *Bogdo Ula*'dır.

13 "Kızıl Dağ"a dâir bu malûmat *Wei Shu*'daki (V. yüzyıl) Kao-ch'ang bahsinden alınmadır.

14 Tanrı Dağları civarında yaşayan bir Türk kabilesidir.

15 "Ateş dağı" ile ilgili bu malûmat *Wang Yen-te Seyahatnâmesi*'nden alınmadır. Seyahatnâmede dağın Pei-t'ing'in kuzeyinde olduğu kaydedilir. Fakat *Ming Coğrafyası* yanlışlıkla bu dağın Liu-ch'eng'ın doğusunda olduğunu söylemektedir. XVIII. yüzyılda yazılan *Si-yü-wen-kien-lu,* Turfan'ın güneydoğusunda bir kumtaşı dağı silsilesi olduğunu, burada hiçbir yeşilliğin bitmediğini ve güneş ışığı kayaları aşırı ısıttığından dağa "ateş dağı" adı verildiğini bildirmektedir.

16 *Wang Yen-te Seyahatnâmesi*'nden alınmadır.

P'u-ch'ang-hai[17] Denizi (daha doğrusu gölü) T'u-lu-fan'ın güneybatısındadır. *Yen-tse* ("tuz gölü) veya *Po-si-hai* da denen buranın etrafı 400 li'dir. Milattan önce batıya giden Chang Ch'ien'in bildirdiği gibi bu göl iki ırmağın kendisine akmasıyla zuhur etmiştir. Bunlardan biri *Ts'ung-ling* Dağlarından (Kaşgar'ın ve Yarkend'in batısı) ve diğeri Yü-t'ien(Hoten)'den gelir. Bu ırmaklar birleşerek doğuya doğru akar ve göle dökülürler. Bundan sonra su yerin altına girip bin li ilerler ve tekrar *Tsi-shi* Dağının eteklerinden çıkar. Bu *Ho*(Sarı Irmak)'dur.[18]

Kiao-ho Irmağı Turfan'ın 20 li batısından akar. Irmak Tanrı Dağlarından doğmaktadır. Irmak sonradan *Yai-rh-ch'eng* şehrini kuşatan iki kola ayrılır. Bu T'ang devrindeki *Kiao-ho-hien*'dir.

Han-hai, *Liu-ch'en*'dan doğuya doğru uzanan toprağa atfedilir. Bu topraklarda kum ve taştan başka bir şey yoktur. Bu çölde şiddetli rüzgârlar vardır. Bu rüzgâra maruz kalan insan ve at yok olur. Han-hai, yabancıların bu çöle verdikleri yabancı bir addır.

Ming Coğrafyası'na göre T'u-lu-fan, Huo-chou ve Liu-ch'eng'da şu ürünler bulunur:

At; deve; sha-shu (çöl sıçanı); bunlar tavşan kadardır, yırtıcı kuşlar onları yakalayıp yer[19]; *yin-ya-küe; su-ho-küe*[20]; ipek böceği; *po-tie-pu* (beyaz tie'den örülen kumaş) ki bu ürün *k'u-san* bitkisinde yaşayan yabanî ipek böceği kozalarından yapılır ve ticarette değişim aracı olarak kullanılır[21]; *hu-tung-li; tsz'-mi* (diken balı), çok lezzetli olan bu bal *yang-tsz'* bitkisinden çıkarılır[22]; *a-wei*, bu-

17 *Ming Coğrafyası* daha doğru bir şekilde adı *P'u-lei-hai* şeklinde yazmaktadır. Ming müellifi Lopnor'u kastetmekte, ancak *P'u-lei* Gölü ile karıştırmaktadır. P'u-lei, Turfan'ın kuzeydoğusundaki Barkul'dur.

18 M.Ö. 120'lerde batıdan Çin'e dönen meşhur Çinli General Chang Ch'ien Sarı Irmağın kaynağını bulmaya çalışmış ve Lopnor'un suyunun yerin altında uzun mesafeler ilerledikten sonra yukarıda zikredilen Tsi-shi Dağı yakınlarındaki Sarı Irmağın görülebilir kaynaklarıyla birleştiği fikrine varmıştır.

19 Çin metni şöyle de anlaşılabilir: Halk yırtıcı kuşlar tarafından yakalandıktan sonra bunları yer. Wang Yen-te burada tavşan kadar büyük, kızıl benekli sıçanlardan bahseder. Halk onları yırtıcı kuşlar vasıtasıyla yakalar ve yer. *T'ang Shu*, 258b'deki Yü-t'ien bahsinde Hoten'in batısında atların peşine takılan kirpi büyüklüğünde *sha-tsi-shu* (çöl sıçanı) zikredilir. Bunlar galiba yabanî tavşan veya Arap tavşanıdır. Bu hayvanlar Moğolistan ve Türkistan sahasında sıklıkla görülür.

20 *Yin-ya-küe* ve *su-ho-küe* galiba antilop ve erkek geyik boynuzudur.

21 Po-tie ve k'u-san bitkisiyle ilgili malûmat esasen *T'ang Shu*'daki Kao-ch'ang bahsinde bulunur. Bana öyle geliyor ki burada Türkistan'dan Çin'e IX. ve X. yüzyıllarda gelen ve bu dönemde pek bilinmeyen pamuk bitkisinin yanlış bir tasviri vardır. *T'ang Shu* bu k'u-san bitkisinden bahsetmemekte ve po-tie'nin bir bitkinin çiçeklerinden yapıldığını bildirmektedir.

22 Bu malûmat Wei Sülâlesi (386-558) yıllığındaki Kao-ch'ang bahsinden alınmıştır. Türkistan

nun tek kök ve sapı vardır, dalları ve yaprakları şemsiye şeklindedir, çok kötü kokar, taze olarak kaynatıldığında bıraktığı macuna *a-wei* denir.[23]

Ming Coğrafyası'na göre bu yerlerden çıkan madenler beyaz ve kırmızı tuz, *nao-sha* (amonyak tuzu), *pin-t'ie* (çelik)'dir.

Ming Shih'da XV. ve XVI. yüzyılda Turfan tarihi için şunlar kayıtlıdır:

Çin yıllıklarında *T'u-lu-fan* adı ilk kez 1377 yılında görülmüştür (Moğol devrinde bilinmiyordu). *Ming Shih*'a göre T'u-lu-fan Hükümdarı topraklarından geçip Çin'e giden yabancı elçileri defalarca yağmaladıktan sonra Çin İmparatoru 1377 yılında onu cezalandırmak üzere bir elçi gönderdi ve ülke imparatorluk birlikleri tarafından tahrip edildi.

1406 yılında İmparator Yung Lo, T'u-lu-fan'dan geçerken bu ülkenin hükümdarına ipek malları hediye eden Bie-shi-ba-li (Bişbalık) (Hükümdarı'na) bir elçi gönderdi. Bunun üzerine Bie-shi-ba-li Hükümdarı, Binbaşı *Sai-yin T'ie-mu-rh*'ı Çin sarayına gönderdi. Elçi haraç olarak sunmak üzere yeşim taşı almıştı. Ertesi yıl payitahta vardı. 1408 yılında *Ts'ing-lai* adında bir Buda rahibi yedi şakirdiyle beraber (Turfan'dan) payitahta geldi ve haraç sundu. İmparator onların yabancı geleneklerinin değişmesini istiyordu ve onların başrahiplerine ve yanındakilere Çin unvanları verdi ve onları bol bol ödüllendirdi. Sonradan T'u-lu-fan ile münâsebetler kesildi. Bu ülke Çin'e iyi besili atlar, akdoğanlar ve ülkenin ürünlerinden haraç olarak sunardı. Göğün Oğlu da elçilerini T'u-lu-fan'a gönderdi. 1422 yılında *In-ghi-rh-ch'a* adlı T'u-lu-fan Hükümdarı, Bie-shi-ba-li Hükümdarı *Wai-sz'* tarafından sürüldü. Bunun üzerine şikâyet için imparatorun huzuruna çıktı. İmparator ona askerî bir rütbe verdi ve Bie-shi-ba-li Hükümdarı'nın In-ghi-rh-ch'a'nın topraklarından çekilmesini sağladı. In-ghi-rh-ch'a çok memnun oldu. 1425'te kabilesinin başında bizzat Çin sarayına geldi ve haraç sundu. Ertesi yıl tekrar geldi ve imparator tarafından iyi karşılandı. Evine döndükten sonra hastalandı ve öldü. 1428 yılında oğlu *Man-k'o T'ie-mu-rh* bizzat gelip haraç sundu. 1430'da tekrar T'u-lu-fan'dan bir elçi saraya geldi, ancak bundan sonra 10 yıl bu devletten hiçbir haraç gelmedi. 1441 yılında Mi-si-rh (Mısır) elçisi ülkesine dönerken imparator, *Ba-la-ma-rh* adlı T'u-lu-fan Hükümdarı'na ipek mallar sunulmasını emretti; bunun üzerine ertesi yıl Ba-la-ma-rh elçi gönderip haraç sundu.

T'u-lu-fan, her ikisi de büyük devlet olan Bie-shi-ba-li ve Yü-t'ien (Hoten)'e sınırdaştır. Başlarda T'u-lu-fan zayıf bir devletti, ancak XV. yüzyılın ortalarında Huo-chou (Karahoca) ve Liu-ch'eng(Lukçun)'ı aldıktan son-

---

sahasında şekerli ürünler veren deve dikeni gibi türlü bitkiler vardır.

23 Çadır uşağı otu veya şeytantersi otunun Çince adıdır.

ra gitgide güçlendi ve Hükümdarı *Ye-mi-li Huo-djo, wang* (hükümdar) unvanı aldı. Bu ülkeden elçiler Çin sarayına tekrar 1452 ve 1459 yıllarında geldiler, heyetler yirmi dört kişiydi. 1465 yılında Turfan artık üç veya beş yılda bir haraç gönderiyordu ve gelen heyetteki adam sayısı onu geçmiyordu.

1469 yılında Turfan'dan bir elçi geldi ve hükümdarının artık *su-t'an* (sultan) unvanı aldığını söyledi ve şimdi akdoğanlar, tören atları ve üzerine ejderha işlenmiş elbiseler kullanmak için müsaade istedi. Fakat (Çin sarayında bir birim olan) *Teşrifat Müşavirliği* bunu reddetti. Elçiye sadece ipek mallardan hediye edildi. Ertesi yıl Turfan Sultanı tekrar elçi gönderdi ve hükümdarlığı için bazı imparatorluk aksesuarları, üzengileri, eyerleri ve diğer şeyleri rica etti; ancak *Teşrifat Müşavirliği* bu ricayı tekrar geri çevirdi. Bu esnada Turfan kayda değer bir güce erişmişti. Turfan Sultanı A-li (Ali), hükümdarın olmadığı Kumul'daki durumdan istifade ederek 1473 yılının ilkbaharında saldırıp şehri ele geçirdi ve dul hatunu ve (Çin İmparatoru tarafından Kumul Hükümdarı'na verilen) altın mührü yanında götürdü. Kayın biraderi *Yalan*'ı şehri koruması için bir kısım birliğiyle Kumul'da bıraktı. Bunun üzerine Çin İmparatoru, Li Wen'a Kumul'u kurtarmasını emretti, ancak Li Wen bir netice alamadan geri döndü. Sonraları Sultan Ali, Turfan'ın eskiden yaptığı gibi Çin'e elçi gönderip haraç sundu ve aynı yılda üç elçi payitahta geldi. İmparator elçileri çok iyi karşıladı ve onlara sultanın hareketleri için ima yoluyla kırıcı hiçbir söz söylemedi. Buna karşılık sultanın elçileri büyük bir küstahlık gösterdiler, bir sürü şey yanında hediye olarak filler istediler. *Savaş Müşavirliği* fillerin imparatorluk alayına has olduğunu, imparatorun bunları (güneyde kendisine tâbi olanlardan) hediye olarak aldığını ve diğer halklara bahşetmeyi asla düşünmediğini söyledi. Elçi Turfan'ın Kumul, K'ü-sien gibi yerleri ele geçirdiğini, 10 bin küsur Wa-la (Oyrat)'yı esir ettiğini söyleyerek artan güce ima yaptı ve Çin'e batıdan gelen, Çin'den batıya giden tüm elçiler Turfan'dan geçtiği için Çin'in Turfan Sultanı ile iyi geçinme mecburiyetine değindi. Fakat imparator bu sözlere kulak asmadı. Sonraları Ali'nin kalbi iyiliğe yöneldi. Tekrar haraç gönderdi ve elçileri Ali'nin daha önceki küstah taleplerini tekrarlamadı. Elçiler Çin ile iyi münâsebetleri tekrar kurmak için çaba gösterdiler ve hâkimiyetlerinin resmî olarak Turfan Sultanı olarak tanınmasını rica ettiler. İmparator Kumul'un dul hatununun serbest bırakılmasını ve altın mührünün iadesini şart koştu. Bir müddet sonra yeni bir elçi haraç ile Turfan'dan geldi, ancak Kumul'un altın mührünü getirmedi. 1476 yılında Kan-chou Vâlisi Turfan topraklarından geçen bazı yabancı elçilerin kendisine Kumul'un dul hatununun öldüğünü ve sultanın mührü iadeye istekli olmadığını söylediklerini bildirdi. Bunun üzerine imparator Ali'den bundan sonra

elçi gelmesini kabûl etmedi. 1478 yılında Ali ölünce oğlu *A-hei-ma* (Ahmed) Turfan Sultanı olarak tahtta çıktı ve Çin İmparatoru'na elçi gönderdi. 1482 yılında Han-ch'en (Kumul Hükümdarı) ordu toplayıp Turfanlıları Kumul'dan sürmeyi başardılar. Ahmed 1488 yılında Kumul önlerine geldi ve Han-ch'en'ı kandırıp öldürdü ve tekrar Kumul'a hâkim oldu. Bundan sonra Çin İmparatoru'na elçi gönderip çeşitli imparatorluk alametleri talep etti, ancak imparator elçilik heyetinin Kan-chou'da durdurulmasını ve esir olarak tutuklanmasını emretti. Ahmed 1490 yılında Sa-ma-rh-han'dan gelen elçilere eşlik eden ve hediye olarak aslan taşıyan bir başka elçilik heyeti gönderdi ve esir elçilerin serbest bırakılması hâlinde Kumul'un mührünü iade etme sözü verdi. Bazı Çinli müşavirler Turfan ile münâsebetin tamamen koparılmasını teklif ettiler. 1491 yılında Ahmed Çin'e tekrar aslanlar gönderdi, Kumul mührünün ve Kumul'a âit on bir şehrin teslim edileceği sözünü verdi. Gerçekten de mühür geri verildi ve ardından şehirler boşaltıldı. Bunun üzerine imparator toplam yirmi yedi kişi olan Turfan elçilerinin serbest bırakılmasını emretti. Serbest kalan elçiler daha sınıra varmadan Ahmed'in gönderdiği otuz dokuz kişilik yeni bir elçilik heyeti Pekin'e vardı. Fakat bu arada Ahmed (1493'te) tekrar Kumul'a saldırdı ve Kumul Hükümdarı Shan-ba'yı esir etti. Bu hadise duyulur duyulmaz imparator Ahmed'in toplam 172 kişi olan Çin'deki tüm elçilerinin tutuklanmasını ve Kan-chou'da hapsedilmesini emretti. Bu sırada Kia-yü-kuan'daki geçit kapatıldı. Alınan bu tedbirler dışında Çin Hükûmeti'nin topladığı ordu Ahmed'in üzerine yürüdü. Aynı anda kendisine düşmanlık besleyen (Oyratlar) diğer komşularının da saldırabileceğinden endişe eden Ahmed Kumul'dan çekilip bölgenin Çinlilere terk edilmesinin daha doğru olacağını düşünüyordu. Fakat Shan-ba'yı kendi yanında esir olarak tuttu. Bu hadiseler 1495 yılında vuku bulmuştur. Shan-ba ancak 1497 yılında serbest bırakıldı. Ahmed onu Çin sınırına gönderdiğinde tekrar haraç göndermeyi rica etti. İmparator kabûl etti. Ardından 1499 yılında Turfan'dan bir elçilik heyeti geldi ve Kuang-tung(Kanton)'da tutulan 172 elçinin serbest bırakılmasını rica ettiler. İmparator bu ricayı yerine getirdi.

1504 yılında Ahmed öldü. Oğulları arasından taht mücadelesi başladı. Nihayetinde *Man-su-rh* adlı en büyük olanı üste çıktı, kendisini sultan ilân etti ve Çin sarayına elçi gönderip haraç sundu. 1513 yılında kabiliyetsiz bir idâreci olan Kumul Hükümdarı *Bai-ya-dsi* Çin himayesini terk etti ve Turfan'a sığındı. Man-su-rh Kumul'a hâkim oldu. Bundan sonra Çin'in Kumul'da gücü kalmadı ve Su-chou ve Kan-chou'yu ele geçiren Man-su-rh devamlı Kumul'a eziyet verdi. 1528 yılında generallerinden biri olan *Ya-lan* Çinlilere teslim oldu. Yalan köken olarak K'ü-sien'li idi. Sultan Ali tarafından çocukken esir edilmiş

ve sonraları Ali'nin bacılarından biriyle evlenmişti. Man-su-rh onun ihanetini duyunca çok sinirlendi. İlk önce Wa-la (Oyrat)'ların kendisiyle bir Su-chou işgali için birleşmelerini sağladı ve ardından Ya-lan'ın teslim edilmesi için Çinlilerle müzakerelere başladı. Fakat Çin hükûmeti kabûl etmedi.

Man-su-rh 1545'te öldü ve en büyük oğlu *Sha* tahta çıktıysa da Sha'nın kardeşi *Ma-hei-ma* tahtta hak iddia etti ve Kumul'un bir kısmını ele geçirdi. Bir Wa-la (Oyrat) kızı ile evlendi ve bu müttefikleriyle kardeşine saldırdı.

1547 yılında Turfan elçileri Çin sarayına gelip haraç sundular. Turfan'ın beş yılda bir haraç göndermesi kararlaştırıldı.

1570 yılında Sha öldü ve kardeşi *Mai-hei-ma* Turfan tahtına çıktı ve Çin'e elçi gönderdi. Fakat üç kardeşi isyan etti. Bunlar da tahtta çıkmak için can atan *So-fei* adlı kardeş kendisini sultan ilân etti ve Çin'e elçi gönderdi.

İmparator Wan Li'nin saltanat devresinde (1573-1620) Çin kaynakları Turfan'dan gelen hiçbir elçiden haber vermez.

Bu Turfan'ın XV. ve XVI. yüzyıllardaki tarihi için *Ming Shih*'dan bir hülasadır. Kaynaktaki tüm bahsin kelimesi kelimesine tercümesiyle okuyucuyu istemediğimden ilgisiz birçok tafsilatı atladım.

Amiot, *Mém. conc. Les Chinois*, XIV, s. 242, 245, 247'de *A-hei-ma* ve *Shan-si-ting*'in Turfan'dan gönderdikleri elçiler vasıtasıyla Çin İmparatoru'na gönderdikleri mektupların tercümesini sunmaktadır.

Turfan XV. ve XVI. yüzyıllarda güçlü bir devlet gibi görünmektedir. Daha önce söylediğim gibi Turfan adı Moğol devrindeki Çin ve İslâm kaynaklarında geçmez. Bu kaynaklar şimdiki Turfan'ın yaklaşık 27 mil doğusunda Uygur topraklarındaki bir Hup-chou veya Karahoca şehri olarak devamlı zikredilmektedir. Turfan ile ilgili ilk Çin zikri 1377'de görülür. Bu husus şehrin sadece birkaç yıl önce kurulduğunu ve sonra bu toprakları idâre edenlerin sarayı hâline geldiğini düşünmemize sebep olmaktadır. XVIII. yüzyılda yazılan *Si-yü-wen-kien-lu*'ya göre "Turfan" Türkistanlıların dilinde "ev, mesken" demektir. Çin kaynaklarında verilen XV. ve XVI. yüzyıldaki Turfan hükümdarlarının adları çoğunlukla XVI. yüzyılın ortalarında yazılan *Tarih-i Reşidî*'de ve diğer İslâm kaynaklarında vardır.

Müslüman müelliflere göre XIV. yüzyılın sonlarında Kaşgar ve Moğolistan Hanı Hızır Hoca Turfan'ı Kaşgar'dan sonra Moğol İmparatorluğu'nun ikinci payitahtı yaptı. Çin kaynaklarındaki Turfan Hükümdarı *In-ghi-rh-ch'a*'nın *Wai-sz'* tarafından sürülmesi İslâm kaynaklarında geçmez, ancak *Wai-sz'*, şüphe yok ki *Tarih-i Reşidî*'de 1428 yılında öldürüldüğü bildirilen Moğolistan Hanı *Weis*'tir. Onun ölümünden sonra Moğollar bölündüler. *Yunis Han* Maveraünnehr'de ve *İsen Buka* (ölümü 1462) ve ondan sonra oğlu *Dost Mu-*

hammed (ölümü 1468) Doğu Moğolistan'da hüküm sürüyorlardı. İslâm kaynaklarında devamlı geçen Dost Muhammed'in oğlu *Kepek Sultan* Turfan'da hâkim idi. Bu, 1469 yılında Çin'e elçi gönderip sultan unvanı aldığını bildiren hükümdar olmalıdır. Çin kaynaklarına göre 1473 yılında Kumul'u ele geçiren ve 1478 yılında ölen Turfan Sultanı Ali, İslâm kaynaklarında geçmez. Fakat Çin kaynaklarının 1504 yılında öldüğünü bildirdiği onun oğlu A-hei-ma *Tarih-i Reşidî*'deki Sultan Ahmed'dir; buna göre Ahmed daha babası Yunis hayattayken Aksu, Turfan vesaire ile beraber Doğu Moğolistan'ı idâre ediyordu. 1503 yılında Şeybanî Han tarafından mağlup edildi ve 1504 yılında kederden öldü. Bunun on yedi oğlundan en büyüğü Mansur tahta çıktı. Bütün kardeşler kavgaya tutuştu. Mansur Aksu ve doğuda Çalis ve Turfan'a kadar olan topraklarda hâkimiyetini pekiştirdi. 1544 yılında öldü. Bu hükümdar Çin kaynaklarındaki *Su-t'an Man-su-rh*'dır; buna göre Man-su-rh 1545'te öldü ve yerine İslâm kaynaklarında *Şah Han* olarak geçen *Sha* geçti.

Yule, *Cathay*, s. 576'da XVIII. yüzyılda bir Türkistan tarihi yazan Haydar Razi'den bir alıntı yapmakta ve *Jaliş* (Karaşar)'in Turfan yakınlarında bir şehir olduğunu ve her iki yerin de Mansur Han adlı hükümdarın idâresinde bulunduğunu bildirmektedir; Mansur Han 1531 yılında *Jaliş*'tan geçip *Aksu*'ya hücum ederken zikredilir.

Turfan XV. yüzyıldan beridir Batılı Müslüman ve Hıristiyan seyyahlar tarafından sık sık zikredilmektedir.

Şah Ruh'un elçisi Turfan'dan geçmiştir. *Hacı Muhammed*'in Kathai bahsinde (1550) *Camul* ile *Turfon* arasının on üç günlük yol olduğu bildirilmektedir (*Cathay*, ccvii).

Benedict Goës, 1605 yılında Hindistan'dan Çin'e giderken istihkâmlı *Turphan* şehrinde bir ay kalmıştı. Yaklaşık yüz elli yıl sonra Cizvit misyonerleri İmparator K'ien Lung'un emriyle bu topraklara gelmişlerdir. *D'Espinha* 1756 yılında astronomik bakımdan Turfan'ın konumunu tespit etmiştir (Peterm., *Geogr. Mitth.*, 1880, s. 467). Fakat bundan sonra Avrupalılar yüz yıl boyunca Doğu Türkistan'a tekrar gidemediler. Dr. A. Regel Turfan'ı ziyaret eden ilk muasır Avrupalı seyyahtır (1879); seyyah şehrin bir tasvirini yapmış ve kabataslak bir haritasını çizmiştir (Peterm., *Geogr. Mitth.*, 1880, s. 205; 1881, harita 18). Yine de bu bölgeler hâlâ çok iyi bilinmemektedir ve bildiklerimiz Çin kaynaklarındaki bilgilerle sınırlıdır.

Ming Shi'da, 1570 yılından sonra Turfan ile Çin arasındaki ticarî ve diplomatik münâsebetler için hiçbir şey bulamıyoruz. Münâsebetlerdeki uzun süren bir kopukluktan sonra Turfan'dan Çin sarayına 1646 yılında gelen bir elçi kaydedilmektedir. *Sin-kiang-chi-lio*'daki Türkistan bahsinde 1720 yılında Tur-

fan Hükümdarı A-bu-le A-ha-me-t'e(Ebul Ahmet)'nin haraç ile ikinci Mançu İmparatoru Shun Chi'ye elçi gönderdiği kaydedilmektedir. 1731 yılında ise Turfan'daki Müslümanların reisi *A-min Ho-dja*'nın Çin İmparatoru'nun hâkimiyetini kabûl ettiği, gösterdiği yararlılıklar sebebiyle bir tümenin komutanı yapıldığı ve böylece sarayını Kua-chou'ya taşıdığı bildirilmektedir.

Si-yü-wen-kien-lu'nun müellifi 1760'larda Doğu Türkistan'ı ziyaretinde *T'u-rh-fan, A-min Ho-dja*'nın oğlu *Su-li-man*'ın sarayıydı; Su-li-man, *T'u-rh-fan, Pi-djan, Lu-gu-ts'in, Se-geng-mu, T'o-k'o-sun* ve *Ha-la-huo-djo* olmak üzere altı şehri idâre ediyordu. Doğu Türkistan'daki diğer şehirler ise Çin hükûmeti tarafından atanan memurlarla idâre ediliyordu. Çinli müellif bu şehirler arasında sadece T'u-rh-fan'ın kalabalık olduğunu söylemektedir. Tüm bu şehirlerin toplam nüfusu en fazla 3 bin hanedir. Bunların büyük kısmı fakirdir ve hayatlarını idame ettirememektedir. Yazları çok sıcak olur ve rüzgâr tozu göğe kaldırır. Turfan'ın güneydoğusunda hiçbir yeşilliğin bitmediği bir tepe vardır. Burada güneş ışığı katlanılmazdır; bu sebeple bu dağlar *Huo-yen-shan* ("ateş dağı") adıyla bilinir. Kışları çok soğuk değildir ve kar nadiren yağar. Ülkede çıkan ürünler buğday, akdarı, susam ve batıda en iyileri olan türlü türlü karpuz, kavun ve üzümdür. Toprak verimlidir. Pamuk ve fasulye bol ekilir. Turfan'ın bir li kuzeyinde bazen büyük kasırgalar çıkar ve eşekleri, koyunları uçurup götürür. Turfan'ın güneyinde tüm topraklar çöldür, çölde vahşî develer ve atlar yayılır.

Sin-kiang-chi-lio, Turfan'a bağlı olan toplam yirmi dokuz şehir ve küçük yer saymaktadır. Çinliler XVIII. yüzyılda Doğu Türkistan'ı işgal ettikten sonra önemli şehirler Çin adları almıştır. Bu yüzden Turfan'a *Kuang-an-ch'en* adı verilmiştir.

5. Sİ-FAN

Ming Shih, 330'daki bahiste Ming devrinde Kukenor Gölünün güneyi ve güneydoğusuna dâir tarihî bir değerlendirme sunmaktadır. Kaynakta *Si-fan* adının Çin'in *Shen-si* ve *Sz'-ch'uan* eyaletleri sınırlarının ötesindeki Tangutların türlü halklarının yaşadığı ve Çin tarihinde eskiden *Si-kiang* adıyla bilinen topraklara atfedildiği kaydedilmektedir.

Burada ilk Ming İmparatoru Hung Wu tarafından kurulan askerî bölgeler dört askerî idârenin doğrudan kontrolü altında olan Çin hâkimiyetini kabûl eden yerli reislerin idâresindeydi. Dört askerî idârenin merkezleri *Si-ning, Ho-chou, T'ao-chou* ve *Min-chou* (Kan-su'da Kukenor Gölünün güneydoğusunda)'daydı. Si-fan ülkesi 1512 yılında Moğol reis *İ-bu-la T'ai-shi*

tarafından tahrip edildi; bu reis Ts'ing-hai yâni Kukenor bölgesine hâkim oldu.

Kuang-yü-ki, 24, fol. 24'de Si-fan'ın Shen-si'nin güneybatısı, Sz'-ch'uan'ın batısı ve Yün-nan'ın kuzeybatısındaki topraklardan müteşekkil olduğunu bildirmektedir. Si-fan'da bulunan iki *wei* veya daha önemli askerî bölgeler yâni Do-gan, Lung-ta ve otuz daha küçük tâbiler *Ming Coğrafyası*'nda ve *Kuang-yü-ki*'de geçmektedir. Si-fan kabileleri tarafından Çin İmparatoru'na sunulan haraç hediyeler Pekin'deki saraya Sz'-ch'uan'daki *Ya-chou* yoluyla gidiyordu.

Aynı Çin kaynakları Si-fan ülkesindeki dağlar, ırmaklar, ürünler hakkında da bilgi vermektedir.

Do-gan'ın kuzeydoğusundaki topraklarda yüksek bir dağ olan K'un-lun silsilesi daimâ karlarla kaplıdır. Buranın yerel adı *I-rh-ma-bu-la*'dır. Sarı Irmak bu dağın 500 li güneyinde akar.

Si-fan sınırında bir *K'o-bo* Gölü vardır. Buranın etrafı 70 küsur li'dir. Burası suyunu Yün-nan'a doğru akıtır. Bu su *Si-rh* Irmağıyla birleşir ve ardından *Yang-pi* adını alır. *Hui* (Çin işareti tam belli değildir, *Dseng* olarak da okunabilir) Irmağı güneydoğudan (Si-fan'ın güneydoğu sınırı?) gelir ve *Lu* Irmağı olarak adlandırılır.[24]

Huang-ho yâni Sarı Irmak Do-gan bölgesinin batı sınırında, *Ma-hu-man* kabilesinin yaşadığı toprakların batısında doğar. Irmak gidişatında belli bir mesafe yerin altına girer, sonra tekrar toprak üstüne çıkar ve yıldızlar gibi yüz küsur bulak veya gölcüğü teşkil eder. Bu göllerin yerel adı *Huo-tun nao-rh*'dır. Irmak ardından 100 li kuzeydoğu istikametinde akar ve büyük bir göl meydana getirir. Daha da doğuya doğru ırmak *Chi-pao-ho* adını alır. *Hulan* ve diğer kollarla birleşir ve nihayetinde *Huang-ho* adını alır.[25] *Ming Coğrafyası*, Huang-ho'nun üst kısımlarında bazı kolları zikreder ancak bu adlar muasır haritalarda yer almamaktadır.

Çince Si-fan, "Batılı Yabancılar" demektir. Çinliler bu adı genelde, Kukenor Gölünün güneyindeki yüksek yerlerde, Sarı Irmağın kaynaklarının olduğu topraklarda ve Sz'-ch'uan'nın kuzeybatısındaki dağlarda yaşayan halklara atfederler. Fakat bazen Çinli tarihçiler bu adı doğrudan Tibet için kullanırlar.

---

24 *K'o-bo* galiba *Bramaputra*'nın kaynaklardan biri olan *Gokpo* ve *Yang-pi* ise Bramaputra'nın kollarından biri olan *Tsanpa* yerine yazılmış olmalıdır. *Lu* Irmağı veya *Salwen* haritamızda aynı bölgede yer almaktadır. Yule (*The River of Golden Sand*, 1880) bu ırmaklar hakkında ilginç bilgiler vermektedir.

25 Muasır Çin haritalarına göre yukarıda zikredilen bulakların olduğu düzlüğe Moğollar *Odon Tala* ("yıldızlı düzlük") ve Çinliler *Sing-su-hai* ("yıldızlı göller") derler. *Ming Coğrafyası*'ndaki büyük göl, haritamızda *Oring nor*'dur. Bu gölden ayrıldıktan sonra ırmak *Hatun Göl* adını alır.

Daha fazla tafsilat için Tibet bahsine bakınız. *Ming Shih,* Tibet adını *Wu-sz'-dsang* olarak kaydeder.

Çinliler Si-fan'ı *Tangut*'larla eşleştirir (Biçurin'in Tibet ve Kukenor tarihi üzerine eserine bakınız). Gerçekten de Przewalsky'nin Tibet'in kuzeydoğusunda, Kukenor topraklarında yaşadıklarını zikrettiği *Tangutan*'lar Si-fan'ın karşılığıdır.[26]

6. AN-TİNG

An-ting, Kan-chou'nun 1500 li güneybatısındadır. Han devrinde buradaki ülkeye *Rh-k'iang* adı verilirdi. T'ang devrinde burası T'u-fan (Tibet) Devleti'ne bağlıydı. Moğol devrinde An-ting, *Ning-wang*[27] unvanı taşıyan Moğol Prensi *Bu-yin T'ie-mu-rh*'ın toprağıydı. Bu ülkeye daha doğru olarak *Sa-li Wei-wu-rh*[28] (Sarı Uygur) ülkesi deniyordu. Buranın toprakları 1000 li yüzölçümündedir, sınırları doğuda Han-dung, kuzeyde Sha-chou, güneyde Si-fan(Kukenor)'a dayanır. Bu ülkede şehir yoktur. Halk keçe çadırlarda yaşar ve çok sayıda deve, at, sığır ve koyun besler.

1370 yılında İmparator Hung Wu bu ülkeye, beyanatlarını bildirmek üzere bir elçi gönderdi. 1374 yılında VI. ayda *Bu-yin T'ie-mu-rh, Ma-t'a-rh* adlı kurmay subaylarından birini ve diğer bazı kimseleri Çin sarayına gönderip haraç sundu. Elçi zırh, kılıçlar ve ülkesinin mallarından sundu. İmparator çok memnun oldu ve elçiyi iyi ağırladı. Sonraları bir Çinli subay An-ting'e gönderildi; subay ülkeyi *A-duan, A-djen, Jo-sien* ve *T'ie-li* olmak üzere dört kısma ayırdı. Hükümdar (Bu-yin T'ie-mu-rh) ertesi yıl subaylarından birini Çin sarayına gönderdi ve daha önce Yüan tarafından hükümdara verilen ve üzerinde altın ve gümüş harflerin olduğu levhayı sundu. Hükümdar imparatordan ülkesinde An-ting ve A-duan'da iki *wei* yâni askerî bölge kurulmasını rica etti. İmparator bu ricayı yerine getirdi. İmparator Bu-yin T'ie-mu-rh'a, *wang* (hükümdar, prens) unvanını ve subaylarından biri olan Sha-la'ya *chi-hui* askerî rütbesini verdi. İmparator 1376 yılında hükümdar ve subayları için hediyeler vermesi

---

26 Çin'in en büyük ırmakları olan Huang-ho ve Yang-tsz' ırmakları doğduğu Kukenor Gölü havzasına ve dağlık bölgelere Çinliler umumî *Ts'ing-hai* yâni *Azure Denizi* adını verirler ki Moğolca *Kukenor* ile aynı mânâya gelir.

27 Ning-wang unvanı ilk kez 1306 yılında Kubilay Han'ın sekizinci oğlu *K'uo-k'uo-ch'u*'ya verildi. Ming Sülâlesi, Moğolları Çin'den kovduğu esnada An-ting'i idâre eden *Bu-yin T'ie-mu-rh* galiba bu prensin torunudur.

28 An-ting adına rastlanmayan *Yüan Shih*'da *Sa-li Wei-wu-rh* adı bir kez geçer. Plano Karpini Sari-Huiur olarak zikreder.

için bir subayı An-ting'e gönderdi. Ertesi yıl hükümdar, Sha-la tarafından öldürüldü, oğlu da aynı şekilde ortadan kalktı. Ülkede bir darbe oldu. *Do-rh-dji-ba* adlı bir general isyan edip Sha-mo(çöl)'ya çekildi ve oradan hareket edip An-ting'i yağmaladı. Yine imparatorluk mührünü de ele geçirdi. 1392 yılında Çinli General Lang Yu ordusuyla batıya doğru (galiba Kansu'dan) yürüdü ve *A-djen* Irmağına kadar ilerledi. İmparator 1396 yılında An-ting'i düzene sokması ve orada tekrar bir askerî idâre kurulması için subaylarından birini gönderdi. Bu-yin T'ie-mu-rh'ın bir torunu olan ve *Ling-dsang*'a çekilen *I-p'an-dan* 1413 yılında imparatora haraç sundu; imparator ise ona An-ting Hükümdarı unvanı verdi. 1424 yılında *Wu-sz'-dsang* (Tibet)'a gönderilen ve *Bi-li-dju* ve *Huang-yang-ch'uan* ırmaklarında dinlenen Çinli elçiler An-ting'deki kabile reislerinden *San-k'o* ile K'ü-sien chi-hui'si *San-dsi-sz'* komutasındaki birliklerin saldırısına uğradılar. Askerler elçileri yağmalayıp öldürdüler ve kaçtılar. İmparator kendi hükmüne yapılan bu tecavüzü duyunca çok sinirlendi ve Li Ying ve K'ang Shou komutasında büyük bir orduyu isyancıların peşine gönderdi. Li Ying, K'un-lun Dağlarına vardı, birkaç yüz li batıya doğru ilerledi ve Ya-ling-k'uo ülkesine vardı. Burada An-ting isyancılarıyla karşılaştı ve onları büyük kayıplar verdirerek mağlup etti. Fakat K'ü-sien isyancıları kaçıp saklanmayı becerdiler. Bundan sonra Li Ying döndü.

1446 yılında I-p'an-dan öldü ve oğlu *Ling-djan-gan-sie-rh,* An-ting Hükümdarı olarak yerine geçti. Bu da 1490'da öldü, oğlu *Ts'ien-ben* yerine geçti. Bu sırada Kumul Hükümdarı bir oğul bırakmadan öldü. Çin sarayı Kumul Hükümdarı'nın amca tarafının (ki An-ting hükümdarları da buradan gelmedir) bir torunu olan *Shen-ba*'nın Kumul tahtına geçmesini istiyordu. Shen-ba bu esnada K'ü-sien'de yaşıyordu. Fakat Ts'ien-ben, kardeşi lehine hak iddia etti. Buna karşılık Shen-ba Kumul Hükümdarı seçildi.

Cheng-te'nın saltanatı esnasında 1512 yılında Moğol reisi *I-bu-la T'ai-shi,* arkasına *A-rh-t'o-sz'* kabilesini alarak Ts'ing-hai(Kukenor)'yı işgal etti ve çevredeki bölgeleri tahrip etti. Böylece An-ting bölgesi de zarar gördü.

An-ting adı muasır Çin veya Avrupa haritalarında söz konusu bölgede yer almamaktadır. Eski devirlerde buranın konumu ancak tercümesi sunulan kısımlardaki ifadelerden kabaca tayin edilebilir. Burası Kukenor'un batısında, K'un-lun Dağları yakınlarında bir yerdedir.

7. A-DUAN

A-duan, *Sa-li Wei-wu-rh* (Sarı Uygur) ülkesindedir. *Ming Shih,* A-duan'ın doğuda *Han-dung,* kuzeyde *Sha-chou* ile sınırdaş olduğunu bildirmektedir. İmparator Hung Wu 1375 yılında burada bir askerî idâre kurdu. Sonraları *Do-rh-dji-ba,* A-duan'ı yağmaladı. 1406 yılında A-duan Hükümdarı *Siao-sie* ve diğerleri Pekin'e gelip haraç sundular ve ülkelerinde askerî idârenin tekrar kurulmasını rica ettiler. İmparator kabûl etti ve Siao-sie ve reislere askerî rütbeler verdi.

Hung Hi'nin saltanatı (1425-1426) esnasında K'ü-sien Hükümdarı *San-dsi-sz'* (1424 yılında Tibet'e giden Çin elçilerini yağmalayan kişi), A-duan chi-hui'lerinden biri olan *So-lu-dan*'ı kandırıp onunla birleşerek bir kez daha bir Çin elçilik heyetini yağmaladı. İmparator onları takip ettirmek üzere büyük bir ordu gönderdi, ancak Çinliler haydutları ele geçiremedi. Sadece onların ülkelerine dönmelerine engel olabiliyorlardı. İmparator 1431 yılında, *Djen-dji-han*'ı A-duan askerî bölgesinin başına tayin etti. Bunun babası Çin elçilerinin soyulmaları hadiselerine karışmış ve Djen-dji-han da Wu-sz'-dsang (Tibet)'a giden ana yolun geçtiği Bi-li-dju Irmağına çekilmiş olsa da imparator onu bağışlamış ve o da kabilesiyle beraber T'ie-rh-gu'daki eski yerlerine dönmüştü.

A-duan bahsinde nihayetinde T'ie-rh-gu'dan bir ay uzaklıkta, Hui-hui (Müslüman) ülkesinde aynı adlı bir devletin olduğu bildirilmektedir.

Son zikredilen A-duan ile galiba Hoten kastedilmektedir ki *Yüan Shih* genelde *O-duan* der. Bununla beraber *Ming Shih,* Hoten için eski Yü-t'ien adını yazmaktadır.

Çin kaynaklarına göre *Sa-li Wei-wu-rh* (Sarı Uygur) ülkesinde bulunan A-duan, Kan-chou'nun 1500 li güneybatısındadır; Sarı Irmağın doğduğu yer olduğuna dâir çok az şüphem vardır. *Yüan Shih,* 63'de Sarı Irmağın kaynağı üzerine bir bahis vardır. Burada 1280 yılında Kubilay Han'ın Sarı Irmağın kaynağını bulması için komutanlarından biri olan Tu-shi'yi gönderdiği kaydedilmektedir. Tu-shi, bu ırmağın kaynağının yüz küsur gölet ve bataklık olduğunu ve yüksek bir yerden bakıldığında burasının takımyıldız gibi göründüğünü ve bu yüzden bu ülkeye O-duan nao-rh dendiğini ve Çincede *Su-sing-hai* ("yıldızlı göl") mânâsına geldiğini söylemişti. Moğolca *odun* "yıldız" ve *nor* "göl" demektir. Muasır Çin haritalarında Sarı Irmağın doğduğu yere *Odun Tala* ("yıldızlı düzlük") denir.

8. K'Ü-SIEN

Burası Su-chou'nun güneybatısındaydı ve doğuda An-ting ile sınırdaştı. Han devrindeki *Si-jung* veya *Si-k'iang* veya T'ang devrindeki *T'u-fan* halkının yaşadığı ülkedir. Moğol Yüan Sülâlesi buraya askerî bir idâre (*yüan-shi-fu,* "kışla") kurmuştu ki *K'ü-sien-da-lin* adı veriliyordu.

İlk Ming İmparatorunun saltanat devrinde K'ü-sien Hükümdarı Çin sarayına gelip haraç sundu. Ona chi-hui unvanı bahşedildi. K'ü-sien'de bir askerî idâre kuruldu. *Do-rh-dji-ba* isyan ettiğinde K'ü-sien halkı kısmen katledildi ve geri kalanlar An-ting bölgesine ilhak oldu. Bunlar A-djen denen ülkede yerleştiler.

1406 yılında K'ü-sien tekrar An-ting'den ayrıldı. O esnada K'ü-sien'i idâre eden *San-dsi*'ya chi-hui unvanı verildi. San-dsi-sz' ona yardımcı olarak atandı ancak sonradan onun ricasıyla ayrılmasına ve *Lo-wang-huai* ülkesini idâre etmesine müsaade edildi. Sekiz yıl sonra San-dsi-sz', An-ting'in kabile reislerinden biriyle bir elçilik heyetine saldırıp yağmaladı. Bir Çin ordusu onları cezalandırmak üzere yola çıktıysa da San-dsi-sz' kaçmıştı, halkıyla uzaklara saklanmıştı. Sonradan imparator onu affetti, ona dönüp 42 bin çadırın (âilenin) başına geçmesi dâvetinde bulundu. San-dsi-sz' bunun üzerine bir elçi gönderdi, imparatora teşekkür etti, develer ve atlar sundu. 1430 yılında Si-yü(batı toprakları)'den dönen bir Çin elçisi San-dsi-sz''in tekrar saraya haraç taşıyan elçileri durdurup soyduğunu ve geçidi tamamen kapattığını bildirdi. Bunun üzerine imparator çok sinirlendi ve büyük bir orduya haydutların peşine düşüp onları cezalandırmalarını söyledi. San-dsi-sz' Çinliler gelmeden kaçmayı başardı ve yoldaşı *T'o-t'o-bu-hua* mağlup oldu ve öldü. Eninde sonunda San-dsi-sz' tekrar affedildi, elçi gönderip şükranlarını bildirdi ve ülkesine dönmesi için müsaade istedi. Ülkesine döndükten sonra 1432 yılında öldü. Yerine oğlu Du-li geçti. Ch'eng Hua'nın saltanatı (1465-1488) esnasında T'u-lu-fan (Turfan) halkı K'ü-sien'e girip tahribat yaptı. Hung Chi'nın saltanat devresinde (1488-1506) An-ting Hükümdarı'nın K'ü-sien'de yaşayan oğlu Shan-ba Kumul'u idâre etmesi için çağrıldı. 1512'de Meng-gu (Moğol) Hanı *I-bu-la, A-rh-t'u-sz'* kabilesini arkasına alıp Ts'ing-hai (Kukenor)'ya hâkim oldu ve yine K'ü-sien'i tahrip etti ve oradaki askerî idâreyi dağıttı.

9. MENG-GÜ (MOĞOL) CH'İ-GHİN

Kia-yü-kuan'dan batıya doğru 20 li gidildiğinde *Ta-ts'ao-t'an* ("büyük otlak yeri") denen yere varılır. Buranın 30 li ilerisinde *Hei-shan-rh* ("kara tepe") vardır, buradan 70 li daha ilerlenirse *Hui-hui-mu* ("Müslüman mezarı")'ya varılır. 40 li daha batıda *Shen-ma-ch'eng* ("iğdiş edilmiş hayvanlar şehri") vardır. Burada dikkate değer bir *tun-t'ai* vardır, bunun içinde gözcü askerler bulunur. Buranın 80 li batısında *Ch'i-ghin*[29] vardır. Han Sülâlesi devrinde burada *Tun-huang*[30] bölgesi vardı. Chin devrinde ise burası *Chang-kün* idi. T'ang devrinde burası Kua-chou'ya ve Moğol devrinde Sha-chou'ya dâhildi.

1380 yılında Ming Generali Pu Ying batıya yaptığı sefer esnasında Po-ch'eng("beyaz şehir")'a vardı, Moğol Komutan Hu-du T'ie-mu-rh'ı esir etti ve ardından Ch'i-ghin'a vardı ve *Pin*[31] Hükümdarı *I-lien-djen*'i ve halkından 1400 adamı esir aldı. Altın mührü (Moğol imparatorları tarafından verilen) de ele geçirdi ve döndü. Sonraları bir Moğol kabilesi Ch'i-ghin'i tekrar ele geçirdi. Eski bir Moğol müşaviri olan *K'u-dju*'nun oğlu *T'a-li-ni* adlı bir Moğol vardı. Bu başlarda *Ha-la-t'o* ülkesinde yaşıyordu, 1404 yılında 500 küsur adamla gelip tâbi oldu. Bunun üzerine ona binbaşı rütbesi bahşedildi ve askerî bir istasyonun (*su*) kurulduğu Ch'i-ghin'de bir imparatorluk mührü verildi. T'a-li-ni birkaç kez isyancılara ve haydutlara hücumda ve onları ele geçirmede kendisini gösterdi. İmparator bunun üzerine onu *chi-hui-ts'ien-shi* rütbesine yükseltti. 1410'da bu askerî istasyon, askerî bölge (*wei*) konumuna yükseltildi. 1411'de T'a-li-ni öldü ve oğlu *Ts'ie-wang-shi-ghia* geçti. Haraç sundu ve bir Çin rütbesi aldı. 1436 yılında ona tâbi olanlardan bir subay, Hsi-yü(batı toprakları)'deki *A-duan*(Hoten)'dan Çin'e haraç götüren bir elçi heyetini yağmaladı ve hatta elçiyi ve maiyetindeki 21 adamı öldürdü. Fakat imparatorun talebi doğrultusunda cezalandırıldı ve çaldığı mallar iade edildi. 1440'da Kumul'a giden bir Çin elçilik heyeti Ch'i-ghin'den geçti. Ts'ie-wang-shi-ghia elçiye erzak, katırlar, atlar verdi ve hatta yanına bir kafile kattı. Buna karşılık imparator onun rütbesini yükseltti. Ertesi yıl imparatora Ts'ie-wang-shi-ghia'nın kabilesine mensup olan ancak Sha-chou'lu gibi görünen birinin Si-yü'den haraç getiren

---

29 Yukarıda Kia-yü-kuan'ın batısında zikredilen yerlerin çoğu Çin haritasında bu kapı ile Yü-men-hien şehri arasındaki yol üzerinde gösterilmektedir. Çin haritasında ise iki Ch'i-ghin istasyonu vardır; *Ch'i-ghin-hu-t'ai* (Ch'i-ghin Gölü istasyonu) ve *Ch'i-ghin-hia-t'ai* (Ch'i-ghin geçidi istasyonu). Bu iki istasyon arasında iki gölü birbirine bağlayan bir ırmak akar.

30 Çin M.Ö. II. yüzyılda bu bölgelerde kuzeybatı sınırında dört askerî bölge, Tsiu-ts'üan, Wu-wei, Chang-ye ve Tun-huang'ı kurmuştur ki Tun-huang bu bölgelerin en batısında ve Yü-men-kuan'ın batısındadır.

31 *Yüan Shih*, 107'deki şecereye göre Pin toprakları Hülagü'nün bazı torunlarına ayrılmıştır.

elçileri durdurduğu ve yağmaladığı bildirildi. İmparator suçluların cezalandırılmasını emretti. Bu esnada Wa-la (Oyrat) kabilesi güçlüydü ve devamlı etrafındaki ülkelere saldırıyordu. Onlardan çekinen Ts'ie-wang-shi-ghia, imparatordan Su-chou'ya çekilme müsaadesi istediyse de imparator ona müsaade vermedi ve onu korumaya söz verdi. 1443 yılında Wa-la kabilesinin reisi *Ye-sien* hediyelerle Ch'i-ghin'e elçi gönderdi ve Ts'ie-wang-shi-ghia'nın bacısıyla oğlunu evlendirmeyi istedi ve yine Sha-chou hâkiminden küçük kardeşine eş olması için bir kız talep etti. Her iki talep de imparatorun kabûl edilmesi tavsiyesine rağmen reddedildi. Ts'ie-wang-shi-ghia artık yaşlanıp inzivaya çekilince oğlu *A-su* 1444 yılında Ch'i-ghin tahtına çıktı ve imparator tarafından tanındı. Ye-sien ona iki kez elçi gönderip evlilik teklifinde bulunduysa da A-su ret cevabı verdi.

1148'de Kumul Hükümdarı'na giden bir elçilik heyetine eşlik eden Çin birlikleri *K'u-yü* şehrinde dinlenirlerken şehri kuşatan Ch'i-ghin birlikleri komutanının saldırısına uğradılar. Fakat Çinliler bir huruç harekâtı yaparak saldırganları mağlup etmeyi başardılar ve komutanı esir ettiler. A-su sadık bir Çin taraftarıydı ve Ye-sien'in imparatora karşı ittifak kurma teklifini reddetti. 1466 yılında öldü. Oğlu *Wa-sa-t'a-rh* yerine geçti. 1471'de öldü, oğlu *Shang-bu-t'a-rh* Ch'i-ghin tahtına çıktı.

T'u-lu-fan Su't'an'ı 1473 yılında Kumul'u ele geçirdikten sonra Ch'i-ghin'e, oradaki birliklerin komutanına bir mektupla elçi gönderdi ve ona Çin'e hücum etme çağrısı yaptı. Fakat komutan elçiyi öldürdü ve mektubu imparatora gönderdi. 1482 yılında Ch'i-ghin, Kumul'u tekrar ele geçirmesi için Han Ch'en'a yardım etti. 1483 yılında komşu kabile *Ye-mie-k'o-li*, Ch'i-ghin'i ele geçirip yağmaladı. Sonradan T'u-lu-fan (Turfan) bu bölgeyi devamlı tahrip etti ve nihayetinde 1513 yılında oradaki askerî istasyonu ortadan kaldırdı. Çin hükûmeti bunun üzerine Ch'i-ghin'deki Moğol kabilesinden geriye kalanları Su-chou'nun güneyindeki dağlara çekti. 1528 yılında bunlar topu topu bin kişiydiler.

Ming Coğrafyası, Ch'i-ghin'deki ürünleri şöyle sıralamaktadır:

Deve; *hu-t'ung-lü*, altın ve gümüşü lehimleme için kullanılan bir ağaç sıvısı; *po-mo-ken*[32]; *kin-t'ing-ts'ao* (?); *jou-ts'ung-jung*, Moğolların ilaç olarak kullandığı bir bitki, *orobanş* (?); *sha-tsao*, kum hünnabı; *fu-kin*, altın tozu; *nao-sha*, amonyak tuzu; *ku-fan* (?).

---

32 *Pen-ts'ao-kang-mu*, 12'ye göre bu sarı yapraklı bir bitkidir, kabayoncaya benzer ve kökü ilaç olarak kullanılır.

Klaproth (*Asia Polyglotta*, s. 269) ve Howorth (*Mongols*, I, s. 499, 500) Moğol devrindeki Ch'i-ghin'i Ming devrindeki *Koşot*'lar veya günümüzdeki Kalmıklar ile eşleştirme eğilimindedirler. Delamarre (*Histoire des Ming*, s. 177) Çin işaretlerine göre yukarıdaki adı *Tche-kin Moung-kou* olarak tercüme etmekte ve mânâsını "Mongols aux haches rouges" olarak vermektedir. Fakat Ch'i-ghin hiç şüphe yok ki Moğolca bir sözdür ve "kulak" mânâsına gelir; bu söz Moğolca coğrafî adlandırmalarda devamlı görülür. Archimandrite Palladius, *"M. Polo Kuzey Çin'de"* adlı çalışmasında Ch'i-ghin adının orada bulunan biri büyük biri küçük iki göle atfedildiğini bildirmektedir.

10. SHA-CHOU

Ch'i-ghin'den 200 li batıya doğru ilerlendiği zaman *K'u-yü*'ye varılır. Bu yerden yol önce güneye ve ardından batıya doğru kıvrılır ve 190 li sonra *Kua-chou*'ya varır. Kua-chou'nun 440 li batısında Sha-chou vardır. Han devrinde burada, Si-yü sınırında Tun-huang vardı; burası *Yü-men-kuan* ve *Yang-kuan* istihkâmlarından çok uzak değildir. Sha-chou Wei Sülâlesi (386-558) devrinde kuruldu.[33] T'ang devrinde ad değiştirilmedi. Sonradan *T'u-fan* (Tibet) Sha-chou'yu ele geçirdi. Sung devrinde Sha-chou Si-hia(Tangut İmparatorluğu)'ya âitti. Moğol devrinde ise burası Sha-chou-lu adını aldı.

Ming Shih'a göre Ming devrindeki Sha-chou tarihi yukarıda zikredilen yerlerle büyük bir benzerlik arzetmektedir. Ming, Çin'de hâkimiyet sağladığı sırada Sha-chou, Ch'i-ghin gibi bir Moğol kabilesine âitti.

1404 yılında Sha-chou'nun iki kabile reisi *K'un-dsi-lai* ve *Mai-dju* bizatihî gelip Çin İmparatoru'na tâbi oldular. İmparator ise Sha-chou'da bir askerî bölge kurulmasını emretti. Zikri geçen kabile reisleri bahşedilen *chi-hui-shi* unvanıyla bu idârenin başına getirildi. Mai-dju 1410'da ölünce K'un-dsi-lai tek başına Sha-chou'yu idâre etti.

1424 yılında *T'ai P'ing*'in bir elçisi, Wa-la (Oyrat) reisi Çin sarayına giderken yolda haydutların geçidi kapattığını gördü. Bunun üzerine K'un-dsi-lai ona eşlik etti. Böylece imparator, K'un-dsi-lai'yı ödüllendirdi. 1425 yılında I-li-ba-li (Mogolistan) ve Sa-ma-rh-han(Semerkand)'dan elçiler Kumul'da Sha-chou'dan gelen haydutlar tarafından soyuldu. Su-chou'nun askerî vâlisi onları takip etme emri aldı. K'un-dsi-lai halkının kıtlıktan kırılması üzerine

---

33 *Ming Shih* yanlış malûmat vermektedir. Yukarıda zikrettiğim gibi Sha-chou adı 622 yılında çıkmıştır. *Yüan Sülâlesi Coğrafya*sı'na göre Sha-chou adı Ming-sha-shan'dan türemiştir; bu yerin yakınında "gürleyen kum tepesi"nden gelmedir.

1426 yılında Çin'e elçi gönderip borç tahıl istedi ve sonbaharda geri ödeyeceğini söyledi. İmparator bu ricayı yerine getirdi ve şöyle dedi: *"Siz yabancıları aynı zamanda bana tâbi olanlar olarak kabûl ediyorum, bu sebeple geri ödemenize gerek yoktur."* İmparator da haremağalarından birini K'un-dsi-lai'ya hediyeler vermesi için Sha-chou'ya gönderdi. 1432'de Sha-chou'da yine bir kıtlık oldu ve imparator tekrar Su-chou'dan tahıl gönderip halkı kurtardı. Aynı yıl Halie(Herat)'den gelen ve saraya haraç taşıyan elçiler, Sha-chou'da Ch'i-ghin *chi-hui*'si *Go-yu* tarafından soyulduklarını bildirdiler. K'un-dsi-lai'ya bu hadiseyi aydınlatması emri verildi.

1434 yılında K'un-dsi-lai saraya elçi gönderip Sha-chou bölgesinin Si-fan (Tangut) haydutları tarafından devamlı yağmalandığından, bunların insanları soyup sürüleri götürdüğünden ve kendi başına onlara karşı koyamadığından yakındı ve halkıyla eski şehirleri olan Ch'a-han'ya çekilip yerleşmek için müsaade istedi. Fakat imparator kabûl etmedi ve şöyle dedi: *"Sen otuz küsur yıldır Sha-chou'da yaşıyorsun; halkın çok sayıda sığır ve at besliyor ve zengin oldu, talebinin hiçbir mesnedi yoktur."* Fakat ertesi yıl 1435'te Sha-chou, Kumul halkı tarafından yağmalandı ve K'un-dsi-lai, Wa-la halkından da korktuğu için Sha-chou'yu terk etmeye karar verdi ve 200 adamıyla bizatihî Çin sınırına gelerek açlıktan kırıldıklarını bildirdi. Sınırdaki Çin idâresi onlara tahıl verdi ve imparatora K'un-dsi-lai'ın K'u-yü'ye yerleştirilmesi teklifinde bulundular. Kabilesinin bir kısmı Kumul'a göçmüştü. Sonraları Han-dung *chi-hui*'si Sha-chou'ya hâkim oldu, ancak Ch'i-ghin *chi-hui*'si tarafından sürüldü. Çin İmparatoru 1440 yılında sınırdaki Çin idâresine K'u-yü şehrini Çinli askerlerin yardımlarıyla tekrar inşa etmelerini emretti. 1441 yılının kışında inşaat tamamlandı. K'un-dsi-lai hediyelerle bir elçi gönderip imparatora teşekkür etti. Onun en büyük oğlu Nan-k'o, iki küçük kardeşiyle beraber Çin sarayına gelip haraç sundular. Nan-k'o, *tu-tu-ts'ien-shi* unvanı aldı ve döndü. Sonradan Nan-k'o'nun halkından çok kişi Wa-la halkına göçmek için hazırlıklar yaptı, ancak Çin hükûmeti iyi bir zamanlamayla göçe engel oldu ve 1446'da Sha-chou'daki 1230 küsur adamdan oluşan 200 hanelik tüm kabile Çin'e, Kan-chou'ya taşındı. Çinliler tarafından terk edilen Sha-chou şehrine, Han-dung reisi *Ban-ma-sz'* hâkim oldu.

Nan-k'o'nun Çin hükûmetine itaat etmek istemeyen *So-nan-ben* adlı kardeşi Wa-la reisi Ye-sien'e tâbi oldu. Fakat So-nan-ben'ın Han-dung'da yaşadığını haber alan Çinliler onu ele geçirdiler. Onun idam edilmesi teklif edildiyse de babasının ve kardeşinin gösterdiği yararlılıklar sebebiyle af edildi ve Tung-ch'ang(Shan-tung eyaletinde)'a gönderildi.

11. HAN-DUNG

Burası Ch'i-ghin'in güneyinde ve Kia-yü-kuan'ın güneybatısındadır. Han devrinde kurulan Tun-huang bölgesindeydi.

1392 yılında bir Ming generali haydutları kovalarken Han-dung topraklarına geldi. Orada yaşayan çok sayıda insan kaçıp saklandılar. Fakat sonra döndüler ve 1397 yılında kabilenin reisi *So-nan-ghi-la-sz'* Çin sarayına bir elçi gönderip haraç sundu. İmparator bunun üzerine Han-dung'da bir askerî idâre kurulmasını emretti.

Okuyucuyu Çin sarayına gönderilen elçilerden, ihanetlerden ve elçilerin yağmalanmalarından bahsederek sıkmak istemiyorum; sadece yukarıda zikrettiğim yerler gibi olan Han-dung hakkında genel malûmat vereceğim. Han-dung da Çin rütbeleri taşıyan yerli reisler tarafından idâre ediliyordu. 3000 kişiden müteşekkil Han-dung birlikleri Turfan ile savaşında Çin'e yardım etti. XVI. yüzyılın başlarında Moğollar Han-dung halkına tazyike başladı. Moğollar bu esnada *Ts'ing-hai*(Kukenor)'yı elinde tutuyorlardı. En nihayetinde Çinliler Han-dung'daki tüm kabileyi Kan-chou'ya yerleştirdiler.

12. SOL HAN-DUNG

Burası eski Sha-chou idi. Han-dung halkı arasında bir ihtilaf vardı ve *An-chang* idâresindekiler, K'u-dsi-lai tarafından lağvedildikten sonraki Sha-chou topraklarına yerleşmişlerdi. An-chang'ın ölümünden sonra oğlu *Ban-mu-sz'* kabilenin başına geçti. Çin hükûmeti bunun Wa-la reisi Ye-sien ile gizli ittifak kurduğundan şüpheleniyordu. Ch'eng Hua'nın saltanat devresinde (1465-1488) öldü ve yerine torunu *Dji-k'o* geçti. 1479 yılında Çin hükûmeti eski Sha-chou şehrinde Sol Han-dung askerî idâresini kurdu ve Dji-k'o bu idârenin başına geçti. Nihayetinde Turfan Sultanı bölgeyi ele geçirdi.

13. HA-MEİ-Lİ

Bu ülke Kan-su bölgesinden çok uzakta değildir. Burada Ming Çin'e hâkim olduğu zaman Moğol Yüan Sülâlesi'ne mensup Prens *Wu-na-shi-li* yaşıyordu. 1380 yılında birliklerini Si-liang (şimdiki Kan-su'daki Liang-chou-fu)'da tutan Çinli General Pu Ying, birliklerini harekete geçirip içinden geçen ticaret yolunu açmak üzere Ha-mei-li topraklarını ele geçirmek için impara-

tordan müsaade rica etti. İmparator izin verdi ancak Pu Ying'e dikkatli olmasını söyledi. Wu-na-shi-li generalin harekete geçtiğini duyunca tâbi olduğunu bildirdi, ertesi yıl Müslüman A-lao-ding(Alaeddin)'i Çin sarayına gönderip vergi sundu. İmparator onu ödüllendirdi ve *Wei-wu-rh* (Uygur) ülkesine beyanatlarını bildirmek üzere bir subay gönderdi.

İmparator 1390 yılında Wu-na-shi-li'nin devamlı komşu bölgelere tacizlerde bulunduğunu, topraklarından geçen Müslüman kervanları durdurduğunu ve hatta kervanlar bir başka yoldan gittiklerinde onları yağmaladığını ve öldürdüğünü işitti. Çok sinirlendi ve Kan-su'daki birliklerin komutanına ve bir başka generale Wu-na-shi-li'nin cezalandırılmasını emretti. Çin birlikleri Si-liang'dan yola çıkıp batıya doğru ilerlediler ve geceleyin Ha-mei-li şehrine varıp kuşatmayı başlattılar. Wu-na-shi-li'nin subaylarından biri gelip teslim oldu. Ertesi sabah Wu-na-shi-li, 300 küsur atın şehirden çıkarılmasını emretti, Çinliler atları avlarken âilesiyle beraber kaçmayı başardı. Çinliler onun şehrini ele geçirdiler. Pin Hükümdarı *Bie-rh-k'ie T'ie-mu-rh* ve 1400 adam öldürüldü. Hükümdarın oğlu ve 1730 adam esir edildi. (Hükümdarlara daha önce Moğollar tarafından verilen) altın ve gümüş mühürler de Çinlilerin eline geçti.

Ming Shih, 331 Tibet'in büyük kısmından ve Çin ile siyasî temasları olan bazı Hint devletlerinden bahseder.

14. WU-SZ'-DSANG (TİBET)

Yüan Shih'da Tibet bazen bu adla geçmektedir ki ad galiba, U ve Tsang eyaletlerinin adlarının birleşmesinden meydana gelen bir yanlışlıktan doğmuştur.

Ming Shih Wu-sz'-dsang'ın *Yün-nan* eyaletinin batısında olduğunu ve *Li-kiang-fu* şehrinden 1000, *Sz'-ch'uan*'daki *Ma-hu-fu*'dan 1500 ve *Shen-si*'deki *Si-ning*'den 5000 li uzakta bulunduğunu kaydetmektedir.

Kubilay Han'ın Tibet'teki baş Lama yaptığı Ba-sz'-ba'nın halefleri dışında *Ming Shih* Tibet'te yedi diğer Lama zikreder. XV. yüzyılın başlarında Çin İmparatoru onlara Çin unvanları bahşetti.

15. BİE-SHİ-BA-Lİ (BİŞBALIK, MOĞOLİSTAN)[34]

Bie-shi-ba-li, Si-yü(batı toprakları)'de büyük bir imparatorluktur. Güneyde Yü-t'ien (Hoten), kuzeyde Wa-la (Oyrat) ülkesi, batıda Sa-ma-rh-han (Semerkand) ve doğuda Huo-chou (Karahoca) ile komşudur. Burası (galiba hanın ordosu kastedilmektedir) Kia-yü-kuan'ın 3700 li güneydoğusundadır. Bie-shi-ba-li'nin, eski zamanlardaki *Yen-k'i* ve *Kui-tsz'* ile aynı topraklarda olduğuna inanılmaktadır.[35] Moğol İmparatoru Shi Tsu (Kubilay Han) devrinde Bie-shi-ba-li'de bir *süan-wei-sz'*[36] vardı; sonraları bu, *yüan-shuai-fu* (Moğol birliklerinin ordugâhı) hâline getirildi.

---

34 *Bie-shi-ba-li* veya *Bişbalık* (imparatorluğun adı sonradan *İ-li-ba-li* veya *İlibalık*'a çevrildi) adıyla Çinliler XIV. yüzyılın sonlarından XV. yüzyıla kadar Cengiz'in ikinci oğlu Çağatay'ın bânisi olduğu Çağatay Hanlığı'nın doğu kısmını kastetmişlerdir. Mukayeseli tetkiklerle anlaşılabileceği gibi *Ming Shih*'daki Bie-shi-ba-li, Müslüman tarihçilerin aynı devirde bahsettikleri *Cet* veya *Get* ile aynıdır. Batıda burası Moğolistan (doğudaki asıl Moğolların yayıldıkları ülke ile karıştırılmamalıdır) olarak da bilinir. Timur biyografisinde (Stewart tercümesi, s. 46, 73) bu imparatorluğa *Deşt Jitteh* (deşt, bozkır veya çöl demektir) der ve Jitteh'i kendinden sayar. Bu yüzden bunlar Cengiz evladının tarafındadırlar. İslâm kaynaklarından anlaşılacağı gibi Timur devrinde Cet İmparatorluğu şimdiki Cungarya, İli ve Doğu ve Batı Türkistan'ın büyük kısmını kapsıyordu. Cet, Jitteh veya Get adlarının menşeini açıklayacak durumda değilim. Şurası kesindir ki Timur devrinden evvelki Fars müellifleri bu adı bilmemektedirler ve ad XV. yüzyılın ilk yarısından sonra da kaybolmuştur. *Zafername*'nin müellifi Şerafeddin, Timur'un Moğolistan'daki Cetlere karşı seferlerinden bahseder. Arabşah da benzer malûmat verir. Şah Ruh'un tarihini yazan Abdürrezak (ölümü 1483) 1425 yılı için Cetlerden bahseder. Başta De Guignes olmak üzere bazı müsteşrikler Cet adını, Çin kaynaklarında M.Ö. II. yüzyıldan beri zikredilen Yüeh-chih ve Grek kaynaklarındaki Getae ve Massagetae adından türetmeye çalışır. Pencab'da, İndus kıyılarında ve Hindistan'ın diğer kısımlarında kalabalık hâlde yaşayan *Cat*'ların aynı ırka mensup olup olmadıkları tartışılmaktadır. Vivien de St. Martin'in *Les Huns Blancs*, 1849 adlı eserinin sonunda konu hakkındaki ilginç tetkikine bakınız.

Bie-shi-ba-li hakkında Çin kayıtlarını doğrulamak için burada Moğolistan ve Cet tarihine toplayabildiğim çeşitli kaynakları sunacağım. Edindiğim malûmat şu kaynaklardandır: *Tarih-i Reşidî* (terc. Erksine, s. 150); Hvandamir, *Habibü's-Siyer* (terc. Défremery, s. 150); Timur'un otobiyografisi (terc. Stewart, s. 151); Şerafeddin, *Zafername* (terc. Pétis de la Croix, s. 150); Abdürrezak'ın "*Şah Ruh Tarihi*" (terc. Quatremère, s. 151). Ayrıca Yule, *Cathay*, s. 522'ye bakınız (çevirenin notu: Müellif bundan sonra esasen *Zafername*'ye dayanarak Timur ve Timurlular tarihini sunmaktadır ki devrine göre iyi fakat bugün için çok eksiktir. Timur ve Timurlular tarihi için başta İsmail Aka, Hayrünnisa Alan, M. Şamil Yüksel olmak üzere Türklerin çalışmalarına bakılmalıdır. Bir Sinolog olan müellif mukayese yapmak maksadıyla pek bilmediği birkaç İslâm kaynağının Batı dillerine yapılan tercümelerinden yaptığı iktibasları Türk okuyucusuna sunmanın bir fayda sağlamayacağı kanaatindeyiz.)

35 Karaşar ve Kuça.

36 Yabancı halklar üzerinde kurulan bir tür Çin idâresidir.

Hung Wu'nun saltanatı esnasında (1368-1399) Çinli General Lan Yü, Sha-mo(Moğol çölü)'ya sefere çıkıp *Pu-yü-rh-hai*'ya[37] vardığında, Sa-ma-rh-han'dan birkaç yüz tüccarı esir etti. İmparator bu tüccarların ülkelerine gönderilmesini emretti. Bir Çin elçilik heyeti onlara eşlik etti. General geri dönerken bu elçi Bie-shi-ba-li topraklarından geçti; buranın *Hei-di-rh huo-dja*[38] adlı imparatoru Çin sarayına elçi gönderdi. Bu elçilik heyetinin başında Binbaşı *Ha-ma-li-ding*[39] vardı. 1391 yılının VII. ayında (Ağustos) geldi ve haraç olarak atlar ve akdoğanlar sundu. İmparator onu iyi karşıladı, ona ve elçisine ipek mallardan ve kumaşlardan hediyeler bahşetti. Aynı yılın IX. ayında imparator Kâtip K'uan Ch'e, Denetçi Han King, Meclis Üyesi T'ang Cheng'ı bir misyonla batıdaki ülkelere gönderdi. Bunlar imparatorun *Hei-di-rh-huo-djo*'ya gönderdiği mektubu da taşıyorlardı. Mektupta şöyle yazıyordu:

"Dağlar ve denizler tarafından bölünen dünyada birçok devlet olmasına ve onların kaideleri ve geleneklerinin farklılaşmasına rağmen bana öyle geliyor ki iyi ve kötü hisler, ihtiraslar ve insan tabiatı (kelimesi kelimesine "kan ve nefes") her yerde aynıdır. Gök insana yardım eder ve herkese cömertlikle yaklaşır. Hükümdara Göğün bahşettiği yüksek kudret için de aynı şey geçerlidir. Gök kaidelerine uyan biri insana şefkatle yaklaşır ve herkese merhamet gösterir. Bu yüzden dünyadaki tüm türlü devletlerin (imparatorun) insaflı nazarına ve zenginliğine hakkı vardır. Küçük bir devlet büyük bir devleti onurlandırırsa Gök ona hayırlar getirir. Geçmiş bir zamanda Sung Sülâlesi'nin hükümdarları pervasız olduklarında ve ahlaksız memurlar kanunları çiğnediğinde Gök bu sülâleyi terk etti ve gücü Yüan(Moğol Sülâlesi)'e bahşetti. Shih Tsu (Kubilay Han, Çin'deki ilk Moğol İmparatoru) Moğol bozkırından gelip Çin'i ele geçirdi ve burada hüküm sürdü. Böylece halk tekrar huzura erişti ve yetmiş küsur yıl barışın tadını çıkardı. Bundan sonra Shih Tsu'nun halefleri halkın idâresini boşladı ve kanunları çiğneyen liyakatsiz memurları göreve getirdi. Güçlü zayıfa baskın çıktı. Halk haksızlık karşısında Göğe haykırdı. Böylece Göğün buyruğu bana bahşedildi. Şimdi güç asasını elimde tutuyorum ve kara saçlı halkı (Çinliler) idâre ediyorum. Birliklerimle itaat göstermeyenlerin üzerine giderim. Biat edenlere şefkatle yaklaşırım. Otuz yıl içinde Orta İmparatorluk'un tüm eyaletlerini ele geçirmeyi başardım. Yabancı devletler de saygılarını sundular ve hâkimiyetimi kabûl ettiler. Sadece Yüan (Moğollar) Çin sınırını ihlal ediyordu, birliklerim Pu-yü-rh-hai'ya doğru ilerledi ve bir Moğol prensi ordusuyla teslim oldu. Bu esnada Sa-ma-rh-han'dan ticaret maksadıyla gelen birkaç yüz insan esir edilmişti ve ben subaylarımdan birini gönderip onların memleketlerine

---

37 Güneydoğu Moğolistan'daki *Taal Nor*'dur. Seferle, 1388'de Moğollara yapılan seferi kastetmektedir. Çinliler Moğolları *Pu-yü-rh-hai*'da mağlup ettiler.

38 Hızır Hoca Han.

39 Kamereddin olmalıdır; ancak Cetlerin hükümdarına atfedilmez.

geri dönmeleri için nezaret etmesini emrettim. Bu zamandan beri üç yıl geçti. Elçilerim döndükten sonra sen bana bir elçi gönderip haraç sundun. Sana çok teşekkür ederim ve bizimle iyi münâsebetlerini sürdürmeni ve Çin ile daimî teması kaybetmemeni dilerim. Seni selamlaması ve gayretlerini yüceltmesi için elçimi gönderiyorum."

İmparatorun elçisi Bie-shi-ba-li'ye geldi ve hükümdara mektup iletti; ancak hükümdar için hiçbir hediye getirilmediği ortaya çıkınca imparatorun zarif mektubu Bie-shi-ba-li Hükümdarı için hiçbir mânâ ifade etmedi. K'uan Ch'e'yi tutuklattı ve diğer Çinli elçilerin dönmelerine müsaade etti.

1397 yılının ilk ayında imparator Bie-shi-ba-li Hükümdarı'na şu mektubu taşıyan bir subay daha gönderdi:

"Ben tahta çıktığımdan beri sınırdaki subaylarım Çin'e gelen yabancı tüccarların yoluna hiçbir zaman taş koymadılar ve ayrıca yabancılara iyi davranılması doğrultusunda emirler verdim. Böylece yabancı tüccarlar büyük kârlar elde ettiler ve sınırda hiçbir sıkıntı yaşanmadı. Bizim çiçekli ülkemiz (Çin) büyük bir güçtür ve biz senin ülkene lütuf gösteriyoruz. Peki, neden iyi münâsebetler kurmak için birkaç yıl önce sana gönderdiğim elçi tutuklandı? Neden böyle bir şey yaptın? Geçen yıl elçim K'uan Ch'e serbest bırakılana kadar Bie-shi-ba-li'den gelen tüm Müslüman tüccarların tutuklanmasını emrettim. Bununla beraber onlara sadece ülkemde ticaret yapmalarına müsaade ettim. Sonradan bunlar ülkelerinde bıraktıkları âilelerinden bahisle dert yanınca onlara acıdım ve evlerine dönmelerine müsaade ettim. Benim hayırseverliğimi bil diye şimdi sana tekrar bir elçi gönderiyorum. Sınırımıza gelen yolu kapatma ve savaşa sebep olma. Shu-king şöyle der: 'Bir memnuniyetsizlik durumunda kendi kendimize bunun içeriden mi yoksa dışarıdan mı kaynaklandığını sormalıyız. Göz önünde bulundurulması gereken temel hususlar, hukukun kanunları gözetilmiş mi yoksa çiğnenmiş mi ve övgüye değer bir gayret gösterilmiş mi yoksa gösterilmemiş mi?' Şimdi ben sana soruyorum, böyle oldun mu ve övgüye değer bir gayret gösterdin mi?"

Hükümdar bu mektubu alınca K'uan Ch'e'yı serbest bıraktı.

Yung Lo tahta çıkınca bir mektupla ve hediyelerle Bie-shi-ba-li Hükümdarı'na elçi gönderdi. Fakat Hei-di-rh-ho-djo öldü ve yerine oğlu *Sha-mi-ch'a-gan*[40] geçti. Sha-mi-ch'a-gan ertesi yıl imparatora elçi gönderdi ve haraç olarak yontulmamış yeşim taşı ve iyi atlar gönderdi. Elçi iyi karşılandı ve ödüllendirildi. Bu esnada Kumul Hükümdarı *An-k'o T'ie-mu-rh,* Moğol Hanı *Gui-li-ch'i* tarafından zehirlendi ve Sha-mi-ch'a-gan da ona savaş açtı. İmparator minnettar idi, hediyelerle ona elçi gönderdi ve Kumul Hükümdarı T'o-t'o ile iyi geçinmesini tembih etti. 1406 yılında Sha-mi-ch'a-gan haraç gönderdi ve im-

40 Şamı Cihan.

parator buna karşılık yüksek rütbeli bir subayı *Liu T'ie-mu-rh*'ı hediyelerle Bie-shi-ba-li'ye gönderdi. 1407 yılında Sha-mi-ch'a-gan üç kez haraç gönderdi. Bu elçiler, bildirildiğine göre daha önce Bie-shi-ba-li'ye âit olan Sa-ma-rh-han'ın tekrar ele geçirilmesi için Çin yardımını rica etmek üzere görevlendirilmişti. İmparator haremağaları *Pa T'ai* ve *Li Ta*'yı, Liu T'ie-mu-rh ile beraber meseleyi ihtiyatla tetkik etmeleri için Bie-shi-ba-li'ye gönderdi. Elçiler hükümdara ipek mallar sundular ve iyi ağırlandılar. Ertesi yıl ülkelerine döndüler ve Sha-mi-ch'a-gan'ın öldüğü ve yerine oğlu *Ma-ha-ma*'nın[41] geçtiği istihbaratını getirdiler. Bunun üzerine imparator aynı elçileri merhum hükümdarın hatırasına kurban sunmak ve Ma-ha-ma'ya hediyeler sunmak üzere bir kez daha Bie-shi-ba-li'ye gönderdi. 1410 yılında imparatorluk elçileri Sa-ma-rh-han'a giderken Bie-shi-ba-li'den geçtikleri esnada Ma-ha-ma tarafından iyi ağırlandılar. Ma-ha-ma ertesi yıl Çin sarayına bir elçi gönderdi ve iyi atlar ve bir *wen-pao* (leopar) sundu. Bu elçi döndüğünde onlara hükümdar için altın sırmalı ipek kumaşlar getiren *An* eşlik etti. Bu esnada Wa-la(Oyrat)'lar bir elçi gönderip Ma-ha-ma'nın Wa-la'lara savaş açmak üzere ordu topladığı şikâyetinde bulundular. İmparator onu ikaz etti. 1413'de Ma-ha-ma generallerinden birini gönderip Çin'e haraç sundu. General Kan-su'ya geldi. Sivil ve askerî otoritelere onu onurlandırmaları emri verildi.

Ertesi yıl (1414) Si-yü(batı toprakları)'den dönen elçiler kısa bir sürede Ma-ha-ma'nın kardeşi ve anasının öldüğü istihbaratını getirdiler. İmparator, An'ı bir taziye mektubuyla tekrar gönderdi. Ma-ha-ma öldüğünde oğlu yoktu. Yeğeni *Na-hei-shi-dji-han*[42] yerine geçti ve 1416 yılının ilkbaharında bir elçi gönderip imparatora amcasının vefatını bildirdi. İmparator merhum imparatorun hatırasına kurban sunmak ve halefine *wang* (hükümdar) unvanı vermek üzere Haremağası Li Ta'yı gönderdi. 1417'de Na-hei-shi-dji-han, imparatora Sa-ma-rh-han'dan bir prenses ile evleneceğini[43] ve gelinin çeyizine karşılık olarak atlar rica ettiğini bildirdi. Bunun üzerine 500 top renkli ve 500 top sade beyaz ipek kumaş Bie-shi-ba-li Hükümdarı'na düğün hediyesi olarak gönderildi.

1418'de Bie-shi-ba-li'den Su-k'o adlı bir elçi geldi ve hükümdarının (Na-hei-shi-dji-han) amcaoğlu *Wai-sz'*[44] tarafından öldürüldüğünü ve Wai-sz''nın kendisini hükümdar ilân ettiğini bildirdi. Wai-sz' halkıyla batıya göçtüğü esnada imparatorluğun adını (Bie-shi-ba-li'den) *İ-li-ba-li*[45] olarak değiştirmişti.

---

41 Muhammed Han.

42 Nakş-i Cihan.

43 İslâm kaynaklarında bu evlilikten bahsedilmez.

44 Veis veya Avis Han.

45 İlibalık.

İmparator yabancı devletlerin iç işlerine müdâhil olma âdetinin olmadığını söyledi. Su-k'o'ya *tu-tu-ts'ien-shi* unvanı bahşetti ve aynı zamanda Haremağası Yang Chung'u, Wai-sz''ya gönderdi ve bir ok, bir kılıç, bir zırh ve ipek mallardan sundu. Reis *Hu-dai-da*[46] ve İ-li-ba-li'den yetmiş küsur adam hediye aldı. Sonraları Wai-sz' anası *So-lu-t'an Ha-tun*(Sultan Hatun)'un yaptığı gibi Çin sarayına devamlı haraç gönderdi.

1428'de Wai-sz' öldü, yerine oğlu *Ye-sien Bu-hua*[47] geçti; bu da Çin'e devamlı haraç gönderdi. Merhum hükümdarın damadı *Bu-sai-in* de haraç gönderdi.

Ye-sien Bu-hua 1445'de öldü ve yerine *Ye-mi-li Hu-djo*[48] geçti. Yeni hükümdar haraç olarak develer ve ayrıca 3800 *kin* ağırlığında işlenmemiş bir yeşim taşı gönderdi, ancak en iyi keyfiyette değildi. Çin hükûmeti her iki *kin* yeşim taşı karşılığında bir top beyaz ipek gönderdi. 1457 yılında ve yine 1456'da bir Çin elçisi hükümdar için hediyelerle İ-li-ba-li'ye gönderildi. Bu esnada İ-li-ba-li'nin her üç veya beş yılda bir elçi göndermesi ve elçilik heyetindeki kişi sayısının onu geçmemesi kararlaştırıldı. Bundan sonra Çin sarayında bu ülkeden elçiler nadiren görüldü.

Amiot, *Mém. conc. Les Chinois*, XIV, s. 278'de Ming İmparatoru'na İ-li-ba-li'deki bir general-vali olan *She-le-ma Mou-che* tarafından gönderilen bir mektubun tercümesini sunmuştur.

Ming Shih'da Bie-shi-ba-li (veya I-li-ba-li) bahsi bu ülkeye ve sakinlerinin geleneklerine dâir bazı bilgiler vererek sona ermektedir. Aynı konu üzerine daha tafsilatlı kayıtlar *Ming Coğrafyası*'ndaki *Shi-si-yü-ki*'de mevcuttur:

İli-ba-li ülkesi çöllerle çevrilidir. Ülke doğudan batıya 3 bin ve kuzeyden güneye 2 bin li'dir. Orada ne şehir ne de saray binası vardır. Halk göçebedir, keçe çadırlarda yaşar, sürüleriyle suyun ve otun peşinden gider. İnsanların görünüşü ürkütücüdür. Bunlar genelde et ve kımız tüketirler. Wa-la (Oyrat)'lar gibi tek tip giyinirler. Bununla beraber *Ch'en Ch'eng* (*Shi-si-yü-ki*'nin müellifi) onların Müslümanlar gibi giyindiklerini ve dillerinin Wei-wu-rh (Uygur) diline benzediğini bildirmiştir. Hükümdar başını kazıtır ve bir *chao-la mao*[49] giyer ve bunun da üzerine *ts'z'-lao*'nun[50] kuyruk tüyünü takar. Hükümdar yere serili rengârenk nakışlı halıların üstünde oturur. Yabancı elçileri huzuruna kabûl ettiğinde secde etmelerini asla istemez. Elçiler sadece diz çökerler.

46 Kaşgar Emiri Hudaydad.
47 İsen Buka.
48 İmil Hoca.
49 Çince mao, şapka demektir. Chao-la ise Türkçe *çalma*'dan gelmedir.
50 Bir tür Hint leyleği.

Burada *Po-shan* ("Ak Dağ") denen bir yer vardır ki oradan daimâ duman ve ateş yükselir. Çokça *nao-sha* (amonyak tuzu) vardır. Halk bunu toplamak için ayakkabılarına ağaç taban çakar, çünkü deri taban yanar. Bu dağda içinde bir tür koyu çamur bulunan mağaralar vardır. Bu dışarı akar ve sonra amonyak tuzuna dönüşür. Halk bunu deri hastalıklarını tedavi etmek için kullanır.[51]

Ts'ung-ling veya "Soğan Dağları" da bu ülkeye âittir. Bu dağın adı dağdaki yabanî soğanların bolluğu sebebiyle verilmiştir. Dağ çok yüksektir. Yerliler oraya *T'a-shi-da-ban*[52] derler.

Burası çok soğuk bir memlekettir. Dağlarda ve derin vadilerde kar yağışı VI. ayda (Temmuz) bile nadir değildir.

Burada bir *Je-hai* ("sıcak deniz") vardır, etrafı birkaç yüz li uzunluğundadır. Ülkenin dilinde oraya *I-si-k'o-rh*[53] denir.

16. HA-SHİ-HA-RH (KAŞGAR)

Burası Si-yü'deki küçük bir ülkedir. 1408 yılında Pa T'ai ve Li Ta (Bieshi-ba-li'ye gönderilen iki Çinli elçi) *Ha-shi-ha-rh*'a da uğradılar. Bunlar bir imparatorluk mektubu ve hediyeler getirdiler. 1413'de *Bo-a-rh-hin-t'ai* ülkesine dönerken (Semerkand, Herat ve Şiraz'da idi) Ha-shi-ha-rh'dan geçti ve

---

51 Ak Dağ ile ilgili benzer tasvirler Wei Sülâlesi (V. yüzyıl) yıllığındaki Kui-tsz' (Kuça) bahsinde geçmektedir. Buna göre Kui-tsz' (Kuça) şehrinin 170 li güneyinde Po-shan vardır. Bu dağdan koyu ve kötü kokan bir sıvı dere olup akar ve birkaç li sonra yerin altına girer. Bu sıvı saç ve diş dökülmesinin ve ayrıca dizanterinin tedavisinde kullanılır. Sui devrindeki (VI. yüzyıl) Si-yü ile ilgili bir eser olan *Sui-si-yü-t'u-ki*'de (*Wen-hien-t'ung-k'ao*'da zikredilir) aynı Po-shan geçer; buna göre Kui-tsz' (Kuça) şehrinin 200 li kuzeyinde, üzerinden dumanlar ve alevler yükselen bir yerdir. Burada nao-shan yâni amonyak tuzu çıkar. Dağ *A-ghie* adıyla da bilinir. Klaproth ("*Volcans du Thien shan, Tabl. Hist. As.*", s. 109, 110) bu son adın Türkçe ateş dağı mânâsına geldiğini söylemektedir. Krş. Ritter, II, s. 333.
Po-shan (Rus haritalarında Be-shan olarak geçer) hâlâ aynı Çince adı taşır. Haritalara göre Kuça'nın 60 İngiliz mili kuzeyindedir. Humboldt ve Ritter'den beri Po-shan daimâ Tanrı Dağlarının faal bir yanardağı olarak kabûl edilir.

52 Ts'ung-ling adı Çin yıllıklarında M.Ö. II. yüzyıldan beri geçmektedir. Çinliler bu adı Tarım Havzasını batıdan kuşatan ve Tanrı Dağlarını Kun-lun silsilesi ile birleştiren dağlara atfederler. Kaşgar'dan Pamir'e giden Forsyth'i takip ettiği yolda, Taşkurgan'ın güneybatısında Nisa Taş Devan adlı bir geçit vardır ki Çin kaydındaki Taş Daban adına benzemektedir.

53 Türkçe Issıkgöl'dür. Moğollar ve Kalmıklar *Temurtu nor* derler. Tuzkul ("tuz gölü") adıyla da bilinen göl Çin kaynaklarında VII. yüzyıldan itibaren görülmektedir. *T'ang Shu*, 258b'de *Shi* (Taşkent) bahsinde Sui-ye veya Çu Irmağı yakınlarında Je-hai ("sıcak deniz") zikredilir. Çinli müellif gölün kışları donmadığını kaydeder. 630 yılında gölü gören Hsüan Tsang, adı *Ts'ing-hai* ("berrak deniz") olarak yazmıştır. Bkz. Beal, *Si Yu Ki*, I, s. 25.

(buranın hükümdarı) bunun üzerine Çin sarayına elçi gönderip haraç sundu. Süan Te'nın saltanatı esnasında (1426-1436) Ha-shi-ha-rh yine haraç sundu. 1463 yılında bir Çinli elçi buraya gitti, ancak bu ülkeden karşılık olarak hiç kimse gelmedi.[54]

17. YU-T'İAN (HOTEN)[55]

Yü-t'ien Çinliler tarafından Han Sülâlesi devrinden beri bilinen ve Sung Sülâlesi devrine kadar Çin ile daimâ münâsebette olan eski bir yerdir.

1406 yılında bu ülkeden bir elçi Çin sarayına geldi ve haraç sundu. Elçi geri dönerken *chi-hui Shen-chung Mu-sa* ona eşlik etti ve *Da-lu-wa I-bu-la-ghin* adlı Yü-t'ien Hükümdarı'na hediyeler ve bir imparatorluk mektubu götürdü. Hükümdar karşılık olarak Ma-la-ha-sa-mu-ding adlı bir elçiyi yola çıkardı ve imparatora bir parça işlenmemiş yeşim taşı sundu. *Chi-hui Shang-heng* geri dönen Hoten elçisine eşlik etti.

1420 yılında Yü-t'ien'den bir elçi geldi; bu esnada *Ha-lie* (Herat) ve *Ba-da-hei-shan* (Bedekşan) elçisi de Çin sarayına varmıştı. Geri dönen elçiye Ch'en Ch'eng ve Kuo King eşlik etti. 1422'de Yü-t'ien'den gelen elçi keyfiyetli yeşim taşı ve 1424'de gelen elçi atlar sundu. Elçilik heyeti henüz tahta çıkmış olan İmparator Jen Tsung tarafından iyi ağırlandı.

---

54 Bu devirdeki Kaşgar tarihi *Tarih-i Reşidî*'de yer almaktadır. Bkz. Erskine'nin tercümesi; Yule, *Cathay*, s. 545; Bellew, "History of Kashgar". Ayrıca krş. Quatremére, "Le Royaume de Kachgar".

Kaşgar Moğol devrinde Çağatay Devleti'ne âitti, ancak daimâ hanın sarayındaki bir başkomutana tahsis edilirdi. Böylece Kaşgar XIV. ve XV. yüzyıllarda Duğlat Sülâlesi'ne âit olmuştur. Emir Yulacı Duğlat Kaşgar'da Moğolistan Hanı Tuglak Timur'un emri altında tevarüs şeklinde bir hâkimiyet tesis etti ve 1347'de tahta çıktı. Emir Hudaydad Duğlat babasının yerine 1347'den sonra geçti.

55 Hoten tarihi çok karanlıktır ve bana öyle geliyor ki tüm bildiklerimizi Çin kaynaklarından öğreniyoruz. Abel Rémusat, *Histoire de la Ville de Khotan* adlı eserinde bu ülkenin tarihine dâir Çin kaynaklarında M.Ö. II. yüzyıldan bugünlere kadar tüm malûmatı bir araya getirmiştir. Tarih-i Reşidî'den Ming devrinde Hoten'in Kaşgar'dan çok Moğolistan'a bağlı olduğunu ve Hoten emirlerinin idârede serbest olduklarını ve şeklen Moğolistan Hanı'na tâbi olduklarını anlıyoruz. Emirler galiba hanların Hoten'deki vâlileridir. XIV. yüzyılın sonlarına doğru Timur'un birlikleri birkaç kez Kaşgar'ı çiğnemiştir. Timur'un torunu Mirza İskender de 1399'da Moğolistan'a yaptığı seferde yine Hoten'e girmiştir. Bu sefer vesilesiyle *Zafername*'nin müellifi bu yer hakkında malûmat vermektedir.

Muasır Çin haritalarında ve XVIII. yüzyılda neşredilen Çin coğrafya eserlerinde Hoten, *Hotien* ve *I-li-ts'i* adıyla geçmektedir. İlçi veya Elçi, muasır Avrupalı seyyahlardan öğrendiğimiz kadarıyla Hoten'in merkezine verilen bir addır.

Jen Tsung'un selefi İmparator Yung Lo (1403-1424) çok uzaktakiler de dâhil olmak üzere tüm devletlerin hâkimiyetini tanımasını istiyordu ve onun saltanatı esnasında her yıl batıdaki ülkelerden elçiler geliyordu. Bu yabancılar Çin mallarına, bilhassa ipeğe çok düşkündüler ve ülkelerinden getirdikleri mallarla değiş tokuş ederek kâr sağlıyorlardı. Bu yüzden yabancı tüccarlar haraç getirme bahanesiyle Çin'e gelmeye alışmışlardı. Bunlar gelirken deve, at, yeşim taşı ve diğer malları getiriyorlardı. Çin'e girdikten sonra hükûmet onlara ırmaklardan geçmeleri için kayıklar ve karada ilerlemeleri için arabalar tahsis ediyor, onların erzaklarını sağlıyor ve istasyonlarda konaklamaları ve yol almaları için gerekenleri yapıyordu. Hem askerler hem de halk (yabancıların) haraçlarının taşınması esnasında kendilerini tüketiyorlardı. Bunun dışında bu elçilik heyetleri ülkelerine dönerlerken arkalarına aldıkları kendi halklarından çok sayıda kişiyi ve onların mallarını binlerce li uzaklara taşımak da hükûmetin sırtına yüklenmişti. Bu işler görülürken hem hükûmet hem de imparatorun tâbileri için birçok büyük meşakkatler ve büyük maliyetler ortaya çıkıyordu. Memurlar ve halk mırıldanmaya başladı. Müşavirler meclisi gelecekte imparatorun yabancılara gösterdiği bu ihtimamı bırakmak mecburiyetinde kalacağı fikrindeydiler. Hükûmetin bu suiistimallerle uğradığı zarar imparatora izah edildiğinde, imparator öfkelendi ve bu zararlara müsaade eden memurların ikaz edilmesini emretti. Sonra da batıdaki ülkelere gelecekte elçi gönderilmemesi hükmü verildi. Bu tedbirler sebebiyle yabancı elçiler çok sık gelmediler.[56]

Yü-t'ien (Hoten) eski zamanlardan beri daimâ büyük bir devlet olmuştur. Hoten, Sui ve T'ang devirlerinde (VI.-X. yüzyıl) *Jung-lu, Han-mi, K'ü-le* ve *P'i-shan*'ı ele geçirmiş ve böylece çok güçlenmiştir. Yüan Sülâlesi'nin sonlarına doğru Hoten, eski ihtişamını kaybetti. Komşu devletler Hoten'e saldırdılar. Halk kaçıp dağlarda saklandı. Fakat İmparator Yung Lo düzeni tekrar tesis ettikten sonra Si-yü(batı toprakları)'deki ülkeler tekrar haraç göndermeye başladılar. Hoten eski zenginliğine kavuştu ve tüccarlar tekrar bu ülkeden geçmeye başladılar.

56 *Ming Shih*'ın müelliflerinin bu samimî itirafı ve imparatora sunulan rapor, bilhassa Ming Sülâlesi'nin başlangıcında Çin kaynaklarında sıklıkla kaydedilen yabancı ülke elçiliklerini anlamamıza imkân vermektedir. İmparator Yung Lo, ihtişamını "dünyanın on bin devleti" üzerinde yayma heveslisiydi ve Asya'nın hemen hemen tüm devletlerine sarayına elçilerini göndermeleri dâvetinde bulunuyordu. Elbette bu elçiler Çin'de iyi ağırlandıklarından devamlı geliyorlardı ve daha da fazlası ticarî maksatlar güdüyorlardı. Sadece haraç olarak sundukları mallara karşılık daha değerli malları almakla kalmıyorlardı, aynı zamanda Çin'de ticaret yapmalarına müsaade ediliyordu ve böylece büyük kârlar elde ediyorlardı. *Ming Shih*'da kaydedilen elçilerin çoğunun ticaret kervanları olduğuna şüphe yoktur ve bunlar daimâ ülkelerinin hükümdarları tarafından gönderilmiyorlardı.

Hoten doğuda K'ü-sien askerî bölgesi ve kuzeyde İ-li-ba-li (Moğolistan) ile komşudur. Burası kuzeydoğudaki *Su-chou*'dan 6300 li uzaktadır.[57] Eski kayıtlara göre (V. yüzyıldaki *Wei Shu*) Yü-t'ien (Hoten), Ts'ung-ling Dağlarının 200 li kuzeyindedir. *Ming Coğrafyası* daha doğru olarak bu dağları Hoten'in güneydoğusuna yerleştirmektedir.

Hoten'in doğusunda *Po-yü-ho* ("beyaz yeşim taşı ırmağı"), batısında *Lü-yü-ho* ("yeşil yeşim taşı ırmağı") vardır. Yine şehrin batısında üçüncü bir *Hei-yü-ho* ("kara yeşim taşı ırmağı") vardır. Bu üç ırmak *K'un-lun*[58] Dağlarından doğar. Yeşim taşı toplayanlar ırmaktaki iyi parçaları ay ışığında görür ve ardından dalıp çıkarırlar.[59] Civar devletlerdeki halk bu üç ırmaktan yeşim taşı çalarak haraç olarak sunmaya alışıktırlar.

Hoten'de yeşim taşı dışında dut ağaçları, kenevir, buğday, Çin'deki gibi pirinç, üzüm, çadır uşağı otu, atlar vesaire yetişir.

Bu ülke Wan Li'nin saltanat devresine (1573-1620) kadar Çin sarayına düzenli olarak haraç gönderdi ve hatta bu devirde dahi Hoten'den elçiler geldiler.

18. SAİ-LAN (SAYRAM)

Sai-lan, Ta-shi-gan(Taşkent)'ın doğusundadır. Burası batıdaki Sa-ma-rh-han'dan 1000 küsur li uzaktadır. Şehrin etrafı iki veya üç li uzunluğundadır ve ortasında kalabalık bir nüfusun yaşadığı verimli bir düzlük vardır. Bu düzlükte beş tür tahıl, çok sayıda meyve ve ağaç ekilidir. Yazları ve sonbaharları otların arasında küçük siyah örümcek bulunur ki bunun iğnesi zehirlidir.[60] İğne dayanılmaz acılara sebep olur. Halk *po-ho*[61] bitkisini zehirlenen kısma sürerek zehrin tesirini tedavi eder. Bazen de koyun ciğerini aynı şekilde sürerler

---

57 Verilen mesafe çok fazladır. Hoten ile Su-chou arasındaki mesafe kuş uçuşu 3000 li'dir. Bununla beraber kervanlar Hoten'den Çin'e doğrudan gitmez ve Kaşgar, Aksu, Turfan ve Kumul üzerinden dolanırlar.

58 Haritamızda bu dağın batı kısmı Karakurum Dağları olarak bilinir ve Hoten'in güneyinde ve güneydoğusunda yer alır. *Zafername*'de bu dağlar *Karangutak* olarak geçer. Muasır haritalarda Hoten'in 50 küsur İngiliz mili güneyinde, Hoten'e doğru akan Yurung Kaş veya Karang Kaş ırmaklarının aktığı topraklarda böyle bir ad geçer.

59 *Zafername*, Hoten civarında yeşim taşı çıkarılan iki ırmak zikreder, Orak Kaş ve Kara Kaş. Forsyth'e eşlik eden Trotter, *Account of the Mission to Yarkand and Kashgar*, 1873-74, s. 154'de bu iki ırmağı Yurung Kaş ("beyaz yeşim taşı") ve Kara Kaş ("siyah yeşim taşı") olarak kaydeder ve bu adların Hoten'deki iki bölgeye atfedildiğini bildirir.

60 Bu örümcek *latrodectus lugubris* yâni *karadul*'dur. Kırgızlar *karakurt* derler.

61 Nane.

ve gece gündüz dua ederler. Sonra ağrı durur ve deri kabuk bağlar. Çok sayıda ehlî hayvan bu böceğin iğnesi sebebiyle ölür. Bundan kaçınmak için daimâ suyun yakınlarında bir yerde konaklamayı tavsiye ederler.

Yüan Sülâlesi'nin Tai Tsu'su (Cengiz Han) batıdaki ülkeleri işgal ettiğinde *Sie-t'a-la-hai* adındaki generallerinden biri Sai-lan'a saldırdı ve şehri ele geçirmek için mancınıklar kullandı.

19. TA-SHİ-GAN (TAŞKEND)

Ta-shi-gan, Sa-ma-rh-han'ın 700 li doğusundadır (kuzeydoğusu olmalıdır). Şehir bir düzlük üzerinde kuruludur, etrafı iki li'dir. Ülkenin etrafında bereketli bostanlar ve meyvelikler vardır. Nüfus kalabalıktır. *Li Ta, Ch'en Ch'eng* ve *Li Kui* (Çinli elçiler) bu ülkeyi ziyaret ettiler.[62]

20. YANG-İ (YANGİKEND)

Yang-i şehri, Sai-lan(Sayram)'ın 360 li doğusunda tepelerin arasında saçılmıştır. Buranın kuzeydoğusunda batıya doğru akan ve büyük bir ırmağa dökülen büyük bir dere vardır. Yüz li'lik bir mesafede çok sayıda harabe şehir görülür, çünkü bu yer tam Bie-shi-ba-li ile Meng-gu (Moğol) toprakları arasında kalır. Bu yüzden sıklıkla tahribata uğramış ve nüfus saçılmıştır. Bugünlerde Yang-i'nin tek sakinleri birkaç yüz askerdir ve eski duvarların yıkıntıları çalılıklar ve sazlıklarla örtülüdür.

Yung Lo'nun saltanatı esnasında (1403-1424) *Ch'en Ch'eng* bu ülkeyi ziyaret etti.[63]

---

62 *Ming Shih*'ın Ming devrinde Türkistan'ın merkezi olan Taşkent hakkında söylediği her şey bu kadar. Şehir esasında Çağatay Devleti'nden beri Moğolistan'a âittir. Ancak Timur'un saltanatının sonlarına doğru onun engin imparatorluğunun sadece bir parçası hâline geldi ve ölümünden sonra ise Semerkand'daki haleflere tâbi olmaya devam etti. XV. yüzyılın sonlarına doğru Taşkent ve Sayram'a Moğolistan'ın Yunus Han'ı hâkim oldu ve onun ölümünden sonra 1496'da en büyük oğlu Mahmut Taşkend ve Sayram'da hüküm sürdü. 1503'te Özbek Şeybanî buraları ele geçirdi. Taşkent *Zafername*'de sıklıkla geçer. Şerafeddin ise buraya Şaş dendiğini bildirir.

63 Yukarıdaki ifadelerde bazı uyuşmazlıklar vardır. Bişbalık (Moğolistan) ile Moğolların toprakları arasındaki sınır Sayram'ın 360 li doğusunda olamaz. Belki de Moğolların toprakları yerine Semerkand'ı koymalıyız. Aynı *Ming Shih* sonra Semerkand bahsinde Semerkand'ın Yang-i ile sınırdaş olduğunu bildirir. Yang-i adı Yengi Kend adından gelmedir. Orta Çağ'da bu adı

21. SHA-LU-HAİ-YA (ŞAHRUHYA)

Sha-lu-hai-ya[64], *Sa-ma-rh-han*'ın 500 küsur li doğusundadır (kuzey doğusunda olmalıdır). Şehir, *Huo-djan* (Hocend) Irmağı kenarındaki küçük bir

taşıyan birkaç Türkistan şehri vardır. Bunlardan biri Reşidüddin tarafından Cengiz Han tarafından 1220'de Aşağı Seyhun'da alınan şehirdir. Buranın harabeleri hâlâ Seyhun'un ağzına yakın yerlerde görülebilir. Fakat *Ming Shih*'daki Yeng-i, Talas Irmağı kenarındaki şehirdir ki XV. ve XVI. yüzyıldaki İslâm kaynaklarıyla da bu doğrulanabilir. *Tarih-i Reşidî*, Taras (veya Talas) şehrine Moğolların Yenghi dediklerini ve Maveraünnehr'de Yenghelik denen çok sayıda insan olduğunu bildirmektedir. Eserin müellifi Yenghi bozkırında birkaç şehir, kubbe, minare ve medrese harabesinin olduğu bildirir, fakat bu eski şehirlerin Yengi olduğunun bilinmediğini ekler. El Ömerî'nin *Mesâliki'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr*'ında (XIV. yüzyılın ilk yarısı) bu meseleye bir açıklık getirmektedir (Quatremére'nin tercümesi, s. 224). Buna göre Semerkand'dan Yengi'ye mesafe yirmi gündür ve Yengi birbirinden birer fersah uzaklıkta bulunan dört şehirden ibarettir. Bunların hepsinin ayrı adları vardır: Yengi, Yengi Balık, Kencek ve Talas. Yengi'den Almalık'a yol yirmi gün sürer. Arabşah'a göre (Manger'in tercümesi, II, s. 147) *Janci Belas* şehri (Quatremére ve Fraehn'e göre diğer nüshalarda: *Yengi Talas*) Hocend Irmağının (Seyhun) ötesinde, Semerkand'dan 15 ve Sayram'dan 5 gün uzaktadır. *Zafername*, VI, s. 26'da Timur'un 1404 yılında Mirza Uluğ Bey'e Taşkend, Sayram, Yengi, Aşira (doğru okuyuş Asparah); Mirza İbrahim Sultan'a ise Andekan, Aksiket, Taraz ve Kaşgar şehirlerinin idâresini teslim ettiğini okuyoruz. Sultan Babür hatıralarının ilk sayfasında eski zamanlarda Fergana'nın kuzeyinde mamur Yengi kenti bulunduğu ve kitaplarda buraya Tarazkend dendiğini bildirmektedir.

64 Arabşah (I, s. 217) Timur'un Şahruhya'yı kurmasıyla alakalı şu hikâyeyi anlatmaktadır: "Timur Moğolistan Cetlerini kontrol altında tutmak maksadıyla Seyhun'da bir şehir (kale) kurulmasını emretti. Bir gün Timur satranç oynarken ve rakibini şah mat etmek üzereyken kale inşaatının bittiği haberini aldı ve yine aynı anda bir oğlunun dünyaya geldiğini öğrendi. Timur bebeğe Şah Ruh adını verdi ve kalenin ise Şahruhya olarak adlandırılmasını emretti (şah, Farsça "hükümdar" ve ruh ise satrançta "kale" demektir)." Arabşah ayrıca Şahruhya'nın Seyhun'un karşı kıyısında kurulduğunu ve burada ırmağın üzerinde yüzen bir köprü inşa edildiğini bildirmektedir. *Zafername*'ye (II, s. 24) göre Mirza Şah Ruh, 1377'de doğdu. Fakat Şerafeddin Şahruhya'nın kuruluşu için çok daha geç bir tarihi verir. *Zafername*, VI, s. 27'de konu ile ilgili şöyle kaydedilir: Fenakend şehri Cengiz Han'ın ordusu tarafından yıkıldı, 1392 yılına kadar orada hiçbir yapıya âit iz kalmadı. Timur şehrin yeniden inşa edilmesini ve meskûn kılınmasını emretti ve orayı oğlu Mirza Şah Ruh'a verdiğinden buraya Şahruhya dendi. Timur 1404 yılında büyük Çin seferi için hazırlıklar yaparken ordusunun sağ kanat birliklerinin kışı Taşkend, Sayram ve Şahruhya birlikleriyle beraber geçirmesini emretmişti. Timur'un haleflerinin tarihlerinde (Abdürrezak, Mirkhond vesaire) Şahruhya devamlı zikredilir. 1416'da Şah Ruh'un oğlu Uluğ Bey Türkistan'dan Semerkand'a giderken Seyhun'u Şahruhya'dan geçmişti. Sultan Babür hatıralarında şöyle der (I, s. 2): Hocend olarak da bilinen Seyhun Irmağı kuzeydoğuda doğar ve sonra batı istikametinde Fergana içinde akıp gider. Irmak Hocend'in kuzeyi ve şimdi Şahruhya denen Finaket'in güneyinden akar ve ardından

tepe üzerinde kurulmuştur. Irmak hızlı akar. Üzerine yüzen bir köprü gerilmiştir. Fakat halk ırmağı küçük kayıklarla da geçer.

(*Ming Coğrafyası*'na göre Sha-lu-hai-ya şehrinin doğusunda Ha-bu-lien adlı bir başka ırmak vardır.)

Sha-lu-hai-ya'nın çok uzak olmamak kaydıyla güneyinde dağlar vardır, dağların arasındaki vadilerde yaşayanların nüfusu kalabalıktır. Orada zengin bahçeler vardır. Batıda büyük kumlu bir çöl vardır, yaklaşık 200 li uzunluğundadır. Burada su yoktur; sadece bazı yerlerde içilemez tuzlu su çıkar. Sığırlar veya atlar bu sudan içerlerse ölürler. Bu ülkede *a-wei* ilacı yapımında kullanılan pis kokan bir bitki[65] bulunur. Burada ayrıca bir ila iki fit yüksekliğinde küçük çalılı bir bitki vardır, bu bir tür damla (sıvı) sızdırır, sonbaharda katılaştığında halk bunu bal gibi yer. Bu kaynatılırsa şeker elde edilebilir. Yerliler buna *ta-lang-gu-bin* derler.[66]

Yung Lo'nun saltanat devresinde (1403-1425), *Li Ta* ve *Ch'en Ch'eng* bu ülkeye gönderildi. Bunun üzerine ülkenin hükümdarı bir elçiyi Çin sarayına gönderip haraç sundu. 1432 yılında Çin İmparatoru Haremağası Li Kui'yi hükümdara sunulmak üzere bir mektup ve hediyelerle oraya gönderdi.

22. AN-Dİ-GAN (ANDEKAN)

An-di-gan, Si-yü(batı toprakları)'deki küçük bir ülkedir. Yüan Sülâlesi'nin T'ai Tsu'su (Cengiz Han) Si-yü'yü işgal ettikten sonra toprakları sülâlesindeki prensler arasında pay etti. En küçükleri bu prenslerin Çin'deki toprakları gibi memurlar tarafından idâre edilir. Yüan Sülâlesi'nin çöküşünden sonra prenslere ayrılan bu yerler müstakil oldu. İmparator Yung Lo bu ülkelere tekrar tekrar elçiler gönderdi; bunlardan bazıları da buna göre Çin sarayına haraç gönderdiler. Prenslere ayrılan bu topraklardan büyük olanları kendilerine devlet dediler. Yung Lo'nun saltanatı esnasında Si-yü'deki 70 ila 80 farklı kabile veya yer elçi gönderip haraç sundu, imparatorun kapısı önünde saygıyla eğildi. An-di-gan bu küçük ülkelerden biridir. 1413 yılında, Ha-lie (Herat) ile beraber haraç gönderdi. Çin İmparatoru 1416 yılında *Lu An* ve diğerlerini ticaret yollarını açmak üzere Ha-lie, Shi-la-sz' ve diğer ülkelere gönderdiği

kuzeye Türkistan'a doğru kıvrılarak nihayetinde herhangi bir ırmak veya denize dökülmeden yüzen kum içerisinde kaybolur.

65 Çadıruşağı otu.

66 Bu, *alhagi manna* yâni devedikeni. *Ming Coğrafyası* buna kan-lu yâni "şeker damla" der.

zaman bu elçilik heyeti An-di-gan'dan da geçti ve buranın hükümdarına hediyeler sundu. Fakat bu ülke küçük olduğundan tekrar haraç gönderemedi.[67]

23. SA-MA-RH-HAN (SAMARKAND)

Sa-ma-rh-han, Han devrinde *Ki-pin* denen yerdir. Sui devrinde (VI. yüzyıl) buraya Ts'ao Devleti deniyordu. T'ang Sülâlesi tekrar *Ki-pin*[68] adını benimsedi. Bu ülke Çin ile daimâ temas hâlinde oldu. Yüan Sülâlesi'nin Tai Tsu'su (Cengiz Han) burayı işgal etti, sonra burası bir Moğol prensin idâresine verildi ve ad Moğolca *Sa-ma-rh-han* olarak değiştirildi.[69] Sa-ma-rh-han, Kia-yükuan'dan 9600 li uzaktadır.

Yüan Sülâlesi sona erdiğinde bu ülke *fu-ma T'ie-mu-rh*[70] idâresindeydi.

Hung Wu (ilk Ming İmparatoru) batıdaki devletlerle daimî münâsebet kurma arzusundaydı ve beyanlarını elçilerle gönderip uzak ülkelerdeki hükümdarları elçi göndermeye dâvet ediyordu. 1387 yılında IV. ayda *Man-la Hafei-sz'* adlı bir Müslüman, T'ie-mu-rh'ın elçisi olarak Çin payitahtına geldi. Haraç olarak 15 at ve 2 deve sundu ve iyi ağırlanıp ödüllendirildi. Bundan

---

67 Andekan, Fergana'da bir şehirdir. Muasır haritalarda Andican olarak geçse de *Zafername* bu adı Andekan olarak kaydeder. Timur ve halefleri devrinde Andegan Fergana'nın merkeziydi. Babür'ün Fergana tasviri hatıralarının başlarında yer alır. Müellif adı Andedjan olarak yazar. Timur, oğlu Ömer Şeyh'i 1376'da Andekan Vâlisi yaptı (*Zafername*, II, s. 16) ve bu prens 1393'te Fars Vâlisi olunca Timur, Ömer Şeyh'in üçüncü oğlu Mirza İskender'i Andekan Vâlisi olarak atadı. Timur 1404 yılında Şah Ruh'un ikinci oğlu Mirza İbrahim Sultan'ı aynı makama atadı (*Zafername*, VI, s. 26). 1409 yılında Şah Ruh, Fergana idâresini İskender'in küçük kardeşi Mirza Emirek Ahmed'e teslim etti. Bu ise 1414 yılında Semerkand'daki Mirza Uluğ Bey tarafından sürüldü ve galiba bundan sonra Fergana Semerkand'a bağlandı. Semerkand'da hüküm süren (1451-1469) Timur'un torunu Sultan Ebu Said, oğlu Ömer Şeyh'i Andekan Vâlisi yaptı. Ömer Şeyh 1494'de öldü ve Fergana'yı oğlu Sultan Babür'e bıraktı.

68 *Ming Shih*'ın bu eşleştirmeleri tamamen yanlıştır. Han devrinde Semerkand Çinlilere K'angkü adıyla malumdu. T'ang tarihçileri buraya K'ang veya Sa-mo-kien diyorlardı. Ki-pin genelde Kâbil ile eşleştirilir.

69 Bu ifade de saçmalıktır.

70 Çince Fu-ma, "Çin İmparatoru'nun damadı" demektir. Fakat kaynak Timur'un Çin İmparatoru'nun kızıyla evlendiğini kastetmemektedir. Buradaki *fu-ma*, Moğolca *gurkan* ve *kurgan* unvanının Çinceye çevriyazımıdır ve bu unvan sadece evlilik yoluyla Cengiz sülâlesine mensup olan prenslere verilir. Muasır Moğolcada *khurghen*, "damat" demektir. Klaproth (*Nouv. Journ. Asiat.*, 1828, s. 295) Timur devrinden kalma tüm nişanlarda *Emir Timur kurkan* (Vambery (*Travels in Central Asia*, s. 208) *kurgan*'ın Timur'un âile adı olduğunu bildirmesi ilginçtir) sözü olduğunu söylemektedir. Timur'un 1369 yılında evlendiği hanımı ve Şah Ruh'un anası Seray Mülk Hanım Türkistan ve Maveraünnehr Hanı ve Cengiz evladı Kazan Sultan Han idi.

sonra Sa-ma-rh-han, her yıl haraç olarak atlar ve develer gönderdi ve 1392 yılında bu ülke haraç olarak 6 top kadife, 9 top mavi *so-fu*[71] ve yeşil *sa-ha-la*[72], *pin-t'ie*'den[73] bıçaklar ve kılıçlar, zırhlar vesaire sundu. Aynı zamanda Sa-ma-rh-han'dan Müslümanlar satmak üzere Liang-chou(Kan-su)'ya atlar getirdiler. İmparator bu atların payitahta getirilmesini emretti. Yüan (Moğol) Sülâlesi baştayken Müslümanlar tüm Çin'e yayılmışlar, bilhassa Kan-su'da çok kalabalıklaşmışlardı. Şimdi bu eyaletin vâlisine onları ülkelerine geri gönderme emri verildi ve bunun üzerine 1200 Müslüman Sa-ma-rh-han'a gitti.

1394 yılında VIII. ayda T'ie-mu-rh'ın elçisi geldi. Elçilik heyeti imparatora 200 at sundu ve hükümdarının şu mektubunu iletti:

"Gök'ün Çin üzerinde hâkim olma kudreti bahşettiği haşmetmeabınıza, Ming İmparatoruna arz-ı hürmet ederim. Sizin hayırseverliğinizin ve faziletinizin şanı tüm dünyaya yayılmış durumdadır. Halk lütfünüzle zenginleşmiştir ve tüm devletler minnetle gözlerini size dikmiştir. Herkes biliyor ki Gök halkın idâresini düzene koymak arzusundadır ve haşmetmeabınıza ortaya çıkıp tahtın kaderini kabûl etmenizi ve yığınlara hükümdar olmanızı emretti. Saltanatınızın ihtişamı bir gök aynası gibi parıldamakta ve devletleri ve ona bitişik uzaklardakileri aydınlatmaktadır. Ben, T'ie-mu-rh, haşmetmeabınızdan 10 bin li uzakta olsam da sizin daha öncekilerinkinden çok daha yüksek faziletinizi işittim. Siz daha önce hiçbir imparatora nasip olmayan bahta sâhipsiniz. Asla tâbi olmayan milletler şimdi size boyun eğmişlerdir ve karanlığa gömülmüş en uzaktaki devletler dahi şimdi aydınlığa kavuşmuştur. Yaşlılar sefa sürüyor ve gençler büyüyor ve onları takip ediyor. Bütün iyi insanlar mutludur, kötü adamlar korkudan titremektedir. Haşmetmeabınız uzak ülkelerden Çin'e gelen tüccarlara ticaret yapma müsaadesi verme zarafetini gösterdi. Yabancı elçiler şehirlerinizin zenginliğine ve sizin kudretinize hayran kalma fırsatı buldular; tıpkı aniden karanlıktan sıyrılmış ve Gök'ün ışığını görmüş gibi. Peki, biz böyle bir lütfe layık olduk mu? Haşmetmeabınızın sağlığımı sormaya tenezzül ettiği nazik mektubunuzu hürmetle aldım. İhtimamınız sayesinde yabancıların Çin'e rahatça gidip gelmelerini sağlayan posta istasyonları kuruldu ve uzak ülkelerdeki tüm milletlerin bu kazançtan pay almasına müsaade buyruldu. Hürmetle bakıyorum ki haşmetmeabınızın kalbi dünyada olup bitenleri gösteren bir vazoyu andırıyor. Sizin hayırseverliğinizle kalbim açıldı ve aydınlandı. Devletimdeki halk da sizin zarafetli sözlerinizi duymuştur. Onlar sevinç içindedirler ve şükran

---

71 *Ming Coğrafyası*'na göre *so-fu* (Çince bir ad değil), ipeğe benzer bir maldır, Herat'ta kuşların tüyünden üretilir. Fakat *Yüan Shih*, 78'de resmî kıyafet *su-fu*'nun Müslümanların ülkesinde üretilen yünlü bir kumaş olduğu kaydedilmektedir.

72 *Ming Coğrafyası* sa-ha-la'yı *Bang-k'o-la* (Bengal) ve *So-li* (Tanjore, M. Polo, II, s. 354)'de üretilen yumuşak bir yünlü malzeme olarak kaydetmektedir. Bunun kırmızı ve yeşil olmak üzere iki türü vardır. *Sa-ha-la*, galiba Farsça şal'dan gelmedir.

73 Çelik.

doludurlar. Haşmetmeabınızın şefkatli hislerinin karşılığını ancak mutluluğunuz ve uzun ömrünüz için dua ederek verebilirim. Bunlar yer ve gök gibi ebedî olsunlar."[74]

Dünyada olanları gösteren vazoya gelince, (Çinli müellif diyor ki) Sa-ma-rh-han halkı arasında bir rivâyet vardır; buna göre dünyadaki tüm işleri güneş ışığını yansıtarak gösteren bir vazo vardır.[75]

İmparator T'ie-mu-rh'ın mektubunu okuyunca çok memnun oldu ve güzel bir usulle yazıldığını söyledi.

Ertesi yıl 1395 yılında imparator kâtiplerinden *An* (tam adı An Chi-tao) adlı birini hediyeler ve hükümdarın güzel dilekleri için teşekkür eden bir mektup ile Sa-ma-rh-han'a gönderdi.[76] T'ie-mu-rh bir yılda haraç olarak 1000 at gönderdi ve imparator buna karşılık olarak kıymetli taşlar ve kâğıt paralar hediye etti.

Cheng Tsu (Yung Lo, 1403-1424) tahtta çıktığında tekrar T'ie-mu-rh için bir mektupla Sa-ma-rh-han'a elçi gönderdi. Bu esnada An, henüz dönmemişti ve 1405 yılında dahi hâlâ ortalarda yoktu. T'ie-mu-rh'ın orduyu harekete geçirdiği ve Çin'e doğru yol almaya başladığı ve Bie-shi-ba-li(Moğolistan)'den geçeceği istihbaratı geldi. İmparator Kan-su'daki başkomutanına savaş için hazırlanmasını emretti. 1407 yılında elçi An ve maiyeti Çin'e döndü. An, elçilik heyetinin Çin'e haraç vermek istemeyen ve topraklarının geniş mesafelere ulaşmasıyla övünen T'ie-mu-rh tarafından alıkonulduğunu, T'ie-mu-rh'ın

74 Timur'un Çin İmparatoru'na bu saygılı ve ağdalı mektubu Clavijo'nun aktardıklarıyla tamamen zıttır; buna göre İspanya Kralı'ndan gelen elçi, onun oğlu ve arkadaşı Timur'un düşmanı olan Çinli hırsız ve alçak elçiden aşağıya oturtulmadı. *Chuyscan* ("dokuz imparator" demektir) adındaki bu Cathay İmparatoru'na *Zagatay*(Çağatay)'lar *Tangus* demektedirler ki "domuz imparator" mânâsına gelir.

75 Bu rivâyet şüphesiz ki Fars şiirlerinde sıklıkla geçen meşhur Cemşid vazosuna bir göndermedir. Reşidüddin rivâyete göre bu türkuaz vazonun ilk Fars Hükümdarı Cemşid tarafından kurulduğuna inanılan *Estekhar* (Persepolis) harabelerinden çıkarıldığını bildirmektedir. Cemşid, Farsçada "güneş vazosu" demektir. Bkz. d'Herbelot, *Bibl. Orientale; Shahnameh*, Mohl'un tercümesi, III, s. 345, 347, 355.

76 *Zafername* (III, s. 70), 1396 veya 1397'de Timur'un kışı Seyhun'un kıyısındaki Çinaz'da geçirdiği esnada Khatay İmparatoru Tanghuz Han'dan elçilerin geldiğini ve bolca tuhaf hediyelerden getirdiklerini kaydetmektedir. Bunlar büyük Emir'in huzuruna çıktılar. Hediyelerini sundular ve gelişlerinin sebebini bildirdikten ve itimatnamelerini gösterdikten sonra huzurdan ayrıldılar ve ülkelerine döndüler.

İlk Ming İmparatoru Hung Wu Çin kaynaklarına göre 1399 yazında öldü. Yerine 16 yaşındaki torunu Kien Wen geçti. Onun oğlu Yung Lo, bu intikalden hoşnutsuzdu ve dört yıllık çekişmeden sonra yeğenini alt edip tahtı ele geçirdi. Birkaç yıl sonra Yung Lo payitahtı Nan-king'den Pekin'e geri taşıdı. *Zafername* (V, s. 4) 1399 yılında Khatai İmparatoru Tanguz Han'dan ve Çin'de çıkan karışıklıktan bahseder.

Çin heyetini gönderdiğini ve onun devletlerinde seyahat etmek için Sa-ma-rh-han'dan bir subayın heyete eşlik ettiğini bildirdi. Ancak T'ie-mu-rh'ın ölümünden[77] sonra onun torunu ve halefi *Ha-li*[78], An'ı serbest bırakmış ve An, Çin'e dönerken ona Ha-li'nin elçisi Hu-dai-da (Hudaydad) eşlik etmiş ve imparator için Ha-li'nin gönderdiği hediyeleri getirmişti. Bu elçi bolca ödüllendirildi. İmparator sonra merhum Sa-ma-rh-han Hükümdarı'nın hatırasına kurban sunması ve yeni hükümdara ve halka gümüş ve ipek mallar hediye etmesi için *chi-hui Bo-a-rh-hin-t'ai*'ı gönderdi.

Bu esnada Sa-ma-rh-han emirlerinden *Sha-hei Nu-rh-ding*[79] haraç olarak atlar ve develer gönderdi. Bu elçilik heyeti ülkeye döndükten sonra An, hükümdara hediyeler sunması için ikinci kez Sa-ma-rh-han'a gönderildi. Bu 1409 yılında geri döndü. Sa-ma-rh-han'dan bir elçi onunla beraber geldi. Sonradan Sa-ma-rh-han her iki veya üç yılda bir haraç gönderdi.

1415'te Çinli elçiler Li Ta ve Ch'en Ch'eng, Si-yü(batı toprakları)'deki vazifelerinden geri döndüklerinde Sa-ma-rh-han'dan bir elçi beraberlerinde geldi ve bu elçi döndüğünde Ch'en Ch'eng ve Lu An ona eşlik etti ve (Semerkand) Hükümdarı *U-lu Bai*[80] ve diğerleri için gümüş ve ipek mallardan götürdü. Ch'en Ch'eng, Çin'e dönerken Sa-ma-rh-han'dan bir elçi ona eşlik etti.

1420 yılında Ch'en Ch'eng bir başka elçi Haremağası *Kuo King* ile bir kez daha Sa-ma-rh-han'a gitti.

1430 yılının sonbaharında veya kışında Sa-ma-rh-han'dan elçiler gelip haraç sundular. Bunlar Hükümdar *U-lu Bai Mi-rh-dsa* (Uluğ Bey Mirza) ve diğer emirler tarafından gönderildiler. 1432'de Haremağası Li Kui, bu emirlere iletilmek üzere hediyelerle Semerkand'a gönderildi.

---

77 *Zafername* (VI, s. 30)'ye göre Timur, Çin seferine çıkmış ve ordusunu doğuya sevk etmişken 18 Şubat 1405'de Otrar'da öldü. Clavijo Semerkand'dan 21 Kasım 1404'de ayrıldı ve Timur'un Semerkand'da öldüğü şeklindeki malûmatı yanlıştı.

78 Timur'un ölümünden sonra vasiyetine rağmen üçüncü oğlu Miran Şah'ın oğlu Halil (Çin kaynaklarındaki *Ha-li*) Sultan tahtı ele geçirdi ve Semerkand ve Meveraünnehr'e hâkim oldu (*Zafername*, VI, s. 46). Ancak dört yıl hüküm sürebildi ve Hudaydad Hüseynî tarafından devrildi ve Moğolistan'a gitti.

79 Timur'un ordusundaki meşhur generallerden Emir Şeyh Nureddin. Timur ölürken yanındaydı. 1409 yılında Şah Ruh'a karşı isyan etti ve birlikleriyle Otrar'a çekildi. Maveraünnehr'i işgale hazırlanan Moğolistan Hanı'na takviye yaptı ancak tuzağa düşürülüp 1411'de Şah Ruh'un generallerinden biri tarafından öldürüldü.

80 Mirza Uluğ Bey, Şah Ruh'un en büyük oğludur. 1394 yılında doğmuştur. 1409 yılında babası ona Maveraünnehr ve Türkistan idâresini tevdi etti ki ölümüne kadar buraları elinde tuttu. Semerkand'da ikamet ediyordu. Uluğ Bey çok âlim biriydi ve ilimleri himaye ediyordu. Onun saltanatı esnasında bilhassa astronomi ilerledi.

1439 yılında Semerkand Hükümdarı imparatora iyi bir at gönderdi. Bu alnı beyaz ve paçası olan siyah bir attı. İmparatorun emriyle atın bir resmi yapıldı ve ata *shui-pao*[81] adı verildi.

1445 yılının X. ayında imparator, Semerkand Hükümdarı *U-lu Bai K'ü-lie-han* (Uluğ Bey Gürkan)'a şu mektubu gönderdi:

"Sana müteşekkirim, hükümdar, sen seninki gibi uzak bir ülkeden haraç gönderdin ve karşılık olarak sana bazı ipek mallar ve eşin ve çocukların için elbiseler ve bunlara ilaveten itibarımın kendine has bir işareti olarak altın ve yeşim taşından bazı kaplar, ejderha kafalı bir mızrak, eyerli iyi bir at ve renkli altın işlemeli ipek mallar gönderdim."

1456 yılında Semerkand'dan bir elçi payitahta geldi ve haraç sundu. Teşrifat Müşavirliği bu durumda imparatora bir rapor sundu ve haraç sunan elçilerin ve yabancı elçilik heyeti mensuplarının cömertçe ödüllendirilmesine daimâ dikkat gösterildiği, ancak bu suiistimalin ortadan kaldırılması ve karşılık olarak verilen hediyelerin azaltılması gerektiğini bildirdi. Teşrifat Müşavirliği bunun yanında şu oranların kabûl edilmesini teklif etti:

Her *a-lu-gu*[82] denen cinsten bir at haraç olarak sunulduğunda dört top renkli kumaş ve ucuz ipekten sekiz elbise karşılık olur.

Üç deve, ucuz ipekten on elbise eder.

Bir Tatar atı (*Ta-ta ma*), bir kendir elbise ve sekiz top ucuz ipek eder.

Onlar (Semerkand'dan gelen elçiler) yeşim taşı da getirmişlerdi ancak bunun 68 *kin* ağırlığındaki sadece 24 parçası işlenmeye müsaitti, geri kalan 5900 *kin*'i kullanılmazdı. Teşrifat Müşavirliği onlara bunları kendi hesaplarına satmalarını teklif etti, ancak onlar her 5 *kin* yeşim taşı için bir top ucuz ipek verilmesinin kabûlünü rica ettiler ki Çin hükûmeti buna razı oldu. Elçiler ülkelerine döndükleri zaman imparator, *Bu-sa-yin*[83] adlı Semerkand Hükümdarı için hediyeler gönderdi.

---

81 Uluğ Bey, Çin Hükümdarına galiba iki kez beyaz paçalı siyah at hediye etmiştir. Şah Ruh'un Çin'e gönderdiği elçinin kayıtlarında (1420) elçi Çin İmparatoru'nu Mirza Uluğ Bey'in hediye ettiği beyaz paçalı siyah at üzerinde görmüştü.

82 Bay Schefer (*Khitay nameh*, s. 63) Çince *a-lu-gu*'nun posta atı demek olan *ulak*'tan geldiğini söylemektedir. A-lu-gu atları Orta ve Batı Asya'daki devletlerden hükümdarlar ve elçiler tarafından Çin İmparatoru'na gönderilen mektuplarda zikredilmektedir. *A-lu-gu ma*'nın (son işaret Çince "at" demektir) *arghamak* kelimesinden gelmesi de mümkündür ki bu ad Semerkand'daki Türkmen atları için hâlâ kullanılmaktadır.

83 Bahsedilen zamanda Semerkand'da Sultan Ebu Said hüküm sürüyordu. Timur'un üçüncü oğlu Mirza Miran Şah'ın torunuydu. Uluğ Bey'in ölümünden iki yıl sonra 1451'de Semer-

Çin İmparatoru 1457 yılında *chi hui Ma Yün* ve diğerlerini Si-yü(batı toprakları)'ye gönderdi. Bunlar *So-lu-t'an Mu-sa*[84] için de hediyeler taşıyorlardı, bu hükümdar imparatorluk elçisi ülkesine dönerken bir refakat verilmesini emretti. *So-lu-t'an* (Sultan) onların dilinde "hükümdar" demektir ve Moğolcadaki *K'o-han* (Han) ile aynı mânâya sâhiptir.

1463 yılında *chi-hui Chan Sheng* bir vazifeyle Semerkand'a gönderildi.

Ch'eng Hua'nın saltanat devresinde (1465-1488) *So-lu-t'an A-hei-ma*[85], Çin sarayına üç kez elçi gönderdi. 1483 yılında I-sz'-fa-han (İsfahan) Hükümdarı ile beraber Çin'e elçi gönderdi. Bunlar hediye olarak iki aslan taşıyorlardı.[86] A-hei-ma'nın elçisi Su-chou'ya varınca kendisini karşılaması için yüksek rütbeli bir subayın gönderilmesini rica etti. Konu Çin müşavirleri meclisinde tartışıldı ve bazı taraflar karşı çıktı, bunlara göre aslan yararsız bir hayvandı; kurban edilemezdi, arabaya koşulamazdı. Bu yüzden bu tür hediyeler kabûl edilmemeliydi. Fakat imparator aslanları karşılamak üzere bir haremağası gönderilmesini emretti. Bu hayvanların yiyeceği günlük iki canlı koyun, iki kavanoz *ts'u-yü* (bir tür ekşi çorba), iki kavanoz ballı süt idi. Semerkand'dan gelen elçinin adı *P'a-liu-wan* idi.[87] Bu, imparatordan aldığı hediyelerden memnun kalmadı. Elçi ülkesine dönerken imparator, Haremağası Wei Lo ve Merasim Üstadı Hai Pin'e ona eşlik etmesi emrini verdi. Bunlar bilinen yolu kullanmadılar ve Kuang-tung(Kanton)'a götürdüler, Semerkandlı elçiler oradan birkaç Çinli kız satın aldılar. Wei Lo, bu kanun ihlali için Hai Pin'i mesul tuttu ve bunun üzerine onun rütbesi düşürüldü. Bu arada elçi deniz yoluyla *Man-la-kia*(Malakka)'ya giderek orada bir *suan-i*[88] almak ve bunu imparatora hediye etmek için müsaade istediyse de Wei Lo buna itiraz etti.

1489 yılında Semerkand'dan bir elçi Kuang-tung(Kanton)'a vardı. Elçi, Man-la-kia yoluyla geldi. Haraç olarak bir aslan ve papağanlar getirdi. Kuang-tung Vâlisi, elçinin gelişini Pekin'e bildirdi. Teşrifat Müşavirliği Semerkand'dan haraç getirmek için deniz yolunun olağan yol olmadığını ve bunun dışında aslanı bir eğlence vesilesi olarak beslemenin çok tehlike arz ettiğini

---

kand'a hâkim oldu ve 1469 yılına kadar orada hüküm sürdü. 1469'daki Azerbaycan seferinde Türkmen Uzun Hasan onu esir etti ve öldürdü.

84 Sultan Ebu Said kastedilmektedir.

85 Ebu Said'in en büyük oğlu Sultan Ahmed. Babasının yerine geçmiş ve 1493'te ölmüştür.

86 *Hıtayname*'de (Shefer'in tercümesi, s. 63) XV. yüzyılda Çin'e karadan giden Müslüman tüccarların satmak için genelde aslan, pars ve vaşak götürdükleri ve bunların orada çok yüksek fiyattan satıldıkları bildirilmektedir.

87 Galiba Pehlivan'dır.

88 Çin kaydının ne kastettiğini bilmiyorum. Williams'ın lügatine göre (s. 273, 833) aslana benzeye şahane bir hayvandır.

bildirerek karşı çıktı. Aslanın saraya taşınması büyük müşkülatlara ve çok masrafa sebep olacaktı. İmparator bizatihî nadir kuşlardan ve acayip hayvanlardan hoşlanmadığını bildirdi. Fakat yine de elçilik heyetine hediyeler verildi.

Ertesi yıl (1490) Semerkand'dan bir elçi, *Tu-lu-fan*(Turfan)'dan bir elçiyle beraber bir aslan ve *ha-la-hu-la*[89] denen bir hayvan sunmak üzere yola çıktı. Bunlar Kan-su'ya vardıklarında bu hayvanların resimleri yapıldı ve bir ulakla imparatora gönderildi. Müşavirler bu hediyelerin reddedilmesini teklif ettiler, ancak imparator bunları kabûl etti.

Semerkand'dan Çin sarayına gelen bir elçi tekrar 1501 yılında kaydedilmektedir. Cheng Te'nın saltanatı esnasında (1506-1522) aynı ülkeden birkaç elçi gelmiştir.

1523 yılında Semerkand'dan bir elçi Çin payitahtına geldi, Teşrifat Müşavirliği imparatora bir rapor sundu ve yabancı ülkelerden Çin sarayına gelen elçilerin yolda bütün bir yıl ve ardından payitahtta epey bir zaman geçirdiklerini bildirdi. Bunlar tüm bu zamanda *kuang-lu* ("Ziyafet Dâiresi") tarafından ağırlanıyordu. Bu masrafları ödemek için bir kaynak olmadığından bu kaidelerin değiştirilmesi teklif edildi. İmparator kabûl etti.

Semerkand 1533'te saraya haraç gönderdi. Elçi, *T'ien-fang* (Arabistan) ve *T'u-lu-fan* (Turfan) elçileriyle beraber geldi. Çin hükûmeti bu elçilerin, kendilerini wang (hükümdar veya prens) olarak adlandıran 15'i Turfan'dan, 27'si Arabistan'dan ve 53'ü Semerkand'dan toplam yaklaşık yüz kişi adına gönderilmiş olmaları karşısında şaşkınlığa uğradı. 1536 yılında batıdaki ülkelerden haraç gönderen hükümdarların sayısı 150'yi aştı. Bu unvanların Çin hükûmeti tarafından kabûl edilip edilmeyeceği müşavirler meclisinde tartışıldı ve nihayetinde bunlara imparatorluk fermanlarında kendilerini ifade ettikleri gibi unvan verilmesi kararlaştırıldı. Ayrıca gelecekte yabancıların tercüman olarak tutulmamaları ve sadece Çinli tercümanların görevlendirilmeleri kararı alındı.

Wan Li'nın saltanatı esnasında (1537-1620) Semerkand ile münâsebetler hâlâ canlıydı, çünkü bu yabancılar Çinlilerle ticaret yapmayı seviyorlardı. Bunun dışında bunlar Çin'e girdikleri zaman Çin hükûmetinin onları ağırlaması gelenek hâline gelmişti. Bununla beraber Semerkand'dan gönderilen haracın beş yılda bir olması kararlaştırıldı.[90]

89 Karakulak.

90 XVI. yüzyılın başlarında Timurlular, Maveraünnehr'de Özbek hâkimiyetini tesis eden Harezm'deki Özbek Sülâlesi'nin banisi Şeybanî Muhammed Han tarafından sürülmüşlerdi. İslâm kaynakları XV. yüzyılın ortalarından Semerkand ile Çin arasındaki herhangi bir münâse-

Çin'in Ming devrinde Semerkand'da münâsebetleri hakkındaki bu genel bakıştan sonra *Ming Shih,* Semerkand şehrini, ülkedeki ürünleri ve âdetleri tasvir eden bazı tafsilat vermektedir. *Ming Coğrafyası*'nda aynı konu üzerine daha fazla tafsilat verilmektedir ve ben bu iki kaynaktaki malûmatı karıp tercüme edeceğim. *Ming Coğrafyası* esasen aslı bugüne ulaşmayan mezkûr *Shi-si-yü-ki*'ye dayanmaktadır.

Semerkand Devleti doğudan batıya 3 bin li uzanır. Burada iki engin düzlük vardır. Toprak verimlidir. İçinde hükümdarın sarayının olduğu şehir 10 li genişliğindedir, yukarı doğru çıkar ve ve nüfusu çok kalabalıktır. Şehrin güneybatı kısmında çok sayıda çarşılar ve türlü türlü pazarlar vardır. Şehir "bereket şehri" olarak da bilinir. Şehrin kuzeydoğu kısmında Gök'e ibadet etmek için inşa edilen güzel bir bina vardır. Binanın sütunları tamamen *ts'ing-shi*("mavi taşı")'dan ve üzerine şekiller hakkedilmiştir. Bu binada kutsal kitabın izah edildiği bir salon vardır.[91] Bu kutsal kitap altın hatlarla yazılmıştır ve dışı koyun derisiyle kaplıdır.

Hükümdar beyaz ve dâire şeklinde bir başlık takar ve onu eşleri beyaz ipek kumaşlarla örterler. İnsanları güzel ve kabiliyetlidir. Semerkand'ın gelenekleri ve ürünleri *Ha-lie*(Herat)'ninkilere benzemektedir. Şarap içmek yasaktır, çarşıda satılmasına da müsaade edilmez. Halk içecek ve yiyecek olarak ekşi ve tatlı şeylerden hoşlanır. Et suyu çorbalarına pirinç ve et katarlar. Kapları altın ve gümüştendir. Ne yemek çubuğu ne de kaşık kullanırlar, yemeklerini elleriyle yerler. Öküz veya koyun kestiklerinde kanını toprağa gömerler. Ticarette ülkede kesilen gümüş sikkeleri kullanırlar.

Şu ürünler mevcuttur:

İyi atlar, tek hörgüçlü develer, enli kuyruklu koyunlar.

A-mu Irmağı civarındaki sazlıklarda aslanlara rast gelinir. Bunlar dünyaya geldiklerinde ilk yedi gün gözleri kapalı olur. Oradaki halk yavru aslanları bu zamanda yakalama fırsatından istifade eder. Bunları daha büyüdükleri zaman ehlileştirmek imkânsızdır.

Gi-bi-sz'-tan, yaprakları *shan-ch'a*(kamelya)'ya benzeyen bir ağaçtır, meyvesi ise *yin-hing*(mabet ağacı)'inkine benzer, ancak biraz daha küçüktür.

---

betten bahsetmemektedir. Çin kaynaklarında XVI. ve XVII. yüzyılda geldiği bildirilen sözde elçiler galiba tüccarlardı.

91 Çinli müellif muhtemelen Timur tarafından dikilen en güzel yapılardan biri olan Ulu Cami'den bahsetmektedir. Timur Hint seferinden döndükten sonra 1399 yılının ilkbaharında yapımına başlanmıştır. Cami Saray Mülk Hanım Medresesi'nin karşısına yapılmış ve 1404'de bitirilmiştir. *Zafername* (IV, s. 34; VI, s. 24) bu güzel cami hakkında tafsilatlı malûmat vermektedir. Cami bugün hemen hemen yok olmuştur.

Wa-si-shi, ye-hao(artemisya veya yovşan)'ya benzeyen bir bitkidir. Meyvesi çok hoş kokar ve böcekleri savmak için birebirdir.

Hua-jui-pu (galiba pamuk).

Shui-tsing-yen (kristal kaya tuzu). Bu tür tuz kaya kristali gibi çok sert ve parlaktır. İnsanlar bundan kap kacak yaparlar. Bu kapları suyla ıslatıldığında et tuz kullanmadan yenebilir.

Semerkand şehrinin doğusunda *Ha-la-bu-lan* denen bir ırmak vardır. Irmak sığdır fakat geniştir ve kuzeye doğru akar.

Semerkand ülkesi doğuda *Sha-lu-hai-ya* (Şahruhya), *Ta-shi-gan* (Taşkend), *Sai-lan* (Sayram), *Yang-i* (Yengikend) ile komşudur. Semerkand'ın batısında *K'o-shi* (Keş) ve *T'ie-li-mi* (Termed) vardır. Tüm bu yerler (veya ülkeler) Semerkand'a bağlıdır.

Nihayetinde Ming İmparatoru'na Semerkand'dan gelen elçilerin ilettikleri beş mektubun Amiot tarafından yapılan tercümesini zikretmeliyim.

24. BU-HUA-RH (BUHARA)

Bu-hua-rh, Semerkand'ın 700 li kuzeydoğusundadır. Şehir bir düzlük üzerinde kuruludur ve etrafı 10 küsur li'dir (yanlış rakam). Nüfus 10 bin âiledir ve burası büyük servetiyle meşhurdur. Yer alçaktır ve ilkim ılımandır. Ülkede beş tür tahıl, dut ağacı, ipek, kenevir, altı tür ehlî hayvan yetişir, çok zengin bir yerdir.

Ch'en Ch'eng'ın seyahatinden sonra bazı tafsilat bildirilmiştir. Li Ta 1432 yılında Buhara'yı ziyaret etmiştir.

25. HEİ-LOU (HORASAN?)

Hei-lou, Semerkand'dan çok uzak değildir. Bu iki ülkenin (hükümdarları) daimâ evlilik yoluyla ittifak kurmuşlardır. Hei-lou'daki dağlar, ırmaklar, bitkileri kuşlar ve hayvanların hepsi siyah renktedir. Buradaki erkekler ve kadınlar dahi siyahtır.[92]

1432 yılında bu ülkeden bir elçi Çin sarayına geldi ve haraç sundu. 1437 yılında *Sha-la-lu So-lu-t'an* (Şah Ruh Sultan) adlı Heï-lou Hükümdarının gön-

92 Bu ifadeler tamamen saçmalıktır. Hei, Çincede siyah demektir ancak Hei-lou Çince bir ad değildir. Horasan veya Herat'ın adı için bu işaretlerin yazıldığı açıktır. Yine *Ming Shih*'da bir Herat (*Ha-lie*) bahsi vardır.

derdiği elçi Çin sarayına geldi. Bu elçilik heyetinin başında *chi-hui Ha-dji Ma-hei-ma* (Hacı Mahmud) vardı. Bu haraç sundu ve hükümdarı için hediyeler aldı. 1441'de Hei-lou'dan tekrar bir elçi geldi. 1453 yılında yine bu ülkeden bir elçi otuz bir komşu kabileden (şehirden) toplam yüz küsur erkek ve kadınla beraber payitahta vardı. Bunlar haraç olarak 247 at, 12 katır, 10 eşek, 7 deve ve bundan başka amonyak tuzu ve *pin-t'ie*(çelik)'den yapılma iyi kılıçlar sundular.

Mu-sai-i[93] adlı Hei-lou Hükümdarı 1463 yılında *chi-hui-ts'ien-shi Ma-hei-ma She-rh-ban* ve diğerlerini imparatora gönderip haraç sundu. Elçi hükümdarı ve kendisi için hediyeler aldı ve chi-hui-t'ung-chi rütbesine yükseltildi. Onunla beraber gelen yedi subay da daha yüksek rütbelere terfi ettirildi.

Hei-lou'dan bir elçi, Shi-la-sz' (Şiraz), Semerkand ve Ba-dan-sha (Bedekşan) elçileriyle bereber1483 yılında geldi. Bunlar hediye olarak aslanlar getirdiler. (Bu esnada) Ba-dan-sha Hükümdarı'nın adı *So-lu-t'an Ma-hei-ma* idi.

Hei-lo'dan bir elçi de 1490'da geldi. Bu elçi, T'ien-fang (Arabistan) ve bazı diğer elçilerle aynı anda saraya geldi. Bunlar haraç olarak develer, atlar ve yeşim taşı getirdiler.

26. K'O-SHİ (KEŞ VEYA KAŞ)

K'o-shi, Sa-ma-rh-han'ın 360 li güneybatısındadır. K'o-shi şehrinin etrafı 10 li uzunluğundadır ve ortasında büyük köyler vardır. Orada hoş saraylar ve güzel bir ibadethane vardır. Bunun sütunları yeşim taşındandır; duvarlar, kapılar ve pencereler altın, kıymetli taşlar ve renkli camlarla tezyin edilmiştir. Geçmişte Semerkand Hükümdarı *fu-ma T'ie-mu-rh* (yukarı bkz.) bu şehirde kalıyordu. Şehrin dışında sulanan tarlalar vardır. Güneydoğuda, tepelerin bitişiğinde pek çok bahçe vardır ve K'o-shi'nın 10 küsur li batısında çok nadir ağaçlara rast gelinir.[94] Üç yüz li batıya (güneye olmalıdır) giden biri içinde ge-

---

93 Bana öyle geliyor ki burada da Semerkand Hükümdarı Sultan Ebu Said kastedilmektedir. Ebu Said 1458'de Herat ve Horasan'ı ele geçirmiş, 1469'daki ölümüne kadar da buralarda hüküm sürmüştür.

94 Keş veya Kaş, Semerkand'ın güneyinde, zengin köylerin arasında bereketli bir yerdir. Keş genelde Emir Timur'un doğum yeri ve asıl toprakları olarak bilinir. Buraya Şehr-i Sebz de denir. Muasır haritalarda genelde *Şehr* olarak geçer. *Zafername* (I, s. 4) Timur'un 1360'da Maveraünnehr'e tam hâkim olduktan sonra sarayını Keş veya Şehr-i Sebz("yeşil şehir")'de kurduğunu bildirmektedir. Yine aynı kaynakta (II, s. 28) Keş'in Şehr-i Sebz yâni "yeşil şehir" olarak da adlandırıldığı, çünkü şehrin bahçelerinin yeşilliği ve tazeliği ile meşhur olduğu ve çayırlarda nadir ve ilginç bitkilerin yeşerdiği ve en âlim Müslüman hekimlerin buraya geldik-

çit olan büyük heybetli bir dağa varır. Geçidi gören sunî olduğunu zannedebilir. 2 veya 3 li uzunluğundaki geçidin çıkışında, doğudan batıya doğru olmak üzere bir taş kapı vardır. Taşlar demir rengindedir. Bu sebeple ülkedeki halk bu kapıya T'ie-men-kuan ("demir kapı") derler.[95] Burada bir askerî istasyon kurulmuştur. Yüan T'ai Tsu'sunun (Cengiz Han) burada tek boynuzlu bir hayvanla karşılaştığı rivâyeti vardır.

27. T'İE-Lİ-Mİ (TERMED)

Bu yer Sa-ma-rh-han'ın güneybatısındadır ve *Ha-lie*(Herat)'den 2000 küsur li uzaktadır. Burada aralarında 10 küsur li olan eski ve yeni şehir vardır. Şehrin ve etrafının nüfusu sadece birkaç yüz âileden müteşekkildir, bu âileler sığır yetiştiriciliğiyle meşguldürler. T'ie-li-mi şehri balığı bol olan *A-mu* Irmağının doğusundadır. Irmağın doğusundaki topraklar Semerkand'a âittir. Batısında kocaman *lu* (sazlık) arazi vardır ki burada aslanlara rast gelinir.[96]

Ch'en Ch'eng ve Li Ta, T'ie-li-mi'yi ziyaret etmişlerdir.

28. BA-DA-HEİ-SHANG (BEDEKŞAN)

Ba-da-hei-shang, An-du-huai'yın kuzeydoğusundadır. Şehrin etrafı 10 küsur li uzunluğundadır. Ülke geniştir. Yol üzerinde hiçbir bir engel yoktur. Dağlar ve ırmaklar güzel manzaralıdır. Halk barışseverdir. Ülkede birçok kule

---

leri kaydedilmektedir. 781 (Mart 1380) yılından beri Timur burayı yaylağı yapmış ve imparatorluğun ikinci payitahtı olduğunu ilân etmişti. Bu sebeple orada yeni bir saray ve surlar inşa ettirmişti; bu saraya *Aksaray* deniyordu, çünkü duvarları beyazdı. Harezmli bütün kanun adamları, hekimler, âlimler ve ayrıca tüccarlar payitahtın ele geçirilmesinden (1379) sonra Keş'e gönderildiler. Timur bu şehrin güzelliği, etrafındaki düzlüklerdeki havanın temizliği, suyunun lezzeti ve bahçelerinin nefisliğiyle büyülenmişti.

95 Semerkand'dan güneye Seyhun'a ve sonra Belh ve Kâbil'e doğru geden yolun geçtiği bu meşhur geçit *Zafername*'de devamlı geçer ve *Derbend aheny* (Farsça "demir kapı") veya *Kolugha* adıyla yazılır. Bu ikinci ad bazen Khulke veya Kehulkeh olarak da geçer (I, s. 5; III, s. 2; IV, s. 33; VI, s. 23). Kolugha, Çağatay Türkçesinde *Derbend* ile aynı mânâyı taşıyor olmalıdır. Moğolca *Khalga*, "dağ geçidi" veya "kapı" demektir.

96 T'ie-li-mi'ye dâir Çin kaydının Termed'i kastettiği besbellidir, ancak konum hususunda bir hata vardır. Doğu için kuzey ve batı için güney olmalıdır. Termed *Zafername*'de devamlı zikredilir. Ad, *Termez* olarak da yazılır. Timur Semerkand'dan Herat ve İran'a giderken genelde Keş ve Demir Kapı yolundan gider ve Ceyhun'u Termed'de yüzen bir köprü vasıtasıyla geçerdi (*Zafernameh*, I, s. 8, 22; II, s. 31, 43, 48; III, s. 2; IV, s. 2, 32). Timur'un biyografisinden (s. 53) 1361 yılında *Eski Termez*'i ele geçirdiğini öğreniyoruz.

görünür. Si-yü(Orta veya Batı Asya)'den ve yine Si-yang(Batı Denizi yâni Hint ve Arap limanları vb.)'dan gelen tüm tüccarlar iş için bu ülkeye gelirler. Bu sebeple Ba-da-hei-shang halkı çok zengindir.

Başlarda (Çinliler Ming devrinde Bedekşan ile münâsebete geçtiği zaman), *Sha-ha-lu* (Şah Ruh), Ba-da-hei-shang Hükümdarı idi.[97] 1408 yılında İmparator Yung Lo, Pa T'ai ve Li Ta'yı bir mektup ve hediyelerle Bedekşan Hükümdarına gönderdi. Bu elçiler *Ha-shi-ha-rh* (Kaşgar) ve *Ko-t'e-lang*[98] ülkelerine gitmeleri ve bu ülkelerin hükümdarlarına topraklarından geçen tüccarların korunmasını tembih etmeleri yönünde de emirler aldılar. Bu zamandan beri Çin'in Bedekşah üzerinden uzaktaki ülkelerle münâsebeti önünde bir engel kalmadı.

1414'de Ch'en Ch'eng bu ülkeye gönderildi ve 1420'de Bedekşan'dan bir elçi Ha-lie(Herat)'den bir elçiyle beraber Pekin'e geldi ve haraç sundu. Bu elçiler ülkelerine dönerlerken onlara Ch'en Ch'eng ve Haremağası Kuo King eşlik etti.

1461 yılında *Ma-ha-ma* adlı Bedekşah Hükümdarı (wang) Çin sarayına elçi gönderip haraç sundu. Yine ertesi yıl bir elçi gönderdi. Elçinin adı *A-bu-du-la* idi. Eskiden onun babasına bahşedilen chi-hui-t'ung-chi rütbesi şimdi oğluna intikal etti.

29. HA-LİE (HERAT)

Hei-lu da denen *Ha-lie*[99], Semerkand'ın 3 bin li güneybatısındadır ve *Kia-yü-kuan*(Çin sınırında)'dan 12 bin li uzaktadır. Burası Si-yü'de büyük bir ülkedir. Yüan (Moğol Sülâlesi) *fu-ma*'sı T'ie-mu-rh, Semerkand'da hüküm sürerken oğlu *Sha-ha-lu*'yu[100] işgal etmesi için *Ha-li*'ye gönderdi.

İmparator Hung Wu'nun saltanat devresinde (1368-1399), Semerkand ve Bie-shi-ba-li (Moğolistan) Çin sarayına haraç gönderdiler, ancak çok uzak

97 Timur devrinde Bedekşan, Timur'un hâkimiyetini kabûl edenler tarafından idâre ediliyordu. 1412 yılında Bedekşan Hükümdarı Şah Ruh'a karşı isyan etti. Şah Ruh ise isyanı bastırmak üzere oğlu İbrahim Sultan'ı gönderdi. 1417 yılında Şah Ruh Bedekşah'ın idâresini oğlu Suyurgatmış'a teslim etti.

98 *Khotl* veya *Khotelan*, eskiden Ceyhun'un üst akımlarında, Bedekşah'ın kuzeyindeydi. İbn Havkal (Ebulfeda, II, ii, s. 229) burayı Wakhş ile beraber zikreder ve Khotal'ın Wakhş-ab ve Bedekşah ırmakları arasında olduğunu bildirir. Ayrıca krş. Yule, *Cathay*, s. ccxxxv. Bu ad *Zafername*'de de devamlı geçer. Başlarda Khotlan'ın kendi hükümdarı vardı, ancak sonraları burayı ilhak ederek torunu Pir Muhammed Cihangir'in idâresine verdi.

99 Orta Çağ'da *Hari* veya *Heri* olarak da bilinir.

100 Timur'un dördüncü oğlu Şah Ruh, 1377'de doğmuştur. Babası 1397'de ona Horasan topraklarının idâresini teslim etmiş ve o da sarayını Herat'ta kurmuştur (*Zafername*, III, s. 67).

olması sebebiyle bu devirde *Ha-lie*'den Çin'e elçi gelmedi. 1392'de Çin İmparatoru bir subayla Ha-lie Hükümdarı'na bir mektup ve altın sırmalı ipekler gibi mallardan hediyeler gönderdi. Fakat bu subay Ha-lie'ye varmadı.

1395 yılında An ve Kuo Ki adlı elçiler batıdaki ülkelere gönderildiler. Bu elçilik heyetine 1500 (Çinli) asker eşlik ediyordu. T'ie-mu-rh bu heyeti Semerkand'da tuttu. 1397 yılında imparator oraya bir başka elçi gönderdi, heyetin başında Pei-p'ing (Pekin) Başsavcısı Chen Te-wen vardı. Bu heyet de geri dönmedi.

Yung Lo tahtta çıktığında (1403'de) bir mektup ve hediyelerle Ha-lie Hükümdarı'na elçi gönderdi. Fakat Ha-lie Çin'e herhangi bir elçi göndermedi.

1407'de An ve Chen Te-wen'ın başında oldukları elçilik heyetleri döndüler. Pao-ch'ang-hien(Kuang-tung eyaleti)'li olan Chen Te-wen, Ha-lie Hükümdarı'nın Çin'e haraç gönderdiğini, ancak çok uzun mesafe sebebiyle bu elçiliğin saraya varmadığını söyledi. Chen Te-wen yolda gördüğü ülkelerin âdetleri hakkında bazı malûmat topladı ve bunları bir şiir halinde imparatora takdim etti. İmparator bundan çok hoşlandı ve onun rütbesini yükseltti.

1408 yılında An bir misyonla tekrar batıya gönderildi. Ha-lie Hükümdarı *Sha-ha-lu Ba-du-rh* (Şah Ruh Bahadır) için bir mektup ve hediyeler taşıyordu. An dönerken ona Sha-ha-lu'nun haraç taşıyan bir elçisi eşlik etti. Bunlar 1409 yılında Çin payitahtına vardılar, elçi burada iyi ağırlandı. 1410 yılında Ha-lie'den bir başka elçi geldi.

Sha-ha-lu'nun ağabeyinin oğlu ve Timur'un halefi olan *Ha-li* ile arası iyi değildi. Bunlar birbirlerine saldırdılar. Bu yüzden Ha-lie elçisi ülkesine dönerken imparator, *tu-chi-hui Bo-a-rh-hin-t'ai*'yı şu ifadelerin olduğu bir mektupla Sha-ha-lu'ya gönderdi:

"Gök, insanları yarattı ve onları idâre etmesi için idâreciler atadı. Onların (yani idârecilerin ve halkın) karşılıklı vazifeleri vardır. Ben şimdi Çin'i idâre ediyorum ve tüm milletlere hayırseverlikle yaklaşıyorum. Uzak ve yakın ülkeler arasında fark gözetmiyorum. Size birkaç kez elçi gönderdim ve buna göre siz de vazifenizi yapıp bana haraç gönderdiniz. Batıdaki halkın barış içinde yaşamaktaydı ve mutluydu. Sizin gayretleriniz sebebiyle de çok memnundum. Fakat sonraları yeğeniniz Ha-li (Halil Sultan) ile ihtilafa düştüğünüzü ve birbirlerinize savaş açtığınızı işittim. (Unutmayın ki) sadece uyum içinde yaşayan akrabalar dışarıdaki düşmana karşı durabilir. Yakındaki akrabalar birbirlerine girerlerse uzaktaki akrabalar sizinle nasıl uyum içinde olacaklar? Savaşı durdurmalı, halka barışı getirmeli ve akrabalık bağlarını sürdürmelisiniz."[101]

---

[101] Timurlular ile Çin İmparatorları arasında gidip gelen mektupların tercümeleri için bakınız. Gülçin Çandarlıoğlu, *Orta Asya'da Timurîler, Çin'de Ming Münâsebetleri Ch'en Ch'eng Elçilik Raporu,* İstanbul, 1995, s. 99-108 (Çev.).

İmparator aynı ifadelerle Ha-li'ye de bir mektup gönderdi ve ona amcasıyla sürdürdüğü anlaşmazlığı sonra erdirmesini tembih etti.

Bo-a-rh-hin-t'ai (Herat dışında) Sa-ma-rh-han, Shi-la-sz' (Şiraz), An-di-gan (Fergana'daki Andekan), An-du-hui (Andhuy), T'u-lu-fan (Turfan), Huo-chou, Liu-ch'eng, Ha-shi-ha-rh(Kaşgar)'ı ziyaret etti ve bu ülkelerin hükümdarlarına haraç göndermelerini tembih etti. Bunların hepsi çok mutlu oldular ve elçiler gönderdiler ki bu elçiler Çin sarayına Ha-lie (Herat) elçisiyle beraber geldiler. Herat elçisi imparator için bir aslan, bir leopar ve Batı atları getirdi. İmparator elçileri sarayında huzuruna kabûl etti. Bunlara dönerken *Li Ta, Ch'en Ch'eng,* Maliye Müşavirliğinden *Li Sien* ve *chi-hui Kin-ha-lan-po* eşlik ettiler ve mezkûr hükümdarlara mektuplar götürdüler.

1415 yılında Çin elçileri döndüler ve Ha-lie ve diğer tüm ülkeler tekrar haraç gönderdiler. 1416 yılında tekrar haraç gönderdiler. Aynı yıl Ch'en Ch'eng'a Ha-lie'ye dönen elçiye tekrar eşlik etmesi ve geçmek mecburiyetinde kaldıkları tüm (Çin) şehirlerinde iyi ağırlanmaları emredildi. Ch'en Ch'eng 1417'de Herat'tan bir elçiyle beraber geri döndü. 1418'de bu ülkeden tekrar bir elçi geldi ve Li Ta'ya ülkesine dönen elçiye eşlik etmesi emredildi.

1420 yılında Ha-lie'den bir elçi, *Yü-t'ien* (Hoten) ve *Ba-da-hei-shen* (Bedekşan) elçisiyle beraber Çin payitahtına geldi ve 1422 yılında Ha-lie bir başka elçi gönderdi. Bu elçi ise Yü-t'ien elçisiyle beraber geldi.

İmparator Jen Tsung (1425-1426) ve Süan Tsung (1426-1436) uzaktaki ülkelerle pek ilgilenmediler ve hârice pek elçi göndermediler; bunların saltanatına dâir kayıtlarda bu ülkelerden elçiler nadiren görülür. Bununla beraber 1427 yılında Ha-lie'nin kabile reislerinden *Da-la-han I-bu-la* (Tarhan İbrahim?) adında biri haraç olarak atlar gönderdi. İmparator 1432 yılında Haremağası Li Kui'yi batıdaki ülkelere yolladı ve onunla Sha-ha-lu(Şahruh)'ya şu ifadelerin olduğu bir mektup gönderdi:

"Eski zamanlarda atam T'ai Tsung Wen Huang-ti (Yung Lo, 1403-1425) tahta çıktı ve siz ve diğer ülkelerin hükümdarları Çin sarayına elçiler gönderip haraç sundunuz. Gök'ten hürmetle tahtı aldıktan sonra şimdi on bin devlet üzerinde hüküm sürüyorum. Saltanatım için Süan Te adını kabûl ettim ve atalarımın ihtişamlı saltanatını misâl aldım, insanlara fark gözetmeksizin hayırseverlikle yaklaştım. Önceden size bir mektup ve hediyeler göndermiştim, ancak yoldaki bazı engeller sebebiyle elçim size ulaşmadı. Şimdi münâsebet tekrar sağlanmışken emir subayımı içinde fikirlerimin olduğu ve sizi bizimle dostane münâsebetleri sürdürerek bir âile olmaya dâvet eden bir mektupla size gönderiyorum. Ülkelerimizin tüccarları istedikleri gibi gidip gelsin ve alış veriş yapsınlar. Bu harika bir şey olmaz mı?"

Li Kui, Ha-lie'ye varmamışken, bu ülkeden *Fa-hu-rh-ding* (Fahreddin) adlı bir elçi Çin payitahtına geldi ve resmî misafirhanede öldü. İmparatorluk emriyle konumuna göre onur alâmetleriyle gömüldü.

Ha-lie'den bir başka elçi geldi ve develer, atlar, yeşim taşı vesaire getirdi. Bu, Çin'e dönen Li Kui'ye eşlik ediyordu ve ertesi yıl ilkbaharda elçi dönerken Li Kui, Ha-lie Hükümdarı'na ve onun bazı kabile reislerine hediyeler sunmak üzere tekrar ona eşlik etti. Bunlar aynı yılın kışında Ha-lie'ye vardılar.

1438 yılında Ha-lie'den Çin sarayına gelen bir başka elçi kaydedilmektedir (*Ming Coğrafyası* bu heyetin başında *chi-hui Ha-dji* olduğunu kaydetmektedir).

Ying Tsung (1436-1450) tahtta çıktığında yaşı küçüktü ve müşavirler yabancılarla münâsebetleri ihmal ettiklerinden haraç getirenlerin sayısı çok azaldı. 1457 yılında Ying Tsung ikinci kez tahta çıktığında Si-yü ile önceki münâsebetleri tekrar kurmaya karar verdi ve 1463 yılında çok sayıda subayı mektuplar ve hediyelerle çeşitli ülkelerin hükümdarlarına gönderdi. *Tu-chi-hui Hai Yung* ve *chi-hui Ma Ts'üan* Ha-lie'ye gönderildi ancak bu ülke bundan sonra Çin'e elçi göndermedi.[102]

Herat ile ilgili Ch'en Ch'eng'ın elçilik raporunda tafsilatlı malûmat vardır.[103]

30. K'I-LI-MA-RH (KIRMAN?)

Bu ülke Yung Lo'nun saltanat (1403-1425) devresinde haraç gönderdi. Elçiler hayvan derileri, kuş tüyleri, halılar ve yünlü mallardan sundular.

Oradaki halk ava düşkündür ve toprağı işlemez. K'i-li-ma-rh'ın güneybatısında deniz vardır. Kuzeydoğusunda sık ormanlarda ise çok sayıda korkunç hayvan ve zehirli böcek yaşar. Şehirde caddeler vardır, ancak pazar yerleri yoktur. Halk bakır para kullanır.

31. I-SZ'-FU-HAN (ISFAHAN)

Bu ülke *An-di-gan* yakınlarındadır. İmparator Yung Lo 1416 yılında *An-du-huai* ve Sa-ma-rh-han'a bir elçi gönderdi ve elçi I-sz'-fu-han'a da gitti ve buranın hükümdarına hediyeler verdi. Bu ülke 1419 yılında komşu Shi-la-sz'

102 Bahsi geçen zamanda Semerkand Sultanı Ebu Said, Herat ve Horasan'da da hüküm sürüyordu. Herat'a 1458 yılında hâkim olmuştu.

103 Bu malûmatın tercümesi için bkz. Çandarlıoğlu, *a.g.e.*, s. 47-54 (Çev.).

(Şiraz) Devleti ile beraber haraç gönderdi ve imparatora bir aslan, bir leopar ve Batı atları hediye etti. Elçiler ödüllendirildiler ve ülkelerine dönerlerken Çinli elçi Lu An onlara eşlik etti. (Elçilik heyetinde) Pekin'de kalmayı rica eden Ma-ha-mu (Mahmud) adlı bir adam vardı. İmparator müsaade etti. İsfahan 1431 yılında *Mi-rh-a-li* adında bir elçiyi Çin'e gönderdi.

İsfahan 1483 yılında Semerkand ile beraber haraç gönderdi ve bir aslan, iyi atlar, kılıçlar, *tou-lo*[104], *so-fu* gönderdi. Elçiler bolca ödüllendirildiler.

32. SHİ-LA-SZ' (ŞİRAZ)

Shi-la-sz', Sa-ma-rh-han'ın yakınlarındadır. 1413 yılında bu ülkeden bir elçi, Ha-lie (Herat), An-di-gan, Ha-shi-ha-rh (Kaşgar) başta olmak üzere toplam sekiz ülkenin elçisiyle beraber Çin payitahtına geldi. Bu elçiler *Bo-a-rh-hin-t'ai*(batıdaki ülkelerden dönen bir Çinli elçi)'yı takip ettiler, haraçlarını sundular ve ülkelerine dönerlerken onlara zikredilen devletlerin hükümdarlarına hediyeler taşıyan Li Ta ve Ch'en Ch'eng eşlik etti.

1415 yılında Shi-la-sz' ülkesinin *I-bu-la-ghin* adlı Hükümdarı bir elçi gönderdi; bu elçi yukarıda zikredilen Çinli elçilerle beraber geldi. Bunlar Çin'e vardıkları esnada imparator kuzeyde (Moğollara karşı savaşıyordu). Ertesi yıl yazın Shi-la-sz' elçisi ülkesine döndü. Ch'en Ch'eng ve Lu An onunla beraber gittiler ve I-bu-la-ghin'a hediyeler sundular ve ona imparatorun mektubunu verdiler.

Shi-la-sz' 1419 yılında I-sz'-fu-han ile beraber Çin sarayına elçiler gönderdiler. Bunlar imparatora bir aslan, bir leopar ve iyi atlar hediye ettiler. Ülkelerine dönerken bunlara Lu An eşlik etti. Lu An zikri geçen ülkelerin hükümdarlarına ipek mallar, kemerler, porselen kaplardan oluşan kıymetli hediyeler götürdü. Bu esnada Çin, kuzeyde (Moğollara karşı) savaş hâlindeydi ve bu yüzden at kıtlığı baş göstermişti. Bunun üzerine Şiraz, Semerkand ve diğer ülkelere haraç olarak at göndermeleri söylendi.

1423 yılında VIII. ayda Şiraz'dan gelen elçi *Süan-hua-fu*'daki[105] sarayda imparatorun huzuruna çıktı. İyi karşılandı ve bolca ödüllendirildi ve ardından Pekin'e doğru yol aldı. Maiyetindeki çok sayıda adam Çin'de kaldı (veya tutuldu). Jen Tsung'un tahta çıkışına kadar (1425) bunlar evlerine dönemediler.

104 Galiba pamuklu kumaş.

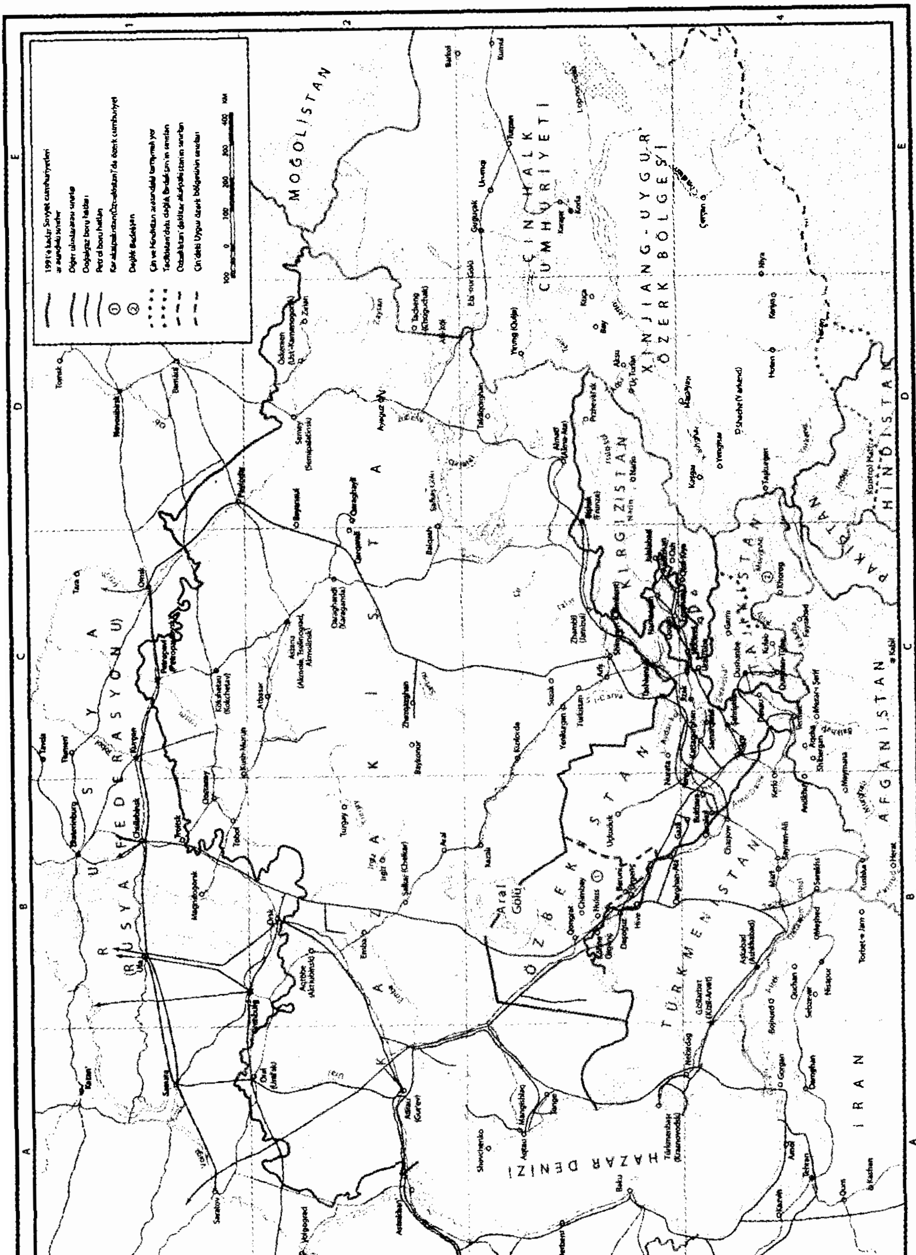
105 Pekin'in kuzeybatısında, Moğolistan'a ve Sibirya'ya giden yol üzerindedir.

Şiraz 1427 yılında develer, atlar ve ülkesine has malları haraç olarak sundu. Haracı sunan A-li adlı elçi kıymetli hediyeler aldı ve ona chi-hui rütbesi bahşedildi.

Bundan sonra uzun bir süre Çin'de Şiraz elçisi görülmedi. 1483 yılında bu ülkeden bir elçi Hei-lou, Sa-ma-rh-han (Semerkand), Ba-dan-sha (Bedekşan) ve I-sz'-fu-han elçileri ile beraber tekrar geldi.

Şiraz 1524 yılında komşu otuz iki kabile (şehir) ile beraber Çin'e atlar ve ülkelerine has mallardan haraç sundular.

Bundan sonra Şiraz'dan Çin'e hiçbir elçi gelmedi.

RUSYA FEDERASYONU
MOĞOLİSTAN
ÇİN HALK CUMHURİYETİ
XINJIANG-UYGUR ÖZERK BÖLGESİ
KAZAKİSTAN
KIRGIZİSTAN
TACİKİSTAN
ÖZBEKİSTAN
TÜRKMENİSTAN
AFGANİSTAN
PAKİSTAN
HİNDİSTAN
İRAN
HAZAR DENİZİ
Aral Gölü

KAYNAKÇA

I. Ana Kaynaklar

ÇİN KAYNAKLARI

Shih Chih, Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 1997.
Han Shu, Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 1997.
Hou Han Shu,Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 1997.
San Kuo Chih,Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 1997.
Wei-lüeh, San Kuo Chih, 30, haşiye: 1.
Sung Shu, Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 1997.
Ch'i Shu, Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 1997.
Liang Shu, Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 1997.
Chen Shu, Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 1997.
Pei Ch'i Shu, Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 1997.
Chin Shu, Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 1997.
Nan Shih, Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 1997.
Pei Shih, Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 1997.
Wei Shu, Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 1997.
Chou Shu, Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 1997.
Sui Shu, Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 1997.
Chiu T'ang Shu, Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 1997.
Hsin T'ang Shu, Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 1997.
*Chiu Wu Tai Shi*h, Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 1997.
Hsin Wu Tai Shih, Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 1997.
Liao Shih, Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 1997.
Chin Shih, Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 1997.
Sung Shih, Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 1997.
Yüan Shih, Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 1997.
Ming Shih, Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 1997.
Ch'ing Shih Kao, Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 1997.
Tzu Chih T'ung Chien,Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 1997.

T'ung Tien,Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 2003.
T'ai P'ing Yü Lan,Shang-wu Yay., Taipei, 1997.
Ts'e Fu Yüan Kuei,Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 1982.
T'ung Chih, Shang-wu Yay., Shang-hai, 1935.
Wen Hsien T'ung Kao, Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 2006.
Tz'u-yüan,Chung-hua Shu-chü Yay., Beijing, 2002[5].
Chung-kuo-li-shih-ti-ming-ta-tz'u-tien, Ed., Shih Wei-le, Beijing, 2005.

ARAP KAYNAKLARI

İbn Hurdadbih, *el-Mesâlik ve'l-Memalik*, Ed., M. J. De Goeje, Leiden, 1889.
Tabarî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, C. I, Çev., Z. K. Ugan, İstanbul, Maarif Vekaleti Yay., 1954.
Yakûbî, *Kitâbü'l-Büldan*, Ed., M. J. De Goeje, Leiden, 1892.

FARS KAYNAKLARI

Hudūd al-Ālam "The Regions of the World" A Persian Geography 372 A.H.-982 A.D., Translated and explained by V. Minorsky, London, 1937.
Le Livre des Rois, publ., trad. et commenté par J. Mohl, 7 vol., Imprimerie royale, Paris, 1838-1878.
Raschid-eldin, *Histoire des Mongols de la Perse*, Ed., E. Quatremère, repr. Amsterdam, 1968.

GREK VE LATİN KAYNAKLARI

Book of Ser Marco Polo, İng. Çev., H. Yule, London, 1903.
Herodotos, *Herodot Tarihi*, Çev., M. Ökmen, İstanbul, İş Bankası Yay., 2002[2].
Marcellinus, Ammianus, *Roman History*, İng. Çev., C. D. Yonge, London-Bohn, 1862.
Marco Polo, *The Travels of Marco Polo*, Translated by H. Yule. Edited and Annotated by H. Cordier. London, 1920.
Pliny, *Natural History*, İng. Çev., H. Rackham, London, 1947.
Strabo, *The Geography of Strabo*, İng. Çev., H. L. Jones, Cambridge, 1944.

TÜRK KAYNAKLARI

Kâşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. I-IV, Çev., Besim Atalay, Ankara, TDK Yay., 2006[5].
Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, İng. Çev., E. Denison Ross, Türk. çev. Osman Karatay, İstanbul, Selenge Yay., 2006.

II. Araştırma Eserleri

Abazov, R., *The Palgrave Concise Historical Atlas of Central Asia,* New York, 2008.

Abdurrahman, V., "Orta Asya'daki Bir Kısım Türk Yer Adları ve Bu Yerlerin Tarihî Süreç İçerisindeki Siyasî Durumu Üzerine", *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu,* Ankara, 2002, s. 202-220.

Ahmetbeyoğlu, A., *Avrupa Hun İmparatorluğu,* Ankara, TTK Yay., 2001.

Almas, T., *Uygurlar,* çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yay., 2010.

Altheim, F., *Geschichte Der Hunnen,* C. I, Berlin, 1959.

Amiot, J. M. ve diğerleri, *Mémoires concernant l'histoire, les sciences, les arts, les mœurs, les usages, &c. des chinois,* Paris, 1783.

Assemani, J. S., *Bibliotheca orientalis Clementino-vaticana,* Romae, 1719-1728.

Bailey, H. W., "The Kingdom of Khotan", *PFEH,* C. IV, 1971, s. 1-16.

__________, *Indo-Scythian Studies Being Khotanese Texts,* C. VII, Cambridge, 1985.

Balazs, E., "L'Histoire Comme Guide de La Pratique Bureaucratique (Les Monographies, Les Encyclopédies, Les Recueils de Statuts", *Historians of China and Japan,* ed., W. G. Beasley-E. G. Pulleyblank, London, 1961.

Barthold, W., "Türkistan", *İA,* C. 12/2, Eskişehir, 2002, s. 140-142.

__________, "Fergana", *İA,* C. IV, Eskişehir, 2002, s. 558-565.

__________, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan,* Haz. H. Dursun Yıldız, Ankara, TTK Yay., 1990.

Beal, S., *Si-Yu-Ki, Buddhist Records of the Western World,* C. I-II, London, 1906.

Beckwith, C. I., *Empires of Silk Road, A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present,* Princeton-Oxford, 2009.

__________, *İpek Yolu İmparatorlukları,* Çev. Kürşat Yıldırım, Ankara, 2011.

Berezin I. N., *Sbornik Letopisei. Istoriia Mongolov. Sochinenie Rashid-Eddina,* St Petersburg, 1868.

Bergman, F., *Archaeological researches in Sinkiang,* Stockholm, 1939.

Bernştam, A. N., "K Voprosu ob Usun, Kuşanalı, Toharah", *SE,* Nu: 3, Moskva-Leningrad, 1947.

Biçurin, H. Ya.,: *İstoriya o Narodah Obitavşih v Credney Azii v Drevniya Vremena,* 3 Cilt, Sanktpeterburg, 1851.

Bivar, A. D. H., "The Political History of Iran under the Arsacids", *Cambridge History of Iran,* C. III, Cambridge, 1983, s. 21-99.

Borovkova, L. A., *Tsarstva "Zapadnogo Kraya" vo II-I Vekah do N. E.,* Moskva, 2001.

Bretschineider, E., *Botanicon Sinicum,* London, 1882.

__________, *Recherches archéologiques et historiques sur Pékin et ses environs,* Paris, 1879.

__________, *Notes on Chinese Mediaeval Travellers,* Shanghai, 1875.

__________, *On the Knowledge Possessed by the Chinese of the Araps,* London, 1871.

Brosius, M., *The Persians: An Introduction,* London-New York, 2006.

Buharalı, E., "İstahrî ve İbn Havkal'ın Haritalarına Göre Maveraünnehr", *TDA,* Nu: 99, İstanbul, 1995, ss. 29-79.

Ch'ao Hua-shan,"Kao-ch'ang-ma-ni-ssu-te-tsung-chi" (Kao-ch'ang Mani Mabetleri Kalıntıları Üzerine), *Wen-wu,* Nu: 4, Beijing, 1993.

Ch'en Ming, "Ku-tai-hsi-yü-te-liang-pu-yin-tu-fa-wen-yi-tian" (Eski Batı Bölgeleri'nin İki Hintçe-Sanskritçe Tıp Kitabı), *Tzu-jan-k'e-hsüeh-shih-hsüeh-pao,* Nu: 4, 2001, s. 332-351.

Ch'en Chao-fu, "Ku-tai-Shao-shu-min-tsu-yen-hua" (Eski Çin Azınlık Milletleri Kaya Resimleri), *Min-tsu-ta-hsüeh-yen-chiu,* Nu: 3, 1982, s. 182-196.

Chang Ch'i-chih (ed.), *Chung-kuo-li-shih,* Beijing, 20067.

Chavannes, E., *I-Tsing, Wen-min Tch'ang, en religion. Mémoire composé à l'époque de la grande dynastie T'ang sur les religieux éminents qui allèrent chercher la loi dans les pays d'Occident, par I-tsing,* Paris, 1894.

__________, *Dix Inscriptions Chinoises de L'asie Centrale,* Paris, 1902.

__________, *Documents sur Les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux,* St Pétersbourg, 1903.

__________, "Les Pays d'occident d'aprés le Wei lio", *TP,* C. II, Nu: 6, 1905, s. 519-571.

__________, "Trois généraux chinois de la dynastie des Han orientaux", *TP,* C. II, Nu: 7, 1906, s. 210-269.

__________, "Les pays d'Occident d'aprés le "Heou Han chou" ", *TP,* C. II, Nu: 8, 1907, s. 149-234.

__________, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri,* çev. Mustafa Koç, İstanbul, Selenge Yay., 2007.

Cheng Ping-ling, *Tun-huang-pei-ming-t'ang-chi-shih* (Tun-huang'daki El Yazmaları), Lan-chou, 1992.

Chirkova, K., "Between Tibetan and Chinese: Identity and language in Chinese South-West", *JSAS,* C. 30, Nu: 3, 2007, s. 405-417.

Courteille, P. de, *Mémoires de Baber,* Paris, 1871.

Crespigny, R. de, *Northern Frontier, the Policies and Strategy of the Later Han Empire,* Canberra, 1984.

Cressey, G. B., "The Deserts of Asia", *JAS,* C. XIX, Nu: 4, Aug., 1960, ss. 389-402.

Cribb, J., "The Heraus coins: their attribution to the Kushan king Kujula Kadphises, c. AD 30-80", *Essays in Honour of Robert Carson and Kenneth Jenkins,* edit. M. Price-A. Burnett-R. Bland, London, 1993, ss. 107-134.

Czegledy, C.,*Turan Kavimlerinin Göçü,* çev., G. Karaağaç, İstanbul, Turan Yay., 1999.

Çandarlıoğlu, G., *Orta Asya'da Timurîler, Çin'de Ming Münâsebetleri Ch'en Ch'eng Elçilik Raporu,* İstanbul, 1995.

Çay, A. M. -İ. Durmuş, "İskitler", *Türkler,* C. I, ed., H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, ss. 575-596.

D'Herbelot, B., *Bibliothèque orientale ou Dictionnaire Universel,* C. I, Paris, 1781.

D'Ohsson, C. M., *Histoire des Mongols,* C. I-IV, Hague-Amsterdam, 1834-1835.

Dames, M. L., "Efganistan", *İA,* C. IV, Eskişehir, MEB Yay., 2001[5], ss. 133-168.

De Groot, J. J. M., *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit,* C. I, Berlin, 1921.

__________, *Die Westlaende Chinas in der vorchristlichen Zeit,* C. II, Berlin, 1926.

Demiéville, P., "Chang Hsüeh-Ch'eng and His Historiography", *Historians of China and Japan,* ed., W. G. Beasley-E. G. Pulleyblank, London, 1961.

Deguignes, J., *Histoire Générale des Huns,* des Turcs, des Mongols et Autres Tartares Occidentaux, C. I/2, Paris, 1756.

Delamarre, L. C., *Histoire de la dynastie des Ming. composee par l'empereur Khian-Loung,* Paris, 1865.

Donuk, A., "Eski Türk Devlet Teşkilatında Yabgu Unvanı ve Tarihi Gelişmesi", *Türk Kültürü Araştırmaları F.K. Timurtaş Armağanı,* C. XVII-XXI, Nu: 1-2, Ankara, 1983, s. 71-78.

__________, "Eski Türk Devlet Teşkilatında Tanhu Unvanı ve Tarihi Gelişmesi", *Türk Kültürü Araştırmaları Prof.Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun Hatırasına Armağan,* C. XXIII, Nu: 1-2, Ankara 1985.

__________, *Eski Türk Devletlerinde İdari ve Askeri Unvan ve Terimler,* İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., 1988.

Du Halde, J. B., *Description géographique, historique, chronologique, politique et physique de l'empire de la Chine et de la Tartarie chinoise,* Paris, 1735.

Duan C. Q..- Gan X. C., J. Wang- K. C. Paul., "Relocation of Civilization Centers in Ancient China: Environmental Factors", *Ambio,* C. XVII, Nu: 7, Nov., 1998.

Dubs, H. H., *The History of the Former Han Dynasty by Pan-ku,* 3 Cilt, Baltimore, 1938.

Eberhard, W., *Lokalkulturen im Alten China: Erster Teil Die Lokalkulturen Des Nordens und Westens,* TP, C. 37, Supplément, 1942.

__________, *Çin'in Şimal Komşuları,* çev., N. Uluğtuğ, Ankara, TTK Yay., 1942 (2. baskı 1996).

__________, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", *TM,* C. VII-VIII, Nu: 1, İstanbul, 1942, ss. 125-187.

__________, "Muahhar Han Devrinde (M.S. 25-220) Hun Tarihine Kronolojik Bir Bakış", *Belleten,* Nu: 16, Ankara, 1940, ss. 337-385.

__________, *Çin Sinoloji'ye Giriş,* İstanbul, AÜ DTCF Yay., 1946.

__________, *Çin Tarihi,* Ankara, TTK Yay., 2007[4].

Edkins, J., *Chinese Buddhism,* London, 1880.

Ekrem, E., *Hsüan-Tsang Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan,* Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2003.

Ekrem, N. H., *Çin Elçisi Chang Ch'ien'in Seyahatnamesine Göre Orta Asyada'ki Etnik Gruplar,* Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1999.

Elias, N., "Narrative of a Journey Through Western Mongolia, July 1872 to January 1873", *Journal of the Royal Geographical Society of London,* C. XLIII, 1873, s. 108-139.

Emet, E., "Türklerin Ana Yurtlarından Biri Kumul (Hami) ve Kumul Kelimesinin Etimolojisi Hakkında", *TD,* Nu: 4, Güz 1997, ss. 162-165.

Ethnographie des peuples étrangers à la Chine: ouvrage composé au XIIIe siècle de notre ère/ par Ma-Touan-Lin; traduit pour la première fois du Chinois avec un commentaire perpétuel par le marquis d'Hervey de Saint-Denys, Genève-Paris-London, 1872-1876.

Eugene Schuyler, *Turkistan,* C. I-II, London, 1876.

Filippi, F. de, *Storia della Spedizione Scientifica Italiana nel Himàlaia, Caracorùm e Turchestàn Cinese (1913-1914),* Bologna, 1924.

Forsyth, T. D., *Report of a Mission to Yarkund in 1873,* Calcutta, 1875.

Frye, R. N., *The Heritage of Persia,* Toronto, 1963.

Gabain, A. v., *Das Uigurische Königreich von Chotscho,* Berlin, 1961.

Gardiner-Garden, J.R., "Chang-Ch'ien and Central Asian Ethnography", *PFEH,* Nu: 33, Mart 1986, s. 23-79.

Gaubil, P., *Histoire de l'astronomie chinoise, depuis le commencement de la monarchie chinoise jusqu'à l' an 206 avant J.-C.,* Paris, 1729-1733.

Gill, W. J.-H. Yule, *The River of Gold Sand,* London, 1880.

Grünwedel, A., *Bericht über archäologische Arbeiten in Idikutschari und Umgebung im Winter 1902-1903,* Abh. Bayr. Akad. Wiss., München, 1906.

Haloun, G., "Zur Üe-tsi Frage", *ZDMG,* XCI, 1937.

Han Yu-shan, *Elements of Chinese Historiography,* California, 1955.

Hayit, B., "Türkistan Terimi Üzerine", *TDA,* Nu: 53, Nisan 1988, ss. 23-34.

Haussig, H. W., *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi,* çev., M. Kayayerli, İstanbul, Ötüken Yay., 2001.

__________, "Eski Türk Boylarının Taksimi", *Türk Kültürü El Kitabı,* ed. E. Esin-O. F. Sertkaya, C. II/1b, İstanbul, 1977, s. XLVII.

Hedin, S. A., "The Lakes Beside the Lower Tarim", *BAGS,* C. XXXVII, Nu: 2, 1905, ss. 78-83.

__________, *Scientific Results of a Journey in Central Asia, 1899-1902,* C. I-VIII, Stockholm, 1904-1907.

__________, *Eine Routenaufnahme durch Ostpersien,* C. I-III, 1918-1927;*a. y., Overland to India,* C. I-II, Stockholm, 1910.

__________, *History of the Expedition in Asia, 1927-1935,* C. I-II, Stockholm, 1943; C. III, Stockholm, 1944.

__________, *Central Asia Atlas,* Stockholm, 1966.

__________, *Den Vandrande Sjön,* Stockholm, 1937.

Henning W. B., "Argi and Tokharians", *BSOAS,* C. IX, Nu: 3, 1938.

Herrmann, A., *Die alten Seidenstrassen zwischen China und Syrien,* Berlin, 1910.

Hill, J. E., *Through the Jade Gate to Rome, A Study of the Silk Routes During the Latter Han Dynasty 1st to 2nd Centuries CE,* Charleston, South Carolina, 2009.

Hirth, F., *China and the Roman Orient,* Shanghai-Hongkong, 1885.

__________, "Ueber Wolga-Hunnen und Hiung-nu", *Sitzungsberichte der Philosophische-philologischen und der historischen Classe der Kaiserl. Bayer. Acad. der Wissenschaften,* 1899, C. II, Nu: 2, München, 1900.

__________, "The Story of Chang K'ien, China's Pioneer in Western Asia", *JAOS,* C. XXXVII, 1917, s. 89-152.

__________, "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk", *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei,* ed. W. Radloff, St Pétersbourg, 1899.

Hou Ts'an, *Kao-ch'ang Lou-lan-yen-chiu-lun-chiu* (Kao-ch'ang ve Lou-lan Araştırmaları Hakkında Yazılar), Urumçi, 1990.

Howorth, H. H., *History of the Mongols,* London, 1876.

Hoyland, R. G., *Seeing Islam As Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam (Studies in Late Antiquity and Early Islam),* Princeton, 2001.

Hörner, N. G.-P. C. Chen, "Alternating Lakes. Some River Changes and Lake Displacements in Central Asia", *GA,* C. XVII, 1935, ss. 145-166.

Huang Pen-chi, *Li-tai-shih-kuan-piao,* (Tarihî Unvanlar Sözlüğü), Tai-pei, 1975.

Huc, E. R., *Souvenirs d'un voyage dans la Tartarie, le Thibet, et la Chine pendant les années 1844, 1845 et 1846,* C. I-II, Paris, 1850.

Hucker, C. O., *A Dictionary of Official Titles in Imperial China,* California, 1985.

Hulsewé, A. F. P.-M. A. N. Loewe, *China in Central Asia: The Early Stage 125 BC-AD* **23**, Leiden, 1979.

Hulsewé, A. F. P., "Notes on the Historiography of the Han Period", *Historians of China and Japan*, ed., W. G. Beasley-E. G. Pulleyblank, London, 1961.

Huntington, E., "The Mountains of Turkestan", *GJ*, C. XXV, Nu: 1, Jan., 1905, s. 22-40.

__________, "The Mountains of Turkestan (Continued)", *GJ*, C. XXV, Nu: 2, Feb., 1905, ss. 139-158.

__________, "Lop-Nor. A Chinese Lake. Part I. The Unexplored Salt Desert of Lop", *BAGS*, C. XXXIX, Nu: 2, 1907, ss. 65-77.

__________, "Lop-Nor. A Chinese Lake. Part II. The Historic Lake (Lop-Nor)", *BAGS*, C. XXXIX, Nu: 3, 1907, ss. 137-146.

İzgi, Ö., "Orta Asya'nın Türkleşmesi", *TED*, Nu: 12, İstanbul, 1982.

Julien, S., *Histoire La vie de Hiouen-thsang*, Paris, 1853.

__________, *Mélanges de géographie asiatique et de philologie sinico indienne, Paris, 1864 Mémoires sur les Contrées Occidentales, traduits du Sanskrit en Chinois, en l'an 648, par Hiouen Thsang, et du Chinois en Français*, C. I-II, Paris, 1858.

Kafesoğlu, İ., *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, Ötüken Yay., 2003[23].

Karamzin, N. M., *Istoriya Gosudarstvo Rossiyskogo*, C. I-XII, St. Petersburg, 1816-1826.

Keferstein, C., *Mineralogia Polyglotta*, Halle, 1849.

Kennedy, D., "Parthia and Rome: eastern perspectives", *The Roman Army in the East*, Ed. D. Kennedy, Ann Arbor, 1996, ss. 67-90.

Knight, E. F., *Where Three Empires Meet: A Narrative of Recent Travel in: Kashmir, Western Tibet, Gilgit, and the adjoining countries*, London, 1893.

Kono, R. (ed.), *Studia Asiatica, The Collected Papers in Western Languages of the Late Dr. Kazuo Enoki*, Tokyo, 1998.

Konukçu, E., *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Ankara, Atatürk Üniversitesi Yay., 1973.

Kostenko, L. T., *Turkestan*, London, 1879.

Kozlov, P. K., *Mongolia i Kam*, C. I-V, St. Peterburg, 1905-1907.

Kreutzmann, H., *Karakoram in Transition: Culture, Development, and Ecology in the Hunza Valley*, Oxford, 2006.

Kul Ö., *Osman Batur ve Doğu Türkistan Millî Mücadelesi (1941-1951)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2009.

Kurban, İ., *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Ankara, 1995.

Le Coq, A. v., *Chotscho*, Berlin, 1913.

__________, *Bilderatlas zur Kunst- und Kulturgeschichte Mittelasiens*, Berlin, 1925.

__________, *Auf Hellas Spuren in Ostturkistan; Berichte und Abenteuer der II. und III. Deutschen Turfan-Expedition*, Leipzig, 1926.

__________, *Die buddhistische Spätantike in Mittelasien*, 6 Bde, Berlin, 1922-1928.

__________, *Von Land und Leuten in Ostturkistan*, Leipzig, 1928.

Lien-sheng Yang, "Hostages in Chinese History", *HJAS*, C. XV, Nu: 3-4, December 1952, ss. 507-521

Lin Mei-cun, *Hsi-yü-wen-ming*, Pekin, 1995.

Litvinskii, B. A., *Vostochnii Turkestan v Drevnosti i Rannem Srednevekov'e: Hozyaistvo, Material'naya Kultura*, Moskva, 1995.

Liu Mau-Tsai, *Kutscha und seine Beziehungen zu China vom 2. Jh. v. bis zum 6. Jh. n. Chr.*, C. I-II, Wiesbaden, 1969.

Lu Hsiang-ch'ian, *Tun-huang T'u-lu-fan-wen-shu-lun-kao*, (Tun-huang Turfan Belgeleri Hakkında Görüşler), Nan-ch'ang, 1992.

Mailla, J. A. M. de M. de, *Histoire générale de la Chine, ou Annales de cet Empire; traduit du Tong-kien-kang-mou*, 12 Cilt, Paris, 1777-1783.

Mair, V. H., "Mummies of the Tarim Basin", *Archaeology*, C. 48, Nu: 2, March/April 1995, s. 28-35.

Major, R. H., *India in the Fifteenth Century*, London, 1857.

Mallory, J. P. –V. H. Mair, *The Tarim Mummies: Ancient China and the Mystery of the Earliest Peoples from the West*, London, 2000.

Mannerheim, C. G. E., *Across Asia, From West to East in 1906-1908*, Oosterhout, 1969.

Markham, R. *Narrative of the Embassy of Ruy Gonzalez de Clavijo to the Court of Timour at Samarcand*, London, 1859.

Marquart, J., *Ērānšahr Nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i*, Berlin, 1901.

__________, *Die Chronologie der Alttürkischen Inschriften*, Leipzig, 1898.

__________, *Wehrot und Arang*, Leiden, 1938.

Masica, C. P., *The Indo-Aryan Languages*, Cambridge, 1991.

Matsuda Hsiao, *Gu-dai-tian-shan-li-shi-di-li-xue-yan-jiu*, Çinceye Çev., Chen Qi-mou, Beijing, 1987.

Meyendorff, *Voyage d'Orembourg à Boukhara*, Paris, 1826.

Meynard, B. de, *Dictionnaire Géogr., &c., de Perse*, Paris, 1861.

McGovern, W. M., *The Early Empires of Central Asia*, Chapel Hill, 1939.

Minorsky, V., "Tûrân", *İA*, C. 12/2, Eskişehir, 2002, s. 107-113.

Mokushiki, Kagawa, 西 域 考 古 図 譜 *Seiiki kōko-zu*, C. I-II, Tokyo, 1915.

Muralt, E. von, *Essai de chronographie byzantine*, St. Petersbourg, 1855.

Nodelman, S. A., "A Preliminary History of Charakene", *Berytus*, Nu: 13, 1959/60, ss. 83-121.

Oldenburg, S. F., *Russkaya Turkestanskaya Ekspeditsiya, 1909-1910 goda*, St. Peterburg, 1914.

Onat, A., *Milâddan Sonra Güney Hunları (25-220)*, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1972.

__________, "Hunların Doğuda Siyasal Üstünlük Dönemi", *DTCF*, C. XXXI, Nu: 1-2, Ankara, 1987, s. 383-396.

__________, "Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (M.Ö. 206-M.S. 220)", *Belleten*, C. LIV, Nu: 200, Ankara, 1990, s. 611-624.

__________, "Han Döneminde Bazı Türkistan Devletleri Hakkında Bir İnceleme", *Belleten*, C. LX, Ankara, 1991, s. 212-214.

__________, "Eski Orta Asya Kavimlerinin Çin ile Olan İlişkileri Hakkında Kısa Bir İnceleme", *DTCF*, C. XV, Nu: 26, s. 63-71.

__________, *Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, TTK Yay., Ankara, 2012.

Onat A.-S. Orsoy-K. Ercilasun, *Han Hanedanlığı Tarihi, Bölüm 94A/B Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, TTK Yay., Ankara, 2004.

Ögel, B., "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", *DTCF*, C. VI, Nu: 4, Ankara, 1948, s. 258-278.

__________, "İslâmdan Önceki Türk Devletlerinde Timar Sistemi", *IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 10-14 Kasım 1948, Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara, 1952, s. 242-250.

__________, "Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I: Yüe-ch'i'ler", *DTCF*, C. XV, Nu: 1-3, Ankara, 1957, s. 247-278.

__________, "Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar", *Belleten*, C. XXI, Nu: 81, Ocak 1957, s. 81-137.

__________, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara, TTK Yay., 20035.

__________, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. I-II, Ankara, MEB Yay., 1981.

__________, Ögel, B., *Sino-Turcica Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, Taipei, 1964.

Özerdim, M. N., ""Hsi-Yü" Olarak Çin Türkistanı'nın Tarihî Sınırlaması ve Tarihî Önemi", *DTCF*, C. XV, Nu: 1-3, Ankara, 1957, s. 209-217.

__________, "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan'ının Şehirleri I", *DTCF*, C. VIII, Nu: 1-2, Ankara, 1950, s. 234-238.

__________, "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan'ının Şehirleri II", *DTCF*, C. IX, Nu: 1-2, 1951, Ankara, s. 105-110.

_________, "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan'ının Şehirleri III", *DTCF*, C. X, Nu: 3-4, Ankara, 1952, s. 161-166.

P'ing Ch'eng-chün (ed.), *Hsi-yü-ti-ming* (Batı Toprakları Yer Adları), Beijing, 1980.

Pallas, P. S., *Sammlungen historischer Nachrichten über die mongolischen Völkerschaften*, Leipzig, 1779.

Pan Chi-hsin, *Hsin-chiang Ch'u-t'u-ku-chih-yen-chiu* (Doğu Türkistan'da Bulunan Eski Kağıtlarla İlgili Araştırmalar), Urumçi, 1983.

Parker, E. H., "Tartars and Chinese before the Time of Confucius", *EHR*, C. 22, Nu: 88, Oct., 1907, s. 625-635.

Pelliot, P., "Kao-Tch'ang, Qočo, Houo-Tcheou et Qarâ-Khodja", *JA*, C. XIX, Janvier-Février 1912.

_________, "Note sur les Anciens noms de Kučā, d'Aqsu et d'Uč-Turfan", *TP*, XXIII, Nu: 2.

_________, *Les Grottes de Touen-houang*, C. I-III, Paris, 1920; C. IV-V, Paris, 1921; C. VI, Paris, 1924.

Plath, J. H., *Die Völker der Mandschurey*, Göttingen, 1831.

Poucha, P., *Do nitra Asie*, Prague, 1962.

Pritsak, O., "Xun der Volksname der Hsiung-nu", *CAJ*, C. V, Nu:1.

Przhevalskiy, N. M., *Iz Zaisana Cherez Khami v Tibet i na Verkhov'ya Zheltoi reki*, St.Peterburg, 1888.

_________, Ot Kiakhty na Istoki Zheltoi Rieki, St. Peterburg, 1888.

Pulleyblank, E. G., "The Wu-sun and Sakas and the Yüeh-chih Migration", *BSOAS*, C. XXXIII, ss. 154-160.

_________, *Historians of China and Japan*, ed., W. G. Beasley-E. G. Pulleyblank, London, 1961.

_________, "The Consonantal System of Old Chinese", *AM*, C. 9, 1963, ss. 58-144.

_________, "The Consonantal System of Old Chinese", Part II, *AM*, C. 9, 1963, ss. 206-265.

Pumpelly, R., *Explorations in Turkestan: Expedition of 1903*, Washington D.C., 1905.

_________, *Explorations in Turkestan: Expedition of 1904*, C. I-II, Washington D.C., 1908.

Puri, B. N., "Kushans", *History of Civilizations of Central Asia*, C. II, ed. J. Harmatta, 1994, Paris, s. 247-254.

Radloff, F. W., *Atlas der Alterthümer der Mongolei*, St. Peterburg, C. I-II, 1892.

_________, *Aus Siberien*, C. I-II, Leipzig, 1893.

Rémusat, A., *Nouveaux Mélanges Asiatiques, ou Recueil de morceaux critiques et de mémoires relatifs aux religions, aux sciences, aux coutumes,à l'histoire et à la géographie des nations orientales*,C. I-II, Paris, 1829.

_________, *Melanges Asiatiques*, C. I-II, Paris, 1825.

_________, *Histoire de la ville de Khotan*, Paris, 1820.

_________, *Recherches sur la Ville de Karakorum*, Paris, 1824.

__________, *Recherches sur les langues tartares,* Paris, 1820.

__________, *Sur l'extension de l'empire chinois du coté de l'*occident, Paris, 1827.

Report of a mission to Yarkund in 1873, under command of Sir T. D. Forsyth, Calcutta, 1875.

Rhins, J. L. D. de, *Mission Scientifique dans la Haute Asie 1890-1895,* C. I, Paris, 1897; C. II-III, Paris, 1898.

Richthofen, F. F. von, *China, Ergebnisse eigner Reisen und darauf gegründeter Studien,* C. I-IV, Berlin, 1877-1912.

Rozi, A., "Yer Namliri Hekkide Bezi Tetikatlar", *Xinjiang Unvırstıti İlmi Jornili,* Nu: 3, Urumçi, 1986.

Saint-Martin, V. de, *Les Huns Blancs,* Paris, 1849.

Samolin, W., *East Turkestan to the Twelfth Century,* Hague, 1964.

Schefer, C., "Trois chapitres du Khitay Namèh: texte Persane et traduction Française", **Ecole des langues orientales vivantes,** *Mélanges Orientaux,* Paris, 1883, s. 31-84.

Schlagintweit-Hermann, A.-R. v., *Results of a Scientific Mission to India and High Asia,* C. III, V-VI, Leipzig-England, 1861.

Schmitt, G., "Wo siedelten nachweislich türkische Stämme im ersten Jh vor bzw. Nach der Zeitenwende", *AO,* C. 24, 1971.

Schomberg, R. C. F.-M. Arnold, "The Climatic Conditions of the Tarim Basin", *GJ,* C. LXXV, Nu: 4, Apr., 1930, s. 313-320.

Schuessler, A., *ABC Etymological Dictionary of Old Chinese,* Honolulu, 2007.

Shiratori, K., "On the Territory of the Hsiung-nu Prince Hsiu-t'u Wang and his Metal Statues for Heaven Worship", *MRDTB,* C. 5, Tokyo, 1930, s. 1-79.

Si Han, "A Chinese Word on Image-Zheng Qiao (1104-1162) and His Thought on Images", *Gothenburg Studies in Art and Architecture,* Nu: 25, Göteborg, 2008.

Sinor, D., "The Scope and Importance of Altaic Studies", *JAOS,* C. LXXXIII, Nu: 2, Apr.-Jun., 1963.

__________, "Giriş: İç Asya Kavramı", çev. R. Sezer, *Erken İç Asya Tarihi,* der., Denis Sinor, İstanbul, İletişim Yay., 20034, s. 11-33.

Sprenger, A., *Post- und Reiserouten des Orients,* Leipzig, 1864.

Stein, M. A., *Ancient Khotan,* C. I-II, Oxford, 1907.

__________, *Serindia: Detailed Report of Explorations in Central Asia and Westernmost China,* C. I-V, Oxford, 1921.

__________, *Innermost Asia: Detailed Report of Explorations in Central Asia, Kan-su and Eastern Īrān,* Oxford, 1928.

__________, *Ruins of Desert Cathay,* London, 1907.

__________, *On Ancient Central-Asian Tracks*, London, 1933.

__________, *Memoir on Maps of Chinese Turkistan and Kansu*, India / Dehra Dūn, 1923.

__________, *Archaeological Reconnaissances in North-Western India and South-Eastern Iran*, London, 1937.

__________, *The Thousand Buddhas*, London, 1921.

Su Bei-hai, *Hsi-yü-li-shih-ti-li*, Urumçi, 1988.

Sümer, F., *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara, 2006.

Şeşen, R., *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, TTK Yay., 20012.

T'ang-chi, "Türk Tarihine Âid Çin Kaynakları", *TED*, Nu: 2'den ayrı basım, İstanbul, 1971.

__________, *Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler*, İstanbul, 1970.

Ts'eng Wen-wo, *Chung-kuo-ching-yin-hsi-yü-shih*, Shang-hai, 1936.

Taishan Yu, "A Study of Saka History", *SPP*, Nu: 80, July 1998.

Takashi Sōma, "Studies on the Country of T'iao-Chih", *MRDTB*, Nu: 36, 1978, s. 1-26.

Tarn, W. W., *The Greeks in Bactria and in India*, Cambridge, 2010[2].

Taşağıl, A., *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara, TTK Yay., 2004.

Thomas, F. W., "Sandanes, Nahapāna, Castana and Kanişka: Tung-li, P'an-ch'i and Chinese Turkestan", *New Indian Antiquary*, C. VII, 1944.

Tōdō Akiyasu, "Some Notes on the Ch'iang Tribes", *AA*, Nu:16, Tokyo, 1969.

Togan, A. Z. V., *Türkistan İsmi, Hudûdı ve Mesâhâtı Hakkında*, İstanbul, 1927.

__________, "Türk Sanat Tarihi Araştırmalarının Temel Meseleleri", *Türk Kültürü El Kitabı*, ed. E. Esin, C. II/1a, İstanbul, 1972, ss. 1-7.

__________, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, İÜ Edebiyat Fakültesi Yay., 1981[3].

__________, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, C. I, İstanbul, Enderun Yay., 1981[2].

__________, *Türk Türkistan*, İstanbul, 1960.

Tolstov, S. P., *Po Sledam Drevnehorezmiyskoy Tsivilizatsii*, Moskva, 1948.

Tripathi, R. S., *History of Ancient India*, Beneres, 1942.

Trotter, H., *Account of the Mission to Yarkand and Kashgar*, Calcutta, 1875.

Tugusheva, L. Iu., *Fragmentı Uygurskoy Versii Biografii Siuan-Tszana*, Moskva, 1980.

Türkeli, C., *Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1990.

Vámbéry, Á., *Travels in Central Asia*, New York, 1864.

Vásary, I., *Eski İç Asya Tarihi*, Çev., İ. Doğan, İstanbul, Ötüken Yay., 2007.

Vasiley, L. S., "Banj Čao v Zapadnom Krae", *VDI*, C. I, 1955.

Waldschmidt, E., *Gandhara, Kutscha, Turfan, eine Einführung die frühmittelalterliche Kunst Zentralasiens*, Leipzig, 1925.

__________, *Die buddhistische Spätantike in Mittelasien*, C. VIII, Berlin, 1933.

Wang Ping-hua ve Liu Wen-su, *Hsin-chiang Li-shih-wen-wu (Doğu Türkistan Tarihi Eserleri)*, Urumçi, 1999.

Watson, B., *Records of the Grand Historian of China*, 2 Cilt, New York, 1961.

Watters, T., *On Yuan Chwang's Travels in India*, London, 1904.

Wei Sung-shan (ed), *Chung-kuo-li-shih-ti-ming-ta-tz'u-tien* (Çin'in Tarihî Yer Adları Sözlüğü), Kuang-tung, 1995.

Weil, G., *Geschichte der Khalifen nach handschrift, Grosstentheils Quellen*, Mannheim, 1864.

Wesendonk, O., "Kuşan, Chioneten und Heptaleten", *Klio*, XXVI, 1933, s. 331-46.

Williams, S. W., *The Middle Kingdom: a survey of the geography, government, literature, social life, arts and history of the Chinese Empire and its inhabitants*, C. I-II, London, 1883.

Wood, J., *A journey to the source of the River Oxus*, London, 1872.

Wylie, A., "Notes on the Western Regions", *JAIGBI*, C. X, 1881, s. 20-73.

__________, "Notes on the Western Regions", *JAIGBI*, C. XI, 1882, s. 83-115.

__________, *Notes on Chinese Literature*, Shanghai, 1901.

Yıldırım, K.,: *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük*, İstanbul, Otopsi Yay., 2010.

__________, "Orta Doğu'da Bir Çinli Seyyah: Kan Ying (M.S. 97)", *Evliya Çelebi'nin Doğumunun 400. Yılı Münâsebetiyle Seyyahlar ve Seyahatnameler Sempozyumu 23-24 Mayıs 2011*, İstanbul (Baskıda).

__________, *Bugünkü Doğu Türkistan Coğrafyasında Kurulan Şehir Devletleri ile Çin Arasındaki Münâsebetler (Milâdî 73-108)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2011.

__________, "Başlangıcından II. Yüzyılın Ortalarına Kadar Doğu Türkistan Çin Münâsebetlerine Genel Bir Bakış", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, II/1, 2012, s. 123-156.

__________, "Doğu Türkistan ve İlk Sâkinleri", *Türk Dünyası İncelemeleri*, XII/1, 2012, s. 195-214.

Yule, H., *Cathay and the Way Thither*, I-II, London, 1866.

Yu Taishan, *A Study of the History of the Relationship Between the Western and Eastern Han, Wei, Jin, Northern and Southern Dynasties and the Western Regions*, Sino-Platonic Papers, Nu: 173, October, 2006.

__________, "A Study of Saka History", *Sino-Platonic Papers*, Nu: 80, July 1998.

Yü Ying-shih, *Trade and Expansion in Han China (A Study in the Structure of Sino Barbarian Economic Telations*, Berkeley, 1967.

__________, "Han Foreing Relations", *Cambridge History of China*, ed. D. Twitchett-J. K. Fairbank, Cambridge, 1987.

DİZİN

Çin Kaynaklarında
Türkistan Şehirleri

YAYINA HAZIRLAYAN: KÜRŞAT YILDIRIM

Türkler medeniyet kuran birkaç büyük milletten biridir. Türk, hem medeniyet hem de millet adı olmuştur. Türklerde millet ve medeniyetin aynılaşmasında ise şehirler galiba büyük rol oynamışlardır. Nitekim şehir, medeniyetin temel taşlarından birisidir.

Bazıları çeşitli ideolojik, siyasî ve psikolojik sebeplerle Türkleri medeniyetsiz ve barbar bir millet olarak gösterme gayretinde olmuşlardır. Bilhassa "şehir" ile "Türk"ü bir araya getirmemeye gayret etmişler ve Türk'ü bozkırdaki çadırına hapsetmişlerdir. Bu tahayyüle göre "barbar" ve "göçebe" olan Türklerin şehirleri olamazdı.

Türklük bozkırlı ve şehirli olmak üzere iki yüze sâhiptir. Tarihin en eski şehirleri elbette Türkler tarafından da kurulmuştur. Türk medeniyetinin bir ayağı şehirdedir.

Elinizdeki kitap Türk'ün şehirli yüzünü ortaya koymak maksadındadır. Türkistan şehirleriyle ilgili en tafsilatlı malûmatları Çin kaynaklarından edinebilmekteyiz. Kitap tarihî, siyasî, sosyal ve kültürel bakımdan en eski devirlerden başlamak üzere XVI. yüzyıla kadarki Türkistan şehirlerini incelemektedir.

ISBN: 978-9754379327
9 789754 379327